

Antun Giron

**Zapadna Hrvatska
u Drugom
svjetskom ratu**

adamić

naslovnica: Borba za oslobođenje Rijeke, sušački neboder, 21. travnja 1945.

Talijanski vojnici na Sušaku, 11. travnja 1941.

Urednici
Manon Giron
Milan Zagorac

Recenzenti
dr. sc. Mihael Sobolevski
dr. sc. Stijepo Obad

Privedila za tisak
Manon Giron

Objavljivanje ove knjige pomogli su:

Grad Rijeka

Primorsko-goranska županija

**Hrvatsko znanstveno društvo za povijest
znanstvene kulture Rijeka**

Kastav Euroway strani jezici d.o.o.

Lingüae d.o.o. Rijeka

Lovorka d.d. Rijeka

Muzej grada Rijeke

Pinex d.o.o. Rijeka

**Udruga antifašističkih boraca
i antifašista grada Rijeke**

CIP - Katalogizacija u publikaciji
SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA RIJEKA

UDK 94(497.5-15)" 1941/1945"

GIRON, Antun

Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom
ratu / Antun Giron. - Rijeka : "Adamić", 2004.

Bibliografija. - Summary; Riassunto. - Kazalo.

ISBN 953-219-189-5

110110008

© Manon Giron, 2004.

Antun Giron

**ZAPADNA HRVATSKA
U DRUGOM
SVJETSKOM RATU**

adamić

Rijeka, 2004.

PREDGOVOR

Zapadna Hrvatska je zemljopisni prostor koji se proteže od zapadne obale hrvatske Istre do masiva Kapele i od rijeke Kupe do Poveljskoga kanala i Ljubuških vrata; dakle, obuhvaća hrvatsku Istru, Kvarnersko primorje s otocima i Gorski kotar. To je područje spona između Apeninskoga i Balkanskoga poluotoka, srednje Europe i Sjevernoga Hrvatskoga primorja, a preko njega povezuje sjeverni Jadran s dolinom Save i Podunavljem. Takav geografski smještaj činio je od pamtivijeka taj prostor susretištem, ali i mjestom sukobljavanja interesa triju osnovnih europskih etničkih skupina: romanske, slavenske i germanske. Bila je to temeljna značajka povijesnog hoda toga hrvatskoga područja sve do početka XX. stoljeća. Tada je, nakon raspada europskih carevina i uspostave Versailleskog sustava, s izuzetkom Istre i Rijeke, pripao državi utemeljenoj na ideji o jedinstvu troplemenoga naroda. Ta država, stvorena u interesu sila pobjednica u Velikome ratu, od samoga je nastanka bila opterećena nacionalnim i socijalnim suprotnostima. Sukob interesa svih tih činitelja na neupitno hrvatskome prostoru sjevernoga Jadrana bit će konstanta koja je uvjetovala njegov neujednačeni razvoj i, konačno, nejedinstveni državnopravni status pred Drugi svjetski rat. U tom će pak ratu, zbog uspostavljenoga paralelizma svjetskih sustava, već postojeći nejedinstveni državnopravni status poprimiti nove razmjere i oblike. Novonastala složenost prilika i odnosa predstavlja objektivne činitelje koji izradu povijesne sinteze razdoblja Drugoga svjetskoga rata na području Zapadne Hrvatske čine izuzetno složenom. Naime, tijekom Drugoga svjetskoga rata nastao je čitav koloplet formalno-pravnih i faktičkih državnopravnih stanja koji Zapadnu Hrvatsku uključuje u opći slijed vojno-političkih prilika i međunarodnih odnosa. Zato u razdoblju od 1941. do 1945. godine na pojedine dijelove Zapadne Hrvatske pravo polaže više država,

odnosno na njenome prostoru paralelno egzistiraju upravne oblasti više država ili pak revolucionarno dvovlašće. Zato je valjalo utvrditi slijed državnopravnih i upravnih mijena, precizno odrediti nastale upravne organe, jer je to bila povijesna zbilja na području koje se prikazuje.

Sljedeće pitanje od posebne važnosti za znanstveni pristup obradi Drugoga svjetskoga rata u Zapadnoj Hrvatskoj je pitanje periodizacije. S obzirom na pristup obradi teme i odabir metodologije, valjalo je napustiti dosadašnju periodizaciju koja se faktički podudarala s etapama razvoja partizanskoga pokreta, odnosno NOP-a. Naime, nema sumnje da su NOP i KPH, koja gaje organizirala, ostvarili svoje strateške političke ciljeve i tako priskrbili poseban značaj. Ipak, oni su bili tek jedan od faktora koji se morao prilagođavati općim prilikama, pa je u skladu s tim odabrana periodizacija koja odražava realni sadržajni i kronološki slijed događaja.

Budući da je Drugi svjetski rat bio posljedica, a ne uzrok nagomilanih proturječja, povijesno je naslijeđe imalo bitnoga utjecaja na političku i vojnu aktivnost sukobljenih država, na narastanje nesuglasja unutar blokova savezničkih zemalja, na koaliranje, odnosno sukobljavanje političkih pokreta i stranaka, pa i na trvenja unutar istoga političkoga pokreta ili stranke. Međutim, problematika vremena koja je prethodila Drugome svjetskome ratu, a bitna je za poimanje prilika i odnosa u Zapadnoj Hrvatskoj od 1941. do 1945. godine, izlazi iz okvira razdoblja obuhvaćenoga sintezom. Zato u strukturi knjige ona čini sadržaj *Uvoda*, čime se poštuje logički i kronološki slijed zbivanja. Pored *Uvoda*, knjiga je podijeljena na dva dijela:

Prvi dio knjige čini razdoblje od proljeća 1941. do jeseni 1943. godine. To je period u kojemu je Kraljevina Italija na području Zapadne Hrvatske dominantni činitelj. U tom je razdoblju ona nastojala ostvariti svoje aneksionističke planove nauštrb interesa novoutemeljene savezničke joj NDH. To je, međutim, ujedno razdoblje okupljanja protivnika talijanskih planova, ali i njihova međusobnoga sukobljavanja. Političku pobjedu u Zapadnoj Hrvatskoj odnosi NOP, ali su njegove vojne snage još uvijek preslabe da bi srušile nametnutu okupacijsku vlast. Slom Kraljevine Italije i propast njenih planova na području Zapadne Hrvatske bili su posljedica razvoja vojnih prilika na svjetskim ratištima.

Drugi dio knjige obuhvaća razdoblje od jeseni 1943. do svibnja 1945. godine u kojemu je Treći Reich pokušao iskoristiti slom Kraljevine Italije za ostvarenje svojih planova o širenju državnih međa. Naime, zbog potreba vojne naravi i stvaranja carstva od Baltika do Jadrana, njemačko je Vrhovno zapovjedništvo osiguralo snage za zaposjedanje Istre, Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara. Dijelovi Zapadne Hrvatske na koje pravo polažu saveznice Trećega Reicha, NDH i RSI, uključeni su u Operativnu zonu *Jadransko primorje* pod njemačkim vojnim i administrativno-upravnim vrhovništvom. U istome je raz-

dobiju NOP toliko politički i vojno ojačao daje krajem 1944. i početkom 1945. godine uspio stvoriti novu državu koja, kao član Antifašističke koalicije, sudjeluje u završnoj ofenzivi i konačnome porazu Trećega Reicha.

Izrada sinteze i metodološki pristup obradi zahtijevali su detaljan uvid u sva dostupna relevantna povijesna vrela, poglavito u primarne izvore. Korišteni su uglavnom oni pohranjeni u arhivima i ustanovama na području Hrvatske. Uvid u vrela pohranjena u inozemnim arhivima, osim onih vojne provenijencije u Beogradu, bio je moguć tek korištenjem historiografskih radova austrijske, britanske, njemačke i slovenske provenijencije. Prilikom navođenja gradiva onih javnih ustanova koje su, bez obzira na razloge, svoje fondove i zbirke ustupile drugim subjektima, korišten je princip navođenja aktualnoga imatelja, s time da se kod prvoga navoda naznačuje prvobitni posjednik. Izuzetak čini gradivo arhiva u Beogradu kod kojega je naveden onaj naziv koji je nosio u vrijeme istraživanja. Takav je postupak bio nužan da bi se osigurala mogućnost provjere točnosti navoda. Zahvaljujem se svim ustanovama koje su mi omogućile istraživanja, kao i pojedincima koji su mi ustupili ili dali na uvid određena vrela. Posebnu zahvalnost izražavam gospodinu Mladenu Plovaniću, koji mi je stavio na raspolaganje svoja istraživanja i pomogao savjetima i primjedbama.

I na kraju, ovu knjigu posvećujem dvjema izuzetnim ženama: svojoj majci Antici koja me podučila da uspjeh leži u radinosti i upornosti te svojoj supruzi Manon bez čije samoprijegorne pomoći knjiga ne bi doprla do javnosti.

UVOD

Sile pobjednice u Prvom svjetskom ratu stvorile su međunarodni poredak sukladan svojim interesima, smatrajući ga garancijom mira u kojemu će utvrđeni raspored moći ostati nepromijenjen. To stajalište najutjecajnijih među Saveznicima, Francuske i Velike Britanije, nije imalo realnih temelja. Ono nije uzimalo u obzir nepodudarnost interesa samih pobjednika, pojavu novih ideologija i pokreta u europskim zemljama i kolonijalnim posjedima te mijenu u politici Sjedinjenih Američkih Država (SAD). Dakako, stvarni se povijesni hod nije podudaraao sa statičkim poimanjem svjetskih prilika. On je iznjedrio recesije, neočekivano brz gospodarski uspon i pojavu novih svjetskih sila koje nisu bile zadovoljne uspostavljenim rasporedom moći. To je dovelo u pitanje održivost Versailleskog sustava, stečene pozicije njegovih tvoraca, ali i opstojnost onih država koje su nastale kao njegov sastavni dio. Nastojanja Velike Britanije i Francuske da ustupcima i izvjesnim korekcijama sačuvaju bitne odrednice toga sustava, nisu dala rezultate. Naime, nove su sile težile uspostavi novoga međunarodnoga poretka i to su pokušale ostvariti silom. Svijet se našao u vrtlogu novoga ratnoga sukoba koji je izbacio na površinu sve potiskivane suprotnosti, ne samo one među velikim silama već i one zapretene unutar pojedinih zemalja. Stoga će se u okvirima svjetskoga sukoba javljati i građanski ratovi koji će poprimiti karakteristike etničkih, ideoloških i klasnih sukoba.

I.

Mirovna konferencija održana u Parizu 1919. godine ukazala je da ni među silama pobjednicama ne postoji jedinstveno stajalište, ni u pogledu principa na kojima će se temeljiti trajni mir, ni u pogledu međusobne razdiobe moći.

Stajalište SAD-a o pravu naroda na samoopredjeljenje izazvalo je nesuglasja oko realizacije ratnih ciljeva Italije.¹ Potpisnice tajnoga Londonskoga ugovora iz 1915. godine,² Francuska i Velika Britanija, su, radi vlastitih interesa, nastojale Italiju privoljeti na kompromis s novostvorenom Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS).³ Treća potpisnica, negdašnja carska Rusija, u kojoj su boljševici proveli revolucionarne mijene, bila je isključena iz kluba pobjednika. Štoviše, njeni su se negdašnji saveznici tvorno angažirali na rušenju vlasti ruskih komunista, a nakon neuspjele intervencije Sovjetska je Rusija bila isključena iz novoga međunarodnoga sustava.⁴ Još u tijeku Pariške konferencije praktički je prekinuto osobno sudjelovanje Woodrowa Wilsona u njenome radu, pa su Francuska i Velika Britanija ostale faktički protagonisti njena kreiranja.⁵ Međutim, ni među njima nije bilo suglasja. Naime, nastojanje Francuske da što je moguće više oslabi Njemačku, nije se podudaralo s britanskom politikom ravnoteže snaga na kontinentu i njenom intencijom da Njemačku učini branom mogućoj infiltraciji SSSR-a i boljševičke ideologije.⁶ Versailleski je sustav, dakle, već u procesu svoga nastajanja pokazivao ozbiljne napukline koje će svojom agresivnom politikom produbljivati fašistička Italija, nacistička Njemačka i militaristički režim Japana.

Neuravnoteženo gospodarski razvijena Italija, slabe demokratske tradicije, očuvala je postojeći društveni ustroj prihvaćanjem totalitarizma koji je nudio klasno pomirenje u okviru korporativnog sustava.⁷ Preuzevši vlast 1922. godi-

¹ Detaljnije u: Jochen BLEICKEN i dr., *Povijest svijeta od početka do danas*, Zagreb 1977., str. 614 i 620; Milan MARJANOVIĆ, Rijeka na konferenciji mira u Rapallu 1919.-1920., *Rijeka, geografija-etnologija-ekonomija-saobraćaj-povijest-kultura/Zbornik* (dalje: *Rijeka/Zbornik*), Zagreb 1953., str. 310-334; Luigi SALVATORELLI, *Storia d'Europa*, vol II, Torino 1961., str. 1214.

² Detaljnije u: Milan MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914-1917.*, Zagreb 1960., str. 469.

³ Detaljnije u: M. MARJANOVIĆ, Rijeka na konferenciji, n.dj., str. 310-334. Usporedi: Alan John Percival TAYLOR, *English history 1914-1945.*, Oxford University Press, 1975., str. 214-215.

⁴ Gospodarsku i diplomatsku blokadu SSSR-a je 1922. godine probila Njemačka sklopivši s njim Rapallski ugovor. Nakon toga je laburistička vlada Velike Britanije, a zatim i druge europske zemlje, priznala SSSR. U Ligu naroda učlanjen je 1934., ali je nakon napada na Finsku 1939. godine iz nje isključen (J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 613-614, 622, 627 i 644; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1208-1209; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 186, 192, 247, 279-280 i 346-347).

⁵ Nakon potpisivanja mira s Njemačkom, Wilson se vratio u SAD, gdje je njegova Demokratska stranka izgubila izborno trku. Republikanska je većina odbila potpisivanje Versailleskog ugovora, članstvo u Ligi naroda i zastupala politiku izolacionizma. Budući da su predstavnici Japana, nakon prihvaćanja njihovih zahtjeva, napustili mirovnu konferenciju, a Italija nije bila ravnopravan partner, odlučujuću su ulogu imale Francuska i Velika Britanija (J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 620-622 i 633).

⁶ Vidi: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 624-625; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1212; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 178-186.

⁷ Detaljnije u: Paolo ALATRI, *L'antifascismo italiano*, vol. I, Firenze 1961.; J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 648-650; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1231-1236; C. L. SULZBERGER, *Drugi svjetski rat*, Zagreb 1971., str. 25 i 38-39.

ne, Nacionalna je fašistička stranka (Partito Nazionale Fascista - PNF), u skladu sa svojom programskom orijentacijom, mijenjala vanjsku politiku Italije, koja ju je sve više udaljavala od negdašnjih saveznika. Naime, ideja o obnovi Rimskog imperija, tj. o uspostavi talijanske dominacije na Sredozemlju, zadirala je u britanske i francuske interese.

Težnja pak za dominacijom na Jadranu postala je trajnim izvorištem napestosti u njenim odnosima s Kraljevinom SHS. Inzistiranje na reviziji onog dijela Rapallskog ugovora kojim se rješavalo pitanje Rijeke,⁸ pružanje utočišta ustaškoj emigraciji⁹ i otklanjanje obnove Rimskoga pakta¹⁰ ukazivali su na težnju fašističke Italije da realizira i više od onoga što joj je bilo obećano Londonskim ugovorom.

U isto je vrijeme one hrvatske krajeve koji su joj Rapallskim ugovorom bili ustupljeni nastojala talijanizirati pritiscima, zakonskom regulativom i gospodarskim mjerama kojima potiče iseljavanje hrvatskog seljačkog elementa." Zato u Istri tolerira, a nakon 1922. godine i potiče tzv. *fašizam granice* karakterističan po svome radikalnome antislavenstvu.¹²

Nezadovoljna ostvarenim dobitcima na istočnoj obali Jadrana, Italija nastoji proširiti svoje kolonijalne posjede u Africi pa 1936. godine zaposjeda Etiopiju. Širenje talijanskih kolonijalnih posjeda u Africi ugrožava interese Francuske i Velike Britanije. Stoga joj one, koristeći se utjecajem u Ligi naroda, nameću gospodarske sankcije. Fašistička Italija na to odgovara približavanjem ideološki joj bliskoj nacističkoj vladi Njemačke. Te mijene na vanjskopolitičkoj sceni

⁸ Detaljnije u: Ferdo ČULINOVIĆ, *Riječka država. Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*, Zagreb 1953., str. 181-238; Vojislav M. JOVANOVIĆ, *Rapallski ugovor, Zbirka dokumenata*, Zagreb 1950., str. 69; Franko POTOČNJAK, *Rapallski ugovor*, Zagreb 1921., str. 95. Usporedi; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 214-215.

⁹ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Zagreb 1977., str. 19, 27, 31-33 i 35-36; Bogdan KRIZMAN, *Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918.-1941.)*, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP) 1, Zagreb 1975., str. 39-58; isti, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1986., str. 37; Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Kratak pregled*, Zagreb 1994., str. 27-38.

¹⁰ Detaljnije o Rimskom paktu u: B. KRIZMAN, *Italija u politici*, n.dj., str. 42-58; M. MARJANOVIĆ, *Rijeka*, n.dj., str. 336-348.

¹¹ Detaljnije u: Elio APIH, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918/1943*, Bari 1966., str. 4-383; Silva BON GHERARDI i dr., *L'Istria fra le due guerre. Contributi per una storia sociale* (dalje; *L'Istria fra le due guerre*), Rim 1985., str. 22-223; Vjekoslav BRATULIĆ, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*, Zagreb 1955., str. 7-96; isti, *Rovinjsko Selo. Monografija jednog istarskog sela*, Zagreb 1959., str. 84-93; Adriano DEL PONT i dr., *Aula IV, tutti i processi del Tribunale Speciale fascista*, Rim 1961., str. 15-630; Ernest RADETIC, *Istra pod Italijom 1918-1943.*, Zagreb 1944., str. 72-196; *Zbornik radova s Međunarodnog skupa Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*, Hrvatski institut za povijest/Društvo Egzodus istarskih Hrvata, Zagreb 2001.

¹² Silva BON GHERARDI, *Politica, regime e amministrazione, L'Istria fra le due guerre*, Rim 1985., str. 26.

odražavaju se i na unutarnju politiku fašističke vlade. Ona, naime, po uzoru na nacističku Njemačku, 1938. godine donosi rasne zakone.¹³

Zbližavanje Italije i Njemačke ponukalo je Francusku i Veliku Britaniju na priznavanje novih afričkih posjeda talijanske imperije. Međutim, ta njihova popustljivost nije rezultirala slabljenjem talijansko-njemačkoga savezništva ni smanjivanjem Mussolinijevih apetita. Ohrabren popustljivošću Francuske i Velike Britanije i zajamčenom podrškom Trećega Reicha, on je 1939. godine zaposjeo Albaniju.¹⁴ Time je Italiji bio osiguran nadzor nad pomorskim prometom između Jadrana i Sredozemlja te stvoreno uporište za daljnji prodor na Balkanski poluotok. To je, dakako, produbilo postojeća nesuglasja između nje i Kraljevine Jugoslavije.¹⁵

Drugi činilac nestabilnosti Versailleskoga poretka bila je Njemačka. Porazena u ratu, ona je prihvatila mirovni ugovor kojim je bio ograničen njen vojni potencijal, ali i gospodarska moć. Stoga će recesije dvadesetih i tridesetih godina osobito teško pogoditi Weimarsku Republiku. Zastoj u proizvodnji radne će slojeve dovesti na rub egzistencije, a hiperinflacija će osiromašiti srednji sloj građanstva. Taj će sloj i, dakako, krupni kapital, uplašeni mogućnošću društvenih mijena, podržati desnu političku opciju. Na parlamentarnim izborima 1932. godine dat će svoje glasove Nacionalsocijalističkoj stranci (Nazionalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei - NSDAP) koja će, iskoristivši nacionaliste i metode fizičkog uklanjanja političkih protivnika, već sljedeće godine uspostaviti jednostranački totalitarni sustav na čelu sa stranačkim vođom Adolfom Hitlerom.¹⁶ U skladu sa svojom teorijom o nadmoći arijevske rase, posebno germanske, nacisti će legalizirati rasnu diskriminaciju, što će rezultirati genocidom Židova.¹⁷ Postavka o njemačkom *nadžovjeku* bila im je onaj formalno-

¹³ Detaljnije u: Renzo DE FELICE, *Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo*, volume secondo, Torino 1977.; Antun GIRON, Židovsko pitanje u općini Opatija (Od 1938. do 1945. godine), *Problemi sjevernog Jadrana*, sv. 7, HAZU, Zagreb-Rijeka 2000., str. 143-165; Teodoro MORGANI, *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441-1945)*, Roma 1979.

¹⁴ Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 630, 650 i 665; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1264-1266 i 1274-1275; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 38; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 468 i 473-475.

¹⁵ Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965., str. 92; B. KRIZMAN, *Italija u politici*, n.dj., str. 79-81.

¹⁶ Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 625-653; Eduard ČALIĆ, *Treći Reich i Drugi svjetski rat u današnjoj historiografiji, Simpozij Drugi svjetski rat i mir među narodima, Zagreb 25-30. rujna 1970.*, Zagreb 1972., str. 13-67; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1257-1259; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 30-37; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 513.

¹⁷ Detaljnije u: Jadwiga BEZWINSKA - Danuta CZECH, *KL Auschwitz in den Augen der SS*, Verlag des Staatlichen Auschwitz Museums 1973., str. 3-338; J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 652 i 655; E. ČALIĆ, *Treći Reich*, n.dj. str. 13-67; Ward RUTHEFORD, *Genocid Židova*, Zagreb 1975., str. 21-120; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1229 i 1258-1259; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 30-35; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 513-514.

-pravni temelj vanjske politike kojim se opravdavao zahtjev za okupljanje svih pripadnika njemačke nacije u okvirima Trećeg Reicha i traženje *životnoga prostora* za njemački narod. Budući daje temelj uspjeha tako koncipirane vanjske politike bilo osiguranje vojne premoći, nacisti potiču razvoj onih industrijskih grana koje će pridonijeti jačanju vojnog potencijala države. Oživljavanjem industrije i perspektivom širenja tržišta, Hitler je pridobio njemački krupni kapital, a jačanjem uloge Wehrmachta visoke njemačke vojne krugove. Oživljavanje gospodarske aktivnosti odgovaralo je i širokim radnim slojevima osiromašenim tijekom recesija dvadesetih i tridesetih godina.¹⁸

Osiguravši stabilnost uspostavljenoga režima, Hitler se mogao okrenuti realizaciji vanjskopolitičkoga programa svoje stranke. Već je svojim prvim potezima, anuliranjem vojnih ograničenja nametnutih Njemačkoj i upućivanjem njemačkih postrojba u demilitariziranu Rajnsku oblast 1936. godine, započeo s revizijom Versailleskoga sustava. Sljedeći mu je korak bio približavanje fašističkoj Italiji koja je zbog agresije na Etiopiju bila pod udarom gospodarskih sankcija Lige naroda. Priznavši Sredozemlje, uključujući i Jadran, interesnom sferom Italije, Hitler je osigurao Mussolinijevu blagonaklonost za planiranu aneksiju Austrije i podršku planovima širenja granica Reicha na područje istočne Europe. Uskoro se Osovini Rim-Berlin priključio i militaristički režim Japana, koji je zbog svoje agresivne politike u Aziji došao u sukob s američkim, britanskim i francuskim interesima te SSSR-om.¹⁹ U svijetu se tako stvarao blok država sličnog ustroja spremnih da silom mijenjaju postojeći međunarodni sustav. Izvan toga procesa postupne polarizacije svjetskih sila privremeno ostaje SSSR, jer je Staljin računao da suprotnosti među kapitalističkim zemljama mogu samo pogodovati državnim interesima SSSR-a i širenju komunističke ideologije koja je promicana kanalima Kominterne.²⁰ Takvom je politikom uspio probiti diplomatsku blokadu SSSR-a, dok su komunističke stranke u zemljama zapadne Europe uspješno provodile direktivu o okupljanju lijevih snaga u antifašistički blok, tzv. Narodnu frontu.²¹ Bio je to još jedan od razloga koji su utjecali na približavanje Hitlera i Mussolinija, ali i Japana koji se već sukobio sa SSSR-om.²²

¹⁸ Standard Nijemaca bio je u porastu pa je 1939. godine dosegao razinu koja nikada do tada nije bila ostvarena. Stoga je većina podržavala nastojanja državnog vodstva da Njemačku učini najснаžnijom europskom državom (A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 519-562).

¹⁹ Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 651-655; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1261, 1266-1267 i 1271; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 44-46 i 49; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 458-460, 475 i 503-504.

²⁰ Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 618; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1226-1227 i 1249; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 57.

²¹ Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 619; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1268.

²² Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 652; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1270-1271.

Privlačenjem Italije i sklapanjem Antikomintern pakta s Japanom, Hitler je osnažio međunarodnu poziciju Reicha pa je mogao nastaviti s realizacijom zacrtanih planova. Osiguravši nemiješanje Italije, on je uz pomoć austrijskih nacista 1938. godine izvršio aneksiju Austrije. Iste je godine uz potporu Mussolinija te suglasnost Francuske i Britanije prisilio Čehoslovačku na ustupanje Sudetske oblasti. Ubrzo je čehoslovačke države nestalo, jer je prema Hitlerovom diktatu stvorena satelitska Nezavisna Država Slovačka, a Češka proglašena njemačkim protektoratom.²³ Na putu daljnjega prodiranja Reicha na istok našla se Poljska, pa ju je Hitler nakanio zaposjesti. Da bi se osigurao od uplitanja SSSR-a, on sa Staljinom sklapa ugovor o nenapadanju koji je sadržavao i tajnu klauzulu o podjeli Poljske.²⁴

Njemačko-sovjetski ugovor o nenapadanju bio je signal za uzburku tvorcima Versailleskog sustava. Naime, njihova politika popuštanja Hitlerovim zahtjevima nije dovela do očekivanoga i priželjkivanoga sukoba Reicha sa SSSR-om.²⁵ To je pak značilo da je izravno ugrožena njihova sigurnost. Zaoštravanje njemačko-poljskih odnosa bilo je dobra prilika da se prema Hitleru zauzme čvršće stajalište. Velika Britanija, a zatim i Francuska zagarantirale su teritorijalni integritet Poljske. Time, međutim, nisu uspjele zaustaviti provedbu Hitlerovih planova. Njemačka je, naime, 1. rujna 1939. napala Poljsku.²⁶ Na zahtjeve Velike Britanije i Francuske da prekine ratne operacije i povuče se s poljskoga teritorija, Hitler se oglušio. Njemačke su trupe nastavile s napredovanjem do demarkacijske crte utvrđene tajnim sporazumom sa SSSR-om. Francuska i Velika Britanija su uvučene u sukob koji nisu željele. Bio je to ujedno i početak Drugog svjetskog rata.²⁷

II.

Kraljevina SHS, koja 1929. godine mijenja naziv u Kraljevina Jugoslavija, nastala je 1918. godine ujedinjavanjem Kraljevine Srbije, Kraljevine Crne Gore

²³ Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 655; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1272-1274; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 49-53; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 519-526, 537-539.

²⁴ Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 647, 655 i 665; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1276; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 55; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 549-550.

²⁵ Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 655 i 665; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 511, 533-534, 539-540 i 559.

²⁶ Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 665 i 669; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1276; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 55-58; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 541-542 i 550-551.

²⁷ Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 669; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1276; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 57-58; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 551-553.

i Države Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS) u Kraljevstvo SHS. Ta nova država, osim, dakako, po svom nazivu, ni u kom pogledu nije odgovarala idealističkim predodžbama zajedništva južnoslavenskih naroda nastalim u XIX. stoljeću. Ona, naime, nije ni bila stvorena radi ostvarivanja tih ideala, nego radi učvršćivanja Versailleskoga sustava na jugoistoku Europe. Njenim su osnutkom, istina, na račun talijanskih zahtjeva, bile zadovoljene teritorijalne pretenzije savezničke Kraljevine Srbije i riješen je problem državnopravnoga statusa južnoslavenskih zemalja razbijene Austro-Ugarske.²⁸ Tako je ujedno, prema sudu Francuske i Britanije, bila onemogućena restauracija Habsburgovaca, a time i mogućnost obnove njemačkoga utjecaja na Balkanskom poluotoku.²⁹ U državi stvorenoj na tim osnovama bila je unaprijed osigurana dominacija srpske nad svim drugim nacijama. To se već u procesu ujedinjavanja Države SHS s Kraljevinom Srbijom pokazalo ishodištem oštih suprotnosti koje će postati temeljnim uzrokom unutarnje nestabilnosti novostvorene države. Hrvatsko pitanje postat će jednim od najozbiljnijih problema unutarnjega političkoga života Kraljevine SHS. Bila je to logična posljedica neuravnoteženoga odnosa između nositelja gospodarske snage i imalaca političke moći. Naime, gospodarski inferiornija srbijanska buržoazija, poduprta dinastijom, svim je raspoloživim političkim sredstvima nastojala sačuvati povlašteni položaj u državi. Kada je, međutim, stvaranjem koalicije Radić-Pribičević 1927. godine hegemonija srbijanske buržoazije dovedena u pitanje, uslijedila je likvidacija prividne ustavne parlamentarne demokracije. Naime, nakon atentata na Stjepana Radića i poslanike Hrvatske seljačke stranke u parlamentu 1928. godine, kralj Aleksandar je ukinuo Ustav, raspustio parlament i osobno preuzeo svu vlast.³⁰ Ukiđanje Vidovdanskoga ustava i uvođenje diktature dovelo je do mijena u programskim orijentacijama hrvatskih građanskih stranaka. Frankovci su inzistirali na uspostavi samostalne hrvatske države koja bi obuhvaćala sve hrvatske zemlje. Zbog toga su se našli pod udarom režima pa je dio stranačkih prvaka napustio zemlju. Utočište i mogućnost djelovanja našli su u onim državama koje su težile reviziji Versailleskoga sustava. Tako u inozemstvu nastaje ustaški pokret na čijem je čelu stajao dr. Ante Pavelić. Utočište i potporu ustaškome vodstvu pružila je Italija, a za uzvrat je Pavelić priznao njena prava na dijelove is-

²⁸ Detaljnije u: Dragovan ŠEPIĆ, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije. Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918.*, Pula-Rijeka 1989., sv. I., str. 39-308; sv. II., str. 7-310; sv. III., str. 7-230.

²⁹ Detaljnije u: J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 620-624; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1230 i 1242.

³⁰ Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske 1918-1929.*, Zagreb 1938., str. 19-192, 410-432 i 450-452; Ivan MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, četvrto, dopunjeno izdanje, Zagreb 1990., str. 25-36, 227-239.

točne obale Jadrana.³¹ Dakako, Mussolinijevo stajalište prema ustaškome pokretu mijenjat će se ovisno o talijansko-jugoslavenskim odnosima.³²

Najutjecajnija hrvatska građanska politička stranka, Hrvatska seljačka stranka (HSS), i njen novi vođa, dr. Vladko Maček, zastupaju drugačiji program.³³ Procijenivši, naime, da tvorci Versailleskoga sustava ne žele razbijanje Jugoslavije, vodstvo HSS-a traži rješenje hrvatskoga pitanja u okvirima postojeće države. Budući daje Ustav koji je priznavao bio stavljen izvan snage, HSS traži novi međunacionalni sporazum kojim bi unutarnji ustroj države bio utemeljen na federalnome principu.³⁴

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), koja je još dvadesetih godina stavljena izvan zakona,³⁵ ima svoje viđenje rješenja nacionalnoga pitanja u zemlji. Iako kao sekcija Kominterne stoji na pozicijama proleterskog internacionalizma, evidentna hegemonija srbijanske buržoazije primorat će je da se odredi prema nacionalnome pitanju. To je rezultiralo osnivanjem komunističkih stranaka podčinjenih naciji u državi, pa tako i Komunističke stranke Hrvatske (KPH) 1937. godine. Novoosnovane stranke nisu, međutim, bile samostalne. One su funkcionirale kao sastavni dijelovi KPJ, što znači da su se, u skladu sa stajalištem Kominterne, opredijelile za federalno uređenje postojeće države. Međutim, ni KPJ pa, dakako, ni KPH ne napuštaju svoja ideološka opredjeljenja. One će i dalje zastupati ideju o nužnosti rušenja postojećeg društveno-ekonomskoga uređenja, uspostavi diktature proletarijata i izgradnji besklasnoga društva.³⁶ Stoga između KPH i HSS-a ne dolazi do suradnje, iako su im pogledi na moguće rješavanje nacionalnoga pitanja u državi bili veoma bliski.

Povoljniji uvjeti za mijenjanje postojećega koncepta države političkim sredstvima nastaju nakon uvođenja Oktroiranoga ustava 1931. godine i mijena u dinastijskome vrhu nakon pogibije kralja Aleksandra 1934. godine.³⁷ Povoljnom rješavanju hrvatskoga pitanja pogoduju i vanjske prilike. Naime, zaoštavanje odnosa među velikim silama koje izaziva Hitlerova i Mussolinijeva poli-

³¹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 19-21 i 27-30; H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne*, n.dj., str. 27-31 i 37-38; Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 1994., str. 349-350.

³² F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 32-36; H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne*, n.dj., str. 38.

³³ O odnosima između HSS-a i Hrvatske stranke prava, odnosno ustaškog pokreta, detaljnije u: Ljubo BOBAN, *Držanje srbijanskih opozicionih stranaka povodom Zagrebačkih punktacija (1931-1932)*, *Historijski zbornik* (dalje: *HZ*) 15, Zagreb 1962., str. 12-13; isti, *Sporazum*, n.dj., str. 266-267 i 271-273.

³⁴ Detaljnije u: Ljubo BOBAN, *Držanje srbijanskih*, n.dj., str. 12-13; isti, *Sporazum*, n.dj., str. 37-39 i 115-116.

³⁵ Detaljnije u: Janko PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985., str. 75-79.

³⁶ Ivan JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941.*, Zagreb 1972., str. 50-84; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 125-126, 144-145, 150-156, 159-163 i 166.

³⁷ H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne*, n.dj., str. 35-37; D. PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, n.dj., str. 348 i 351-354.

tika usmjerena na rušenje Versailleskoga poretka, postalo je ozbiljnom prijetnjom državi koja je bila sastavni dio toga sustava. Budući da tadašnja vanjska politika Velike Britanije i Francuske nije pružala nikakvih garancija, izlaz je tražen u približavanju silama *Osovine* i stabilizaciji unutarnjih prilika u zemlji.³⁸ Najizraženiji unutarnji problem, pitanje državnoga ustrojstva, pokušao se riješiti sporazumom Cvetković-Maček na temelju kojega je bila stvorena Banovina Hrvatska.³⁹

Međutim, kompromisno rješenje hrvatskog pitanja nisu prihvaćali ni ustaški pokret ni ilegalna KPH. Ustaški se pokret, naime, nije slagao s ostankom hrvatskih zemalja u okvirima jugoslavenske države. Ilegalna KPH, kao sastavni dio KPJ, odbacivala ga je jer nije bio u skladu s njenim ideološkim opredjeljenjem. Naime, stvaranje Banovine Hrvatske ona nije smatrala rješenjem hrvatskoga nacionalnoga pitanja, već podjelom interesnih sfera između srpske i hrvatske buržoazije.⁴⁰

Nezadovoljstvo ostvarenim rješenjem hrvatskoga pitanja iskazivale su i srbijanske građanske stranke, poglavito radikali. Smatrale su, naime, da je teritorijalni opseg Banovine Hrvatske preširok i tražile da se za sve srpske zemlje po istom principu osnuje posebna srpska jedinica. Dakako, pitanje vlastitoga autonomnoga položaja u zajedničkoj državi počele su isticati i slovenske građanske stranke, crnogorski separatisti pa i Jugoslavenska muslimanska organizacija. Ista pak prava za Makedonce u Vardarskoj Makedoniji traže i desno orijentirani VMRO i lijeva politička struja koju predvodi KPJ.⁴¹

Tako je stvaranjem Banovine Hrvatske bio ostvaren tek privid unutarnje stabilnosti Kraljevine Jugoslavije. Država se, naime, nalazila u krizi jer je bio uzdrman koncept na kojemu je bila sazdana. Unitarizam i centralizam kojima se prikivala hegemonija jedne nad svim drugim nacijama, stvaranjem Banovine Hrvatske počeli su se urušavati. Međutim, srbijanski se vladajući sloj nije odricao velikosrpske ideje, pa je federalizacija zaustavljena na kompromisnom rješenju tek jednog, najizraženijeg od brojnih političkih problema kojima je bila opterećena država. Takvo parcijalno rješavanje nacionalnoga pitanja, s kojim ni jedna politička struja nije bila u potpunosti zadovoljna, nije moglo biti garancijom stabilnosti i integriteta postojeće države.

³⁸ Detaljnije u: Lj. BOBAN, *Sporazum*, n.dj., str. 30-33 i 84-85; Milan M. STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970., str. 409-464 i 521-576.

³⁹ Lj. BOBAN, *Sporazum*, n.dj., str. 163-167, 188-190 i 403-409.

⁴⁰ Lj. BOBAN, n.dj., str. 271-273 i 277-280; I. JELIĆ, *Komunistička*, n.dj., str. 208-216; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 164-165.

⁴¹ Detaljnije u: Lj. BOBAN, *Sporazum*, n.dj., str. 185-188, 218-265, 280, 306-309 i 316-317; D. PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, n.dj., str. 350; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 134, 140, 151, 159, 164 i 169.

Drugi faktor nestabilnosti, socijalna problematika, prisutan je u državi od vremena njenoga ujedinjenja. U novoj državi, naime, nije bio poboljšan socijalni i društveni položaj siromašnoga seljaštva i malobrojnoga radništva. U prečanskim krajevima njihov je položaj bio uvjetovan i političkim uređenjem nove države, a ne samo postojećim društveno-ekonomskim odnosima. Naime, ti niži društveni slojevi obespravljenih nacija nisu bili pod pritiskom samo kao pripadnici svoje klase već i kao pripadnici potlačene nacije. Stoga ni njihovo političko opredjeljivanje nije bilo jedinstveno. Hrvatsko će seljaštvo najvećim dijelom podržavati politički program HSS-a, dok će u redovima hrvatskog radništva i radništva uopće uporište naći KPJ. Socijalne je suprotnosti država nastojala eliminirati pojačanim pritiskom na ilegalnu KPJ i sindikate u kojima je ona imala najjače uporište. Time su, međutim, bile otklanjane tek posljedice, a ne izvorišta postojećih suprotnosti. Stoga one postaju sve zaoštrenijima pa zahvaćaju i građanske nacionalne stranke. Taj je proces zahvatio, dakako, i HSS. U redovima njegovih pristaša, koji pripadaju svim slojevima hrvatskoga društva, javlja se sve izraženiji raskorak između težnja desnice, centra i ljevice. To će, dakako, koristiti ilegalna KPH za jačanje svoga utjecaja. Upravo će zbog toga vlasti zabraniti rad *ursovih* sindikata u kojima je ona imala uporište.⁴² To, naravno, neće ukloniti postojeće socijalne tenzije pa, dakako, neće pridonijeti unutarnjoj stabilnosti države u razdoblju sve oštrije izraženih nesuglasja oko preraspodjele moći među velikim svjetskim silama.

III.

U razdoblju stabilnosti postojećega međunarodnoga sustava, unutarnje napetosti u Kraljevini Jugoslaviji nisu mogle dovesti u pitanje opstanak države koja je bila sastavni dio tog poretka. Kako je, međutim, revizija Versailleskoga sustava postajala sve izvjesnijom, i unutarnje su prilike postajale sve značajnijim činiocem državne opstojnosti. Naime, postojeće nacionalne i socijalne suprotnosti vanjski su faktori mogli iskoristiti za razbijanje stvorene državne zajednice. Budući da u zemlji nije postojala jedinstvena politika rješavanja nagomilanih suprotnosti, opasnosti koje su prijetile od vanjskih činilaca nastojale su se neutralizirati promjenom vanjske politike. Naime, Kraljevina Jugoslavija se, zadržavši dobre odnose s Francuskom i Britanijom, nastojala približiti silama *Osovine*. Štoviše, takav joj je vanjskopolitički koncept sugerirala upravo francuska i britanska diplomacija.⁴³ Fašistička Italija i Treći Reich tu su diplo-

⁴² Lj. BOBAN, *Sporazum*, n.dj., str. 333; I. JELIĆ, *Komunistička*, n.dj., str. 276, 283, 289, 298 i 328-329; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 158-159.

⁴³ M. M. STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt*, n.dj., str. 336-337 i 427-432.

matsku igru prihvaćali sve dok se ona uklapala u njihove planove. Kraljevina Italija je, naime, nakon uspješnoga proširenja kolonijalnih posjeda u Africi, ponovno obratila pažnju na Balkanski poluotok i Podunavlje. Stoga je nastojanje Milana Stojadinovića da se približi Italiji urodilo potpisivanjem Beogradskih ugovora 1937. godine. Njemačka, upletena u Anschluss i spor s Čehoslovačkom oko Sudeta, prihvaćala je Stojadinovićevu politiku približavanja jer je u tome vidjela priliku za razbijanje Male antante, čime bi izolirala Čehoslovačku i oslabila francuski utjecaj u Podunavlju.⁴⁴ Ostvarivši te ciljeve, Hitler gubi interes za jačanje veza s Kraljevinom Jugoslavijom jer joj je u svojim planovima namijenio novu ulogu. Pripremajući se, naime, za obračun s Poljskom, Hitler nastoji spriječiti intervenciju Britanije i Francuske. Smatrajući da bi ih od uplitanja u njemačko-poljski sukob mogla odvratiti istovremena akcija Njemačke i Italije, on sugerira Mussoliniju da napadne Kraljevinu Jugoslaviju. Nespremna za rat, Italija tu sugestiju otklanja i nakon njemačkog napada na Poljsku objavljuje stanje nezaraćenosti. Kraljevina Jugoslavija pak, prema napucima Britanije i Francuske, proglašava se neutralnom u njemačko-poljskom sukobu.⁴⁵

IV.

U razdoblju između dvaju svjetskih ratova dio Zapadne Hrvatske, tj. područje negdašnje austrijske pokrajine Istre i grada Rijeke (danas zapadni dio toga grada), ostao je izvan okvira Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugosla-

⁴⁴ Vjekoslav BRATULIĆ, Politički sporazumi između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije nakon Rapalla, *Jadranski zbornik* (dalje: *JZ*) 6, Rijeka-Pula 1966., str. 32-46; M. STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt*, n.dj., str. 336-337, 417-418 i 434.

⁴⁵ Lj. BOBAN, *Sporazum*, n.dj., str. 99-100; B. KRIZMAN, Italija u politici, n.dj., str. 82 i 84.

⁴⁴ Detaljnije u: Državni arhiv u Rijeci (dalje: DAR), JU-8, kut. 850, 851, 852, 853, 854; Mate BA-LOTA, *Puna je Pula*, Zagreb 1960., str. 292-339; Herman BURŠIĆ, Narod Poreštine u borbi za slobodu i sjedinjenje s maticom zemljom 1918-1945. godine, *Zbornik Poreštine* (dalje: *ZP*) 2, Poreč 1987., str. 267-268; isti, Razdoblje između dva rata i fašistička vladavina - II perioda fra le due guerre mondiali e la dittatura fascista, *Bujština - Il Buiese*, Buje-Buie 1985., str. 118-122; F. ČULINOVIĆ, *Riječka*, n.dj., str. 23-26; isti, Rijeka u državnopravnom pogledu, *Rijeka/Zbornik*, Zagreb 1953., str. 270-275; Ivan DORČIĆ - Marijan TOMAŠIĆ, *Kastav i Kastavština u prošlosti i sadašnjosti*, Samobor 1931., str. 91-92; Antun GIRON, Grobinščina između dvaju svjetskih ratova (Od 1918. do 1929. godine), *Grobnički zbornik* (dalje: *GZ*) 2, Rijeka 1992., str. 101; isti, Klana za vrijeme talijanske okupacije od 1918. do 1920. godine, *Zbornik Društva za povjesnicu Klana* 1, Klana 1995., str. 92-95; Bogdan KRIZMAN, "Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba" u Zagrebu i talijanska okupacija na Jadranu 1918. godine. Grada o vanjskoj politici Predsjedništva Narodnog vijeća SHS od 29. X. do 1. XII. 1918., *Analizadranskog instituta JAZU* 1, Zagreb 1956., str. 83-116; E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, n.dj., str. 50-56; Petar STRČIĆ, *Grada o talijanskoj okupaciji otoka Krka (od kraja 1918. do polovine 1919. godine)*, Rijeka 1970., str. 9-181; isti, *Otok Krk 1918. Grada o Narodnim vijećima SHS i talijanska okupacija 1918. godine*, Rijeka 1968., str. 9-176; Ivo SUČIĆ, Rijeka 1918.-1945., *Rijeka/Zbornik*, Zagreb 1953., str. 279-299; Dragovan ŠEPIĆ, Istra uoči konferencije mira (Talijanska okupacija Istre 1918. i istarski Hrvati), *Zbornik historijskog instituta JAZU* 4, Zagreb 1961., str. 349-382; isti, *Sudbinske*, n.dj., str. 131-132, 134-135 i 139.

vije. Naime, taje područja krajem 1918. godine okupirala Kraljevina Italija,⁴⁶ a na temelju Rapallskog ugovora iz 1920. i Rimskog pakta iz 1924. godine ona su postala sastavnim dijelom talijanskoga državnoga teritorija.⁴⁷ Područje južne i središnje Istre činilo je Istarsku pokrajinu s prefekturom u Puli, a Rijeka i sjeverni dio Istre Kvarnersku pokrajinu s prefekturom u Rijeci.⁴⁸

U razdoblju okupacije Italija je obvezatnom zamjenom i utvrđivanjem nepovoljnog pariteta krune prema liri za oko 50 posto smanjila vrijednost mase domaćega kapitala. U istom je razdoblju postala vlasnikom značajnih industrijskih poduzeća u Rijeci i gospodarskih grana u Istri.⁴⁹ Riječka je luka izgubila prirodno zaleđe, a time i teret. Pad pomorskoga prometa pak uzrokuje stagnaciju i krizu riječkoga brodarstva i brodogradnje.⁵⁰ Istarsko vinogradarstvo, najznačajnija poljoprivredna grana, gubitkom srednjoeuropskog tržišta našlo se u vrlo teškom položaju.⁵¹ Nade tankoga talijanskoga i talijanaškoga sloja da će Italija obilato pomoći *terre redente*, bile su nerealne. Naime, Kraljevina Italija koja od 1919. do 1921. godine prolazi kroz krizno razdoblje i koju u vremenu od 1929. do 1933. godine pogađa svjetska gospodarska kriza, jednostavno nema slobodnoga kapitala koji bi mogla usmjeriti u nove pokrajine.⁵² Štoviše, ona se nastoji riješiti skupih nerentabilnih pogona koje je naslijedila od Austrije. Među prvima je na red došao pulski Arsenal. Njegovo je brodogradilište preuzeo tršćanski kapital, a ostali su pogoni 1923. godine bili prak-

⁴⁷ Vidi bilješke: 8, 10, 11, 12.

⁴⁸ *Povijest Rijeke*, Rijeka 1988., str. 292; *Vodič Historijskog arhiva Rijeke*, Pazin-Rijeka 1980., str. 59.

⁴⁹ Detaljnije u: DAR, JU-8, kut. 852; Državni arhiv u Pazinu (dalje: DAP), fond: Arsa - Società Anonima Carbonifera (1807.-1945.); E. APIH, *Italija, fascismo*, n.dj., str. 42-43; Danilo KLEN - Marijan KOLOMBO, *INA rafinerija Rijeka 1882-1972.*, Rijeka 1972., str. 38-50; Anna MILLO, *L'industria marginale e il governo del sottosviluppo, L'Istria fra le due guerre*, Rim 1985., str. 83-84; *Povijest Rijeke*, n.dj., str. 295-296; 3. maj. *Složena organizacija udruženog rada brodogradevne industrije Rijeka*, Rijeka 1984., str. 69-73.

⁵⁰ U 1913. godini riječka je luka ostvarila promet od 4,037.499 tona, a on je 1939. godine pao na 1,580.219 tona. Na temelju sporazuma Bertolini-Trumbić o diobi trgovačke flote iz 1920. godine, riječkim je brodarima pripalo 56 parobroda sa 127.827 BRT, da bi 1939. godine imali 35 brodova sa svega 63.629 BRT. Riječko je brodogradilište (Cantieri navali S.A.) uglavnom dobivalo poslove za talijansku ratnu mornaricu, a stalne je gubitke pokrivala država. Detaljnije u: Radojica BARBALIĆ, *Brodarstvo Rijeke kroz vjekove*, *Rijeka/Zbornik*, Zagreb 1953., str. 114-119; Pero MITROVIĆ - Radojica BARBALIĆ, *Riječka luka*, *Rijeka/Zbornik*, Zagreb 1953., str. 49-52 i 54-58; *Povijest Rijeke*, n.dj., str. 292-293; 3. maj, n.dj., str. 88-109.

⁵¹ Istarska je poljoprivreda oko 50 posto svih svojih prihoda ostvarivala proizvodnjom i prodajom vina, koje je teško moglo konkurirati kvalitetnim vinima starih talijanskih pokrajina (H. BURŠIĆ, *Razdoblje između dva rata*, n.dj., str. 122; Lorena VANELLO, *Casse rurali e campagne istriane (1927-1937)*, *L'Istria fra le due guerre*, Rim 1985., str. 169, 172 i 213). Detaljnije u: S. BON GHERARDI, *Politica, regime e*, n.dj., str. 23-24; H. BURŠIĆ, *Razdoblje između dva rata*, n.dj., str. 127; A. MILLO, *L'industria marginale*, n.dj., str. 81-82, 84, 92-93, 95, 99-100, 111-112.

⁵² Detaljnije u: S. BON GHERARDI, *Politica, regime e*, n.dj., str. 23-24; H. BURŠIĆ, *Razdoblje između dva rata*, n.dj., str. 127; A. MILLO, *L'industria marginale*, n.dj., str. 81-82, 84, 92-93, 95, 99-100, 111-112.

⁵³ Detaljnije u: A. MILLO, *L'industria marginale*, n.dj., str. 81, 84-93, 118 i 121.

tički likvidirani. To je pogodilo i sve ostale prateće djelatnosti, pa Pula doživljava pravi egzodus u kojem participira i oko 20.000 stanovnika hrvatske narodnosti. *Arsa Società Anonima Carbonifera* sa sjedištem u Trstu, koja je postala vlasnikom raških ugljenokopa, mora smanjiti proizvodnju i otpustiti preko 1.000 radnika. U istarskoj industriji prerade ribe u razdoblju od 1920. do 1929. godine posao je izgubilo oko 6.000 zaposlenih.⁵³ Vadenje boksita s površinskih kopova korištenjem vrlo primitivne tehnike nije moglo apsorbirati viškove slobodne radne snage.⁵⁴ Novo tržište, novi porezni sustav i centralizacija kreditnih zavoda negativno su se odrazili na poljoprivrednu proizvodnju koja je angažirala oko 60 posto radnoaktivnog stanovništva Istre.⁵⁵ U strukturi zemljišnoga posjeda prevladavala su srednja i sitna seljačka imanja, od kojih je 85 posto bilo u vlasništvu seljaštva hrvatske nacionalnosti.⁵⁶ Više od polovice takvih posjeda moglo se održati samo korištenjem kredita.⁵⁷ Centralizacija kreditnoga sustava provedena 1927. godine i pad cijena poljoprivrednih proizvoda u razdoblju svjetske gospodarske krize rezultirali su brojnim dražbama prezaduženih seljačkih posjeda. U razdoblju od 1924. do 1936. godine na dražbama je bilo prodano desetak tisuća seljačkih posjeda. Samo su na Poreštini od 1925. do 1929. prodana 12.403 seljačka imanja. U razdoblju krize dražbe su pak svakodnevne, pa su tijekom 1930. i 1931. godine u Istri prodana 1.524 imanja, od kojih je 2/3 došlo u ruke zakupaca poreza i kreditnih zavoda.⁵⁸ Seljak koji je izgubio imanje ostaje kao zakupac na svom negdašnjem posjedu, ili se seli u grad gdje

⁵³ Najveći broj od 1.784 radnika bio je angažiran u vrijeme orijentacije Italije na autarhično gospodarstvo zbog gospodarskih sankcija. Detaljnije u: A. MILLO, *L'industria marginale*, n.dj., str. 107-110.

⁵⁴ H. BURŠIĆ, *Razdoblje između dva rata*, n.dj., str. 122; L. VANELLO, *Casse rurali*, n.dj., str. 167-168.

⁵⁵ Struktura vlasništva poljoprivrednog zemljišta bila je sljedeća: 411 veleposjeda, 42.505 srednjih, malih i sitnih posjeda od kojih su 20.492 raspolagala samo s tri hektara (H. BURŠIĆ, *Razdoblje između dva rata*, n.dj., str. 125-126; L. VANELLO, *Casse rurali*, n.dj., str. 171 i 220).

⁵⁶ Prosječni seljački posjed od pet hektara je zbog zastarjelog načina obrade, cijena poljoprivrednih proizvoda i poreznog sustava bio nerentabilan. Gubici su se pokrivali kreditom, a njegova je otpлата dodatno opterećivala prihode (L. VANELLO, *Casse rurali*, n.dj., str. 198).

⁵⁷ Detaljnije u: H. BURŠIĆ, *Narod Poreštine*, n.dj., str. 271-272; isti, *Razdoblje između dva rata*, n.dj., str. 123-124; L. VANELLO, *Casse rurali*, n.dj., str. 197 i 201.

⁵⁸ Dio se seli uglavnom u predgrada Pule gdje pokušava preživjeti dobivajući povremeni posao ili socijalnu pomoć. Na temelju popisa stanovništva iz 1931. i 1936. godine, talijanske su vlasti utvrdile daje u tom razdoblju mjesto prebivališta napustilo 8.488 osoba (A. MILLO, *L'industria marginale*, n.dj., str. 114).

⁵⁹ Koliki je pak ukupni broj emigranata, posebno Hrvata i Slovenaca, još uvijek nije točno utvrđeno. Procjenjuje se daje iz Julijske krajine iselilo oko 100.000 ljudi od kojih 70.000 iz Istre (Usporedi; E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, n.dj., str. 81.; Dušan TUMPIĆ, *Hrvatska Istra*, II. izdanje, Zagreb 1995., str. 105, 114). Međutim, do 1931. godine zabilježeni su brojni ilegalni ulasci istarskih Hrvata u Kraljevinu Jugoslaviju, pa je od kraja 1929. do 1932. samo Kotarsko poglavarstvo Kastav registriralo 248 istarskih prebjega, Hrvata i Slovenaca, koji su redovno izjavljivali da su im jedan ili više rođaka već ranije prebjegli u Jugoslaviju (Hrvatski državni arhiv - dalje: HDA - Kotarsko poglavarstvo Kastav 1921-1941., kut. 2, 4, 5, 6, 7, 8; *Zbornik radova s međunarodnog*, n.dj.).

se pridružuje armiji nezaposlenih,⁵⁹ ili se pak odlučuje na emigraciju.⁶⁰ Veći broj novih industrijskih pogona i javni radovi, tj. izgradnja cesta, melioracije u dolini Mirne i na Čepiću te izgradnja istarskoga vodovoda tek su donekle ublažili rast nezaposlenosti. Naime, enormna nezaposlenost koja je dvadesetih godina dosegla brojku od 22.000 nezaposlenih, bila je, prema službenim statistikama, svedena na 8.000. Najveći je broj nezaposlenih našao posao u raškim ugljenokopima u kojima je od 1931. do 1939. broj zaposlenih porastao za 7.994 radnika, od kojih su se 1.253 doselila s Apeninskoga poluotoka. Međutim, službeni podaci o nezaposlenosti ne pokazuju pravo stanje jer službena statistika ne iskazuje broj nezaposlenih poljoprivrednih radnika koji je, uslijed dražbi, u neprekidnome porastu. Udvostručen broj industrijskih poduzeća između 1937. i 1939. godine, tj. njih 7.519, ne apsorbira veći broj radnika jer su 6.240 tek obrtničke radionice s dva do pet radnika.⁶¹

Forsiranje autarhičnoga gospodarstva odražava se i na stanje u poljodjelstvu. Tzv. *battaglia del grano* (bitka za žito) uvjetuje orijentaciju na nove poljoprivredne kulture, posebno žitarice. Iako istarsko tlo nije pogodno za uzgoj žitarica, primjena novih agrotehničkih mjera, povoljne cijene i garantirani otkup utjecali su na rentabilnost proizvodnje, a time i na materijalni položaj istarskoga seljaštva. Međutim, učinke dotadašnje agrarne politike kojom je praktički bio uništen mali seljački posjed, većinom u vlasništvu hrvatskih seljaka, fašističke vlasti nisu, a niti su imale namjeru ispravljati.⁶²

Gospodarska, poglavito agrarna politika bila je tek dio sustava ukupne talijanske državne politike denacionalizacije većinskog slavenskog stanovništva Julijske krajine. Naime, već u razdoblju okupacije Kraljevina Italija je pokazala neskrivene namjere da područja obećana joj Londonskim ugovorom učini talijanskima u državnompravnom i narodnosnom pogledu. To je bila svrha represivnih mjera, brojnih naredaba i zabrana talijanskih okupacijskih vlasti te akcija paradržavnih karitativnih i promidžbenih ustanova. U razdoblju okupacije talijanske su vlasti uhitile i internirale oko 2.000 hrvatskih javnih radnika, intelektualaca, svećenika i istaknutih narodnjaka. Posebno su se okomile na hrvatsko svećenstvo pa su se u zatvoru našla 23, a u internaciji 35 svećenika, među kojima i krčki biskup Antun Mahnić. Osim toga, iz Istre je bio protjeran 91 svećenik i 77 redovnika te tršćansko-koparski biskup Andrija Karlin. Uredbe i zabrane donosili su guverner Julijske krajine i talijansko Vrhovno zapovjedništvo. To su npr. uredba o uspostavi prijekoga vojnoga suda, o cenzuri dnev-

⁶¹ Detaljnije u: A. MILLO, *L'Industria marginale*, n.dj., str. 92, 117-118, 124-125; Anna MILLO - Anna Maria VINCI, *Azienda, sindacato e classe operaia nelle miniere dell'Arsa, L'Istria fra le due guerre*, Rim 1985., str. 149-159.

⁶² Detaljnije u: H. BURŠIĆ, *Razdoblje između dva rata*, n.dj., str. 123; L. VANELLO, *Casse rurali*, n.dj., str. 216-223.

noga tiska, o cenzuri pošte, o upotrebi talijanskih poštanskih i taksenih maraka, o novim školskim programima, o obaveznom učenju talijanskog umjesto njemačkog jezika u hrvatskim školama, o zamjeni kruna u lire, o službenom dopisivanju na talijanskom, o zabrani isticanja nacionalnih simbola, osim talijanskih, o zabrani uspostavljanja telefonskih i telegrafskih veza s područjima izvan demarkacijske crte, o zabrani prodaje nepokretne imovine i druge. Pri uredu guvernera za Julijsku krajinu bila je osnovana ustanova pod nazivom *Opere Federate di Assistenza e di Propaganda Nazionale* (Združene ustanove za skrb i nacionalnu promidžbu) koju je financirala država, a koja je imala tajne povjerenike u svim kotarima Istre i posebnog (Edoardo Ciubelli-Čubelić podrijetlom iz Zadra) za općinu Kastav, jer je procijenjeno daje to područje *centro di intellettuale croato* (središte hrvatske duhovnosti) u Istri.⁶³ Jednake je ciljeve imao i fašistički pokret koji se u tom razdoblju širi i u Istri.⁶⁴ Nakon Rapallskog ugovora i Rimskog pakta, PNF će preuzeti čelnu ulogu u politici talijansko-talijanaškoga građanskog sloja u Istri.⁶⁵

Pod egidom PNF-a talijanske će građanske stranke istupiti na parlamentarnim izborima 1921. godine pod nazivom *Blocco istriano*, a na administrativnim izborima sljedeće godine pod nazivom *Lega cittadina*.⁶⁶ Krivotvorenje izbornih rezultata i nasilje fašističkih *squadra* osigurat će toj koaliciji izbornu

⁶³ DAR, JU-8, kut. 850, 851, 852; H. BURŠIĆ, Razdoblje između dva rata, n.dj., str. 120; E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, n.dj., str. 72-81; P. STRČIĆ, *Grada o talijanskoj okupaciji o. Krka*, n.dj., str. 17, 19, 84-90, 107-108, 163-165 i 170-177; *Sette mesi di Assistenza Nazionale nella Venezia Giulia, Gennaio-Luglio 1919*, Trst 1919.

⁶⁴ Prvi *fascio* osnovan je u Labinu u travnju 1919. god., a zatim u Puli i Rovinju (S. BON GHERARDI, *Politica, regime e*, n.dj., str. 22).

⁶⁵ Nasilje kao metoda političke borbe, uz blagonaklono stajalište i podršku predstavnika vlasti, učinit će PNF vodećim čimbenikom politike istarskog talijansko-talijanaškoga sloja. O tome svjedoče nasilja u Pazinu 1919. godine, Puli 1920. godine, Labinštini i Poreštini 1921. godine itd. (Detaljnije u: S. BON GHERARDI, *Politica, regime e*, n.dj., str. 23-30, 34 i 37; E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, n.dj., str. 88-100; *Labinska republika 1921. godine, Zbornik radova*, Rijeka 1972., str. 416; D. TUMPIĆ, *Hrvatska Istra*, n.dj., str. 87-89).

⁶⁶ *Blocco istriano* činili su: PNF, nacional-demokrati i socijalisti-reformisti, a neposredno pred izbore pristupili su im nacional-liberali. Ta se koalicija u hrvatskoj historiografiji javlja pod nazivom *Talijanski nacionalni blok* koji nije adekvatan. Naime, koaliciji nisu pristupile: Talijanska republikanska stranka, Talijanska pučka stranka (popolari) i PCI. Koaliciju pod nazivom *Lega cittadina* činile su stranke koje su 1921. godine ušle u *Blocco istriano*. Na administrativnim se izborima pojavio još jedan protalijanski orijentirani blok pod nazivom *Lista agraria* (Detaljnije u: S. BON GHERARDI, *Politica, regime e*, n.dj., str. 32-38; Vjekoslav BRATULIĆ, *Političke stranke u Istri 1918-1923. godine, Labinska republika 1921. godine, Zbornik radova*, Rijeka 1972., str. 174-190; isti, *Medunacionalni odnosi i razvitak socijalističkog pokreta u Istri, Priključenje Istre Federalnoj Driavi Hrvatskoj u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji 1943.-1968.* (dalje: *Priključenje Istre*), Rijeka 1968., str. 24-28; Antun GIRON, *Politički i administrativni izbori u općini Matulji 1921. i 1922. Libumijske teme*, knjiga IX. *Matulji*, Matulji 1996., str. 40-49; E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, n.dj., str. 82-87).

⁶⁷ S. BON GHERARDI, *Politica, regime e*, n.dj., str. 34 i 37; V. BRATULIĆ, *Političke stranke*, n.dj., str. 178-186; E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, n.dj., str. 82-87; D. TUMPIĆ, *Hrvatska Istra*, n.dj.,

pobjedu.⁶⁷ Sljedeći parlamentarni izbori, održani 1924. godine, protekli su u još gorem režimu fašističkog nasilja, pa u pokrajini Istri nijednom hrvatskom kandidatu nije uspjelo ući u talijanski parlament.⁶⁸

Nakon uvođenja diktature PNF je nasilnu talijanizaciju istarskih Hrvata mogao provoditi mjerama državne politike. Tako su Gentilijevom školskom reformom definitivno bile likvidirane hrvatske škole.⁶⁹ Zakonom iz 1927. godine propisano je *vraćanje* prezimena u talijanski oblik, pa je dekretima pulskog prefekta bilo talijanizirano 107.678 hrvatskih prezimena u pokrajini. Iste su godine bila ukinuta sva hrvatska i slovenska kulturna i sportska društva, a sljedeće je godine naređeno anagrafskim uredima da u postojećim matičnim knjigama promijene imena, a to su, bez ikakve dvojbe, bila hrvatska narodna imena koja vrijedaju javni red, vjerske i nacionalne osjećaje.⁷⁰ Još snažniji pritisak na nacionalno biće istarskih Hrvata nastao je nakon potpisivanja Lateranskih ugovora Italije s Vatikanom.⁷¹ Naime, da bi očuvala dobre odnose s talijanskom državom, Sv. Stolica je pristajala da na čelo istarskih biskupija postavi biskupe naklonjene politici talijanizacije Istre.⁷² Time je bilo dovedeno u pitanje nastojanje narodnjački orijentiranoga hrvatskoga svećenstva da u okvirima kanonskoga prava sačuva nacionalno biće istarskih Hrvata.

Na uvođenje fašističke diktature hrvatsko i slovensko stanovništvo odgovorilo je stvaranjem tajnih organizacija: *Borbe* sa središtem u Trstu i *TIGR*-a s centrom u Gorici.⁷³ Njihovu aktivnost, djelovanje Partito comunista d'Italia (PCI) i talijanske antifašističke emigracije fašistički je režim pokušavao suzbiti

⁶⁸ S. BON GHERARDI, *Politica, regime e*, n.dj., str. 34 i 37; V. BRATULIĆ, *Političke stranke*, n.dj., str. 178-186; E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, n.dj., str. 82-87; D. TUMPIĆ, *Hrvatska Istra*, n.dj., str. 85-86.

⁶⁹ S. BON GHERARDI, *Politica, regime e*, n.dj., str. 52-54; V. BRATULIĆ, *Međunacionalni*, n.dj., str. 28; E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, n.dj., str. 141-153; D. TUMPIĆ, *Hrvatska Istra*, n.dj., str. 93-94; *Zbornik radova s Međunarodnog*, n.dj.

⁷⁰ H. BURŠIĆ, *Razdoblje između dva rata*, n.dj., str. 132 i 272-273; E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, n.dj., str. 156-158.

⁷¹ O Lateranskom ugovoru i konkordatu detaljnije u: *Grande dizionario enciclopedico*, vol. VI. i X., Torino 1936. i 1939., str. 796 i 1027-1030.

⁷² Detaljnije u: Franco BELCI, *Katolička crkva i politika odnarođivanja*, *PM 9*, Pazin 1979., str. 207-209; Danilo KLEN, *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri*, Zagreb 1955., str. 104; Božo MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni prorod u Istri*, knj. II., Pazin 1973., str. 546-552 i 559-560; Anna Maria VINCI CONA, *Nacionalna politika tršćanske kurije od 1938. do 1945. godine*, *PM 9*, Pazin 1979., str. 214-216; Alojz ZIDAR, *TIGR v boju za domovino. Po avtorjevih člankih, zapisih in dokumentih sestavljen in uredil Jože Hočevar*, Koper/Nova Gorica 1995., str. 21-22 i 26-31.

⁷³ Vodstvo *TIGR*-a je uspostavilo suradnju s PCI i talijanskom antifašističkom emigracijom u Francuskoj, surađivalo je s vojno-obavještajnom službom Kraljevine Jugoslavije, a od 1939. godine i s britanskom obavještajnom službom. Detaljnije u: V. BRATULIĆ, *Međunacionalni*, n.dj., str. 29; Vjekoslav LADAVAC, *Uspomene na rad organizacije TIGR (BORBA) 1929. godine*, *PM 3*, Pazin 1971., str. 107-116; Slavko ZLATIĆ, *Odlomci iz sjećanja na tajne organizacije Borba i TIGR*, *PM 5*, Pazin 1972., str. 99-116; Alojz ZIDAR, *Doživetja tigrovca partizana*, Koper 1987., str. 35-63 i 69-73; isti, *TIGR*, n.dj., str. 33-103 i 105.

svim sredstvima. Izborima raspisanim 1929. godine PNF je inzistirao na dobivanju plebiscitarne podrške fašističkome režimu.⁷⁴ Suprotstavljanje toj intenciji Vladimira Gortana je stajalo života. Proces Gortanu i drugovima bio je tek početni korak u radu Specijalnog suda za zaštitu države koji je do 1935. godine procesuirao 261 Hrvata i Slovenca.⁷⁵

Međutim, uza sva nastojanja, talijanizacija i fašizacija Istre nije davala očekivane rezultate. Naime, u razdoblju kada je PNF, koristeći se političkim i ekonomskim pritiscima, nastojao izrasti u masovnu stranku, na području Istre postiže više nego skromne rezultate. U vrijeme kada je bio najbrojniji, tj. 1937. godine, u PNF je bilo učlanjeno svega 4 posto stanovnika.⁷⁶ Dakako, najmanje je članova regrutirano na selu gdje je, unatoč pogubnoj gospodarskoj politici, prevladavao hrvatski živalj. Očito je, dakle, da talijanska državna politika nije uspjela osigurati podršku istarskoga živilja. Na nepovjerenje režima prema stanovništvu novih pokrajina, posebno prema *allogenima* (inorocima), ukazuju postupci vlasti u vrijeme izbijanja Drugoga svjetskoga rata i zaoštavanja odnosa s Kraljevinom Jugoslavijom. Naime, već 1940. godine iz postrojba na jugoslavensko-talijanskoj granici uklonjeni su svi vojnici podrijetlom iz Istarske i Kvarnerske pokrajine. U isto su vrijeme u Istarskoj pokrajini bile na dnevnome redu konfinacije sumnjivih, da bi u travnju 1941. godine u tzv. *battaglione speciale*, tj. jedinice bez oružja, bilo unovačeno i upućeno u južnu Italiju 5.000 vojnih obveznika, dakako inorodaca.⁷⁷

⁷⁴ E. RADETIĆ, *Istra pod Italijom*, n.dj., str. 184-190; D. TUMPIĆ, *Hrvatska Istra*, n.dj., str. 94-96; A. ZIDAR, *Doiivetja tigrovca*, n.dj., str. 19.

⁷⁵ Detaljnije u: Vjekoslav BRATULIĆ, *Ilegalne organizacije u Istri i Slovenskom primorju i djelovanje Specijalnog tribunala za zaštitu države (1927-1936)*, *Vjesnik yistorijskog arhiva u Rijeci* (dalje: *VHAR*), 6-7/1961.-1962., Rijeka 1962., str. 456 i 466-476; V. LA DAVAC, *Uspomene na rad organizacije TIGR*, n.dj., str. 118-148; E. RADETIĆ, *Istra pod Unijom*, n.dj., str. 191-196; A. DEL PONT, *AULA IV*, n.dj., str. 16-350.

⁷⁶ S. BON GHERARDI, *Politica, regime e*, n.dj., str. 71-72.

⁷⁷ H. BURŠIĆ, *Razdoblje između dva rata*, n.dj., str. 132; Antufl GIRON, *Talijanske vlasti o stanovništvu Kvarnerske pokrajine 1940. i 1942. godine*, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* (dalje: *VHARiP*) 26, Pazin/Rijeka 1983., str. 138 i 144-146.

Prvi dio

**PREVLAST KRALJEVINE ITALIJE
NA PODRUČJU ZAPADNE HRVATSKE
OD TRAVANJSKOGA RATA
DO UGOVORA O PRIMIRJU
1943. GODINE**

1. ZAPADNA HRVATSKA OD TRAVANJSKOGA RATA 1941. DO VOJNIH USPJEHA SAVEZNIKA SREDINOM 1943. GODINE

1.1. DRUGI SVJETSKI RAT I RASPAD VERSAILLESKOG SUSTAVA

Napadom na Poljsku i britansko-francuskom objavom rata stavljena je izvan snage valjanost Versailleskoga mirovnoga ugovora. Time su bile dovedene u pitanje međunarodne garancije granica i teritorijalnoga integriteta postojećih država. Oni su postali ovisni o aktualnim interesima zaraćenih strana, odnosno o konačnom ishodu rata. Naime, od samoga početka ratnoga sukoba paralelno egzistiraju dva svjetska sustava: novi poredak koji nameću sile *Osovine* i Versailleski mirovni ugovor koji, dakako, korigiran u korist savezničkih zemalja, nastoje ponovno osnažiti zemlje zapadne demokracije. Stoga će se tijekom Drugoga svjetskoga rata mijenjati, odnosno nuditi će se ili zahtijeva« promjene državnih granica, nestajati će postojeće, a nastajati će nove državi ili će pak paralelno egzistirati dvije vlade istih država.

1.1.1. *Razdoblje vojnih i diplomatskih uspjeha sila Osovine do 1941. godine*

Odbijanjem britansko-francuskog zahtjeva za povlačenje njemačkih armija iz Poljske, Hitler je pokazao da se ne zadovoljava korekcijama Versailleskoga sustava i da želi uspostaviti novi poredak u kojemu će vladati interesi i ideologija Trećega Reicha. Pokušaj Velike Britanije i Francuske da prijetnjom odvrate Hitlera od te namjere, nije dao rezultata pa je sukob suprotstavlje-

nih sila postao neizbježan. No, nespremne za rat, Francuska i Velika Britanija nisu mogle pomoći Poljskoj. Štoviše, one nisu iskoristile razdoblje njemačke angažiranosti na istoku za poduzimanje operacija kojima bi ugrozile zapadne granice Trećega Reicha.⁷⁸ Britanska i francuska vlada tada su još uvijek stvarale planove o pružanju vojne pomoći Finskoj koju je napao SSSR. Zbog toga i blokade izvoza željezne rude u Njemačku, one su dio svojih snaga prebacile u Norvešku. Budući da ni Norveška ni Švedska tim snagama nisu dozvolile prolaz preko svoga teritorija, zamisao o ulasku u rat sa SSSR-om nije bila realizirana.⁷⁹

Nerealni planovi britansko-francuske koalicije i pasivnost njenih snaga na njemačkoj fronti omogućili su Hitleru okončanje kampanje u Poljskoj i pripremu snaga za ofenzivu na zapadu. Sredinom 1940. godine njemačke su trupe zaposjele Dansku i Norvešku, da bi zatim preko zemalja Beneluxa upale u Francusku. Zatečene francusko-britanske postrojbe doživjele su poraz. Tada, ohrabrena uspjehom Wehrmachta, Kraljevina Italija prekida stanje nezaraćenosti i stupa u rat protiv Francuske i Britanije. Time je ratni sukob bio prenesen i u kolonije na afričkome kontinentu.⁸⁰

Našavši se pred slomom, vlada maršala Henryja Philippea Petainea potpisala je primirje, pristavši na djelomičnu okupaciju Francuske i na suradnju s Njemačkom. Međutim, dio francuske vojske pod zapovjedništvom generala Charlesa De Gaullea nastavlja rat u savezništvu s Britanijom.⁸¹

Izbacivši Francusku iz rata, Hitler je krenuo u zračnu bitku za Britaniju. Ne uspijevajući slomiti britansku zračnu obranu, on odustaje od pomorskog desanta preko La Manchea i odlučuje se za obračun sa SSSR-om.⁸² Vojnim pripremama za planirani napad prethodila je intenzivna aktivnost njemačke diplomacije na jugoistoku Europe. Cilj te aktivnosti bio je osiguravanje sirovinske baze njemačkoj ratnoj industriji i stvaranje sigurnoga zaleđa za planirani pohod na SSSR. Zato Hitler nastoji i već 1940. godine uspijeva privoljeti Mađarsku i Rumunjsku, a početkom 1941. godine i Bugarsku na pristupanje Trojnom

⁷⁸ Francuska i Velika Britanija bile su svjesne da ne mogu pružiti izravnu vojnu potporu Poljskoj, a nisu imale nikakvih strateških planova za rat s Njemačkom. Francuska je vojska bila potpuno pasivna na ripmačko-francuskoj granici (Vidi: C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 70).

⁷⁹ Vidi: A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 571-572.

⁸⁰ J. BLEICKEN i dr., *Pmjest*, n.dj., str. 670-671; L. SALVATORELLI, *Stona*, n.dj., str. 1277-1280, 1284-1285; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 59-60, 95 i 217-218; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 562, 573-575, 3*9-592, 631 i 634-636.

⁸¹ J. BLEICKEN i dr., *Povi/est*, n.dj., str. 671; L. SALVATORELLI, *Stona*, n.dj., str. 1284-1285; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.lj., str. 217-218; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 634-636.

⁸² J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, Rdj., str. 670-672; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1283 i 1287-1288; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 98-101 i 249; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 605-610.

paktu.⁸³ Nakon toga obećanjima i pritiscima nastoji pridobiti i Kraljevinu Jugoslaviju.⁸⁴

1.1.2. Kombinacije zaraćenih sila s Kraljevinom Jugoslavijom i njeno pristupanje Trojnom paktu

Ulazak Britanije i Francuske u rat utjecao je na promjenu Hitlerova stava prema Kraljevini Jugoslaviji. Naime, zbog neminovnoga vojnoga angažiranja na zapadu Europe, on ne želi zaoštavanje prilika na Balkanskome poluotoku odakle Njemačka crpi sirovine za ratnu industriju. To svoje stajalište ne mijenja ni nakon uspješnog pohoda na Francusku, pa odvrća Mussolinija od planiranog napada na Jugoslaviju.⁸⁵ Međutim, kada se njemačka diplomacija, bez konzultiranja Italije, uplela u spor između Mađarske i Rumunjske, povrijeđeni Mussolini kreće u napad na Grčku. No, neuspjeh talijanske vojske prisilio ga je da zatraži pomoć Njemačke.⁸⁶ Budući da bi poraz Italije poljuljao prestiž osovinskoga bloka, ojačao pozicije Britanaca na jugoistoku Europe i time doveo u pitanje planirani napad na SSSR, Hitler je odlučio pomoći svome savezniku. Naime, nakon pristupanja Mađarske i Rumunjske Trajnome paktu i pristanka Bugarske da pristupi savezu, bili su stvoreni preduvjeti za vojno angažiranje Reicha na grčkome ratištu.⁸⁷ Međutim, sigurnost toga pothvata umnogome je ovisila o držanju Kraljevine Jugoslavije. Stoga se ona početkom 1941. godine našla u žarištu Hitlerova interesa. Naime, njenim bi pristupanjem Trajnome paktu bio znatno oslabljen britanski utjecaj, olakšano slamanje grčke obrane i stvoreno sigurno zaleđe njemačkome vojnome pohodu na SSSR. Radi toga je Hitler bio spreman ponuditi značajne ustupke Kraljevini Jugoslaviji. Procjenjujući da su dinastija i srbijanski politički blok presudni činioci jugoslavenske državne politike, njemačka se diplomacija trudi da upravo njih pridobije. Poznavajući njihove interese, Hitler nudi Kraljevini Jugoslaviji Solun i dostojno mjesto u novom europskom poretku.⁸⁸ Na ustupanje Soluna Kraljevini Jugoslaviji pristaje i Mussolini pod uvjetom da Jugoslavija prihvati iseljavanje slavenskoga življa iz Julijske krajine.⁸⁹ Kraljevina Jugoslavija pak, prema

⁸³ J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 671; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1284-1285; C. L. SULZBERGER, *Dnigi*, n.dj., str. 99; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 637.

⁸⁴ Ljubo BOBAN, Memorandum Terencea Shonea o vanjskoj politici Jugoslavije početku drugog svjetskog rata, *ČSP* 2, Zagreb 1975., str. 133-135; B. KRIZMAN, Italija u politici, n.dj., str. 88-92.

⁸⁵ B. KRIZMAN, Italija u politici, n.dj., str. 85.

⁸⁶ Isto, str. 86-87; Jovan MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski rat*, knjiga 1 Beograd 1973., str. 177-183; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1285; C. L. SULZBERGER, *Drugi* n.dj., str. 99-100.

⁸⁷ Vidi bilješku: 83.

⁸⁸ B. KRIZMAN, Italija u politici, n.dj., str. 88.

⁸⁹ Mussolini je ponudio zamjenu albanskog stanovništva iz Jugoslavije za slavensko stanovništvo iz Istre (B. KRIZMAN, Italija u politici, n.dj., str. 89).

sugestijama Velike Britanije, i dalje inzistira na svojoj neutralnosti. Međutim, nakon ulaska Italije u rat, sloma Francuske, sve izraženije diplomatske i vojne prisutnosti *Osovine* u Podunavlju i na Balkanskome poluotoku, Velika Britanija mijenja svoje stajalište. Ona želi spriječiti jačanje njemačkoga i talijanskoga utjecaja na jugoistoku Europe. No, opterećena zračnom bitkom nad matičnim teritorijem i kopnenim operacijama u Africi, ona se ne može značajnije angažirati na Balkanskome poluotoku. Zato nastoji privoljeti Jugoslaviju, Grčku i Tursku na stvaranje vojnoga saveza koji bi mogao zaustaviti prodor osovinskih sila. Međutim, ni Turska, a ni Jugoslavija ne žele se izvrgnuti ratnom riziku pa taj britanski plan nije dao rezultata.⁹¹ Britanska diplomacija pokušava tada privući Jugoslaviju, obećavajući potporu njenim težnjama za revizijom postojeće granice s Kraljevinom Italijom. Britanci su, naime, prosudili da će tu ponudu podržati Hrvati i Slovenci, čime će biti obezvrijeđena njemačka ponuda o izlasku Jugoslavije na Egejsko more.⁹² Davanje načelne ponude britanski su Foreign Office i War Cabinet držali dobrim mamcem za privlačenje jugoslaven-ske vlade, pa je Anthonyju Edenu dan napatuk da obeća podršku jugoslaven-skim težnjama za revendikacijom, ali u obliku koji neće obvezivati Veliku Bri-taniju.⁹³ Početkom ožujka 1941. godine britanski je ambasador u Beogradu, Ronald Campbell, Edenovu ponudu priopćio knezu Pavlu.⁹⁴ To, međutim, više nije moglo utjecati na tijek događaja. Naime, Krunski savjet Kraljevine Jugo-slavije već se 6. ožujka izjasnio za pristupanje Trajnome paktu.⁹⁵ Britanci koji su za to saznali tek 15. ožujka, naredili su svojoj tajnoj Službi za specijalne ope-racije (Special Operations Executive - SOE) da nastavi s radom na stvaranju uvjeta za rušenje vlade u Beogradu.⁹⁶

Potpisivanje protokola o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu obavljeno je 25. ožujka 1941., a već 27. ožujka grupa oficira na čelu s gene-

⁹⁰ Usporedi: Lj. BOBAN, Memorandum Terencea Shonea, n.dj., str. 134 i 136-151.

⁹¹ Dragovan ŠEPIĆ, Velika Britanija i pitanje revizije jugoslavensko-talijanske granice 1941., *ČSP* 1, Zagreb 1975., str. 122, 126 i 129-130 (Pod istim je naslovom taj rad D. Šepića, ali s gradivom u prilogu, objavljen u: *Zgodovinski časopis* 1-2, Ljubljana 1976., str. 47-77).

⁹² Antun GIRON, Rijeka u Drugom svjetskom ratu (s obzirom na međunarodne odnose), *Rijeka* 1, Rijeka 1994., str. 87-88; D. ŠEPIĆ, Velika Britanija i pitanje, n.dj., str. 122-123; Giampaolo VALDEVIT, *La questione di Trieste 1941-1954 politica internazionale e contesto locale*, Milano 1986., str. 20.

⁹³ A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 88; D. ŠEPIĆ, Velika Britanija i pitanje, n.dj., str. 128; G. VALDEVIT, *La questione*, n.dj., str. 22.

⁹⁴ A. Eden je stigao u Atenu 2. ožujka, a knez Pavle, koji je 3. ožujka planirao posjet Trećem Rei-chu, nije prihvatio sastanak s njim jer bi mu to moglo otežati pregovaračku poziciju s Hitlerom. Stoga je Eden zadužio Campbella da britanski prijedlog prenese knezu Pavlu (D. ŠEPIĆ, Veli-ka Britanija i pitanje, n.dj., str. 129).

⁹⁵ B. KRIZMAN, Italija u politici, n.dj., str. 91-92; isti, Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom 1937-41., *HZ* 17, Zagreb 1964., str. 240-241.

⁹⁶ D. ŠEPIĆ, Velika Britanija i pitanje, n.dj., str. 130.

ralom Dušanom Simovićem izvršila je državni udar.⁹⁷ Istoga su dana u Beogradu izbile demonstracije u kojima je tražen raskid ugovora sa silama *Osovine* i sklapanje saveza sa SSSR-om.⁹⁸

1.1.3. **Travanjski rat i podjela Kraljevine Jugoslavije**

Iako Simovićeva vlada nije namjeravala ispuniti traženja demonstranata i staviti izvan snage protokol o pristupanju Trojnome paktu, Hitler više nije imao povjerenja u savezništvo Jugoslavije.⁹⁹ Na sjednici ratnoga vijeća održanoj 27. ožujka 1941., Hitler je potpisao plan napada na Kraljevinu Jugoslaviju pod šifrom *Unternehmen 25* (Pothvat 25). Planom nije bio predviđen samo vojni poraz Jugoslavije nego i izazivanje njenoga raspada korištenjem hrvatskih težnja za nezavisnošću.¹⁰⁰ Sljedećega je dana o svojoj odluci izvijestio Mussolinija, koji je taj plan u potpunosti podržao. Za preuzimanje vlasti u budućoj hrvatskoj državi ponudio je vođu ustaškoga pokreta, dr. Antu Pavelića, računajući da će preko njega ostvariti svoje ekspanzionističke planove i dominantni utjecaj u novostvorenoj hrvatskoj državi.¹⁰¹ Hitler je pak tu državu nastojao čvršće vezati uz Treći Reich, a njenome stvaranju dati legitimnu podlogu. Stoga njemački izaslanici Walter Malletke i Edmund Veessenmayer nastoje za plan razbijanja Jugoslavije pridobiti Mačeka, nudeći mu potporu u osamostaljivanju i proširenju Banovine Hrvatske.¹⁰² Maček je, međutim, dobivši garancije da će se poštivati sporazum o Banovini Hrvatskoj, prihvatio participaciju HSS-a u vladi Dušana Simovića.¹⁰³ Nakon Mačekova odbijanja njemačke ponude, Veessenmayer ulazi u čvršće aranžmane s vodstvom frankovaca. Slavko Kvaternik u potpunosti prihvaća njemačke planove, a za poglavara buduće hrvatske države predlaže vođu ustaškoga pokreta, dr. Antu Pavelića.¹⁰⁴ Veessenmayerov pristanak uklonio je postojeće nepodudarnosti u planovima Hitlera i Mussolinija.

⁹⁷ Isto, str. 130; B. KRIZMAN, Odnosi Jugoslavije, n.dj., str. 242-244; isti, Italija u politici, n.dj., str. 93; isti, Završni pregovori o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 1941. god., *HZ* 29-30/1976.-1977., Zagreb 1977., str. 518-527.

⁹⁸ J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., 170-171.

⁹⁹ Bogdan KRIZMAN, Njemački emisar W. Malletke kod Mačeka uoči napada na Jugoslaviju, *ČSP* 2, Zagreb 1975., str. 154.

¹⁰⁰ B. KRIZMAN, Njemački emisar, n.dj., str. 152-154; isti, Odnosi Jugoslavije, n.dj., str. 244-245.

¹⁰¹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 61-63 i 66; B. KRIZMAN, Njemački emisar, n.dj., str. 154.

¹⁰² F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 64-68; Ferdo ČULINOVIĆ, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970., str. 172-177; Bogdan KRIZMAN, A. Pavelić i Sl. Kvaternik kod Adolfa Hitlera u ljeto 1941., *HZ* 23-24/1970.-1971., Zagreb 1971., str. 307-319; isti, Njemački emisar, n.dj., str. 157-162; isti, Odnosi Jugoslavije, n.dj., str. 246-247, 250 i 252-254.

¹⁰³ Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, knj. 2, Zagreb 1974., str. 395-399; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 65; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 176-177 i 197; B. KRIZMAN, Njemački emisar, n.dj., str. 160-163.

¹⁰⁴ Lj. BOBAN, *Maček*, n.dj., str. 407-409; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 65-69; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 192-204.

Usporedno s diplomatskim pripremama za razbijanje Kraljevine Jugoslavije, otpočela je provedba planiranoga vojnoga pohoda predviđenoga za 6. travnja 1941. godine. Držeći se plana, njemačka je 12. armija, nastupajući iz Rumunjske i Bugarske, onemogućila povlačenje jugoslavenske vojske na jug i nježno spajanje s grčkim snagama. Istovremeno je njemačka 2. armija, prodirući iz Austrije, razbila obranu 7. jugoslavenske armije i već 10. travnja ušla u Zagreb.¹⁰⁵ Istoga je dana, prema već utvrđenome scenariju, Slavko Kvaternik proglasio stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i objavio da je u ime Ante Pavelića preuzeo građansku i vojnu vlast.¹⁰⁶ Dr. Vladko Maček, koji je odlučio ostati u zemlji, nije pristao dati izjavu o predaji vlasti, ali je ipak pozvao članove HSS-a da surađuju s vlastima novouspostavljene hrvatske države.¹⁰⁷

Talijanska 2. armija, prikupljena radi obrane Istre i Slovenskoga primorja, prešla je granicu tek 11. travnja, kada su snage jugoslavenske 7. armije na tom dijelu ratišta već bile u rasulu. Dva dana kasnije, iz Trsta je preko Rijeke, Sušaka, Delnica i Ogulina u Karlovac stigao Ante Pavelić sa svojom ustaškom bojnom koja je opremljena i naoružana po Mussolinijevu nalogu.¹⁰⁸ U Karlovcu je skupina zaustavljena i propuštena u Zagreb 15. travnja nakon razgovora Pavelića s Veesenmayerom i Mussolinijevim izaslanikom Filippom Anfusom.¹⁰⁹

Istog su se dana kralj Petar II. i članovi vlade prebacili na Bliski istok, a 17. travnja je komanda jugoslavenske kraljevske vojske potpisala akt o primirju, faktički akt o kapitulaciji.¹¹⁰ Nakon obustave neprijateljstava bila je utvrđena demarkacijska crta između njemačkih i talijanskih okupacijskih snaga.¹¹¹ Na svom okupacijskom području Treći je Reich zadržao pod svojom upravom Banat i anektirao Sloveniju sjeverno od Ljubljane. Na području tzv. stare Srbije uspostavljen je komesarijat, da bi kasnije, pod njemačkim tutorstvom, bila stvorena država na čije je čelo postavljen general Milan Nedić. Italija je na svome okupacijskome području anektirala južni dio Slovenije s Ljubljanom te Boku

¹⁰⁵ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 1*, n.dj., str. 190 i 192; B. KRIZMAN, *Njemački emisar*, n.dj., str. 153.

¹⁰⁶ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983., str. 43; ista, *Ustaše*, n.dj., str. 70; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 209-211.

¹⁰⁷ Lj. BOBAN, *Maček*, n.dj., str. 410; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 41-44; ista, *Ustaše*, n.dj., str. 69-70; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 204-209.

¹⁰⁸ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 81-82; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 216-218; Usporedi: Mijo BZIK, *Ustaška pobjeda*, Zagreb 1942., str. 110. O broju ustaša koji su s Pavelićem tada došli iz Italije postoje različiti podaci. Najvjerođostojniji je, međutim, onaj naveden u brzojavu kojim se o njihovom dolasku izvještava riječki prefekt Temistocle Testa. Brzojav odaslan iz Trsta uputio je tršćanski prefekt Borri, koji je Paveliću i ustašama osigurao prijevoz, a glasi: "Danas u 23 sata oputovao je za Rijeku da proslijedi za Zagreb voda hrvatskog pokreta Ante Pavelić sa 240 hrvatskih dobrovoljaca" (DAR, JU-6, kut. 2219).

¹⁰⁹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 82-83; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 219-221.

¹¹⁰ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 1*, n.dj., str. 194; Bogdan KRIZMAN, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943.*, Zagreb 1981., str. 11-12.

¹¹¹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 84-85; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 65-73.

kotorsku. U Crnoj Gori, koja je trebala proglasiti odcjepljenje od Jugoslavije i čvršće se povezati s Italijom, civilnu je vlast obnašao talijanski civilni komesar. Albaniji, Bugarskoj i Mađarskoj ustupljeni su dijelovi Crne Gore, Kosova, Makedonije i Srbije te Bačka, Baranja, Međimurje i Prekomurje.¹¹²

Razgraničenje i odnosi između Italije i NDH utvrđeni su Rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941. godine.¹¹³ Prema tim je ugovorima u državni korpus Italije bio uključen dio Zapadne Hrvatske, tj. kotari Čabar i Kastav, dijelovi kotara Delnice i Sušak te otoci Krk i Rab, obalni dio južne Hrvatske od Obrovca do Splita s područjem toga grada te dalmatinski otoci osim Brača i Hvara.¹¹⁴ Obalno područje koje je pripalo NDH, tj. područje od Bakarca do Obrovca s otokom Pagom te od Splita do Grude u Konavlima s otocima Bračom i Hvarom, bilo je tzv. demilitarizirana zona.¹¹⁵ Posebnim Ugovorom o jamstvu i suradnji NDH je bila ograničena u vođenju samostalne vanjske politike, njene su vojne snage postale ovisne o talijanskima, a u budućnosti se predviđalo stvaranje gospodarske, carinske i valutne unije između NDH i Kraljevine Italije.¹¹⁶ Štoviše, posebnim je dokumentom utvrđeno povezivanje NDH i Italije u personalnu uniju, pa je hrvatskim kraljem pod imenom Tomislav II. trebao postati Aimone od Spoleta, princ iz talijanske dinastije Savoja.¹¹⁷

Anektirano područje Zapadne Hrvatske Italija je pripojila postojećoj Kvarnerskoj pokrajini i stavila pod upravu posebnog ureda Riječke prefekture pod nazivom *Intendenza civile per i territori annessi del Fiumano e della Kupa*.¹¹⁸ Na anektiranome području Dalmacije bile su uspostavljene tri pokrajine s prefek-

¹¹² F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 78-79, 90-149, 398-440, 536-544, 558-565, 594-611 i 624-640.

¹¹³ Odnosi Italije i NDH utvrđeni su na sastancima Pavelića s talijanskim ministrom vanjskih poslova Galeazom Cianom u Ljubljani 24. IV. i Raffaelom Casertanom u Zagrebu, a parafirani su 7. V. 1941. u Tržiču na sastanku s Mussolinijem. Objavljeni su u Rimu, a sadržavaju tri dokumenta: Ugovor o određivanju granica između Kraljevine Italije i Kraljevine Hrvatske, Sporazum o pitanjima vojničkog značaja koja se odnose na jadransko primorsko područje i Ugovor o jamstvu i suradnji (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 88-90; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 237-243; B. KRIZMAN, *NDH*, n.dj., str. 37).

¹¹⁴ Utvrđeno je to člankom 1. Ugovora o određivanju granice između Kraljevine Italije i Kraljevine Hrvatske (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 89; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 239-240; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *ZDNOR*), tom V., knj. 1, Beograd 1952., str. 504-507; *ZDNOR*, XIII., 1, str. 60-62).

¹¹⁵ To je utvrđeno Sporazumom o pitanjima vojničkog značaja koja se odnose na jadransko primorsko područje (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 89-90; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 241).

¹¹⁶ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 90; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 242-243.

¹¹⁷ Prethodno, tj. 15. svibnja 1941. u NDH je bila donesena "Zakonska odredba o kruni Zvonimirovoj" (Adriano BOLZONI, *Ustacha. Gli uomini di Ante Pavelic che sognarono una Croazia libera*, Roma 2000., str. 69 i 71; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 80; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 243; B. KRIZMAN, *NDH*, n.dj., str. 37).

¹¹⁸ Radule BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka u NOB*, Rijeka 1975., str. 51; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 246; Antun GIRON, Izvori za 1941. godinu u Historijskom arhivu Rijeka, *Arhivski vjesnik* (dalje: *AV*) 24, Zagreb 1981., str. 36-37; *Vodič*, n.dj., str. 59.

tima u Zadru, Splitu i Kotoru. Te su novostvorene pokrajine stavljene pod upravu guvernera Dalmacije sa sjedištem u Zadru.¹¹⁹

Za hrvatsko stanovništvo anektiranih područja od osobitoga je značaja bilo pitanje utvrđivanja njegova statusa. Ono je, naime, trebalo biti riješeno naknadnim aneksom, kako je to predviđeno točkom 5. Ugovora o međusobnoj suradnji, jednim od akata Rimskih ugovora. Tim su aneksom države potpisnice trebale utvrditi pitanje državljanstva, prava optiranja i prava manjina na anektiranim područjima. Budući da rješavanje tih pitanja nije odgovaralo interesima i namjerama Kraljevine Italije, a da NDH ta pitanja nije pokretala, ona su ostala nedefinirana. Valja, međutim, navesti da takav odnos vladajućih struktura NDH nije bio rezultat nepoznavanja položaja u kojemu ostavljaju Hrvate anektiranoga područja. Riječki je odvjetnik dr. Rikard Lenac već 30. kolovoza 1941. pismeno upozorio Konzulat NDH u Rijeci na posljedice koje će nastati kako za hrvatsko stanovništvo, tako i za gospodarstvo anektiranoga područja ako se u skladu s međunarodnim pravom ne riješe pitanja državljanstva i prava optiranja.¹²⁰ Međutim, ni Konzulat ni ustaško vodstvo nisu ništa poduzeli. Takvim je postupkom Hrvatima, koji su činili apsolutnu većinu stanovništva anektiranih područja, onemogućeno prihvaćanje hrvatskoga državljanstva, ali i stjecanje punopravnog statusa talijanskih državljana. Time su, suprotno odredbama međunarodnoga prava, dovedeni u položaj koji im nije osiguravao nikakvu pravnu zaštitu. Tu su činjenicu talijanske fašističke vlasti obilato koristile za sustavno provođenje talijanizacije, da bi, naišavši na odlučan otpor takvoj politici, pristupile etničkom čišćenju anektiranih područja.¹²¹

Priznavanje čina podjele jugoslavenskoga državnoga teritorija od strane država osovinskoga bloka i utvrđivanje graničnih crta među državama na tom području značilo je da u okvirima *novoga poretka* Kraljevina Jugoslavija više ne egzistira.¹²² Međutim, države koje nisu pripadale krugu zemalja *novoga poretka* nisu priznavale to faktički stvoreno stanje. One su zastupale stajalište da

¹¹⁹ F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 246.

¹²⁰ Riječki odvjetnik dr. Rikard Lenac je 1918. godine u ime Države SHS preuzeo vlast u Rijeci-Sušaku, a kao stručnjak za međunarodno pravo uvrštenje u delegaciju Kraljevstva SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Tek 1943. godine je Konzulat NDH to njegovo upozorenje uvrstio u svoj *Elaborat broj 1. Stradanja hrvatskog pučanstva u okolici Rijeke i Kastva*. Vidi: Antun GIRON, *Pisma Poglavniku s Grobnišćine 1942. godine*, GZ 3, Rijeka 1994., str. 28 i 34.

¹²¹ Detaljnije o tome u: *Elaborat Konzulata NDH u Rijeci raden početkom 1943. godine pod naslovom: Stradanja hrvatskog pučanstva u okolici Rijeke i Kastva* (u posjedu autora); R. BUTO-ROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 170-179; Ivan CUCULIĆ - Antun GIRON - Boško KONČAR, *Podhum 1942.*, Rijeka 1972., str. 66; Ivo KOVAČIĆ, *Koncentracioni logor Kampor na Rabu 1942.-1943.*, Rijeka 1983., str. 128; Vinko ŠVOB - Mahmut KONJHODŽIĆ, *Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana 1942. godine*, Zagreb 1969., str. 129-130 i 185-224.

¹²² Vidi: F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 74-75 i 233.; Hodimir SIROTKOVIĆ, *Narodni ustanak u Jugoslaviji i međunarodno ratno pravo*, *Simpozij Drugi svjetski rat i mir među narodima*, Zagreb 25-30. rujna 1970., JAZU, Zagreb 1972., str. 164-166.

Kraljevina Jugoslavija još uvijek postoji, a jugoslavensku su kraljevsku vladu tretirale kao jedinoga legitimnoga predstavnika naroda u toj državi.¹²³ To se njihovo stajalište temeljilo na odredbama Haške konvencije o pravilima suhozemnoga rata iz 1907. godine, a zatim na načelima Atlantske povelje iz kolovoza 1941. godine koju su prihvatile sve zemlje Antifašističke koalicije.¹²⁴

1.1.4. ***Ustrojstvo Nezavisne Države Hrvatske i njeni odnosi s Kraljevinom Italijom i Trećim Rei ehom***

NDH je nastala i egzistirala u okvirima *novoga europskoga poretka*. Nju su priznavali: Treći Reich, Kraljevina Italija, Japan, Bugarska, Danska, Finska, Madarska, Mandžurija, Nacionalna Kina, Republika Filipini, Rumunjska, Slovačka i Španjolska. Bile su to zemlje potpisnice Trojnoga pakta, kojemu je pristupila i NDH. Trgovačke je ugovore imala sa Švicarskom, a Vatikan je s njom održavao službene veze, ali je de facto nije priznao. Sveta Stolica je u NDH uputila opata Ramira Marconea u svojstvu papinskoga legata, a ne u svojstvu nuncija, i zadržala veleposlanstvo Kraljevine Jugoslavije koje je vodio otpravnik poslova don Niko Moscatello. Za službene kontakte sa Svetom Stolicom NDH je u Rimu uspostavila Ured izvanrednog opunomoćenika.¹²⁵

Preuzevši vlast, Pavelić je ustaški pokret označio jedinim nositeljem volje hrvatskoga naroda, pa je djelovanje svih drugih političkih stranaka bilo zabranjeno. Budući daje na temelju izbornih rezultata legitimitet zastupanja interesa hrvatskoga naroda pripadao HSS-u, Pavelić je pokušao uvjeriti javnost da članstvo HSS-a listom pristupa ustaškome pokretu. Za to je iskorišten dio prvaka i članova HSS-a desne orijentacije koji su se odmah priključili ustašama. Uz njihovu je pomoć 10. kolovoza u Zagrebu organiziran skup na kojemu je oko 120, uglavnom nižih dužnosnika HSS-a, položilo zakletvu o pristupanju ustaškome pokretu. Međutim, veći dio vodstva zabranjenoga HSS-a na čelu s Mačekom ostao je na pozicijama nesuradnje s ustaškim režimom i njegovim osovinskim saveznicima.¹²⁶

Društveno i političko uređenje NDH nije bilo zasnovano na kodificiranim ustavnim načelima. Ono se temeljilo na programskoj orijentaciji ustaškoga pokreta, zakonskim odredbama državnoga poglavara, koji je istovremeno i vođa

¹²³ Vidi: B. KRIZMAN, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 12, 13-14, 16, 104, 172; Dragovan ŠEPIĆ, *Velika Britanija i pitanje*, n.dj., str. 134.

¹²⁴ Vidi bilješku: 122; J. BLEICKEN i dr., *Povijest*, n.dj., str. 673; J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svjetski 1*, n.dj., str. 469-470; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 133; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 649.

¹²⁵ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 95-96.

¹²⁶ Detaljnije u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 52; ista, *Ustaše*, n.dj., str. 150-157, 187i 190; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 255-258.

pokreta, te međunarodnim ugovorima. U skupini zakonskih odredaba Poglavnika od posebnoga su značaja bili: njegova izjava prema kojoj se čitav hrvatski narod opredijelio za autoritativni državni sustav, zatim odredbe o državljanstvu, o državnoj vladi, o državnome grbu i zastavi, o vojsci te o čistoći hrvatskoga jezika. Prema ustaškim su teoretičarima Poglavniku i hrvatskoj vladi pripadale zakonodavna i izvršna vlast. Stoga su oni potpuno neovisni o Hrvatskome državnome saboru koji je početkom 1942. bio utemeljen Poglavnikovom odredbom. Jednokratno sazvani Sabor trebao je predstavljati povijesnoga stalaškoga reprezentanta koji je imao zadaću davati javnu podršku ustaškoj politici. Očito je ustaški pokret nastojao kopirati državni ustroj koji je već funkcionirao u fašističkoj Italiji i nacističkoj Njemačkoj. S obzirom na to, NDH je bila ustrojena kao jednostranačka, centralistički uređena država s autoritarnom vlašću vođe, a odredbom o Zvonimirovoj kruni bio je formalno uspostavljen monarhijski oblik vladavine. Bila je to iznuđena odredba kojom je Poglavnik morao praviti ustupke talijanskoj Savojskoj dinastiji. Tako je ta Poglavnikova odredba pripadala i skupini međunarodnih ugovora kojima je bio definiran državni teritorij NDH.¹²⁷

Teritorij NDH određen međunarodnim ugovorima s Trećim Reichom i Kraljevinom Italijom u administrativnom je pogledu bio podijeljen na 22 velike župe i grad Zagreb, 141 kotar, 31 grad te oko 1.000 općina. Na području Zapadne Hrvatske, koje je ostalo u granicama NDH, ustanovljene su dvije velike župe: Velika župa Modruš sa sjedištem u Ogulinu i kotarima: Delnice, Ogulin, Slunj i Vrbovsko te Velika župa Vinodol i Podgorje sa sjedištem u Senju i kotarima: Brinje, Crikvenica, Karlobag, Kraljevica, Novi i Senj. Velike župane, nositelje upravnih funkcija i stožernike te nadziruće županijske predstavnike Ustaške nadzorne službe (UNS) imenovao je Poglavnik. Time je stvoren paralelizam vlasti državnih i stranačkih dužnosnika koji je dovodio do suspenzije zakonitosti i sukoba interesa. To se nastojalo izgladiti posebnim Poglavnikovim uredbama koje nisu bile osobito djelotvorne.¹²⁸

Stvorenome paralelizmu u upravi odgovarao je paralelizam sudske vlasti. Uspostavljeni su redovni sudovi uz koje su djelovali: izvanredni sudovi, prijeki sudovi, pokretni prijeki sudovi i veliki izvanredni narodni sud u Zagrebu. Izvanredni, prijeki i pokretni prijeki sudovi vodili su političke procese, a osnovna im je zadaća bila suzbijanje protuustaškoga djelovanja.¹²⁹ Osim izvanrednih i

¹²⁷ Detaljnije u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 53-62; ista, *Ustaše*, n.dj., str. 107-157, 188 i 190-193; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 256-257 i 264-269.

¹²⁸ Detaljnije u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 101-105, 11-113; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 253-254.

¹²⁹ Detaljnije u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 104-105; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 253-254.

prijekih sudova, koje je uspostavila NDH, na područje tzv. demilitarizirane zone od rujna 1941. godine bila je protegnuta i nadležnost Vojnoga ratnoga suda talijanske 2. armije koji je procesuirao pripadnike i simpatizere partizanskoga pokreta.¹³⁰

Dvojnost je bila prisutna i u vojnoj organizaciji države. Oružane su snage NDH činili: ustaška vojnica, domobranstvo i oružništvo. Ustaška je vojnica popunjavana dobrovoljcima, pripadnicima ustaškoga pokreta. Bila je to, po uzoru na režime u Italiji i Njemačkoj, zapravo oružana formacija stranke odgovorna Poglavniku. Domobranstvo je bilo u nadležnosti Ministarstva domobranstva, a popunjavano je novačenjem. Tu redovnu vojsku NDH činile su kopnene, zračne i plovne snage. Plovne snage, odnosno ratnu mornaricu, NDH zapravo nije imala jer lučka poglavarstva na obalnome području, koje je pripadalo tzv. demilitariziranoj zoni, nisu raspolagala naoružanim plovnim jedinicama. Mornaričke snage NDH činio je zapravo *Crnomorski sklop*, tj. mornaričke postrojbe koje su u okviru njemačkih mornaričkih snaga ratovale na Crnome moru. Zračne su snage bile malobrojne i raspolagale su s oko 150 aviona njemačke i talijanske proizvodnje zastarjeloga tipa. Oružništvo je do lipnja 1942. djelovalo u okviru Ministarstva domobranstva, a od tada je, prema Poglavnikovoj odluci, prebačeno u nadležnost Glavnoga stožera ustaške vojnice.¹³¹

U sastavu kopnenih snaga NDH formalno su se nalazile i legionarske postrojbe, koje su popunjavane dobrovoljcima. Prve takve postrojbe, tj. 369. ojačana pukovnija opremljena u Njemačkoj i Laki prijevozni sdrug hrvatske legije (*Legione Croata Autotransportabile*) opremljen u Italiji, upućene su na istočnu frontu.¹³²

Bez obzira na podvojenost u vojnoj organizaciji, NDH je u prvoj godini postojanja raspolagala s oko 100.000 vojnika i to: 15.000 pripadnika ustaške vojnice, 70.000 domobrana i oko 8.000 oružnika.¹³³

Po uzoru na fašističke zemlje, poglavito na Treći Reich, u NDH je odlukom o državljanstvu i zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti bila ozakonjena rasna diskriminacija.¹³⁴ Zakonskom odredbom bili su uspostavljeni koncentracijski logori u koje su na prisilni boravak upućivane *nepoćudne i pogibeljne osobe*, među koje su u prvome redu bili svrstani Židovi, Romi, Srbi i komunisti. Organizacija sabirnih logora za prisilni boravak *nepoćudnih i pogibeljnih osoba* bila je u nadležnosti UNS-a do njegova ukinuća u siječnju 1943. godine te Rav-

¹³⁰ DAR, JU-6, kut. 347 i kut. 2208.

¹³¹ Detaljnije u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 114-123; F. ČULINOVIC, *Okupatorska*, n.dj., str. 259-260.

¹³² Te su jedinice bile uništene u bici kod Staljingrada (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 117-118).

¹³³ Isto, str. 122.

¹³⁴ *Narodne novine* od 30. travnja 1941. Detaljnije u: Ivo GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001., str. 7-152.

nateljstva za javni red i sigurnost (RAVISGUR). RAVISGUR je imao devet, a UNS pet ureda: Ustaško redarstvo s tri odsjeka (komunistički, židovski i srpski) bilo je zaduženo za političke predmete, Ustaška obavještajna služba imala je obavještajne zadaće, Ustaškoj je obrani bilo povjereno organiziranje sabirnih logora, a Osobni je odsjek vršio i obavještajne zadaće. Kasnije je ustanovljen i peti odsjek, Ustaška sigurnostna služba zadužena za Pavelićevo osobno osiguranje. Među najpoznatijim sabirnim logorima koje je organizirala Ustaška obrana bili su logor *Danica* kod Koprivnice, Stara Gradiška, Jasenovac, Jadovno kod Gospića te Slana i Metajna na otoku Pagu.¹³⁵

Budući da je NDH bila uspostavljena posredstvom Kraljevine Italije i Trećega Reicha, ustaške su im vlasti morale činiti ustupke. Zbog toga, Pavelićevih prethodno preuzetih obveza i stvarnoga odnosa moći, samostalnost NDH je već na samome početku postala upitnom. Ona je bila prinuđena praviti ustupke interesima svojih jačih saveznika, pa i njihovim ideološkim konceptima, što je, bez sumnje, imalo odraza na njeno društveno-političko ustrojstvo.

NDH je, naime, bila prisiljena zadovoljiti teritorijalne pretenzije fašističke Italije i odreći se značajnih, a s obzirom na narodnosni princip i povijesni kontinuitet, apsolutno hrvatskih krajeva: Dalmacije i dijela Zapadne Hrvatske. Štoviše, u kolovozu 1941. godine i građansku je upravu u svome dijelu obalnoga područja morala prepustiti Zapovjedništvu 2. talijanske armije. Uza sve to bilo joj je nametnuto uzdržavanje talijanskih okupacijskih snaga koje su, pod imenom savezničkih postrojba, a u sporazumu s Trećim Reichom, ostale na teritoriju NDH i nakon Rimskih ugovora. To je do sredine 1942. godine državnu riznicu stajalo 1.450.000.000 kuna. Nadalje, NDH je talijanskim tvrtkama morala dati koncesije za neograničenu eksploataciju šuma u onome dijelu Gorskoga kotara koji je ostao u njenim državnim granicama.¹³⁶

Treći Reich sve do sloma Kraljevine Italije nije pokazivao teritorijalne pretenzije pa je pitanje granične crte bilo riješeno bez većih teškoća. Na sjeverozapadu je granica s Trećim Reichom postala međa koja je 1918. godine dijelila Hrvatsku od Kranjske i Štajerske. Na istoku je temeljem sporazuma Pavelić-Hitler utvrđena granica prema Srbiji. Ona je tekla od ušća Save u Dunav do ušća Drine, išla Drinom do ušća rijeke Brusnice, a odatle crtom koja je 1908.

¹³⁵ Detaljnije u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 158-187; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 259-260, 315-317 i 322-327; A. GIRON, *Izvori*, n.dj., str. 39; I. GOLDSTEIN, *Holokaust*, n.dj., str. 153-161, 251-293 i 282-343.

¹³⁶ F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 241-242; Vitimir GRBAC, *Eksploatacija primorsko-goranskih šuma od strane talijanskih fašističkih okupatora, Riječko područje u NOP-u od jeseni 1942. do kapitulacije Italije 1943. godine* (dalje; *Riječko područje u NOP-u*), Rijeka 1988., str. 261-284; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 129 i 132; Petar STRČIĆ, *Primorski vjesnik 1941. Izbor članaka o Hrvatskom primorju, Istri i Gorskom kotaru*, Rijeka 1972., str. 29-30; *ZDNOR*, XIII., 1, 335, 345-353, 374-376 i 707.

godine bila granica između Srbije i Austro-Ugarske. Međutim, Treći je Reich bio zainteresiran za sirovine potrebne njemačkoj industriji, radnu snagu i podmirenje troškova svojih postrojba stacioniranih u NDH. Te su postrojbe, u dogovoru s Kraljevinom Italijom, nadzirale područje sjeverno od crte: Samobor-Petrinja-Glina-Bosanski Novi-Prijedor-Banja Luka-Jajce-Donji Vakuf-Travnik-Visoko-Sarajevo-željeznička pruga Prača-Ustiprača-Rudo. Za njihovo je održavanje do sredine 1942. godine NDH utrošila 2.315.000.000 kuna. Potraživanja za isporučene sirovine podmirivana su sustavom kliringa. Klirinški je obračun pokazivao aktivnu bilancu u korist NDH, ali Treći Reich svoja dugovanja nije podmirivao. Osim toga, NDH se posebnim ugovorom obvezala da će osigurati određenu kvotu radne snage potrebnu njemačkome gospodarstvu, a Treći je Reich krajem 1941. godine zatražio 150.000 hrvatskih radnika.¹³⁷

Preuzete obveze prema saveznicima bile su pogubne za hrvatsko gospodarstvo. Naime, odljev sirovina i stručne radne snage imao je za posljedicu pad proizvodnje u zemlji. Troškovi održavanja savezničke vojske i troškovi uspostave građanskih i vojnih institucija nove države, uz negativni gospodarski trend, rezultirali su inflacijom koja je najteže pogađala radnozavisne slojeve stanovništva. Sve je to pak dovodilo NDH u podređeni položaj prema moćnijim saveznicima i sve veću ovisnost ustaških vlasti o njihovim političkim i vojnim interesima.¹³⁸

1.1.5. *Politička opredjeljenja protivnika ustaškoga pokreta i politike NDH na području Hrvatske*

Negativni gospodarski trend, ustupanje hrvatskih krajeva Italiji, ustaški koncept stvaranja čiste nacionalne države, uspostava autoritarnoga režima i samovoljni postupci ustaških dužnosnika prilikom uspostave vlasti u NDH bili su uzrokom sve izraženijega nezadovoljstva. Međutim, nezadovoljstvo novonastalim stanjem i novostvorenom državom nije uvijek i svuda bilo uvjetovano istim političkim motivima i nije se očitovalo u istome obliku. Nastala je, naime, čitava lepeza političkih opredjeljenja koja se nisu podudarala ili su bila diametralno oprečna ozakonjenoj unutarnjoj i vanjskoj politici NDH, odnosno samom konceptu stvaranja nacionalne hrvatske države. U totalitarnome sustavu koji je bio uspostavljen u svim dijelovima Hrvatske, bez obzira na granicu između NDH i fašističke Italije, javno je djelovanje oporbenih političkih struja bilo, dakako, nemoguće. Stoga protivnici ustaškoga pokreta, fašističkoga sustava, hrvatske države ili pak talijanskoga iredentizma primjenjuju različite ob-

¹³⁷ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 84-85 i 125-132.

¹³⁸ Isto, str. 131-134.

like djelovanja. Oni će se, ovisno o ideološkom usmjerenju i ciljevima određenih političkih struja, kretati od pasivizacije i odbijanja suradnje do stvaranja tajnih političkih organizacija i njihovih oružanih formacija. Bio je to začetak ratnoga sukoba unutar državnih granica NDH i fašističke Italije, sukoba u koji su se na različite načine i s različitim interesom umiješale i vodeće sile obaju zaraćenih blokova. Stoga on i nije mogao biti jednoznačan. On u sebi sadržava značajke građanskoga rata, etničkih sukoba, antifašističke i nacionalnooslobodilačke borbe te socijalne revolucije. Upravo zbog toga u njega su bile uvučene sve političke stranke i struje u zemlji, tj. morale su se odrediti prema nekim njegovim značajkama.

Ocjenjujući da će osovinske sile biti poražene, a Kraljevina Jugoslavija pa i Banovina Hrvatska obnovljene, vodstvo HSS-a je sačuvalo svoje pozicije u izbjegličkoj kraljevskoj vladi. Stoga je smatralo daje pružanje otpora ustaškome režimu i osovinskim silama najoportunije odgoditi do pobjede Antifašističke koalicije. Bila je to tzv. *politika čekanja* kojom je Maček nastojao sačuvati stranku da bi u pogodnome trenutku mogla ponovno preuzeti vlast. Međutim, kompaktnost stranke, koja je već ranije pokazivala znakove raslojavanja, nije se mogla sačuvati. HSS je, naime, već napustila desnica prišavši ustaškom pokretu, a pasivizacija prvaka oko Mačeka prepustila je ljevicu utjecaju političke struje koja se opredijelila za aktivni otpor i rješavanje socijalnih pitanja. Tako je Mačekova *politika čekanja* ostala tek opredjeljenje užega rukovodstva i nekolicine prvaka HSS-a.¹³⁹

Drugu političku grupaciju, koja se protivila stvaranju NDH, odnosno stvaranju posebne hrvatske države uopće, činili su ekstremni srpski nacionalisti i pristaše unitarnoga jugoslovenstva. Istaknuti predstavnici tih grupacija iz Hrvatske našli su mogućnost djelovanja i organiziranja na teritoriju koji je anektirala fašistička Italija. Odatle su, u sporazumu s talijanskim vlastima i uz njihovu aktivnu potporu, svoje djelovanje širili i na područjima NDH, gdje se srpski živalj osjećao ugroženim praktičnom provedbom ideje o čistoj jednonacionalnoj državi.¹⁴⁰

¹³⁹ Mijene u politici velikih sila Antifašističke koalicije i razvoj prilika u zemlji utjecat će na promjene u politici vodstva HSS-a. Detaljnije u: Ljubo BOBAN, *Građanske stranke na riječkom području i njihov odnos prema NOP-u od jeseni 1942. do kapitulacije Italije, Riječko područje u NOP-u*, Rijeka 1988., str. 235-259; isti, *Iz britanske politike prema Hrvatskoj seljačkoj stranci potkraj 1943. i početkom 1944. godine, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU 10*, Zagreb 1980., str. 10-30; Dragovan ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983., str. 98-103.

¹⁴⁰ Vidi: Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945.*, Zagreb 1986., str. 32-33, 58-59, 94-96, 102, 104-106, 132-134 i 164-173; Radoje KNEŽEVIĆ, *Knjiga o Draži*, sv. 1, Srpska narodna obrana, Vindzor-Kanada 1956., str. 264-266; Branko PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1943.-1945.*, Zagreb 1981., str. 11-14; Jozo TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989., str. 194-201.

Pristaše srpskih nacionalista na tim će područjima stvoriti naoružane skupine i organizirati bunu protiv NDH. Budući da je cilj nacionalista bio stvaranje *kompaktne Srbije*, ta je grupacija bila protivnik hrvatske državnosti i hrvatskoga nacionalnoga bića uopće, pa čak i jugoslavenske države koja ne bi garantirala hegemoniju srpske nacije. Ta će značajka ekstremnu srpsku nacionalističku grupaciju u Hrvatskoj vezati uz četnički pokret stvoren u okupiranoj Srbiji sredinom 1941. godine. Tako će četničke oružane formacije u Hrvatskoj postati sastavnim dijelom vojnih snaga četničkoga pokreta pod zapovjedništvom Draže Mihailovića. Te je postrojbe krajem 1941. godine jugoslavenska izbjeglička vlada prihvatila kao gerilske odrede jugoslavenske vojske. Početkom 1942. godine Draža Mihailović je imenovan ministrom vojske, a četničke oružane formacije pod njegovim zapovjedništvom *Kraljevskom vojskom u otadžbini*,¹⁴¹ Bez obzira na to što su četnici surađivali i s talijanskim i s njemačkim vojnim vlastima, u svjetskoj su javnosti, zahvaljujući kraljevskoj vladi, tretirani kao jedini pokret otpora u okupiranoj zemlji. Vodećim pak silama, poglavito SSSR-u i Velikoj Britaniji, nije odgovaralo postojanje dvaju pokreta otpora. Te su dvije sile postigle sporazum da će SSSR koristeći se svojim utjecajem na vodstvo KPJ, a Britanija na četnički pokret izvršiti pritisak da se postigne sporazum o uzajamnoj suradnji. To je, a ne izbjegavanje bratoubilačkoga rata, bio poticaj za sastanake i propale sporazume između Josipa Broza Tita i Draže Mihailovića u Srbiji krajem 1941. godine.¹⁴²

Protivnik hrvatske državnosti bila je i grupacija tzv. jugonacionalista, a činili su je uglavnom članovi negdašnjeg *Jugosokola* i *Ljotićeva Zbora*. Cilj im je bio obnova unitarne jugoslavenske države, a to ih čini veoma bliskima političkom programu četnika.¹⁴³

Protiv razbijanja i podjele Jugoslavije izjasnila se i ilegalna KPJ. Naime, nakon proglašenja NDH, njen je Centralni komitet objavio da KP zadržava značajke i funkciju općejugoslavenske stranke, čime se zapravo izjasnio protiv stvaranja NDH.

Na Svibanjskome je pak savjetovanju prihvaćanje novoga državnopravnoga ustroja, stvorenoga po diktatu fašističkih sila, CK KPJ okarakterizirao aktom nacionalne izdaje vladajućih građanskih stranaka. Time je, prema prosudbi

¹⁴¹ Detaljnije u: F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 473-499; B. KRIZMAN, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 36; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 44; J. TOMASEVICH, *Četnici u Druhom*, n.dj., str. 118-122, 125-137 i 147-154.

¹⁴² Neprihvatljive su stoga tvrdnje F. Čulinovića da je to bila inicijativa partizanskog vodstva radi izbjegavanja bratoubilačkoga rata. Usporedi; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 482-483; B. KRIZMAN, *Izbjegličke vlade*, n.dj., str. 31-33.

¹⁴³ Detaljnije u: Ljubo BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941.-1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb 1985., str. 304-310; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 367-459; R. KNEŽEVIĆ, *Knjiga o Draži*, n.dj., str. 270.

rukovodstva KPJ, prestala povijesna funkcija građanske klase, pa su obranu nacionalnih interesa bili dužni preuzeti komunisti kao avangarda radničke klase. Procijenjeno je, dakle, da su se stekli uvjeti za revolucionarne mijene koje će rezultirati nacionalnim i socijalnim oslobođenjem svih naroda koji su 1918. godine stvorili zajedničku državu. Štoviše, KPH i KPS bile su obvezne u taj proces uključiti i one dijelove hrvatskoga i slovenskoga nacionalnoga korpusa koji su se na temelju međudržavnih ugovora zetekli u granicama Italije i Trećega Reicha. Dakle, KPJ se odlučila za oružanu borbu protiv fašističkih sila i njihovih domaćih eksponenata koja ima za cilj ponovnu uspostavu jugoslavenske državne zajednice. Ona se, međutim, morala obnoviti na novim društveno-ekonomskim i državopravnim temeljima koji će svim narodima jamčiti potpunu nacionalnu slobodu. Bila je to politička platforma koja je, prema prosudbi KPJ, mogla poslužiti za organiziranje širokog narodnooslobodilačkog pokreta. Pripreme za provedbu toga programa, koji ima značajke specifičnog oblika socijalističke revolucije, bile su povjerene vojnim komitetima osnovanim pri CK KPJ i svim ostalim partijskim rukovodstvima.¹⁴⁴

O zaključcima Svibanjskog savjetovanja CK KPJ je odmah izvijestio Kominternu. Jesu li program i ciljevi KPJ u razdoblju svibanj-srpanj 1941. godine dobili podršku rukovodstva Kominterne, nije poznato.¹⁴⁵ Sigurno je, međutim, da u tom razdoblju SSSR ne želi remetiti svoje odnose s Trećim Reichom. To je vjerojatno i bio razlog Staljinovog prihvaćanja Hitlerovog razbijanja Jugoslavije. Naime, 9. je svibnja pomoćnik ministra vanjskih poslova SSSR-a, Andrej Jurjevič Višinski, priopćio jugoslavenskome poslaniku u Moskvi, Milanu Gavriloviću, da vlada SSSR-a *ne vidi u sadašnjem vremenu pravni osnov za dalji rad u Sovjetskoj Rusiji Jugoslovenskog poslanstva*, pa stoga poslanika i njegove službenike smatra privatnim osobama.¹⁴⁶ Budući da interesi SSSR-a nisu mogli ostati bez utjecaja na stajališta Kominterne, teško je pretpostaviti da je program CK KPJ naišao na njeno odobravanje. Stoga se ne može isključiti mogućnost da je upravo to bilo ishodište još uvijek nedovoljno razjašnjenog sukoba između CK KPH i agenta Kominterne Josipa Kopinića (Vazduha).¹⁴⁷ Iako taj sukob unutar KPH nije prouzročio nikakvih mijena u programskoj orijentaciji KPJ, ipak su pripreme za njegovu realizaciju u Hrvatskoj bile usporene.

¹⁴⁴ Detaljnije u: Ivan JELIĆ, *Hrvatska u ratu i revoluciji 1941.-1945.*, Zagreb 1978., str. 58-69; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 188-194.

¹⁴⁵ Nakon Hitlerovog napada na SSSR, Kominternu je zauzela stajalište da se komunističke stranke moraju angažirati u borbi protiv fašizma, a ne na provedbi socijalističke revolucije (I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 67 i 72). Time je Kominternu faktički štutila državne interese SSSR-a, koji je u fazi približavanja silama zapadne demokracije nastojao izbjeći moguća ideološka sukobljavanja.

¹⁴⁶ B. KRIZMAN, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 14 i 131.

¹⁴⁷ I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 81-82; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 183.

Je li se to i uolikoj mjeri odrazilo i na organizacije KPH u Zapadnoj Hrvatskoj, na temelju dostupnih vrela nije moguće sa sigurnošću utvrditi. Naime, nedosljednosti i nesuglasja unutar organizacija KPH na tom području nisu nužno morala imati ishodište u sukobu koji je bio izazvan Kopinićevom intervencijom. Međutim, na području Vinodola neki su općinski načelnici, članovi KPH, ali izabrani na listi HSS-a, položili zakletvu Poglavniku i zadržali svoje funkcije. Za neke se znade da su to uradili na poticaj lokalnih organizacija KPH, a neki, navodno, na temelju uputa dobivenih preko ilegalnih veza sa Zagrebom.¹⁴⁸ Tko je te upute otposlao i tko ih je, s obzirom na orijentaciju KPH, mogao otposlati iz Zagreba, nije moguće utvrditi.

Činjenica je, naime, da se KPJ, odnosno KPH, bez obzira na unutarstranačke sukobe, deklarirala protivnikom fašističkih sila i ustaške NDH, ali i velikosrpskoga i unitarističkoga koncepta obnove Jugoslavije. Svojim programom borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje ona je stvorila platformu Narodnooslobodilačkoga pokreta (NOP), a preko svoga sačuvanoga ilegalnoga aparata vrlo je brzo reagirala na promjene u međunarodnim odnosima. Stoga je, nakon napada Njemačke na SSSR, u vrlo kratkom vremenu uspjela pokrenuti partizanski rat na čitavom području razbijene Kraljevine Jugoslavije.

1.2. ZAPADNA HRVATSKA OD SLOMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE DO POKRETANJA PARTIZANSKOGA RATA

Hitlerovim planom za napad na Kraljevinu Jugoslaviju talijanska 2. armija, prikupljena na potezu od Preluka do Čabra, dobila je tek obrambenu zadaću. Bila je to posljedica otkrivanja talijanskih obavještajaca, a zatim, najvjerojatnije zaslugom TIGR-a, plasiranja netočnih informacija o snazi i naoružanju jugoslavenskih snaga u graničnome pojasu.¹⁴⁹ Ne sumnjajući u dobivene informacije, talijansko je zapovjedništvo procijenilo da neće moći obraniti Rijeku. Stoga je Zapovjedništvo talijanske 2. armije naredilo evakuaciju stanovništva. U vremenu od 31. ožujka do 2. travnja iz Rijeke je evakuirano 47.000 stanovnika, a iz graničnoga područja 10.000 inorodaca (allogeni). Zaštita tzv. *riječkoga džepa* povjerena je formaciji *Milizia civica di Fiume* od dva bataljuna sastavljena od 633 mobilizirana člana PNF-a i 434 pripadnika Gioventù italiana

¹⁴⁸ Detaljnije u: Mladen PLOVANIĆ, Hrvatska seljačka stranka - HSS - u Vinodolu, uloga i značenje u doratnim i prvim godinama narodnooslobodilačke borbe, *Vinodolski zbornik* (dalje: VZ) 5, Crikvenica 1978., str. 147-148 i 168.

¹⁴⁹ Doznajući daje njihova obavještajna djelatnost otkrivena, major Tomislav Sertić i Marijan Šimić su emigrirali. Posredstvom TIGR-a, koji je surađivao s britanskom i jugoslavenskom kontraobavještajnom službom, talijanskoj su vojnoobavještajnoj službi i dalje stizale, dakako, netočne informacije (A. ZIDAR, *Tigr*, str. 89-94).

del'Litorio (GIL) pod zapovjedništvom čelnika federacije PNF-a (federale) Kvarnerske pokrajine, Genunzija Servidorija.¹⁵⁰ Jugoslavenska je vojska na to odgovorila miniranjem mostova koji su povezivali Sušak s Rijekom.¹⁵¹

Istovremeno je u Italiji bilo u tijeku prikupljanje i naoružavanje ustaša koji su s A. Pavelićem trebali preuzeti vlast u Hrvatskoj. Mussolini je o tom izvijestio Pavelića na sastanku održanom 29. ožujka, zatraživši od njega da još jednom potvrdi preuzetu obvezu o poštivanju talijanskih interesa u Dalmaciji. Pavelić je, dakako, potvrdio da će poštivati svoje ranije stajalište, a Mussolini mu je stavio na raspolaganje radiopostaju u Firenzi i obećao da će Italija opremiti i naoružati oko 250 pripadnika ustaške emigracije.¹⁵²

Prema planu *Pothvat 25*, napad na Kraljevinu Jugoslaviju uslijedio je 6. travnja 1941. godine. Već u prvim danima njemačke su snage razbile obranu jugoslavenske 7. armije i 10. travnja ušle u Zagreb. Istog je dana Slavko Kvaternik proglasio stvaranje NDH i preuzeo vlasti u ime Poglavnika, dr. Ante Pavelića.¹⁵³

1.2.1. Uspostavljanje vlasti NDH na primorsko-goranskom području i Rimski ugovori s Kraljevinom Italijom

Slom 7. jugoslavenske armije i događaji u Zagrebu izravno su utjecali na vojne i političke prilike u Kvarnerskom primorju i Gorskom kotaru. Naime, već je 10. travnja Slavko Kvaternik telefonom nazvao svoga brata Petra Milutina Kvaternika u Crikvenici i postavio ga za zapovjednika sjevernoga sektora (od Čabra do Zrmanje). Na osnovi toga su major Petar M. Kvaternik i grupa mlađih časnika: Dragutin Čada, Tomislav Rolf i Rikard Tišler kojima su se pridružili: Stjepan Hontić, Slavko Pipinić, zapovjednik oružničke postaje Simun Markota i upravnik pošte Milutin Car, pokušali preuzeti vojnu i civilnu vlast u svojstvu opunomoćenika novouspostavljene NDH. Njihov je pokušaj osujećen intervencijom komandanta Pomorske obrane Selce, Mirka Pleiweisa. On je, naime, s grupom od sedamdesetak mornara uhitio Kvaternika i članove njegova stožera. U puškaranju koje je nastalo nakon njihova uhićenja poginuli su Petar Kvater-

¹⁵⁰ DAR, JU-6, kut. 2218; Ivan KOVAČIĆ, *Legendarni Tuhobić. Riječko područje u ratu 1941. godine i partizanski odred Bozo Vidas Vuk*, Rijeka 2000., str. 54-55; *Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947). Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939.-1947.)*, uredili: Amleto Ballarmi i Mihael Sobolevski, Roma 2002., str. 100; Mladen PLOVANIĆ, *Granica na Rječini u travnju 1941., Dometi 8-9-10*, Rijeka 1976., str. 24.

¹⁵¹ Mladen PLOVANIĆ, *Zapisnik na Rječini 11. aprila 1941. godine, VHARiP 21*, Rijeka 1977., str. 72-73.

¹⁵² Vidi bilješke: 101 i 108.

¹⁵³ Vidi bilješke: 105 i 106.

nik i kotarski predstojnik Crikvenice Đuro Hajdin, inicijator Pleiweisove intervencije, a bili su ranjeni: S. Pipinić (umro od posljedica ranjavanja), D. Čada, R. Trišler i J. Car. Prema raspoloživim podacima, zapovjednik jedinica na Kamenjaku, potpukovnik Suflay, odbio je priznati imenovanje P. Kvaternika, a Pleiweis, koji je intervenirao, zabranio je zapovjednišvu 555. bataljuna u Dobrinju (otok Krk) da prihvati imenovanje P. Kvaternika.¹⁵⁴ Vrlo vjerojatno su nakon Pleiweisovoga otplovljavanja iz Selca vlast nastavili obnašati pristaše NDH, vojnu S. Hontić, a građansku dr. Ivan Car, koji je, nakon talijanske okupacije, 13. travnja bio imenovan kotarskim povjerenikom. Na toj gaje funkciji kasnije zamijenio pekar Ivan Car.¹⁵⁵

Uspostavljanje vlasti NDH u Crikvenici nije bio usamljeni slučaj na području Zapadne Hrvatske. Kotarsku i gradsku upravu Senja već su 10. travnja preuzeli pristaše ustaškoga pokreta: braća Ante i Vinko Vlahović, Slave Tomljenović i kapelan Aleksandar Zoričić.¹⁵⁶ A. Zoričić je 15. travnja s kotarskim agronomom Dušanom Lapajneom i gostioničarem Dragom Malvićem organizirao ustaško povjerenstvo u Novom.¹⁵⁷

Na Krku je od 11. do 15. travnja, tj. do iskrcavanja talijanske vojske, kao opunomoćenik NDH građansku vlast obnašao općinski načelnik Krka, član HSS-a Ivo Mrakovčić, a vojnu Forenpaher, časnik 555. bataljuna.¹⁵⁸ Na otocima Rabu i Pagu također je, do iskrcavanja talijanske vojske, vlast bila u rukama ustaških stožera. Na Rabu su 11. travnja kao povjerenici NDH vlast preuzeli: Zeljko Čubranić, župnik u Banjolu i Franjo Spanjol. Pridružili su im se: povratnik iz ustaške emigracije Josip Andreškić i dr. Klement Čubranić, koji je 17. travnja, kada se na Rabu iskrcala talijanska vojska, bio imenovan općinskim načelnikom.¹⁵⁹ Kao povjerenik NDH na Pagu, 11. travnja vlast je preuzeo Juraj Crljenko, o čemu je brzojavno izvijestio S. Kvaternika. Istovremeno je, radi preuzimanja vlasti, iz Gospića na Pag upućen Mate Suić. J. Crljenko i M. Suić su uz potporu kanonika Josipa Felicinovića¹⁶⁰ i Josipa Palčića do 17. travnja, kada su otok okupirale talijanske čete, radili na osnivanju uprav-

¹⁵⁴ Mladen PLOVANIĆ, Neuspjeli ustaški pokušaj preuzimanja vlasti u Crikvenici (travanj 1941.), *Dometi* 4-5, Rijeka 1976., str. 95-110; isti, Mirko Pleiweis o Primorju u ožujku i travnju 1941. godine, *Historija* 2, Rijeka 1979., str. 467-471.

¹⁵⁵ M. PLOVANIĆ, Neuspjeli ustaški, n.dj., str. 107-109.

¹⁵⁶ Mladen PLOVANIĆ, Okupacija 1941., "Novi list" - dalje: NL, XXXV., 78, Rijeka 4. i 5. IV. 1981.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ M. PLOVANIĆ, Neuspjeli ustaški, n.dj., str. 104 i 107; isti, Okupacija 1941., NL, XXXV., 79, Rijeka 6. IV. 1981.

¹⁵⁹ Ivo KOVAČIĆ, Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu 1941.-1943., *Otok Rab u radničkom pokretu i NOB*, Rijeka-Rab 1985., str. 152-155; M. PLOVANIĆ, Okupacija 1941., NL, XXXV., 79, Rijeka 6. IV. 1981.

¹⁶⁰ J. Felicinović je u svojim zapisima, nakon uspostave logora na Pagu, izrazio svoje zgražanje postupcima ustaša (I. GOLDSTEIN, *Holokaust*, n.dj., str. 283-292).

noga aparata NDH na otoku.¹⁶¹ U Ogulinu je 10. travnja kotarsku upravu preuzeo ustaški stan koji su činili: dr. Lovro Sušić, Jurica Marković, župnik Ivan Mikan, Mijo Hačko i Đuro Ban. U općinama sa srpskim stanovništvom, Drežnici, Gomirju i Dubravama, nisu postavili ustaške povjerenike. Pod utjecajem ustaša iz Ogulina uspostavljena je vlast NDH i u kotaru Vrbovsko. Zakletvu su položili Bogoljub i Nikola Mance te Andrija Novak.¹⁶² Preuzimanje vlasti u ime NDH na području Kastavštine onemogućila je odluka zapovjednika mjesta Fiume-Sušak, Ottorina Battiste Dabbenija, koji je već 12. travnja za građanskoga povjerenika u Kastvu postavio Luigija Saccarija. Ustaška je vlast u Zagrebu o tome bila obaviještena oko 20. travnja, kada je primila telegram sljedećega sadržaja: *Kastav anektiran je i de iure i de facto Kraljevini Italiji. Cjelokupno činovništvo stavljeno na raspoloženje, te napustilo Kastav. Pošta ne prima niti dopise niti brzojave, čak ni za hrvatsku državnu vlast u Zagrebu,*¹⁶³ Polaganje prisege u kotaru Čabar 19. su travnja organizirali: Rudolf Sušić i vršitelj dužnosti kotarskoga predstojnika Josip Bambić. Međutim, na području kotara već je bila uspostavljena talijanska vlast. Naime XII. bataljun kraljevskih karabinjera (Carabinieri Reali - CC. RR.) već je 13. travnja uspostavio postaje u mjestima: Čabar, Prezid, Draga, Trava, Plešće, Osilnica i Gerovo.¹⁶⁴

U Delnicama je 10. travnja kapetan Zdravko Prebelić u ime NDH ishodio odstupanje komandanta *Risnjačkog odreda* Stojadina Milenkovića.¹⁶⁵ To, međutim, nije bilo od većeg vojnog značaja jer se ta formacija iz sastava 7. jugoslavenske armije već nalazila u rasulu. Nakon Milenkovićeve odstupa u Delnicama su svećenik Ladislav Sporer i Veljko Briški utemeljili ustaški stan koji je nastojao uspostaviti vlast i u ostalim dijelovima delničkoga kotara.¹⁶⁶

Prema vijestima zagrebačkog tiska od 11. travnja, vlast NDH bila je uspostavljena i na Sušaku. *Hrvatski narod* je donio vijest da je i oružništvo položilo

¹⁶¹ HDA, Neprijateljsko gradivo (dalje: N.g.) kut. 10 (gradivo preuzeto iz Arhiva Instituta za suvremenu povijest (sada: Hrvatski institut za povijest) Zagreb; Muzej grada Rijeke (dalje MGR), film XXVII./662 (gradivo otkupljeno od Centra za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara • Rijeka (dalje: CHR), film XXVII./662); I. GOLDSTEIN, *Holokaust*, n.dj., str. 282-283; M. PLOVANIĆ, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 79, Rijeka 6. IV. 1981.

¹⁶² Zapisnik saslušanja Jurice Markovića od 18. XI. 1948. (prijepis u posjedu autora); M. PLOVANIĆ, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 77, Rijeka 3. IV. 1981.; Mihael SOBOLEVSKI, *Dreznica 1941.*, Ogulin 1970., str. 22.

¹⁶³ I. KOVAČIĆ, *Legendarni Tuhobić*, n.dj., str. 67.

¹⁶⁴ HDA, N.g. kut. 239; Ivo KOVAČIĆ, *Kotar Čabar u narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. do 1943., Čabarski kraj u radničkom pokretu i NOB*, Rijeka-Čabar 1985., str. 89; M. PLOVANIĆ, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 78, Rijeka 4. i 5. IV. 1981.

¹⁶⁵ I. KOVAČIĆ, *Kotar Čabar*, n.dj., str. 87; M. PLOVANIĆ, *Granica na Rječini*, n.dj., str. 32; isti, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 77, Rijeka 3. IV. 1981.

¹⁶⁶ Oko 24. travnja za načelnika općine bio je imenovan dr. Dolušić, a krajem svibnja Slavko Lovrić je bio imenovan ustaškim povjerenikom za Gorski kotar (MGR, film XVII./626; M. PLOVANIĆ, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 78, Rijeka 4. i 5. IV. 1981.).

prisegu i stavilo se na raspolaganje S. Kvaterniku.¹⁶⁷ Radilo se, međutim, tek o pokušaju jer su u poslijepodnevnim satima toga dana Sušak zaposjele trupe talijanske 2. armije. Naime, vojni uspjesi njemačke 2. armije i proglašenje NDH naveli su talijansko zapovjedništvo na akciju.¹⁶⁸ Major Alessandro Bassi, koji je 11. travnja dobio zadaću da ispita stanje na Sušaku, uspio je uspostaviti kontakt i ugovoriti sastanak s predstavnicima vojne i građanske vlasti. Delegaciju Sušaka činili su: gradonačelnik Marijan Sarinić, predstojnik redarstva Bogašin Šoić-Mirilović, Stjepan Smoljan, zapovjednik 2. planinskoga puka, pukovnik Stojadin Milenković i zapovjednik bataljuna u 2. planinskome puku i zapovjednik Sušaka, major Zivojin Stevanović. S. Smoljan, koji se predstavio kao brat ministra NDH Bariše Smoljana i povjerenik NDH, toga je dana stigao na Sušak iz Kraljevice u pratnji člana *Zaštite* Viktora Rožića. Prema sjećanjima Rudolfa Retla, šefa pogranične policije, predstavnici Sušaka su, možda zbog dogovora o sastavu delegacije i mjestu sastanka, most prelazili u dva navrata. Pregovaračka grupa sa Sušaka sastala se s talijanskim predstavnicima u zgradi talijanskoga pograničnoga komesarijata, smještenoj uz kolni most. Prema sačuvanom zapisniku, u talijanskoj su se delegaciji nalazili: potpukovnik Fabio Besta, bojnič Antonio Presti, zapovjednik karabinjera, bojnič Giuseppe Rinaldi, bojnič Alessandro Bassi, riječki kvestor Vincenzo Genovese i podnačelnik Rijeke Carlo Stupar. Prema sjećanjima nekih sudionika, na pregovorima je bio prisutan I sam prefekt Testa. Talijanski su pregovarači odbili prijedlog sušačke delegacije da se nastupanje talijanskih postrojba odgodi za tri dana, kako bi se jugoslavenske trupe mogle povući s graničnih položaja. Sušačka je delegacija konačno pristala na trenutačnu predaju, pa su već u poslijepodnevnim satima talijanske trupe prešle granični most, a zatim su krenule prema Karlovcu i duž obale prema Senju.¹⁶⁹ U svom su nastupanju talijanske postrojbe zarobile znatan broj jugoslavenskih vojnika. Zarobljenici hrvatske nacionalnosti su oslobođeni, a oni srpske nacionalnosti bili su upućeni u zarobljenički logor utemeljen u vojarni *Diaz* u Rijeci.

¹⁶⁷ *Hrvatski narod*, br. 58 od 11. IV. 1941., str. 2. Šef sušačkoga redarstva, dr. Bogašin Šoić-Mirilović, i šest oružnika zaista su položili prisegu, ali tek 12., odnosno 17. travnja (HDA, N.g., kut. 303; M. PLOVANIĆ, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 89, Rijeka 17. IV. 1981.). S obzirom na Mačekovu izjavu u povodu proglašenja NDH i činjenicu daje B. Šoić-Mirilović bio član HSS-a, ne može se isključiti mogućnost da je on novouspostavljenoj ustaškoj vlasti u Zagrebu takvo obećanje već ranije dao. Sigurno je, naime, da su telefonske veze Sušaka s predstavnicima ustaške vlasti u Zagrebu funkcionirale sve do ulaska talijanskih trupa (Vidi: M. PLOVANIĆ, *Granica na Rječini*, n.dj., str. 33).

¹⁶⁸ Zapovjednik talijanske 2. armije, Vittorio Ambrosio, 11. travnja izdao je naredbu za napad koji je trebao uslijediti u 12 sati (I. KOVAČIĆ, *Legendarni Tuhobić*, n.dj., str. 55; M. PLOVANIĆ, *Granica na Rječini*, n.dj., str. 30).

¹⁶⁹ Detaljnije u: I. KOVAČIĆ, *Legendarni Tuhobić*, n.dj., str. 57-58; M. PLOVANIĆ, *Granica na Rječini*, n.dj., str. 30-33; isti, *Zapisnik na Rječini*, n.dj., str. 69-74.

Budući da je supotpisnik zapisnika o predaji bio i *predstavnik vlade u Zagrebu* i da su sušački pregovarači tražili garancije za nesmetano održavanje veza s *hrvatskom vladom u Zagrebu*, očito su nositelji građanske vlasti na Sušaku stvaranje NDH već bili prihvatili kao činjenično stanje.¹⁷⁰ Za razliku od zagrebačkoga tiska koji je to potvrdio, tršćanski je tisak to nastojao opovrgnuti. Opisujući događaje na graničnome mostu 11. travnja, tršćanski je tisak 12. travnja plasirao vijest izvjesnoga novinara Giuseppea Martinija pod naslovom *Kako su Talijani okupirali Sušak*. U članku autor tvrdi sljedeće: *Oko 10 sati ujutro na prijelazu mosta na Rječini, koji je označavao svetu granicu, pojavio se odbor građana sastavljen od hrvatskih nacionalista, zahtijevajući sastanak s talijanskim političkim predstavnicima, noseći im poruku i tražeći njihovu intervenciju koja bi ih zaštitila i obranila od srpske drskosti, te tražeći da budu pripojeni i uključeni u talijansku naciju, izražavajući spremnost primorskih Hrvata da budu dio velike nacije koja bi, pod Duceovim vodstvom, zapečatila mir i građanima Sušaka dala mogućnost da se uvrste u talijanske građane. Poruka potpisana od većine hrvatskih nacionalista, završavala je hvalospjevima Duceu i fašističkoj Italiji. Nešto kasnije, na granicu je stigla komisija sastavljena od predstavnika vojske i političke vlasti, i pregovarači su zahtijevali bezuvjetnu predaju grada Sušaka. Pregovaračima je bilo naređeno da prosljede do vojne komande da bi ih same vlasti neposredno saslušale.*¹⁷¹

U iscrpnome izvješću zapovjednika Rijeke, O. B. Dabbenija, i sjećanjima sudionika sušačke delegacije nema ni spomena o događaju koji je opisao novinar G. Martini. Naime, nakon 6. travnja simpatizeri ustaškoga pokreta na Sušaku, njih četrdeset do šezdeset, bili su, prema tvrdnji šefa pograničnoga povjerenstva R. Retla, uhićeni. Jedini pregovarač koji se izdavao za ustaškoga povjerenika bio je S. Smoljan, koji je morao znati, ako ne za Pavelićeva imenovanja ustaških povjerenika za Sušak, a ono barem za naredbu S. Kvaternika koji je svoga brata imenovao zapovjednikom od Čabra do Zrmanje.¹⁷² Dakle, *hrvatski nacionalisti*, kako se u talijanskim vrelima nazivaju ustaše, nisu ni računali s mogućom talijanskom aneksijom Sušaka. To je S. Smoljan zasigurno znao jer je bio u telefonskome kontaktu s predstavnicima ustaške vlasti u Zagrebu.¹⁷³ Na temelju svih relevantnih činjenica moguće je zaključiti da G. Martini nije vjerno opisao događaje na graničnome mostu. Uostalom, njegova je

¹⁷⁰ Usporedi: M. PLOVANIĆ, Zapisnik na Rječini, n.dj., str. 72-73. Šef pogranične policije, Rudolf Reti, u svom iskazu navodi da je toga dana odbio zahtjev gradonačelnika M. Šarinića da jugoslavensku državnu zastavu na sušačkoj strani graničnoga mosta zamijeni hrvatskom. Hrvatska je zastava po Šarinićevu nalogu bila istaknuta na gradskoj vijećnici (M. PLOVANIĆ, Granica na Rječini, n.dj., str. 31).

¹⁷¹ Zahvaljujem gospodinu Mladenu Plovaniću na ustupljenome tekstu članka.

¹⁷² Vidi bilješku: 154.

¹⁷³ Vidi bilješku: 169.

namjera jasna. Svojom je interpretacijom događaja nastojao uvjeriti javnost da Kraljevina Italija nije agresor nego osloboditelj, štoviše, da primorski Hrvati priželjkuju priključenje Italiji. Takvom je interpretacijom stvarnih događaja na graničnome mostu zapravo otkrio planove fašističke Italije. Njegov je članak, uostalom, bio tek prvi u nizu takvih najava, a slijedi ga čitav niz sličnih o navodnom traženju aneksije građana Splita, Šibenika i Dubrovnika. Prema tome, članak G. Martinija valja tretirati sastavnim dijelom fašističke medijske promidžbe kojom se želio opravdati zahtjev za aneksijom neupitno hrvatskih krajeva. Stoga se takvim vrelima ne može pokloniti vjera.¹⁷⁴

Iako su se talijanski pregovarači obvezali da će i nakon predaje građansku vlast obnašati postojeći dužnosnici,¹⁷⁵ novoimenovani talijanski zapovjednik mjesta Fiume-Sušak, general O. B. Dabbeni, postupio je drugačije. Svojom je naredbom, izdanom 12. travnja, imenovao dr. Carla Stupara civilnim komesarom, a dr. Giuseppea Russa kotarskim predstojnikom Sušaka.¹⁷⁶ Takav postupak talijanskih vojnih vlasti imao je za cilj spriječiti uspostavu vlasti NDH na čitavom okupiranom području Zapadne Hrvatske, a poglavito u pograničnim kotarima: Čabar, Kastav i Sušak.¹⁷⁷ Žurba je vjerojatno bila uvjetovana dolaskom i aktivnošću A. Pavelića u Trstu 12. travnja. Naime, Pavelić je 12. travnja sa svojom ustaškom bojnom stigao u Trst. Istoga je dana Marijana Šimića imenovao upravnim povjerenikom Glavnog ustaškog stana (GUS) za Sušak i čitavo područje Vinodola, a Stjepana Funjaka povjerenikom za željeznički promet na Sušaku.¹⁷⁸ Njihova je misija, međutim, ostala bez ikakva učinka. Štoviše, predstavnici talijanskih vlasti su im dali do znanja da moraju napustiti Sušak.¹⁷⁹ Tako se Pavelić 13. travnja mogao tek provesti kroz Sušak na putu za Karlo-

¹⁷⁴ Oslanjajući se vjerojatno na pisanje Eugena Dide Kvaternika u *Hrvatskoj reviji*, Igor Žic je pisanje novinara Giuseppea Martinija prihvatio kao povijesnu činjenicu. Vidi: Igor ŽIC, *Kratka povijest grada Rijeke. Treće izdanje*, Rijeka 2001., str. 143.

¹⁷⁵ Vidi bilješke: 169 i 170.

¹⁷⁶ AVII, T.g., kut. 869, f. 6, dok. 2/1-11; I. KOVAČIĆ, *Legendarni Tuhobić*, n.dj., str. 67.

¹⁷⁷ Zapovjedništvo talijanske 2. armije je 13. travnja uputilo podčinjenim komandama okružnicu u kojoj se nalaže zabrana svih političkih udruženja na zaposjednutim područjima (DAR, JU-6, k. 2118). Na temelju te okružnice 16. je travnja 5. armijski korpus, koji je zaposjeo Kvarnersko primorje i Gorski kotar, izdao naredbu kojom se na okupiranom području zabranjuje osnivanje političkih organizacija i postrojba, a 23. travnja Zapovjedništvo talijanske 2. armije izrijeком zabranjuje *obrazovanje hrvatskog domobranstva* na obalnom području do Bakra i od Bakra do Karlobaga (AVII, T.g., kut. 80, dok. 4/3a-I; T.g., kut. 873, dok. 3/1-2). Naredbe su provedene iako je 15. travnja već bila objavljena Mussolinijeva izjava o priznanju NDH (MGR, film XXVII/544, 580, 626).

¹⁷⁸ M. Šimić je između dvaju svjetskih ratova bio jedan od organizatora ilegalne ustaške organizacije na Sušaku koja je okupljala oko 40 sušačkih daka i studenata. Emigrirao je u Italiju u ljeto 1940. godine (M. PLOVANIĆ, *Granica na Rječini*, n.dj., str. 38; isti, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 86, Rijeka 14. IV. 1981.). Usporedi: M. BZIK, *Ustaška*, n.dj.

¹⁷⁹ MGR, film XXII/7569; M. PLOVANIĆ, *Granica na Rječini*, n.dj., str. 38; isti, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 87, Rijeka 15. IV. 1981.

vac.¹⁸⁰ U Delnicama je ostala manja grupa ustaša da bi razoružala skupinu jugoslavenskih vojnika koja se krila u okolnome šumskome predjelu. U pokušaju razoružavanja te skupine kod Broda na Kupi, poginuo je ustaša Ante Polonio iz Vrbnika na otoku Krku.¹⁸¹ U Ogulinu je Paveliću ustaška skupina priredila svečani doček.¹⁸² U Karlovac je stigao u večernjim satima, a tek je 15. travnja proslijedio za Zagreb. Tog su dana, naime, Kraljevina Italija i Treći Reich priznali novoosnovanu NDH.¹⁸³

Iako je Italija već priznala novoosnovanu NDH, njene su vojne i građanske vlasti čitav zaposjednuti teritorij tretirale kao okupirano područje poražene Kraljevine Jugoslavije. U Krku je odmah nakon iskrcavanja talijanske vojske, 15. travnja, za općinskoga povjerenika postavljen krčki Talijan Fabris. Istoga su dana talijanska zapovjedništva preuzela vlast u Novom i Senju te naredila da se uklone hrvatske zastave. Na Rab se talijanska vojska iskrcala 17. travnja, a već sljedećega su dana bili razoružani oružnici, dok je od općinskih činovnika zatraženo polaganje zakletve talijanskome kralju. Istoga je dana talijanska vojska faktički preuzela vlast u Ogulinu, a 20. travnja i u Delnicama. Na Pag su talijanske trupe stigle 17. travnja, a 21. travnja vlast je preuzeo zadarski federale PNF-a, Athos Bertolucci, u svojstvu upravnoga povjerenika za Dalmaciju.¹⁸⁴ Ne obazirući se na postojanje povjerenika NDH, zapovjednik talijanske 2. armije ovlastio je riječkog prefekta Temistoclea Testu da imenuje upravne povjerenike na okupiranome području. Na temelju dobivenoga ovlaštenja, T. Testa je 28. travnja imenovao civilne povjerenike za: Kastav, Sušak, Bakar, Crikvenicu, Novi, Senj, Krk, Rab, Čabar, Delnice, Vrbovsko, Ogulin i Karlovac.¹⁸⁵ Tek nakon tih radnja i sporazuma Ciano-Ribbentrop o okupacijskim zonama, Pavelić je pozvan na pregovore o razgraničenju i budućim odnosima NDH i Italije. Na sastancima s Cianom u Ljubljani, Raffaelom Casertanom u Zagrebu i Mussolinijem u Tržiću (Monfalcone), Pavelić je morao parafirati sporazume, koji su 18. svibnja 1941. objelodanjeni u Rimu kao Rimski ugovori.¹⁸⁶

¹⁸⁰ DAR, JU-6, kut. 2219; Iz Sušaka je jedan autobus sa 15 ustaša pod zapovjedništvom Ivana Devčića Pivca bio upućen u Otočac (M. PLOVANIĆ, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 87, Rijeka 15. IV. 1981.).

¹⁸¹ M. PLOVANIĆ, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 88, Rijeka 16. IV. 1981.

¹⁸² M. PLOVANIĆ, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 88, Rijeka 16. IV. 1981.; M. SOBOLEVSKI, *Drežnica*, n.dj., str. 23.

¹⁸³ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 83; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 230-231.

¹⁸⁴ MGR, amXXVII./519-521, 544, 580, 626; DAR, JU-6, kut. 2118, 2161, 2218; I. KOVAČIĆ, *Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu*, n.dj., str. 156-157.

¹⁸⁵ U hrvatskoj se historiografiji javlja nekoliko različitih datacija imenovanja upravnih povjerenika. Redoslijed je, međutim, sljedeći: zapovjednik talijanske 2. armije svoje je ovlasti o imenovanju povjerenika na okupiranim područjima 24. travnja prenio na riječkog prefekta Testu, koji je 28. travnja potpisao akt o imenovanju povjerenika (izvornik s tim nadnevkom pohranjen je u MGR), a 30. travnja je objavio daje na temelju dobivenih ovlaštenja preuzeo vlast (MGR, 282/III CI/99; DAR, JU-6, kut. 2112 i 2118).

¹⁸⁶ Vidi bilješku: 113.

Rimskim je ugovorima Italija prisvojila kotare Čabar, Kastav, Krk, dijelove kotara Sušak i Delnice te otok Rab. Granična crta utvrđena na terenu ostavljala je na teritoriju NDH mjesta: Bakarac, Kraljevicu, Hreljin, Plaše, Zlobin, Lič, Fužine, Lokve, Delnice i Brod na Kupu.¹⁸⁷ Hrvatskoj su historiografiji poznati izvori koji ukazuju da je A. Pavelić za vrijeme emigracije u višekratnim susretima s predstavnicima fašističke Italije priznao opravdanost talijanskih zahtjeva za teritorijalnim ustupcima na području Dalmacije. To se pak, bez ozbiljne argumentacije, prikazuje i kao Pavelićevo odobravanje talijanskih pretenzija na čitavo obalno područje. Međutim, takve zaključke opovrgavaju prvi akti čelnika NDH. Naime, 10. travnja je S. Kvaternik svoga brata imenovao zapovjednikom od Čabra do Zrmanje, a sam A. Pavelić 12. je travnja imenovao M. Šimića povjerenikom GUS-a za Sušak i čitavo područje Vinodola do granice s Dalmacijom. Očito se, dakle, A. Pavelić nije smatrao obveznim praviti teritorijalne ustupke Kraljevini Italiji na području Zapadne Hrvatske. Zato fašistički čelnici potiču pisanje već navedenih novinskih članaka, zato se žure imenovati civilne povjerenike na području Zapadne Hrvatske. Do 27. svibnja talijanski upravni povjerenici i njihovi zamjenici predali su vlast upravnim organima NDH u Karlovcu, Ogulinu, Vrbovskom, Crikvenici, Novom, Senju i Pagu.¹⁸⁸ Međutim, talijanska 2. armija sa zapovjedništvom na Sušaku i dalje je držala sva zaposjednuta područja, ali sada u svojstvu savezničke vojske.¹⁸⁹

Dijelovi Kvarnerskog primorja i Gorskog kotara, koji su temeljem Rimskih ugovora pripali NDH, ušli su u sastav veležupe Vinodol-Podgorje s kotarima: Brinje, Crikvenica, Karlobag, Kraljevica, Novi i Senj, te veležupe Modruš s kotarima: Delnice, Ogulin, Slunj i Vrbovsko.¹⁹⁰ Budući daje ustaški pokret na

¹⁸⁷ Za utvrđivanje granice na terenu osnovana je mješovita komisija za razgraničenje. Delegaciju NDH predvodio je podmaršal August Marie, a talijansku general Lorenzo Magnani. Nesuglasice su nastale oko tumačenja odredaba *Ugovora o razgraničenju* prilikom utvrđivanja granične crte kod Bakarca i Hreljina na području Kvarnerskog primorja, zatim kod Homera i Mrzlih Vodica te Osilnice i Broda na Kupu na području Gorskog kotara (DAR, JU-6, kut 2123; Ivo KOVAČIĆ, Izvešće generala Ivana Prpića o problemima razgraničenja između Kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. i 1942. godine, *Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka*, Rijeka 1996., str. 72-102). Međutim, i nakon utvrđivanja granične crte s NDH, Italija je zadržala objekte i postojeći režim na rapalskoj granici. Naime, stanovnici anektiranih područja Kvarnerskog primorja i Gorskog kotara su i dalje za prijelaz preko rapalske granice morali, kao i ranije, ishoditi posebne propusnice. Štoviše, taje granica bila bolje osigurana (1942. godine sa 222, a početkom 1943. godine sa 122 vojnika GAF-a) od one s NDH (1942. godine sa 110, a početkom 1943. godine sa 107 vojnika GAF-a). Vidi: DAR, JU-6, kut. 2123; Nikola CRNKOVIĆ, Političke prilike u Rijeci 1943. godine do kapitulacije Italije, *Zbornik Pedagoške akademije Rijeka. Prigodom 10-godišnjice Pedagoške akademije i 25-godišnjice oslobođenja Rijeke*, Rijeka 1970., str. 138.

¹⁸⁸ DAR, JU-6, kut. 2161.

¹⁸⁹ U točki 2. naredbe Zapovjedništva talijanske 2. armije od 20. svibnja izrijekom se navodi: *Talijanske oružane snage koje se sada nalaze na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske prestaju od sutra 20-tog, da imaju značaj i prava okupacionih snaga i dobijaju značaj trupa koje stacioniraju na teritoriju prijateljske i savezničke Nezavisne Države Hn'atske (ZNDOR, XIII., 1, str. 707).*

tom području imao vrlo malo sljedbenika, NDH je na čelu općinskih uprava morala ostaviti članove zabranjenog HSS-a, izabrane na općinskim izborima 1940. godine.¹⁹¹ Međutim, organi uprave koji su na tom području, tj. području tzv. *demilitarizirane zone* obnašali vlast, ubrzo su bili podčinjeni talijanskoj 2. armiji. Naime, sporazumom od 22. kolovoza 1941. NDH je dopustila Italiji da domobranske postrojbe i građansku upravu u *demilitariziranoj zoni* stavi pod svoju kontrolu.¹⁹² Jedina spona NDH i njenih vojnih snaga na tom prostoru bilo je *Obće vojno povjereništvo*, a njenih upravnih organa *Obće upravno povjereništvo* pri Zapovjedništvu talijanske 2. armije i *na raspolaganju zapovjedništvu rečene armate*.¹⁹³ Time se čitava Zapadna Hrvatska praktički našla pod kontrolom talijanskih vojnih vlasti.

1.2.2. Aneksionistička politika Kraljevine Italije na primorsko-goranskom području

Talijanske vojne snage na zaposjednutom teritoriju stavljene su pod Zapovjedništvo 2. armije sa sjedištem u Karlovcu, a zatim na Sušaku. Na području Zapadne Hrvatske bile su raspoređene divizije *Lombardia* i *Re* iz sastava 5. armijskoga korpusa sa stožerom u Crikvenici. Uz jedinice 5. korpusa, obalno su područje kontrolirale snage Obalne obrane (*Difesa costiera*), a granični pojas s NDH jedinice 5. grupacije granične straže (*Guardia alla frontiera - GAF*). Na prostoru koji su kontrolirale postrojbe 5. korpusa bile su raspoređene tri čete 12. bataljuna kraljevskih karabinjera sa zapovjedništvima na Sušaku, Ogulinu i Gospiću. Na anektirano područje pripojeno Kvarnerskoj pokrajini protegnuta je nadležnost Riječke policijske uprave (*Questura*) s podčinjenim komesarijatima na Sušaku, Bakru i Krku.¹⁹⁴ Naime, anektirano je područje bilo potpuno uklopljeno u politički, upravni, monetarni i gospodarski sustav Kraljevine Italije i stavljeno u nadležnost posebnog ureda Riječke prefekture, *Intendenze civile per i territori annessi del Fiumano e della Kupa*.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Otok Pag s Kotarskom ispostavom u Pagu i dvije općine: Pag i Novalja pripadao je kotaru Karlobag (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 104; Rafael LANDIKUŠIĆ, *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1942., str. 230, 270, 282).

¹⁹¹ Detaljnije u: M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 147-148.

¹⁹² Sporazum je stupio na snagu 7. rujna (F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 241-242; P. STRČIĆ, *Primorski vjesnik*, n.dj., str. 29-30; *ZDNOR*, XIII., 1, str. 338-339).

¹⁹³ Za upravnog je povjerenika postavljen dr. Andrija Karčić, a za povjerenika hrvatskoga domobranstva general Mihajlo Lukić. Početkom 1943. godine na čelu *Obćeg vojnog povjereništva* stajao je general Dragutin Rummeler, a *Obćeg upravnog povjereništva* opunomoćeni ministar NDH David Sinčić (N. CRNKOVIĆ, *Političke prilike*, n.dj., str. 138; Ivan KOVAČIĆ, *Legendarni Tuhošić*, n.dj., str. 103J).

¹⁹⁴ DAR, JU-6, kut. 2116, 2119, 2161, 2207, 2211; MGR, film XXV./427-429.

¹⁹⁵ Vidi bilješku: 118. Uredom je rukovodio dr. Carlo Stupar, njegovim posebnim sektorom dr. Carlo Scarda, odsjekom za civilne poslove prof. Edoardo Susmel, a odsjekom za gospodarska pitanja dr. Salvatore Belasich (DAR, JU-6, kut. 2113).

Na anektirano područje, kao i područje NDH na kojem je bila stacionirana talijanska saveznička vojska, protegnule su svoje djelovanje i talijanske obavještajne službe.¹⁹⁶ Budući da su one djelovale neovisno o državnim organima NDH te da su uprava i vojne snage NDH u *demilitariziranoj zoni* bile podčinjene talijanskoj 2. armiji, Kraljevina Italija je faktički zagospodarila čitavim područjem Zapadne Hrvatske. Tako je, formalno poštujući Rimske ugovore, dobila gotovo neograničene mogućnosti korištenja prirodnih resursa za koje je bila zainteresirana.

Naime, područje Zapadne Hrvatske raspolagalo je obiljem drvne mase koja je nedostajala talijanskoj industriji. Za eksploataciju šumskih kompleksa bili su posebno zainteresirani riječki trgovački krugovi s kojima je riječki prefekt T. Testa bio poslovno povezan. Stoga je on još sredinom svibnja 1941. godine predlagao da se granična crta s NDH povuče od planine Viševice do mjesta Povile kod Novoga.¹⁹⁷ Međutim, Rimskim je ugovorima to područje ostalo u *demilitariziranoj zoni* NDH, pa su riječki krugovi mogli računati samo na šume anektiranoga područja. Već u lipnju je osnovana Uprava državnih šuma za upravljanje državnim dobrima Risnjaka, Krka i Raba, a zatim Direkcija ekspropiriranih šuma na anektiranome području.¹⁹⁸ Te su se ustanove brinule da koncesije za sječu dobiju talijanske, odnosno riječke tvrtke. Međutim, riječki poslovni krugovi kojima je trgovina drvom donosila visoke profite, nastojali su osigurati koncesije i u šumama koje su ostale na teritoriju NDH. Generalni tajnik za gospodarstvo u Riječkoj prefekturi, Salvatore Belasich, dobio je zadaću da ishodi za to povoljan ugovor u Ministarstvu gospodarstva NDH. Pregovori su okončani već krajem 1941. godine pa je 16. siječnja 1942. sklopljen ugovor prema kojemu su talijanske, odnosno riječke tvrtke mogle vršiti sječu u državnim šumama NDH na području Gorskoga kotara. Budući da je taj teritorij bio sastavni dio *demilitarizirane zone* u kojoj je vlast faktički imala talijanska 2. armija, sječa se obavljala bez ikakve kontrole državnih organa NDH i mimo pravila o gospodarenju šumama.¹⁹⁹ To je, dakako, išlo nauštrb erara NDH, ali i sušačke trgovine drvom, jedne od najprofitabilnijih gospodarskih grana do talijanske okupacije i aneksije.²⁰⁰ Bila je to tek jedna u nizu radnja kojima je Italija izvlačila korist iz prirodnih i gospodarskih resursa Zapadne Hrvatske,

¹⁹⁶ Bile su to: Vojno-obavještajna služba, Servizio Informazioni militari (SIM), Tajna policija, Organizzazione Vigilanza Reati Antifascisti (OVRA), Obavještajna služba fašističke milicije, Ufficio Politico Investigativo (UPI), Obavještajna služba u PNF-u, Servizio Organizzazione Capilare (SOC) i Politički odjel policije (Questura), Direzione Generale della P.S. (Ufficio politico).

¹⁹⁷ DAR, JU-6, kut. 2123.

¹⁹⁸ Detaljnije u: V. GRBAC, Eksploatacija primorsko-goranskih šuma, n.dj., str. 265.

¹⁹⁹ Isto, str. 263-274.

²⁰⁰ Talijanske su vojne vlasti rekvirirale svu zatečenu drvenu građu sušačkih trgovaca i drugih vlasnika uskladištenu u sušačkoj luci. Dio koji je pripadao državljanima NDH kasnije je bio vraćen (V. GRBAC, Eksploatacija primorsko-goranskih šuma, n.dj., str. 265-266).

u čemu su prednjačili riječki poslovni krugovi povezani s fašističkim dužnosnicima. Uz trgovinu drvom, Italija je zagospodarila flotom i poslovanjem sušačkih brodara, brodograđevnom industrijom i imovinom željeznice na anektiranom području. Talijanske su vojne vlasti, naime, zaplijenile sve brodove velike i male obalne plovidbe hrvatskih brodara, dok je upravu sušačke *Jadranske plovidbe* preuzeo talijanski državni povjerenik. Parobrodi obalne plovidbe plovili su od tada pod talijanskom zastavom za račun talijanske države.²⁰¹ Isto je tako uprava brodograđilišta *Lazzarus* povjerena talijanskom povjereniku,²⁰² a plivajući je dok kraljevičkog brodograđilišta, koje je ostalo na teritoriju NDH, kao ratni plijen odvučen u Rijeku.²⁰³ Željeznica i njena imovina na anektiranom području uklopljena je u sustav Talijanskih državnih željeznica i postala je njihovim vlasništvom.²⁰⁴

Obvezatna zamjena novca koja je obavljena prema paritetu 3,30 din za 1 liru pogodila je kako poduzetnike, tako i radnozavisne slojeve na anektiranom području.²⁰⁵ Nepovoljnim je paritetom, naime, bio znatno umanjen kapital domaćih poduzetnika, a isto tako i realna vrijednost radničkih nadnica i službeničkih beriva. Realni pad nadnica bio je jedan od temeljnih uzroka štrajkova u sušačkoj Tvornici papira i tvornici UKOD 1941. godine.²⁰⁶

Uvođenje talijanskoga monetarnoga sustava na anektiranome području nije prošlo bez štete i za NDH. Naime, dinarska sredstva povučena iz optjecaja na anektiranome području nisu bila uništena, već su ih talijanski dobavljači živih namirnica iz Kvarnerske pokrajine koristili kao platno sredstvo na teritoriju NDH. Time je hrvatskoj državi bila nanesena dvostruka šteta: s njenoga je područja izvučena roba od osobitoga značaja, poglavito u ratnim uvjetima, a istovremeno je njen monetarni sustav opterećen priljevom praktički bezvrijedne novčane mase. Dobit ove nelegalne transakcije slijevala se, dakako, u džepove njenih riječkih inicijatora i sudionika.²⁰⁷

²⁰¹ Tri pisma Rikarda Lenca upućena Konzulatu NDH u Rijeci u kolovozu i rujnu 1941. godine (prijeplisi u posjedu autora).

²⁰² Talijanski državni povjerenici preuzeli su uprave i drugih sušačkih tvrtki, npr. Tvornice papira i UKOD-a (DAR, JU-6, kut. 2113).

²⁰³ Zapovjednik Pomorske obrane u Selcu, M. Pleiweis, 10. je travnja izdao naredbu o potapanju doka, koja nije izvršena. Neoštećeni je dok nakon okupacije odvučen iz Kraljevice koja je ostala na teritoriju NDH (M. PLOVANIĆ, *Okupacija 1941.*, NL, XXXV., 76, Rijeka 3. IV. 1981.).

²⁰⁴ Ložionica je prebačena u Rijeku, a službenicima koji su se tome suprotstavili prijetilo se uhićenjem i izgonom u NDH (Elaborat Konzulata NDH u Rijeci: *Stradanja hrvatskog pučanstva*, n.dj.).

²⁰⁵ Isto.

²⁰⁶ A. GIRON, *Izvori*, n.dj., str. 38; Ivo KOVAČIĆ, *Grobinština u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1943.*, *Grobinština u radničkom pokretu i revoluciji*, Rijeka 1981., str. 85; P. STRČIĆ, *Primorski vjesnik 1941.*, n.dj., str. 36 i 42. Uslijed nepovoljnog pariteta dinara prema liri, radničke su nadnice na Sušaku bile znatno niže od nadnica riječkih radnika, pa je riječki prefekt Testa naredio da se izjednače kako bi se spriječili *štrajkovi i potresi* na Sušaku (DAR, JU-6, kut. 412).

²⁰⁷ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 58-59.

Gospodarsko snaženje talijanskih, većinom riječkih poslovnih krugova, na račun hrvatskih krajeva i na štetu hrvatskoga građanskoga sloja, bilo je tek jedan od elemenata talijanske aneksionističke politike. Svjesne, naime, da neće moći zadržati teritorij na kojem 94 posto stanovništva čini hrvatski živalj,²⁰⁸ fašističke vlasti pribjegavaju nasilnoj talijanizaciji. Na anektiranome području talijanski je postao službenim jezikom, bio je obvezatan fašistički pozdrav, talijanizirani su toponimi, nazivi trgova i ulica u gradovima.²⁰⁹ Sva su hrvatska kulturna društva bila ukinuta, a njihova imovina zaplijenjena.²¹⁰ Škole su pak bile stavljene u nadležnost Nadzorništva Kvarnerske pokrajine i time potpuno uklopljene u talijanski školski sustav.²¹¹ U školama su najprije smijenjeni upravitelji, a zatim su i hrvatski učitelji zamijenjeni talijanskima. Bili su to dijelom oni koji su već imali iskustva u denacionalizatorskom djelovanju na području Istre, a dijelom članovi PNF-a iz unutrašnjosti Italije. Nastava je održavana na talijanskome jeziku, a samo jedan sat dnevno dan je hrvatskim profesorima za tumačenje predmeta (matematika i fizika) koje đaci, zbog nepoznavanja talijanskoga jezika, nisu mogli razumjeti. Hrvatskim učiteljima koji su postali višak preporučeno je da se presele na teritorij NDH.²¹² Već prve školske godine u školama su korišteni posebno tiskani udžbenici (*Prime lecture, Vita italiana*) kojima cilj nije bilo obrazovanje, već talijanizacija i fašistička indoktrinacija školske populacije.²¹³

Bili su to nelegitimni postupci talijanskih fašističkih vlasti jer status stanovnika anektiranoga područja, tj. pitanje njihovoga državljanstva, optiranja i njihovih prava kao nacionalne manjine u talijanskoj državi, još nije bio definiran. O tom je pitanju tek trebao biti postignut sporazum s NDH. Međutim, ustaške vlasti nisu poduzimale ništa da se to pitanje riješi.²¹⁴ Stoga nije začuđujuće što među stanovništvom anektiranoga područja ustaške vlasti nisu imale pristaša. Štoviše, stavljanjem građanske uprave pod nadzor talijanskih vojnih vlasti, NDH je izgubila kredibilitet hrvatskoga pučanstva čitave *demilitarizirane zone*, pa se njen utjecaj sveo na tek neznatan broj ranijih sljedbenika ustaškoga po-

²⁰⁸ Vidi: A. GIRON, Izvori, n.dj., str. 37.

²⁰⁹ Vidi: *Elenco delle località dei Territori annessi del Fiumano e della Kupa tradotte nella forma italiana*, Fiume 1942., Sussa, Casa editrice del libro italiano-Roma 1942.

²¹⁰ AVII, T.g., kut. 873, f. 1, dok. 3; Pisma Rikarda Lenca, n.dj.; I. KOVAČIĆ, Grobinština u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 74-75.

²¹¹ Vinko BUJAN, Školstvo u Sušaku-Rijeci i okolici za vrijeme okupacije 1941.-1945., *Rijeka/Zbornik*, Zagreb 1953., str. 533-541; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 55; Josip ČIKOVIĆ, Denacionalizacija omladine anektiranog područja Sušaka i Kastva 1942.-1943. putem škole i udžbenika, *Riječko područje u NOP-u*, Rijeka 1988., str. 211-221; Ivo KOVAČIĆ, Grobinština u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 79.

²¹² Izvješće Osobnog ureda UNS-a: *Pregled događaja i naš polotaj u Sušaku i okolici* od 18. XI. 1941. (u posjedu autora).

²¹³ J. ČIKOVIĆ, Denacionalizacija omladine, n.dj., str. 214-215.

²¹⁴ Vidi: A. GIRON, Pisma Poglavniku, n.dj., str. 28 i 34.

kreta.²¹⁵ Srpsko je stanovništvo u Gorskom kotaru osnutak NDH dočekalo sa sumnjom,²¹⁶ koja je pak, uslijed antisrpske promidžbe i postupaka ustaških dužnosnika, talijanske politike te agitacije srpskih nacionalističkih krugova, postupno prerasla u sukob s organima ustaške vlasti.²¹⁷

Politika talijanskih fašističkih vlasti koja je vodila gospodarskoj dominaciji talijanskog kapitala, osiromašenju radno-zavisnih slojeva i zaprijetila opstanku hrvatskog nacionalnog bića, bila je izvorištem antitalijanskog pa, dakako, i anti-fašističkog raspoloženja stanovništva. Bilo je to osobito izraženo u negdašnjem pograničnom području gdje su još bila svježija sjećanja na talijansku okupaciju dvadesetih godina i gdje je bio izuzetno dobro poznat položaj Hrvata u Istri. NDH, koja je preko 87.000 Hrvata Zapadne Hrvatske prepustila fašističkoj Italiji,²¹⁸ a zatim joj podredila upravu i u preostalom svome dijelu, potpuno se kompromitirala u očima hrvatskog stanovništva Kvarnerskog primorja i Gorskog kotara. Ono je u ustaškom pokretu, pa i državi koju je on stvorio, vidjelo krivca za prilike u kojima se našlo. Totalitarni sustav i rasna diskriminacija, progoni Židova i antisrpska promidžba na području NDH stvarali su dodatnu odbojnost prema ustaškome pokretu. To vrlo oštro kritizira dr. Rikard Lenac u svojem dopisivanju s Konzulatom NDH u Rijeci koji mu nudi državnu službu. Navodeći kako nikada nije bio oduševljen Jugoslavijom pod srpskom hegemonijom, on piše da ne može ući u službu države koja ljude kao stoku dijeli na pasmine, a one koji s Hrvatima žive stoljećima istrebljuje.²¹⁹ Odnos R. Lenca prema ustaškoj rasnoj politici nije bio tek izoliran slučaj. S njom se suočio veliki broj stanovnika anektiranoga područja i teritorija pod kontrolom talijanske 2. armije, jer je na to područje stizao veliki broj prebjeglih Židova iz NDH, ali i čelnika zabranjenoga HSS-a. Stanovništvo pak Podgorja i Paga znalo je za postupke ustaša u logorima Slana i Metajna.²²⁰ Srpsko se pak stanovništvo u Gorskom kotaru teško mirilo s nestankom Jugoslavije, a politika NDH

²¹⁵ Prema talijanskim izvještajima, na području Delnica *Pavelićeva stranka* nije uživala nikakva ugleda. Istu procjenu daju talijanski informatori s područja Vinodola, a prema prosudbi riječkog prefekta Teste, Pavelić na Sušaku ima najviše 0,5 posto pristaša (DAR, JU-6, kut. 2112; MGR, film XXV/569).

²¹⁶ Na području Srpskih Moravica je 1936. godine djelovao Odbor *Udruženja četnika* s pododborom u Gornjem (Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata. Prilog građi o četničkim udruženjima u Savskoj banovini 1934-1936., *Radovi* 21, Zagreb 1988., str. 215 i 230). Na izborima 1940. godine u općinama: Drežnica, Gornje i Srpske Moravice pobijedili su kandidati Samostalne demokratske stranke i JRZ-a (HDA, fond XXIII. - izbori 1940., f. Ogulin-kotar).

²¹⁷ M. SOBOLEVSKI, *Drežnica*, n.dj., str. 23-27.

²¹⁸ A. GIRON, Izvori, n.dj., str. 37.

²¹⁹ Prijepis pisma u posjedu autora. Osobni arhiv dr. R. Lenca pohranjen je u DAR-u.

²²⁰ Vidi: Izvješće Osobnog ureda UNS-a: *Pregled događaja*, n.dj.; F. ČULINOVIĆ, *Okupatorska*, n.dj., str. 316; A. GIRON, Izvori, n.dj., str. 39; M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 149.

prema Srbima taj je osjećaj pothranjivala.²²¹ Međutim, želje za promjenom postojećih državnopravnih i političkih prilika, koje su imale različita ishodišta, nisu bile dovoljne za provedbu mijena. One su morale prerasti u akciju konkretnog oblika s jasnim programom i s ciljevima koji će većini biti prihvatljivi. Bio je to *conditio sine qua non* uspješnoga organiziranja pokreta otpora.

1.2.3. **Okupljanje i ilegalna djelatnost protivnika talijanske okupacije i ustaškoga režima**

Nakon Travanjskoga rata i Rimskih ugovora na području Zapadne Hrvatske profilirale su se četiri utjecajne političke grupacije koje se deklariraju protivnicima fašističkih sila, talijanske aneksionističke politike i režima NDH. Njihova se aktivnost, s obzirom na ozakonjeno jednostranačje, kako u fašističkoj Italiji, tako i u NDH, mogla odvijati jedino u tajnosti. To se, dakako, ne odnosi na područje zapadno od rapalske granice, tj. na područje tadašnjega grada Rijeke i Istre, koje je od 1920. godine bilo potpuno uklopljeno u političke prilike Kraljevine Italije.

S obzirom na postojeću organizaciju i iskustvo ilegalnoga političkoga djelovanja, najznačajniju je aktivnost razvila KPH. Naime, nakon ponovnoga uspostavljanja veza s CK KPH, koje su bile prekinute uslijed ratnih prilika i okupacije, organizacije KPH u Kvarnerskome primorju i Gorskome kotaru nastoje provesti program koji je pred njih postavilo središnje stranačko rukovodstvo. Međutim, taj se program iz više razloga nije ostvarivao onim tempom i nije tekao u onom pravcu koji je zacrtalo središnje rukovodstvo KPJ.²²² Tome su, bez sumnje, pridonijela nesuglasja između gradskoga rukovodstva KPH Zagreba i CK KPH, ali i lokalni činioци te, dakako, objektivne prilike. Naime, za provedbu programa oružane borbe na području Zapadne Hrvatske, KPH se mogla osloniti na svega 188 članova. Nadalje, postojeća organizacijska struktura KPH na tom području nije odgovarala njenoj novoj orijentaciji i novonastalim prilikama. Naime, u razdoblju svibanj-lipanj 1941. godine na području Zapadne Hrvatske djelovali su: Okružni komitet KPH za Primorje sa sjedištem

²²¹ Vidi bilješke: 217 i 218.

²²² Detaljnije u: R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 103-109; Ivan CUCULIĆ, Delnice i okolina u 1941. (Prilog povijesnim istraživanjima), *Historija 4*, Rijeka 1981., str. 25-26; Antun GIRON, Proširena mjesna konferencija sušačke partijske organizacije, *Kamov*, II., 15, Rijeka 1971., str. 11-12; isti, Neka pitanja rada i djelovanja rukovodstva KPH na Sušaku 1941. godine, *Historija 4*, Rijeka 1981., str. 67-98; isti, Proširena mjesna konferencija organizacija KPH u Sušaku 1941. godine, *VHARiP 24*, Pazin-Rijeka 1981., str. 11-21; Stavko KOMAR, *Sušački dam 1941. (Povijesno-memoarski zapisi)*, Rijeka 1986., str. 165-180; Mladen PLOVANIĆ, Osnivanje novog Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje u Crikvenici, *VZ 1*, Crikvenica 1977., str. 318-327; M. SOBOLEVSKI, *Dreznica*, n.dj. str. 29-31.

na Sušaku, Kotarski komitet KPH Kastav, KK KPH Krk, Mjesni komitet KPH Punit, KK KPH i MK KPH Delnice. Utjecaj OK KPH za Primorje praktički je sezao samo do Kraljevice. Čelije KPH od Kraljevice do Senja djelovale su po napucima koje im je preko ilegalnih veza dostavljao CK KPH. Posebne ilegalne veze s CK KPH imao je KK KPH Delnice, ćelijama u Ogulinu i Drežnici bio je nadležan OK KPH Karlovac, dok u kotarima Čabar i Vrbovsko još nisu postojale ni ćelije ni rukovodstva KPH.²²³ Tako postavljena organizacijska struktura, dakako, nije osiguravala jedinstvo akcije. Naime, rukovodstva i ćelije KPH ostvarivali su program CK KPJ prema svojim mogućnostima, procjeni prilika na svome uskome području, pa i prema svom tumačenju dobivenih direktiva. Štoviše, javljala su se i nesuglasja unutar pojedinih rukovodstava u pogledu procjene prilika, mogućnosti i načina provedbe dobivenih naputaka. Naime, MK KPH Drežnice ni sredinom kolovoza nije želio provesti odluku o oružanoj borbi pa je bio raspušten. Partizani delničkoga logora bili su potpuno pasivni, a u sušačkome Okružnome komitetu KPH nije bilo jedinstvenoga stajališta o pokretanju masovnoga ustanka.²²⁴ Vjerojatno je, upravo zbog nesuglasica nastalih u sušačkome Okružnome komitetu KPH, CK KPH odlučio osnovati novo okružno rukovodstvo za Hrvatsko primorje (danas: Kvarnersko primorje). Nai-

²²³ Podaci o broju rukovodstava, organizacija i članova KPH temelje se na postojećoj povijesnoj literaturi, koja se pri njihovom iskazivanju uglavnom oslanja na sekundarna povijesna vrela. Usporedi: Vinko ANTIC, *Razvoj komunističkog pokreta u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri 1941-1943.*, *Savez komunista Jugoslavije 1919-1979.*, *Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, Rijeka 1980., str. 140-142; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 33; Ivan CUCULIĆ, *Delnice i okolina*, n.dj., str. 10 i 22; Albert DESSARDO, *Revolucionarni rad i početak NOB na Kastavštini*, *Zbornik Kastavštine* (dalje: ZK) 1, Rijeka 1978., str. 131; A. GIRON, *Proširena mjesna konferencija sušačke*, n.dj., str. 11-12; isti, *Neka pitanja rada*, n.dj., str. 69; isti, *KPH na o. Krku od 1941. do 1945. godine*, *Krčki zbornik* (dalje: KZ) 12, Krk 1983., str. 120; I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 279; Ljubo KARABAIĆ, *Otok Krk 1941. godine*, *KZ* 5, Krk 1972., str. 93; Ivo KOVAČIĆ, *Kastavština 1941. godine*, *Kamov*, II., 15, Rijeka 1971., str. 9; isti, *Gorski kotar u ustanku 1941.*, *Gorski kotaru radničkom pokretu i NOB*, Rijeka 1974., str. 205-206 i 208-209; isti, *Grobinština u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 87-88; isti, *Kotar Čabar*, n.dj., str. 33; isti, *Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu*, n.dj., str. 171-172; Slavko MAGDIĆ, *Ogulin u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb 1981., str. 43-44; Mladen PLOVANIĆ, *Partijske organizacije Vinodola u pokretanju NOB 1941.*, *VZ* 1, Crikvenica 1977., str. 93; M. SOBOLEVSKI, *Drežnica*, n.dj., str. 28; isti, *Ustanak u dijelu kotara Ogulin 1941. i početkom 1942. godine*, *Prva godina narodnooslobodilačke borbe na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka/Zbomik Historijskog arhiva Karlovac* (dalje: ZHAK) 3, Karlovac 1971., str. 911-916; Mihael SOBOLEVSKI - Slavko MAGDIĆ, *Ogulin u radničkom pokretu i NOB*, Karlovac 1971., str. 76-77; Nisu uzeti u obzir zbirni podaci o brojnom stanju članstva KPH, koji su očito nekritički preuzeti iz sekundarnih vrela, pa navode broj od 250 do 312 članova KPH (Usporedi: *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb 1969., str. 204; P. STRČIĆ, *Primorski vjesnik*, n.dj., str. 15; Vinko ŠVOB, *Primorci i Gorani pod crvenom petokrakom*, Delnice 1985., str. 38-39; Svetozar TINTOR, *Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija*, Zagreb 1968., str. 15).

²²⁴ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 92; I. CUCULIĆ, *Delnice i okolina*, n.dj., str. 25-26; S. KOMAR, *Sušački dani*, n.dj., str. 166-174; I. KOVAČIĆ, *Grobinština u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 111-122; M. SOBOLEVSKI, *Drežnica*, n.dj., str. 29-31.

me, polovicom rujna 1941. godine u Crikvenici je Andrija Hebrang, na prijedlog Josipa Đerđe, osnovao OK KPH za Hrvatsko primorje. Za sekretara je imenovan Mate Kršul, za voditelja Agitpropa Viktor Bujanj, a za članove: Rade Šupić, sekretar KK KPH Sušak, te Vladimir Matetić, nakon što je Ante Dobrila iz Crikvenice odbio tu funkciju.²²⁵ Sušačko je partijsko rukovodstvo postalo KK KPH za Sušak nadležan za područje koje je temeljem Rimskih ugovora s NDH anektirala fašistička Italija.

U povijesnoj se literaturi kao jedan od najvjerojatnijih razloga osnutka novoga OK KPH navode slabosti postojećega OK KPH za Primorje, jer se jedino ta konstatacija javlja u vrelima CK KPH i vrelima Operativnoga rukovodstva CK KPH. Međutim, ostaje neobjašnjeno zašto se istovremeno tome *slabome* rukovodstvu povjerava nadležnost nad čitavim anektiranim područjem. Može se, dakle, pretpostaviti da su postojali i neki drugi razlozi. Možda se sušačko rukovodstvo KPH samo smatralo Okružnim komitetom, a to zapravo nije bilo.²²⁶ Moguće se, primjerice, CK KPH pribijavao mogućnosti da postojeće sušačko rukovodstvo, prema načelima Kominterne, prijeđe u nadležnost Komunističke stranke Italije (Partito Comunista d'Italia - PCI). Moguće je pak daje Kotarskom komitetu Sušak nadležnost na anektiranome području bila povjerenjena iz čisto praktičnih razloga, tj. zbog lakšega održavanja veza. Bez obzira na motive, tom je podjelom nadležnosti bila indirektno priznata nova granica, što je očito imalo negativne konotacije. To se nazire u kritičkome osvrtu Anke Berus iz svibnja 1942. godine u kojemu stoji: *Za cijeli ovaj teritorij nije se skoro vodila briga i ako je teren rada daleko širi nego ono par sela između Kraljevice i Senja... a najnepravilnije je po mojem mnenju bilo povlačenje onih štetnih granica: anektirani teritorij, okupirani teritorij i partizani: sve je to naše samo ako se hoće raditi. To djeluje i na drugove ovdje i stalno se postavlja pitanje ko će biti odgovoran ispred OK za anektirani teritorij, kao da ćemo postavljati konzulate. Ja nisam nigdje granicu vidjela.*²²⁷

Uza sve teškoće objektivne i subjektivne naravi, rukovodstva i ćelije KPH uspjeli su izvršiti pripreme za pokretanje oružane borbe, pa su tijekom srpnja i kolovoza 1941. godine na području Zapadne Hrvatske formirane i prve oru-

²²⁵ Detaljnije u: Vinko ANTIĆ, *Vinodolska Selca u borbi*, Selca 1975., str. 566-569; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 72-74; A. GIRON, *Proširena*, n.dj., str. 12; A. GIRON, *Neka pitanja*, n.dj., str. 67-98; S. KOMAR, *Sušački dani*, n.dj., str. 181-192; M. PLOVANIĆ, *Osnivanje Okružnog*, n.dj., str. 317-354; isti, *Partijsko rukovodstvo Hrvatskog primorja 1941.*, *Historija 4*, Rijeka 1981., str. 39-65.

²²⁶ Prema sjećanjima jednog od članova toga rukovodstva, Emila Karadžije Domaćega, rukovodstvo KPH na Sušaku je od osnutka imalo status kotarskoga rukovodstva (Sjećanje Emila Karadžije u MGR).

²²⁷ HDA, KP-9/158.

žane formacije Narodnooslobodilačkog pokreta. Za te se formacije u početnoj fazi njihova nastanka u Zapadnoj Hrvatskoj koristio naziv *partizanski logori*.²²⁸

Posebnu političku grupaciju koja se povezuje tijekom svibnja 1941. godine činili su pripadnici predratnoga Ljotičevoga *Zbora* te *Jugoslavenskog sokola*. Kontakti među istaknutim članovima tih udruga rezultirali su stvaranjem posebne tajne organizacije na Sušaku pod nazivom *JUREPO* (*Jugoslavenski revolucionarni pokret*). Predsjednik je bio gradski fizik na Sušaku, dr. Ante Švalba, njegov zamjenik Vladimir Kraljeta, vlasnik tiskare, blagajnik Davor Švalba, a članovi: Krešo Vranić, Ante i Ateo Suster te Jovo Rapačić.²²⁹ Krajnji cilj organizacije bila je obnova Kraljevine Jugoslavije. Prema programu *JUREPO*-a, obnovljena Jugoslavija bila bi demokratska država podijeljena na samoupravne jedinice Srba, Hrvata i Slovenaca, s kompetencijama koje će biti ograničene općim interesom jedinstvene države. Predstavnička tijela birat će se na temelju općega izbornoga prava sa zagaraniranom tajnošću glasovanja. Država će preuzeti u vlasništvo: krupni zemljišni posjed, rudna bogatstva, promet, krupnu industriju i banke. U privatnom će posjedu ostati samo mala seljačka imanja, trgovine na malo i zanatske radionice, a rad će biti pravo i dužnost svakoga pojedinca. Zagaranirat će se sloboda vjeroispovijesti. Brak i obitelj bit će pod zaštitom države.²³⁰

Središnjica *JUREPO*-a na Sušaku ubrzo je u organizaciju uključila pristaše s otoka Krka,²³¹ uspostavila veze sa Splitom, Zagrebom i Slovenijom. Sa Splitom je kontaktirao Ateo Suster, ali se na temelju raspoloživih vrela ne može sa sigurnošću utvrditi njegova splitska veza. Najvjerojatnije je to bila četnička grupacija Slavka Bjelajca, Radmila Grdića i Dobroslava Jevđevića, koja će se 1942. godine aktivirati i na riječkome području. Takav se zaključak temelji na činjenici da su se braća Ateo i Ante Šuster vrlo brzo približala grupaciji srpskih nacionalista, koja se postupno udaljuje od vodstva *JUREPO*-a. Nju čine pop Djuro Vukelić, trgovac Špiro Jokić, Slobodan Marčeta, Nikola Godelj i drugi. To poglavito dolazi do izražaja nakon što je talijanska policija uhitila, a zatim

²²⁸ V. ANTIĆ, *Vinodolska Selca*, n.dj., str. 556 i 575; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 89-95; I. CUCULIĆ, *Delnice i okolina*, n.dj., str. 22-23; M. PLOVANIĆ, *Partijske organizacije Vinodola*, n.dj., str. 115 i 119; M. SOBOLEVSKI, *Dreznica*, n.dj., str. 31-33; Andrija TUS - Stanko KOMBOL - Petar FRKOVIĆ, *Osnivanje partizanskog logora na Viševici i razvoj vojnih jedinica 1941. u Vinodolskom kraju, VZ 1, Crikvenica 1977.*, str. 253-255.

²²⁹ Iskaz dr. Bože Frančića. Izvornik u bivšem arhivu RSUPA Zagreb, fotokopija u posjedu autora; Izvješće Osobnog ureda UNS-a: *Pregled događaja* od 18. studenoga 1941., n.dj.; Usporedi: Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Prilog proučavanju politike građanskih snaga na riječkom području 1942.-1943. godine, Riječko područje u NOP-u*, Rijeka 1988., str. 226-227.

²³⁰ Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj. Usporedi: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Prilog proučavanju politike građanskih*, n.dj., str. 227.

²³¹ Vezu s članovima *Zbora* i *Jugoslavenskog sokola* u Krku, Malinskoj i Puntu uspostavio je odvjetnik dr. Božo Frančić (Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.).

oslobodila Špiru Jokića.²³² Nije isključeno daje SIM talijanske 2. armije upravo preko te grupacije došao do podataka o ilegalnom organiziranju na Sušaku, pa čak i o osnutku partizanskoga logora na Tuhobiću.²³³ Veza sa Zagrebom je održavao neki domobranski natporučnik podrijetlom sa Sušaka, ali s kojim je osobama bio povezan, nema podataka. UNS je sumnjao da su sa sušačkim jugonacionalistima povezani: Milorad Smokvina, ravnatelj banke *Union* u Zagrebu, prof. Milivoj Mezorana, bankovni činovnik Božo Grkinić, Ivo Čop, Juraj Jaklin, bivši vlasnik kina *Jadran* na Sušaku, i Hrvoje Macanović. Veza sa Slovenijom preko organizacije *TIGR* postojala je i prije Drugoga svjetskoga rata. Tko su bili vlasnici objekata na Sušaku, i u Novome u kojima su se pripadnici sastajali, nije poznato.²³⁴ Izvjesno je daje, kao istarski prebjeg nastanjen u Dragi, s *TIGR*-om kontaktirao Zvane Črnja.

U okviru *JUREPO*-a djelovala je i omladinska sekcija, a svaki je član bio dužan davati prilog od 100 lira mjesečno za pokriće troškova. Organizacija je umnažala i raznosila letke, a početkom 1942. godine počela je izdavati i mjesečnik pod naslovom *Slavenski Jug*.²³⁵

U rujnu 1941. godine KK KPH Sušak, provodeći direktivu o stvaranju široke Narodne fronte, stupio je u kontakt s predstavnicima *JUREPO*-a. Pregovori su rezultirali odlukom o stvaranju zajedničke političke platforme koja će biti prihvatljiva i za HSS. Jedinstvenom akcijom rukovodio bi *Odbor za oslobođenje*, faktički Odbor narodne fronte, sastavljen na osnovi pariteta. Prijedlog zajedničke političke platforme, sažete u četiri točke, podnio je *JUREPO*. S prvom koja je glasila: *Kraljevina Jugoslavija je činjenica*, nisu se složili predstavnici KPH, a predstavnik HSS-a, Ante Vrkljan, nije se slagao s orijentacijom na oružanu borbu. Time, istina, kontakti među čelnicima različitih političkih struja nisu bili potpuno prekinuti, ali je pokušaj stvaranja Narodne fronte na temelju sporazuma rukovodstava definitivno propao.²³⁶

Treću grupaciju, tzv. *Gradanski odbor* sa sjedištem na Sušaku, čini skupina koja u formalnome smislu nije stvorila organizaciju, niti je željela pristupiti nekoj od postojećih ilegalnih političkih grupa. Tu skupinu istaknutih i utjecajnih individualaca, od kojih su neki bivši visokopozicionirani državni dužnos-

²³² Vidi: I. KOVAČIĆ, *Legendarni Tuhobić*, n.dj., str. 109.

²³³ Usporedi: Izvješće Osobnog ureda UNS-a: *Pregled događaja* od 18. studenoga 1941., n.dj.

²³⁴ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 164-166; ista, Prilog proučavanju politike građanskih.n.dj., str. 227; Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.; Izvješće Osobnog ureda UNS-a: *Pregled događaja*, n.dj.; Branko LATAS, Četnici iz Like u službi Nemaca na području Hrvatskog primorja i u Italiji (1943-1944. godine), *Vojno-istorijski glasnik* (dalje: *VIG*) 1, Beograd 1979., str. 191-192; A ZIDAR, *TIGR*, n.dj., str. 114.

²³⁵ Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 165; ista, Prilog proučavanju politike građanskih, n.dj., str. 272.

²³⁶ Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 86-89; S. KOMAR, *Sušac ki dani*, n.dj., str. 132.

nici, karakterizira oštro suprotstavljanje talijanskoj aneksionističkoj politici, težnja za obnovom Kraljevine Jugoslavije, neslaganje s komunističkom ideologijom i oružanim otporom. Istaknuta ličnost te skupine je dr. Viktor Ružić s kojim surađuju senator Mahulja i neki bivši dužnosnici grada Sušaka te narodnjaci iz liburnijskoga dijela Istre: dr. Ante Mandić i sin mu Igor, dr. Milivoj Jambrišak, dr. Ante Grgurina, dr. Đuro Červar i sin mu Aleksandar te, do odlaska u Italiju 1942. godine, Milan Marjanović. Povezani su i s crkvenim velikodostojnicima, senjskim biskupom Ivanom Burićem i krčkim biskupom Josipom Srebrničem. Nekolicina je imala vezu i s britanskom SOE. Veza između ove skupine, vodstva *JUREPO*-a pa i sušačkoga KK KPH bio je Zvonko Richtman.

Skupina je, u prvome redu dr. V. Ružić, odbijala surađivati s *JUREPO*-om, a poglavito s komunistima. Članovi skupine orijentirali su se na upućivanje izvješća o novonastalim prilikama u zemlji jugoslavenskoj kraljevskoj vladi u Londonu, a jedino je dr. V. Ružić poduzeo i konkretnu političku akciju. On se obratio prefektu T. Testi sa zamolbom da mu dozvoli putovanje u Rim, kako bi ishodio audijenciju kod talijanskoga kralja. S dobivenom je vizom otputovao u Rim, ali je preko otpravnika poslova jugoslavenskoga veleposlanstva u Vatikanu, don N. Moscatella, ishodio audijenciju kod tajnika Svete Stolice, kardinala Maglionea. Audijenciju je iskoristio za lobiranje protiv NDH i ishodio obećanje da Vatikan neće priznati tu državu. Njegovu je aktivnost talijanska policija otkrila, pa je bio uhićen i do sredine 1943. godine interniran u Abruzzu.²³⁷

U ljeto 1941. godine kao samostalni politički subjekt u Zapadnoj Hrvatskoj javlja se i HSS, odnosno nositelji politike vodstva te stranke. Središte njihova djelovanja je Crikvenica gdje su se domaćim prvacima HSS-a, Franji Boriću i Nikoli Brozini, pridružili, Josip Vizner, Franko Winter, Milan Polak, Drago Desput i Toma Jančiković koji stoji na čelu ove grupacije.²³⁸ Crikvenička je grupa uspostavila kontakte s Antom Vrkljanom, Marijom Sarinićem i Borisom Taljaferom u sušačkome kotaru, Josipom Grabarom, zastupnikom HSS-a za kotar Kastav, Marijom Mogušem u Senju, Ivanom i Milanom Smojverom u Karlobagu, Vujićem i Dinkom Suljkom na Pagu, Nikom Matanićem s Krka, Grgom

²³⁷ Vidi: DAR, JU-39, serija A8; Ljubo BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943. Izvještaj informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb 1985.; Antun GIRON, Sušačka koalicija 1943.-1945. godine, *Rijeka u stoljeću velikih promjena (Zbornik radova)*, Fiume nel secolo dei grandi mutamenti (*Atti del Convegno*), Rijeka 2001., str. 33; I. KOVAČIĆ, *Legendarni Tuhobić*, n.dj., str. 133-134; Pismo dr. Zvonimira Richtmana Zvonku Babiću-Žulji (preslika u posjedu autora); Zapisnik saslušanja dr. Viktora Ružića, iz Sušaka, sastavljen u OZN-i za Hrvatsko primorje, dana 19. srpnja 1945. (preslika u vlasništvu autora).

²³⁸ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 74; M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 149; Andrija TUS, *Opći pregled događaja u Jugoslaviji pred Drugi svjetski rat i situacija u Vinodolu u ustaničkim danima 1941. godine*, *VZ 2*, Crikvenica 1981., str. 22.

Hećimovićem u Ogulinu i drugim sljedbenicima Mačekove *politike čekanja*.²³⁹ Upravo je promicanje te politike osnova političke djelatnosti crikveničke grupe, iako su joj pripadali i članovi HSS-a lijeve orijentacije. Pokušaj OK KPH za Hrvatsko primorje da Jančikovića pridobije za suradnju, tj. politiku oružane borbe protiv talijanske okupacije i ustaškoga režima, nije dao rezultata.²⁴⁰ Stoga Vrkljanovo istupanje iz Odbora narodne fronte na Sušaku nije osobito teško dovesti u vezu sa stajalištem crikveničke grupe HSS-a.

S obzirom daje pokušaj stvaranja široke osnovice NOP-a, putem sporazuma s rukovodstvima građanskih stranaka, doživio neuspjeh, KPH u Zapadnoj Hrvatskoj mijenja taktiku. Ona, naime, nastoji članstvo i pristaše tih stranaka pridobiti za svoj program ističući u prvi plan njegov nacionalnooslobodilački karakter. Ta taktika, organiziranje aktivnog otpora talijanskoj aneksionističkoj politici i ustaškome režimu, vodit će postupnom distanciranju članstva od vodstva građanskih stranaka. Nakon desnice HSS-a koja je prišla ustaškome pokretu, sada će se od politike vodstva odvojiti i pristaše HSS-a lijeve orijentacije.²⁴¹ Diferencijacija će zahvatiti i *JUREPO*. Naime, dio njegovih pristaša će, nakon neuspjelih pregovora o stvaranju Narodne fronte, ipak podupirati NOP i postupno se u nj uključivati.²⁴² Dio se pak članova, pod utjecajem četničkog pokreta, koji podupire obavještajna služba talijanske 2. armije, počeo približavati, a zatim i pristupati četnicima.²⁴³

1.2.4. Istra i Rijeka u programima hrvatskih i talijanskih antifašističkih stranaka

U dijelu Zapadne Hrvatske koji se nakon Prvoga svjetskoga rata našao u granicama Italije, vlada potpuno drugačije političko ozračje. Naime, fašistički je sustav na tom području uspostavio potpunu kontrolu političkoga, gospodarskoga i društvenoga života, a većinsko je hrvatsko stanovništvo podvrgao ozakonjenoj denacionalizaciji. Talijanske političke stranke, koje su nakon uvođenja fašističke diktature djelovale u tajnosti ili pak u emigraciji, zalagale su se za mijene unutar postojećih talijanskih državnih granica. Zbog toga istarski narodnjaci nisu podupirali ni jednu talijansku stranku. Oni su nadu u nacionalno oslobođenje i sjedinjenje s matičnim narodom polagali u susjednu Kra-

²³⁹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 74; M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 151 i 177-178.

²⁴⁰ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 166; Vlado MATETIĆ, *Uključivanje Crikvenice u NOP 1941. godine*, *VZ* 1, Crikvenica 1977., str. 169-172; M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 152.

²⁴¹ M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 170 i 172-173.

²⁴² S. KOMAR, *Sušaćki dani*, n.dj., str. 132.

²⁴³ Iskaz dr. Bože Frančiča, n.dj.

ljevinu Jugoslaviju. Međutim, njenim se porazom u Travanjskome ratu i ta nada ugasila. Naime, u novostvorenoj NDH, kao saveznici fašističke Italije, istarski Hrvati nisu vidjeli snagu koja im može osigurati nacionalno oslobođenje. Građanske pak stranke, koje su se zalagale za obnovu Kraljevine Jugoslavije, nisu u svojim političkim planovima imale konkretnih programa koji bi osigurali sjedinjenje Istre s državom matičnoga naroda. KPJ je, međutim, već na Svibanjskome savjetovanju u svoj program borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje odlučila uključiti Hrvate i Slovence Julijske krajine. Naime, pokretanje borbe za oslobođenje istarskih Hrvata bio je konkretan zadatak KPH, a na njegovoj provedbi su se angažirali i sam CK KPH te kotarski komiteti KPH Sušak i Kastav. Pri tome su, dakako, morali voditi računa o stvarnim prilikama i mogućnostima. Naime, na području koje se nalazilo u granicama Italije nisu postojale niti su se smjele, prema stajalištu Kominterne, osnivati organizacije KPH. S obzirom na to, bilo je nužno pronaći političku grupaciju koja će prihvatiti političku platformu KPH o uključivanju istarskih Hrvata u borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje. Suradnja s talijanskim građanskim strankama, dakako, nije dolazila u obzir, kako zbog ideoloških razlika, tako i zbog potpuno oprečnog stajališta u pogledu talijanskih državnih granica. Suradnja se, dakle, mogla ostvariti samo s ideološki bliskom PCI ili pak s nacionalno svjesnim istarskim narodnjacima. Međutim, PCI je imala svoj vlastiti program. Naime, objektivno procjenjujući svoju stvarnu snagu, ona je 1940. godine ponudila suradnju ostalim antifašističkim strankama Italije u cilju obnove građanske parlamentarne demokracije u državi.²⁴⁴ Ona se, dakle, nije orijentirala na socijalnu revoluciju, iako se u načelu nije odricala klasne borbe. Ta politička platforma nije, međutim, sadržavala nikakav program rješavanja nacionalnoga pitanja većinskoga slavenskoga stanovništva u istočnim pokrajinama talijanske države.²⁴⁵ Držeći se programa svog rukovodstva, organizacije PCI u Istri i Rijeci nisu prihvaćale političku platformu KPH kao osnovu za suradnju u zajedničkoj borbi protiv fašizma. Dakako, svi članovi PCI nisu odbijali suradnju, prilike na svim područjima nisu bile istovjetne, ali, generalno gledajući, istarske organizacije PCI nisu prihvaćale političku platformu KPH držeći je nacionalistič-

²⁴⁴ *Dichiarazione del Partito Comunista d'Italia* od 2. srpnja 1940., Istituto Gramsci - Roma, 1525/1-7. Izvod iz Deklaracije PCI od 2. srpnja 1940. tiskanje u *Proleteru*, br. 5-6, juni-juli 1940. godine.

²⁴⁵ Na temelju političke platforme PCI iz 1940. godine, u Lionu je 3. ožujka 1943. stvorena koalicija između PCI, Partito socialista Italiano (Talijanska socijalistička stranka) i pokreta *Giustizia e libertà* (*Pravda i sloboda*). U zajedničkoj deklaraciji one se izjašnjavaju za očuvanje integriteta talijanskog državnog teritorija: (...) *Komunistička stranka Italije, Talijanska socijalistička stranka, pokret Pravda i sloboda potvrđuju da žele mir, prijateljstvo i poštivanje nacionalne nezavisnosti naroda: na isti način Italija traži poštivanje svog suvereniteta i integriteta svog državnog teritorija...* (Paolo ALATRI, *L'antifascismo italiano*, vol. II, Firenze 1961., str. 456-466).

kom.²⁴⁶ U takvim je okolnostima KPH pribjela stvaranju organizacija izvan postojeće strukture PCI. Njihovo osnivanje povjerava političkim emigrantima, članovima KPH i SKOJ-a koje upućuje u Istru.²⁴⁷ Te prve organizacije, koje u pravilu ne ističu svoju pripadnost KPH, faktički rade na promicanju političke platforme KPH.²⁴⁸

Drugi pravac kojim KPH nastoji stvoriti osnovu za utemeljenje NOP-a u Istri vodio je pridobivanju istarskih narodnjaka. Prve kontakte s narodnjacima u središnjoj Istri ostvario je KK KPH Sušak posredstvom *Istarske revolucionarne organizacije* koja je već u ljeto 1941. godine prihvatila političku platformu KPH i ponudila suradnju.²⁴⁹ Prve je kontakte uspostavio Zvane Črnja krajem kolovoza 1941. godine.²⁵⁰ Oni, istina, nisu rezultirali osnivanjem organizacija NOP-a, ali je zahvaljujući njima bila stvorena pretpostavka za suradnju tih dviju političkih grupacija. Naime, hrvatski su komunisti, za razliku od PCI, nudili program borbe za nacionalno oslobođenje istarskih Hrvata, tj. upravo ono za što su se zalagali i narodnjaci. Bila je to osnova za premošćivanje ideoloških razlika, čime su bili udareni temelji stvaranja jedinstvene antifašističke fronte istarskih Hrvata.

1.3. RAZVOJ ANTIFAŠISTIČKOGA POKRETA I PARTIZANSKI RAT U ZAPADNOJ HRVATSKOJ OD LJETA 1941. DO JESENI 1942. GODINE

U razdoblju od Travanjskoga rata do napada Njemačke na Sovjetski Savez, u Zapadnoj su Hrvatskoj tek naizgled mirno primljene državnopravne mijene i talijanska aneksija hrvatskoga etničkoga prostora. Faktički, to je bilo vrijeme

²⁴⁶ Detaljnije u: Ivo KOVAČIĆ, Građa za historiju NOP-a u Istri u drugoj polovici 1942. godine, *Pn'a istarska partizanska četa. O 30-godišnjici osnutka 1942-1972.* (dalje: *Prva istarska partizanska četa*), Rijeka 1972., str. 128; Herman BURŠIĆ, Općina Labin u NOB-u 1941-1943., *Radnički pokret i NOB općine Labin*, Rijeka 1980., str. 141-142.

²⁴⁷ Bile su to ćelije KP u Rijeci, MK KP Rijeka i MK KP za Liburniju. Detaljnije u: AISP, KP-266/6, KP-158; V. ANTIĆ, Razvoj komunističkog, n.dj., str. 150; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 74-83 i 135-137; Antun GIRON, Radnici riječkog brodogradilišta u narodnooslobodilačkoj borbi, *Dometi* 1-2-3, Rijeka 1985., str. 46-47; Luciano GIURICIN, Nastanak i razvoj prvih organizacionih oblika narodne oslobodilačke borbe u Rijeci 1941-1942. godine, *Pn'a godina NOB-a na riječkom području*. Materijal sa znanstvenog skupa održanog 22. i 23. studenog 1983. u Rijeci (dalje: *Prva godina NOB-a na riječkom području*), Rijeka 1984., str. 114-117 i 119; I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 91; Petar STRČIĆ, Prilog povijesti opatijskog područja u NOB-u, *Liburnijske teme* (dalje: *LT*) 3, Opatija 1978., str. 35; 3. maj, n.dj., str. 131; Josip ŽGALJIĆ, *Naftaši u revoluciji*, Zagreb 1985., str. 110-112.

²⁴⁸ H. BURŠIĆ, Općina Labin, n.dj., str. 141-144; Ljubo DRNDIĆ, *Oružje i sloboda Istre 1941-1943.*, Zagreb 1978., str. 68-70 i 86-87; P. STRČIĆ, Prilog povijesti opatijskog, n.dj., str. 35.

²⁴⁹ Zvane ČRNJA, *Obećana zemlja*, Pula 1978., str. 48, 49 i 64.

²⁵⁰ Isto, str. 45, 49-50, 58-67; S. KOMAR, *Sušački dani*, n.dj., str. 12-121.

okupljanja političkih istomišljenika, profiliranja različitih političkih struja i stvaranja tajnih organizacija koje su imale za cilj ponovnu uspostavu jugoslavenske države. Međutim, ni jedna od njih, neke zbog svoje programske orijentacije, a neke zbog nedovoljne pripremljenosti, nije poduzimala akcije uperene protiv uspostavljenoga okupacijskoga sustava. Talijanske su obavještajne službe najvjerojatnije raspolagale informacijama o ilegalnoj djelatnosti pojedinaca. Represivne mjere, međutim, još uvijek nisu primjenjivane u nadi da će se očuvati stanje građanskoga mira koje su talijanske vlasti i talijanski poslovni krugovi priželjkivali. Moguće je, međutim, da je obavještajna služba već tada računala na mogućnost suradnje s nekom od tajnih političkih grupacija ili ju je pak namjeravala koristiti kao sredstvo pritiska u odnosima s NDH.²⁵¹ Međutim, privid građanskog mira nestao je nakon prvih akcija komunista u ljeto 1941. godine.

1.3.1. **Počeci partizanskoga rata i stvaranje temelja Narodnooslobodilačkoga pokreta**

Procijenivši da su se napadom Trećega Reicha na SSSR stekli uvjeti za pokretanje oružane borbe, CK KPH je donio odluku o podizanju ustanka i stvaranju partizanskih odreda.²⁵² Te su odluke posredstvom CK KPH prenesene svim organizacijama KPH u Hrvatskoj.²⁵³ Rukovodstva i organizacije KPH na području Zapadne Hrvatske primile su upute CK KPH i počele ih provoditi tijekom srpnja 1941. godine. Na području Crikvenice i Novoga upute CK KPH o pokretanju oružane borbe počele su se provoditi nakon sastanka članova KPH u Jasenovi.²⁵⁴ U kotaru Delnice se na provođenju uputa CK KPH angažirao KK KPH Delnice,²⁵⁵ a na području Sušaka, Grobinštine i Kastavštine pri-

²⁵¹ SIM talijanske 2. armije raspolagao je informacijama o okupljanju sušačkih jugonacionalista, ali nije poduzimao represivnih mjera. Očito je već tada imao namjeru uključiti ih u svoje planove (Izvjješće Osobnog ureda UNS-a: *Pregled događaja*, n.dj.). Usporedi: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 34-37, 45-46, 64-66 i 95.

²⁵² I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 70-71 i 80; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj. str. 184.

²⁵³ I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 78-79, 82 i 85; *ZDNOR*, V., 1, str. 8-18; Usporedi: Marijan RASTIĆ, Izbor iz arhivske građe Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke partije Hrvatske za povijest 1941. u Hrvatskoj, *AV* 14, Zagreb 1971., str. 7-44.

²⁵⁴ V. ANTIĆ, *Vinodolska Selca*, n.dj., str. 543-548; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 91; A. GIRON, *Neka pitanja*, n.dj., str. 73; Blaž KALAFATIĆ, O nekim pitanjima provođenja odluka donesenih u Jasenovi o organiziranju oružane borbe na području Vinodola, *VZ* 1, Crikvenica 1977., str. 163-168; Andrija KRSUL, *Prilike u Vinodolu i sastanak komunista u uvali Jasenova u srpnju 1941.*, *VZ* 1, Crikvenica 1977., str. 158-160; M. PLOVANIĆ, *Partijske organizacije Vinodola*, n.dj., str. 105-106.

²⁵⁵ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 91; I. CUCULIĆ, *Delnice i okolina*, n.dj., str. 21-22; I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 90; I. KOVAČIĆ, *Gorski kotar u ustanku*, n.dj., str. 216; Nikola RAČKI-Koljka, *Sjećanja na revoluciju*, Biblioteka memoari, sv. 1, Rijeka 1984., str. 47-49 i 52-55.

premama za osnivanje partizanskoga odreda rukovodio je Vojni komitet osnovan još 23. lipnja.²⁵⁶ U isto je vrijeme OK KPH za Primorje na Sušaku pokrenuo propagandnu djelatnost. Krajem srpnja je u ilegalnoj tiskari umnožen letak pod naslovom *U borbu*, a zatim je tiskara umnožavala tjednik *Crveni vjesnik*, koji nakon drugog broja mijenja naziv u *Primorski vjesnik*.²⁵⁷ Mjesni komitet KPH Drežnica u početku nije prihvaćao orijentaciju na oružanu borbu. Međutim, ipak je kasnije, na inzistiranje OK KPH Karlovac, započeo s osnivanjem partizanskih odreda.²⁵⁸ Tako su u razdoblju srpanj-kolovoz 1941. godine utemeljeni: delnički logor na Štimčevu vrhu 15. srpnja, bibrirski na Viševici 27. srpnja, moravički na Rajnović-brdu početkom kolovoza, drežnički u Bjeležima, Krakaru, Breznome, Zrnicima i Radulovićima tijekom kolovoza i sušačko-hreljinski na Tuhobiću krajem srpnja i početkom kolovoza.²⁵⁹ Međutim, sve do rujna ti partizanski odredi nisu pokazivali značajnije aktivnosti. Tek nakon dolaska iskusnih vojnih rukovodilaca na primorsko-goransko područje, partizanski odredi postaju aktivniji. Napadi na željezničku prugu, ustaške, oružničke i talijanske ophodnje postali su gotovo svakodnevni, pa je od početka rujna do prve dekade listopada izvršeno 49 uspješnih napada na željezničku prugu, oružničke i talijanske ophodnje i straže.²⁶⁰ Posljedice akcija primorsko-goranskih partizana bile su dvojake:

1. politički prestiž partizana i KPH bio je u usponu pa su i partizanski odredi brojčano jačali;
2. talijanske, oružničke i ustaške snage nisu se više osjećale sigurnima u svojim uporištima pa su ona najizloženija napuštale.

²⁵⁶ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 86; A. GIRON, *Neka pitanja*, n.dj., str. 72; isti. Proširena mjesna konferencija sušačke, n.dj., str. 12; I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 90; I. KOVAČIĆ, *Grobinština u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 1-12; isti, *KPH i razvoj oružane borbe na riječkom području 1941-1942.*, *Prva godina NOB-a na riječkom području*, Rijeka 1984., str. 45.

²⁵⁷ Dušanka BOROJEVIĆ-ŠTERNBERG, *Bibliografija listova narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, Putovi revolucije* (dalje: *PR*), I., 1-2, Zagreb 1963., str. 444; S. KOMAR, *Sušački dani*, n.dj., str. 184-187; P. STRČIĆ, *Primorski vjesnik*, n.dj., str. 15 i 18-59.

²⁵⁸ I. KOVAČIĆ, *Gorski kotar u ustanku*, n.dj., str. 211 i 217; M. SOBOLEVSKI, *Drežnica*, n.dj., str. 31.

²⁵⁹ I. CUCULIĆ, *Delnice i okolina*, n.dj., str. 22; I. KOVAČIĆ, *Gorski kotar u ustanku*, n.dj., str. 216; N. RAČKI-Koljka, *Sjećanja na revoluciju*, n.dj., str. 47-48; A. TUS - S. KOMBOL - P. FRKOVIĆ, *Osnivanje partizanskog logora*, n.dj., str. 253; Bude BOSNIĆ, *Partijska organizacija Drežnice u pripremi oružanog ustanka i njeno djelovanje do oktobra 1942. godine*, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, Karlovac 1982., str. 79; I. KOVAČIĆ, *Gorski kotar u ustanku*, n.dj., str. 217; M. SOBOLEVSKI, *Drežnica*, n.dj., str. 31-32; I. KOVAČIĆ, *Legendarni Tuhobić*, n.dj., str. 180-189; Ivo KRAUTZEK, *Sušački partizanski odred 1941. godine*, *Historija*, IV., 4, Rijeka 1981., str. 99-103; isti, *Sušački partizanski odred 1941. godine*, *Prva godina NOB-a na riječkom području*, Rijeka 1984., str. 307.

²⁶⁰ Andrija TUS, *Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju do formiranja bataljona Matija Gubec*, *Primorsko-goranski udarni bataljon "Marija Gubec" 1941-1945.* (dalje: *Primorsko-goranski udarni bataljon*), Crikvenica 1986., str. 45.

Rezultat tih procesa bila je i odluka talijanskoga zapovjedništva o povlačenju slabe posade iz Drežnice. Naime, nakon uspješne akcije kod Stalka koju su 27. rujna zajednički izveli Bribirski i Sušačko-hreljinski partizanski odred te napada drežničkih partizana na talijansku stražu u Ruci 29. rujna, bila je dovedena u pitanje sigurnost slabe talijanske posade u Drežnici.²⁶¹ Stoga se ona 9. listopada 1941. povukla, pa je čitava drežnička kotlina bez okršaja došla pod kontrolu Drežničkoga partizanskoga odreda. Bio je to ujedno i prvi teritorij na primorsko-goranskome području na kojemu je uspostavljena partizanska vlast. Naime, organizaciju cjelokupnoga života na tome teritoriju preuzeo je izabrani revolucionarni organ vlasti. Bilo je to u suprotnosti s ponuđenom političkom platformom KPH o nacionalnooslobodilačkoj značajki oružane borbe. Osim toga, MK KPH Drežnice pokazivao je simpatije za program Otričkih sporazuma pa je doživio oštre kritike.²⁶²

Nepunih mjesec dana kasnije na primorsko-goranskome su području osnovani: Drežnički bataljon, kasnije nazvan 1. bataljon *Marko Trbović*, i Gorsko-kotarsko-primorski pod nazivom 2. bataljon *Matija Gubec*. Akcijama tih bataljuna rukovodio je Štab za teritorij Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Drežnice, kasnije preimenovan u Štab Primorsko-goranskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.²⁶³ Ofenziva talijanskih jedinica i vojnih snaga NDH na Drežnicu i logore četa primorsko-goranskih partizanskih bataljuna nije ostavila težih posljedica, iako su neke od četa bile razbijene.²⁶⁴ Naime, već u prosincu 1941. godine primorsko-goranski partizanski bataljuni imaju 330

²⁶¹ M. SOBOLEVSKI, *Drežnica*, n.dj., str. 42; A. TUS, *Razvoj narodnooslobodilačke*, n.dj., str. 40.

²⁶² Postupci drežničkih partizana sadržavali su elemente proleterske revolucije, što je bilo u suprotnosti sa strateškim opredjeljenjem KPJ i na temelju nje ponudene političke platforme KPH. Osim toga, MK KPH Drežnice bio je sklon prihvatiti program Otričkih sporazuma. Detaljnije u: B. BOSNIĆ, *Partijska organizacija Drežnice*, n.dj., str. 78-85; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 91-94; Vitimir GRBAC, *Od prvih naoružanih grupa do partizanske divizije*, *Historija 1*, Rijeka 1978., str. 76-84; Nikola IVOŠEVIĆ, *Formiranje i borbena dejstva prvih partizanskih jedinica*, *Partizanska Drežnica/ZHAK 12*, Karlovac 1982., str. 138-142; I. KOVAČIĆ, *Gorski kotar u ustanku*, n.dj., str. 216-218, 222-227, 230-233 i 238-239; M. SOBOLEVSKI, *Drežnica*, n.dj., str. 31-47; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 38-49; Andrija TUS, *Partizanska jedinica na Viševici i njeno povezivanje s Drežnicom, brinjskim Gornjim krajem, Gorskim kotarom i vinodolskim mjestima*, *VZ 1*, Crikvenica 1977., str. 309. O Otričkim sporazumima vidi: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 42-45.

²⁶³ Ivica CUCULIĆ, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj borbi 1942-1943.*, *Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB*, Rijeka 1974., str. 279-382; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 95; Vitimir GRBAC, *Od prvih partizanskih*, n.dj., str. 92-93; N. IVOŠEVIĆ, *Formiranje i borbena*, n.dj., str. 146; I. KOVAČIĆ, *Gorski kotar u ustanku*, n.dj., str. 232-233; M. SOBOLEVSKI, *Drežnica*, n.dj., str. 45; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 48.

²⁶⁴ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 95-99; N. IVOŠEVIĆ, *Formiranje i borbena*, n.dj., str. 142; I. KOVAČIĆ, *Gorski kotar u ustanku*, n.dj., str. 242-245; isti, *Legendarni Tuhobić*, n.dj., str. 269-314; I. KRAUTZEK, *Sušački partizanski odred*, n.dj., str. 316-320; isti, *Sušački partizanski*, n.dj., str. 123-127; M. SOBOLEVSKI, *Drežnica*, n.dj., str. 55-57; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 50-51; A. TUS - S. KOMBOL - P. FRKOVIĆ, *Osnivanje*, n.dj., str. 262.

boraca naoružanih sa 20 puškomitraljeza, 292 puške, 10 pištolja i 15 ručnih bomba.²⁶⁵ Ti izvorni podaci o naoružanju partizanskih bataljuna ukazuju da se u povijesnoj literaturi, poglavito onoj memoarskoga karaktera, preuveličavaju podaci o količini prikupljenoga oružja u razdoblju od Travanjskoga rata do stvaranja partizanskih jedinica.

Naime, Risnjački odred, koji je držao položaje na rapalskoj granici, imao je preko 20.000 vojnika naoružanih puškama i neutvrđenim brojem automatskoga oružja. Proizlazi, dakle, daje bilo prikupljeno tek nešto više od 1 posto oružja koje je ostavila razbijena kraljevska vojska.

Iako je partizansko naoružanje bilo oskudno, aktivnost partizanskih bataljuna prisilila je talijanske i domobranske postrojbe na povlačenje iz Drežnice i Breza, pa su primorsko-goranski partizani do konca 1941. godine nadzirali čitavo područje od Drežnice do planinskih sela vinodolskoga područja.²⁶⁶ Iako partizanske jedinice od oko 300 boraca nisu predstavljale neku značajnu vojnu silu u odnosu na talijanske, ustaške i domobranske snage raspoređene na primorsko-goranskome području, činjenica da su postojale, izvodile akcije i kontrolirale određeni teritorij ukazuje da je KPH na području Hrvatskoga primorja i Gorskoga kotara već krajem 1941. godine stvorila temeljnu pretpostavku za razvoj antifašističkoga pokreta.

Razdoblje od srpnja 1941. do početka 1942. godine karakterizira još jedan proces značajan za stvaranje široke osnove Narodnooslobodilačkoga pokreta (NOP). Naime, akcije primorsko-goranskih partizana i povlačenje talijanskih okupacijskih jedinica s dijela zaposjednutoga područja ukazivali su na mogućnost uspješnoga vođenja partizanskoga rata. To je pak rezultiralo uključivanjem brojnih pristaša i simpatizera programa KPH u aktivan rad na promicanju ideja NOP-a i pružanju materijalne potpore NOB-u. Dakako, uključivanje većega broja sudionika nije teklo stihijski. Ono je dobivalo određene organizacijske oblike koje je stvarala i kontrolirala KPH da bi njena orijentacija na borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje ostala neokrnjena. Zato upravo to razdoblje karakterizira traženje i pronalaženje oblika za organizirano uključivanje stanovnika u NOP. Omladinske čete, odbori Saveza mlade generacije (SMG), antifašistički odbori žena (AOŽ), odbori Narodne pomoći (NP) i drugi odbori koji se javljaju pod različitim nazivima, ukazuju na nastojanje KPH i SKOJ-a da pristaše i simpatizere NOP-a organizirano uključe u realizaciju svo-

²⁶⁵ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 285; I. KOVAČIĆ, Gorski kotar u ustanku, n.dj., str. 256-257; *ZDNOR*, V., 2, str. 147.

²⁶⁶ Petar FRKOVIĆ, Slobodni teritorij Hrvatskog primorja 1941. godine, *VZ 2*, Crikvenica 1981., str. 98-99; I. KOVAČIĆ, Gorski kotar u ustanku, n.dj., str. 256-257.

ga političkoga programa.²⁶⁷ I dok početni oblici organiziranoga uključivanja omladine i žena u NOP imaju tendenciju prerastanja u jedinstvenu antifašističku frontu, odbori NP-a ili odbori NOP-a, koji nastaju istovremeno, pokazuju tendenciju da uz političku zadaću preuzmu i izvjesne funkcije organa vlasti. Na teritoriju pod kontrolom partizana organizira se biranje tih odbora koji, bez obzira na naziv, imaju nesumnjive atribute revolucionarne vlasti. Na području pod kontrolom talijanske 2. armije odbore imenuju rukovodstva KPH, ali su im zadaci u biti isti kao i onih izabranih na partizanskome teritoriju: širenje ideja NOP-a i prikupljanje materijalne pomoći za partizanske jedinice. Većina odbora NP-a ili NOP-a nastala je u razdoblju kolovoz-prosinac 1941. godine s očevitom tendencijom da u skladu s uputama Okružnice br. 3 CK KPH dobiju jedinstveni naziv i istovjetne zadaće.²⁶⁸ Budući da su organizacije KPH na primorsko-goranskome području tu okružnicu dobile i prorađivale s izvjesnim zakašnjenjem, ujednačavanje zadataka i naziva već postojećih odbora provedeno je tek krajem 1941. ili početkom 1942. godine. Međutim, bez obzira na zakašnjenje, koje će zbog teškoća u održavanju veza s CK KPH biti stalno prisutno, veliki je broj postojećih odbora bio preimenovan u odbore Narodnooslobodilačke fronte (NOF).

U istomu se razdoblju u NOP postupno uključuju i područja Rijeke i Istre. Na inicijativu KK KPH Kastav, u Rijeci je tijekom kolovoza 1941. godine osnovana prva ćelija KP, a početkom studenoga i MK KP Rijeke od šest članova. Početkom 1942. godine na području sjeveroistočne Istre bio je osnovan MK KPH od pet članova koji je imao zadatak da ideje NOP-a širi prema središnjoj Istri. MK KPH za Liburniju i MK KP Rijeke povezani su s kotarskim rukovodstvima KPH za Kastav i Sušak, a preko Ilirske Bistrice s članovima Komunističke stranke Slovenije (KPS) i Osvobodilne fronte Slovenije (OF). Na području Istre, zapadno i južno od Učke, ideje NOP-a šire istarski Hrvati, mahom politički emigranti, koje upravo s tim zadatkom na teren Istre upućuje KPH. Nji-

²⁶⁷ Višnja BASTA, Organizacija Antifašističke fronte žena u vremenu od 1941. do 1945., *Partizanska Dječica/ZHAK* 12, Karlovac 1982., str. 343; ista, Razvoj i djelovanje Antifašističkog fronta žena u Vinodolu od 1941. do 1945., *Žene Vinodola u NOB-u*, Rijeka 1986., str. 9-13; ista, Razvoj i djelovanje organizacije AFŽ-a u Vinodolu, *VZ* 3, Crikvenica 1983., str. 157-158; ista, *Žene općine Delnice u radničkom pokretu i NOB*, Delnice-Rijeka 1988., str. 23-26; R. BUTORVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 69-72; Antun GIRON - Mihael SOBOLEVSKI, *Goranke, Istranke, Primorke u NOB*, *Izbor iz glasila AFŽ*, Rijeka 1978., str. 6-7 i 10; Stipe TONKOVIĆ, Omladinska četa Bribira 1941. godine, *VZ* 2, Crikvenica 1981., str. 119-135.

²⁶⁸ P. FRKOVIĆ, Slobodni teritorij Hrvatskog, n.dj., str. 100-101; Antun GIRON, NOR i socijalistička revolucija u Hrvatskom primorju i Rijeci 1943. godine, *Dometi* 9-10, Rijeka 1973., str. 35-36; Davorin JEŽIĆ, Osnivanje i razvitak organa narodne vlasti narodnooslobodilačkih odbora u 1941. godini na području Vinodola, *VZ* 1, Crikvenica 1977., str. 267-307; isti, Prilog proučavanju razvitka i djelovanja organa narodne vlasti na području Vinodola (siječanj 1942. - rujanj 1943. godine), *VZ* 3, Crikvenica 1983., str. 106; I. KOVAČIĆ, Gorski kotar u ustanku, n.dj., str. 264-267.

hovim djelovanjem, povezivanjem s narodnjacima i pojedinim članovima PCI stvarane su osnovne pretpostavke za razvoj NOP-a u pojedinim dijelovima Istre.²⁶⁹

Dakle, do kraja 1941. godine na području Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara KPH je, stvaranjem partizanskih snaga i osnivanjem odbora NOF-a s nesumnjivim atributima vlasti na partizanskom području i s izvjesnim karakteristikama organa vlasti na teritoriju pod kontrolom talijanske 2. armije, stvorila solidnu osnovu za prerastanje ustanka u široki antifašistički pokret. Istovremeno je, osnivanjem organizacija i rukovodstava KPH, povezivanjem s istarskim narodnjacima, članovima PCI i antifašistima u Rijeci i Istri, stvorila pretpostavku za utemeljenje NOP-a na području zapadno od rapalske granice.

1.3.2. Ofenzivne operacije primorsko-goranskih partizana i širenje baze NOP-a

U razdoblju od srpnja do prosinca 1941. godine primorsko-goranski partizanski odredi prebrodili su kritično razdoblje nastajanja i vojničkoga organiziranja. Naime, nakon uspostave jedinstvenoga zapovjedništva i stvaranja čvrste vojne organizacije, primorsko-goranski bataljuni preuzimaju inicijativu. Akcijama na senjskome i brinjskome području oni su osigurali kontrolu prostora do nadomak Senju, a zaposjedanjem općina Mrkopalj, Ravna Gora i Brod na Kupi, u razdoblju od ožujka do svibnja 1942. godine, partizanski se teritorij prostirao od Brinja i Senja do nadomak Delnica.²⁷⁰ Taj je teritorij postao jedno od najstabilnijih partizanskih područja u Hrvatskoj, pa se na prostoru Drežnice i brinjskoga Gornjega kraja smjestio Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske (GŠ NOPO), Biro CK KPH i Agitprop CK KPH.²⁷¹ Na savjetovanju GŠ NOPO Hrvatske, održanom početkom travnja u Tomićima (Drežnica), područje Hrvatske je podijeljeno na pet operativnih zona, pa se već početkom svibnja primorsko-goransko područje organiziralo kao 5. operativna zona Hrvatske.²⁷² Prema zaključku GŠ NOPO Hrvatske, osnovni zadaci partizanskih jedinica u toj operativnoj zoni bili su: rušenje pruge Sušak-Zagreb, povezivanje sa slovenskim partizanima i pokretanje partizanskoga rata na području Istre.

²⁶⁹ Vidi bilješke: 247 i 248.

²⁷⁰ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 294-296, 300-303, 306-307 i 318.

²⁷¹ Isto; Antun GIRON, Drežnica kao središte društveno-političkih organizacija kotara Ogulin i okruga Gorski kotar, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, Karlovac 1982., str. 480.

²⁷² V. ANTIĆ, Razvoj komunističkog, n.dj., str. 153; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 315; *Komunistički pokret i socijalistička*, n.dj., str. 225; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 83.

U isto vrijeme jačaju i partizanske snage na anektiranome dijelu Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara. Tijekom travnja broj boraca u partizanskim jedinicama na tom se području više nego udvostručio. Dakako, nakon stvaranja prostranoga partizanskoga teritorija, brojčano su ojačale partizanske snage i u drugim dijelovima 5. operativne zone pa se pristupilo osnivanju novih jedinica. Krajem ožujka na području Ravne Gore osnovan je 3. bataljon *Goranin*, početkom travnja 1. primorsko-goranska proleterska četa, krajem travnja na području brinjskoga Gornjega kraja 4. bataljon *Ljubica Gerovac*, početkom svibnja na sektoru Sušak-Cabar 5. bataljon *Vladimir Gortan*, a početkom lipnja na području zapadno od pruge Rijeka-Zagreb i 2. primorsko-goranski NOP odred.²⁷³ U te nove jedinice osnovane tijekom prve polovice 1942. godine stupilo je 3.297 novih boraca, što ukazuje da NOP poprima značajke općenarodnog oslobodilačkog rata.

Rast brojnog stanja primorsko-goranskih partizanskih bataljuna u razdoblju od siječnja do srpnja 1942. godine²⁷⁴

Vremensko razdoblje	Broj novomobiliziranih	Brojno stanje partizanskih bataljuna
do 14. I. 1942.	37	398
do 10. III. 1942.	1500	668
do 20. VI. 1942.	950	1736
do 5. VII. 1942.	810	2183

Na ovakav rast partizanskih jedinica utjecalo je nekoliko činilaca, od kojih je, svakako, najznačajniji predstavljao dolazak GS NOPO Hrvatske, njegov utjecaj i iskustvo koje je neposredno prenosio na zapovjedništva primorsko-goranskih partizanskih jedinica. To je rezultiralo uspjesima primorsko-goranskih partizana u proljetnoj ofenzivi, stvaranjem prostranoga partizanskoga teritorija i, dakako, s tim u vezi, jačanjem utjecaja KPH i prihvaćanjem njenoga političkoga programa. Budući da cilj toga programa nije bio samo nacionalno oslobođenje nego i radikalna promjena društvenih odnosa, uspjehe na vojnome planu pratile su i mijene u strukturi civilne vlasti. Naime, na prostranome se partizanskome teritoriju nisu mogli zadržati organi talijanske fašističke ili pak

²⁷³ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 303-304, 312-313, 321 i 323-326; Bogdan MAMULA, Proleter i Partizanska Drežnica, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, Karlovac 1982., str. 187; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 145-150.

²⁷⁴ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 326; V. GRBAC, Od prvih naoružanih, n.dj., str. 100; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 73; *ZDNOR*, V., 3, str. 69 i 262; *ZDNOR*, V., 5, str. 140-141.

ustaške vlasti, politički i ideološki suprotstavljeni programu NOP-a i tendencijama KPH. Stoga na partizanskome teritoriju nije priznavana nadležnost postojećih upravnih i sudskih oblasti, a njihova je funkcija povjeravana organima revolucionarne vlasti koji su djelovali u skladu s ideološkim nazorima KPH i u skladu s aktualnim potrebama NOP-a.

Začeci revolucionarnih organa vlasti već su djelovali na primorsko-goranske području pod nazivom *odbori NOF-a*. Okružnicom br. 4 CK KPH s kraja

1941. godine za te je odbore bio utvrđen jedinstveni naziv - narodnooslobodilački odbori (NOO), a Fočanskim propisima Vrhovnoga štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (VŠ NOV i POJ) iz veljače

1942. godine utvrđeni su njihovi zadaci i ustrojstvo.²⁷⁵ Na primorsko-goranske području jedinstveni naziv NOO prihvaća se i koristi početkom 1942. godine, ali zadaci i ustrojstvo odbora bitno se ne mijenjaju. Međutim, nakon stvaranja prostranoga partizanskoga teritorija na području 5. operativne zone Hrvatske, NOO-i na tom području sve više dobivaju značajke organa vlasti, a sve se manje tretiraju kao pomoćni organi čija se zadaća sastoji u osiguravanju materijalne osnove partizanskih jedinica. Štoviše, oni kao reprezentanti svih političkih grupacija koje su prihvatile političku platformu KPH i njenu rukovodeću ulogu, postaju de facto politički organi NOP-a. Tu dvostruku funkciju, tj. funkciju organa vlasti i funkciju općepolitičkih organa NOP-a, NOO-i na primorsko-goranskom području, kao uostalom i u drugim dijelovima Hrvatske, zadržavaju sve do sredine 1944. godine. Obje funkcije, dakako, svi NOO-i nisu uvijek ostvarivali ravnomjerno, nego ovisno o vojno-političkim prilikama, ideološkome opredjeljenju i sposobnosti odbornika.

Proces prerastanja odbora NP-a i odbora NOF-a u organe revolucionarne vlasti teče od početka do sredine 1942. godine na čitavom primorsko-goranskom području. Taj proces nije bio istovremen i istoga intenziteta u svim dijelovima 5. operativne zone Hrvatske i ovisio je o razvoju vojno-političkih prilika na određenome području. Naime, već u veljači 1942. godine na području Drežnice, koje kontroliraju partizanske snage, djeluju izabrani Općinski NOO Drežnica i 15 izabranih seoskih NOO-a sa 63 odbornika. U isto vrijeme u općini Srpske Moravice (Hrvatske Moravice prema službenom nazivlju općina u NDH - danas: Moravice), koja je tek djelomično pod kontrolom partizana, djeluju jedan Općinski i dva seoska NOO-a te povjerenici NOP-a u ostalim selima.²⁷⁶

²⁷⁵ Ivan JELIĆ, Osnivanje AVNOJ-a. U povodu 30-godišnjice Prvog zasjedanja AVNOJ-a, ČSP 3, Zagreb 1972., str. 87; Petar STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog narodno-oslobodilačkog odbora za Hrvatsko primorje 1943-1945. godine*, Rijeka 1975., str. 11; Josipa TOMIĆ, Prilog proučavanju postanka i razvitka narodne vlasti u Hrvatskoj 1941-1943., PR 1-2, Zagreb 1963., str. 89-93; ZDNOR, V., 2, str. 109-114.

²⁷⁶ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 291-292; J. TOMIĆ, Prilog proučavanju postanka, n.dj., str. 88.

U isto vrijeme na području Gorskoga kotara, koje kontrolira talijanska 2. armija, i dalje postoje odbori NP-a, odnosno odbori OF-a u čabarsko-gerovskom kraju. U ožujku, nakon što su partizanske snage zaposjele općine Mrkopalj i Ravnu Goru, izabrana su četiri seoska i dva općinska NOO-a, dok je u Kupskoj dolini 12 seoskih NOO-a osnovano tek u svibnju, tj. nakon ulaska partizana u Brod na Kupu.²⁷⁷ Na području općine Delnice, koja nije pod partizanskom kontrolom, još uvijek djeluje sedam odbora NP-a, a u čabarsko-gerovskome kraju četiri odbora OF-a.²⁷⁸

Na području vinodolskih općina, koje su pod kontrolom partizana, već su u veljači provedeni izbori za nove organe vlasti na kojima su birani seoski i tri općinska NOO-a. Na tom su području NOO-i već tijekom prve polovice 1942. godine organizirali preseljenje stanovnika iz sela koja su se nalazila pod kontrolom talijanskih snaga. Tom stanovništvu, povučenom u planinski predio Vinodola, NOO-i su, kao kolektivno vlasništvo, stavili na raspolaganje crkveni posjed poznat pod nazivom *Gospotska zemlja*.²⁷⁹ No, u većem dijelu Kvarnerskoga primorja, koji se nalazio pod kontrolom talijanskih vojnih snaga, odbori NOF-a i NP-a zadržali su funkcije pomoćnih organa NOP-a. Naime, OK KPH za Hrvatsko primorje tek je početkom travnja 1942. godine dobio upute od CK KPH pod nazivom *Objašnjenja o radu NOO-a*,²⁸⁰ pa do tada nije ni pokretao pitanje transformacije postojećih odbora NP-a na teritoriju koji su kontrolirale talijanske i ustaške vlasti. Istina, još u ožujku je *Komunist*,²⁸¹ glasilo OK KPH, držao kako je ta uputa namijenjena NOO-ima na partizanskome teritoriju. Na to upućuju i prilično nejasna direktivna pisma koja OK KPH upućuje kotarskim komitetima na području Kvarnerskoga primorja.²⁸² Na to upućuju i neki izvještaji kotarskih komiteta, kao npr. onaj KK KPH Kastav u kojemu se navodi

²⁷⁷ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 308-309 i 318-320; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 206-212; J. TOMIĆ, Prilog proučavanju postanka, n.dj., str. 94.

²⁷⁸ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 293; I. KOVAČIĆ, Kotar Čabar, n.dj., str. 148; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 213-217.

²⁷⁹ P. FRKOVIĆ, Slobodni teritorij Hrvatskog, n.dj., str. 100-104; D. JEŽIĆ, Osnivanje i razvitak, n.dj., str. 297-302; isti, Prilog proučavanju razvitka, n.dj. str. 106-118; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 15-17; J. TOMIĆ, Prilog proučavanju postanka, n.dj., str. 8.

²⁸⁰ OK KPH za Hrvatsko primorje 9. travnja 1942. obavještava CK KPH daje primio *Objašnjenje o radu NOO-a* i odlučio (...) napisati opširnije upute za rad NOO-a koji na neoslobođenom području djeluju sada kao odbori NP i opskrbljuju partizane (HDA, KP-8/108).

²⁸¹ Detaljnije o tom glasilu u: Ivo KOVAČIĆ, *Komunist* - glasilo OK KPH za Hrvatsko primorje, *Štampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar* (dalje: *Štampa u NOB*), Rijeka 1983., str. 73-78.

²⁸² p STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 17-19.

²⁸³ HDA, KP-266/7, KP-266/6, KP-266/34, KP-9/158; AVII, film 14/598, 14/609-611; Antun GIRON, Izvještaji Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Kastav 1944. godine, *VHARiP* 30, Pazin-Rijeka 1988., str. 102; isti, *Začeci i razvoj narodne vlasti u Kastavštini. Narodnooslobodilačka borba Kastavštine u dokumentima NOO-a Kastav*, Rijeka 1990., str. 14-15.

da se vrlo teško snaći u odnosima između NOO-a, odbora NOF-a i Fonda NP-a, ali će se direktiva o osnivanju NOO-a ipak provesti.²⁸³ Očito je, naime, da ni OK KPH ni kotarska rukovodstva KPH na primorsko-goranskome području u toj direktivi nisu uspjeli prepoznati programsku orijentaciju središnjega rukovodstva za postupno preuzimanje vlasti. To stajalište prema stvaranju privremenih organa vlasti pod kontrolom KPH mijenja se tek polovicom 1942. godine, a intenzivan rad na osnivanju NOO-a i njihovu povezivanju u sustav osjetit će se tek nakon savjetovanja KPH za Hrvatsko primorje održanoga krajem kolovoza 1942. godine.²⁸⁴

Iako rukovodstva KPH na primorsko-goranskome području nisu dosljedno provodila direktivu o izgradnji sustava revolucionarne vlasti, NOP je, zahvaljujući uspjesima partizanskih jedinica, dobivao sve više suradnika i simpatizera. Naime, NOP je bio jedina snaga koja se tvorno i uspješno suprotstavila talijanskoj fašističkoj vlasti, njejoj aneksionističkoj i denacionalizatorskoj politici. Na područjima pod kontrolom talijanskih snaga ponekad su se suradnici partizana suprotstavljali drastičnim mjerama. Da bi spriječili sustavnu denacionalizaciju mladeži u Pehlinu, Zometu i Brnčićima, spalili su školske zgrade, a u Podhumu i Čavlima na Grobinštini uhitili su i strijeljali talijanske učitelje.²⁸⁵ To pak pokazuje da je većina stanovništva, bez obzira na ideološko neslaganje s komunističkim vodstvom, pomagala ili barem simpatizirala partizansku borbu.²⁸⁶ Suočene s takvim otporom, talijanske su vlasti posegle za represivnim policijskim mjerama i uspostavom prijekoga suda. Tijekom travnja i svibnja karabinjeri su na Sušaku zaustavili i pretražili 4.761 muškarca i 3.188 žena te izvršili pretres u 465 stanova. Početkom 1942. godine uspostavljen je ratni sud Višega zapovjedništva *Slovenija-Dalmacija* (II Tribunale militare di Guerra del Comando Superiore FF-AA *Slovenia-Dalmazia*). Taj je sud u veljači 1942. godine osudio na robiju ili na smrt 120, a u ožujku još 24 osobe optužene za suradnju i pružanje pomoći partizanima. Na Grobinštini su strijeljane 34 osobe, u Kastavštini i Vinodolu upućene su u logore ili internirane čitave obitelji za koje se sumnjalo da pomažu partizane. Na Krku je također uhićeno desetak osoba, među kojima i tajnik krčkoga biskupa dr. Ivan Žic. Uhićenja i internacije provedene su i u Gorskom kotaru, poglavito na području čabarsko-gerovskoga kraja. Pritisak talijanskih vlasti poprimio je takve razmjere da su čitave porodice odlazile i sklanjale se u šume, a u Vinodolu su partizani organizirali pre-

²⁸⁴ HDA, KP-1 1/283; D. JEŽIĆ, Prilog proučavanju razvitka, n.dj., str. 118-119; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 20-23.

²⁸⁵ DAR, JU-6, kut. 2202, 2207, 2216; Elaborat Konzulata NDH u Rijeci: *Stradanja hrvatskog pučanstva*, n.dj.; Antun GIRON, Talijanska vrela o tragediji u Podhumu 1942. godine, *Grobnički zbornik* (dalje: *GZ*) 4, Rijeka 1996., str. 64-75.

²⁸⁶ Detaljnije u: Antun GIRON, Pisma Poglavlju, n.dj., str. 28-37.

seljenje čitavih sela na partizanski teritorij.²⁸⁷ Obavještajna se pak služba talijanske 2. armije angažirala na izazivanju razdora između partizana i stanovništva te sukoba unutar partizanskih redova. U Ljubljanskoj je pokrajini postignut sporazum s Krekovom *Slovenskom zvezom* o uspostavi protupartizanskih formacija pod nazivom *Bela garda* (Camicie bianche) povezanih s četničkim pokretom D. Mihailovića. Takve je naoružane grupe ona nastojala formirati i na području Grobinštine te u Mrkoplju, Ravnoj Gori i Vrbovskome, u čemu joj je pomagao župan velike župe Modruš Jurica Marković.²⁸⁸

1.3.3. **Raslojavanje HSS-a na primorsko-goranskome području i uključivanje lijevoga krila stranke u NOP**

Mačekova politika čekanja i uspjesi primorsko-goranskih partizana u prvoj polovici 1942. godine izazvali su konačnu diferencijaciju u redovima HSS-a na području Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara. Naime, politika čekanja i nesuradnje s ustaškim režimom, za koju se opredijelila središnjica HSS-a, ni u kojem slučaju nije mogla biti odgovor na postojeće prilike u Zapadnoj Hrvatskoj. Na tom području, koje je Kraljevina Italija u potpunosti stavila pod svoj nadzor, bili su ugroženi gospodarski interesi svih slojeva stanovništva, pa i samo nacionalno biće hrvatskoga pučanstva. U Kvarnerskome primorju i Gorskome kotaru, gdje je bio dobro poznat učinak talijanske politike gospodarskoga pritiska i sustavne talijanizacije u Istri, pasivna politika vodstva HSS-a nije bila prihvatljiva. Stoga je poglavito lijevo krilo HSS-a u Kvarnerskome primorju i Gorskome kotaru bilo sklono prihvaćanju ponudene političke platforme KPH o stvaranju jedinstvene fronte za pružanje otpora aneksionističkoj politici fašističke Italije. Uspjesi partizanskoga pokreta na primorsko-goranskome području, na kojem talijanska vlast odgovara represijom na civilno stanovništvo i podupiranjem četničkoga pokreta, bili su činitelji koji su potaknuli ljevicu HSS-a na uključivanje u NOP. To, međutim, nije značilo da je HSS pristupio NOP-u kao zasebna politička grupacija. Naime, uključivanje članova HSS-a lijeve orijentacije u NOP značilo je ujedno i njihov razlaz s politikom stranač-

²⁸⁷ DAR, JU-6, kut. 347, 2208, 2217; Elaborat Konzulata NDH u Rijeci: *Stradanja hrvatskog pučanstva*, n.dj.; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 171-172; I. CUCULIĆ, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 283 i 330-331; I. CUCULIĆ - A. GIRON - B. KONČAR, *Podhum 1942.*, n.dj., str. 24-28; A. GIRON, *Začeci i razvoj*, n.dj., str. 15; Mladen PLOVANIĆ, *Prilog istraživanju ustaških i talijanskih represivnih mjera u Vinodolu 1941. godine*, JZ 9, Pula-Rijeka 1975., str. 71, 75 i 85; Mihael SOBOLEVSKI, *Talijanski koncentracijski logor u Lovranu 1941-1943.*, LT 6, Opatija 1987., str. 117-121.

²⁸⁸ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 156; I. CUCULIĆ, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 333-335; A. GIRON, *Pisma Poglavniku*, n.dj., str. 30-31 i 35; I. KOVAČIĆ, *Grobinština u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 200-202; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 156.

kog vodstva, tj. bio je to čin istupanja iz HSS-a. Taj je proces najuočljiviji na području Kastavštine, crikveničkoga, novljanskoga i delničkoga kotara, budući da se u NOP uključuju ili pak pristaju na suradnju predsjednici negdašnjih kotarskih, općinskih i mjesnih organizacija HSS-a. Neki od njih, kao npr. Petar Komadina, Milan Mataija i Toma Strizić, već od ranije članovi KPH, preuzimaju funkcije u stožerima primorsko-goranskih partizanskih odreda.

Desnica HSS-a već je ranije, svojim pristupanjem ustaškome pokretu, faktički izašla iz okvira stranke. Ona se, istina, u nekim dijelovima primorsko-goranskoga područja i dalje koristila utjecajem HSS-a u cilju odvajanja stanovništva od NOP-a. Na taj su način u nekim općinama Gorskoga kotara negdašnji članovi HSS-a, inače dužnosnici ustaškoga režima, uspjeli naoružati hrvatske protupartizanske skupine, koje su kasnije bile uključene u ustašku vojniciu.²⁸⁹

Formalnim i faktičkim istupanjem ljevice i desnice iz redova stranke, HSS u Zapadnoj Hrvatskoj zapravo predstavlja samo crikvenička grupa i s njom povezani pojedinci u drugim dijelovima primorsko-goranskoga područja. Njeno propagiranje politike čekanja, koje ima uspjeha u gradićima na vinodolskoj obali, OK KPH za Hrvatsko primorje tolerira iz više razloga.²⁹⁰ Ta grupacija, naime, odbija bilo kakvu suradnju s ustaškim režimom i još uvijek održava kontakte s predstavnicima NOP-a.²⁹¹ Istina, Jančiković inzistira na ispravnosti politike čekanja, ali pojedini članovi HSS-a iz njegova kruga, poglavito nakon uspješnih partizanskih akcija, odlučuju se na suradnju ili pristupanje NOP-u. Tako npr. Nikola Brozina već krajem 1941. godine materijalno pomaže NOP, Franko Winter je kao član KPH bio informator NOP-a, a Ivan Ban iz Mrkoplja, predsjednik kotarske organizacije HSS-a Delnice, početkom 1942. godine prihvaća dužnost predsjednika Općinskoga NOO-a Mrkopalj.²⁹² Vjerojatno je to OK KPH navodilo na zaključak da je dogovor moguć, pa u prvoj polovici 1942. godine još uvijek ne dolazi do otvorenih napada rukovodstva NOP-a Kvarnerskoga primorja na politiku i djelovanje Jančikovićeve grupe.

1.3.4. **Polarizacija u JUREPO-u i uključivanje dijela sušačkoga vodstva u četnički pokret**

Nakon neuspjelih pregovora o stvaranju Odbora za oslobođenje na Sušaku, dio je čelnika sušačkog JUREPO-a otvoreno istupio protiv NOP-a i njegova ko-

²⁸⁹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 104; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 333-334.

²⁹⁰ Detaljnije u: M. PLOVANIĆ, Hrvatska seljačka stranka, n.dj., str. 149 i 156-157.

²⁹¹ Isto, str. 151-153 i 157-158.

²⁹² I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 308; M. PLOVANIĆ, Hrvatska seljačka stranka, n.dj., str. 149, 155 i 157.

munističkoga vodstva. U letku pod naslovom *Riječ jugoslavenskih nacionalista Primorja*, izdanom u proljeće 1942. godine, vodstvo *JUREPO-a* je KPJ proglašilo krivcem za raspad Jugoslavije, partizane izjednačilo s ustašama, a svim je suradnicima NOP-a uputilo prijetnju da će ih prokazati talijanskim vlastima. Isticanje pak Draže Mihailovića kao jedinoga pokretača borbe za oslobođenje ukazuje na to da je u redovima *JUREPO-a* prevladala pročetnička orijentacija.²⁹³

Takva je geneza vodstva sušačkoga *JUREPO-a* bila logična posljedica veza sa splitskom četničkom grupacijom koja je djelovala pod patronatom talijanskih vlasti.²⁹⁴ Štoviše, umiješanost talijanske obavještajne službe više je nego očita. Naime, talijanska je policija upravo u to vrijeme uhitila i internirala članove vodstva sušačkog *JUREPO-a*, dr. Antu i Davora Švalbu, koji su još uvijek bili skloni surađivati s NOP-om.²⁹⁵ Tako je pročetnički orijentiranome dijelu *JUREPO-a* stvoren prostor za preuzimanje organizacije. Izgleda, međutim, da ta struja, sve do sloma Kraljevine Italije, ipak nije uspjela uspostaviti potpunu kontrolu nad organizacijom koju su vodili Ljotićevi sljedbenici. Najvjerojatiji razlog bio je distanciranje dijela vodstva *JUREPO-a* od četničke organizacije, zbog njene suradnje s okupacijskom vlašću. Oni stoga i dalje djeluju usporedno s četničkim Političkim i Vojnim komitetom na Sušaku.²⁹⁶ Međutim, programi Ljotića i Mihailovića, koji se razlikuju tek u nekim nijansama, upućuju na usku suradnju tih dviju grupacija koje, dakako, uživaju punu podršku talijanskih vlasti.²⁹⁷

Talijanske su vlasti još krajem 1941. godine poduzimale radnje koje su za cilj imale organiziranje četničkih formacija na primorsko-goranskome području. One su trebale poslužiti kao politička i vojna snaga u borbi protiv NOP-a, a dijelom i kao sredstvo pritiska na savezničku NDH. Punkt za okupljanje pristaša Draže Mihailovića bio je logor zarobljenih jugoslavenskih vojnika srpske narodnosti smješten u riječkoj vojarni *Diaz* (Caserma Diaz). Ostvarivanje toga projekta povjereno je majoru karabinjera Giuliju Manucciju Benincasi i potpukovniku bivše jugoslavenske vojske Iliji Mihiću.²⁹⁸

^{2,3} F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 165; ista, Prilog proučavanju politike građanskih, n.dj., str. 224.

²⁹⁴ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 64-65, 102 i 108; R. KNEŽEVIĆ, *Knjiga o Draži*, n.dj., str. 264.

²⁹⁵ Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.

²⁹⁶ F. JELIĆ-BUTIĆ, Prilog proučavanju politike građanskih, n.dj., str. 225-229; Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.

²⁹⁷ Detaljnije u: F. JELIĆ-BUTIĆ, Prilog proučavanju politike građanskih, n.dj., str. 224; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 337; B. LATAS, Četnici iz Like, n.dj., str. 191.

²⁹⁸ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 95-96; ista, Prilog proučavanju politike građanskih, n.dj., str. 224; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 337; B. LATAS, Četnici iz Like, n.dj., str. 192.

Vojno i političko organiziranje četnika intenzivirano je u proljeće 1942. godine nakon dolaska Radmila Grđića i dr. Srećka Engela na Sušak.²⁹⁹ S. Engel je živio u Zagrebu, a početkom 1942. godine pojavio se na Sušaku. Službeno se, kao i mnogi drugi Židovi iz NDH, na teritorij pod talijanskom upravom sklonio pred ustaškim terorom. Stvarni je razlog njegova dolaska imao drugačiju pozadinu. Uputila gaje britanska obavještajna služba da pruži pomoć četničkome pokretu u Zapadnoj Hrvatskoj. S. Engel se brzo povezao s R. Grđićem, I. Mihićem, a preko dr. Bakotića i s dr. Aleksom Červarom³⁰⁰ iz Opatije. Pristupanjem braće Šuster i K. Vranića, uz četnički se pokret vezao i dio članova *JUREPO*-a iz Sušaka i Krka.³⁰¹ To je rezultiralo osnivanjem rukovodstva četničkoga pokreta za Zapadnu Hrvatsku. Nacionalni komitet kao političko rukovodstvo pokreta činili su: R. Grđić, književnik Branko Mažić, trgovac Špiro Jokić, novinar Niko Maskarić i prota Djuro Vukelić. Na čelu Vojnoga štaba, zaduženoga za stvaranje četničkih vojnih formacija u Gorskom kotaru, Kvarnerskome primorju, Istri i Lici, stajao je Ilija Mihić.³⁰² Financijsku potporu i naoružanje za četničke formacije, koje talijanske vlasti nazivaju *Milizia volontaria anticomunista* (M.V.A.C.), osiguravalo je Obavještajno odjeljenje talijanske 2. armije posredstvom pukovnika Tommasa Grignole.³⁰³ Mimo znanja talijanskih saveznika, četničko je vodstvo na Sušaku, posredstvom S. Engela, održavalo kontakte s britanskom obavještajnom službom i kraljevskom vladom u izbjeglištvu. Preko tih je veza četnička organizacija na Sušaku dobivala znatnu novčanu potporu. Tajnim kanalima koji su išli od Švicarske preko Milana i Trsta do Opatije, četničkom je vodstvu, do sloma Kraljevine Italije, bilo dostavljeno preko 4.000.000 lira.³⁰⁴

Rezultati koje je ostvario četnički centar na Sušaku nisu bili zanemarivi. Naime, dio sušačke i krčke organizacije *JUREPO*-a prišao je četnicima, četnička se organizacija proširila i na istarsku Liburniju, a na partizanskome teritoriju u Gorskom kotaru stvorene su četničke vojne formacije.³⁰⁵ Naime, tzv. *gomirskim pučem* u 3. četi 1. bataljona *Marko Trbović* 21. svibnja 1942. uzdrmana je kompaktnost partizanskih jedinica i stabilnost partizanskoga teritorija.

Prijelaz iz partizanskih u četničke redove koji se dogodio u 3. (gomirskoj) četi nije ostao izolirana pojava. U četničke je redove prebjegao i dio partizana

²⁹⁹ Podaci o S. Engelu i njegovim vezama u posjedu autora.

³⁰⁰ Dr. A. Červar je 1944. godine pristupio NOP-u i obnašao visoke funkcije u njegovim pravosudnim organima.

³⁰¹ Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.; B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 192.

³⁰² R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 156 i 189; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 165; B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 191-192.

³⁰³ B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 191.

³⁰⁴ Vidi bilješku: 299.

³⁰⁵ Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.; R. KNEŽEVIĆ, *Knjiga o Draži*, n.dj. str. 266

srpske narodnosti iz 3. bataljona *Goranin*, za četnički se pokret opredijelila većina stanovnika sela Vrelo i Jasenak, pa su četničke formacije s centrima u Gomirju i Srpskim Moravicama ubrzo narasle na oko 150 naoružanih ljudi. Da bi spriječio njihove upade i pljačkanje sela pod kontrolom partizana, Štab 5. operativne zone Hrvatske morao je na prostor Gomirja uputiti čitav 1. bataljon

1. primorsko-goranskog NOP odreda.³⁰⁶ Iako su četničke skupine bile slabe borbene vrijednosti, ipak su one, opskrbljene talijanskim oružjem i financijski podupirane iz Sušaka, predstavljale ozbiljnu smetnju razvoju NOP-a u Gorske kotaru sve do kapitulacije Kraljevine Italije.

1.3.5. Represivne mjere, provedba etničkoga čišćenja i prvi infojbamenti na području Julijske krajine

Policijske mjere, pokušaj stvaranja *Bele garde*, podupiranje četničkoga pokreta i stvaranje naoružanih četničkih formacija kojima su pribjegle talijanske vlasti radi likvidacije NOP-a, sve to nije dalo očekivane rezultate. Zato se one odlučuju na ograničenu upotrebu vojnih snaga koje su angažirane u tzv. *akcijama čišćenja* (rastrellamento) u kojima se hapse i interniraju čitave porodice, vrše strijeljanja talaca ili pak strijeljanja sumnjivih bez sudskih procesa. Metodama zastrašivanja i terora talijanske su vlasti nastojale stanovništvo odvojiti od NOP-a, a internacijama širokih razmjera lišiti partizanske snage baza za opskrbu. Jedan i drugi oblik pritiska donosili su, osim toga, i znatnu materijalnu korist dužnosnicima Kvarnerske pokrajine. Naime, početkom srpnja 1942. godine prefekt T. Testa je utemeljio *Društvo za upravljanje zaplijenjenim dobrima na anektiranim teritorijima u Riječkoj pokrajini* (Amministrazione Beni Confiscati nei Territori Annessi alla Provincia di Fiume).³⁰⁷ Ono je, navodno, trebalo iskoristiti zaplijenjenu pokretnu imovinu za pružanje pomoći porodicama poginulih talijanskih vojnika. Međutim, o poslovanju toga poduzeća nema nikakvih tragova pa se može pretpostaviti da je ono bilo samo pokriće za planiranu pljačku na anektiranome teritoriju. Bili su to ujedno i počeci ostvarivanja plana o kolonizaciji anektiranoga područja. U te se planove uklapalo i osnivanje koncentracijskoga logora u Kamporu na otoku Rabu.³⁰⁸ Prefekt Testa je tražio da barake budu montažnoga tipa, projektirane tako da se nakon likvidacije logora mogu demontirati i iskoristiti za nastambe talijanskih kolonista. Tim je tehničkim pojednostima unaprijed bila određena sudbina budućih zatočenika.

³⁰⁶ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 336; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 140.

³⁰⁷ DAR, JU-6, kut. 2203; Antun GIRON, Građa o NOR-u i socijalističkoj revoluciji iz godine 1942. u Historijskom arhivu Rijeka, *AV 27*, Zagreb 1984., str. 58.

³⁰⁸ Detaljnije u; I. KOVAČIĆ, *Koncentracijski logor Kampor*, n.dj., str. 39-47; isti, *Kampor 1942-1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu*, Rijeka 1998.

Represivne mjere talijanskih vojnih i građanskih vlasti davale su, međutim, upravo suprotne efekte od onih koje su one očekivale. Na području NDH pod kontrolom 2. armije, NOO-i su stanovnike ugroženih sela organizirano preselili na teritorij pod nadzorom partizana. Na anektiranome dijelu primorsko-goranskoga područja, na kojemu nije postojao partizanski teritorij, stanovnici su stupali u partizanske redove ili su pak čitave obitelji pa i stanovništvo čitavih naselja s pokretnom imovinom odlazili u šume pod zaštitu partizanskih jedinica. Na sušačkome i čabarsko-gerovskome području za njih su KK KPH Sušak, KK KPH Kastav i Štab 2. primorsko-goranskog NOP odreda organizirah tzv. *civilne logore* u kojima je sredinom 1942. godine bilo smješteno 2.500 do 3.000, a prema podacima Konzulata NDH u Rijeci 4.000 izbjeglica.³⁰⁹

Nakon takvoga razvoja situacije na anektiranome dijelu primorsko-goranskoga područja, talijanske su vlasti u cilju likvidacije NOP-a, na tom za njih osjetljivome području uz rapalsku granicu, pristupile izvođenju vojnoga pot-hvata velikih razmjera. Ta ofenziva na 2. primorsko-goranski odred bila je sastavni dio operacije *Slovenia* u kojoj je sudjelovalo 75.000 vojnika. U operacijama pak na području Risnjaka (*Operacija Risnjak*) sredinom 1942. godine, tj. na sušačko-kastavskome, čabarsko-gerovskome i delničkom teritoriju, bilo je angažirano oko 16.000 vojnika.³¹⁰ Jedinice 2. PG NOP odreda su se našle u vrlo složenoj situaciji jer su morale štititi oko 3.000 žena, djece i staraca smještenih u *civilnim logorima*. Uza sve to, one tijekom ofenzive nisu pretrpjele neke značajne gubitke, ali je stradalo civilno stanovništvo kojemu je nanesena ogromna materijalna šteta i koje je, prema ranije utvrđenome planu, dobrim dijelom završilo u koncentracijskim logorima: Kampor na Rabu, Gonars, Monigo, Chiesanuova, Visco te u privremenome logoru u Lovranu. Prema podacima Konzulata NDH u Rijeci, bili su internirani svi stanovnici iz 14 sela općina Crni Lug, Gerovo, Čabar, Prezid i Tršće, njih 3.180. Od preko 5.000 ukupno deportiranih civila u logore, više od 500 se više nikada nije vratilo kućama.

U toj su ofenzivi pripadnici talijanske fašističke milicije spalili čitava sela, a za ubijene su civile koristili kraške jame (fosse, foibe) kao masovne grobnice.³¹¹ Glas o postupcima talijanskih trupa, poglavito bataljuna M, pronio se

³⁰⁹ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 176 i 178; A. GIRON, *Grada o NOR-u*, n.dj., str. 58-59; I. KOVAČIĆ, *Koncentracioni logor Kampor*, n.dj., str. 39-79; Ivo KRAUTZEK, *Prilog istraživanju civilnih logora 1942. na teritoriju Drugog primorsko-goranskog NOP odreda, Riječko područje u NOP-u*, Rijeka 1988., str. 175-201; Elaborat Konzulata NDH u Rijeci: *Stradanja hrvatskog pučanstva*, n.dj.

³¹⁰ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 193; I. CUCULIĆ, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 337-341; I. CUCULIĆ - A. GIRON - B. KONČAR, *Podhum*, n.dj., str. 35-50; V. GRBAC, *Od prvih naoružanih grupa*, n.dj., str. 101-105; isti, *Operacija "Velika Kapela"* (od 16. do 29. rujna 1942.), *Historija* 3, Rijeka 1980., str. 168; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 225-261.

³¹¹ Vidi članak: *La atrocità delle truppe italiane in Balcania*, *L'Unità*, N. 3, 5 Settembre 1942., str. 2.

čitavom Julijskom krajinom, pa su se tršćanski, gorički i riječki biskupi osjetili pozvanima da upute zajednički prosvjed Mussoliniju, u kojemu dižu svoj glas protiv počinjenih okrutnosti.³¹²

Gubici i materijalna šteta stanovništva tijekom operacije "Risnjak"³¹³

Gubici civilnog stanovništva		Materijalna šteta						
Internirano	Strijeljeno	Uništeno		Zaplijenjeno				
		Kuća	Logora	Goveda	Konja	Ovaca	Koza	Svinja
5664	239	1210	5	1388	179	2912	336	517

Zbog izuzetno teškoga položaja partizanskih snaga i civilnoga stanovništva, GŠ NOV i POH je na to područje uputio 1. proleterski bataljon Hrvatske, koji je u nekoliko uspješnih akcija nanio talijanskim snagama osjetne gubitke.³¹⁴ Uspjesi partizana na anektiranome području i pojačana aktivnost jedinica 1. PG NOP odreda prisilili su talijansko zapovjedništvo na obustavljanje operacija na prostoru Risnjaka.

Iako su talijanske vlasti policijskim mjerama, akcijama čišćenja i ofenzivnim operacijama vojnih snaga nanijele ogromnu štetu civilnome stanovništvu, osnovni cilj nisu postigle. Jedinice 2. PG NOP odreda, koje su operirale uz rapsku granicu, nisu bile razbijene, a NOP nije bio likvidiran. Štoviše, jedinice 2. PG NOP odreda brojčano su ojačale, stekle veliko iskustvo, pa je još tijekom ofenzive bilo moguće osnovati Udarni bataljon, osnovu za taktičku jedinicu i

Gubici vojnih jedinica tijekom operacije "Risnjak"³¹⁵

Gubici 2. PG NOP odreda				Gubici talijanskih snaga			
Poginulo ubijeno	Ranjeno	Zaroblj. nestalo	Ukupno	Poginulo	Ranjeno	Zarobljeno	Ukupno
26	18	153	197	554	274	76	904

³¹² Vidi članak: *Protesta dei vescovi di Trieste, Gorizia e Fiume, L'Unità*, N. 4, 5 Ottobre 1942., str. 2.

³¹³ Vidi: I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 339-340; I. CUCULIĆ - A. GIRON - B. KONČAR, *Podhum*, n.dj., str. 42-43; V. GRBAC, Od prvih naoružanih grupa, n.dj., str. 105; isti, Teror okupatora u vrijeme ustanka u Kastavštini, *ZK 1*, Rijeka 1978., str. 341-346; I. KOVAČIĆ, *Koncentracioni logorKampor*, n.dj., str. 34-39; isti, Kotar Čabar, n.dj., str. 158-166 i 169-182; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 206-219 i 222.

³¹⁴ DAR, JU-6, kut. 2217; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 340-341; V. GRBAC, Od prvih naoružanih grupa, n.dj., str. 106.

³¹⁵ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 340; V. GRBAC, Od prvih naoružanih grupa, n.dj., str. 105; I. KOVAČIĆ, Grobinština u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 212; isti, Kotar Čabar, n.dj., str. 158; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 53.

prebaciti jednu četvu preko rapalske granice na područje Istre.³¹⁶ Prebacivanjem 5. čete 2. bataljona *Vladimir Gortan* 2. PG NOP odreda na Planik, Istra je faktički bila uključena u 5. operativnu zonu Hrvatske.

Pokušaj talijanskih vojnih snaga da fizički unište NOP na anektiranome primorsko-goranskome području nije dao rezultata, barem ne onakvih kakve su planirale i očekivale talijanske vlasti. Naime, dok su znatne talijanske snage bile angažirane u ofenzivnim operacijama na anektiranome području, 1. PG NOP odred, koji je u to vrijeme raspolagao s tri teritorijalna i dva udarna bataljuna, razvio je živu napadačku aktivnost. Krajem srpnja njegove su snage napale četničko uporište u Gomirju, početkom kolovoza ustašku posadu u Modrušu, izvele brojne napade na prugu Sušak-Zagreb i cestu Ogulin-Brinje-Senj.³¹⁷ Cilj tih akcija koje je poduzimao 1. PG NOP odred u suradnji sa 1. narodnooslobodilačkom udarnom brigadom Hrvatske bio je dvojak:

1. napadima na prugu Sušak-Delnice-Ogulin pružena je indirektna pomoć jedinicama 2. PG NOP odreda tijekom ofenzive talijanskih snaga na sušačko-kastavko-čabarsko područje;
2. napadima na prometnicu Ogulin-Brinje-Senj, zaposjedanjem Modruša, Križpolja, Jezerana i blokadom Brinja osiguravana je veza partizanskoga teritorija na primorsko-goranskome području s partizanskim teritorijem Korduna.

Uspjesi partizanskih snaga u tim operacijama prisilili su talijanske vojne vlasti da prekinu ofenzivu na 2. PG NOP odred i poduzmu ofenzivu širokih razmjera radi zaposjedanja partizanskoga teritorija na primorsko-goranskome području. Za tu operaciju pod nazivom *Velika Kapela*, talijanski je 5. korpus prikupio oko 30.000 vojnika i sredinom rujna krenuo u napad.³¹⁸ Budući da su se talijanskim i četničkim snagama tada na ovome području mogla suprotstaviti tri teritorijalna bataljuna 1. PG NOP odreda sa svega 500 boraca, bilo je očito da se prodor talijanskih snaga i četnika na partizanski teritorij ne može spriječiti. Dok su teritorijalni bataljuni nastojali usporiti prodor talijanskih snaga, Štab 5. operativne zone Hrvatske pozvao je s Korduna udarne bataljune

³¹⁶ Vinko ANTIĆ, *Nepokorena Istra i put do prve istarske partizanske čete*, *Prva istarska partizanska četa*, Rijeka 1972., str. 54-61; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 194 i 217-221; I. CUCULIĆ, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 341; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 141-145; V. GRBAC, *Od prvih naoružanih grupa*, n.dj., str. 105-106; Dušan JARDAS, *Prva istarska partizanska četa na Planiku 1942.*, *Prva istarska partizanska četa*, Rijeka 1972., str. 192-195; I. KOVAČIĆ, *Grobinština u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 224-225; isti, *Kotar Čabar u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 166-167; Josip MATAS, *Ustanički dani u Istri 1942. i prva istarska partizanska četa*, *Prva istarska partizanska četa*, Rijeka 1972., str. 178-190; Anton RASPOR, *Izjava o prvoj istarskoj partizanskoj četi*, *Prva istarska partizanska četa*, Rijeka 1972., str. 163-165; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 233-235 i 306-308.

³¹⁷ I. CUCULIĆ, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 341-343; V. GRBAC, *Od prvih naoružanih grupa*, n.dj., str. 110-111; isti, *Operacija "Velika Kapela"*, n.dj., str. 168.

³¹⁸ V. GRBAC, *Operacija "Velika Kapela"*, n.dj., str. 170

1. PG NOP odreda. Istovremeno je bila naredena evakuacija stanovništva i ranjenika iz partizanske bolnice. Teritorijalni bataljuni su se pod borbom povlačili pa su talijanske snage prodrle u središte partizanskoga teritorija, uništavale nepokretnu imovinu, plijenile stoku, a uz pomoć četnika, koji su im služili kao vodiči, pronašle su i uništile veliki broj zemunica u kojima su bile skrivene namirnice.³¹⁹ Najveći dio uhićenih civila, njih oko 500, upućen je u privremeni sabirni logor organiziran u zdanjima bivše tvornice cementa u Bakru. Zbog teških uvjeta dio je interniranih umro, dio je upućen u druge logore, a dio, pretežno srpske narodnosti, bio je pod izvjesnim uvjetima pušten na slobodu.³²⁰

Gubici i materijalna šteta stanovništva tijekom operacije "Velika Kapela"³²¹

Internirano civilno stanovništvo	Materijalna šteta					
	Uništeno		Zaplijenjeno			
	Logora	Bolničkih zgrada	Žita kg	Krumpira kg	Goveda kom.	Konja kom.
1100	40	2	43000	40000	695	100

Krajem rujna udarni bataljuni 1. PG NOP odreda vratili su se s Korduna i udarili u bok talijanskim snagama koje su operirale na području Drežnice i brinjskoga Gornjega kraja. Istovremeno je Udarni bataljon 2. PG NOP odreda izvršio nekoliko uspješnih napada i ugrozio talijanske snage sa zapada.³²² Spoznavši da se glavnina partizanskih snaga nalazi izvan okruženja, zapovjednik talijanskoga 5. armijskoga korpusa obustavio je daljnje operacije.

Dakle, u vojnome pogledu ofenziva talijanskih snaga nije dala očekivanih rezultata. Naime, vojna snaga NOP-a nije bila uništena, a talijanske su jedinice pretrpjele znatne gubitke; štoviše, one su se morale povući s područja Drežnice i brinjskoga Gornjega kraja, pa je na tom prostoru bila ponovno uspostavljena partizanska vlast. Držeći taj prostor pod svojom kontrolom, NOP je osigurao uvjete za jačanje svoga vojnoga potencijala, širenje partizanskoga teritorija i

³¹⁹ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 344-345; V. GRBAC, Operacija "Velika Kapela", n.dj., str. 171-172; Jela JANČIĆ-STARČ, *Vojno-partizanska bolnica u Drežnici 1942-1944.*, Zagreb 1971., str. 20-25.

³²⁰ Porodice čiji su muški članovi pristali pristupiti u četničke redove bile su puštene kućama.

³²¹ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 347; V. GRBAC, Operacija "Velika Kapela", n.dj., str. 174-175.

³²² I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 346; A. GIRON, Građa o NOR-u, n.dj., str. 56; V. GRBAC, Operacija "Velika Kapela", n.dj., str. 173.

time za, dakako, jačanje svoga političkoga utjecaja na čitavome primorsko-goranskome području.

Gubici vojnih jedinica tijekom operacije "Velika Kapela"³²³

<i>Gubici 1. PG NOP odreda</i>				<i>Gubici talijanskih snaga</i>			
Poginulo ubijeno	Ranjeno	Zarobljeno nestalo	Ukupno	Poginulo	Ranjeno	Zarobljeno	Ukupno
52	74	70	196	763	450	35	1248

1.3.6. **Jačanje vojne i političke komponente NOP-a na primorsko-goranskome području**

U jesenskoj ofenzivi talijanskoga 5. korpusa na partizanski teritorij, primorsko-goranske partizanske snage dokazale su svoju borbenu vrijednost. Pokazalo se, naime, da su udarni bataljuni 1. i 2. PG NOP odreda po svom naoružanju, zapovjednome kadru i borbenome iskustvu sposobni izvršavati taktičke zadatke. Stoga je nakon ofenzive Štab 5. operativne zone započeo s priprema- ma koje su rezultirale osnivanjem primorsko-goranskih brigada. Već sredinom listopada 1942. godine u Drežnici je osnovana 6. narodnooslobodilačka udarna (NOU) brigada Hrvatske, prva taktička jedinica Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske (NOVH) na primorsko-goranskom području.³²⁴ U svojim prvim akci- jama, kod Gomirja, Kosanovića i Modruša, prva primorsko-goranska brigada je dokazala svoju borbenu vrijednost.³²⁵ U razdoblju ofenzivnih operacija 6. NOU brigade, kraj Drežnice, u središtu partizanskog teritorija, bila je osnovana i druga primorsko-goranska taktička jedinica pod nazivom 14. jedinica NOVH. Time je bila osnažena vojna komponenta NOP-a, učvršćena stabilnost partizan- skoga teritorija i stvorene pretpostavke za njegovo proširenje.

Razvoj vojnih snaga NOP-a na primorsko-goranskome području nije adek- vatno pratio proces stvaranja njegovih političkih organa. Na to su utjecali broj- ni činioci objektivne naravi: ofenzivne operacije talijanskih snaga u kojima su devastirana, opljačkana i raseljena čitava područja, zbrinjavanje stanovništva u *civilnim logorima* na anektiranome području, osiguravanje egzistencije sta-

³²³ S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 59.

³²⁴ Detaljnije u: V. ANTIĆ, *Razvoj komunističkog*, n.dj., str. 160-161; I. CUCULIĆ, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 350; Radoslav KOSANOVIĆ Braco, *Šesta primorsko-goranska udarna brigada, Partizanska Dreznica* JZHAK 12, Karlovac 1982., str. 191-223; S. TINTOR, *Tri- naesta*, n.dj., str. 59.

³²⁵ I. CUCULIĆ, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 351-352; R. KOSANOVIĆ Braco, *Šesta*, n.dj., str. 196-198.

novništva na popaljenome partizanskome području nakon talijanske ofenzive i organiziranje obrane ponovno uspostavljenoga partizanskoga teritorija. Zbog toga su rukovodstva i organizacije KPH najveći dio svoje aktivnosti usmjeravale na jačanje partizanskih jedinica i osiguravanje minimalnih uvjeta egzistencije za civilno stanovništvo. Međutim, ti objektivni činioci nisu bili jedini uzrok sporijega stvaranja novoga sustava vlasti koji će djelovati pod kontrolom KPH. Na to je utjecalo izvjesno neshvaćanje direktiva središnjega rukovodstva KPH, ali i neadekvatna organizacijska struktura KPH na primorsko-goranskome području. Naime, dok je Štab 5. operativne zone koordinirao vojne akcije na čitavome području Drežnice, brinjskoga Gornjeg kraja, Gorskoga kotara, Kvarnerskoga primorja i Istre, radom postojećih kotarskih rukovodstava i organizacija KPH rukovodilo se iz više centara. Tako je radom KPH na području Drežnice i Ogulina rukovodio OK KPH za Karlovac, a na području Delnica i Kupske doline KK KPH Delnice, samo nominalno podređen Okružnome komitetu KPH za Hrvatsko primorje.³²⁶ OK KPH za Hrvatsko primorje je, osim za delnički kotar, bio nadležan kotarskim rukovodstvima i organizacijama KPH na području Kvarnerskoga primorja, Rijeke i Istre, s time što je KK KPH Sušak bio zadužen za djelovanje na sušačkome području, u čabarsko-gerovskome kraju, Rijeci i Istri, a KK KPH Kastav za djelovanje na području Kastavštine, Grobinštine, u Rijeci i Istri. Veza s KK KPH Krk i aktivistima otoka Raba održavana je posredstvom KK KPH Sušak. Zbog ispreplitanja nadležnosti, teškoća u održavanju ilegalnih veza i prenošenju uputa, postojeća organizacijska struktura nije mogla davati dobre rezultate. Aktivnost OK KPH za Hrvatsko primorje iscrpljivala se uglavnom na obalnome području od Novoga do Kraljevice, a KK KPH Delnice, KK KPH Kastav, KK KPH Sušak i KK KPH Krk djelovali su na temelju vlastite inicijative i u okviru svojih kadrovskih mogućnosti.³²⁷ Neadekvatnost organizacijske strukture KPH u Gorskome kotaru i Kvarnerskome primorju CK KPH je uočio još sredinom 1942. godine, pa je stoga dao upute i pomoć za osnivanje posebnoga Okružnoga komiteta KPH za Gorski kotar. Direktiva CK KPH o osnivanju posebnog OK KPH za Gorski kotar provedena je tek početkom listopada, jer su pripreme za njegovo konstituiranje bile prekinute zbog ofenzive talijanskih snaga na partizanski teritorij Drežnice i brinjskoga Gornjega kraja.³²⁸ Na području Kvarnerskoga primorja

³²⁶ HDA, KP-9/173, KP-179, KP-12/310, KP-266/62, KP-267/212, KP-267/237; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 356; N. RAČKI-Koljka, *Sjećanja na revoluciju*, n.dj., str. 83-86.

³²⁷ HDA, KP-9/173, KP-9/186, KP-10/231, KP-266/65, KP-266/83, KP-266/123, KP-266/142, KP-267/205, KP-267/263, KP-268/49, KP-269/475; MGR, film XIX./20-26 i 30-31; R. BUTORVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 209-219; A. GIRON, KPH na o. Krku, n.dj., str. 122-123; N. RAČKI-Koljka, *Sjećanje na revoluciju*, n.dj., str. 72-73.

³²⁸ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 357.

gdje je, uza sve nedostatke, organizacijska struktura KPH u osnovi bila postavljena već početkom 1942. godine, direktive CK KPH su se realizirale mnogo brže. Na području Kvarnerskoga primorja su, naime, od kolovoza 1942. godine djelovali kotarski komiteti KPH: Kastav, Sušak, Krk, Crikvenica i Novi, mjesni komiteti KPH: Sušak, Punat i MK KP Rijeke, a KK KPH Senj i Rab bili su u osnivanju.³²⁹ Funkciju rukovodstva KPH na području Istre vršila je partijska ćelija 5. čete 2. bataljona 2. PG NOP odreda vezana direktno uz OK KPH za Hrvatsko primorje.³³⁰ U vrijeme dolaska čete na sektor Učke, u Istri i Rijeci već su bile stvorene pretpostavke za utemeljenje NOP-a. Naime, do polovice 1942. godine u većem su dijelu Istre već djelovale grupe suradnika i simpatizera NOP-a, povezane međusobno i s Okružnim komitetom KPH za Hrvatsko primorje.³³¹ Zbog provala i hapšenja aktivista pojedine su se veze gasile, ali jednom uspostavljeni kontakti nisu nikada bili prekinuti. Preko tih su veza u Istru stizale upute OK KPH za Hrvatsko primorje, ilegalni partizanski tisak i propagandni materijal, a iz Istre je OK KPH za Hrvatsko primorje dobivao izvještaje o stanju na terenu.

1.3.7. **Utemeljenje NOP-a u Istri i Rijeci**

Stvaranje osnova za razvoj NOP-a u Istri bilo je izuzetno složeno. Odnosi među hrvatskim i talijanskim življem, odnosi između sela i grada nastali još u drugoj polovici XIX. st. ostali su nepromijenjeni. Štoviše, dvadesetogodišnja fašistička diktatura, ozakonjena denacionalizacija većinskoga hrvatskoga življa i gospodarski pritisak na seosko stanovništvo još su više potencirali nacionalne suprotnosti između grada i sela. Tršćanska direkcija PCI nije pokazivala razumijevanje za nacionalnu problematiku i socijalni položaj seljaštva. Stoga i nije mogla naći oslonca u prirodnome savezništvu radništva, istarskome seljaštvu hrvatske narodnosti, a ono je činilo veći dio stanovništva. Utjecaj PCI se stoga ograničio na tanki sloj istarskih proletera i poluproletera talijanske i hrvatske narodnosti, a to je pak olakšavalo fašističkome režimu kontrolu njenoga rada i otkrivanje aktivista. Česte provala i hapšenja najistaknutijih članova PCI desetkovali su njene redove. U Istri su, pored ostalih, bili npr. uhićeni i internirani istaknuti vođe PCI, Luigi Frausin i Natale Kolarič.

³²⁹ HDA, KP-8/108, KP-8/128, KP-9/158, KP-9/165, KP-9/194, KP-14/479, KP-267/253; MGR, film XV./47, film XV./62-63, film XX./20-26; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 203-210; A. GIRON, KPH na o. Krku, n.dj., str. 123-125; Vladimir KNIFIĆ, Kotarski komitet KPH Senj od osnivanja do početka godine 1944., *Senjski zbornik* (dalje: SZ) 7/1976.-1977., Senj 1977., str. 155-170; Mladen PLOVANIĆ, Josip Kalafatić-Malicija u Kotarskom komitetu KPH Senj godine 1943. (Prilog za monografiju), SZ 8, Senj 1980., str. 123-128.

³³⁰ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 218; I. KOVAČIĆ, Grada za historiju NOP-a, n.dj., str. 123-138.

³³¹ Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 34-35, 38-47 i 56-115.

Programska orijentacija, stanje organizacija PCI i njihovo djelovanje nisu bili posebna značajka Istre. Takvo je djelovanje bilo rezultat političkoga programa i odnosa u PCI nakon uvođenja fašističke diktature. Naime, nakon 1926. godine, kada su izvan zakona stavljene sve stranke osim PNF-a i nepolitičke udruge, Katoličke akcije (*Azione cattolica*), PCI nije uspjela trajnije organizirati rad svoje ilegalne Središnjice u zemlji (*Centro interno*) i povezati ga sa Središnjicom u inozemstvu (*Centro estero*). Unutarstranačke borbe pojedinih struja koje se tada javljaju, još su više slabile njenu akcijsku sposobnost. Centralni komitet PCI, koji je djelovao u inozemstvu (Francuska), ne obazirući se na stvarne odnose snaga u Italiji, zalagao se za striktno provođenje stajališta i odluka Kominterne. Tako je u tom razdoblju PCI prekinula suradnju s PSI, orijentirala se na savez s poljoprivrednim proletarijatom i bila usmjerena na proletersku revoluciju. Promjene političke orijentacije PCI bile su posljedica novoga stajališta Kominterne o stvaranju antifašističke fronte. Tako će se tek 1937. godine PCI ponovno približiti socijalistima (PSI) i postići sporazum o jedinstvu akcije u cilju obaranja fašističke diktature i obnavljanja parlamentarne demokracije u Italiji. Tu programsku orijentaciju, u različitim varijantama, PCI će zastupati sve do kraja Drugoga svjetskoga rata.³³²

Ostavljajući izvan sfere svoga interesa i djelovanja nacionalno pitanje, PCI se nije suprotstavljala denacionalizatorskoj politici talijanske vlasti, pa je tako faktički i sama pridonosila produbljivanju nacionalnih suprotnosti. Načelno, PCI se izjasnila za pravo Hrvata i Slovenaca Julijske krajine na samoopredjeljenje, ali to stajalište nije našlo konkretizaciju u njenome programu.³³³ Dakako, ne smije se ispustiti iz vida njeno stajalište o nužnosti nasilnoga rušenja postojećega društvenoga i političkoga sustava, a to je bilo presudno za pristupanje istarskih radnika NOP-u, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Međutim, zbog svoga stajališta prema nacionalnome pitanju, PCI nije mogla imati utjecaja na političko opredjeljivanje istarskoga seljaštva. Politički utjecaj na istarskome selu imalo je stoga narodnjački orijentirano svećenstvo koje je, bez sumnje, odigralo značajnu ulogu u očuvanju nacionalnoga identiteta istarskih Hrvata. Naime, pod zaštitom kanonskoga prava svećenstvo je moglo, u okviru crkvenih obreda, koristiti hrvatski jezik, pa je na taj način čuvalo i poticalo nacionalne osjećaje hrvatskog seljaštva. Naravno, fašističke su vlasti nastojale zatrti i taj zadnji trag izražavanja nacionalne svijesti. Progoni i šikaniranja narodnjački orijentiranoga svećenstva bili su prisutni, ali fašističke vlasti nisu mogle službeno uredovati protiv svećenika, a da ne dođu u otvoreni

³³² Detaljnije u: Giorgio GALLI, *Storia del Partito comunista italiano*, Milano 1958., str. 125-160 i 200-201

³³³ Detaljnije u: G. GALLI, *Storia*, n.dj., str. 121 i 157; Pierluigi PALLANTE, *Il P.C.I. e la questione nazionale Friuli-Venezia Giulia 1941-1945*, Udine 1980., str. 31-34; V. BRATULIĆ, *Međunarodni*, n.dj., str. 29-35; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 63.

sukob s Katoličkom crkvom.³³⁴ Zbog utjecaja svećenstva koje je, uz njegovanje nacionalnih osjećaja, razumljivo, širilo i kršćanski svjetonazor suprotan komunističkome te stajališta talijanskih komunista prema nacionalnome pitanju, narodnjaci su odbijali bilo kakvu suradnju s PCI. Oni su ostvarivanje svojih gospodarskih i nacionalnih interesa vidjeli u sjedinjenju Istre s jugoslavenskom državnom zajednicom, idealizirajući prilike u Kraljevini Jugoslaviji. Zato je slom Jugoslavije u ratu s fašističkom Italijom izazvao kod hrvatskoga stanovništva Istre rezignaciju i osjećaj nemoći.

U tako složenim prilikama bilo je izuzetno teško stvoriti političku klimu za prihvaćanje NOP-a kojemu na čelu stoje komunisti. Politička platforma KPH o zajedničkoj borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje bila je, istina, prihvatljiva svim antifašističkim snagama u Istri. Međutim, zajedničku frontu svih antifašističkih snaga nije bilo jednostavno ostvariti. Rukovodstva PCI u istarskim gradovima odbijala su suradnju na osnovi oružane borbe, a nacionalno-oslobodilački program KPH procjenjivala su nacionalističkim.³³⁵ Sljedbenici narodnjačke ideje u središnjoj Istri još su krajem 1941. godine, barem načelno, prihvatili orijentaciju KPH na stvaranje jedinstvene fronte u borbi za nacionalno oslobođenje. Narodnjaci, međutim, nisu bili klasično ustrojena politička stranka, pa je stajalište jedne grupe bilo tek naznaka moguće suradnje. Naime, zbog razlika u svjetonazoru, stajališta talijanskih komunista prema nacionalnome pitanju, netočnih informacija o nositeljima otpora na području poražene Jugoslavije,³³⁶ narodnjaci nisu imali povjerenja ni u hrvatske komuniste. Zbog svih tih razloga i razlika u metodama političkoga djelovanja, proces uključivanja istarskih narodnjaka u NOP odvijao se postupno tijekom prve polovice 1942. godine. To je vidljivo kako iz izvješća Josipa Matasa-Abesinca iz mjeseca studenoga, tako i izvješća OK KPH za Hrvatsko primorje od 7. prosinca 1942. u kojemu stoji: *Ovih dana je preko Kastva prispio izvještaj od drugova iz Istre. Stanje u tamošnjoj organizaciji i dalje je slabo. Partijska jedinica u četi, čini prema izvještajima drugova sve da se poveže s mjestima i selima u čemu je donekle uspjela. Mase navodno željno očekuju slom fašizma, ali dugi nerad s njima i 20-godišnje ropstvo, učinili su od njih elemenat, koji vrlo teško prilazi organizaciji i organizovanoj borbi.*³³⁷ Naime, u tom se razdoblju u NOP uključuju nekadašnji članovi organizacije *Borba*, a potporu aktivistima NOP-a daju i narodnjački orijentirani istarski svećenici. U isto vrijeme, ne obazirući se na sta-

³³⁴ Detaljnije u: B. MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni*, n.dj., str. 488-491 i 525-532.

³³⁵ H. BURŠIĆ, Općina Labin u NOB-u, n.dj., str. 143 i 146-148; MGR, film XX720-26.

³³⁶ Istarski su narodnjaci slušali emisije BBC-a u kojima su Draža Mihailović i četnici prikazivani kao nositelji otpora u okupiranoj Jugoslaviji (Z. ČRNJA, *Obećana zemlja*, n.dj., str. 59; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 63).

³³⁷ Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 58-65, 76-77, 79-81 i 54-56; I. KOVAČIĆ, Građa za historiju NOP-a, n.dj., str. 127-129.

jališta svojih rukovodstava, u NOP se uključuju i pojedini članovi PCI.³³⁸ Tako je do polovice 1942. godine bilo moguće osnovati organizirane grupe pristaša NOP-a na: Pazinštini, Puljštini, Bužeštini, Poreštini, Labinštini, uspostaviti veze s MK KP Rijeke, a preko njega s KK KPH Sušak, KK KPH Kastav i OK KPH za Hrvatsko primorje. Otkrivanjem organizacije NOP-a na Pazinštini u lipnju 1942. godine i hapšenjem njenih aktivista, fašističke su vlasti zadale težak udarac NOP-u Istre. Provala se, međutim, nije proširila na ostala područja, pa su organizacije i povjerenici NOP-a u Istri nastavili sa svojom aktivnošću.³³⁹

Pokretanje i utemeljenje NOP-a na području Liburnije imalo je brojne značajke karakteristične za NOP u ostalim dijelovima Istre, ali i izvjesne posebnosti uvjetovane njenim povijesnim razvojem i geopolitičkim položajem. Jedna od tih značajki bila je liberalna orijentacija liburnijskih narodnjaka kojima svjetonazor komunista nije bio prepreka za suradnju. Radništvo je, uglavnom poluproletarijat, bez obzira na utjecaj PCI, sačuvalo nacionalnu svijest. Tome su, bez sumnje, pridonijeli trajni kontakti sa susjednom Kastavštinom i slovenskim područjem.³⁴⁰ To su razlozi zbog kojih je na području Liburnije bez rezerve prihvaćen program borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje čiji su nositelji bili KPH ili OF Slovenije. Na tom su području, osim MK KPH za Liburniju, djelovale ćelije KP u: Matuljima, Zvoneću i Brgudu, a odbori ili pak povjerenici NOP-a u svim selima na Krasu.³⁴¹

Nakon provale i hapšenja članova MK KPH za Liburniju u travnju 1942. godine, nisu bile prekinute veze sa suradnicima NOP-a na tome području.³⁴² Naime, tijekom lipnja se na Učku prebacila grupa boraca Brkinske partizanske čete predvođena Ivanom Brozinom-Slovanom. Ta je grupa preko suradnika NOP-a u Kućelima, Zvoneću i Velom Brgudu pokušavala doći u kontakt s MK KP Rijeke, a preko njega s OK KPH za Hrvatsko primorje. Uspostavljanje veze, međutim, nije uspjelo jer je delegat OK KPH, Moša Albahari, uhićen prilikom dolaska na Učku.³⁴³ I. Brozina se tada, posredstvom suradnika NOP-a Kastavštine, prebacio do Štaba 2. PG NOP odreda. Tu je od boraca iz Istre formirana četa koja je 25. kolovoza upućena u Istru. Četa je uspjela neopaženo

³³⁸ Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 58-67, 76-77, 79-81, 93, 119-121, 129-131 i 134-135.

³³⁹ H. BURŠIĆ, Općina Labin u NOB-u, n.dj., str. 145; isti, Provala organizacije NOP-a 1942. god. na Pazinštini, *PM* 3, Pazin 1972., str. 47-63.

³⁴⁰ Detaljnije u: Antun GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije na području Liburnije*, *PSJ* 6, Rijeka/Zagreb 1988., str. 5-7.

³⁴¹ V. ANTIĆ, *Razvoj komunističkog*, n.dj., str. 150; Ivan BROZINA-Slovan, *Put Prve istarske brigade "Vladimir Gortan"*, Pula 1959., str. 11-12; A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 9.

³⁴² A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 9.

³⁴³ V. ANTIĆ, *Nepokorena Istra i put*, n.dj., str. 56; I. BROZINA-Slovan, *Put Prve istarske*, n.dj., str. 17-18; J. MATAS, *Ustanički dani u Istri*, n.dj., str. 181.

prijeći rapalsku granicu i prvih se dana rujna smjestila u logor na Planiku.³⁴⁴ Ta je prva istarska partizanska četa, faktički 5. četa 2. bataljona *Vladimir Gortan* 2. PG NOP odreda, uspjela u relativno kratkome vremenu osnovati organizacije NOP-a na području istarskoga Krasa, Buzeštine i Labinštine.³⁴⁵ Djelovanje četne partijske ćelije kao političkoga rukovodstva KPH u Istri i vojna aktivnost čete kao jedinice NOV i PO Hrvatske odvijali su se uz suglasnost Kominterne. Naime, u kolovozu 1942. godine Kominternu je izvijestila CK KPJ da na području Istre može osnovati svoje borbene organizacije kojima će se kasnije priključiti i članovi PCI. To je, dakako, učvrstilo pozicije KPH u Istri i označilo novu etapu u razvoju NOP-a na tome području.³⁴⁶

Na području grada Rijeke NOP se razvijao u uvjetima koji su se po mnogočemu razlikovali od onih u ostalim dijelovima Kvarnerskoga primorja, ali i onih u Liburniji i Istri južno i zapadno od Učke. Rijeka je bila industrijsko središte Kvarnerske pokrajine s brojnim radništvom. Međutim, većina njenih stanovnika, dakle i većina radnika iz užega gradskoga područja, nije imala razvijen osjećaj pripadnosti ni jednom od susjednih naroda. Prema tvrdnji Matije Gržine Silva, člana Komunističke partije Slovenije (KPS) zaduženoga za rad u Rijeci, i Anke Berus, koja je u svojstvu instruktora CK KPH sredinom svibnja 1942. godine boravila u Rijeci, riječko je radništvo prihvaćalo antifašistički karakter i program socijalnoga oslobođenja, ali ne i nacionalnooslobodilačku komponentu NOP-a.³⁴⁷

Dakako, izuzetak je činilo radništvo prigradskih naselja, Kastavštine, istarskoga Krasa i Slovenskoga primorja koje je nalazilo zaposlenje u riječkim industrijskim poduzećima. Stoga radništvo u Rijeci nije moglo osjetiti i nije osjećalo denacionalizatorsku djelatnost fašističkoga režima. Ono se suprotstavljalo talijanskome fašizmu s klasnih, a ne nacionalnih pozicija. Antifašistički orijentirano radništvo bilo je ujedno jedina društvena grupa u Rijeci koja je bila spremna prihvatiti političku platformu KPH, jer je ona sadržavala antifašizam i borbu za socijalno oslobođenje. U početku je, međutim, tek mali broj radnika

³⁴⁴ D. JARDAS, *Prva istarska*, n.dj., str. 193; Anton RASPOR, Izjava o prvoj istarskoj partizanskoj četi, *Prva istarska partizanska četa*, Rijeka 1972., str. 163.

³⁴⁵ V. ANTIĆ, *Nepokorena Istra i put*, n.dj., str. 57, 65 i 141; D. JARDAS, *Prva istarska*, n.dj., str. 193; I. KOVAČIĆ, *Grada za historiju NOP-a*, n.dj., str. 193; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Druge odred*, n.dj., str. 306-308.

³⁴⁶ Detaljnije u: Metod MIKUŽ, *Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941 do 1945)*, ZČ, 12-13/1958.-1959., Ljubljana 1959., str. 14; Mario MIKOLIĆ, *Komunistička partija Jugoslavije i Komunistička partija Italije u odnosu na NOP u Istri*, ČSP 1, Zagreb 1975., str. 158; P. PALLANTE, *II P.C.I. e la questione nazionale*, n.dj., str. 55.

³⁴⁷ Vidi: HDA, KP-9/158, KP-270/534 i KP-270/542. Usporedi: Antun GIRON, *Talijanske vlasti o stanovništvu Kvarnerske pokrajine 1940. i 1942. godine*, *VHARIP* 26, Pazin-Rijeka 1983., str. 137-153.

i članova PCI Rijeke bio spreman prihvatiti suradnju s KPH i političku platformu NOP-a.¹⁴⁸

Tijekom 1942. godine MK KP Rijeke je razvio značajnu aktivnost na gradskome području. U siječnju je organizirao ispisivanje parola u riječkome Starome gradu, u veljači je osigurao ilegalni boravak i djelovanje delegata OK KPH za Hrvatsko primorje, u travnju je organizirao ilegalnu tiskarsku tehniku koja je umnožila dva teksta: dvojezični letak na kojemu je kao izdavač naveden MK KP Rijeke i letak na talijanskome jeziku s potpisom komunista Hrvatske. Uoči 1. svibnja ti su leci bili razaslati po čitavome gradu. Sredinom svibnja bio je organiziran ilegalni prelazak Anke Berus, instruktora CK KPH, iz Kastavštine u Rijeku, a zatim iz Rijeke na Sušak. U NOP je tada bilo uključeno oko 30 suradnika iz redova radnika zaposlenih u Kvarnerskim brodogradilištima, Silurificiju (tvornica torpeda) i R.O.M.S.A. (rafineriji nafte), a MK KP Rijeke je održavao ilegalne veze s KK KPH Kastav, KK KPH Sušak, Štabom 2. PG NOP odreda i suradnicima NOP-a na području Liburnije.¹⁴⁹ MK KP Rijeke nije, međutim, uspijevao proširiti bazu NOP-a, pa se čitava aktivnost odvijala u uskome krugu od tridesetak suradnika. Razlozi za to bili su višestruki: relativno dobar materijalni položaj pretežno kvalificiranih radnika Rijeke, neosjetljivost prema nacionalnom pitanju, povezanost s Tršćanskom federacijom PCI, nepovjerenje u nepoznate aktiviste KPH itd. Iako je, dakle, MK KP Rijeke razvio značajnu aktivnost, NOP je u Rijeci činio tek početne korake.

¹⁴⁸ U Rijeci je bilo nastanjeno preko 5.000 radnika od kojih se tijekom druge polovice 1942. godine tek tridesetak, tj. 0,6 posto, organizirano uključilo u NOP. Usporedi: AISP, KP-27/1689; L. GIURICIN, *Nastanak i razvoj prvih*, n.dj., str. 117-125; Josip ŽGALJIĆ, *Radničkim stazama riječke rafinerije*, Rijeka 1977., str. 61.

¹⁴⁹ Detaljnije u: L. GIURICIN, *Nastanak i razvoj prvih*, n.dj., str. 117-125.

2. PREKRETNICA U DRUGOME SVJETSKOME RATU I NJEN ODRAZ NA PRILIKE U OKUPIRANOJ KRALJEVINI JUGOSLAVIJI I HRVATSKOJ

2.1. UTJECAJ POBJEDA ANTIFAŠISTIČKE KOALICIJE NA MIJENE U PLANOVIMA OSOVINSKIH SAVEZNIKA, NOP-a I SREDIŠNJICE HSS-a

Tijekom druge polovice 1942. godine velike su sile Antifašističke koalicije zaustavile napredovanje vojnih snaga osovinskoga bloka na Pacifiku, u Africi i na istočnome europskome bojištu. Preuzimanje operativne inicijative bilo je povod za stvaranje planova vojnoga i političkoga karaktera. Strateški planovi Velike Britanije i SAD-a davali su prednost Sredozemlju i europskome ratištu. To je, dakako, odgovaralo i SSSR-u jer bi otvaranje nove fronte u Europi rasteretilo njegove snage.

Vojni su planovi velikih sila Antifašističke koalicije imali i političku pozadinu. Interesna sfera Zapadnih saveznika, poglavito Velike Britanije, nije obuhvaćala samo Sredozemlje i srednju Europu već i Balkanski poluotok i Podunavlje. Stoga taj prostor nisu željeli prepustiti utjecaju SSSR-a jer bi to, uz ostalo, značilo i širenje komunističkoga poretka u Europi. Istina, u tom razdoblju SSSR ne iskazuje namjeru da svoj utjecaj proširi na Podunavlje i Balkanski poluotok, jer mu je još uvijek neophodno čvrsto savezništvo s Velikom Britanijom i SAD-om.

Prekretnica u sukobu velikih sila morala se odraziti na njihov odnos prema prostoru razbijene Jugoslavije, na planove političkih subjekata u okupiranoj zemlji i njihove međusobne odnose. Kraljevina Italija i Treći Reich nastoje vojnim i političkim mjerama osigurati svoje pozicije na Balkanskome poluotoku,

poglavito na području NDH. Zapadni saveznici ponovno aktualiziraju razmatranje pitanja jugoslavensko-talijanske granice i pitanje svoga odnosa prema četničkom pokretu i NOP-u. U isto vrijeme političke stranke i pokreti u zemlji nastoje uskladiti svoje aktivnosti i planove s novonastalim prilikama na svjetskim ratištima.

2.1.1. Operativna inicijativa, politika i planovi sila Antifašističke koalicije od sredine 1942. do sredine 1943. godine

U drugoj polovici 1942. godine operativnu su inicijativu na svjetskim ratištima preuzele sile Antifašističke koalicije. Nakon pomorske bitke kod Midwaya i zaposjedanja Guadalcanala u kolovozu 1942. godine, inicijativu na Pacifiku imaju vojne snage SAD-a. Na afričkom je bojištu u listopadu 1942. godine britanska 8. armija izvojevala pobjedu kod El Alameina, a u studenom su, nakon uspješnoga desanta, anglo-američke snage zaposjele Alžir i Maroko. Rommelov ekspedicijski korpus i talijanske jedinice su, nakon bitke u klancu Kasserine, zadržali kontrolu nad Tunisom. Budući da su im britanska mornarica i zrakoplovstvo onemogućili opskrbu, oni su u svibnju 1943. godine bili prisiljeni na kapitulaciju. U američko je zarobljeništvo palo oko 275.000 talijanskih i njemačkih vojnika.³⁵⁰

Sredinom studenoga 1942. godine prešle su u protunapad i sovjetske snage na južnome dijelu bojišta. Sovjetska ofenziva na fronti kod Staljingrada (Volgograd) okončana je u veljači 1943. godine potpunim porazom njemačke 6. armije. U isto su vrijeme sovjetske snage na sjevernom dijelu bojišta uspjele deblokirati Lenjingrad (Petersburg). Sredinom 1943. godine njemačko je Vrhovno zapovjedništvo pokušalo ponovno preuzeti inicijativu na istočnoj fronti. Međutim, ofenziva na izbočini Kursk-Orel nije dala rezultata, pa su se njemačke snage morale povući i prijeći u obranu.³⁵¹

Ti su uspjesi sovjetskih snaga ostvareni uz velike materijalne žrtve koje je, bez pomoći Zapadnih saveznika, SSSR teško mogao nadoknaditi. Stoga je SSSR bio spreman na ustupke koji će učvrstiti međusobno povjerenje sila Antifašističke koalicije. U funkciji takve Staljinove politike bilo je utvrđeno stajalište Kominterne i SSSR-a prema planovima KPJ krajem 1942. godine, a zatim i donošenje odluke o raspuštanju Kominterne u svibnju 1943. godine.³⁵²

³⁵⁰ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski*, n.dj., str. 451-453; isti, *Drugi svetski rat 1939-1945.*, knj. 2, Beograd 1973., str. 112-124; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 219-221 i 222-246; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 683.

³⁵¹ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski*, 2, n.dj., str. 13-26, 39-42 i 45-63; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 252-253, 291-295 i 301-303.

³⁵² J. PLETESKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 270.

Ostvareni vojni uspjesi u razdoblju od sredine 1942. do sredine 1943. godine postali su osnovom za utvrđivanje novih strateških zadataka sila Antifašističke koalicije. Velika Britanija i SAD planirale su uzdrmati osovinski blok slamanjem njegove najslabije karike - fašističke Italije. Odluka o tome donesena je na konferenciji u Casablanci u siječnju 1943. godine.

Zaposjedanje Pantellerije početkom lipnja, žestoko bombardiranje talijanskih gradova i konačno iskrcavanje anglo-američkih snaga na Siciliji početkom srpnja 1943. godine bili su više nego jasni pokazatelji namjera Zapadnih saveznika.³⁵³ Zbog neuspjeha na bojištima, kralj V. Emanuele III. smijenio je i dao uhititi Mussolinija, a novim je predsjednikom vlade imenovao maršala Pietra Badoglija. Kraljevina Italija, u kojoj je fašistički režim bio zamijenjen vojnom diktaturom, bila je pred slomom.³⁵⁴ To je Saveznicima pružalo mogućnost otvaranja ratišta na Balkanskome poluotoku³⁵⁵ ili pak prodora u srednju Europu i izbijanje na granice Trećeg Reicha. Za te se varijante posebno zalagao britanski premijer Winston Churchill jer bi ostvarenjem toga plana bilo spriječeno širenje sovjetskoga utjecaja.³⁵⁶

Ti su planovi pak ponovno aktualizirali pitanje jugoslavensko-talijanske granice, pa se o toj problematici raspravlja i u britanskome Foreign Officeu i u američkome State Departmentu.³⁵⁷ Jugoslavenska kraljevska vlada, međutim, to pitanje ne želi oficijelno pokrenuti, iako su na tome inzistirali predstavnici Slovenske ljudske stranke i HSS-a.³⁵⁸

Drugo pitanje za koje su Zapadni saveznici, posebno Britanci, zainteresirani bila je mogućnost korištenja vojnoga potencijala jugoslavenskih pokreta otpora u realizaciji planiranih savezničkih pothvata. Zbog evidentne suradnje četnika

³⁵³ L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1294; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 369; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 682.

³⁵⁴ L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1294-1295; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 370; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 694.

³⁵⁵ C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 369; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 695 i 699. Da su Britanci takvih planova imali, svjedoče *Upute Jurja Kmjevića za djelatnost Hrvatske seljačke stranke*, ožujak 1943. godine, upućene iz Londona. U točki 3. se izrijekom navodi: *Najvažnija je linija Dubrovnik-Makarska, gdje se Saveznici namjeravaju iskrcati*. Vidi: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 337.

³⁵⁶ Prema tvrdnji A. J. P. Taylora, za Balkanski poluotok i Podunavlje bio je zainteresiran W. Churchill, ali ne i predsjednik SAD-a Roosevelt. Amerikanci su, naime, smatrali da bi, s obzirom na neznatne gospodarske potencijale tih područja, ratni naponi Saveznika bili neisplativi. Stoga su inzistirali da se operacije usmjere prema gospodarski snažnom zapadnom dijelu Njemačke čijim će se potencijalom moći nadoknaditi ratni troškovi Zapadnih saveznika (A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 699).

³⁵⁷ Detaljnije u: A. GIRON, *Rijeka u Drugom*, n.dj., str. 90; G. VALDEVIT, *La questione di Trieste*, n.dj., str. 27-29.

³⁵⁸ Na tome su inzistirali dr. Miha Krek iz Slovenske ljudske stranke i dr. Juraj Krnjević, tajnik HSS-a (A. GIRON, *Rijeka u Drugom*, n.dj., str. 91; B. KRIZMAN, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 403-421 i 459-640; B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 102 i 126-129).

s njemačkim i talijanskim okupacijskim snagama i zbog nedvojbene ideološke povezanosti vodstva NOP-a sa SSSR-om, Britanci su bili oprezni. Politički su ih razlozi, naime, navodili na očuvanje veza sa službenim predstavnikom kraljevske vlade, Dražom Mihailovićem. Međutim, vojni im je interes nalagao povezivanje s NOP-om, pa su Britanci sredinom 1943. godine, ne prekidajući veze s Mihailovićem, uputili svoju vojnu misiju i u Vrhovni štab NOV i POJ.³⁵⁹ To je, uz vijesti o partizanskoj borbi u inozemnom tisku,³⁶⁰ ojačalo pozicije NOP-a u zemlji i označilo njegov izlazak na međunarodnu političku scenu.

2.1.2. Planovi i mjere osovinskih saveznika na području NDH

Nepripremljena za dugotrajan rat, Kraljevina Italija se već sredinom 1942. godine suočila s nedostatkom vojnih snaga. Zbog toga je talijansko Vrhovno zapovjedništvo planiralo izvući dio jedinica s područja NDH koje je, prema sporazumu s Trećim Reichom, pripalo interesnoj sferi Italije. Provedba toga plana povjerena je zapovjedniku talijanske 2. armije, generalu Mariju Roatti.³⁶¹ On je pak odlučio da se talijanske jedinice iz III. i II. zone, tj. s područja srednje i zapadne Bosne, Hercegovine, sjeverne Dalmacije, Like, Korduna i Banije, povuku na anektirani teritorij i u demilitariziranu zonu obalnoga područja NDH.³⁶² Na području III. i II. zone talijanska je 2. armija formirala, naoružala i opskrbljivala jedinice M.V.A.C. Te je formacije Zapovjedništvo talijanske 2. armije ojačalo četničkim postrojbama iz Crne Gore i istočne Hercegovine. Iako je zbog toga NDH prosvjedovala, Roatta je to smatrao nužnim radi stvaranja jedinica koje će se moći suprotstaviti partizanskim snagama.³⁶³

Čelništvo NDH je prihvatilo Roattin plan i obvezalo se na taj prostor uputiti svoje postrojbe. Sporazumom potpisanim u Zagrebu 12. lipnja 1942. utvrđeno je da će u roku od mjesec dana vojni i upravni organi NDH preuzeti vlast u III. i dijelu II. zone.³⁶⁴ Teškoću je, međutim, predstavljalo pitanje odnosa hrvatskih vlasti s četničkim formacijama. Načelni dogovor da će te formacije poštivati hrvatske i talijanske vlasti, u praksi je bilo nemoguće provesti. Naime, vlasti NDH mogle su postići dogovor s pojedinim četničkim grupama, ali ne i četničkim pokretom koji je imao oprečan politički i državotvorni koncept. Taj će

³⁵⁹ A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 91; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 244 i 252.

³⁶⁰ Detaljnije u: Slobodan NEŠOVIĆ, *Inostranstvo i nova Jugoslavija 1941-1945.*, Beograd/Ljubljana 1964., str. 436.

³⁶¹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 250; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 62-63.

³⁶² F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 105; ista, *Ustaše*, n.dj., str. 251-252.

³⁶³ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 333; ista, *Ustaše*, n.dj., str. 251 i 254.

³⁶⁴ Ugovor je stupio na snagu 11. srpnja 1942. (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 105; ista, *Ustaše*, n.dj., str. 250).

problem trajno opterećivati ustaško vodstvo i, dakako, negativno utjecati na stabilnost teritorija koji je došao u nadležnost vojnih i upravnih organa NDH.

Nepovoljna situacija na ratištima i na području NDH navela je i Treći Reich na poduzimanje mjera kojima će osigurati svoje pozicije. Prema njemačkim prosudbama, vojne snage NDH nisu bile u stanju zaštititi vitalne interese Reicha. Zbog toga je u rujnu 1942. godine na Hitlerov zahtjev njemačka interesna sfera u NDH pretvorena u njemačko operativno područje i stavljena pod zapovjedništvo generala Rudolfa Lüthersa. Pod pritiskom Trećega Reicha i Kraljevine Italije, Pavelić je morao smijeniti ministra domobranstva Slavka Kvaternika i šefa UNS-a Eugena Kvaternika. Bila je to reakcija saveznika NDH na gubitak velikoga dijela teritorija koji je ona sredinom 1942. godine preuzela od talijanske 2. armije.³⁶⁵

Naime, prazninu koja je nastala povlačenjem talijanske vojske iz III. i II. zone iskoristile su vojne snage NOP-a. Partizanske jedinice, koje su bile potisnute iz Crne Gore, istočne i srednje Bosne, krenule su u ofenzivu na to područje. Operativna grupa Vrhovnoga štaba jačine pet brigada uspjela je u relativno kratkome vremenu staviti pod svoju kontrolu dijelove Dalmacije, Hercegovine, zapadne Bosne, Liku, Kordun i Baniju.³⁶⁶ To je prostrano područje od oko 48.000 km² preko partizanskog teritorija u Gorskom kotaru bilo povezano s partizanskim snagama u Sloveniji.

Ofenziva partizanskih snaga poremetila je talijanske planove o izvlačenju vojnih snaga, nastojanje NDH da preuzme vojnu i upravnu vlast u III. i II. zoni, uspostavljanje veza među četničkim grupacijama pa i interes Trećega Reicha za iskorištavanje prirodnih resursa toga područja.³⁶⁷ Nadalje, jake partizanske snage u zaleđu obalnoga područja predstavljale su potencijalnu opasnost za sigurnost osovinskih sila u slučaju iskrcavanja Zapadnih saveznika na jadransku obalu. Tu su mogućnost Kraljevina Italija i Treći Reich morali uzeti u obzir nakon uspjeha anglo-američkih snaga na afričkoj fronti. Zbog tih su razloga krajem 1942. godine Treći Reich i Kraljevina Italija pristupili planiranju ofenzive na partizanski teritorij, čiji je cilj bio uništenje glavnine snaga Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) i razoružavanje četničkih formacija koje je njemačka strana smatrala potencijalnim saveznicima Britanaca.³⁶⁸

³⁶⁵ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 257-259.

³⁶⁶ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski*, 2, n.dj., str. 394-403; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 220-228.

³⁶⁷ Prodor partizanskih snaga onemogućio je provedbu četničkog plana o uspostavi koridora za povezivanje sa Srbijom i Crnom Gorom, a Trećemu Reichu iskorištavanje boksitnih nalazišta u Hercegovini (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 88 i 90; ista, *Ustaše*, n.dj., str. 252 i 259).

³⁶⁸ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 259-260; J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski*, 2, n.dj., str. 153; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 242-243.

Planirana operacija pod nazivom *Weiss*, koja je otpočela 20. siječnja 1943. godine, nije dala očekivane rezultate. Naime, operativna grupa Vrhovnoga štaba NOV i POJ uspjela se izvući iz okruženja i potpuno razbiti jake četničke snage na Neretvi.³⁶⁹ Zbog toga i odluke Zapovjedništva talijanske 2. armije o raspuštanju jedinica M.V.A.C., planirana kao operacija razoružavanja četnika, postala je izlišnom.³⁷⁰

U sljedećoj operaciji pod nazivom *Schwarz*, koja je poduzeta sredinom svibnja 1943. godine, partizanske su snage i pored velikih gubitaka sačuvale operativnu sposobnost. Do kraja kolovoza 1943. godine operativna je grupa VŠ NOV i POJ uspjela staviti pod svoju kontrolu znatna područja u srednjoj i zapadnoj Bosni, a jedinice NOVH ponovno su uspostavile partizanski teritorij na području Dalmacije, Like, Korduna, Banije, Gorskoga kotara i Kvarnerskoga primorja.³⁷¹

Neuspjeli pokušaj uništenja NOP-a i njegove vojne snage njemačka i talijanska zapovjedištva pripisivala su nesposobnosti ustaškoga vodstva i slabosti postrojba NDH. Zapovjednik *Jugoistoka*, general Alexander Löhr, i zapovjednik njemačkih snaga u NDH, R. Lüthers, slagali su se u procjeni da ustaško vodstvo više nema utjecaja ni na hrvatsko stanovništvo, a daje hrvatsko domobranstvo izgubilo svaki borbeni moral. Smatrajući da vojna i politička nemoć NDH dovodi u pitanje čitav sustav obrane *Jugoistoka*, A. Löhr je predložio Führeru da smijeni Pavelića i sastavi novu vladu od pristaša HSS-a koji su voljni surađivati i prepustiti izvršnu vlast njemačkoj vojsci. Hitler, međutim, tu sugestiju nije prihvatio. Odlučio je i dalje podržavati Pavelića, ali je zahtijevao proširenje kompetencija njemačkih vojnih snaga i SS jedinica na području NDH.³⁷²

2.1.3. Orijentacija komunističkoga vodstva NOP-a na preuzimanje vlasti i provedbu druge faze socijalističke revolucije

Tijekom druge polovice 1942. godine vojne su snage NOP-a ostvarile značajne uspjehe. Naime, operativna se grupa Vrhovnog štaba uspjela povezati sa snagama GS Hrvatske i staviti pod kontrolu prostrano područje u graničnome pojasu između Hercegovine, Bosne i Hrvatske. Od jedinica operativne grupe i

³⁶⁹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 260; J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski*, 2, n.dj., str. 154-160; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 243.

³⁷⁰ U lipnju 1943. godine talijanska je 2. armija donijela odluku o raspuštanju formacija M.V.A.C., obvezavši se da će im osigurati smještaj u vojarnama i opskrbu namirnicama (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 262).

³⁷¹ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski*, 2, n.dj., str. 160-169; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 243-245.

³⁷² F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 262-263; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 255.

hrvatskih brigada osnovane su tada i taktičke jedinice, pa je u studenome VŠ NOV i POJ raspolagao vojnim potencijalom od osam divizija svrstanih u 1. hrvatski i 1. bosanski korpus.³⁷³

Prekretnica na svjetskim ratištima najavljivala je pobjedu sila Antifašističke koalicije. Pobjeda Saveznika donosila je, bez sumnje, obnovu društvenoga i političkoga sustava razbijene Kraljevine Jugoslavije.³⁷⁴ Zbog toga je CK KPJ odlučio poduzeti mjere kojima će osigurati realizaciju programa i ciljeva NOP-a. Procijenivši da su se, s obzirom na stvoreni utjecaj KPJ u NOP-u i njegov vojni potencijal, stekli uvjeti za provedbu revolucionarnih mijena, CK KPJ se odlučio na preuzimanje vlasti. Međutim, planirani prijelaz KPJ na drugu fazu revolucije i osnivanje vlade nisu naišli na podršku Kominterne. Kominternu je, dakako, samo prenosila stajalište SSSR-a, koji tada zbog vlastitih interesa ne želi izazvati nesuglasice s Velikom Britanijom i SAD-om.³⁷⁵

Ostavši bez podrške vanjskopoličkih faktora, CK KPJ je morao odustati od formalno-pravnoga čina preuzimanja državne vlasti. Stoga se 26./27. studenoga 1942. u Bihacu pristupilo osnutku vrhovnoga političkoga predstavništva NOP-a pod imenom Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ).³⁷⁶ Međutim, to je političko predstavništvo NOP-a faktički dobilo ustroj i funkcije vrhovnog organa vlasti. AVNOJ je, naime, bio konstituiran kao predstavničko tijelo s izabranim izvršnim organom. Izvršni odbor AVNOJ-a imao je funkciju izvršne vlasti koja je djelovala s osloncem na NOO-e i antifašističke organizacije koje su djelovale u okviru NOP-a.³⁷⁷

Kao vrhovno političko vodstvo, AVNOJ je na svome prvome zasjedanju iznio stajalište NOP-a prema politici kraljevske vlade u izbjeglištvu, saveznicima fašističkih sila u zemlji i djelovanju političkih stranaka. Prema prosudbi AVNOJ-a, kraljevska su vlada i saveznici osovinskih sila u zemlji bili odgovorni za slom Jugoslavije i za izbijanje građanskoga rata nakon njene podjele. Ocijenjeno je nadalje da je politika koju vode srbijanske građanske stranke, vodstvo HSS-a i Slovenske ljudske stranke suprotna interesima i težnjama naroda. Odano je priznanje KPJ, koja je stala na čelo antifašističke borbe, kao jedinome vjernome zastupniku narodnih interesa. U dokumentima AVNOJ-a se

³⁷³ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski*, 2, n.dj., str. 405; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 231.

³⁷⁴ J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 241-242. Usporedi prosudbe T. Jančikovića iz siječnja 1943. godine (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 334).

³⁷⁵ I. JELIĆ, Osnivanje AVNOJ-a, n.dj., str. 87-91; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 238-239.

³⁷⁶ I. JELIĆ, Osnivanje AVNOJ-a, n.dj., str. 85 i 92; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 239.

³⁷⁷ I. JELIĆ, Osnivanje AVNOJ-a, n.dj., str. 93-95; isti, *Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb 1979., str. 135-136.

utvrđuje da su ciljevi NOP-a ujedinjenje svih naroda i društvenih slojeva u borbu za oslobođenje i stvaranje federativne državne zajednice temeljene na poretku koji će osigurati *istinsku i pravu demokraciju*?^{7*}

Dakle, ustroj AVNOJ-a, sadržaj njegovih zaključaka i dokumenata ukazuje da CK KPJ nije odustao od provedbe revolucionarnih mijena i preuzimanja državne vlasti. Bilo je jasno da vlast namjerava preuzeti KPJ i u tome je bio smisao kritičkoga osvrta na sve druge političke subjekte i isticanja KPJ kao jedinoga istinskoga zastupnika narodnih interesa. Bilo je to, dakako, u skladu s ideološkim stajalištem KPJ o uspostavi diktature proletarijata kao nužnoj pretpostavci izgradnje socijalističkoga društva.

Osnutak AVNOJ-a bio je tek prvi korak na putu do ostvarenja zacrtanih ciljeva. Naime, u okviru NOP-a još uvijek nije bio u funkciji subordinirani sustav upravnih organa koji je bio sposoban provoditi odluke vrhovnoga državnoga tijela. Stvaranje i organizacijsko učvršćivanje masovnih antifašističkih organizacija, koje bi bile promicatelji političke volje vrhovnoga vodstva NOP-a, bilo je tek u začetku. Vojna snaga NOP-a, iako respektabilna, još uvijek nije bila dovoljno snažna da nametne NOP kao odlučujući politički faktor u svim dijelovima zemlje. Štoviše, u prvoj polovici 1943. godine glavnina se snaga VŠ NOV i POJ našla u izuzetno teškome položaju iz kojeg se izvukla pod cijenu velikih gubitaka. Stoga se provedba zaključaka i realizacija ciljeva NOP-a, utvrđenih na prvome zasjedanju AVNOJ-a, odvijala tek postupno i neravnomjerno.³⁷⁹

Na području Hrvatske, gdje je postojao relativno stabilan partizanski teritorij, proces izgradnje sustava revolucionarne vlasti i federalnoga državnoga ustroja tekao je brže nego u drugim dijelovima zemlje. Tako se već krajem 1942. i početkom 1943. godine na području Hrvatske naziru konture podjele teritorija na upravna područja, a početkom ožujka 1943. godine bio je osnovan Inicijativni odbor Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) sa zadaćom da pripremi i provede konstituiranje ZAVNOH-a kao vrhovnoga političkoga tijela NOP-a Hrvatske. To je vodstvo NOP-a Hrvatske na svome prvome zasjedanju 13. i 14. lipnja 1943., po uzoru na AVNOJ, faktički preuzelo funkciju zakonodavne i izvršne vlasti u Hrvatskoj.³⁸⁰ Time je rukovodstvo NOP-a stvorilo pretpostavke za uspostavu hrvatske državnosti, dakako u okvirima jugoslavenske federacije, uz prihvaćanje ideoloških načela KPH i od-

³⁷⁸ I. JELIĆ, Osnivanje AVNOJ-a, n.dj., str. 95; isti, *Jugoslavenska socijalistička*, n.dj., str. 136 i 138.

³⁷⁹ Usporedi podatke o razvoju NOP-a na pojedinim područjima okupirane Kraljevine Jugoslavije (J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 253-270).

³⁸⁰ I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 134; *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske/Zbornik dokumenata 1943.* (dalje: *ZAVNOH!1943.*), Zagreb 1964., str. 6, 50 i 222.

nosa u ustroju KPJ.³⁸¹ Stoga će i NOP u Hrvatskoj, uz antifašistički i narodno-oslobodilački karakter, sve više poprimati značajke socijalističke revolucije.

2.1.4. Nova aktivna politika vodstva HSS-a

Polarizacija u političkome životu Hrvatske na pristaše ustaške NDH i pristaše NOP-a nije bila preslika odnosa u hrvatskome nacionalnome korpusu. Veliki dio toga korpusa, u prvom redu seljaštvo, bio je još uvijek pod utjecajem politike HSS-a.³⁸² Zato su stajališta vodstva HSS-a, bez obzira na raslojenost stranke, imala izuzetnu političku težinu. Osim toga, HSS je imao legitimitet političkoga predstavnika hrvatskoga naroda, značajku koja je nedostajala i ustaškome pokretu i KPH.³⁸³ Stoga su i ustaški dužnosnici i rukovodstvo NOP-a, pa čak i Treći Reich, nastojali privući istaknute čelnike HSS-a u svoj tabor ili ih barem privoljeti na suradnju.³⁸⁴ Međutim, vodstvo HSS-a nastoji sačuvati značajku samostalnoga političkoga subjekta i osloncem na sile Antifašističke koalicije izvući politički kapital iz sukoba triju jakih političkih faktora: NDH, NOP-a i kraljevske vlade u izbjeglištvu. Zato se i opredjeljuje za politiku čekanja. Ta politika koja pasivizira mase ne odgovara NOP-u koji zagovara aktivno suprotstavljanje okupatoru, ustaškoj NDH i četničkome pokretu kao eksponentu izbjegličke kraljevske vlade. Međutim, sukob tih dviju političkih koncepcija izbit će svom žestinom krajem 1942. godine. Tada se, naime, NOP opredjeljuje za preuzimanje vlasti, a vodstvo HSS-a se pod utjecajem savezničkih pobjeda okreće novoj, aktivnoj politici. Naime, krajem 1942. i početkom 1943. godine vodstvo HSS-a angažiralo se na okupljanju i upoznavanju pristaša s programskom orijentacijom vodstva, te na obnovi političkoga aparata stranke. U ožujku 1943. godine tajnik HSS-a, Juraj Krnjević, dao je detaljne upute za pripreme koje je nužno provesti da bi se u pogodnome trenutku moglo preuzeti vlast.³⁸⁵

Ta nova aktivna politika HSS-a bila je za vodstvo NOP-a opasnija od dotadašnje politike čekanja. Postalo je, naime, jasno da vodstvo HSS-a neće prići NOP-u, pa je time bila dovedena u pitanje orijentacija KPJ na preuzimanje vlas-

³⁸¹ Usporedi proglas ZAVNOH-a *Narodima Hrvatske i Rezoluciju prvog zasjedanja ZAVNOH-a (ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 208-222).

³⁸² F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 133, 138 i 141-142.

³⁸³ Na parlamentarnim izborima 1938. godine Mačekova je lista osvojila 44,90 posto glasova. Od sporazuma Cvetković-Maček predstavnici HSS-a su članovi vlade Kraljevine Jugoslavije koju priznaju sve sile Antifašističke koalicije. Vidi: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 16-27.

³⁸⁴ O nastojanjima KPJ i KPH da pridobiju HSS za suradnju detaljnije u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 127-177.

³⁸⁵ Lj. BOBAN, *Gradanske stranke*, n.dj., str. 238; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 92-100, 111-114 i 327-340.

ti. Stoga na oštro reagiranje vodstva NOP-a nije trebalo dugo čekati. Kritički osvrt na politiku HSS-a iznesen je već na prvom zasjedanju AVNOJ-a. Bio je to tek početak žestoke kampanje NOP-a protiv HSS-a. U partizanskome su tisku zaredali napadi na dr. V. Mačeka i vodstvo HSS-a. Optuživani su za suradnju s ustašama, politiku čekanja koja koči antifašističku borbu, provedbu politike kraljevske vlade koja podupire velikosrpsku politiku četnika³⁸⁶ i, dakako, namjeru da nakon rata ponovno preuzmu vlast.³⁸⁷ Ti su napadi, u kojima je, dakako, bilo i neistinitih tvrdnja, imali poslužiti kao sredstvo pritiska kojim će se vodstvo HSS-a primorati na sporazum. Središnjica HSS-a nije, međutim, pristajala na suradnju s NOP-om pod uvjetom da, kao sastavni dio Jedinственe narodne fronte, izgubi svojstvo posebnoga političkoga subjekta.

Napadi na HSS u tisku NOP-a nisu doveli do prekida kontakata između tih dvaju političkih subjekata. Predstavnici NOP-a i dalje su nastojali privoljeti na suradnju članove užega vodstva ili pak istaknute članove HSS-a.³⁸⁸ Pregovori s članovima užega vodstva nisu dali rezultata, ali su neki viđeniji članovi HSS-a, poglavito nakon objavljivanja *Izjave o ciljevima i načelima narodno-oslobodilačke borbe* Inicijativnoga odbora ZAVNOH-a i GS NOV i POH u svibnju,³⁸⁹ te konstituiranja ZAVNOH-a u lipnju 1943. godine, prihvatili suradnju. Prelazak Božidara Magovca na partizanski teritorij bio je, bez sumnje, još jedan uspjeh NOP-a, ali i njegov ustupak HSS-u. Naime, Magovac i grupa koja će ga slijediti svoje su pristupanje NOP-u uvjetovali očuvanjem svoje stranačke posebnosti. O tome svjedoči Magovčeva izjava o uvjetima suradnje, pokretanje glasila hrvatske seljačke politike *Slobodni dom*, a zatim i osnutak Izvršnoga odbora HSS-a u okviru NOP-a.³⁹⁰ Kompromis je bio moguć jer je u tom trenutku odgovarao objema stranama. Rukovodstvo NOP-a je računalo da će time proširiti utjecaj na hrvatsko seljaštvo, politički izolirati uže vodstvo HSS-a s Mačekom i pokazati, posebno Zapadnim saveznicima, demokratske značajke NOP-a. Ulazak u NOP sa svojstvom posebnoga političkoga subjekta, HSS je držao jednim od oblika provođenja nove aktivne politike, poglavito nakon govora dr. Jurja Krnjevića na londonskome radiju, u kojemu je pozvao članstvo HSS-a na *aktivnu borbu protiv neprijatelja*.³⁹¹

³⁸⁶ To je bilo netočno jer je čelnik crikveničke grupe HSS-a, Toma Jančiković, osudio talijansku politiku prebacivanja bosanskih i crnogorskih četnika na područje Hrvatske kao pokušaj stvaranja velike Srbije (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 333; ista, *Ustaše*, n.dj., str. 251 i 254).

³⁸⁷ Lj. BOBAN, *Gradanske stranke*, n.dj., str. 235; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 173-177 i 309-320; M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 162.

³⁸⁸ Lj. BOBAN, *Gradanske stranke*, n.dj., str. 237-238; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 177-183.

³⁸⁹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 183-184; *ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 132-133.

³⁹⁰ Lj. BOBAN, *Gradanske stranke*, n.dj., str. 240; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 191-193 i 341-342; *ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 235-236.

³⁹¹ Lj. BOBAN, *Gradanske stranke*, n.dj., str. 244-246.

Kompromisnim rješenjem, koje je u određenome političkome trenutku odgovaralo i HSS-u i KPJ, nisu bila uklonjena ideološka nesuglasja i razlike u programskoj orijentaciji tih dviju stranaka. Stoga će među njima i dalje dolaziti do sukoba, ali od sada na dvije razine: u okviru NOP-a te užega vodstva HSS-a i NOP-a.

2.2. GORSKI KOTAR, KVARNERSKO PRIMORJE I ISTRA OD JESENI 1942. DO SLOMA KRALJEVINE ITALIJE

U okviru plana o izvlačenju dijela snaga s područja NDH, fašistička je Italija na primorsko-goranskome području pristupila provođenju mjera kojima je nastojala sačuvati stečene pozicije na Kvarneru. To je pak utjecalo na promjenu opće slike odnosa vojnih i političkih snaga u Zapadnoj Hrvatskoj. Naime, povlačenje talijanskih snaga iz Gacke doline u rajon Senja omogućilo je vojno i političko snaženje NOP-a na području Brinja, Gorskoga kotara i općina u planinskome dijelu Vinodola. Istovremeno je prisutnost ličkih četničkih formacija na području Kvarnerskoga primorja ojačala pozicije pročetnički orijentiranih snaga, poglavito na području Sušaka i otoka Krka. Njihov pokušaj da privole na suradnju istaknute predstavnike crikveničke grupe HSS-a, nije imao nikakva izgleda za uspjeh. Naime, u crikveničkoj je grupi prevladalo mišljenje daje aktivna politika HSS-a na primorsko-goranskome području moguća samo u okviru NOP-a.

Iako je primorsko-goransko područje, osim anektiranog dijela, sastavni dio NDH, ustaško čelništvo nema nikakva utjecaja na zbivanja u Zapadnoj Hrvatskoj. Ulogu pasivnog promatrača NDH je mogla zamijeniti aktivnim angažmanom tek krajem kolovoza 1943. godine.³⁹²

2.2.1. *Vojni planovi i političke mjere Kraljevine Italije u cilju očuvanja pozicija na anektiranome primorsko-goranskome području*

Pripreme za povlačenje svojih snaga s područja III. i II. zone NDH, talijansko je Vrhovno zapovjedništvo počelo provoditi već polovicom 1942. godine. Te su pripreme obuhvaćale aktivnosti i mjere koje su trebale pridonijeti stabilnosti anektiranoga područja i likvidaciji partizanskoga teritorija na području demilitarizirane zone NDH. Ofenzivom *Slovenia*, odnosno *Risnjak*, i raseljavanjem stanovništva u ljeto 1942. godine, talijanska je 2. armija nastojala pa-

³⁹² Usporedi: Antun GIRON - Petar STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*. Treći Reich, NDH, Sušak-Rijeka i izvješće dr. Oskara Turine 1943., Rijeka 1993., str. 10 i 41.

cificirati anektirano područje, a ofenzivom *Velika Kapela* u jesen 1942. godine likvidirati partizanski teritorij na području Drežnice i brinjskog Gornjeg kraja. Međutim, partizanski se teritorij u istočnome dijelu Gorskoga kotara održao, pa ga je talijansko zapovjedništvo nastojalo destabilizirati jačanjem četničkih formacija. Te su nove formacije bile formirane od vojnika i oficira iz zarobljeničkoga logora u Rijeci i Srba s područja Drežnice, čije su obitelji bile zatočene u sabirnom logoru Bakar.³⁹³

Sve te aktivnosti talijanske 2. armije imale su za cilj stvaranje sigurnoga zaleđa trupama koje će se, nakon povlačenja iz III. i II. zone NDH, učvrstiti na crti Senj-Zdenčina s uporištima u Karlovcu, Ogulinu i Sušaku.³⁹⁴ Provedba plana povlačenja, organiziranje obrambene crte i osiguranje njenoga zaleđa bilo je povjereno novome zapovjedniku talijanske 2. armije, generalu Mariju Robottiju.³⁹⁵ Robotti je preuzeo zapovjedništvo u vrijeme povlačenja talijanskih i četničkih snaga iz Gacke doline. One su odstupale pod pritiskom 1. hrvatskoga korpusa koji je dobio zadatak da poveže partizanski teritorij u Lici s onim u istočnome dijelu Gorskoga kotara.³⁹⁶ Robottijev pokušaj da ovlada masivom Kapele i tako spriječi stvaranje prostranoga partizanskoga teritorija nije uspio.³⁹⁷ Talijanske, a s njima i četničke snage morale su se povući iz Gacke doline, napustiti Brinje i odstupiti prema Vratniku.³⁹⁸ Nastojanja talijanske divizije *Re*, a zatim *Murge* da probiju obranu dijelova 1. hrvatskog korpusa na pravcima: Krivi Put-Brinje, Vratnik-Brlog i Sv. Juraj-Otočac nisu dala rezultata.³⁹⁹ Partizanski teritorij u Lici i Gorskome kotaru, stvoren tijekom ožujka i travnja 1943. godine, održao se sve do sloma Kraljevine Italije. To je pak uvjetovalo korekciju obrambene crte talijanskih snaga u Zapadnoj Hrvatskoj. Naime, zaprečnom crtom Jadranovo-Ogulin-Karlovac-Jaska, M. Robotti je nasto-

³⁹³ HDA, KP-13/405, KP-14/480; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 335-336; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 190.

³⁹⁴ Mladen PLOVANIĆ, Vojno-politička zbivanja u Rijeci u doba objavljivanja primirja između saveznika i Italije u rujnu 1943. godine (Prilog istraživanju), *Riječko područje u NOP-u*, Rijeka 1988., str. 295.

³⁹⁵ Elaborat Konzulata NDH u Rijeci: *Stradanja hrvatskog pučanstva*, n.dj.; M. PLOVANIĆ, Vojno-politička zbivanja, n.dj., str. 295.

³⁹⁶ Milan BUKVIĆ, *Otočac i Brinje u NOB 1941-1945.*, Otočac 1971., str. 307; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 71-72.

³⁹⁷ U tim su ofenzivnim operacijama bile angažirane snage talijanskoga 5. armijskoga korpusa (I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 377-378; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 73-74).

³⁹⁸ M. BUKVIĆ, *Otočac i Brinje*, n.dj., str. 307-324; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 379-380; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 71-74.

³⁹⁹ Frontu prema talijanskim snagama držala je 13. primorsko-goranska divizija. Do kolovoza 1943. godine pod zapovjedništvom Štaba 13. divizije bile su: njena 1. brigada, 1. brigada 6. divizije i 4. brigada 8. divizije. Od kolovoza pa do sloma Italije položaje na sektoru Senja držala je samo 2. brigada 13. divizije (M. BUKVIĆ, *Otočac i Brinje*, n.dj., str. 326-330; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 382; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 83-96).

jao osigurati prugu Sušak-Delnice-Vrbovsko-Ogulin-Karlovac-Jaska i spriječiti prodor partizanskih snaga na anektirane dijelove primorsko-goranskoga područja i Slovenije.⁴⁰⁰ Dakle, sredinom 1943. godine fašistička je Italija ocijenila da na Kvarneru može sačuvati teritorijalno proširenje i pozicije ostvarene 1941. godine. U tom se cilju vrši smjenjivanje kompromitiranih čelnika Kvarnerske pokrajine i ublažava odnos vlasti prema stanovništvu anektiranoga područja. Naime, početkom 1943. godine smijenjeni su prefekt T. Testa i kvestor Genovesse, predstojnik sušačkog redarstva Pilleri, a nešto kasnije i tajnik kvarnerske federacije PNF-a Genunzio Servidori.⁴⁰¹ Svi su oni, zajedno s generalom Marijom Roattom, bili inicijatori policijskih i vojnih akcija na anektiranome području, internacija i raseljavanja hrvatskoga pučanstva.⁴⁰² Novi čelnici: prefekt Agostino Podestà, kvestor De Michelais i predstojnik sušačkoga redarstva Tomaselli nastojali su ublažiti suprotnosti između talijanskih vlasti i stanovništva. Naime, obustavljena je provedba masovnih odmazda, dio uhićenih je pušten iz zatvora, a oko 500 interniranih bilo je otpušteno iz sabirnih logora. Prema ocjeni Konzulata NDH u Rijeci, *nastalo je olakšanje političke atmosfere*, što ne znači da je nova vladajuća garnitura odustala od politike talijanizacije anektiranoga područja.⁴⁰³

2.2.2. **Provedba aktivne politike središnjice i pristupanje organizacije HSS-a Kvarnerskoga primorja NOP-u**

Orijentaciju središnjice HSS-a na aktivnu politiku, nakon vojnih uspjeha Antifašističke koalicije, prihvatila je i Jančikovićeve crikvenička grupa. Štoviše, autor smjernica za efikasnu provedbu toga novoga političkoga koncepta s projektom obnove stranačkoga aparata bio je upravo T. Jančiković. On je, dakako, na području Kvarnerskoga primorja prišao i praktičnoj provedbi svoje zamisli. Prema napucima središnjice i svojoj vlastitoj prosudbi, on zagovara apsolutno distanciranje HSS-a od politike NDH, neprihvatanje četničkih ponuda za suradnju te održavanje kontakata, ali ne i pristupanje NOP-u.⁴⁰⁴ Prema njegovome je stajalištu eventualna suradnja s NOP-om trebala biti selektivna, tj. nje-ne bi oblike i sadržaj utvrđivala lokalna vodstva ovisno o prilikama na terenu. Na području Kvarnerskoga primorja gdje su, po njegovoj prosudbi, *komunisti*

⁴⁰⁰ M. PLOVANIĆ, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 295-296.

⁴⁰¹ Elaborat Konzulata NDH u Rijeci: *Stradanja hrvatskog pučanstva*, n.dj.; *La Vedetta d'Italia* od 11., 15. i 18. veljače 1943.; Luciano GIURICIN, *Akcija KPH i riječkih antifašističkih snaga od kraja 1942. godine do kapitulacije Italije, Riječko područje u NOP-u*, Rijeka 1988., str. 77.

⁴⁰² Elaborat Konzulata NDH u Rijeci: *Stradanja hrvatskog pučanstva*, n.dj.; *La Vedetta d'Italia* od 23. veljače 1943.; L. GIURICIN, *Akcija KPH*, n.dj., str. 77.

⁴⁰³ Elaborat Konzulata NDH u Rijeci: *Stradanja hrvatskog pučanstva*, n.dj.

⁴⁰⁴ Detaljnije u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 94-95; M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 158-162.

pametni, za HSS je bilo oportuno održavati kontakte, ali bez dogovora o konkretnim oblicima suradnje.⁴⁰⁵

Krajem 1942. godine Jančiković i Borić su se angažirali na stvaranju čvršćih veza s pristašama HSS-a na vinodolskome i sušačkome području, a početkom 1943. godine crikvenička se grupa orijentirala na izdavanje letaka i lista *Politički vjesnik*.⁴⁰⁶ Jančikovićovo stajalište da pregovore s NOP-om treba otežati, odbijanje ponude da se prihvati funkcije vijećnika AVNOJ-a,⁴⁰⁷ pojačana aktivnost pristaša HSS-a na čitavome području Kvarnerskoga primorja te pokretanje vlastitoga tiska bio je nedvojbena znak da HSS nastoji nastupiti kao samostalni politički faktor.⁴⁰⁸ Na takvu politiku HSS-a uslijedila je reakcija OK KPH za Hrvatsko primorje, potaknuta i povezana, dakako, sa žestokim napadima vodstva NOP-a na središnjicu HSS-a. U razdoblju od siječnja do travnja 1943. godine *Primorski borac*, glasilo NOP-a za Hrvatsko primorje, objavio je niz napisa u kojima se poimence kritiziraju Toma Jančiković i Franjo Borić kao vođe *šačice izdajnika*.⁴⁰⁹ Time su u nezavidnu poziciju bili dovedeni i lijevo orijentirani članovi HSS-a u crikveničkoj grupi, od kojih su neki, kao npr. Nikola Brozina, već pomagali NOP, ili pak član KPH Winter koji je faktički bio informator NOP-a. F. Winter je, naime, u više navrata upozoravao OK KPH za Hrvatsko primorje da napadi u tisku, poglavito oni neargumentirani i netočni, štete politici privlačenja HSS-a NOP-u.⁴¹⁰ Vjerojatno su ta upozorenja i pristanak Jančikovića na pregovore naveli OK KPH za Hrvatsko primorje da u tisku NOP-a prekine s napadima na HSS. Jančiković je, međutim, odustao od pregovora sa sekretarom CK KPH Andrijom Hebrangom i članom Izvršnoga odbora ZAVNOH-a Šimom Balenom.⁴¹¹ Početkom lipnja je OK KPH za Hrvatsko

⁴⁰⁵ M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 157.

⁴⁰⁶ N. CRNKOVIĆ, *Političke prilike*, n.dj., str. 138; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 233-234; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 99; M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 159-160 i 166-170.

⁴⁰⁷ U drugoj polovici 1942. godine KPH na primorsko-goranskome području nastoji pridobiti za NOP nekoga od čelnih ljudi HSS-a i uputiti ga kao delegata na prvo zasjedanje AVNOJ-a. Jedan od predviđenih kandidata bio je predsjednik kotarske organizacije HSS-a Delnice, Ivan Ban, koji je već pristupio NOP-u. Stoga treba pokloniti vjeru Jančikovićevoj tvrdnji da su mu u to vrijeme predstavnici NOP-a nudili funkciju u AVNOJ-u (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 177; M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 158).

⁴⁰⁸ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 96; M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 160 i 162.

⁴⁰⁹ Vidi: *Primorski borac*, br. 1, siječanj 1943., članak: *Izdajnička rabota vodstva HSS-, Primorski borac*, br. 2, veljača 1943., članak: *Nema pomirenja s izdajnicima; Primorski borac*, br. 3-4, ožujak-travanj 1943., članak: *Protu-narodna rabota izdajnika iz HSS-a u Hrvatskom primorju; Primorka*, br. 2, siječanj 1943., članak: *Izdajnici na djelu; Primorka*, br. 3, veljača 1943., članak: *Smrt i prokletstvo narodnim izdajnicima; Primorka*, br. 4, ožujak 1943., članak: *Iz korijena čemo istrijebiti izrode našeg naroda*.

⁴¹⁰ F. Winter je bio povezan s obavještajnom službom NOP-a (Pomoćni obavještajni centar - POC) za okrug Hrvatsko primorje (M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 163-166).

⁴¹¹ HDA, KP-269/474.

primorje pokušao na suradnju privoljeti Antu Vrkljana iz Sušaka. Vrkljan, koji je bio povezan s crikveničkom grupom HSS-a, nije, međutim, prihvatio poziv da dođe na partizanski teritorij.⁴¹² Dakle, prvaci HSS-a iz Kvarnerskoga primorja dosljedno su provodili Jančikovićeve politiku izbjegavanja konkretnih sporazuma s NOP-om. Tako na konstituirajućoj sjednici ZAVNOH-a nije bilo ni jednog istaknutog pravaka HSS-a s područja Kvarnerskoga primorja.⁴¹³

U drugoj polovici 1943. godine nastaju bitne promjene u odnosu crikveničke grupe HSS-a prema NOP-u. Na to su utjecali brojni faktori: prilike na svjetskim ratištima, izjava Izvršnoga odbora ZAVNOH-a i GŠ NOV i POH o ciljevima NOP-a, konstituiranje ZAVNOH-a, pristupanje Magovca NOP-u, Kmjevićev govor na BBC-u pa i odlazak Jančikovića iz Crikvenice.⁴¹⁴ Franjo Borić, koji je preuzeo funkciju čelnog čovjeka HSS-a u Kvarnerskome primorju, nastavlja s provedbom dotadašnje Jančikovićeve politike.⁴¹⁵ Stoga ne želi surađivati s NOP-om bez izričitoga odobrenja Mačeka ili Košutića.⁴¹⁶ Prilike su se, u međuvremenu, promijenile pa su neki prvaci HSS-a, kao Vrkljan na Sušaku, Kraljić u Novom i Moguš u Senju, bili skloni surađivati s NOP-om, dok je istaknuti član HSS-a iz Jablanca, Dane Vukušić, već imao funkciju političkoga komesara u partizanskom odredu *Alan* koji je djelovao na području senjskog kotara.⁴¹⁷ U samoj je Crikvenici sve više jačala lijeva frakcija koja je vršila pritisak na Borića da se s čitavom organizacijom HSS-a u Kvarnerskome primorju priključi NOP-u. Naime, Desput, Polak, Dobrila i Winter su posredstvom Viznera izvijestili središnjicu da je, s obzirom na snagu NOVH, utjecaj NOO-a i rješavanje pitanja Istre, aktivno djelovanje HSS-a na primorsko-goranskome području moguće jedino u suradnji s NOP-om.⁴¹⁸ Borić je konačno pristao na pregovore s NOP-om, o čemu je OK KPH za Hrvatsko primorje 18. srpnja 1943. izvijestio CK KPH.⁴¹⁹ Rezul-

⁴¹² Pismo s pozivom da prijeđe na partizanski teritorij Vrkljanu je uručeno 8. lipnja 1943., a 29. lipnja je Vrkljan dao negativni odgovor. U kolovozu, kada je crikvenička grupa odlučila pristupiti NOP-u, Vrkljan izvješćuje da će s većom grupom istomišljenika prijeći na partizanski teritorij (HDA, KP-282/1888; KP-282/1904; N. CRNKOVIĆ, *Političke prilike*, n.dj., str. 139).

⁴¹³ Petar Komadina, Milan Mataija i Toma Stričić, koji su deklarirani kao predstavnici HSS-a, bili su zapravo članovi KPH koji su u međuraću faktički bili ubačeni u HSS. Usporedi: Spisak vijećnika prvog zasjedanja ZAVNOH-a, *ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 213-214 i 640-641.

⁴¹⁴ Jančiković je 11. lipnja 1943. oputovao za Dubrovnik (M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 168).

⁴¹⁵ Isto, str. 170-172.

⁴¹⁶ Isto, str. 172. Košutić se izjašnjavao protiv pristupanja NOP-u zbog negativnoga stajališta Britanaca prema suradnji s komunistima. To je stajalište donekle korigirao nakon Kmjevićevoga govora na BBC-u (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 117-118).

⁴¹⁷ Partizanski je odred *Alan* s dvadesetak boraca formacijski pripadao 6. ličkoj diviziji. Južnije, na prostoru između Karlobaga i Zadra, djelovao je odred *Plavi Jadran* (HDA, OS-1/19; KP-25/1443; Lj. BOBAN, *Iz britanske politike*, n.dj., str. 23-38; Milan PAVELIĆ, *Partizanski odred Alan*, *SZ 7/1976.-1979.*, Senj 1979., str. 212-213).

⁴¹⁸ M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 172-173.

⁴¹⁹ HDA, KP-270/537.

tat je tih pregovora bila *Izjava članova HSS-a o spremnosti na suradnju s NOP-om* upućena Predsjedništvu ZAVNOH-a.⁴²⁰ Predsjedništvo ZAVNOH-a je već 2. kolovoza prihvatilo *Izjavu* i zajamčilo slobodu *političkog djelovanja* svim članovima HSS-a koji prihvate principe NOP-a.⁴²¹ Očito je, dakle, organizacija HSS-a Kvarnerskoga primorja pristupila NOP-u uz uvjet da u njegovim okvirima djeluje kao samostalni politički subjekt. Nakon postignutoga dogovora iz Crikvenice, funkcionarima i pristašama HSS-a u Kvarnerskome primorju dostavljeni su napuci da se ne odazivaju pozivima u domobranstvo, da se svi sposobni za vojnu službu jave u NOVH, da se organizira prikupljanje materijalne i novčane pomoći za NOP i da što veći broj funkcionara i članova stranke prijeđe na partizanski teritorij. S tim su se napucima složili: kotarski zastupnik HSS-a za Crikvenicu Franjo Borić, za Novi Grga Hečimović, za Krk Nikola Matanić, za Sušak Ante Vrkljan, za Kastav Josip Grabar te Ivan i Mile Smojver iz Karlobaga, Vujić i Dinko Šuljak s Paga, Mate Šimac iz Bribira, Marko Bosnić iz Brinja, Mario Šarinić, Boris Taljafero iz Sušaka itd. Iako svi funkcionari i članovi HSS-a u Kvarnerskome primorju nisu podržali sporazum, među njima ni zastupnik za kotar Rab-Pag, dr. Ivan Andres, organizacija HSS-a je u kolovozu 1943. godine kao cjelina pristupila NOP-u.⁴²² Time je na području Kvarnerskoga primorja bilo uklonjeno nesuglasje između NOP-a i hrvatske građanske opozicije ustaškome režimu i talijanskome okupacijskome sustavu.

2.2.3. *Stapanje JUREPO-a i četničkoga pokreta*

Na području Kvarnerskoga primorja četnički je pokret izrastao na organizaciji koju su već ranije stvorili sušački jugonacionalisti. Naime, dio vodstva i članova *JUREPO-a* opredijelio se za novu strategiju četničkoga pokreta o uključivanju Hrvata jugoslavenske orijentacije u Jugoslavensku vojsku u otadžbini (JVO) kao jedinstveni pokret otpora pod vodstvom D. Mihailovića.⁴²³ Promicatelj te ideje, Radmilo Grđić, prešao je iz Splita na Sušak u prvoj polovici 1942. godine. Uz posredovanje dijela vodstva sušačkoga *JUREPO-a*, s kojim je od ranije bio povezan, on je u relativno kratkome vremenu pridobio pristaše *JUREPO-a* na Sušaku i Krku za pristupanje JVO-u. Time se praktički *JUREPO* na području Kvarnerskoga primorja stopio s četničkim pokretom Draže Mihailovića.⁴²⁴ Međutim, utjecaj *JUREPO-a* pa, dakle, i četničkog pokreta proširio

⁴²⁰ M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 175.

⁴²¹ Isto; *ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 314.

⁴²² M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 176-177.

⁴²³ Detaljnije u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 170-173.

⁴²⁴ Od članova vodstva *JUREPO-a* Grđiću su prišli: Krešimir Vranić, braća Ante i Ateo Šuster te braća Žic iz Punta na otoku Krku (Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.; R. KNEŽEVIĆ, *Knjiga o Draži*, n.dj., str. 266-267).

se tek na ograničeni prostor, tj. na gradsko područje Sušaka, otok Krk te Gomirje, Srpske Moravice i Vrelo u Gorskom kotaru.

Pokušaj četničkoga rukovodstva na Sušaku da stvori organizaciju na području Vinodola nije imao nikakvog učinka. Građevinski poduzetnik iz Crikvenice, Martin Car Babor, koji je preuzeo obvezu formiranja četničkih organizacija, nije postigao nikakve uspjehe.⁴²⁵ Pokušaji pak širenja četničkoga utjecaja u Istri dali su tek skromne rezultate, uglavnom na području istarske Liburnije. S četničkom su organizacijom bili spremni surađivati: vlasnik pansiona iz Opatije Boris Lunaček, Saša Hercl koji je bio u rodbinskim vezama s I. Mihićem, Milan Žitnik iz Veprinca, mesar Osoinak i njegov sin iz Pobri, Mira Hofman, župnik Premrl u Poljanama i dr. Veza s Ilirskom Bisticom bio im je izvjesni Alojz Žitnik. B. Lunaček, koji je bio imenovan povjerenikom za Opatiju, držao je da za stvaranje četničke organizacije, a poglavito oružanih formacija, na području Liburnije nema nikakva izgleda. Stoga se čitava aktivnost svodila na raspačavanje izvjesnoga broja primjeraka lista *Slavenski jug*, koji je dobivan iz Sušaka, davanje novčane pomoći porodicama interniranih i održavanje ilegalnih veza sa Švicarskom.⁴²⁶

Na području Gorskoga kotara su, posredstvom obavještajne službe talijanske 2. armije, bile stvorene i vojne formacije tzv. antikomunističke milicije (M.V.A.C.) sa stožerom u Gomirju. Krajem 1942. godine 6. NOU brigada NOVH slomila je njihovu vojnu moć.⁴²⁷ Međutim, tijekom zime 1942. i proljeća 1943. godine, kada su primorsko-goranske brigade operirale na Kordunu i u Lici, gomirski četnici, njih oko 500, ponovno su se osilili. Raspačavali su letke, potajno dolazili sve do Drežnice i prijetili stanovništvu, upadali u hrvatska sela, pljačkali i ubijali. U Kamenskome su ubili ženu i četvoro djece u dobi od šest do četrnaest godina, u Kučaju su zaklali dva starca i stariju ženu, a o ostalim zločinima OK KPH za Hrvatsko primorje još je uvijek prikupljao podatke. U prvoj polovici 1943. godine, za vrijeme odsutnosti primorsko-goranskih brigada, četnici su ponovno upadali na partizanski teritorij, pljačkali i vršili prepade na aktiviste NOP-a. Njihovi prepadi na partizanske kurire, aktiviste NOP-a i ubojstva izvršena u hrvatskim selima stvarali su osjećaj nesigurnosti kod stanovnika partizanskoga teritorija u Gorskom kotaru.⁴²⁸

U drugoj polovici 1942. godine četnički su Politički i Vojni komitet na Sušaku ostvarili značajan uspjeh. Pukovnik Tommaso Grignola iz obavještajne službe talijanske 2. armije omogućio im je, naime, agitaciju među internircima

⁴²⁵ Prijepis iskaza dr. A. Červara u posjedu autora; M. PLOVANIĆ, Hrvatska seljačka stranka, n.dj., str. 171.

⁴²⁶ Prijepis iskaza dr. A. Červara, n.dj.

⁴²⁷ U napadu na Gomirje poginulo je 15, a 6. brigada je zarobila 180 četnika (I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 353; R. KOSANOVIĆ Braco, Šesta, n.dj., str. 198).

⁴²⁸ HDA, KP-13/405; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 204.

iz Gorskoga kotara u sabirnome logoru Bakar. Obećavajući da će ishoditi oslobođenje obitelji muškaraca koji stupe u četničke formacije, I. Mihiću i R. Grdiću je uspjelo zavrbovati znatan broj uhićenih Srba.⁴²⁹ Oni su krajem rujna 1942. godine uvršteni u četničku formaciju čiju su glavninu činili zarobljenici iz riječke vojarne *Diaz*. Zapovjedništvo jedinice bilo je povjereno časniku bivše jugoslavenske vojske, kapetanu Dušanu Đakoviću, i članu vodstva sušačkoga *JUREPO-a*, Antunu Šusteru. Nakon čina formiranja, koji je obavljen kraj Skrljeva u blizini Sušaka, taje formacija jačine 300 četnika upućena u Liku.⁴³⁰ Na tom se području zadržala do povlačenja talijanskih snaga u travnju 1943. godine. Tada su se, naime, četničke formacije iz Ličke Jasenice i Plaškog povukle na prostor Josipdol-Srpske Moravice, a one iz Gacke doline na područje Kvarnerskoga primorja.⁴³¹ U njihovom se sastavu nalazila formacija koju su krajem 1942. godine osnovali Vojni i Politički komitet na Sušaku.

S područja Gacke doline povukla se grupa *Lika* pod zapovjedništvom Slavka Bjelajca.⁴³² U njenom se sastavu nalazilo oko 550 četnika s članovima obitelji. Oko 50 četnika talijansko je zapovjedništvo zadržalo na sektoru Senja, dok je stožer s glavninom snaga i zbjegom smjestilo u Selce kraj Crikvenice.⁴³³ Nakon dolaska na to područje, S. Bjelajac je nastojao postići sporazum s crikveničkom grupom HSS-a. Prema njegovome se prijedlogu sporazum trebao temeljiti na obostranome pružanju podrške politici jugoslavenske kraljevske vlade. Međutim, Jančiković i Borić su odlučno otklonili i samu mogućnost sporazumijevanja s četnicima. S istim je rezultatom završio pokušaj četničkoga vodstva na Sušaku da, posredstvom *JUREPO-a*, privoli na sporazum Antu Vrkljana.⁴³⁴ Odbijanje četničkih ponuda bila je, naime, logična posljedica stajališta središnjice HSS-a prema sporazumu s D. Mihailovićem⁴³⁵ i, dakako, približavanja Jančiković-Borićeve grupe HSS-a NOP-u.

Na neuspješni pokušaj privlačenja HSS-a i jasno izraženo opredjeljenje NOP-a za hrvatsku državnost u okvirima jugoslavenske federacije, *JUREPO* i četnički pokret reagiraju javnim isticanjem svoje političke koncepcije. U svoime glasilu *Slavenski jug*, br. 6 iz srpnja 1943. godine, *JUREPO* nedvosmisleno propagira uspostavu unitarne Jugoslavije. Naime, u članku pod naslovom *Jugoslavenska revolucija* tvrdi se da je historijski i etnološki naučna činjenica da od Soče do Crnog Mora živi jedan narod - *NAROD JUGOSLAVENSKI*, da jedan

⁴²⁹ HDA, KP-13/405, KP-14/480; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 190; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 203-204.

⁴³⁰ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 190; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 192.

⁴³¹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 193 i 195; B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 193.

⁴³² F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 189.

⁴³³ Isto, str. 195; B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 193.

⁴³⁴ M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 171.

⁴³⁵ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 174-177.

narod mora imati samo jednu državu te da etnički isti narod mora postati i jedinstvena nacija. U istome se članku kritički osvrće na HSS i Mačeka (političari koji zakopčavaju i raskopčavaju svoje prljave lajbeke) koji su razbijali narodno jedinstvo. U sljedećim se pak člancima napada NOP, a posebno *Izjava o ciljevima i načelima NOP-a* koja potiče razbijanje Jugoslavije.⁴³⁶ U *Rezoluciji* objavljenj u *Slavenskom jugu*, br. 8 iz kolovoza 1943. godine, *JU REPO* se zalaže za priznanje državnog kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije.⁴³⁷ Time se sušački *JUREPO* izjasnio za prihvaćanje političke platforme četničkoga pokreta. U isto vrijeme jugonacionalisti otoka Krka, koji su prihvatili četničku ideju o JVO-u, istupaju daleko radikalnije. U svojoj *Rezoluciji* od 23. lipnja 1943. oni ističu da se protive svakom federativnom uređenju zemlje, da ostaju vjerni Draži Mihailoviću, a ukoliko Hrvatska bude federalna država, zatražit će ujedinjenje Krka sa Srbijom.⁴³⁸ Za takva radikalna stajališta sušački *JUREPO* i četničko vodstvo nisu mogli pridobiti hrvatsko stanovništvo Kvarnerskoga primorja. Našavši se u potpunoj političkoj izolaciji, četničko će se vodstvo u potpunosti osloniti na svoga talijanskoga saveznika. Procjenjujući daje za talijanske interese na Jadranu opasnija velika Hrvatska od velike Srbije, Robotti će svesrdno pomagati četnicima.⁴³⁹ Pregovore sa Zapovjedništvom talijanske 2. armije vodi Mladen Žujović (Aćimović) koji pred slom Italije dolazi na Sušak.⁴⁴⁰ Svi detalji dogovorenih aranžmana nisu poznati. Znade se, međutim, daje Dobroslav Jevđević bio upućen u Italiju sa zadatkom da uspostavi vezu s britanskom obavještajnom službom. Poznato je također da se Zapovjedništvo 2. armije obvezalo osigurati prebacivanje četnika iz Gorskoga kotara u Zadar, a onih iz Kvarnerskoga primorja na Lošinj gdje su trebali dočekati Zapadne saveznike.⁴⁴¹ Nadalje, nema nikakve sumnje da je bila dogovorena i predaja vlasti na Sušaku četničkome Političkome i Vojnome komitetu.⁴⁴² Kakve je pak protuusluge svom svezniku moglo obećati četničko vodstvo, moguće je tek pretpostaviti. Naime, na temelju Jevđevićeva zadatka i upućivanja četnika na talijanski teritorij (Zadar, Lošinj), nameće se zaključak da je četnicima bila namijenjena uloga posrednika između Zapadnih saveznika i talijanskih snaga na istočnoj obali Jadrana.⁴⁴³ Na ispravnost takvoga zaključka ukazuju aktivnosti generala M. Robottija i talijanskoga Vrhovnoga zapovjedništva poduzete nakon sloma Kraljevine Italije.

⁴³⁶ HDA, Četnička arhiva, kut. 1 E.

⁴³⁷ Isto.

⁴³⁸ VII kut. 107 A, reg. br. 42-3.

⁴³⁹ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 189.

⁴⁴⁰ B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 194.

⁴⁴¹ Isto.

⁴⁴² Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.

⁴⁴³ Antun GIRON, Prilog proučavanju NOB-a na otocima Cresu i Lošnju, *Otočki ljetopis* (dalje: OLJ) *S/Izvori za povijest otoka Cresa i Lošinja*, Mali Lošinj 1984., str. 41; B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 191-214.

2.2.4. **Ustroj teritorijalno-upravnoga sustava NOP-a na primorsko-goranskome području i nastanak taktičkih jedinica NOVH**

Razvoj NOP-a od jeseni 1942. do jeseni 1943. godine karakterizira organizacijsko sređivanje i učvršćivanje KPH i antifašističkih organizacija, razvoj sustava NOO-a i njihovo prerastanje u privremene organe vlasti na području pojedinih teritorijalno-upravnih cjelina, te prerastanje teritorijalnih partizanskih jedinica u taktičke i taktičko-operativne formacije NOVH. Takav je razvojni put bio uvjetovan kako razvojem NOP-a uopće, tako i širenjem društveno-političke osnovice NOP-a na području Zapadne Hrvatske. Razmede između dostignute razine i nove razvojne etape NOP-a na primorsko-goranskome području čini nekoliko ključnih događaja: okružno savjetovanje KPH za Kvarnersko primorje održano krajem kolovoza te osnutak Okružnoga komiteta KPH za Gorski kotar početkom studenoga 1942. godine, čime je bio naznačen novi teritorijalno-upravni ustroj primorsko-goranskoga područja.

Na okružnome savjetovanju KPH za Kvarnersko primorje nisu bili analizirani rezultati postignuti na području Gorskoga kotara, koji je jednim svojim dijelom još uvijek organizacijski vezan uz OK KPH za Hrvatsko primorje.⁴⁴⁴ To znači da su već tada bili sazreli uvjeti za teritorijalno-partijsko osamostaljivanje Gorskoga kotara. Međutim, posljedice ofenziva talijanskih snaga na 2. PG NOP odred bile su još uvijek prisutne. Zbrinjavanje brojnoga zbjega na čabarsko-gerovskome području apsorbiralo je snage organizacija KPH i jedinica 2. PG NOP odreda.⁴⁴⁵ Rujanska ofenziva talijanskih snaga, u kojoj je bio opustošen partizanski teritorij Drežnice i brinjskoga Gornjega kraja, stavila je pred sve snage NOP-a u Gorskome kotaru nove neodgodive zadaće. Normalizacija života na opljačkanome i popaljenome partizanskome teritoriju, koji je bio uporište NOP-a u Gorskome kotaru, postala je prioritetni zadatak KPH, NOO-a, vojnih vlasti i antifašističkih organizacija.⁴⁴⁶

Obrana partizanskoga teritorija u istočnome dijelu Gorskoga kotara bila je povjerena novoformiranim primorsko-goranskim brigadama. One su pak do kraja 1942. godine učvrstile i proširile partizanski teritorij. Naime, tijekom studenoga i prosinca 6. i 14. brigada prodrle su u dolinu Kupe, zaposjele Severin na Kupi, Brod Moravice, razbile četničke snage u Gomirju i likvidirale uporište

⁴⁴⁴ HDA, KP-9/186, KP-267/237; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 356; I. KOVAČIĆ, Kotar Čabar, n.dj., str. 143-150.

⁴⁴⁵ HDA, KP-14/426, KP-267/238, KP-207/250, KP-267/251; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 340; I. KRAUTZEK, Prilog istraživanju civilnih, n.dj., str. 199-203; V. ŠVOB - M. KONJHODŽIĆ, *Drugi odred*, n.dj., str. 308-313.

⁴⁴⁶ Detaljnije u: I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 347-350; Rade MRVOS, Organizacija Komande primorsko-goranskog područja, *Partizanska Dretnica/ZHAK* 12, Karlovac 1982., str. 384-385.

postrojba NDH u Ravnoj Gori.⁴⁴⁷ Uspjesi primorsko-goranskih brigada doveli su do novoga prirasta boraca. Do kraja 1942. godine u partizanske je jedinice stupilo 700 novih boraca, pa je u siječnju 1943. godine Štab 5. operativne zone mogao ponovno osnovati 1. PG NOP odred.⁴⁴⁸ Izvještavajući u veljači 1943. godine o prilikama na području Velike župe Modruš, župan Jurica Marković konstatira da partizani u svojim rukama drže u potpunosti šest općina, da općinska poglavarstva NDH u općinama Gomirje i Dubrave uopće ne ureduju, jer su općinske zgrade spaljene, a nitko ne želi primiti dužnost općinskoga načelnika.⁴⁴⁹ To izvješće, dano u vrijeme kada su obje primorsko-goranske brigade operirale na području Korduna i Like, rječito govori o vojnoj i političkoj stabilnosti partizanskoga teritorija u Gorskom kotaru krajem 1942. i početkom 1943. godine.

Stabilnost partizanskoga područja omogućila je radove na obnovi i normalizaciji života u Drežničkoj kotlini i brinjskome Gornjemu kraju. Taj je zadatak obavila Komanda primorsko-goranskoga područja uz pomoć NOO-a, rukovodstva KPH i antifašističkih organizacija.⁴⁵⁰ Do kraja 1942. godine na vojno-politički stabilizirani i obnovljeni partizanski teritorij Drežnice i brinjskoga Gornjega kraja ponovno su bili smješteni Agitprop CK KPH, Štab 5. operativne zone, Komanda primorsko-goranskoga područja, partizanska bolnica, okružno i kotarska rukovodstva KPH te rukovodstva antifašističkih organizacija Gorskoga kotara.⁴⁵¹

Nakon talijanskih ofenziva, osnivanja brigada i stabilizacije partizanskoga teritorija bili su konačno stvoreni uvjeti za organizacijsko osamostavljanje KPH u Gorskom kotaru. Sredinom studenoga 1942. godine bio je konstituiran OK KPH kao najviše rukovodstvo KPH na području Gorskog kotara. OK KPH

⁴⁴⁷ U Ravnoj je Gori 14. brigada zarobila 130 ustaša i 20 oružnika. Detaljnije u: I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 352-354; A. GIRON, *Četrnaesta*, n.dj., str. 26; R. KOSANOVIĆ Braco, Šesta, n.dj., str. 198-199; Andrija TUS, Četrnaesta primorsko-goranska brigada, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, Karlovac 1982., str. 233.

⁴⁴⁸ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 355. Zbog izuzetno teških prilika na teritoriju zapadno od željezničke pruge Zagreb-Sušak, 2. je PG NOP odred bio ponovno osnovan tek u svibnju 1943. godine (HDA, KP-14/426, KP-267/238; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 355).

⁴⁴⁹ *ZDNOR*, V., 12, str. 372-373. Nepostojanje upravnih oblasti NDH u općini Gomirje bilo je dijelom i posljedica stvaranja četničkih vojnih formacija pod zapovjedništvom talijanskih okupacijskih snaga (I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 336-337; V. GRBAC, Od prvih naoružanih, n.dj., str. 101; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 132-133 i 140-141; B. LATAS, Četnici iz Like, n.dj., str. 191-192).

⁴⁵⁰ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 349-350; Đuro ZATEZALO, Nastanak, organizacija i djelatnost narodnooslobodilačkih odbora u Drežnici 1941-1945., *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, Karlovac 1982., str. 305-306.

⁴⁵¹ HDA, KP-13/183, KP-13/359; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 349-350; A. GIRON, Drežnica kao središte, n.dj., str. 413; Jela JANČIĆ-STARC, Partizanska bolnica u Drežnici, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, Karlovac 1982., str. 468-474; ista, *Vojno-partizanska*, n.dj., str. 25-26; R. MRVOŠ, Organizacija i rad Komande, n.dj., str. 384-385.

je krajem prosinca organizirao okružno savjetovanje u Drežnici na kojemu je utvrđeno da su osnutkom Okružnoga komiteta stvoreni uvjeti za organizacijsko sređivanje KPH, učvršćivanje antifašističkih organizacija i NOO-a na području koje je stavljeno u nadležnost okružnoga rukovodstva.⁴⁵² Već u siječnju 1943. godine OK KPH je osnovao KK KPH za Vrbovsko⁴⁵³ i Privremeno rukovodstvo KPH za kotar Čabar.⁴⁵⁴ U veljači je u nadležnost OK KPH stavljen i KK KPH Brinje, koji je do tada bio u nadležnosti OK KPH za Liku, pa je od tada OK KPH za Gorski kotar bio nadležni organ KPH za pet kotarskih komiteta.⁴⁵⁵

Početak prosinca 1942. godine osnovan je Inicijativni okružni odbor AFŽ-a za Gorski kotar, a do kraja mjeseca bili su osnovani inicijativni kotarski odbori AFŽ-a za sve kotare osim čabarskoga.⁴⁵⁶ U prvoj polovici siječnja 1943. godine osnovan je i Okružni komitet SKOJ-a za Gorski kotar, a do kraja mjeseca i kotarski komiteti u svim kotarima osim u kotaru Čabar.⁴⁵⁷ Stvaranje i organizacijsko sređivanje USAOH-a bilo je dovršeno tek u srpnju 1943. godine osnutkom Okružnoga odbora USAOH-a za Gorski kotar.⁴⁵⁸

Razvoj i organizacijsko učvršćivanje NOO-a kao privremenih organa civilne vlasti teklo je mnogo sporije. Naime, NOO-i su još uvijek bili tretirani, poglavito oni na okupiranom području, kao politički organi NOP-a koji imaju zadatak da osiguraju opskrbu partizanskih jedinica i vrše novačenje, iako je već djelovao vojno-pozadinski organ vlasti za Gorski kotar i Hrvatsko primorje.⁴⁵⁹ Osnivanje najvišega organa civilne vlasti početkom travnja 1943. godine pokazuje da ni u OK KPH za Gorski kotar, a ni u OK KPH za Hrvatsko primorje, nisu bili u potpunosti shvaćeni ciljevi i zadaci NOO-a. Naime, osnutak Okružnoga NOO-a za partizanski teritorij u Gorskom kotaru i Kvarnerskome primorju ukazuje da NOO-i još uvijek nisu bili shvaćeni kao privremeni organi vlasti države u nastajanju.⁴⁶⁰ Okružni NOO za Hrvatsko primorje i Gorski ko-

⁴⁵² I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 357-359; N. RAČKI-Koljka, *Sjećanja na revoluciju*, n.dj., str. 74-76 i 85-86.

⁴⁵³ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 359.

⁴⁵⁴ Isto; I. KOVAČIĆ, Kotar Čabar, n.dj., str. 204; Tada su na području nadležnosti OK KPH za Gorski kotar djelovale 23 čelije sa 128 članova i 44 simpatizera KPH (I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 360).

⁴⁵⁵ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 360.

⁴⁵⁶ Isto; V. BASTA, Organizacija antifašističke, n.dj., str. 345.

⁴⁵⁷ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 365-367; I. KOVAČIĆ, Kotar Čabar, n.dj., str. 212.

⁴⁵⁸ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 367-368; Antun GIRON, Razvoj i djelatnost SKOJ-a i USAOH-a u Gorskom kotaru tijekom NOB-a, *Dometi* 7-8-9, Rijeka 1986., str. 37-38.

⁴⁵⁹ Komanda primorsko-goranskog područja osnovana je u listopadu 1942. godine (R. MRVOŠ, Organizacija i rad Komande, n.dj., str. 383). Međutim, komande mjesta bile su osnovane samo na partizanskom teritoriju, pa su na okupiranim područjima mobilizaciju i dalje vršili NOO-i (Rade TOMIĆ, Komanda mjesta Drežnica, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, Karlovac 1982., str. 374).

tar, utemeljen 5. ili 6. travnja 1943., bio je osnovan uglavnom samo zato da organizira obnovu devastiranoga partizanskoga teritorija i proljetnu sjetvu nakon ožujске ofenzive talijanskih snaga.⁴⁶¹ Dakako, temeljen na toj osnovi, taj najviši jedinstveni primorsko-goranski organ civilne vlasti nije mogao biti duga vijeka. Naime, na jedinstvenome primorsko-goranskome operativnome prostoru u to su se vrijeme već nazirale konture dviju posebnih teritorijalno-upravnih jedinica; štoviše, njihovo definiranje i organiziranje sugerira i Inicijativni odbor ZAVNOH-a.⁴⁶² Zbog toga je već krajem travnja ili početkom svibnja bio osnovan Privremeni okružni NOO za Gorski kotar. Nakon osnutka on nastoji uskladiti svoje unutarnje ustrojstvo s *Poslovníkom o radu narodnooslobodilačkih odbora*, koji je 27. ožujka 1943. donio Inicijativni odbor ZAVNOH-a.⁴⁶³ Tijekom svibnja i lipnja 1943. godine u svim su kotarima okruga bili osnovani kotarski NOO-i koji su pokušavali koordinirati rad općinskih i seoskih NOO-a na području svoje nadležnosti. Koliko je tada na području okružja bilo općinskih i seoskih NOO-a, teško je sa sigurnošću utvrditi. U to su vrijeme, naime, NOO-i na području kotara Brinje i Ogulin bili u reorganizaciji, a za područje kotara Vrbovsko nema točnih podataka. Ipak se može procijeniti da je na području okružja djelovalo pet kotarskih, oko 24 općinska i preko 80 seoskih NOO-a.⁴⁶⁴ Međutim, unutarnje ustrojstvo NOO-a na temelju uputa ZAVNOH-a nije bilo provedeno sve do jeseni 1943. godine.⁴⁶⁵ Bez obzira na to, NOO-i su na partizanskome teritoriju u Gorskom kotaru imali sve atribute civilnih organa vlasti. Istina, zbog teških materijalnih gubitaka koje je taj teritorij pretrpio tijekom talijanskih ofenziva, oni su svoju aktivnost preventivno morali usmjeriti na

⁴⁶⁰ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 374; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 28 i 43-46. Još 24. veljače 1943. OK KPH za Hrvatsko primorje izvješćuje CK KPH da će osnovati jedan izvršni odbor koji će objedinjavati rad postojećih NOO-a na partizanskome teritoriju u Kvarnerskome primorju (P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 26-27). Očito je da okružnim komitetima na primorsko-goranskom području još uvijek nisu bili jasni razlozi zbog kojih je CK KPJ odlučio osnovati AVNOJ.

⁴⁶¹ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 374; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 28-29 i 43-46.

⁴⁶² Inicijativni odbor ZAVNOH-a još 17., odnosno 23. ožujka dostavlja svoje akte Okružnom NOO-u za Primorje, a 4. travnja traži da mu ONOO za Primorje i ONOO za Gorski kotar dostave svoja posebna izvješća (*ZAVNOH/1943*, n.dj., str. 69-71). To nedvojbeno svjedoči da je još prije osnutka jedinstvenog ONOO-a za Primorje i Gorski kotar, Inicijativni odbor ZAVNOH-a tretirao Gorski kotar i Kvarnersko primorje kao dvije zasebne teritorijalno-upravne cjeline. Ta je intencija, uostalom, bila vidljiva i ranije, tj. prilikom traženja prijedloga za vijećnike ZAVNOH-a (*ZAVNOH/1943*, n.dj., str. 17, 24-25 i 43).

⁴⁶³ *ZAVNOH/1943*, n.dj., str. 81-84.

⁴⁶⁴ M. BUKVIĆ, *Otočac i Brinje*, n.dj., str. 110-111; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 375-376; Đ. ZATEZALO, *Nastanak*, n.dj., str. 302 i 308.

⁴⁶⁵ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 374-376. U okviru NOO-a na partizanskom teritoriju djelovale su gospodarske komisije, a u okviru ONOO-a i Propodjel (Antun GIRON, *Kulturno-prosvjetna djelatnost Okružnog NOO-a za Gorski kotar*, *Historija* 2, Rijeka 1979., str. 154; Đ. ZATEZALO, *Nastanak*, n.dj., str. 308).

osiguravanje minimuma egzistencije pučanstva te na opskrbu partizanskih jedinica i partizanske bolnice. Iako je taj osnovni zadatak apsorbirao najveći dio aktivnosti NOO-a i na partizanskome teritoriju i na okupiranome području, oni su ipak uspjeli pokrenuti promidžbenu aktivnost. Od lipnja 1943. godine Propodjel ONOO-a za Gorski kotar izdaje list *Goranski vjesnik*, a u kolovozu i rujnu je izdao dva broja mjesečnika *Slobodni Goranin*,⁴⁶⁶ U isto su vrijeme nastojali provoditi upute ZAVNOH-a, pa su u razdoblju od svibnja do srpnja bili provedeni izbori za KNOO Ogulin.⁴⁶⁷ Dakle, bez obzira na dostignutu razinu izgrađenosti sustava NOO-a i usklađenost njihova unutarnjega ustrojstva s uputama ZAVNOH-a, Gorski kotar je do rujna 1943. godine poprimio osnovne značajke posebne teritorijalno-upravne jedinice nove države u nastajanju.

Proces stvaranja teritorijalno-upravnih jedinica nije karakterističan samo za NOP u Gorskom kotaru. U razdoblju od jeseni 1942. do jeseni 1943. godine taj je proces bio jedna od bitnih značajka NOP-a na području Kvarnerskoga primorja. Sve njegove razvojne faze, dakako, nisu bile istovremene, jer ni dostignuta razina organizacijske strukture KPH ujesen 1942. godine, ni uvjeti za daljnji razvoj NOP-a nisu bili istovjetni. Na području Kvarnerskoga primorja su KPH i SKOJ već tijekom prve polovice 1942. godine imali u osnovi izgrađenu partijsku teritorijalno-organizacijsku strukturu koja je bila temelj za stvaranje teritorijalno-upravne podjele. Već u prvoj polovici 1942. godine su, osim OK KPH, djelovali kotarski komiteti: Krk, Kastav, Sušak, Novi-Senj i Crikvenica-Kraljevica. U isto su vrijeme, osim OK SKOJ-a, djelovali kotarski komiteti: Kastav, Sušak i Crikvenica. U kolovozu je osnovan KK SKOJ-a Krk, a krajem godine kotarski komiteti SKOJ-a: Senj i Novi.⁴⁶⁸ Stoga su zadaci KPH na području Kvarnerskoga primorja bili različiti od onih koji su stajali pred KPH u Gorskom kotaru, iako su im politički ciljevi bili jednaki. Na okružnome par-

⁴⁶⁶ D. BOROJEVIĆ-ŠTERNBERG, Bibliografija, n.dj., str. 443-444; I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 361 i 367; A. GIRON, Kulturo-prosvjetna, n.dj., str. 154-155; Zdenko PLEŠE, *Goranski vjesnik* - lipanj 1943 - svibanj 1945., *Štampa u NOB*, Rijeka 1983., str. 117-118.

⁴⁶⁷ I. CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj, n.dj., str. 376; Đ. ZATEZALO, Nastanak, n.dj., str. 308-309.

⁴⁶⁸ HDA, KP-8/108, KP-8/128, KP-9/186, KP-9/194, KP-14/479, KP-266/133, KP-267/253; Radule BUTOROVIĆ, Djelatnost SKOJ-a i USAOH-a u gradu i kotaru Sušak u NOR-u, *Dometi* 7-8-9, Rijeka 1986., str. 64; isti, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 67-68; A. GIRON, KPH na o. Krku, n.dj., str. 120-121; V. KNIFIĆ, Kotarski komitet, n.dj., str. 164; isti, Kotarski komitet SKOJ-a (1942-1944), *SZ* 7, Senj 1979., str. 184-185; Zvonko PETRINOVIĆ, Omladina ratnog kotara Crikvenica u narodnooslobodilačkoj borbi (1941-1945), *VZ* 4, Crikvenica 1985., str. 194-195; Zdenko PLEŠE, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskom primorju od 1941. do 1945., *Dometi* 7-8-9, Rijeka 1986., str. 30-31; Mladen PLOVANIĆ, Dogodilo se u Vinodolu 1941-1943., *VZ* 3, Crikvenica 1983., str. 27 i 30; isti, Josip Kalafatić, n.dj., str. 125-127; isti, Revolucionarno djelovanje Tome Strizića na senjskom području, *SZ* 7, Senj 1979., str. 198; Stipe TONKOVIĆ, Omladina kotara Novi u narodnooslobodilačkoj borbi (1941-1945), *VZ* 4, Crikvenica 1985., str. 214-215 i 229; Andrija TUS, Razvitak i djelovanje organizacija, n.dj., str. 56-57.

tijskome savjetovanju održanom 23. i 24. kolovoza 1942. istaknuti su sljedeći zadaci: jačanje i organizacijsko učvršćivanje KPH na području Senja, daljnje organizacijsko učvršćivanje SKOJ-a i okupljanje antifašistički orijentirane mladeži u Savez mlade generacije (SMG), organizacijsko učvršćivanje AFŽ-a, aktivan rad na izgradnji NOO-a koji moraju postati *nosioci borbe protiv okupatora i nosioci privremene narodne vlasti*.⁴⁶⁹

Ostvarivanje utvrđenih zadataka bilo je realna potreba na dostignutome stupnju razvoja NOP-a u Kvarnerskome primorju. Naime, do jeseni 1942. godine NOP je osigurao široku društvenu osnovicu, ali je glavni teret rješavanja konkretnih zadataka i dalje ležao na rukovodstvima i organizacijama KPH. To je bilo nužno mijenjati kako zbog programske orijentacije KPJ u tadašnjoj etapi oružane borbe, tako i zbog realno naraslih potreba. Široku frontu pristaša političke platforme NOP-a bilo je neophodno transformirati u frontu aktivnih sudionika i činilaca NOP-a. Bio je to složen zadatak za OK KPH Hrvatskoga primorja. On se morao angažirati na dvije fronte: na rješavanju konkretnih pitanja te na osposobljavanju antifašističkih organizacija i NOO-a za obavljanje političkih zadataka i upravnih funkcija. Zbog nepovoljnih vojno-političkih prilika u ljeto i jesen 1942. godine i zemljopisnih specifičnosti teritorija, prvi rezultati započetoga procesa bili su vidljivi tek krajem 1942. i početkom 1943. godine. Osnutak Inicijativnoga okružnog odbora AFŽ-a za Hrvatsko primorje već 25. kolovoza 1942., bio je više rezultat želja i htijenja nego realno postojećih uvjeta.⁴⁷⁰ U jesen 1942. godine pred KPH u Kvarnerskome primorju stajali su brojni hitni i složeni zadaci. Posljedice ofenzive talijanskih snaga na 2. PG NOP odred još su bile prisutne, pa je zbrinjavanje zbjegova ostala preokupacija KK KPH Sušak, KK KPH Kastav i OK KPH za Hrvatsko primorje sve do listopada 1942. godine.⁴⁷¹ Zbog blokade koju su tijekom ofenzive provele talijanske snage, bile su prekinute veze s Krkom. Obnova veza i obnova aktivnosti KPH na Krku poslije pogibije sekretara KK KPH Krk Petra Franolića Barčina, bila je zadaća koju je OK KPH morao što hitnije riješiti, poglavito zbog širenja četničkoga utjecaja.⁴⁷² Blokada primorskih sela tijekom ofenzive *Velika Kapela* spriječila je širenje NOP-a na senjskome području i Senju, u kojemu je prevladavao utjecaj HSS-a. Jačanje i organizacijsko učvršćivanje KPH bilo je pret-

⁴⁶⁹ HDA, KP-I 1/283; A. TUS, Razvitak i djelovanje organizacija, n.dj., str. 60-61.

⁴⁷⁰ V. BASTA, Razvoj i djelovanje antifašističke, n.dj., str. 20; M. PLOVANIĆ, Dogodilo se u Vinodolu, n.dj., str. 28.

⁴⁷¹ HDA, KP-14/126, KP-14/480, KP-267/238, KP-267/250, KP-267/251.

⁴⁷² HDA, KP-8/128, KP-10/210, KP-10/241, KP-266/65, KP-267/250, KP-267/262; Stipe DRPIĆ, Pogibija Petra Franolića Barčina, *KZ* 5, Krk 1972., str. 186-189; A. GIRON, KPH na o. Krku, n.dj., str. 123-124; Ljubo KARABAIĆ, Kvarnerski otoci u NOR-u 1943. godine, *PM* 4, Pazin 1976., str. 184; isti, Prilog biografiji Petra Franolića Barčina - sekretara prve organizacije KPJ i prvog KK KPH o. Krka, *KZ* 12, Krk 1983., str. 86-87; isti, Veze NOP-a između otoka Krka, kopna i ostalih otoka, *KZ* 7, Krk 1976., str. 91-93.

postavka širenja društveno-političke osnovice NOP-a. Bilo je to izuzetno važno, ne samo za kotar Senj nego i za uspostavljanje veza s otocima Krkom, Rabom i Pagom.⁴⁷³ Novačenje novih boraca radi obnove teritorijalnih partizanskih jedinica nakon osnutka dviju brigada, bilo je zadatak na kojemu su se morala angažirati rukovodstva KPH u Kvarnerskome primorju i Gorskome kotaru.⁴⁷⁴ Ti su zadaci apsorbirali dobar dio aktivnosti rukovodstava i organizacija KPH, pa je zato realizacija zaključaka okružnoga savjetovanja KPH relativno sporo napredovala.

Do kraja studenoga OK KPH za Hrvatsko primorje je uz pomoć CK KPH riješio pitanje zbjegova na području 2. PG NOP odreda. Naime, oko 900 žena, djece i staraca bilo je prebačeno na partizanski teritorij u Lici i Kordunu.⁴⁷⁵ Negdje u isto vrijeme preko crikveničkoga područja uspostavljena je veza s Krkom, a početkom prosinca OK KPH je na otok uputio iskusne kadrove KPH. Bilo je to prijeko potrebno zbog pojačanog djelovanja jugonacionalista koji su pristupili četničkome pokretu. Kadrovski ojačani KK KPH Krk je do kraja siječnja 1943. godine uspio osnovati dva općinska biroa KPH, aktive SKOJ-a u većim mjestima na otoku i deset seoskih NOO-a.⁴⁷⁶ Odbore AFZ-a i SMG-a, međutim, još nije bilo moguće osnovati. Izvjesno zaostajanje u odnosu na susjedno kopno treba pripisati nesigurnim i neredovitim vezama otoka s OK KPH, koji gotovo ništa nije poradio na osnivanju partizanske mornarice, iako mu je to CK KPH sugerirao. Tako u direktivnome pismu CK KPH upućenom OK KPH 14. siječnja 1943. izrijekom stoji: (...) *U prilogu Vam šaljem upute za organizaciju naše ratne mornarice. Vi ćete vjerojatno u tom pogledu moći učiniti dosta, jer se u Crikvenici nalazi lučko zapovjedništvo hrvatske mornarice sa nekoliko oficira i podoficira. U Maslenici na otoku Krku nalazi se kod kuće poručnik korvete u ostavci Turčić Petar, naš simpatizer (...).* Upućivanje na kadrove Lučkoga zapovjedništva NDH u Crikvenici nije bilo bez osnove, jer je zapovjednik Juraj Bonači s još nekim časnicima bio povezan s NOP-om.⁴⁷⁷ Nema, naime, sumnje da bi partizanska mornarica na Kvarneru osigurala bolje veze s kvarnerskim otocima i ojačala utjecaj NOP-a. Bilo je to, međutim, teško ostvariti kako zbog jakih talijanskih posada, tako i zbog utjecaja NDH u južnome i HSS-a u sjevernome dijelu obalnoga područja.

⁴⁷³ HDA, KP-14/479; MGR, film XX./20-26; Lj. KARABAIĆ, *Veze NOP-a*, n.dj., str. 103-105; V. KNI- FIĆ, *Kotarski komitet*, n.dj., str. 158 i 167; M. PLOVANIĆ, *Revolucionarno djelovanje Tome*, n.dj., str. 199.

⁴⁷⁴ HDA, KP-14/426, KP-266/143, KP-267/214, KP-267/238.

⁴⁷⁵ I. KRAUTZEK, *Prilog istraživanju civilnih*, n.dj., str. 199-204.

⁴⁷⁶ HDA, KP-282/1734, KP-282/1808, KP-282/1881; R. BUTORVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 208-209 i 235-236; A. GIRON, *KPH na o. Krku*, n.dj., str. 124-125; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 191.

⁴⁷⁷ HDA, KP-268/351; Mladen PLOVANIĆ, *Osnivanje Komande mjesta i Komande Mornarice u Crikvenici - rujna 1943., VZ 4, Crikvenica 1985.*, str. 68.

Početak studenoga 1942. godine osnovani su KK KPH Senj i kotarsko rukovodstvo SKOJ-a za Senj, ali izvan područja senjskoga kotara. Naime, sve do lipnja 1943. godine ta su kotarska rukovodstva djelovala s partizanskoga teritorija Krmpota u kotaru Novi. Tek tada su bili stvoreni uvjeti za njihovo prebacivanje u južni dio kotara Senj, pa su do kraja kolovoza bile stvorene kadrovske pretpostavke za formiranje kotarskoga NOO-a i kotarskoga odbora AFŽ-a.⁴⁷⁸

Tijekom studenoga i prosinca 1942. godine pojačana je aktivnost na organizacijskome sređivanju AFŽ-a. Tada, naime, Inicijativni okružni odbor AFŽ-a pokreće svoje glasilo pod imenom *Primorka*, a na svome prvome savjetovanju utvrđuje potrebu osnivanja kotarskih odbora koji, osim u kotaru Kastav, još uvijek nisu postojali. U razdoblju od ožujka do kolovoza 1943. godine bili su provedeni izbori za kotarske odbore AFŽ-a u kotarima: Crikvenica, Novi i Sušak.⁴⁷⁹

Početak 1943. godine stvaraju se i prvi odbori Ujedinjenoga saveza antifašističke omladine Hrvatske (USAOH). Međutim, organizacijska izgradnja te antifašističke organizacije mladih bit će dovršena tek u lipnju osnutkom Okružnoga odbora USAOH-a za Hrvatsko primorje. U vrijeme njegova osnutka na području okružja djelovala su tri kotarska odbora: Crikvenica, Novi i Sušak, 84 odbora USAOH-a sa 311 članova i ukupno 1.500 obuhvaćenih mladića i djevojaka.⁴⁸⁰

Krajem 1942. godine intenziviranje rad na osnivanju i vertikalnome povezivanju NOO-a u Kvarnerskome primorju. Do kraja godine na obalnome su području djelovala četiri inicijativna kotarska NOO-a kao nadležni organi postojećim seoskim i mjesnim NOO-ima. Bili su to: KNOO Novi osnovan u kolovozu, KNOO-i Sušak i Crikvenica osnovani u studenome te KNOO Kastav osnovan u prosincu 1942. godine.⁴⁸¹ Na kvarnerskim je otocima proces izgradnje sustava vlasti bio tek u začetku i to na otoku Krku. Tu je 26. prosinca 1942.

⁴⁷⁸ Feliks GORSKI, Kotarski komitet KPH Senj od formiranja do kapitulacije Italije, *SZ* 10-11, Senj 1984., str. 299; V. KNIFIĆ, Kotarski komitet, n.dj., str. 164; isti, Kotarski komitet SKOJ-a, n.dj., str. 184-185; M. PLOVANIĆ, Josip Kalafatić, n.dj., str. 125-127.

⁴⁷⁹ HDA, KP-267/235; V. BASTA, Razvoj i djelovanje antifašističke, n.dj., str. 22, 26-27 i 75; ista, Razvoj i djelovanje organizacije, n.dj., str. 166; ista, Štampa AFŽ-a Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Istre 1942-1945., *Štampa uNOB*, Rijeka 1983., str. 102; D. BOROJEVIĆ-ŠTERNBERG, Bibliografija, n.dj., str. 446; A. GIRON - M. SOBOLEVSKI, *Goranke, Istranke, Primorke*, n.dj., str. 59-125; Milka MILENIĆ-NEŽIĆ, Žene Kastavštine u NOB-i 1941-1942., *ZK* 1, Rijeka 1978., str. 322; *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi. Dokumenti i podaci*, knj. 1, Zagreb 1955., str. 159.

⁴⁸⁰ V. ANTIĆ, Razvoj komunističkog, n.dj., str. 164; Z. PLEŠE, Revolucionarni omladinski, n.dj., str. 31.

⁴⁸¹ A. GIRON, *Začeci i razvoj narodne*, n.dj., str. 16; D. JEŽIĆ, Prilog proučavanju razvitka, n.dj., str. 130-131 i 142; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 24-25.

osnovan prvi seoski NOO, a već krajem siječnja 1943. godine na otoku je djelovalo deset seoskih NOO-a.⁴⁸²

Početak travnja 1943. godine bio je osnovan Okružni NOO za partizanski teritorij na području Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara, što nije bilo u skladu s intencijama CK KPH i Inicijativnoga odbora ZAVNOH-a o stvaranju dvaju okruga na primorsko-goranskome području. Stoga taj najviši organ civilne vlasti i nije bio duga vijeka. Već krajem travnja 1943. godine konstituiran je posebni Inicijativni okružni NOO za Hrvatsko primorje, nadležan za partizanski i okupirani teritorij okružja.⁴⁸³ Istina, područje novouspostavljenoga okružja još nije imalo definirane međe. Međutim, od osnutka Okružnoga NOO-a naziv Hrvatsko primorje, tj. obalni pojas od Sušaka do Karlobaga s kvarnerskim otocima, gubi značajku zemljopisnoga pojma i postaje naziv posebne teritorijalno-upravne jedinice nove države u nastajanju. Početkom svibnja okružje pod nazivom Hrvatsko primorje obuhvaćalo je kotare: Kastav-Grobnik, Sušak, Crikvenica, Novi, Senj, Krk, otok Rab i dvije goranske općine: Lič i Fužine. Na tom prostoru djeluje čitava mreža vertikalno povezanih NOO-a, od seoskih do Okružnoga.

Organizacijska struktura i brojno stanje NOO-a u okružju Hrvatsko primorje početkom svibnja 1943. godine⁴⁸⁴

NOO-i	Ukupno	Part. ter.	Okup. ter.	Broj odbornika
Okružni	1			5
Kotarski	4	1	3	18
Općinski	10	3	7	65
Sektorski	6	-	6	19
Mjesni	5	-	5	20
Seoski	30	1	29	129
Akcijски	6	-	6	20
Rajonski	3	-	3	14
Tvornički	3	-	3	11
Ukupno	68	5	62	301

⁴⁸² Antun GIRON, Prva sjednica Plenuma Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Krk, *Dometi* 10, Rijeka 1989., str. 700-703; isti, Zapisnik prve sjednice Plenuma Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Krk, *VHARiP* 25, Pazin-Rijeka 1982., str. 117; Lj. KARABAIĆ, Otok Krk u NOR-u 1943. godine, *KZ 6*, Krk 1975., str. 27; Petar STRČIĆ, Tri izvještaja KK KPH Krk iz prve polovine 1943. godine, *KZ 6*, Krk 1975., str. 68; isti, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 23.

⁴⁸³ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 30-32.

⁴⁸⁴ HDA, KP-269/472, KP-269/497, KP-282/1852; Antun GIRON, Nastanak i razvoj organa narodne vlasti na otoku Rabu, *Rapski zbornik*, Zagreb 1987., str. 492; isti, *Začeci i razvoj narodne*, n.dj., str. 15-16 i 19-20; I. KOVAČIĆ, Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu, n.dj., str. 224; P.

Iako je, dakle, mreža NOO-a već tada pokazivala osnovne konture sustava civilne vlasti u okružju, broj, rasporostranjenost i struktura postojećih NOO-a nisu bili u skladu s *Poslovníkom o radu narodnooslobodilačkih odbora*. Naime, osnivanje sektorskih NOO-a u kotaru Kastav, nadležnih za područja poreznih općina (nekadašnje županije samoupravne kastavske općine), iako svrsishodno, jer je odgovaralo još živoj tradiciji pučke samouprave,⁴⁸⁵ nije bilo u suglasju s jedinstvenim sustavom koji je Inicijativni odbor ZAVNOH-a preporučio svim NOO-ima. Isto tako, osnivanje tvorničkih NOO-a na području grada Sušaka nije bilo u skladu s jedinstvenim teritorijalno-upravnim principom. Veći je pak dio NOO-a djelovao na okupiranome području, pa njihovo unutarnje ustrojstvo također nije bilo usklađeno s uputama ZAVNOH-a. Dakako, funkcija tih NOO-a, osim u pojedinim slučajevima, još je uvijek imala političku, a ne upravnu značajku. Međutim, započeti proces organiziranja Kvarnerskoga primorja kao okružja pod nazivom Hrvatsko primorje i izgradnja subordiniranog sustava civilne vlasti znatno će uznapredovati u drugoj polovici 1943. godine.

Razvoj sustava civilne vlasti u okružju sredinom 1943. godine bio je rezultat dostignutoga stupnja razvoja NOP-a u Hrvatskoj i dostignute razine NOP-a na području Kvarnerskoga primorja. Tome su, bez sumnje, pridonijeli značajni uspjesi snaga NOVH, osnutak Okružnoga NOO-a za Hrvatsko primorje, konstituiranje ZAVNOH-a⁴⁸⁶ i pristupanje organizacije HSS-a NOP-u. Naime, nakon neuspjeha operacije *Weiss*, talijanske su okupacijske snage morale prijeći u obranu. Zajedno s četničkim formacijama one su se povukle iz Gacke doline i organizirale obranu u rajonu Senja i Karlobaga.⁴⁸⁷ U operacijama snaga NOVH na području Korduna, Like i Brinja sudjelovale su i obje primorsko-goranske brigade, od kojih je krajem travnja formirana 13. primorsko-goranska divizija, jedinica koja je bila sposobna izvršavati taktičke zadatke.⁴⁸⁸ Njene su snage vodile frontalne borbe s talijanskim divizijama *Re*, a zatim *Murge* na položajima kod Prokika, Žute Lokve i Vratnika.⁴⁸⁹ U isto je vrijeme 13. divizija

⁴⁸⁵ A. GIRON, *Začeci i razvoj narodne*, n.dj., str. 19-20.

⁴⁸⁶ Inicijativni odbor ZAVNOH-a konstituiranje 1. ožujka 1943. u selu Ponoru, a osnivačka skupština ZAVNOH-a održana je u Otočcu i na Plitvičkim jezerima 13. i 14. lipnja 1943. godine (*ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 6, 50 i 166-223).

⁴⁸⁷ M. BUKVIĆ, *Otočac i Brinja*, n.dj., str. 313-325; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 195; A. GIRON, *Četrnaesta*, n.dj., str. 30; isti, *Položaj Rijeke i okolice u vrijeme kapitulacije Italije i nakon nje (srpanj-listopad 1943. godine)*, *PSI* 4, Rijeka/Zagreb 1982., str. 115-117; R. KOSANOVIĆ Braco, *Šesta*, n.dj., str. 199-203; I. KRAUTZEK, *Borbe, akcije i aktivnosti Bataljona*, n.dj., str. 126-128; Milan LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru u ljeto i jesen 1943. godine*, Rijeka 1983., str. 32-33 i 39; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 72-74; A. TUS, *Četrnaesta*, n.dj., str. 235-236; M. PLOVANIĆ, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 295-296.

⁴⁸⁸ A. GIRON, *Četrnaesta*, n.dj., str. 31; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 78-82; *ZDNOR*, II, 9, str. 229 i 231; *ZDNOR*, IX, 3, str. 574.

⁴⁸⁹ N. CRNKOVIĆ, *Političke prilike*, n.dj., str. 146; A. GIRON, *Četrnaesta*, n.dj., str. 31-33; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 83-96.

s dijelom svojih snaga zadala niz udaraca talijanskim i četničkim formacijama u Gorskoj kotaru, dok je sa slabijim snagama operirala na sektoru Novi-Crikvenica.⁴⁹⁰

Slabljenje talijanske vojne moći, uvjetovano dobrim dijelom porazima *Osovine* na afričkoj fronti, gospodarskim i političkim prilikama u Italiji, imalo je odraza na utjecaj njenih saveznika. Neznatne vojne snage NDH i ustaške upravne oblasti, podčinjene talijanskoj 2. armiji, nisu ni u vojnome ni u političkome pogledu predstavljale ozbiljnoga protivnika NOP-u. Borbeno je pak vrijednost četničkih formacija, nakon povlačenja iz Like, bila gotovo zanemariva, a organizacija HSS-a je pristupila NOP-u. Sve je to vjerojatno potaklo CK KPH da odlukom od 5. srpnja 1943. protegne nadležnost OK KPH za Hrvatsko primorje i na otok Pag.⁴⁹¹ Tako je početkom srpnja 1943. godine, osim obalnoga teritorija, područje okružja protegnuto i na čitav unutrašnji niz kvarnerskoga otočja.

Dakle, u drugoj je polovici 1943. godine NOP na području okružja Hrvatsko primorje stekao vojnu i političku prevagu. U takvome ozračju sustav civilne vlasti države u nastajanju bilježi značajne pomake na južnome dijelu obalnoga područja i kvarnerskim otocima. Na području kotara Senj bila su osnovana prva četiri seoska NOO-a: Alan, Krasno, Stinica i Volarice,⁴⁹² a na otoku Krku je 18. srpnja osnovan Inicijativni kotarski NOO.⁴⁹³ U čitavome je okružju tada djelovalo: pet kotarskih, šest općinskih, tri mjesna, 82 seoska, 20 rajonskih i 30 akcijskih odbora.⁴⁹⁴ Drugo je pak pitanje u kolikoj je mjeri taj novi sustav civilne vlasti bio organizacijski sređen, tj. u kolikoj su mjeri bile realizirane uredbe i upute ZAVNOH-a, i u kolikoj su mjeri postojeći NOO-i ostvarili funkciju upravnih organa. Naime, podaci o organizacijskoj strukturi te civilne vlasti u okružju ukazuju da ona još uvijek nije bila sređena. Samo četiri općinska NOO-a: Bribir, Krmpote, Ledenice i Zagone u kotaru Novi, koja su djelovala na području pod kontrolom NOP-a, birana su na izborima provedenima 18. srpnja 1943. godine.⁴⁹⁵ Međutim, sama organizacijska struktura, koja još uvijek nije bila usklađena s postojećim propisima ZAVNOH-a, ne znači da NOO-i, ili barem njihov najveći dio, zbog toga nisu vršili svoju osnovnu funkciju. Naravno, djelatnost NOO-a na partizanskome teritoriju i okupiranome području nije bila jednaka. Sigurno je,

⁴⁹⁰ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 32.

⁴⁹¹ HDA, KP-270/521; A. GIRON, *Nastanak i razvoj organa narodne*, n.dj., str. 493.

⁴⁹² V. KNIFIĆ, *Kotarski komitet*, n.dj., str. 165; Ljubomir PETROVIĆ, *Prvo i drugo partijsko savjetovanje za kotar Senj* (16. siječnja 1944. i 11.-12. rujna 1944.), *SZ 7*, Senj 1979., str. 224.

⁴⁹³ MGR, film XLIV./233-238; A. GIRON, *Zapisnik prve sjednice Plenuma*, n.dj., str. 117; Lj. KARABIĆ, *Otok Krk u NOR-u*, n.dj., str. 37.

⁴⁹⁴ Usporedi; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 59-61.

⁴⁹⁵ Zbog nepoznavanja ZAVNOH-ove uredbe o izborima, postupak isticanja kandidata nije bio ispravan. To je izazvalo negodovanje stanovništva, pa ti prvi izbori nisu imali onaj politički učinak koji se očekivao (*Primorski vjesnik*, Glasilo ONOO-a za Hrvatsko primorje, br. 67 od 15. VII. i *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 57).

naime, da NOO-i na okupiranome području okružja nisu imali one atribute vlasti koje su imali izabrani NOO-i u općinama na partizanskome području. U ovima posljednjima oni su bili jedina civilna vlast i bili su obavezni osigurati cjelokupni život stanovništva u teškim ratnim uvjetima. Budući da su četiri partizanske općine okružja bile smještene uglavnom na planinskome području, najaktualnija su pitanja bila: prehrana stanovništva, organiziranje razmjene, socijalna skrb i kulturno-prosvjetna djelatnost. Da bi se omogućila meljava žita na partizanskome teritoriju, u kotaru Novi osposobljen je mlin na mjestu nekadašnje pilane u Mošunama. Razvijena je gospodarska suradnja s partizanskim teritorijem u Gorskome kotaru, pružena je pomoć u vađenju krumpira s vakantnih polja u Jasenku i organizirana prehrana stoke s popaljenoga područja Drežnice tijekom zime 1942./1943. godine. Ti početni oblici suradnje nastojali su se proširiti usmjerenjem viškova, uglavnom stočarskih proizvoda, na susjedno partizansko područje, čime je poboljšana njegova opskrba, a istovremeno spriječena trgovina između partizanskoga teritorija i okupiranih mjesta na obali. U okviru socijalne skrbi ONOO je, u okviru svojih mogućnosti, dodjeljivao novčanu potporu pojedinim obiteljima ili selima, a za nezbrinutu je djecu bio osnovan dječji dom smješten na partizanskome teritoriju okružja. Zdravstvena je zaštita pružana u ambulanti s desetak kreveta. Otvaranjem škola u: Bulićima, Mataija Dragi, Gornjem Zagonu, Krmpotskoj Luci i Javoju te organiziranjem analfabetskih tečajeva, NOO-i su provodili smišljenu prosvjetnu i, dakako, promidžbenu politiku.⁴⁹⁶ Brigu o socijalnoj skrbi vodili su, međutim, i NOO-i na okupiranome području. Na Sušaku su npr. osiguravali pomoć za obitelji boraca i uhićenih suradnika NOP-a u iznosu od 14.000 lira mjesečno, a na području kotara Kastav organizirali su obradu zemljišta obiteljima boraca i interniranih.⁴⁹⁷ Promidžbena i izdavačka djelatnost bila je u nadležnosti Okružnog NOO-a, iako Propodjel još uvijek nije bio formiran. Od svibnja do studenoga 1943. godine on je bio izdavač lista *Primorski vjesnik*.⁴⁹⁸

Usporedno s djelatnošću već osnovanih ili izabranih organa civilnih vlasti, nastavljen je rad na organizacijskom sređivanju mreže viših i nižih NOO-a u okružju. U drugoj polovici srpnja osnovan je Inicijativni kotarski NOO Krk, 7./8. rujna Kotarski NOO Rab-Pag,⁴⁹⁹ vršene su pripreme za osnutak Kotarskog

⁴⁹⁶ D. JEŽIĆ, Prilog proučavanju razvitka i djelovanja organa, n.dj., str. 122-128; Joso SOKOLIĆ, Partizanska škola Krmpotsko Javorje, *Partizanska osnovna škola Krmpotsko Javorje*, Zagreb 1980., str. 25-32; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okrutnog*, n.dj., str. 52-54 i 62.

⁴⁹⁷ HDA, KP-269/472; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okrutnog*, n.dj., str. 52 i 62.

⁴⁹⁸ Detaljnije u: Antun GIRON, *Primorski vjesnik - svibanj 1943. - svibanj 1945. godine*, *Štampa u NOB*, Rijeka 1983., str. 80-82; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okrutnog*, n.dj., str. 63.

⁴⁹⁹ A. GIRON, Nastanak i razvoj organa narodne, n.dj., str. 493; I. KOVAČIĆ, Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu, n.dj., str. 251; Zdenko PLEŠE, Razvoj NOP-a na otoku Rabu od kapitulacije Italije do konačnog oslobođenja, *Otok Rab u radničkom pokretu i NOB*, Rijeka 1985., str. 493; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okrutnog*, n.dj., str. 79.

vIOO-a Senj, a stvarana je i osnova za uspostavu kotara Kraljevica, koji će tek početkom 1944. godine obuhvatiti mjesta: Bakar, Bakarac, Kraljevicu, Hreljin, tCrižišće i Šmriku.⁵⁰⁰ Međutim, usklađivanje unutarnjega ustrojstva NOO-a s odredbama ZAVNOH-a bilo je tek u početnoj fazi. Većina NOO-a je djelovala na okupiranome području okružja, što znači da je funkciju političkih organa i organa civilne vlasti obavljala u ilegalnim uvjetima. U takvim okolnostima osnivanje odsjeka i komisija nije bilo svrsishodno; štoviše, njihovo osnivanje nije preporučivao ni ZAVNOH. Međutim, ni NOO-i na partizanskome teritoriju, a ni sam ONOO, još uvijek nisu imali osnovanih odsjeka i komisija, već su za određene sektore iz svoje nadležnosti zaduživali pojedine članove NOO-a.⁵⁰¹ No, bez obzira na sve te nedostatke, Kvarnersko je primorje do početka rujna 1943. godine imalo u osnovi sve značajke upravnoga okružja nove države u nastajanju.

Usporedno s formiranjem taktičkih jedinica NOVH, izgradnjom subordiniranoga sustava civilne vlasti i snaženjem fronte političkih organizacija, NOP je stvarao i svoju obavještajnu zajednicu. Naime, početkom 1942. godine CK KPH je dostavio svim okružnim komitetima akt *II. oteka VS NOP i DV Jugoslavije* s uputama o osnivanju obavještajne službe.⁵⁰² Prema točki 1. te upute, u partizanskim je odredima i brigadama bilo nužno odrediti članove KPJ koji će odabrati obavještajce u vojnim jedinicama i na terenu partizanskih odreda. Prema uputi je obavještajna zajednica bila dužna raditi konspirativno, a bilo je poželjno da se obavještajci međusobno ne poznaju. Osnovna joj je zadaća tajno prikupljanje podataka u jedinici ili na terenu. Obavještajna se izvješća dostavljaju samo stožeru vojne jedinice, odnosno političkome komesaru bataljuna. Na terenu su se izvješća dostavljala nadležnome partijskome komitetu, odnosno sekretaru komiteta. Tako uspostavljena obavještajna služba NOP-a faktički je bila pod potpunim nadzorom KPJ, odnosno KPH. Na području Hrvatske službom je rukovodio politički komesar GS NOV i POH, a u drugoj polovici 1942. godine službom je upravljao Glavni obavještajni centar (GOC) pri GS NOV i POH. On je utemeljio bataljun *Protiv pete kolone* (PPK) koji je dobivao izvršne zadaće.

Jedinstvena obavještajna služba na Primorsko-goranskome području utemeljena je u proljeće 1942. godine. Do proljeća 1943. godine obavještajci su, prema uputi CK KPJ, svoja izvješća dostavljali političkim komesarima bataljuna, političkim komesarima uspostavljenih komanda mjesta ili sekretarima okružnih komiteta KPH. U ožujku 1943. godine obavještajna zajednica dobiva novi organizacijski oblik. Za okružja Gorski kotar i Hrvatsko primorje utemeljen je

⁵⁰⁰ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 190 i 199.

⁵⁰¹ ZAVNOH/1943., n.dj., str. 268; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 61 i 63.

⁵⁰² Uputu je potpisao Aleksandar Ranković-Marko (HDA, KP-9/173 i KP-266/123).

jedinstveni Pomoćni obavještajni centar (POC) koji je u ljeto iste godine pro-
tegao svoju djelatnost i na područje Istre.⁵⁰³

2.2.5. *Teritorijalno-upravno osamostaljivanje Istre u okviru NOP-a Hrvatske*

Od osnutka 5. operativne zone Hrvatske GS NOV i POH tretira Istru kao operativno područje partizanskih odreda Hrvatske. U kolovozu 1942. godine u Istru je upućena 5. četa 5. bataljona *Vladimir Gortan* 2. PG NOP odreda kao vojni i politički reprezentant NOP-a Hrvatske. Od tada pa do kolovoza 1943. godine teče proces organiziranja Istre kao posebne teritorijalno-upravne jedinice federalne države Hrvatske u nastajanju.

Inicijativa za pokretanje toga procesa dana je još sredinom srpnja 1942. godine, kada delegat CK KPH upozorava OK KPH za Hrvatsko primorje na nužnost stvaranja posebnoga rukovodstva KPH za Istru.⁵⁰⁴ Krajem kolovoza 1942. godine OK KPH je samo dijelom proveo u život napatuk delegata CK KPH. Naime, od rujna do prosinca iste godine ćelija KPH prve istarske partizanske čete dobiva ulogu posrednika između OK KPH za Hrvatsko primorje i članova KPH u Istri. Sekretar četne ćelije je dobio zadatak da poveže sve pojedince i organizacije u Istri, da se preko Rijeke poveže s KK KPH Kastav i KK KPH Sušak i tako stvori uvjete za rukovođenje iz jednoga jedinstvenoga centra.⁵⁰⁵ Tu zadaću nije bilo jednostavno realizirati zbog prostranoga područja, stajališta pojedinih rukovodstava PCI prema NOP-u i teškoća u održavanju veza s nadležnim rukovodstvom KPH. To je, dakako, usporavalo izvršavanje postavljenih zadataka, jer je za svako rješenje i odluku bila potrebna suglasnost OK KPH koji se nalazio na partizanskome teritoriju u Kvarnerskome primorju. Održavanje veza između četne ćelije i OK KPH bilo je povezano s brojnim teškoćama. Nakon uhićenja članova MK KP Rijeke, ilegalne veze preko Rijeke i Sušaka više nisu funkcionirale. Veze preko Kastavskoga punkta bile su opasne i neredovite jer su išle preko rapalske granice, koja je bila pod strožom paskom nego granica između Italije i NDH.⁵⁰⁶ Usprkos svim tim teškoćama, djelovanje čete i četne ćelije dalo je pozitivne rezultate. Uspostavljene su, doduše, krhke veze između pojedinih organiziranih grupa suradnika NOP-a, za NOP je bio pri-

⁵⁰³ M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 158, 163-164 i 168; Mate VIDOVIĆ, *Organizacija obavještajne službe NOP-a u Vinodolu*, *VZ 3*, Crikvenica 1983., str. 179-182.

⁵⁰⁴ HDA, KP-10/231.

⁵⁰⁵ V. ANTIĆ, *Nepokorena Istra*, n.dj., str. 65; isti, *Razvoj komunističkog*, n.dj., str. 160 i 163; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 218-219; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 144; I. KOVAČIĆ, *Građa za historiju NOP-a*, n.dj., str. 27-137.

⁵⁰⁶ V. ANTIĆ, *Nepokorena Istra*, n.dj., str. 56-57; N. CRNKOVIĆ, *Političke prilike*, n.dj., str. 134; I. KOVAČIĆ, *Građa za historiju NOP-a*, n.dj., str. 107 i 121-123; Mario MIKOLIĆ, *Istra 1943. godine*, *ČSP 3*, Zagreb 1973., str. 55.

dobiven i dio članova PCI, a stvarani su i NOO-i s funkcijom općepolitičkih organa NOP-a. Ti početni uspjesi ostvareni povezivanjem suradnika i stvaranjem ilegalne organizacije NOP-a bili su prekinuti krajem 1942. godine. Naime, u napadu talijanskih snaga početkom prosinca 1942. godine, prva je istarska partizanska četa razbijena.⁵⁰⁷ S njenim je nestankom prestala funkcija četne ćelije KPH, pa se NOP u Istri ponovno sveo na pojedinačno djelovanje malobrojnih članova KPH i izoliranih aktivista NOP-a. Stoga je trebalo naći nove mogućnosti i oblike povezivanja i organiziranoga djelovanja. Početni su koraci bili napravljeni već početkom 1943. godine. Naime, sredinom veljače su na području Istre bila formirana četiri mjesna komiteta KPH i to za područje: Pule, Sanvičente, Pazina i Labina.⁵⁰⁸ Početkom ožujka je u Istri bio formiran i Kotarski komitet KPH, *to jest Privremeno rukovodstvo za Istru*.⁵⁰⁹ Međutim, taj novoosnovani istarski KK KPH, ili *Privremeno rukovodstvo za Istru*, praktički je bio nadležni stranački organ postojećim mjesnim komitetima, ali ne i nadležni organ KPH za čitavu Istru, jer još uvijek nije bio potvrđen od još uvijek nadležnoga OK KPH za Hrvatsko primorje. Tek u travnju 1943. godine OK KPH je uputio u Istru svoga delegata Silva Milenića Lovru da sredi stanje partijskih organizacija. Krajem istoga mjeseca u njegovoj su prisutnosti bili određeni članovi Privremenoga rukovodstva KPH za Istru, a Istra je podijeljena na sedam sektora ili baza.

*Organizacijska podjela Istre u travnju 1943. godine*⁶¹⁰

<i>Punkt</i>	<i>Baza</i>	<i>Sektor</i>	<i>Zaduženi član rukovodstva</i>
Istra	Učka		Anton Raspor
	Baza 1	Buzet	Ante Cerovac
	Baza 2	Pazin	Ljubo Drndić, Vlado Juričić
	Baza 3	Poreč	Ante Drndić, Božo Kalčić
	Baza 4	Labin	Silvo Milenić
	Baza 5	Sanvičenta	Anton Motika
	Baza 6	Pula	Josip Matas
	Baza 7	Lanišće-Klana	Anton Raspor

⁵⁰⁷ V. ANTIĆ, *Nepokorena Istra*, n.dj., str. 67; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 220-221; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 150-151.

⁵⁰⁸ V. ANTIĆ, *Razvoj komunističkog*, n.dj., str. 163; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 200, 202 i 204; M. MIKOLIĆ, *Istra 1943.*, n.dj., str. 56.

⁵⁰⁹ Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 200, 202 i 204; M. MIKOLIĆ, *Istra 1943.*, n.dj., str. 56.

⁵¹⁰ Usporedi: Vinko ANTIĆ, *Uključivanje Istre u NOP Hrvatske i priključenje domovini, Priključenje Istre*, Rijeka 1968., str. 61; MGR, neregistrirani faksimil izvješća sekretara OK KPH za Hrvatsko primorje Mate Kršula od 23. srpnja 1943. godine.

U razdoblju od svibnja do srpnja OK KPH za Hrvatsko primorje je provjeravao kadrove predložene za članove Privremenoga rukovodstva. Tek nakon provjere i konzultacije s CK KPH, OK KPH je potvrdio predložene članove. Time je predloženo partijsko rukovodstvo dobilo legitimitet, pa je i formalno moglo preuzeti funkciju rukovodnoga organa KPH za hrvatsku Istru. Međutim, u hrvatskoj historiografiji postoji i drugačije mišljenje. Prema njemu je Privremeno partijsko rukovodstvo za Istru formirano u Karojbi već 10. ožujka. Ta se tvrdnja temelji na memoarskim zapisima, pa vjeru treba pokloniti primarnim povijesnim vrelima koja izrijekom navode: prijedlog, provjeru i imenovanje članova toga komiteta,⁵¹¹ a taj se proces odvijao od travnja do srpnja. Tek nakon potvrde, tj. tek kada gaje krajem srpnja potvrdio nadležni organ KPH, Istra je dobila posebno teritorijalno rukovodstvo KPH kojemu je neposredno nadležan CK KPH. Budući daje Istra već ranije postala operativno područje NOVH, uključivanje u okvire nadležnosti CK KPH predstavljalo je dodatni pomak prema njenome organiziranju kao posebne teritorijalno-upravne jedinice federalne Hrvatske u nastajanju. Primarna vrela upućuju da se nadležnost toga privremenoga rukovodstva KPH protezala na čitavome području hrvatske Istre, a ne samo na područjima četiriju mjesnih komiteta KPH. Naime, 10. svibnja 1943. delegat OK KPH za Hrvatsko primorje, Silvo Milenić Lovro, izvješćuje: *Pošto mi hrvatski sektor Istre graničimo sa O.K. K.P.S. M.B. i Slovenskim primorjem postavili smo u zadatak čim tješnje veze i zajedničku suradnju, kako s političke, tako i s vojne strane po svim pitanjima... Jedan drug iz njihovog O.K. radi na sektoru Slovenskog primorja, gdje će se formirati novi O.K. (...)*. Budući da je južnu među Materijsko-bistričkog okruga činila Dragonja, očito se u dogovoru sa Slovencima *hrvatski sektor Istre*, kako ga naziva S. Milenić, protezao do rijeke Dragonje. Naime, već početkom svibnja 1943. godine S. Milenić izvješćuje da ima veze sa simpatizerima NOP-a u Oprtlju i Kaštelu na Dragonji, a krajem kolovoza je na sektor Bujštine bio upućen član Rukovodstva KPH za Istru, Anton Raspor-Španac.⁵¹²

Osnutak Rukovodstva KPH za Istru bio je nužnost zbog već postignutih uspjeha u razvoju NOP-a i potrebe njegova daljnega širenja. Naime, od kraja 1942. do polovice 1943. godine proces organizacijskoga učvršćivanja i osamostaljivanja KPH prati proces osnivanja i organizacijskoga učvršćivanja NOO-a

⁵¹¹ Usporedi: Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 201 i 204-208; V. ANTIĆ, *Razvoj komunističkog*, n.dj., str. 163-164; isti, *Uključivanje Istre u NOP*, n.dj., str. 61; H. BURŠIĆ, *Općina Labin u NOB-u*, n.dj., str. 149; M. MIKOLIĆ, *Istra 1943.*, n.dj., str. 53-69; isti, *Tri pitanja iz NOP-a Istre 1943. godine*, *PM 4*, Pazin 1976., str. 85-106; Petar STRČIĆ, *NOP u Istri svibnja 1943. godine*, *Istarski mozaik 1-2-3*, Pula 1968., str. 113-115.

⁵¹² MGR, neregistrirani faksimili izvješća od 3. i 10. svibnja 1943.; Anton GORJAN, *NOB Bujštine od rujna 1943. do kraja 1943.*, *PM 12*, Pazin 1983., str. 267; Antun KLUN, *NOB Bujštine od kapitulacije Italije do njemačke ofenzive 1943.*, *PM 12*, Pazin 1983., str. 261.

i antifašističkih organizacija. Do kraja lipnja 1943. godine u Istri je bilo osnovano 80 do 100 NOO-a.⁵¹³ Međutim, po svome unutarnjemu ustrojstvu i djelatnosti oni su još uvijek samo organi Narodne fronte, bez obzira na njihov naziv. Tek polovicom 1943. godine počinje proces postupnoga prerastanja NOO-a u općepolitičke organe NOP-a s izvjesnim atributima vlasti. No, taj je proces bio daleko sporiji od onoga u okružjima Hrvatsko primorje i Gorski kotar, jer su uvjeti djelovanja KPH bili daleko složeniji i teži. Ipak su već u srpnju bile stvorene pretpostavke za vertikalno povezivanje postojećih NOO-a u subordinirani sustav. Naime, već 16. srpnja 1943. S. Milenić postavlja upit OK KPH za Hrvatsko primorje: *Kako da se postavi organizaciono pitanje, naime dali da se formira N.O.O. za Istru, ili samo općinski i kotarski odbori tamo gdje je moguće.* OK KPH za Hrvatsko primorje je, u suglasnosti s CK KPH, preporučio osnivanje Inicijativnoga NOO-a za Istru. Budući da je upravna struktura i teritorijalna nadležnost NOO-a u pravilu slijedila partijsku strukturu i teritorijalnu nadležnost, Inicijativni NOO za Istru bio je nadležni organ vlasti na čitavome hrvatskome dijelu Istre koji se protezao do rijeke Dragonje. Taj princip, koji nije prisutan samo u Istri, ukazuje na tendenciju izgradnje partijske države.

Nakon dobivenih naputaka S. Milenić je pristupio izvršenju dobivenoga zadatka, pa već 20. srpnja izvješćuje OK KPH da se stvaraju općinski NOO-i, kako *bi se moglo čim prije stvoriti inicijativni Okružni (glavni) odbor za Istru.* Nema, dakle, sumnje da su se CK KPH i OK KPH za Hrvatsko primorje naputkom o osnivanju ONOO-a odlučili za teritorijalno-upravno organiziranje hrvatske Istre kao posebne jedinice federalne Hrvatske u nastajanju.⁵¹⁴ Bilo je to moguće jer tada u Istri djeluje Partijsko rukovodstvo, a iniciran je i proces osnivanja masovnih političkih organizacija koje su mogle preuzeti zadaće Narodne fronte. Naime, već početkom lipnja u Istri je djelovalo 11 odbora sa 46 članova Ujedinjenoga saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ), a krajem istoga mjeseca 24 odbora sa 104 člana.⁵¹⁵ Tada već postoji i Rukovodstvo SKOJ-a za Istru od četiri člana, koja je na teren Istre uputio OK SKOJ-a za Hrvatsko primorje,⁵¹⁶ a u primorsko-goranske partizanske jedinice dobrovoljno je otišlo 70 mladića. Krajem srpnja formirano je Rukovodstvo USAOH-a od sedam članova, pa je tako bila stvorena osnova za uključivanje mladeži u tu masovnu političku organizaciju. U isto se vrijeme započelo s radom na stvaranju AFZ-a,⁵¹⁷

⁵¹³ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 49.

⁵¹⁴ MGR, neregistrirani faksimili dokumenata od 15. i 23. srpnja 1943.; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 49-50.

⁵¹⁵ MGR, neregistrirani faksimili izvještaja SKOJ-a za Hrvatsko primorje od 6. i 29. lipnja 1943. godine.

⁵¹⁶ Davor MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a i USAOH-a u Istri od 1943. do 1945. godine, *Dometi* 7-8-9, Rijeka 1986., str. 43 i 45.

⁵¹⁷ MGR, neregistrirani faksimili izvješća S. Milenića od 26. srpnja i 8. kolovoza 1943. godine.

a vršene su i pripreme za pokretanje prvoga glasila NOP-a Istre pod nazivom *Glas Istre*. Skice za list dostavljene su na uvid Agitpropu CK KPH početkom lipnja, a prvi je broj toga glasila umnožila tiskarska tehnika Agitpropa CK KPH tijekom srpnja 1943. godine.⁵¹⁸

Nakon formiranja Rukovodstva KPH, osiguravanja pretpostavki za razvoj masovnih političkih organizacija i dostignutih rezultata na izgradnji sustava civilne vlasti, u kolovozu je uslijedilo i formiranje Okružnoga NOO-a za Istru.⁵¹⁹ Tim je činom bio dovršen proces organiziranja Istre kao posebne teritorijalno-upravne jedinice utemeljene na osnovi uputa i odredaba ZAVNOH-a. Bez obzira na organizacijsku čvrstinu i stvarnu mogućnost obavljanja funkcija vlasti, postojeća mreža NOO-a, sustavno povezana do razine okružja, faktički je negirala talijansku fašističku državnu vlast u Istri. Postojanje dviju suprotstavljenih vlasti ukazuje na činjenicu da je i u Istri NOP poprimio značajke revolucionarnih mijena. Međutim, zbog izrazite nacionalističke orijentacije talijanske državne vlasti i njene desetljetne denacionalizatorske politike prema većinskome hrvatskome stanovništvu, NOP će Istre sadržavati i snažnu nacionalnooslobodilačku komponentu. Perspektiva sjedinjenja s matičnim narodom, koju je nudila KPH, postat će bitan činitelj uključivanja većine hrvatskoga pučanstva u NOP, bez obzira na postojeće imovinske i ideološke razlike. Naime, u razdoblju teritorijalno-upravnoga osamostaljivanja Istre, približavanje NOP-u evidentno je kod hrvatskih građanskih političara narodnjačko-liberalne orijentacije.⁵²⁰

O odnosu hrvatskoga svećenstva prema NOP-u postoje kontradiktorna izvješća. Izvješće iz Baze 5 (Sanvičenta) od 23. svibnja o neprijateljskoj promidžbi dvaju hrvatskih svećenika iz Rima, ne može se tretirati kao pokazatelj opće orijentacije hrvatskoga svećenstva.⁵²¹ Očito se radilo tek o određenoj grupi svećenika koja je najvjerojatnije promicala stajališta jugoslavenske kraljevske vlade u izbjeglištvu, jer se u izvješću izrijekom spominje propagiranje programske orijentacije slovenske *Bele garde*. U izvješću pak iz Baze 2 (Pazin) od 29. lipnja iznose se potpuno oprečne tvrdnje. Prema tome je izvješću 108 hrvatskih svećenika na održanome sastanku zaključilo da neće ometati NOP, nego će ga svim silama podržavati. U pismima od 2. srpnja upućenima OK KPH i CK KPH navedeno je da se u pravitku dopisa nalaze zaključci i zahtjevi tih hrvatskih

⁵¹⁸ HDA, KP-282/1911 i K.P-283/1955. Detaljnije o *Glasi Istre* u: Vinko ANTIĆ, Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u Istri, *Glas Istre* (1943-1945), *VHAR* 6-7, Rijeka 1962., str. 547-698; isto, *VHAR* 8-9, Rijeka 1964., str. 293-386; isto, *VHARiP* 11-12, Rijeka 1967., str. 389-527; D. BOROJEVIĆ-ŠTERNBERG, Bibliografija, n.dj., str. 447; Herman BURŠIĆ, *Glas Istre - glas istine, borbe i slobode, Štampa u NOB*, Rijeka 1983., str. 11-22.

⁵¹⁹ V. ANTIĆ, *Razvoj komunističkog*, n.dj., str. 168; M. MIKOLIĆ, *Istra 1943.*, n.dj., str. 66.

⁵²⁰ Detaljnije u: U. BOBAN, *Hrvatska u arhivima*, n.dj., str. 367-402; isti, *Veze grupe građanskih političara iz Hrvatskog primorja i Istre s izbjegličkom vladom*, *Dometi* 1-2-3, Rijeka 1985., str. 28-30.

⁵²¹ HDA, KP-286/1.

svećenika.⁵²² Navedeni prilog nije, međutim, sačuvan, pa i to izvješće valja uzeti s velikom dozom opreza. Teško je, naime, prihvatiti tvrdnju da se u postojećim prilikama mogao održati sastanak 108 svećenika na kojemu bi se raspravljalo o zajedničkom stajalištu prema određenome ilegalnome pokretu. Ipak je najvjerojatnije većina hrvatskih svećenika, poput ostalih istarskih narodnjaka, podržavala NOP, u prvome redu njegov nacionalnooslobodilački karakter.

Na relativno brzi razvoj NOP-a Istre u razdoblju od ožujka do kolovoza 1943. godine utjecali su, bez sumnje, uspjesi NOB-a u Hrvatskoj i susjednim okružjima, ali i prilike u Kraljevini Italiji. Naime, od kraja 1942. do sredine 1943. godine vojne su snage fašističke Italije doživjele neuspjehe i poraze na istočnome i afričkome bojištu. Na ratištu u Hrvatskoj snage talijanske 2. armije bile su prisiljene na povlačenje s dijela okupiranoga teritorija i prelazak u obranu. Usljed pretrpljenih gubitaka na svjetskim ratištima i Balkanskome poluotoku, režim Kraljevine Italije nalazi se u dubokoj krizi. Već u ožujku 1943. godine gradove sjeverne Italije zahvaća val radničkih štrajkova.⁵²³ Pokreće ih i organizira PCI. Ona je zaslugom Umberta Massole već 1941. godine uspostavila temelje za djelovanje rukovodećega Centra u zemlji (Centro interno), a u svibnju 1943. godine na tlu Italije djeluje njena Direkcija i Sekretarijat u zemlji.⁵²⁴ Međutim, postignuti rezultati na obnavljanju organizacija u zemlji i nesumnjiv utjecaj PCI na radništvo nisu bili dovoljni za otvoreni istup protiv vladajućega režima. Stoga PCI mora tražiti savezništvo s ostalim antifašističkim strankama. No, stvaranje jedinstvenoga bloka radničkih i građanskih antifašističkih stranaka i utvrđivanje jedinstvenoga programa akcije nije bilo jednostavno postići.⁵²⁵

Osnivanje Direkcije i Sekretarijata PCI u zemlji, rad na organizacijskom povezivanju postojećih partijskih ćelija i aktivnost PCI u okviru koalicije antifašističkih stranaka utjecali su na aktiviranje organizacija PCI, ali i drugih talijanskih antifašističkih struja u Istri. U svome izvješću od 28. kolovoza 1943. S. Milenić izvješćuje da organizacije PCI u Istri čiste svoje redove od oportunističkih i kolebljivaca *te vode borbu za čistoću partijske politike, tj. liniju NOB-e i postavljaju na prvo mjesto borbu za mase (...).*⁵²⁶ Lj. Drndić 3. rujna javlja da su

⁵²² HDA, K.P-286/6 i KP-286/10.

⁵²³ F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 19-20; P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 168 i 174-189; L'Unità, br. 5 od 15. III. i br. 6 od 31. III. 1943. godine.

⁵²⁴ P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 57-59 i 220.

⁵²⁵ Bile su to: Socijalistička stranka, Pokret za jedinstvo proletarijata, demokršćani, Stranka akcije i Grupa za obnovu Liberalne stranke (F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 37-41; P. SPRIANO, *Storia del Partito comunista italiano. La fine del fascismo. Dalla riscossa operaia alla lotta armata*, Torino 1975., str. 242-251).

⁵²⁶ V. ANTIĆ, *Razvoj komunističkog*, n.dj., str. 168.

se članovi PCI *nekako makli i pomalo shvaćaju da je linija NOB-e pravilna i moguća* (■■■■),⁵²⁷ a Baza 5 (Zminjšina) izvješćuje da su se uz svećenstvo aktivirali i kršćanski socijali, liberali, republikanci te druge talijanske građanske struje.⁵²⁸ Međutim, krajnji ciljevi talijanskih antifašističkih stranaka, dakle i PCI, nisu se podudarali s političkom platformom NOP-a Istre, prvenstveno s njegovom nacionalnooslobodilačkom komponentom. Stoga izvješća S. Milenića i Lj. Drndića iz kolovoza i rujna sadrže točne konstatacije o aktiviranju PCI u Istri, ali i netočne procjene uzroka te iznenadne aktivnosti. Naime, organizacije PCI u Istri postupale su po napucima svoga Centra u zemlji, koji su se, što se tiče neposrednih ciljeva, podudarali s programskom orijentacijom NOP-a. Neposredni cilj, tj. obaranje fašističke diktature, bio je istovjetan, pa je na toj osnovi bila moguća suradnja PCI i NOP-a. Naime, aktiviranje organizacija, njihovo nastojanje da se izvuku iz ljuštore stroge konspiracije i prošire svoj utjecaj bili su u skladu s tadašnjom političkom orijentacijom PCI. Rad na mobilizaciji bio je također u skladu s napatkom Centra u zemlji o nužnosti stvaranja Domoljubnih djelatnih grupa (Gruppo d'Azione Patriottica - GAP) kao nukleusa oružanih formacija.⁵²⁹ Dakle, mobilizacija masa, stvaranje osnova za rušenje fašističkoga režima i preuzimanje vlasti bili su istovjetni, pa je na toj osnovi suradnja PCI i NOP-a bila moguća. Na to ukazuje izvješće S. Milenića od 8. kolovoza u kojemu izrijekom stoji: *Sada je bio delegat K.P.I. iz Trsta, pa im je dao dobre upute na liniji NOB. Naš drug Dušan (Jardas op.a.) član P. Ruk. govorio je s njim i sporazumjeli su se po pitanju suradnje naše i njihove Partije. Podijelili su teren, gdje je hrvatski element stvarat ćemo mi org. a oni među svojim (...).* Dogovor o suradnji s KPH, ali inzistiranje na samostalnosti PCI i podjeli terena, ukazuje da u Istri PCI prihvaća partnerstvo, a ne utapanje u NOP-u. To, dakako, nije bilo proizvoljno stajalište delegata Tršćanske federacije PCI, nego opredjeljenje Direkcije PCI. Naime, još u prosincu 1942. godine Umberto Massola je pisao rukovodstvu KP Slovenije: (...) *lo penso ch  tra la popolazione ch    compattamente slovena nel litorale occorre creare dei gruppi comunisti aderenti al PC sloveno e tra la popolazione italiana di Trieste e delle altre citt  e localit  dove essa   prevalente, occorre mantenere in vita i gruppi comunisti italiani dipendenti dal PC italiano (...),* tj. *Smatram da na podru ju primorja gdje slovensko stanovništvo čini kompaktnu cjelinu treba formirati organizacije KP Slovenije, a da među talijanskim stanovništvom Trsta i u drugim gradovima i mjestima gdje je talijanski živalj u ve ini treba zadr zati organizacije talijanskih komunista koje ostaju u nadležnosti PC Italije.*⁵³⁰ Zbog toga i različitih programskih ciljeva, pro-

⁵²⁷ Isto.

⁵²⁸ HDA, KP-286/1.

⁵²⁹ P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 226-227 i 270; L'Unit , br. 8 od 10. VI. 1943. godine.

⁵³⁰ P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 132.

blematika teritorijalno-partijske nadležnosti i odnosa između organizacija PCI i KPH u Istri ostala je otvorenom.

Pad Mussolinija nije u biti promijenio postojeće prilike i odnose u Italiji pa, dakle, ni u Istri. Naime, vlada Pietra Badoglija izjasnila se za nastavak rata u savezu s Trećim Reichom, a fašistička je diktatura bila zamijenjena vojnomo.⁵³¹ Nacionalna se fronta akcije, dakako, nije slagala s Badoglijevom unutarnjom i vanjskom politikom.⁵³² Stoga članstvo PCI u Istri nastavlja sa započetom suradnjom s NOP-om, kako zbog njegova dominantnog političkog utjecaja, tako i zbog privlačnosti socijalnoga programa KPH.

2.2.6. Kompromis komunističkih stranaka Hrvatske i Italije u Rijeci

U razdoblju od kolovoza 1942. do kolovoza 1943. godine NOP u Rijeci nije uspijevaosigurati veći utjecaj u redovima radništva iz više razloga. Relativno snošljiv materijalni položaj riječkoga radništva u postojećim ratnim uvjetima činio gaje manje borbenim. Istaknuti članovi PCI, na koje se KPH mogla osloniti, nalazili su se na robiji ili su pak bili pod strogim policijskim nadzorom. Nacionalnooslobodilačka komponenta NOP-a, osim za dio nacionalno svjesnoga radništva iz prigradskih naselja, nije bila privlačna riječkome proletarijatu. Programska orijentacija PCI s kojom su riječki komunisti bili upoznati putem sporadičnih veza s Trstom, također je bila jedna od prepreka njihovom aktivnom uključivanju u NOP. To, dakako, ne znači da riječko radništvo nije simpatiziralo partizanski rat u susjednim okružjima i da nije bilo spremno pružiti materijalnu pomoć NOP-u.⁵³³ Građanski sloj u Rijeci, pa i onaj njegov dio hrvatskog podrijetla, teško se uključivao u NOP zbog socijalnoga programa KPH. U takvim objektivno postojećim uvjetima MK KP Rijeke, koji je svoju aktivnost temeljio na uskome krugu nacionalno svjesnoga radništva, bio je ubrzo otkriven, a njegovi članovi uhićeni. U rujnu 1942. godine u ruke policije pali su i posljednji članovi MK KP Rijeke.⁵³⁴ Postojeće grupe suradnika i simpatizera NOP-a u Rijeci ostale su bez kontakta s KK KPH Kastav i KK KPH Sušak. Zbog toga su polovicom siječnja 1943. godine KK KPH Sušak i KK KPH Kastav uputili na rad u Rijeku nove aktiviste koji su djelovali kao aktiv KPH. U većini do sada objavljenih radova navodi se daje tada u Rijeci djelovalo *Privremeno rukovodstvo KPH*. Taj je podatak preuzet iz memoaristike bez kritičkog preispitivanja primarnih povijesnih vrela.⁵³⁵ Međutim, dokumenti KK KPH Ka-

⁵³¹ P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 259-260, 262, 272, 289 i 297.

⁵³² Isto, 321-324.

⁵³³ HDA, KP-27/1689, KP-266/142, KP-270/542; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 167-169.

⁵³⁴ AVI I, fond CK KPH, film 14/681; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 210-211.

⁵³⁵ Vidi: R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 257; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 243; *Povijest Rijeke*, n.dj., str. 334.

stav i KK KPH Sušak nepobitno svjedoče da se zapravo radilo o aktivu KPH.⁵³⁶ Osnivanjem aktiva bio je ponovno uspostavljen kontakt s pojedinim grupama i simpatizerima NOP-a u Rijeci i osigurana veza OK KPH za Hrvatsko primorje s organizacijama u Istri.⁵³⁷ U travnju 1943. godine bilo je otkriveno djelovanje aktiva KPH u Rijeci, pa je dio njegovih članova uhićen, a ostali su, da bi izbjegli hapšenje, napustili grad.⁵³⁸ Tijekom lipnja je formiran novi aktiv koji je do kolovoza uspio povezati postojeće i pridobiti nove suradnike NOP-a u velikim industrijskim poduzećima i pojedinim tvrtkama male privrede.⁵³⁹

Broj zaposlenih i organiziranih industrijskih radnika u kolovozu 1943. godine⁵⁴⁰

<i>Krupna industrija i mala privreda</i>	<i>Broj zaposlenih radnika</i>	<i>Broj organiziranih radnika</i>
Cantieri navali S.A.	1500	80
R.O.M.S.A.	300	22
Silurificio	2500	87
Mala privreda ⁵⁴¹		70

Na to su, kao uostalom i u Istri, utjecale promjene političkih prilika u Italiji i aktiviranje talijanskih antifašističkih stranaka. Osnivanje tvorničkih akcijskih odbora, koji su okupljali sve antifašiste, i osnivanje udarnih grupa u riječkim poduzećima temeljilo se na tadašnjoj programskoj orijentaciji PCI, iako je Rijeka preko aktiva bila povezana s OK KPH za Hrvatsko primorje. Matteo Gržina Silvo je 14. srpnja 1943. izvijestio OK KPH za Hrvatsko primorje daje u Tvornici torpeda (Silurificio) formirao *Tvornički akcioni odbor protiv fašizma i da treba raditi na stvaranju udarnih grupa među mladim smelim radnicima,*

⁵³⁶ Vidi: HDA, KP-268/345, KP-268/362; Antun GIRON, Jesu li bila osnovana privremena rukovodstva KPH za Rijeku (jesen 1942 - jesen 1943)?, *Dometi* 10, Rijeka 1990., str. 696-698.

⁵³⁷ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 260; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 113-115, 191-192, 202-203, 215-216 i 219-220.

⁵³⁸ HDA, KP-269/475; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 260; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 240-243; A. GIRON, Jesu li bila osnovana, n.dj., str. 698.

⁵³⁹ HDA, KP-27/1689, KP-270/534, KP-270/542, KP-270/548; MGR, film XLVI. 84-86; A. GIRON, Jesu li bila osnovana, n.dj., str. 699-700.

⁵⁴⁰ Podaci o broju zaposlenih i broju organiziranih suradnika NOP-a u velikim industrijskim pogonima Rijeke dani su na temelju izvješća Ermana Solierija Marina upućenog iz Rijeke 18. rujna 1943., a naslovljenog na Sekretarijat PCI (HDA, KP-27/1689) i podataka u: Josip ŽGALJIĆ, Radničkim stazama riječke rafinerije, Rijeka 1977., str. 61. Tim podacima vjerojatno nisu obuhvaćene sve organizirane grupe. Tako se npr. spominje i 12 organiziranih lučkih radnika, veća grupa u tvornici *Rivolta* te 48 u pojedinim gradskim četvrtima.

⁵⁴¹ Nije moguće utvrditi koliki su broj radnika tijekom rata zapošljavale manje tvrtke i obrtničke radionice kao npr. *Ileo, Arco, Cisa, Cussar, Gratoni, Ossoinack, Sirota, Scul, Vezil* i druge.

shodno pozivu K.P.I.⁵⁴² Međutim, još uvijek je mali broj riječkih radnika, u odnosu na njihov ukupan broj, organizirano pomagao NOP. Prema izvješću Ljube Drndića od 14. veljače 1943. godine, u Rijeci je tada bilo zaposleno 13.000 muškaraca i 5.000 žena.⁵⁴³

Radništvo je, međutim, bilo jedina društvena grupa na koju se KPH u Rijeci mogla osloniti. Približavanje nekih riječkih građanskih krugova hrvatske narodnosti NOP-u, ali tek nakon sloma fašističkoga režima, nije bilo od većega značaja. Naime, u izvješću od 15. rujna 1943. KK KPH Sušak prilaže i (...) 2 pisma koja pišu neki Riječani Hrvati koji su prema njihovom pisanju osnovali Riječko Oslobodilačko Društvo (R.O.D.), a koje su uputili predsjedniku Nazoru, tj. da ih se uključi u NOP. Ispitat će se ko su ti ljudi. Izgleda da ne znaju raditi, pravilnik im je kao športskog društva.⁵⁴⁴ Pridobivanje radništva za NOP stoga je bilo i ostalo primarna zadaća rukovodstava i aktiva KPH u Rijeci. Međutim, većina radnika u gradu Rijeci prihvaćala je antifašistički karakter NOP-a i rukovodnu ulogu KPH u njemu, ali se teško odlučivala za organizirano uključivanje u NOP. Za to je postojalo više razloga. Prema mišljenju članova aktiva KPH, Ivana Žigića Marija i Ruže Bukvić Ranke, jedan od razloga je bila neprivlačnost nacionalnooslobodilačke komponente NOP-a.

Oni, naime, 30. srpnja 1943. pišu Okružnom komitetu za Hrvatsko primorje: (...) jer moramo imati na umu da Fiumani, premda su po porijeklu Slaveni, ne osjećaju to svoje porijeklo. On će možda priznati da Rijeka geografski pripada Jugoslaviji, ali kad bi mu se tumačilo njegovo slavensko porijeklo, možda se ne bi ni bunio, ali bi ostao kod svojeg mišljenja da on nije nikakva narodnost nego "Fiuman". Takav je ovdje mentalitet i to moramo uočiti. Oni se osjećaju mnogo bliže Talijanima nego Slavenima, jer rijetko koji od njih zna govoriti hrvatski jezik (...).⁵⁴⁵ Istu tvrdnju iznosi i Ermano Solieri Marino, delegat Tršćanske federacije PCI, ranije zaposlen u Rijeci. On tvrdi daje većina radnika u Rijeci talijanske narodnosti ili se osjeća Fiumanima, pa zato prihvaća PCI i njen program. Osim toga, navodi E. Solieri, pripadnost PCI predstavlja manju opasnost, jer fašističke vlasti za to sude samo za pripadnost ilegalnoj organizaciji, dok članstvo u KPH tretiraju kao odmetništvo.⁵⁴⁶ Zbog toga su se aktivisti KPH u Rijeci nastojali povezati s rukovodstvom PCI i u suradnji s njim raditi na aktiviranju radništva. Preko veza koje je držala KP Slovenije, oni su sredinom 1943. godine uspostavili kontakte s Tršćanskom federacijom PCI, a ona je u

⁵⁴² HDA, KP-270/534; A. GIRON, Jesu li bila osnovana, n.dj., str. 699.

⁵⁴³ Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 202.

⁵⁴⁴ HDA, KP-271/656.

⁵⁴⁵ Citirano prema: R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 268.

⁵⁴⁶ HDA, KP-27/1689 i KP-270/614.

Rijeku uputila svoga delegata.⁵⁴⁷ E. Solieri Marino, koji je upućen iz Trsta, zastupao je, međutim, stajalište da organizacije u Rijeci moraju djelovati pod rukovodstvom i u skladu s programom PCI, tj. trebaju osnovati odbor koalicije talijanskih antifašističkih stranaka.⁵⁴⁸ Aktivisti KPH u Rijeci nisu mogli prihvatiti takvo stajalište bez konzultacija s OK KPH za Hrvatsko primorje. Nakon dobivenih uputa od CK KPH i OK KPH za Hrvatsko primorje, aktivisti KPH u Rijeci ponudili su kompromisno rješenje koje je osiguravalo suradnju i jedinstvo akcije. Bilo je to zapravo rješenje CK KPH koje je 22. kolovoza OK KPH za Hrvatsko primorje prosljedio aktivistima KPH u Rijeci. U tom aktu OK KPH stoji: *Drug Andre* (Andrija Hebrang op. a.) je kazao da bi se M.K. Rijeke formirao od Fiumana, Hrvata i Talijana već prema tamošnjim prilikama, naravno da nas rukovodi to da radimo prema onim parolama koje odgovaraju onom narodu f.J.⁵⁴⁹ Ermano Solieri je to prihvatio, pa je 1. rujna 1943. osnovan MK KP Rijeke u koji su ušli predstavnici PCI (Talijani i Fiumani) i predstavnici KPH (Hrvati): E. Solieri Marino, Giovanni Cucera Pino, Luciano Kruljac Zio, Ruža Bukvić Ranka, a za još jedno mjesto u MK bili su predviđeni: Ivan Zigić Mario, Zvonimir Gudač Bura ili Alberto Labus Arcibaldo. Budući da je bio rezultat kompromisa, novoformirani MK ne nosi oznaku pripada li organizacijski KPH ili PCI.⁵⁵⁰ Program novoga MK KP Rijeke temeljio se, izuzimajući orijentaciju na upućivanje kompromitiranih suradnika u partizanske jedinice, na programu talijanske Nacionalne fronte akcije. U njemu je, bez sumnje, prevladao utjecaj E. Solierija koji je zastupao stajalište da je Rijeka po mentalitetu stanovništva talijanski grad s brojnou hrvatskom manjinom, pa PCI ima veće mogućnosti okupljanja suradnika i stvaranja organizacija. Stoga treba raditi na ostvarenju programa PCI: organizirati Nacionalnu frontu akcije, tražiti sklapanje mira i istjerivanje njemačkih četa iz Italije, oslobađanje političkih zatvorenika, izbacivanje fašista iz tvornica, stvaranje sindikalnih organizacija u rukama radnika, stvaranje GAP-a, a s obzirom na ugled partizana u Rijeci, mogle bi se osnovati posebne talijanske ili fiumanske partizanske jedinice. Program PCI i program Nacionalne fronte akcije, tj. talijanskih antifašističkih stranaka u Ri-

⁵⁴⁷ U hrvatskoj se historiografiji tvrdi da su vezu između Rijeke i Tršćanske federacije PCI uspostavili članovi KP Slovenije na radu u Rijeci, Matteo Gržina Silvo i Orana Kirn (R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 265; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 219-220; *Povijest Rijeke*, n.dj., str. 334). Točno je, međutim, samo to da su oni bili neposredni izvršitelji dogovora i odluka rukovodnih organa KPH i KPS (HDA, KP-270/534; A. GIRON, Jesu li bila osnovana, n.dj., str. 700).

⁵⁴⁸ HDA, KP-270/542, KP-270/548, KP-270/558, KP-272/777; A. GIRON, Jesu li bila osnovana, n.dj., str. 700-701.

⁵⁴⁹ HDA, KP-271/646; A. GIRON, Jesu li bila osnovana, n.dj. str. 702.

⁵⁵⁰ HDA, KP-271/689, KP-571/659; Olga DUKETIĆ-MAJIĆ - Petar STRČIĆ, Zapisnik prve sjednice MK Rijeke (1. XI. 1943.), *Historija 2*, Rijeka 1979., str. 283-289; isti, Zapisnik sjednice IK KPH od 29. IX. 1943., *Dometi 9-10-11*, Rijeka 1987., str. 31-36; *Povijest Rijeke*, n.dj., str. 335.

jeci, zaista su bili poznati, jer su u grad ilegalnim kanalima stizali list *L'Unità*, leci Tršćanske federacije PCI i Regionalnoga odbora Nacionalne fronte akcije u Trstu.⁵⁵¹ To dokazuje da KPH u Rijeci ni nakon pada fašizma nije ostvarila onakav politički utjecaj kakav je imala u susjednim okružjima, uključujući i novoosnovano istarsko. U Rijeci je krajem kolovoza i početkom rujna 1943. godine NOP bio faktički tek u početnoj fazi pa se, dakako, i nije mogao uspješno suprotstaviti političkim i vojnim planovima Badoglijeve vlade, a ni političkim tendencijama riječkih protalijanski orijentiranih građanskih krugova. Jednu od struja činile su stranka *Pravda i sloboda* (*Giustizia e libertà*) i antifašistička skupina (*Concettazione antifascista*) koje su na inicijativu don Luigija Poiana i Antonija Luksicha Jaminija formirale Gradski politički odbor (*Comitato Politico Cittadino*). Zadaća mu je bila okupljati sve antifašiste, pa i komuniste protalijanskih osjećaja. Kasnije će se formirati i druge građanske grupacije s autonomaskim programima.⁵⁵²

⁵⁵¹ HDA, KP-27/1689, KP-270/558, KP-270/614, KP-271/649, KP-290/452, KP-290/455, MGR, film XXXVIII./63.

⁵⁵² Gaetano LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume 1943-1945. L'agonia di un lembo d'Italia e la tragedia delle foibe*, Milano 1993., str. 47; Mladen PLOVANIĆ, *Liburnisti i autonomaši 1943-1944. godine*, *Dometi* 3-4-5, Rijeka 1980., str. 51-64; isti, *O Rijeci od 1943. do 1945. s posebnim osvrtom na "Liburniste" i "Autonomaše Zanelliane"*, *PM* 13, Pazin 1984, str. 353; isti, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 291-293.

3. KAPITULACIJA KRALJEVINE ITALIJE I NJENE POSljedICE NA PRILIKE U ZAPADNOJ HRVATSKOJ

3.1. PLANovi I PRIPREME OSOVINSKIH SAVEZNIKA I NOP-a HRVATSKE U OČEKIVANJU SLOMA KRALJEVINE ITALIJE

Neuspjeh talijanskih vojnih snaga na svjetskim ratištima, gospodarske teškoće države i uzdrman fašistički režim ukazivali su na mogućnost skoroga sloma Kraljevine Italije. S tom su mogućnošću računali i protivnici i saveznici Italije. Stoga su poduzimali mjere i stvarali planove kojima će osigurati svoje interese u slučaju kapitulacije Kraljevine Italije.

3.1.1. *Kriza Kraljevine Italije i rušenje fašističkoga režima*

Sredinom 1942. godine pomorske su snage SAD-a zaustavile japansko napredovanje na Pacifiku. Od kraja 1942. do sredine 1943. godine vojne su snage SSSR-a, Velike Britanije i SAD-a nanijele niz poraza osovinskim saveznicima. Posebno je teške gubitke pretrpjela Kraljevina Italija, poglavito na istočnome i afričkome ratištu. Prema podacima talijanskoga Vrhovnoga zapovjedništva, njegove su snage na istočnoj fronti imale 84.300 poginulih i nestalih te 29.600 smrznutih vojnika.⁵⁵³ U borbama na afričkome ratištu i Sredozemlju Kraljevina Italija je izgubila oko 700.000 vojnika.⁵⁵⁴ Na ratištu u Hrvatskoj 2. talijanska armija se, nakon neuspješnih ofenzivnih operacija protiv partizanskih snaga,

⁵⁵³ Paolo SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 140.

⁵⁵⁴ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 126; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 242-246.

morala povući s dijela okupiranoga teritorija i prijeći u obranu. Uslijed pretrpljenih gubitaka na svjetskim ratištima i na Balkanskome poluotoku, Kraljevina Italija sredinom 1943. godine nema dovoljno snaga za obranu užega državnoga područja kojemu prijete invazija anglo-američkih trupa. Za obranu Sicilije i Apeninskoga poluotoka talijansko je Vrhovno zapovjedništvo imalo na raspolaganju samo 26 divizija uz doknadni kadar od kojega se moglo formirati dodatnih 17 divizija. U isto je vrijeme na Balkanskome poluotoku i Francuskoj Kraljevina Italija držala 34 divizije od kojih je 20 bilo angažirano na području NDH, Crne Gore i Kosova.⁵⁵⁵ Osim toga, iscrpljena ratnim naporima, ona prolazi kroz tešku gospodarsku i financijsku krizu. Gubitak afričkih posjeda i prepuštanje dijela jugoslavenskoga teritorija partizanskim snagama izazvali su teškoće u opskrbi sirovinama, a time i pad industrijske proizvodnje. Osjećao se i sve veći nedostatak živežnih namirnica, a državni deficit, koji je 1942. godine izosio 405 milijardi lira, u 1943. godini je dosegao iznos od 1.000 milijardi lira.⁵⁵⁶ Svi relevantni politički faktori u zemlji, dinastija, vojni krugovi, crkva i sve antifašističke struje i stranke, izlaz iz teškoća u koje je zapala država vide u obaranju fašističkoga režima, svrgavanju Mussolinija i sklapanju separatnoga mira sa silama Antifašističke koalicije.

Prve je kontakte s Britancima uspostavila Savojska dinastija u prosincu 1942. godine posredstvom povjerenika vojvode od Spoleta u Švicarskoj. Tim je kanalom maršal Pietro Badoglio u siječnju 1943. godine dao Britancima do znanja daje spreman povesti akciju za obaranje Mussolinija. U Božičnoj povijedi od 25. prosinca 1942. papa Pio XII. naznačio je distanciranje Svete Stolice od fašističkoga režima te poručio svećenstvu i Katoličkoj akciji (*L'Azione Cattolica*), koja je imala oko 1.000.000 članova, potrebu aktivnijega angažiranja na izgradnji jednoga pravednijega društvenoga poretka. Antifašističke organizacije koje u ilegali postupno obnavljaju svoj politički aparat, uglavnom prihvaćaju akt sporazuma između PCI, Socijalističke stranke Italije (*Partito Socialista Italiano - PSI*) i pokreta *Pravda i sloboda* (*Giustizia e libertà*) sklopljenoga u Tuluzi u listopadu 1941. godine. Taj akt, koji je nudio jedinstvo talijanskoga naroda na osnovi zalaganja za sklapanje separatnoga mira, izlazak Italije iz bloka sila *Osovine*, rušenje fašističkoga režima i uspostavu ustavne vladavine, bio je objavljen u lipnju 1942. godine u ilegalnome listu PCI *Quaderni del lavoratore*,⁵⁵⁷

⁵⁵⁵ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 126 i 165; P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 253.

⁵⁵⁶ J. MARJANOVIĆ i dr. *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 126; P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 72-73.

⁵⁵⁷ Liliana FERRARI, *L'Azione Cattolica della diocesi di Udine durante la guerra e la resistenza, Resistenza e società*, voi. 2, Udine 1984., str. 405; Giovanni MICCOLI, *Chiesa e società nella diocesi di Udine (1943-1945), Resistenza e società*, voi. 2, Udine 1984., str. 371; P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 78, 92-95 i 141.

Osim ispitivanja mogućnosti za sklapanje separatnoga mira, Savojska je kuća nastojala steći saznanja o stajalištu talijanskih antifašističkih stranaka prema dinastiji. Kontakti su uspostavljeni posredstvom princeze od Pijemonta, Marije José, krajem 1942. godine. U kontaktima koje je princeza uspostavila, predstavnici liberala, radikala i komunista zauzeli su pomirljivo stajalište prema Savojskoj kući, dok su PSI i Partito d'Azione (Pd'A) odbijali bilo kakvu mogućnost suradnje ili pružanja podrške kompromitiranoj Savojskoj dinastiji.⁵⁵⁸

Definitivna odluka o smjenjivanju Mussolinija, sastavu buduće vlade i karakteru vladavine donesena je 15. srpnja 1943. prilikom audijencije u koju je kralj Vittorio Emanuele III. primio maršala Pietra Badoglija. Datum, međutim, nije bio utvrđen jer se kralj tome protivio, a inzistirao je na ukazivanju pogodne prilike. Ona se ukazala 24. srpnja 1943. kada je na sjednici Velikoga fašističkoga vijeća izglasana rezolucija uperena protiv Mussolinija. U njoj se, naime, zahtijevalo da kralj ponovno preuzme Vrhovno zapovjedništvo i samostalno donosi odluke vojnoga i političkoga značaja. Sljedećega je dana kralj pozvao Mussolinija i priopćio mu da je za novoga predsjednika vlade imenovao Pietra Badoglija. Na temelju kraljeva naloga, Mussolini je nakon završene audijencije bio uhićen i zatvoren.⁵⁵⁹

Dinastija i vojni krugovi bili su tada jedina politička snaga koja je mogla izazvati preokret u unutarnjoj i vanjskoj politici zemlje. Razjedinjene ilegalne talijanske antifašističke stranke tek su stvarale svoje političke aparate u zemlji i nastojale osigurati jači utjecaj u državi. U tome je najdalje dospjela PCI koja je zaslugom U. Massole još 1941. godine uspjela utemeljiti Centar u zemlji (Centro interno), ali su Direkcija i Sekretarijat PCI osnovani tek u svibnju 1943. godine.⁵⁶⁰ Zahvaljujući tomu, PCI je uspjela ostvariti jak utjecaj na industrijsko radništvo. Na njenu je inicijativu i u njenoj organizaciji od 5. do 28. ožujka štrajkalo oko 200.000 radnika u Torinu, Milanu i drugim industrijskim središtima.⁵⁶¹ Bio je to prvi značajniji pokazatelj slabljenja fašističkoga režima koji je ohrabrio dinastiju da poduzme korake za smjenjivanje Mussolinija. Iako je PCI pokazala da ima podršku većine radništva, ona, kao ni ostale antifašističke stranke, nije bila dovoljno snažna da pokrene i provede političke mijene. Zajednička akcija talijanskih antifašističkih stranaka nije bila moguća bez postizanja sporazuma, a pregovori radničkih i građanskih antifašističkih stranaka održani su tek u lipnju. Inicijativu su dale PCI i PSI izdavanjem letka koji su

⁵⁵⁸ Franco CATALANO, *Storia del Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia*, Milano 1975., str. 19-20.

⁵⁵⁹ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 132-133; P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 253-255.

⁵⁶⁰ P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 57-59 i 220.

⁵⁶¹ F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 19-20; P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 168 i 174-189; *L'Unità*, br. 5 od 15. III. i br. 6. od 31. III. 1943. godine.

potpisale kao Privremeni odbor Nacionalne fronte akcije. Krajem lipnja i početkom srpnja održana su dva sastanka predstavnika svih antifašističkih stranaka, ali se s tezama zajedničkoga programa akcije, koji je ponudila PCI, ostale stranke nisu složile. Tek 26. srpnja u Milanu, a 28. srpnja u Rimu, prihvaćen je jedinstveni program pa je osnovana koalicija pod nazivom Nacionalna fronta akcije (Fronte Nazionale d'Azione). Koaliciju su činile PCI, PSI, demokršćani (Democrazia Cristiana - DC), Stranka akcije (Partito d'Azione - Pd'A), Pokret za radničko jedinstvo (Movimento di Unità Proletaria - MUP) i Grupa za obnovu Liberalne stranke (Gruppo di Ricostruzione Liberale - GRL).⁵⁶² Ciljevi novoosnovane koalicije bili su: rušenje fašizma, uspostava građanske parlamentarne demokracije, raskid saveza s Trećim Reichom i sklapanje *časnoga mira* (una pace onorevole) sa sdama Antifašističke koalicije.⁵⁶³ Sklapanje *časnoga mira* bilo je u biti nastojanje da se očuva cjelovitost talijanskoga državnoga teritorija, što je, uostalom, već bilo naznačeno na ožujškome sastanku antifašističkih stranaka u Lionu.⁵⁶⁴

Nesuglasja i suprotnosti između Nacionalne fronte akcije i Badoglijeve vlade vrlo su brzo došli na vidjelo. Nacionalna fronta akcije već je 2. kolovoza izdala dokument kojim izražava nepovjerenje Badoglijevoj vladi, 7. kolovoza otvoreno napada vladu, a PCI, PSI i Pd'A prijete joj narodnim ustankom. Vlada se, naime, osuđuje zbog uporabe sile protiv demonstiranja, zbog sprečavanja slobode tiska, zadržavanja političkih zatvorenika i nastavljanja rata na strani sile *Osovine*.⁵⁶⁵

Objavljujući, naime, 25. srpnja vijest o imenovanju P. Badoglija za novoga predsjednika vlade, priopćeno je da Kraljevina Italija nastavlja rat u savezništvu s Trećim Reichom. Istoga je dana novi ministar unutarnjih poslova uputio okružnicu kojom se svim prefektima naređuje provođenje planova *OP* (Ordine pubblico), tj. naredbe o održavanju javnoga mira i reda. Tim je planovima faktički uvedeno opsadno stanje, a sve je funkcije civilnih vlasti preuzela vojska. Šef talijanskoga Vrhovnoga zapovjedništva, Mario Roatta, uputio je svim vojnim zapovjednicima okružnicu kojom se naređuje upotreba vatrenoga oružja u slučajevima remećenja javnoga mira i reda. Među ostalim, u njoj izrijekom stoji: *Non è ammesso il tiro in aria; si tira sempre a colpire come in combattimento*, tj. *Nije dopušteno pucanje u zrak; puca se da se ubije kao u borbi*. Određuje se, nadalje, da pravosuđe prelazi u nadležnost vojnih sudova koji će po-

⁵⁶² F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 37-41; P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 242-251 i 276-278; *L'Unità*, br. 12 od 4. Vili. 1943. godine.

⁵⁶³ F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 40.; *L'Unità*, br. 12 od 4. Vili. 1943. godine.

⁵⁶⁴ A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 14-15.

⁵⁶⁵ P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 321-324; *L'Unità*, br. 13 od 12. Vili., br. 14 od 22. Vili, i br. 15 od 7. IX. 1943. godine.

stupati kao prijeki sudovi, a za eventualne napade na vojne ili policijske snage primjenjivat će se strijeljanje krivaca na licu mjesta. Posljedice primjene te okružnice bile su: 93 mrtva, 536 ranjenih i 2.276 uhićenih sudionika demonstracija koje su organizirale antifašističke struje.⁵⁶⁶ Nakon otvorenih prijetnji Nacionalne fronte akcije, Badoglijeva je vlada izišla ususret nekim zahtjevima antifašističkih stranaka, ali su sve značajke uvedene vojne diktature ostale na snazi. Vlada i dinastija su imale valjane razloge da ne dopuste Nacionalnoj fronti akcije sudjelovanje u vlasti. Vlada je, naime, nastavila održavati tajne kontakte s Britancima radi sklapanja separatnoga mira, a Savojska se dinastija, da bi sačuvala svoje pozicije, trudila prikazati silama Antifašističke koalicije u što boljemu svjetlu. U *pranje ruku* Savojske kuće uklapalo se i odreknuće vojvode Aimonea od Spoleta, alias Tomislava II., od hrvatske krune 27. kolovoza 1943. godine.⁵⁶⁷

3.1.2. Vojne i političke pripreme Trećega Reicha i dvostruka igra Badoglijeve vlade

O stvarnoj snazi talijanskih vojnih snaga stacioniranih na Siciliji i Apeninskome poluotoku, koja je navodila na zaključak da se one neće moći dugo odupirati Anglo-Amerikancima, o antifašističkom i antinjemačkom raspoloženju stanovništva, Hitler je bio obaviješten još krajem svibnja 1943. godine.⁵⁶⁸ Stoga se već tada u Trećemu Reichu započinje s izradom planova za obranu Apeninskoga i Balkanskoga poluotoka, a u kojima se ne uzima u obzir korištenje talijanskih vojnih snaga.⁵⁶⁹ Pad Mussolinija samo je učvrstio Hitlerovo uvjerenje, bez obzira na izjave Badoglija i uvjeravanja Raffaela Guariglije,⁵⁷⁰ da Njemačka mora računati na daljnje vodenje rata bez Italije, pa čak i protiv nje.

Predviđanja neumitnog sloma Italije i moguće angažiranje njenih vojnih snaga na strani Antifašističke koalicije nije bilo bez osnove. Naime, početkom kolovoza 1943. godine Badoglijeva je vlada ponudila Britancima savezništvo pod uvjetom da se očuvaju granice talijanskoga imperija i monarhističko uređenje države. O kontaktima talijanskoga posrednika D'Ajete i britanskoga ve-

⁵⁶⁶ P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 259-260, 262, 272, 289 i 297.

⁵⁶⁷ A. BOLZONI, *Ustacha*, n.dj., str. 72.

O vojnim i političkim prilikama u Italiji Hitlera je izvjestio von Neurath nakon obilaska Sicilije (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 20).

⁵⁶⁹ Detaljna je razrada planova bila povjerena posebnom stožeru kojim je rukovodio feldmaršal Erwin Rommel (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilačka borba u Istri*, n.dj., str. 20).

⁵⁷⁰ Kao predsjednik nove talijanske vlade maršal P. Badoglio je, govoreći o odnosima s Trećim Reichom, izjavio da *Italija drži zadanu riječ (L'Italia mantiene fede alla parola data)*, a njegov je ministar vanjskih poslova Guariglia 6. kolovoza 1943. uvjeravao njemačkoga ministra vanjskih poslova, Joachima von Ribbentropa, da će Italija ostati u savezništvu s Trećim Reichom i da nova talijanska vlada neće dozvoliti aktivnost PCI (P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 303).

leposlanika u Lisabonu, sadržaju ponude Badoglijeve vlade i svome stajalištu, Winston Churchill je odmah informirao predsjednika SAD-a Franklina D. Roosevelta.⁵⁷¹ Iako je premijer Velike Britanije, W. Churchill, bio naklonjen Savojskoj kući, držeći je stožerom antikomunizma u Italiji, iznesena ponuda nije bila prihvaćena. Na sastanku W. Churchilla i F. D. Roosevelta održanom u Quebecu od 14. do 19. kolovoza 1943., donesen je *Memorandum iz Quebeca* kojim su utvrđeni uvjeti pod kojima su Saveznici bili spremni sklopiti primirje s Kraljevinom Italijom. U *Memorandumu* se eksplicitno navodi da se ne prihvaća savezništvo Italije, a ponuđeni će uvjeti biti izmijenjeni u korist Italije u onoj mjeri u kojoj će talijanska vlada i narod pridonijeti ratnim naporima Ujedinjenih naroda.⁵⁷² Budući da su Saveznici zahtijevali bezuvjetnu kapitulaciju, Badoglijeva je vlada nastojala ishoditi povoljnije uvjete predaje odugovlačenjem tajnih pregovora. To je pak omogućilo njemačkome Vrhovnome zapovjedništvu postupno ostvarivanje zacrtanih planova. Treći je Reich, naime, u razdoblju od svibnja do kolovoza 1943. izradio nekoliko planova u vezi s aktualnim prilikama u Italiji. Tako je pod šifrom *Eiche (Hrast)* planirano oslobađanje Mussolinija, pod šifrom *Student (Student)* planirana je okupacija Rima i restauracija fašizma u Italiji, pod šifrom *Schwarz (Crno)* planirana je okupacija Italije, a pod šifrom *Achse (Osovina)* planirano je zarobljavanje ili uništenje talijanske ratne flote. Ti su planovi mijenjani ovisno o novoj procjeni prilika u Kraljevini Italiji.⁵⁷³ Istovremeno je, u skladu s planovima, njemačko Vrhovno zapovjedništvo pod različitim izgovorima prebacivalo u Italiju potrebne postrojbe. Ono je, naime, do sredine kolovoza 1943. godine uspjelo prebaciti u Italiju oko osam divizija, pa se pod zapovjedništvom feldmaršala Alfreda Kesselringa u južnome i središnjemu dijelu Apeninskoga poluotoka nalazilo 75.000 vojnika.⁵⁷⁴ U isto je vrijeme pod zapovjedništvom feldmaršala Ervina Rommela stavilo Grupu armija B koja je dobila zadatak da zaposjedne sjevernu Italiju, Istru te onaj dio Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara koji je 1941. godine bio uključen u granice fašističke Italije. Ne obazirući se na prosvjede talijanskoga Vrhovnoga zapovjedništva, Rommel je svoje snage sustavno prebacivao u sjevernu Italiju, a krajem kolovoza je sa 71. oklopnom divizijom zaposjeo i prostor Udina, Gorice, Trsta i Ljubljane.⁵⁷⁵

⁵⁷¹ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 21; P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 304.

⁵⁷² Zbirka Ministarstva vanjskih poslova Italije: *Trattati e Convezioni fra Italia e gli altri Stati*, vol. 59, str. 449-450.

⁵⁷³ F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 42; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 20 i 24-25.

⁵⁷⁴ P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 333.

⁵⁷⁵ Izgovor je našao u napadu Tomšičeve brigade NOV i PO Slovenije na prugu Trst-Ljubljana u vrijeme prebacivanja dijelova njemačke 24. oklopne divizije (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 23).

U skladu s planovima njemačkoga Vrhovnoga zapovjedništva, njemački je zapovjednik *Jugoistoka* i Grupe armija F, Maximilian von Weichs, odustao od planirane ofenzive *Lika* na snage NOVH i započeo s provođenjem priprema za zaposjedanje Dalmacije i jadranskih otoka.⁵⁷⁶ U Zagrebu su pak njemački poslanik Siegfried Kasche i opunomoćeni general Edmund Glaise von Horstenau informirali A. Pavelića o pripremama Trećega Reicha u nastojanju da u njih uključe i vojne snage NDH.⁵⁷⁷

Suočeni s gomilanjem njemačkih trupa na Apeninskome poluotoku, Anglo-amerikanci odlučuju natjerati Italiju da prekine s taktikom odugovlačenja pregovora. Naime, žestokim zračnim napadima na talijanske gradove: Bolognu, Firenzu, Genovu, Milano, Napulj, Rim i Torino, oni žele pokazati da nisu spremni ni na kakve ustupke.⁵⁷⁸ U isto je vrijeme Badoglijeva vlada bila izložena pritisku koalicije talijanskih antifašističkih stranaka. Naime, Nacionalna fronta akcije zatražila je formiranje nove vlade koja će biti u stanju raskinuti savez s Trećim Reichom i koja će poduzeti efikasne mjere radi istjerivanja njemačkih trupa s talijanskoga državnoga teritorija. Zaprijetivši generalnim štrajkom, koalicija je konačno natjerala Badoglija da oslobodi političke zatvorenike, pa je u razdoblju od sredine do kraja kolovoza bilo oslobođeno i oko 3.000 zatočenih komunista. Međutim, Badoglijeva je vlada nastojala u zatvorima i logorima zadržati komuniste slavenskoga podrijetla iz Julijske krajine. PCI je prosvjedovala protiv takvoga postupka, ali nije uspjela ishoditi oslobađanje svih zatočenih Hrvata i Slovenaca.⁵⁷⁹ Ipak su se među oslobođenim komunistima našli i istaknuti članovi PCI iz Julijske krajine: Luigi Frausin, Natale Kolarič, Vincenzo Gigante-Ugo i Ante Babić-Sime koji su se angažirali na političkom radu u Trstu i Istri bilo u okviru Nacionalne fronte akcije, bilo u okviru NOP-a.⁵⁸⁰

Veliki broj iskusnih kadrova koji je bio oslobođen, omogućio je PCI da se kadrovski ojača, aktivira svoje organizacije na ostvarivanju programa Nacionalne fronte akcije i izvrši reorganizaciju svoje organizacijske strukture. Nai-

⁵⁷⁶ Za izvršenje toga zadatka feldmaršalu M. von Weichsu štavljenje na raspolaganje Stožer i dijelovi 2. oklopne armije pod zapovjedništvom Lothara Rendulica (F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 42; Antun GIRON - Petar STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu. Treći Reich NDH, Sušak-Rijeka i izvješće dr. Oskara Turine 1943.*, Rijeka 1993., str. 7 i 124; M. LUČIĆ, *Narodnooslobođilački rat u Istri*, n.dj., str. 20 i 23-25).

⁵⁷⁷ Detaljnije u: A. GIRON, *Položaj Rijeke i okolice*, n.dj., str. 112; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 7-8.

⁵⁷⁸ Napadi su izvršeni u razdoblju od 4. do 16. kolovoza (P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 315 i 333).

⁵⁷⁹ Iz zatvora San Stefano 60 političkih zatočenika oslobodile su tek američke trupe, a njemačke su postrojbe u zatvoru Castelfranco zatele i strijeljale veliki broj političkih zatvorenika, pretežno Slovenaca (P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 344 i 354; *L'Unità*, br. 15 od 7. rujna 1943.).

⁵⁸⁰ P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 335-336 i 356.

me, 29. kolovoza bile su osnovane dvije stranačke direkcije: Direkcija za srednju i južnu Italiju u Rimu te Direkcija za sjevernu Italiju u Milanu. Takva se podjela nadležnosti pokazala potpuno opravdanom i svrsishodnom nakon sloma Kraljevine Italije.⁵⁸¹

Pod pritiskom anglo-američkih zračnih napada i političke aktivnosti Nacionalne fronte akcije, Badoglijeva se vlada sredinom kolovoza 1943. godine vraća tajnim pregovorima. Oni su bili okončani 19. kolovoza kada su talijanskome pregovaraču Giuseppeu Castellanu uručeni *Memorandum iz Quebeca* i akt o sklapanju primirja nazvan *Kratki sporazum o primirju* (Short Armistice, Armistizio corto). Iako se u naslovu toga ugovora govori samo o primirju između Kraljevine Italije i savezničkih snaga, njegove odredbe sažete u 12 točaka predstavljaju de facto odredbe o bezuvjetnoj kapitulaciji. Našavši se pod pritiskom realnoga stanja u državi, zahtjeva Nacionalne fronte akcije i odlučnosti Saveznika, Badoglijeva je vlada 3. rujna potpisala *Kratki sporazum o primirju*. Bila je to u stvari bezuvjetna kapitulacija Kraljevine Italije, kako to svjedoči dokument pod naslovom *Akt o kapitulaciji Italije* (Atto di resa dell'Italia) potpisan na Malti 29. rujna. Taj sporazum, nazvan još i *Dugi sporazum o primirju* (Long Armistice ili Armistizio lungo), sadrži 44 članka u kojima se faktički razrađuju i konkretiziraju obveze Italije utvrđene *Kratkim sporazumom*. Ni njegovim dopunama od 9. studenoga ne mijenjaju se uvjeti, već se uz SAD i Veliku Britaniju dodaje i SSSR kao potpisnik Ujedinjenih naroda (UN).⁵⁸²

Kratki sporazum o primirju Badoglijeva je vlada potpisala 3., a objavila 8. rujna. U razdoblju od potpisivanja do objave primirja talijansko je Vrhovno zapovjedništvo uputilo *Okružnicu OP 44* (Memoria Operativa 44) s konkretnim uputama za pružanje otpora njemačkim postrojbama.⁵⁸³ Posebne su zadatke dobile 2. i 8. armija čije su trupe bile raspoređene u istočnim pokrajinama te anektiranim i okupiranim hrvatskim područjima. Provedba tih zadataka bila je povjerena generalu Gastoneu Gambari, zapovjedniku 11. korpusa, s čijim su se izborom složili zapovjednik 2. armije, general M. Robotti, i zapovjednik 8. armije, general Italo Gariboldi. G. Gambari je pozvan u Rim 5. rujna, gdje je dobio naputke da od snaga obiju armija organizira pokretnu grupu sposobnu da djeluje u više pravaca. S tim je instrukcijama G. Gambari stigao u Zapovjedništvo 2. armije na Sušaku tek 9. rujna.⁵⁸⁴

⁵⁸¹ Isto.

⁵⁸² Osim toga, razrađuje se članak 29. kojim su utvrđene obveze Italije i prava UN-a u vezi s istragom i uhićenjima osumnjičenih za ratne zločine (F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 329 i 351; *Trattati*, n.dj., str. 447-449 i 485-497).

⁵⁸³ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 25.

⁵⁸⁴ Galliano FOGAR, *Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali*, Udine 1961., str. 20; A. GIRON, *Položaj Rijeke i okolice*, n.dj., str. 117; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 14; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 25; M. PLOVANIĆ, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 296-297.

Antifašističke su stranke Nacionalne fronte akcije bile uvjerene da se talijanska vojska može efikasno suprotstaviti njemačkim postrojbama, pa stoga pružaju podršku talijanskome Vrhovnome zapovjedništvu. Međutim, pod udarom njemačkih postrojbi dovučenih u Italiju, već 9. rujna talijanske su se vojne snage raspale. Kralj i Badoglijeva vlada napuštaju Rim i stavljaju se pod zaštitu savezničkih snaga u južnoj Italiji. Nakon tih događaja Nacionalna fronta akcije mijenja svoje stajalište i poziva talijanski narod na oružanu borbu protiv njemačke okupacije.⁵⁸⁵

Njemačke trupe, koje su sustavno prebacivane u Italiju, brzo su likvidirale pojedine točke organiziranoga otpora talijanske vojske. U skladu s *Noveliranim planom Achse* (Neuebearbeitung der *Achse* Befehle), njemačka je Grupa armija B zaposjela važna središta: Genovu, La Speziju, Livorno, Trst, Pulu i Rijeku. Međutim, talijanska je ratna flota uspjela na vrijeme isploviti i doseći Maltu gdje se pridružila Saveznicima.⁵⁸⁶ Ipak je Grupa armija B osigurala vezu s Kesselringovom Grupom armija C koja je držala frontu prema anglo-američkim snagama u južnoj Italiji. Vezu s Grupom armija F, koja je prema planu zaposjela dalmatinsku obalu i otoke, Grupa armija B nije uspjela ostvariti.⁵⁸⁷ Taj su njen zadatak osujetile partizanske snage koje su držale prostrani teritorij u Zapadnoj Hrvatskoj.

Treći Reich je ipak, barem što se tiče Apeninskoga poluotoka, u potpunosti proveo svoj *Novelirani plan Achse*. Štoviše, uspjelo mu je u potpunosti realizirati planove *Student* i *Eiche* te stvoriti pretpostavke za proširenje granica Trećega Reicha. Naime, Hitler je početkom rujna omogućio Robertu Farinacciju formiranje privremene fašističke vlade na tlu Njemačke, a 12. rujna, nakon oslobađanja Mussolinija, obnovljena je Fašistička stranka i osnovana satelitska Talijanska Socijalna Republika (Repubblica Sociale Italiana - RSI, nazivana i Repubblica di Salò).⁵⁸⁸

Osim razoružanja talijanske vojske, okupacije talijanskoga teritorija i stvaranja RSI, Treći je Reich imao i druge planove koje je ostvario temeljem Hitlerove naredbe od 10. rujna. Führer je naredbu izdao s obrazloženjem da zbog novonastale situacije Njemačka mora imati kontrolu talijanskoga teritorija koji graniči s Trećim Reichom. Na temelju te naredbe uspostavljena su dva njemač-

⁵⁸⁵ P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 356; *L'Unità*, br. 15 od 7. rujna, br. 16 od 9. rujna i br. 17 od 10. rujna 1943. godine.

⁵⁸⁶ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 135 i 139.

⁵⁸⁷ F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 42; A. GIRON, *Položaj Rijeke i okolice*, n.dj., str. 112; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 124; M. LUČIĆ, *Narodno-oslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 20 i 24-25.

⁵⁸⁸ F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 62; *L'Unità*, br. 15 od 7. rujna i br. 17 od 10. rujna 1943. godine.

ka pothvatna područja: *Predalpska zona (Alpenvorland)*⁵⁸⁹ i *Jadransko primorje (Adriatisches Küstenland)*.⁵⁹⁰ U tim je njemačkim operativnim zonama uspostavljena njemačka vojna i građanska vlast. Upravnu su vlast u operativnim zonama imali vrhovni povjerenici koje je postavljao Führer i kojemu su oni bili odgovorni, a uz prefekte pokrajina postavljeni su njemački savjetnici (Der deutsche Berater). Operativne su zone faktički bile pod njemačkom upravom, iako su formalno i dalje činile sastavni dio talijanskog državnog područja, tj. RSI. Dakle, vojna kontrola graničnih područja očito nije bila jedini razlog osnutka operativnih zona. Očevidna je, naime, Hitlerova namjera da u granice Trećega Reicha uklopi područje od Baltika do Jadrana. Tu su Hitlerovu nakanu bezrezervno podupirali nacistički krugovi u Austriji. Štoviše, oni su i bili inicijatori plana o širenju Trećega Reicha na jug, do međa nekadašnje Habsburške Monarhije. Tako je Reichstatthalter i Gauleiter Koruške, dr. Friedrich Alois Rainer, budući vrhovni povjerenik u Operativnoj zoni *Jadransko primorje*, nastojao uvjeriti Führera da ni Italija, a ni drugi njemački saveznik, NDH, u narodnosnom smislu ne mogu polagati pravo na Istru, Trst, Goricu i Furlaniju. Prema podacima koje iznosi u telegramu upućenom Hitleru 9. rujna 1943., u Istri i Trstu živi 500.000 stanovnika i to: 150.000 Slovenaca, 100.000 Talijana, a ostali su *Ciči ili Mortaci koji govore srpsko-hrvatski*. Od 300.000 stanovnika u Gorici i Gradiškoj 100.000 čine Slovenci, 50.000 Talijani i 150.000 Furlani, dok u Furlaniji od 700.000 stanovnika 200.000 čine Slovenci, 100.000 Talijani i 400.000 Furlani. Dakle, prema Rainerovom prikazu nacionalnoga sastava stanovništva tih pokrajina, Talijani su činili svega 16,7 posto ukupnog broja stanovnika, dok Hrvati uopće ne egzistiraju.⁵⁹¹ Bilo je to potrebno da bi Treći Reich faktički proširio svoje granice do jadranske obale. Međutim, uspostava njemačke vojne i građanske vlasti u Operativnoj zoni *Jadransko primorje* bit će moguća tek početkom studenoga 1943. godine, tj. nakon angažiranja znatnih njemačkih snaga u operacijama protiv jedinica NOV i PO Slovenije, a zatim NOV i PO Hrvatske.

⁵⁸⁹ *Predalpska zona* je obuhvaćala pokrajine: Bolzano, Trento i Belluno (Karl STUHLPFARRER, Die Operationszonen "Alpenvorland" und "Adriatisches Küstenland" 1943-1945., *Publikationen des Osterreichischen Instituts für Zeitgeschichte und des Instituts für Zeitgeschichte der Universität Wien*, Band 7, Beč 1969., str. 139; Roland KALTENEGGER, *Zona d'operazione Litorale Adriatico. La battaglia per Trieste, l'Istria e Fiume*, Gorizia 1996., str. 30).

⁵⁹⁰ Operativna zona *Jadransko primorje* obuhvaćala je pokrajine: Furlaniju, Goricu, Trst, Istru, Rijeku s Kvarnerom i Ljubljanu (K. STUHLPFARRER, Die Operationszonen, n.dj., str. 139; R. KALTENEGGER, *Zona d'operazione*, n.dj., str. 30).

⁵⁹¹ K. STUHLPFARRER, Die Operationszonen, n.dj., str. 143 i 145; R. KALTENEGGER, *Zona d'operazione*, n.dj., str. 30-31.

3.1.3. *Kascheova ponuda Paveliću i pripreme NDH za preuzimanje vlasti u Kvarnerskome primorju*

U okviru planova za nastavak rata bez potpore talijanskih vojnih snaga, Treći je Reich osobitu pažnju posvećivao svojim interesima na Balkanskome poluotoku. Bilo je, naime, izvjesno da će u slučaju sloma Kraljevine Italije istočna obala Jadrana ostati bez obrane. To je pak otvaralo mogućnost snagama NOV i POJ ili pak anglo-američkim snagama iz južne Italije da zaposjednu taj prostor. Time bi, dakako, bili ugroženi ne samo strateški i gospodarski interesi Trećega Reicha na Balkanskome poluotoku već i pozadina njemačkih armija na istoku te onih na Apeninskome poluotoku. Zato su *Noveliranim planom Achse* utvrđeni konkretni zadaci njemačkih postrojba na Apeninskome i Balkanskome poluotoku. Grupa armija B je dobila zadatak da se u Italiji spoji s Grupom armija C, pod zapovjedništvom generala Alfreda Kesselringa, i zaposjedne Trst, Pulu, Rijeku, prodre do Ogulina i uspostavi vezu s Grupom armija F. Taje novoformirana armijska grupacija, u koju su bile uključene njemačke snage stationirane na tlu razbijene Kraljevine Jugoslavije pod zapovjedništvom feldmaršala Maximiliana von Weichsa, dobila zadatak da zaposjedne dalmatinsku obalu i otoke. Zbog tog novog zadatka M. Weichs prekida pripreme za planiranu operaciju *Lika*. Budući da su snage Grupe armija F bile nedostatne za provedbu *Noveliranoga plana Achse*, njemačko je Vrhovno zapovjedništvo izvuklo s ruske fronte Stožer s dijelovima 2. oklopne armije i prebacilo ih na Balkanski poluotok.⁵⁹² Na sastanku održanom 6. kolovoza 1943. Hitler je zapovjedniku 2. oklopne armije, generalu Lotharu Rendulicu, dao sljedeće upute: *Iskoristite oružane snage Hrvatske, razbijte Tita, u slučaju potrebe isključite Talijane, po mogućnosti zarobljavanjem, zaposjednite Dalmaciju, Crnu Goru i Albaniju i branite obalu,*⁵⁹³

Hitlerov naputak Rendulicu o iskorištavanju vojnih snaga NDH svakako je bio povezan s diplomatskom aktivnošću Siegfrieda Kaschea i Edmunda Glaisea von Horstenaua u Zagrebu. Oni su, naime, u kontaktima s Pavelićem nastojali stvoriti uvjete za efikasnu vojnu intervenciju na području Dalmacije u slučaju kapitulacije Italije. Polazeći od pretpostavke da Kraljevina Italija neće dopustiti dolazak postrojba NDH na područje Dalmacije, koju je dobila temeljem Rimskih ugovora iz 1941. godine, Kasche je predložio osnivanje neregularnih formacija NDH na tom području. Te je neregularne jedinice trebao naoružati Wehrmacht, naravno, bez znanja Italije, koja je još uvijek bila saveznik u ratu.

⁵⁹² A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 112; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 7.

⁵⁹³ A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 112; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 7; M. PLOVANIĆ, *Liburnisti i Autonomaši*, n.dj., str. 55.

Prema Kascheovoj zamisli, Treći je Reich trebao priznati te formacije kao regularne i savezničke u trenutku kapitulacije Kraljevine Italije, te zajedno s njima uspostaviti kontrolu nad dalmatinskom obalom. Svjestan da se čelnicima NDH mora ponuditi kompenzacija za angažiranje u tome projektu, Kasche u pismu upućenom 2. kolovoza 1943. Ministarstvu vanjskih poslova Trećeg Reicha preporučuje: *U političkom pogledu: čim se bar donekle pokaže sigurnim da će Italija izaći iz rata, hrvatska vlada treba opet istaći svoje neograničeno pravo na Dalmaciju i tamošnju upravu. To zahtijeva provođenje odgovarajućih priprema i izdavanje proglašenja hrvatskom narodu. Svrha ovog proglašenja bila bi prije svega da Hrvatska objavi oslobođenje obalnog područja i da se istovremeno predusretne slična mogućnost od strane neprijatelja i banda.*⁵⁹⁴ *Mi s naše strane trebamo odgovarajućim proglašenjem objaviti da smo suglasni s proklamacijom hrvatske vlade.*⁵⁹⁵ Taj je projekt, sudeći po naputku Rendulicu, odgovarao Hitleru s obzirom na nedostatak vojnih snaga, a bio je, dakako, prihvatljiv i za NDH. Naime, prema izvješću dr. Oskara Turine od 24. listopada 1943., dr. A. Pavelić i dr. Mile Budak su mu polovicom kolovoza priopćili daju u slučaju kapitulacije Italije određen za preuzimanje građanske uprave u onim krajevima Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara koje je Kraljevina Italija anektirala 1941. godine, te u Istri i Rijeci.⁵⁹⁶ To, dakako, nije bilo točno, jer se Kascheova ponuda odnosila samo na Dalmaciju, pa će pokušaj dr. O. Turine da provede u život dobiveni naputak izazvati nesuglasja između NDH i Trećega Reicha. Bez obzira na to, činjenica je da NDH nije poduzela ništa za realizaciju svoga, za Treći Reich najhitnijega, vojnoga udjela u Kascheovu projektu. Jedino je, i to bezuspješno, dr. O. Turina nastojao osigurati ljudstvo neophodno za uspostavu građanske vlasti NDH na anektiranom dijelu Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara.⁵⁹⁷

3.1.4. Neadekvatne vojne pripreme NOP-a na području Zapadne Hrvatske uoči kapitulacije Kraljevine Italije

Informacije o tajnim pregovorima između Badoglijevе vlade i Britanaca VŠ NOV i POJ je dobio u prvoj polovici kolovoza 1943. godine. Zato je već 14. kolovoza glavnim štabovima NOV i PO Hrvatske te NOV i PO Slovenije dostavio uvjete pod kojima, u slučaju kapitulacije Kraljevine Italije, mogu sklopiti pri-

⁵⁹⁴ Početkom kolovoza 1942. godine Heinrich Himmler je zabranio njemačkim dužnosnicima da u službenoj prepisci koriste naziv *partizani* i da za ustanike koriste naziv *bande* (B. KRIZMAN, NDH, n.dj., str. 352-353).

⁵⁹⁵ A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 112; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 8; M. PLOVANIĆ, *Liburnisti i Autonomaši*, n.dj., str. 54.

⁵⁹⁶ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 41.

⁵⁹⁷ Isto, str. 41-42.

mirje s talijanskim okupacijskim snagama.⁵⁹⁸ GŠ NOV i POH je, međutim, pogrešno procijenio pokrete trupa koje je njemačko zapovjedništvo provodilo u kolovozu 1943. godine. Procijenivši, naime, koncentraciju njemačkih postrojba u rajonu Bihaća kao pripremu za ofenzivu na partizanski teritorij u Lici, on je do početka rujna 80 posto svojih efektivna prebacio na područje središnje i južne Like.⁵⁹⁹ Tako su se snage NOVH u trenutku sloma Italije našle u nepovoljnom rasporedu prema talijanskim okupacijskim snagama, postrojbama NDH i četničkim formacijama u Gorskoj kotaru i Kvarnerskome primorju. Naime, na području kotara Brinje, Vrbovsko i Delnice tada su se nalazile snage 1. i 2. PG NOP odreda s oko 600 boraca. U rajonu Senja, držeći položaje prema talijanskoj diviziji *Murge*, nalazila se 2. brigada 13. divizije s oko 800 boraca, dok su na područjima kotara Novi i Crikvenica operirali 4. bataljon 1. brigade 13. divizije i jedan bataljon 1. PG NOP odreda s ukupno 300 boraca.⁶⁰⁰ Nasuprot tim snagama NOV i PO Hrvatske stajao je čitav 5. korpus talijanske 2. armije koji je raspolagao snagama dviju divizija: *Macerata* i *Murge*, 14. obalnom brigadom, dvama konjičkim pukovima, 5. grupacijom granične straže⁶⁰¹ te brojnim pomoćnim i prištapskim jedinicama s ukupno 50.000 vojnika.⁶⁰² Uz talijanske su se jedinice nalazile i postrojbe NDH koje su činili dijelovi 4. ustaškog sdruga, 3. stajaćeg sdruga i 2. oružničke pukovnije s oko 4.500 vojnika, te formacije M.V.A.C. s oko 1.300 četnika. Četnici na području Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara najvećim su dijelom pripadali grupacijama M.V.A.C. koje su se, zajedno s obiteljima, povukle iz Gacke i Plašćanske doline. Naime, u travnju 1943. godine, zajedno s talijanskim jedinicama, iz Gacke se doline povuklo oko 650 četnika, od kojih je oko 200 operiralo na sektoru Vratnik-Senj, a oko 450 je bilo stacionirano na sektoru Crikvenice sa stožerom u Selcima. Istovremeno se dio četničkih snaga iz Plašćanske doline povukao na prostor Plaški-Ogulin, odakle se, nakon sloma Italije, prebacio na sektor Srpskih Moravica i spojio s četnicima iz Gomirja.⁶⁰³ Dakle, u trenutku objavljivanja primirja između anglo-američkih snaga i Kraljevine Italije, GŠ NOV i POH je na području Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara raspolagao s oko 1.700 boraca, dok su talijanske snage i postrojbe njihovih saveznika raspolagale s preko 50.000

⁵⁹⁸ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 26.

⁵⁹⁹ Isto, str. 36.

⁶⁰⁰ Usporedi: I. CUCULIĆ, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 380-381; A. GIRON, *Četrnaesta*, n.dj., str. 31; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 80 i 97.

⁶⁰¹ Imenovanjem novog komandanta, 5. je grupacija Granične straže (*Guardia alla frontiera - G.A.F.*) bila faktički stavljena pod zapovjedništvo 23. korpusa neposredno prije sloma Kraljevine Italije. Detaljnije u: A. GIRON, *Položaj Rijeke i okolice*, n.dj., str. 117; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 12-13.

⁶⁰² M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 40.

⁶⁰³ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 195; B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 193; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 40.

vojnika. U još nepovoljnijoj situaciji našle su se organizacije NOP-a na području Istre i Rijeke koje, nasuprot snagama 23. korpusa talijanske 8. armije od oko 30.000 vojnika i mornara,⁶⁰⁴ nisu raspolagale nikakvim vojnim snagama. Naime, zaokupljen organiziranjem obrane partizanskoga teritorija u Lici, na kojemu su bile smještene najviše institucije NOP-a Hrvatske, GŠ NOV i POH se nije dovoljno angažirao da iziđe ususret zamolbama novoosnovanoga istarskoga rukovodstva NOP-a. Ono je pak još 12. svibnja upozoravalo OK KPH za Hrvatsko primorje da je u Istru neophodno uputiti barem jednu desetinu iskusnih boraca, koja bi postala okosnicom istarskih partizanskih jedinica. Ista se preporuka javlja u Milenićevim izvješćima od 20. srpnja i 8. kolovoza. GS NOV i POH je, međutim, dao negativan odgovor s obrazloženjem da ne može pronaći borce Istrane.⁶⁰⁵ Sve to ukazuje da središnja rukovodstva NOP-a Hrvatske nisu obratila dovoljno pažnje napatku VS NOV i POJ, pa čak ni vlastitim saznanjima. Izvjesno je daje ZAVNOH bio vrlo dobro upoznat s prilikama u Kraljevini Italiji nakon svrgavanja Mussolinija, jer o tome svjedoči sadržaj njegova letka namijenjen promidžbi među talijanskim vojnicima.⁶⁰⁶ Međutim, zaokupljena priprema za evakuaciju ustanova iz Otočca, središnja su rukovodstva NOP-a Hrvatske propustila s tim svojim saznanjima upoznati niža rukovodstva. Stoga je slom Kraljevine Italije za rukovodstva NOP-a na području Zapadne Hrvatske bio potpuno neočekivan. O tome svjedoče njihovi planovi i aktivnosti. Naime, na području okružja Gorski kotar vršene su pripreme za održavanje prve okružne konferencije SKOJ-a. Ona je i održana upravo 8. i 9. rujna u prisutnosti 150 delegata koji su se okupili u Vukelićima na partizanskome teritoriju Drežnice. U okružju Hrvatsko primorje upravo je za 8. rujna bila zakazana konferencija NOO-a u kotaru Sušak, za 15. rujna u kotaru Crikvenica, a pripreme za konferenciju u kotaru Kastav bile su u tijeku. U okružju Istra bilo je u tijeku prebacivanje grupe dobrovoljaca u partizanske jedinice na području Gorskoga kotara, pa se ona 8. rujna, s dijelom Partijskoga rukovodstva i ONOO-a, zatekla na Planiku.⁶⁰⁷

Djelovanje središnjih rukovodstava NOP-a Hrvatske u razdoblju od sredine kolovoza do početka rujna 1943. rezultiralo je nerazmjerom vojne moći između partizanskih i talijanskih okupacijskih snaga u trenutku sloma Kraljevine Italije. To je pak imalo negativne posljedice za NOP Istre, Rijeke, Kvarnerskoga

⁶⁰⁴ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 39-40.

⁶⁰⁵ MGR, neregistrirani faksimil dokumenta.

⁶⁰⁶ Sadržaj letka je u potpunom skladu s programom koalicije talijanskih antifašističkih stranaka, a to znači daje ZAVNOH bio dobro obaviješten o prilikama u Kraljevini Italiji (*ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 299-301).

⁶⁰⁷ Ante CEROVAC, *Rujanski dani 1943.*, *PM 2*, Pazin 1971., str. 39-40; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 310-312; A. GIRON, *Razvoj i djelatnost SKOJ-a*, n.dj., str. 38; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 63.

primorja i Gorskoga kotara. Istina, demoralizirane talijanske i četničke postrojbe nisu, uza svu brojčanu nadmoć, pružile ozbiljniji otpor. Međutim, malobrojnost ili pak potpunu odsutnost snaga NOV i PO Hrvatske iskoristilo je zapovjedništvo njemačke Grupe armija B. Feldmaršal E. Rommel je, naime, s relativno slabim snagama uspio zaposjesti važna strateška uporišta u Istri i Kvarnerskome primorju, što je imalo tragične posljedice za novoformirane istarske brigade NOVH i teške posljedice za snage 13. primorsko-goranske divizije.

3.2. RAZORUŽANJE TALIJANSKIH OKUPACIJSKIH SNAGA NAKON OBJAVE PRIMIRJA IZMEĐU UJEDINJENIH NARODA I KRALJEVINE ITALIJE

U razdoblju od objave primirja između Kraljevine Italije i anglo-američkih snaga do prvih dana listopada 1943. godine, čitavo se područje Zapadne Hrvatske našlo u rukama vojnih snaga i civilnih organa NOP-a. Talijanske su okupacijske snage razoružane, četničke vojne formacije uništene, a upravni i sudski organi Kraljevine Italije i NDH razvlašteni. Štoviše, dijelovi Kvarnerskog primorja, Gorskog kotara, cresko-lošinjski otočni prostor, Rijeka i Istra koje je anektirala Kraljevina Italija, sve je to odlukama državnopravnog značaja vraćeno Hrvatskoj i stavljeno u nadležnost ZAVNOH-a.

3.2.1. *Razoružavanje talijanskih postrojba i uništenje četničkih formacija (M.V.A.C.) u Gorskome kotaru*

Vijest o sklapanju primirja između Kraljevine Italije i anglo-američkih snaga zatekla je vojna i politička rukovodstva NOP-a u Gorskome kotaru i Kvarnerskome primorju nespremnima. Stoga je početna faza razoružavanja talijanske vojske tekla nepovezano, improviziranim akcijama pojedinih političkih rukovodstava ili pak vojnih i političkih rukovodilaca NOP-a. Bila je to u velikoj mjeri posljedica pogrešnih procjena prilika vojnoga i političkoga rukovodstva NOP-a Hrvatske.

U zapadnome su dijelu okružja Gorski kotar u trenutku sloma Italije operirale slabe snage 2. PG NOP odreda. Razvučene na širokome prostoru od Lokava do Vrbovskoga, one nisu predstavljale snagu koja je mogla prisiliti talijanske jedinice da polože oružje. Stoga su članovi Štaba 2. PG NOP odreda, OK KPH za Gorski kotar te kotarska rukovodstva KPH i NOO-a nastojali pregovorima ishoditi predaju talijanskih posada. Nastupajući kao predstavnici jakih snaga NOVH, kojih faktički nije bilo, oni su, uz podršku stanovništva, uglav-

nom uspijevali privoljeti talijanske zapovjednike na predaju oružja i napuštanje uporišta u Gorskom kotaru.

Razoružavanjem talijanske vojske u kotaru Čabar rukovodili su KK KPH i KNOO Čabar. Pod pritiskom stanovništva, koje se već bilo domoglo oružja, talijanska su zapovjedništva pristajala na pregovore. Na temelju postignutoga sporazuma, sve su talijanske posade predale skladišta i naoružanje, a zatim preko Klane krenule za Trst ili preko Gornjega Jelenja prema Rijeci. Od oko 3.800 stanovnika koji su tada živjeli na području kotara, u redove NOVH stupilo je oko 500 dobrovoljaca. Civilnu i vojnu vlast u kotaru preuzeli su KNOO te novoosnovana partizanska zapovjedništva mjesta: Čabar, Gerovo i Prezid.⁶⁰⁸

Pregovore o predaji glavnine talijanske divizije *Macerata*, koja je držala čitavo područje okružja Gorski kotar, vodili su članovi OK KPH i Štaba 2. PG NOP odreda. Ti pregovori, započeti u Lokvama 9. rujna, nastavljeni su sljedećega dana u Delnicama, gdje se nalazio Stožer divizije i garnizon od 3.000 vojnika. Toga dana, tj. 10. rujna, zapovjednik divizije *Macerata*, general Vincenzo Giardino, pristao je predstavnicima NOP-a predati vlast, prepustiti skladišta, polovicu naoružanja i povući se s divizijom iz Gorskoga kotara. U Delnicama je dočekana i razoružana talijanska posada iz Ravne Gore, koja se s cjelokupnim naoružanjem pokušala probiti do Rijeke. Talijanske čete koje su se prikupile u Ogulinu, a zatim preko Vrbovskoga krenule prema Delnicama, razoružale su snage 2. PG NOP odreda u Ravnoj Gori. Oko 230 talijanskih vojnika koji su tada stupili u jedinice NOVH, angažirani su kao instruktori partizanskih topnika.⁶⁰⁹ Tako su od 9. do 11. rujna talijanske snage napustile Gorski kotar potpuno ili pak djelomično razoružane.

Postrojbe NDH stacionirane na području okružja bile su tek djelomično zarobljene i razoružane. U Delnicama je 10. rujna bila razoružana posada od 50 domobrana i 20 oružnika. Domobranska posada iz Vrbovskoga jačine 35 vojnika povukla se u Ogulin koji su branili dijelovi 33. ustaškog sdruga.⁶¹⁰ Taje malobrojna postrojba NDH uspjela zadržati Ogulin zahvaljujući činjenici što na tom prostoru nije bilo nijedne partizanske jedinice.⁶¹¹ Dijelovi 8. (kordunaške) divizije stigli su na taj sektor prekasno. Naime, u isto vrijeme, tj. 11. rujna, položaje

⁶⁰⁸ Antun GIRON, Okrug Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj borbi 1943-1945., *Gorski kotaru radničkom pokretu i NOB*, Rijeka 1974., str. 385; I. KOVAČIĆ, Kotar Čabar, n.dj., str. 219-221 i 224.

⁶⁰⁹ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 385-386; Luciano GIURICIN, Soldati italiani collaboratori del M.P.L. nel Litorale croato, *JZ 13*, Pula-Rijeka 1989., str. 230; N. RAČKI-Koljka, *Sjećanja na revoluciju*, n.dj., str. 94-99.

⁶¹⁰ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 385-386; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 55; N. RAČKI-Koljka, *Sjećanja na revoluciju*, n.dj., str. 96.

⁶¹¹ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 55.

33. ustaškoga sdruga ojačale su snage njemačkoga 14. policijskoga puka iz sastava 3. SS oklopnoga korpusa i 3. satnija 3. pješackog sdruga.⁶¹²

Četničke formacije koje su se s područja Plaškoga povlačile s talijanskim snagama, zadržale su se na sektoru Srpskih Moravica. Tu su im se pridružili pripadnici četničkih grupa s područja kotara Vrbovsko i Ogulin. Pitanje njihove daljnje sudbine rješavalo se na Sušaku u Zapovjedništvu talijanske 2. armije. Naime, nakon dobivenih obavijesti da predstoji povlačenje talijanske vojske, četničko je vodstvo u Hrvatskoj nastojalo utvrditi odnos talijanskih okupacijskih snaga prema formacijama M.V.A.C. Zato je 7. rujna na Sušak došao zapovjednik četnika u jugozapadnoj Hrvatskoj, Mladen Zujović (pukovnik Acimović), da o tom pitanju razgovara s predstavnicima talijanskih okupacijskih snaga. Tijekom pregovora, koji su započeli 8. rujna, objavljeno je sklapanje primirja između Kraljevine Italije i anglo-američkih snaga. Tada je pukovnik Tommaso Grignola, šef obavještajne službe talijanske 2. armije, predložio da se četničke formacije prebace na talijanski teritorij. One s područja Gorskoga kotara trebale su se prebaciti u Zadar, a one stacionirane na području Selaca na Lošinj, s time da brane obalu i talijanska obalna utvrđenja do dolaska anglo-američkih snaga. Nakon obavljenih konzultacija s Dražom Mihailovićem, posredstvom talijanske radiostanice, Zujović je prijedlog prihvatio. Motivi zbog kojih je četničko vodstvo prihvatilo ponuđeni prijedlog potpuno su jasni. Četnici su, naime, nastojali umaći jedinicama NOVH i povezati se s anglo-američkim snagama iz južne Italije. Talijanska je 2. armija imala pak svoje razloge. Jedan od njih svakako su bile obveze Kraljevine Italije proizišle iz ugovora o primirju sa Saveznicima. Naime, na temelju točke 6. *Memoranduma iz Quebeca*, Kraljevina Italija je trebala preuzeti obvezu da neće dopustiti Nijemcima da ovladaju utvrđenim položajima na talijanskoj obali. Ista je obveza bila navedena u člancima 2. i 7. *Kratkoga sporazuma o primirju*. Budući da su snaga talijanske 2. armije pod zapovjedništvom G. Gambare bili namijenjeni drugi zadaci, Zapovjedništvo 2. armije je angažiranjem četničkih formacija na obrani obalnih utvrđenja formalno ispunilo obvezu preuzetu *Sporazumom o primirju*. Istovremeno je tako bio zaštićen talijanski državni teritorij na istočnoj obali Jadrana, jer je bilo izvjesno da će četničke formacije u vlastitome interesu braniti to područje, bilo od napada snaga NOVH, bilo od prodora postrojba NDH. Osim toga, postojali su vrlo veliki izgledi da se preko četnika uspostavi veza s Anglo-Amerikancima, pa je najvjerojatnije zbog toga Dobroslav Jevđević upućen u Italiju. Moguće je da je upravo na tom sastanku bilo pokrenuto i pitanje predaje vlasti na Sušaku četničkome političkome i vojnome rukovodstvu.

⁶¹² A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 386; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 55-56.

Na to ukazuje pristanak Zapovjedništva talijanske 2. armije da razaslaše letak M. Žujovića u kojemu se stanovništvu daje do znanja da će četnici, tj. Jugoslovenska vojska u otadžbini, dočekati Saveznike na jadranskoj obali i otocima. Pokušaj pak preuzimanja vlasti je i uslijedio već sljedećega dana.⁶¹³

Na temelju postignutoga dogovora, grupacija od oko 700 četnika krenula je 13. rujna s prostora Srpske Moravice-Gomirje prema Lici u namjeri da se probije do dalmatinske obale.⁶¹⁴ Nju su, međutim, u rajonu Musulinskog Potoka iznenadile i razbile snage 2. brigade 8. divizije NOVH.⁶¹⁵ Raspršene dijelove te četničke grupacije sljedećih su dana uništavale ili zarobljavale jedinice 13. primorsko-goranske divizije. Ipak se jedna veća grupa četnika uspjela probiti u Ogulin, gdje se pridružila njemačkim i ustaškim postrojbama.⁶¹⁶ Pripadnici četničkih formacija s područja kotara Vrbovsko i Ogulin povukli su se u šume oko Gomirja i Srpskih Moravica. Veći njihov dio, ostavši izoliran i blokiran od snaga NOVH, odazvao se pozivu na predaju. Tako je od čitave grupacije, koja je 13. rujna krenula prema dalmatinskoj obali, u Knin stiglo svega dvadesetak četnika.⁶¹⁷

Dakle, u razdoblju od 8. do 14. rujna talijanske su snage na području okružja Gorski kotar bile razoružane, a četničke formacije praktički uništene. Međutim, Ogulin, značajno strateško središte zbog svoga položaja na raskršću prometnica koje iz doline Save vode prema Jadranu, ostao je u rukama njemačkih snaga i postrojba NDH. Prodor njemačkih trupa u Ogulin, koncentracija njemačkih snaga u rajonu Karlovca, ulazak njemačkih jedinica u Rijeku i Sušak naveli su GS NOV i POH na zaključak da njemačko zapovjedništvo namjerava izbaciti partizanske snage iz Gorskoga kotara i preko njega prodrijeti u Kvarnersko primorje. Pretpostavljajući, dakle, da će prodor njemačkih snaga uslijediti iz rajona Karlovac-Ogulin, GS NOV i POH je odlučio zatvoriti sve pravce koji od Ogulina preko kotara Brinje, Ogulin, Vrbovsko i Delnice vode prema moru. Istovremeno je dao upute za rušenje glavnih prometnica i eva-

⁶¹³ F. JELIĆ-Butić, *Četnici*, n.dj., str. 212; B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 192 i 194-195; Anđelko KALPIĆ, *Vojno-politički značaj otoka Lošinja u drugom svjetskom ratu*, *OLI* 3, Mali Lošinj 1980., str. 289; M. PLOVANIĆ, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 306; Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj. Usporedi: *Trattati*, n.dj., str. 447 i 450.

⁶¹⁴ JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici*, n.dj., str. 212; B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 192 i 194-195; M. PLOVANIĆ, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 306.

⁶¹⁵ A. GIRON, *Okružje Gorskog kotara*, n.dj., str. 386; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 57; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 102; *ZDNOR*, V., 19, str. 209, 273 i 437.

⁶¹⁶ Grupice razbijene četničke formacije uništili su ili zarobili dijelovi 1. i 4. brigade 13. divizije te 1. PG NOP odreda. Jedna grupacija od oko 150 četnika koja se uspjela probiti u Ogulin, uvrštena je u postrojbu NDH i od tada je nosila *Subaru sa slovom U ispod kojeg se nalazi mrtvačka glava* (*ZDNOR*, VI., 9, str. 263-264).

⁶¹⁷ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 57.

kuaciju ratnoga plijena na prostor Velike Kapele. Izvršenje tih zadataka bilo je povjereno jedinicama 8. i 13. divizije te grupi PG NOP odreda.⁶¹⁸

Izvršavajući dobivene zadatke, 8. je divizija dijelom svojih snaga i uz pomoć 4. brigade 13. divizije blokirala Ogulin, a dijelom snaga zatvorila pravac Ogulin-Brinje.⁶¹⁹ Istovremeno su 1. brigada 13. divizije i 1. PG NOP odred zatvorili pravce koji iz Ogulina vode prema Vrbovskom i Jasenku, dok su snage 2. PG NOP odreda bile angažirane na rušenju i zaprečivanju prometnica koje preko Gorskoga kotara vode prema moru ili prema Sloveniji.⁶²⁰

U razdoblju od 9. do 14. rujna, uz pomoć Željezničkog odbora,⁶²¹ bila je porušena željeznička pruga kod Srpskih Moravica, blokiran i urušen tunel između željezničkih postaja Delnice i Kupjak, miniran nadvožnjak kod Lokava, most kod Fužina i most na Dobri kod Ljubošine.⁶²² Izvedena oštećenja i razaranja bila su takve naravi da se željeznička pruga kroz Gorski kotar sve do završetka rata nije mogla osposobiti za odvijanje prometa. Ceste koje iz Gorskoga kotara vode u Kvarnersko primorje također su bile urušene i zapriječene, a kod Broda na Kupi miniranje most da bi se prekinula značajna prometnica Rijeka-Kočevje-Ljubljana.⁶²³ Prikupljanje i prebacivanje zaplijenjenoga materijala iz zapadnoga dijela Gorskoga kotara na prostor Drežnica-Brinje-Otočac organizirala je Intendantura GS NOV i POH te novoformirana Komanda Gorskoga područja uz pomoć NOO-a i antifašističkih organizacija.⁶²⁴

Blokadom Ogulina, zatvaranjem pravaca i rušenjem prometnica koje iz Gorskoga kotara vode prema moru, GS NOV i POH je nastojao osigurati zaleđe svojim malobrojnim snagama u Kvarnerskome primorju.⁶²⁵ Štoviše, on je namjeravao zaposjesti Ogulin koji je, po njegovoj procjeni, predstavljao polaznu

⁶¹⁸ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 387; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 56-57 i 81.

⁶¹⁹ S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 103 i 107.

⁶²⁰ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 387; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 56.

⁶²¹ Stručni željeznički odbor osnovan je sa zadatkom da osposobi prugu od Sušaka do Vrbovskoga radi izvlačenja ratnoga plijena, te da pripremi i izvrši miniranje svih mostova i tunela u slučaju prodora njemačkih snaga. Pomoć Odboru pri miniranju mostova trebao je pružiti diverzant Ivan Hariš (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 387).

⁶²² Isto; N. RAČKI-Koljka, *Sjećanje na revoluciju*, n.dj., str. 100; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 100.

⁶²³ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 383. Rušenje mosta bilo je nestručno izvedeno, pa su ga njemačke trupe prilikom ofenzive u listopadu 1943. godine u kratkom vremenu osposobile na promet (*ZDNOR*, V., 7, str. 233, 333, 337-338).

⁶²⁴ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 387; N. RAČKI-Koljka, *Sjećanje na revoluciju*, n.dj., str. 99.

⁶²⁵ Pri procjeni da će napad njemačkih snaga uslijediti iz pravca Karlovca, GŠ NOV i POH je ostao sve do početka listopada. Kada je uočio grešku i 7. listopada 1943. naredio 13. diviziji da zatvori pravce koji iz Kvarnerskoga primorja vode u Gorski kotar, bilo je prekasno (*ZDNOR*, V., 20, str. 171).

točku za prodor njemačkih snaga prema moru.⁶²⁶ Za likvidaciju ogulinskoga garnizona određeni su dijelovi 8. divizije i 4. brigada 13. divizije.⁶²⁷ Te su snage od 28. rujna do 4. listopada, trpeći velike gubitke, pokušavale razbiti dobro organiziranu njemačku obranu.⁶²⁸ Kada su, međutim, 4. listopada jake njemačke snage izvršile prodor pravcem Karlovac-Ogulin, napadi su obustavljeni, a jedinicama 8. divizije i 4. brigadi 13. divizije naređeno je da zatvore pravce koji iz Ogulina vode prema partizanskim teritorijima u Lici, zapadnome dijelu Gorskoga kotara i Kvarnerskome primorju.⁶²⁹

3.2.2. Razoružavanje talijanske vojske na obalnome području od Sušaka do Senja te na otocima Krku, Rabu i Pagu

Osigurane od eventualnoga napada iz Gorskoga kotara, jedinice NOV i POH u Kvarnerskome primorju sve su svoje efektive angažirale na razoružavanju talijanskih jedinica, razbijanju četničkih formacija i likvidaciji uporišta koje su držale postrojbe NDH. U početnoj su fazi to bile, kao uostalom i na području okružja Gorski kotar, improvizirane i nepovezane akcije. Naime, slom Kraljevine Italije i na ovome je području iznenadio vojna i politička rukovodstva NOP-a, koja očito nisu poklanjala dovoljno pažnje izvješćima svojih obavještajnih centara⁶³⁰ ni aktivnostima nekih talijanskih zapovjedništava. Naime, još je 4. ili 5. rujna Stožer talijanskoga 5. korpusa, stacioniran u Crikvenici, pokušao doći u dodir s partizanskim snagama. Ta su nastojanja rezultirala uspostavom kontakta sa 4. bataljonom 1. brigade 13. divizije koji je operirao na području Bribira. Na sastanku održanome u Crikvenici zapovjednik 5. korpusa, general Antonio Scuero, predložio je Jovi Lončariću, zapovjedniku 4. bataljona, sklapanje sporazuma o obustavi neprijateljstava između talijanskih jedinica i snaga NOV i POH. Lončarić je ponudu prenio Štabu 13. divizije koji se nalazio u Brinju.⁶³¹ Nakon konzultacija u GŠ NOV i POH, zapovjednik 13.

⁶²⁶ Isto.

⁶²⁷ Formirana je između 13. i 15. rujna. U njen su sastav uvršteni: 1. bataljon osnovan u Crikvenici, 2. bataljon osnovan u Novom, 3. bataljon osnovan u Selcima i 4. bataljon osnovan u Hreljinu (S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 99; *ZDNOR*, V., 19, str. 240).

⁶²⁸ Štab 8. divizije, pod čijim se zapovjedništvom nalazila i 4. brigada 13. divizije, poduzeo je napad samo s manjim dijelom raspoloživih snaga, a za nositelje napada odredio je još neiskusne jedinice tek formirane 4. brigade 13. divizije. Zbog toga i nedovoljnoga osiguranja na pravcu Ogulin-Karlovac, ta operacija nije dala očekivane rezultate (S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 106-108).

⁶²⁹ Isto, str. 108.

⁶³⁰ Mjesni obavještajni centar Sušak u nekoliko je izvješća upućenih Glavnom obavještajnom centru GŠ NOV i POH informirao da predstoji povlačenje talijanske vojske (AVII, kut. 107 A, reg. br. 21-6).

⁶³¹ R. BUTORVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 290-291 i 294; Petar FRKOVIĆ, *Kapitulacija Italije, VZ 3*, Crikvenica 1983., str. 234-235; Veljko KOVAČEVIĆ, *Kapitulacija talijanske vojske u Senju (U septembru 1943. godine)*, *SZ 1*, Senj 1965., str. 155-156; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 34.

divizije Veljko Kovačević je ponudu odbio i Stožeru 5. korpusa dostavio novi prijedlog u skladu s uputama VŠ NOV i POJ iz sredine kolovoza 1943. godine. Na taj prijedlog general A. Scuero nije dao odgovora, nego je u noći 9./10. rujna s čitavim Stožerom prešao u Rijeku.⁶³²

U isto su vrijeme jedinice 4. bataljona 1. brigade 13. divizije i 2. PG NOP odreda ušle u Novi i razoružale talijansku posadu. Konjički puk *Saluzzo* brze divizije *Eugenio di Savoia* jačine 1.000 vojnika odbio je predaju i pod punim je naoružanjem krenuo prema Rijeci u koju je ušao 13. rujna.⁶³³ Talijanski garnizon u Crikvenici, napušten od svoga stožera, predao se bez borbe, a ljudstvo Lučkoga zapovjedništva NDH stavilo se na raspolaganje jedinicama NOVH.⁶³⁴ Njihov dotadašnji zapovjednik, Juraj Bonači, postavljen je za zapovjednika Komande mjesta Crikvenica.⁶³⁵ Manje talijanske posade u okolici Crikvenice i Novoga također su položile oružje, a četnička se grupacija stacionirana u Selcima već 9. rujna prebacila na otok Krk.⁶³⁶ Ta je grupacija, kao i ona sa sektora Senja, stigla u Punat gdje su joj se pridružile pristaše četničkoga pokreta i jugonacionalista s otoka.⁶³⁷ Sljedećeg je dana, tj. 10. rujna, ta grupacija od oko 550 četnika i njihovih obitelji otplovila za Lošinj.⁶³⁸

Nakon razoružavanja talijanskih jedinica na području kotara Novi i Crikvenica, Jovo Lončarić i Stanko Kombol, zapovjednici 4. bataljona 1. brigade i 2. bataljona 2. PG NOP odreda, formirali su pokretnu grupu koja je sa zaplijenjenim oklopnim kolima krenula prema Sušaku. Na putu za Sušak ta je grupa prošla kroz Kraljevicu, gdje su aktivisti NOP-a već bili razoružali oko 700 talijanskih vojnika. Nešto se duže grupa zadržala u Bakru gdje je razoružala oko 1.000 vojnika.⁶³⁹ U poslijepodnevnom je satima grupa nastavila s pokretom i ušla u Sušak. Pred mostom koji povezuje Sušak s Rijekom grupa je zaustavljena. Naime, taj su granični prijelaz na negdašnjoj rapalskoj državnoj međi zaposjeli talijanski tenkovi i pješništvo. Zapovjednik tih snaga odbio je poziv na

⁶³² R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 291.

⁶³³ Galliano FOGAR, *Dall'iredentismo alla resistenza nelle provincie adriatiche: Gabriele Foschiatti*, Udine 1966., str. 157; Antun GIRON, "Izvjeste glavaru građanske uprave Sušak-Rijeka" o zbivanjima u tadašnjoj Rijeci i Sušaku u vrijeme i nakon kapitulacije Italije, *Historija* 1, Rijeka 1978., str. 290; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 17 i 70-71. Usporedi: R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 291; P. FRKOVIĆ, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 237; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 47.

⁶³⁴ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 291; P. FRKOVIĆ, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 238; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 47-48; M. PLOVANIĆ, *Osnivanje Komande*, n.dj., str. 61-62.

⁶³⁵ M. PLOVANIĆ, *Osnivanje Komande*, n.dj., str. 61-62; *ZDNOR*, VIII., 1, str. 51.

⁶³⁶ P. FRKOVIĆ, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 231; B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 194.

⁶³⁷ Četničkim grupacijama koje su stigle s područja Selaca i Senja pridružilo se 115 stanovnika iz: Punta, Malinske, Krka, Vrbnika i drugih mjesta (R. KNEŽEVIĆ, *Knjiga o Drači*, n.dj., str. 266).

⁶³⁸ Lj. KARABAIĆ, *Otok Krk u NOR-u*, n.dj., str. 40-41; B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 194.

⁶³⁹ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 292; P. FRKOVIĆ, *Kapitulacija Italije*, n.dj. str. 238.

predaju, a pokretna grupa koja je stigla iz Crikvenice bila je preslaba da silom prodre u Rijeku.⁶⁴⁰ Ona je ostala na Sušaku osiguravajući vlast Mjesnoga NOO-a i mjesnoga partizanskoga zapovjedništva.⁶⁴¹ Time je definitivno bio pokopan pokušaj četnika da uspostave svoju vlast nakon prelaska talijanskoga zapovjedništva u Rijeku. Naime, u jutarnjim satima 9. rujna sazvan je sastanak četničkoga odbora za preuzimanje vlasti na Sušaku. Na sastanak su bili pozvani i čelnici sušačkoga *JUREPO-a*. Justin Cuculić, dr. Božo Frančić, Vladimir Kraljeta, Jovo Rapaić i Ateo Šuster. Sastanak je održan u zgradi blizu sušačke gimnazije, a vodili su ga Radmilo Grdić i Slavko Bjelajac. Oni su pozvanima priopćili da će sutra, tj. 10. rujna, talijanski dužnosnici predati vlast četnicima, a od pozvanih je zatražena podrška i pomoć u uspostavi i organiziranju vlasti. Čelnici *JUREPO-a* pristali su na suradnju i svoje učesće u vlasti koja će se predstavljati kao obnovljena upravna oblast Kraljevine Jugoslavije.⁶⁴² Sve to ukazuje da je, kako je već navedeno, predaja vlasti bila dogovorena 8. rujna u Zapovjedništvu talijanske 2. armije. U Sušak je, međutim, ušla partizanska pokretna grupa koja je osigurala vlast mjesnoga partizanskoga zapovjedništva i Mjesnoga NOO-a. Nakon takvog razvoja događaja, dio se članova četničkoga stožera sklonio u Opatiju, a dio je sa Zapovjedništvom talijanske 2. armije i Stožerom 5. korpusa otplovio za Lošinj.⁶⁴³

Dijelove 26. sektora Granične straže (G.A.F.) u zapadnome dijelu kotara Kastav-Grobnik, te na teritoriju Kastavštine zapadno od negdašnje rapalske granice,⁶⁴⁴ razoružali su aktivisti predvođeni članovima kotarskih rukovodstava NOP-a. Naoružavši se zaplijenjenim oružjem, jedna je manja grupa aktivista NOP-a iz Kastavštine 10. rujna razoružala jaki talijanski garnizon u Klani.⁶⁴⁵ Posljednje su talijanske snage razoružane na području Grobinščine 12. rujna. Bile su to jedinice divizije *Macerata*, koje su na temelju sporazuma s predstavnicima NOP-a u Delnicama napustile Gorski kotar zadržavši polovicu naoružanja. Te su talijanske jedinice zaustavljene kod mjesta Čavle i propuštene u Rijeku tek nakon predaje preostalog naoružanja.⁶⁴⁶

⁶⁴⁰ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 292.

⁶⁴¹ HDA, fond NDH, kut. 237; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 49.

⁶⁴² Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.

⁶⁴³ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 298; A. GIRON, "Izvjeshće glavara", n.dj., str. 287; B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 195.

⁶⁴⁴ Rapallskim je ugovorom u granice Kraljevine Italije bilo uključeno 17 poreznih općina (županija) stare Kastavštine, među kojima i tzv. pridružena općina Klana (A. GIRON, *Izvjeshćaj Kotarskog*, n.dj., str. 101; isti, *Začeci i razvoj narodne*, n.dj., str. 12-13).

⁶⁴⁵ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 50. Netočan je podatak da je zbog razoružavanja talijanske vojske na područje Kastavštine bila upućena 1. brigada 13. divizije (vidi: S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 99).

⁶⁴⁶ I. KOVAČIĆ, *Grobinština u narodnooslobodilačkoj*, n.dj., str. 264-265; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 53.

Razoružavanje talijanskih okupacijskih snaga na kvarnerskim otocima u pravilu su organizirali i proveli aktivisti NOP-a prije dolaska jedinica NOV i POH. Tako se 9. rujna, nakon pregovora s grupom od oko 50 naoružanih omladinaca, predao talijanski garnizon u Krku. Manje skupine vojnika i karabinjera, koje su iz ostalih mjesta pristizale u Krk, bile su također razoružane. U večernjim satima 10. rujna Punat su napustili četnici otplovivši za Lošinj, a 11. je rujna položila oružje i posljednja skupina karabinjera iz postaje u Vrbniku.⁶⁴⁷

Do 11. su rujna aktivisti NOP-a, koje su organizirali članovi KK KPH Pag-Rab, razoružali talijanske posade na Pagu.⁶⁴⁸ Istog su dana predstavnici OK KPH za Hrvatsko primorje, KK KPH Pag-Rab i predstavnici interniraca iz koncentracijskog logora Kampor postigli sporazum o predaji talijanskih posada na Rabu.⁶⁴⁹

Najveću je upornost u pružanju otpora snagama NOV i POH iskazala talijanska divizija *Murge* koja je u rajonu Senja držala frontu prema jedinicama 2. brigade 13. divizije. Njeni su se dijelovi u predvečerje 8. rujna pod oružjem povukli sa svojih utvrđenih položaja na Goljaku.⁶⁵⁰ Sljedećega su dana članovi GŠ NOV i POH, Vladimir Bakarić i Srećko Manola, započeli pregovore o predaji. Međutim, zapovjednik divizije, general Edoardo Sito Quara, uporno je odbijao predaju navodeći da za donošenje takve odluke nema ovlaštenja nadređenoga zapovjedništva. Budući da pregovori nisu dali rezultata, 2. brigada 13. divizije nastavila je s napadima pa je do 10. rujna zaposjela ključne točke obrane Senja: Vratnik, Plan i Melnice.⁶⁵¹ Nakon tih uspjeha general E. Sito Quara je pristao na obnovu pregovora, ali je njegova divizija i dalje pružala otpor. Okršaji i pregovori potrajali su sve do 13. rujna kada je divizija *Murge* konačno položila oružje.⁶⁵²

⁶⁴⁷ Lj. KARABAIĆ, Otok Krk u NOR-u, n.dj., str. 39-43; B. LATAS, Četnici iz Like, n.dj., str. 194.

⁶⁴⁸ I. KOVAČIĆ, Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu, n.dj., str. 251; ZDNOR, V., 19, str. 657.

⁶⁴⁹ I. KOVAČIĆ, *Koncentracioni logor Kampor*, n.dj., str. 89-93; isti, Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu, n.dj., str. 252-255; Franc POTOČNIK, *Koncentracijsko taborište Rab*, Koper 1975., str. 212-215.

⁶⁵⁰ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 294; V. KOVAČEVIĆ, Kapitulacija talijanske, n.dj., str. 155; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 98.

⁶⁵¹ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 294; V. KOVAČEVIĆ, Kapitulacija talijanske, n.dj., str. 155-156; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 46.

⁶⁵² Isto. Dijelovi ustaške bojne koja je uz diviziju *Murge* sudjelovala u obrani Senja, probili su se dijelom u Karlobag, a dijelom u Gospić (S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 98).

3.2.3. Sporazum talijanskoga generala Gambare i njemačkoga pukovnika Völchera o predaji Rijeke

Otpor divizije *Murge* je, bez sumnje, podržavao i poticao general G. Gambarara koji je 9. rujna preuzeo Zapovjedništvo talijanske 2. armije. On je, naime, 10. rujna pozvao sve podređene mu jedinice da se organizirano i pod oružjem probiju u Rijeku.⁶⁵³ Istina, divizija *Murge*, koju su u rajonu Senja potpuno izolirale jedinice 2. brigade i dijelovi 1. brigade 13. divizije,⁶⁵⁴ nije imala nikakvih izgleda da se probije prometnicom Senj-Rijeka. Preostala joj je, eventualno, mogućnost izvlačenja morem,⁶⁵⁵ ali to za Gambarine planove nije bilo značajno. Njemu je bilo bitno da divizija *Murge* što je moguće duže zadržava iskusne jedinice 13. divizije dalje od Rijeke. Naime, 10. rujna se u sjedištu Zapovjedništva talijanske 2. armije pojavio zapovjednik njemačkog 194. puka 71. divizije, pukovnik Kaspar Völcher, i zatražio da se snage pod zapovjedništvom generala Gambare predaju njegovoj jedinici koja će već sutra stići u Rijeku.⁶⁵⁶ Gambarara koji je, nema sumnje, pristao na predaju, istog je dana prešao u Rijeku, formirao *Zapovjedništvo grupacije Gambarara (Il Comando raggruppamento Gambarara)* i podčinjenim jedinicama uputio poziv da se organizirano povuku u Rijeku.⁶⁵⁷ Budući daje već prihvatio njemački poziv na predaju, uspostava Zapovjedništva i poziv jedinicama da se s naoružanjem probiju u Rijeku bili su očito upereni protiv snaga NOV i POH koje su blokirale grad s namjerom da u njega i uđu. Naime, iako je uspio najiskusnije jedinice 13. divizije vezati u rajonu Senja, Gambarara je bio svjestan da slabe snage kojima je raspolagao neće moći spriječiti prodor jedinica NOV i POH u Rijeku.⁶⁵⁸ Budući da Völcherove

⁶⁵³ A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 119; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 16.

⁶⁵⁴ U noći 9./10. rujna iz rajona Otočca na sektor Krivi Put-Bribir prebačena je 1. brigada 13. divizije. Dio je njenih snaga sudjelovao u blokadi divizije *Murge* (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 46; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 99).

⁶⁵⁵ U točki 7. *Memoranduma iz Quebeca* navodi se da će talijansko zapovjedništvo pripremiti planove prema kojima će u pogodnom trenutku *talijanske postrojbe na Balkanu izvršiti pokret prema obali, odakle će ih Ujedinjeni narodi prevesti u Italiju (Tratati*, n.dj., str. 450). U Zapovjedništvu talijanske 2. armije očekivali su pojavu savezničkoga brodovlja, kako je to vidljivo iz ponedjeljka Zujoviću da četničke snage prijeđu na Lošinj, pa je moguće daje, povlačeći svoje snage u Senj, na to računao i general Sito Quara.

⁶⁵⁶ Bruno COCEANI, *Mussolini, Hitler, Tito alle porte orientali d'Italia*, Bologna 1948., str. 19-21; Tone FERENC, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943.*, Maribor 1967., str. 168; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 15-16; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 51-52; M. PLOVANIĆ, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 316.

⁶⁵⁷ A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 119; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 16; M. PLOVANIĆ, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 316.

⁶⁵⁸ G. Gambarara je raspolagao sa svega 300 vojnika i karabinjera slabe borbene vrijednosti (A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 120; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 16).

postrojbe nisu stigle u najavljeno vrijeme, jer su morale voditi borbe s istarskim partizanima,⁶⁵⁹ Gambari je pristao na pregovore o predaji koje su mu ponudili predstavnici NOV i POH.⁶⁶⁰

Teško je sa sigurnošću utvrditi razloge koji su motivirali članove GŠ NOV i POH te GS NOV i POJ da ponude pregovore generalu Gambari.⁶⁶¹ Jedan od razloga je svakako neupućenost u Gambarin sporazum s pukovnikom Völcherom i precjenjivanje stvarne moći njegovih snaga u Rijeci. Drugi je, bez sumnje, angažiranost iskusnih jedinica 13. divizije na sektoru Senja i Ogulina, što je onemogućavalo privlačenje jačih snaga na sektor Rijeke. Nadalje, postoje indicije da se Rijeku još uvijek tretiralo kao talijanski teritorij, pa se stoga njeno nasilno zaposjedanje smatralo politički neoportunim. Neki istaknuti čelnici NOP-a, koji su se tada nalazili na Sušaku, odbacuju i samu pomisao da su takva shvaćanja bila prisutna.⁶⁶² Isti ti sudionici, međutim, potvrđuju da su s generalom G. Gambarom vodili pregovore o otvaranju kolnoga mosta preko Rječine radi prelaska razoružanih talijanskih vojnika u tadašnju Rijeku. Budući da su se za prebacivanje razoružanih vojnika u Italiju mogli koristiti i drugi prometni pravci koje su kontrolirale snage NOV i POH, inzistiranje čelnika NOP-a na tome da G. Gambari primi u Rijeku 14.000 razoružanih talijanskih vojnika moguće je objasniti jedino njihovim razmišljanjem o Rijeci kao *talijanske* teritoriju.⁶⁶³

Bez obzira na motive članova GŠ NOV i POH i GŠ NOV i POJ, Gambari su pregovori bili dobrodošli da dobije na vremenu, tj. da održi postojeće stanje do dolaska njemačkih trupa u Rijeku.⁶⁶⁴ U tome je, dakako, uspio. Naime, planirani napad dijelova 3. brigade 13. divizije na Rijeku bio je odgođen,⁶⁶⁵ 13. rujna je ojačao svoje snage pukom *Saluzzo* koji je pristigao iz Novoga, a već sljedećeg dana, nakon napada njemačkoga zrakoplovstva na Sušak, predao je Rijeku njemačkome 194. puku.⁶⁶⁶

⁶⁵⁹ Bili su to okršaji partizana Poreštine kod raskršća Tičan, partizana Rovinjštine kod Limskog kanala i partizana Labinštine kod Raše i Vineža (Vinko ANTIĆ, *Općina Labin u NOB-u 1943.-1945., Radnički pokret i NOB općine Labin*, Rijeka 1980., str. 181; Aldo BRESSAN - Luciano GIURICIN, *Fratelli nel sangue. Contributo per una storia della partecipazione degli Italiani alla Guerra popolare di liberazione della Jugoslavia*, Rijeka 1964., str. 105; Herman BURŠIĆ, *Narod Poreštine*, n.dj., str. 276).

⁶⁶⁰ Detaljnije u: M. PLOVANIĆ, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 326-333.

⁶⁶¹ Na Sušaku su se tada nalazili: Vladimir Bakarić i Srećko Manola iz GŠ NOV i POH te Sreten Žujević iz VŠ NOV i POJ (M. PLOVANIĆ, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 326-327).

⁶⁶² Vidi: M. PLOVANIĆ, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 331-332.

Isto, str. 329-330 i 332-333.

⁶⁶³ Detaljnije u: A. GIRON, *Položaj Rijeke i okolice*, n.dj., str. 120; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 16 i 69-70.

⁶⁶⁴ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 370; M. PLOVANIĆ, *Vojno-politička zbivanja*, n.dj., str. 329-330.

⁶⁶⁵ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 305-306; G. FOGAR, *Sotto l'occupazione*, n.dj., str. 26; A. GIRON, "Izvjeste glavara", n.dj., str. 291-292; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 17 i 71-72.

Nakon zaposjedanja Rijeke pukovnik Volcher je uspostavio kontakte s predstavnicima NOV i POH na Sušaku. Kontakte i sastanak parlamentaraca u sušačkoj je luci Baroš organizirao kapetan korvete Dagobert Müller, zet V. Ružica, koji je, dugo boraveći na Sušaku, dobro poznao granične prijelaze. U pregovorima koji su tijekom noći 14./15. rujna vođeni u luci Baroš, njemački su pregovarači zaprijetili novim zračnim napadima ukoliko se jedinice NOV i POH ne povuku iz Sušaka. Taj su ultimativni zahtjev partizanski parlamentarci odbacili. Međutim, prigodom prelaska iz riječke u sušačku luku, njemački su pregovarači uočili slabo osiguranje toga prijelaza o čemu su izvijestili Völchera. U ranim jutarnjim satima 15. rujna grupa njemačkih vojnika, predvođena organizatorom pregovora D. Müllerom, neopaženo se prebacila u Baroš, iznenadila i zarobila stražu prije nego što je Komanda mjesta Sušak uspjela porušiti mostove između Rijeke i Sušaka.⁶⁶⁷ Naime, kada su oko šest sati ujutro minirani kolni i željeznički most, da bi se onemogućio prodor njemačkih snaga preko Rječine, njemačke su se jedinice već nalazile na Sušaku. Do 13 sati one su uspjele zaposjesti sve značajnije strateške točke u gradu i izbiti na istočni rub gradskoga područja.⁶⁶⁸

Pokušaj 13. divizije da sa slabim snagama novoosnovane 3. brigade vrati izgubljene položaje na Sušaku nije dao rezultata, pa su se njene jedinice 20. rujna povukle prema Dragi i Hreljinu.⁶⁶⁹ Time je Štab 13. divizije definitivno odustao od daljnjih napada na Sušak. Bilo je, naime, jasno da neiskusna 3. brigada ne može skršiti obranu njemačkoga 194. puka, a ostale su jedinice 13. divizije bile angažirane na drugim zadacima. Naime, 4. je brigada bila na položajima kod Ogulina, 1. se brigada prikupljala za desantnu operaciju na Lošinju, a 2. je brigada vršila pripreme za napad na Karlobag, koji su držali dijelovi 9. ustaške bojne povezani s jakim garnizonom u Gospiću. Zaposjedanjem Karlobaga snage NOV i POH na Kvarnerskome primorju uspostavile bi kopnenu vezu sa snagama NOV i POH u Dalmaciji i izolirale ustašku posadu u Gospiću, koja je predstavljala prijetnju partizanskome teritoriju u Lici.⁶⁷⁰

Planirani je napad na Karlobag 23. rujna izvela 2. brigada 13. divizije, ali su njene snage bile preslabe da bi osvojile to dobro utvrđeno i branjeno uporište. Međutim, GŠ NOV i POH nije odustao od namjere da zaposjedne Karlobag, kako zbog njegova značaja, tako i zbog značaja Gospića. Stoga su u novoj operaciji bile angažirane snage 1. i 2. brigade 13. divizije, 1. brigade 6. divizije (ličke) te brodovi Komande Mornarice koji su vršili transport i obavljali

⁶⁶⁷ A. GIRON, "Izvješće glavara", n.dj., str. 293; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 73.

⁶⁶⁸ Isto; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 306.

⁶⁶⁹ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 307; A. GIRON, "Izvješće glavara", n.dj., str. 298.

⁶⁷⁰ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 95-96.

patrolnu službu u akvatoriju Karlobaga. Dijelovi 9. ustaške bojne nisu mogli odoljeti nadmoćnim snagama NOV i POH pa su one 3. listopada ovladale Karlobagom.⁶⁷¹ GŠ NOV i POH je, međutim, morao odustati od planiranoga napada na Gospić da bi zaustavio prodor njemačkih snaga koje su, suprotno njegovome očekivanju, krenule u napad iz rajona Sušaka.

Naime, zaposjedanjem Rijeke i Sušaka njemačke su snage iz sastava Grupe armija B učvrstile svoje pozicije na Kvarneru. Držeći u svojim rukama Trst, Ilirsku Bisticu, Pulu, Rijeku i Sušak, one su stvorile uvjete za ofenzivu na partizanske teritorije u Istri, Kvarnerskome primorju i Gorskome kotaru. GŠ NOV i POH je to, međutim, prekasno uočio.

3.2.4. Desant snaga NOV i POH na cresko-lošinjski otočni prostor i uništenje četnika na Lošinju

Zaposjedanje cresko-lošinjskoga otočnoga prostora odvijalo se etapno kroz duže vremensko razdoblje. Na to su u velikoj mjeri utjecali njegov geografski položaj i tada postojeći državopravni geografski položaj te državopravni status.⁶⁷² Tim činiteljima treba, dakako, pridodati i dolazak jake četničke grupacije nakon sloma Kraljevine Italije.

Četnička grupacija koja je isplovila iz Punta, stigla je u Veli Lošinj u poslijepodnevnim satima 11. rujna. Nakon njihova dolaska, zapovjednik talijanske posade na Lošinju, kapetan bojnoga broda Perasso, predao je vojnu vlast, obalna utvrđenja i skladišta zapovjedniku boračkoga i neboračkoga sastava četničke grupacije, majoru Jovi Daboviću.⁶⁷³ Nakon toga je borački sastav grupacije pod nazivom 2. ličke brigade podijeljen na dva bataljuna. Prvi je bataljun stavljen pod zapovjedništvo kapetana Savovića. Taj je bataljun sa Zapovjedništvom stožera, na čijem je čelu bio kapetan Borivoje Gešović, stacioniran u Malome Lošinju. Drugi je bataljun, čiji je zapovjednik bio poručnik Mile Marijan, stacioniran u Velome Lošinju.⁶⁷⁴ Civilnu vlast je u dogovoru s četnicima preuzeo *Odbor javnoga spasa* (Il Comitato della Salute Pubblica) koji su činili pristaše Badoglijeve vlade.⁶⁷⁵

⁶⁷¹ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 96-97; *ZDNOR*, V., 20, str. 22-29, 123, 125-127, 695, 704, 708 i 714.

⁶⁷² Otoci Cres i Lošinj, naseljeni otočići Ilovik, Sušak, Sv. Petar i Unije, 16 nenaseljenih otočića, 28 hridi i grebena su člankom 3. Rapallskoga ugovora iz 1920. pripali Kraljevini Italiji (V. M. JOVANOVIĆ, *Rapalski ugovor*, n.dj., str. 43; *Geografija SR Hrvatske, Sjeverno Hrvatsko primorje*, knjiga 5, Zagreb, str. 147).

⁶⁷³ *Corriere Istriano*, br. 263 od 7. XI. i br. 276 od 23. XI. 1943.

⁶⁷⁴ Organizaciju su utvrdili M. Žujović i S. Bjelajac koji su preko Lošinja putovali za Italiju (B. LA-TAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 195-196).

⁶⁷⁵ DAR, JU-52, kut 139.

Sljedećega je dana na Cres upućena četnička izvidnica koja je utvrdila da grad Cres drže pristaše talijanske ljevice. Sljedećih su dana na Cres pristigle partizanske snage, pa su četnici ograničili svoju vlast samo na otok Lošinj.⁶⁷⁶ Naime, u gradu Cresu je, kao i u nekim drugim istarskim mjestima, pod utjecajem Nacionalne fronte akcije formirana *Djelatna domoljubna grupa* (Gruppo d'azione Patriotica - GAP).⁶⁷⁷ Ona je uspostavila Komandu mjesta Cres sa zapovjednikom Gašaparom Purićem i zamjenikom Josipom Rodinisom.⁶⁷⁸ Njena se lijeva orijentacija očitovala u isticanju crvenih zastava i nastojanju njenoga člana Ensa Pene da formira aktiv PCI. U razdoblju od 8. do 10. rujna taj komanda organizirala straže koje su održavale javni red i mir, a nakon pojave četnika povezala se s rukovodstvom NOP-a na otoku Krku.⁶⁷⁹ Djelujući, međutim, u skladu s programskom orijentacijom Nacionalne fronte akcije, Komanda mjesta Cres nije razoružala ni karabinjere ni talijanske vojne posade na otoku.⁶⁸⁰ Tek nakon dolaska partizanskih snaga, uspostave privremenoga NOO-a i partizanske Komande mjesta, bilo je uhićeno 13 članova PNF-a i otpremljeno u Drežnicu gdje su četvorica osuđena na smrt.⁶⁸¹

Prva akcija jedinica NOV i POH na cresko-lošinjskome otočnome prostoru imala je ograničene ciljeve, a poduzeta je u noći 11./12. rujna 1943. godine. Tada su, naime, Komanda mjesta Rab i Štab *Rabske brigade* prebacili na Cres grupu izvidnika.⁶⁸² Nakon prikupljenih podataka o vojno-političkim prilikama na Cresu i Lošinju, odlučeno je da se poduzme akcija razoružavanja talijanske posade u Osoru. Noću 13./14. rujna motornim je jedrenjacima na Cres prevezeno 120 boraca *Rabske brigade*. Nakon iskrcavanja u uvali U1 kod Punte Križa, grupa je neopaženo prišla Osoru i razoružala iznenađenu talijansku posadu. Dolazak partizanskih snaga u Osor zapazili su, međutim, četnici s Lošinja. Budući da nisu raspolagali podacima o snazi partizanske jedinice, četnički su parlamentarci upućeni u Osor ponudili pregovore. Rezultat pregovora koji su vođeni u noći 14./15. rujna bilo je sklapanje četrdesetosmosatnog pri-

⁶⁷⁶ A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 41; Mahmud KONJHODŽIĆ, Zapisi sa sedam otoka, *OU 1*, Mali Lošinj 1973., str. 29.

⁶⁷⁷ Paolo SEMA - Aldo SALA - Marietta BIBALO, *Battaglione Alma Vivoda*, Milano 1975, str. 31 i 61; P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 226-227 i 270.

⁶⁷⁸ A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 41; Lj. KARABAIĆ, Kvarnerski otoci u NOR-u, n.dj., str. 187; M. KONJHODŽIĆ, Zapisi sa sedam, n.dj., str. 29-30.

⁶⁷⁹ Vezuje uspostavio član KK SKOJ-a Krk Stipe Drpić (Lj. KARABAIĆ, Kvarnerski otoci u NOR-u, n.dj., str. 187-188; M. KONJHODŽIĆ, Zapisi sa sedam, n.dj., str. 29).

⁶⁸⁰ Lj. KARABAIĆ, Kvarnerski otoci u NOR-u, n.dj., str. 187; M. KONJHODŽIĆ, Zapisi sa sedam, n.dj., str. 29.

⁶⁸¹ A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 45.

⁶⁸² Rapsku su brigadu formirali intemirci iz koncentracijskoga logora Kampor u razdoblju od 12. do 15. rujna (I. KOVAČIĆ, *Koncentracioni logor Kampor*, n.dj., str. 96-97; isti, *Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu*, n.dj., str. 258; F. POTOČNIK, *Koncentracijsko*, n.dj., str. 230).

mirja.⁶⁸³ Taj su sporazum borci *Rabske brigade* iskoristili za izvlačenje zaplijenjenog oružja iz Osora i njegovo prevoženje na Rab.⁶⁸⁴

Nakon odlaska *Rabske brigade*, na otok Cres je prebačena grupa partizana s otoka Krka. Naime, na temelju kontakata i dogovora s Komandom mjesta Cres, na otok je 18. rujna prebačena grupa od 38 tek unovačenih boraca s Krka.⁶⁸⁵ Tek nakon njenoga dolaska bio je razoružan creski garnizon od oko 300 vojnika i manje talijanske posade u drugim mjestima.⁶⁸⁶ Time su snage NOV i POH uspostavile potpunu vojnu kontrolu nad otokom Cresom. Međutim, s malobrojnim i neiskusnim snagama Komande mjesta Cres nije bilo moguće likvidirati dobro utvrđenu četničku formaciju na Lošinju. To su mogle ostvariti samo dovoljno jake i iskusne jedinice NOV i POH kojima se na cresko-lošinjskoj otočnome prostoru nije raspolagalo. Naime, partizanske jedinice u Istri, kojoj je cresko-lošinjski prostor administrativno pripadao, bile su tek u formiranju pa nisu ni mogle biti korištene.⁶⁸⁷ Snage 13. divizije bile su angažirane na razoružavanju talijanske vojske u Gorskoj kotaru i Kvarnerskoj primorju. Tek nakon predaje divizije *Murge* u Senju, Štab 13. divizije je mogao odvojiti dio snaga za borbene aktivnosti na kvarnerskim otocima. Međutim, organizirana kao taktička pješaka jedinica, 13. divizija nije raspolagala plovnim sredstvima, a mornaričke jedinice u Kvarnerskoj primorju bile su tek u fazi nastajanja.⁶⁸⁸ Tek u drugoj polovici rujna mornaričke su snage bile sposobne sudjelovati u izvođenju složene desantne operacije. Naime, u razdoblju od 22. do 24. rujna izvršena je koncentracija brodovlja i snaga 13. divizije na otoku Krku, pa se nakon usuglašavanja zadataka mornaričkih i kopnenih snaga moglo prići izvedbi planirane desantne operacije.⁶⁸⁹

⁶⁸³ A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 42; F. POTOČNIK, *Koncentracijsko*, n.dj., str. 227. Međutim, u povijesnoj se literaturi navodi i podatak o sklapanju primirja u trajanju od 24 sata (I. KOVAČIĆ, *Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu*, n.dj., str. 261).

⁶⁸⁴ A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 41-42; I. KOVAČIĆ, *Koncentracioni logor Kampor*, n.dj., str. 99-102; isti, *Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu*, n.dj., str. 259-261; F. POTOČNIK, *Koncentracijsko*, n.dj., str. 236-238.

⁶⁸⁵ Grupa unovačenih boraca s Krka prevezena je motornim jedrenjakom i iskrcana u uvali Krušćica na Cresu (Lj. KARABAIĆ, *Kvarnerski otoci u NOR-u*, n.dj., str. 188; M. KONJHODŽIĆ, *Zapisi sa sedam*, n.dj., str. 29).

⁶⁸⁶ A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 43.

⁶⁸⁷ Usporedi: M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 108-114; Danilo RIBARIĆ, *Borbeni put 43. istarske divizije*, Zagreb 1969., str. 45-53.

⁶⁸⁸ Organizacija Komande Mornarice NOV i PO dovršena je tek 19. rujna (Josip ČERNI, *Formiranje Mornarice NOVJ, Mornarički glasnik* (dalje: *MG*) 5, Beograd 1953., str. 554-557; Antun GIRON, *Drugi POS - značajni činilac u razvoju NOR-a i socijalističke revolucije u Hrvatskom primorju i Istri* (11. IX. 1943. - 16. III. 1945.), *Pomorski zbornik Saveza društava za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije* (dalje: *PZ*) 16, Rijeka 1978., str. 244; *ZDNOR*, Vili., 1, str. 37-42).

⁶⁸⁹ Petar FRKOVIĆ, *Bataljon "Matija Gubec" od kapitulacije Italije do oslobođenja, Primorsko-goranski udarni Bataljon "Matija Gubec" 1941-1945.*, Crikvenica 1986., str. 154; Anđelko KALPIĆ, *Pomorski desant na Lošinj*, *OU* 1, Mali Lošinj 1973., str. 23; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 90; *ZDNOR*, V., 19, str. 491-493; *ZDNOR*, Vili., 1, str. 60-62.

U istome su razdoblju četnici na Lošinju dobivali informacije o gomilanju jakih partizanskih snaga na Cresu. Procijenivši da partizani pripremaju napad, četničko je zapovjedništvo, očekujući dolazak Zapadnih saveznika, nastojalo pregovorima sačuvati svoje pozicije na Lošinju. Od 19. do 23. rujna ono je u dva navrata kao svoga pregovarača slalo na Cres lošinjskoga liječnika dr. Uroša Jakšu. U oba se navrata U. Jakša vratio s ultimativnim zahtjevom partizana da četnici moraju napustiti Lošinj ili će biti uništeni. U vrijeme pregovora četničko se zapovjedništvo nije pripremalo za obranu, nego za bijeg. Zapovjednik J. Dabović je 23. rujna rekvirirao sva raspoloživa plovila na otoku, uputio ih u Cikat, gdje su bila opskrbljena gorivom i namirnicama, a sljedećega je dana prisilio podružnicu *Trgovačke banke* u Lošinju na isplatu 300.000 lira. Osiguravši brodski prostor i novac za bijeg, četničko je zapovjedništvo mirno čekalo istek ultimatumu od tri dana, koji su partizani dali na posljednjim pregovorima.⁶⁹⁰

U noći 24./25. rujna je 1. brigada 13. divizije, ojačana četom bataljona *Matija Gubec*, ukrcana na parobrod *Slavija*, motorne jedrenjake *Dva brata* i *Deva* i prevezena u uvalu Koromačna na otoku Cresu. Prešavši kod Osora na otok Lošinj, 1. brigada je potiskivala četnike prema utvrđenju *Tovar* nastupajući preko Nerezina, Sv. Jakova i Cunsokoga.⁶⁹¹ Bataljon *Matija Gubec* iste je noći ukrcan na parobrod *Lav*, koji je u pratnji patrolnih čamaca *Partizan I.* i *Partizan II.* krenuo prema Lošinju i u ranim jutarnjim satima 25. rujna uplovio u uvalu Pljeska.⁶⁹² Nakon likvidacije četničke obrane na rtu Kornu, bataljon *Matija Gubec* je zaposjeo Veli Lošinj i do noći izbio pred Mali Lošinj.⁶⁹³ U vrijeme borbe za Veli Lošinj oko 250 četnika se ukrcalo na brodove pripremljene u Čikatu i otplovilo za Italiju.⁶⁹⁴ U borbama koje su nastavljene u jutarnjim satima 26. rujna, četnici su protjerani s položaja u Malome Lošinju, a ostaci njihovih snaga, koji su se povukli u utvrđenje *Tovar*, bili su prisiljeni na predaju.⁶⁹⁵ Iste su večeri u blizini kapele Gospe od Blagovijesti kod Veloga Lošinja partizani strijeljali više desetaka zarobljenih četnika. Likvidacije su nastavljene i sljedećih

⁶⁹⁰ Detaljnije u: *Corriere Istriano*, br. 263 od 7. XI. i 276 od 23. XI. 1943.; Lj. KARABAIĆ, Kvarnerski otoci u NOR-u, n.dj., str. 188; M. KONJHODŽIĆ, Zapisi sa sedam otoka, n.dj., str. 29.

⁶⁹¹ P. FRKOVIĆ, Bataljon "Matija Gubec", n.dj., str. 154-155; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 92.

⁶⁹² P. FRKOVIĆ, Bataljon "Matija Gubec", n.dj., str. 155; A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 244. U nekim se radovima kao mjesto iskrcavanja navodi uvala Belvamida (A. KALPIĆ, Pomorski desant, n.dj., str. 23).

⁶⁹³ P. FRKOVIĆ, Bataljon "Matija Gubec", n.dj., str. 155; A. KALPIĆ, Pomorski desant, n.dj., str. 23; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 93.

⁶⁹⁴ Nakon višednevne plovidbe dio četnika koji je umaknuo s Lošinja stigao je u Brindisi, a dio u Pesaro. Grupa koja je doplovila u Pesaro stavila se na raspolaganje njemačkom zapovjedništvu koje ju je prebacilo u Bolognu, a zatim na područje sjeveroistočne Istre (B. LATAS, Četnici iz Like, n.dj., str. 197-198).

⁶⁹⁵ P. FRKOVIĆ, Bataljon "Matija Gubec", n.dj., str. 156; A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 244.

dana na otvorenome moru.⁶⁹⁶ Ostatak od oko 200 zarobljenih četnika i članova njihovih obitelji prevezen je 28. rujna u Crikvenicu. Odatle su žene i djeca upućeni u Liku, a pripadnici boračkoga sastava sprovedeni su prema Grižanama. Na prostoru između Grižana i Lokava svi su bili pogubljeni i bačeni u kraške

3.2.5. Općenarodni ustanak u Istri i aktiviranje Nacionalne fronte akcije

Nakon sloma Kraljevine Italije na političkoj se sceni Istre javljaju tri političke opcije: NOP kojim rukovodi KPH, talijanska Nacionalna fronta akcije u koju se uključuje i PCI, te ostaci fašističkoga i dijela državnoga aparata. NOP ima čvrsti oslonac u hrvatskome seljaštvu i građanskome sloju, a zbog njegova programa provedbe društvenih mijena simpatizira ga talijansko radništvo i članstvo PCI. Nacionalna fronta akcije ima uporište u talijanskome građanskome sloju, uglavnom u gradskim središtima gdje joj pristupa i PCI. Svrgnuta PNF gotovo da i nema uporišta, pa nade polaže u njemačku vojnu silu.

Vijest o slomu Kraljevine Italije zatekla je rukovodstvo NOP-a Istre bez ikakve organizirane vojne formacije. Nadalje, ono, kao uostalom ni druga okružna rukovodstva NOP-a Zapadne Hrvatske, nije dobilo nikakve upute o zadacima i aktivnostima u slučaju izlaska Kraljevine Italije iz rata. Međutim, ono je, ne čekajući upute viših organa NOP-a ili pak dolazak jedinica NOV i POH, iniciralo i organiziralo razoružavanje talijanskih posada. U izvješću koje je istarsko rukovodstvo NOP-a uputilo iz Punkta 01-Planik 10. rujna, navodi se da su dane direktive za dizanje narodnoga ustanka i da se već započelo s razoružavanjem talijanskih posada.⁶⁹⁸ Procjena daje u novonastalim prilikama moguće provesti preuzimanje vlasti pokazala se opravdanom i točnom. Naime, zatečena i dezorijentirana talijanska zapovjedništva su pod pritiskom slabo naoružanih ustanika pristajala na predaju oružja i vlasti.

Naime, u vrijeme pisanja izvješća narodni je ustanak već bio u tijeku. Ustaničnici su razoružavanjem slabijih talijanskih posada u Lanišću, Trsteniku, Račjoj Vasi, Slumu i Veloj Učki došli do oružja i krenuli na snažni talijanski garnizon u Lupoglavu. Njegovom je predajom ustaničnicima bio otvoren put prema

⁶⁹⁶ *Corriere Istriano*, br. 276 od 23. XI. 1943.

⁶⁹⁷ HDA, KP-28/1769; KP-271/679; R. KNEŽEVIĆ, *Knjiga o Draži*, n.dj., str. 266-267.

⁶⁹⁸ Izvješće je započeo pisati Ljubo Drndić, a nakon njegova odlaska na pregovore o predaji talijanskoga garnizona u Lupoglavu, izvješće je dovršila Milka Milenić (MGR, neregistrirani faksimil dokumenta od 10. XI. 1943. godine).

Cerovlju i Pazinu.⁶⁹⁹ Dakle, do 10. rujna ustanici su već ovladali najvećim dijelom Krasa, Čepića, Labinštinom i dijelom Buzeštine.⁷⁰⁰

Tijekom 10. i 11. rujna ustanici, koje su predvodili članovi okružnih rukovodstava Istre: Ljubo Drndić, Anton Raspor, Ivan Motika, Anton Cerovac, Joakim Rakovac i Božo Kalčić, razoružali su talijanske garnizone u Pazinu, Zminju, Roču, Buzetu, Motovunu, Raši, Labinu, Karjbi te slabije posade na Poreštini, Tinjanštini i južnoj Istri.⁷⁰¹ Do 14. rujna ustaničke su snage Poreštine zaposjele Poreč, razoružale sve preostale posade na Poreštini i Tinjanštini, a zatim prešle rijeku Mirnu i razoružale karabinjere u Novigradu.⁷⁰²

Na području istarske Liburnije inicijativu su, u suradnji s NOP-om, preuzeli članovi tzv. Građanskoga odbora koje je predvodio Ante Mandić. Pregovori s povjerenikom prefekta općine Opatija, Fabijem Martorellijem, započeli su 12. rujna. Sljedećega je dana postignut sporazum o suradnji talijanskih vlasti i snaga NOV i POH u održavanju mira i reda na obalnome području Liburnije. Sporazum je, međutim, ostao na snazi svega jedan dan, jer su već 14. rujna Opatiju zaposjeli dijelovi njemačkoga 194. oklopnoga puka.⁷⁰³

Dok su pristaše NOP-a razoružavale talijanske posade ili pak ishodile sporazume s talijanskim vlastima, a rukovodstvo NOP-a se trudilo da ustaničke mase oblikuje u vojne jedinice, uslijedili su i prvi okršaji s njemačkim postrojbama. Naime, nakon što je ishodila predaju Trsta, njemačka 71. oklopna divizija iz sastava Grupe armija B nastojala je zaposjesti i najznačajnije strateške točke na Istarskome poluotoku, u prvome redu Pulu. U sklopu te strategije, 11. je rujna 194. oklopni puk 71. divizije krenuo iz Senožeča za Pulu. Na cesti Trst-Pula, kod raskrižja Tičan, njemačku su kolonu pokušali zaustaviti ustanici s područja Poreštine. Nakon kraćega okršaja ustanici su, pretrpjevši velike gubitke, bili prinuđeni na uzmak, pa je 194. puk još istoga dana zaposjeo Pulu.⁷⁰⁴ Sljedećega su dana prema Puli krenuli dijelovi njemačkoga 19. SS policijskoga puka. Njemu se kod Limskog kanala suprotstavila rovinjska partizanska grupa. Njemačke su snage, međutim, vrlo brzo razbile obranu neiskusnih ustanika

⁶⁹⁹ Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 313-315.

⁷⁰⁰ A. Cerovac, *Rujanski dani*, n.dj., str. 39-40; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 312-315 i 317; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 59-62.

⁷⁰¹ H. BURŠIĆ, *Narod Poreštine*, n.dj., str. 276; A. CEROVAC, *Rujanski dani*, n.dj., str. 42-48; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 315-319; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 60-62; I. MOTIKA, *Sjećanja na NOP u Istri*, n.dj., str. 82-84.

⁷⁰² Antun GORJAN, *Memoarski zapis* (rukopis u Zavodu HAZU Rijeka).

⁷⁰³ Detaljnije u: A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 16; isti, *Talijanski izvori o događajima na obalnom području Liburnije u prvoj polovini rujna 1943. godine*, *VHARIP* 27, Rijeka-Pazin 1985., str. 53-59.

⁷⁰⁴ U okršaju su poginula 84 ustanika (H. BURŠIĆ, *Narod Poreštine*, n.dj., str. 276; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 320).

i istoga dana stigle u Pulu.⁷⁰⁵ Nakon zaposjedanja Pule, 194. oklopni puk 13. je rujna krenuo preko Labina, Kršana i Učke prema Rijeci. Kod Raše se sukobio s partizanskim snagama Labinštine, odbacio ih od ceste i ušao u Podlabin, gdje je zanoćio.⁷⁰⁶ Sljedećega dana, nastupajući prema Rijeci, 194. puk naišao je na zasjedu koju su mu kod Vineža postavili partizani Labinštine. U žestokome su okršaju partizanske snage pretrpjele velike gubitke pa su morale odstupiti.⁷⁰⁷ Postoje ozbiljne indicije da su u otkrivanju zasjede i njenome razbijanju imali udjela i labinski fašisti. Nakon razbijanja zasjede njemački je 194. puk nastavio s napredovanjem i još istoga dana ušao u Opatiju i zaposjeo Rijeku.⁷⁰⁸ Zaposjedanjem Trsta, Pule i Rijeke 71. je divizija ostvarila zacrtane ciljeve. Nedovoljno naoružani i neiskusni istarski ustanici to nisu uspjeli spriječiti. Međutim, ni 71. divizija nije raspolagala s dovoljno snagom koje bi razbile ustaničke bataljune i okupirale čitavu Istru. Stoga su se u tom trenutku zadovoljile zaposjedanjem strateški značajnih uporišta.

Dok su njemačke snage prodirale duž obale prema Puli i Rijeci, ostavljajući tek posadu u Puli, ustanici Buzeštine su razoružali karabinjere u Oprtlju,⁷⁰⁹ a GAP za područje Kaštel-Savudrija-Umag je uspostavio vlast Komande mjesta u Umagu.⁷¹⁰ Njenoga zapovjednika, Vittorija Pocceccaja koji je provodio program Nacionalne fronte akcije, rukovodstvo NOP-a je smijenilo, a za zapovjednika postavilo Antu Babića-Simu.⁷¹¹ Naime, u vrijeme ustanka, razoružavanja talijanskih posada i preuzimanja vlasti pod vodstvom istarskoga rukovodstva NOP-a, aktivirala se PCI i talijanske građanske stranke. Međutim, cilj njihova aktiviranja bio je dijametralno suprotan ciljevima NOP-a. Dok su, naime, pristale NOP-a težile promjeni državopravnoga statusa Istre, a KPH i promjeni društvenih odnosa, talijanska se Nacionalna fronta akcije opredijelila za suradnju s Badoglijevom vladom. Ona se zalagala za borbu protiv obnove fašizma i njemačke okupacije te za očuvanje postojećega državopravnoga statusa Istre. Stoga se njena politička aktivnost svodila na stvaranje Odbora javnoga spasa, odnosno GAP-a, pod utjecajem PCI.

⁷⁰⁵ Bila je zarobljeno i strijeljano 16 ustanika (A. BRESSAN - L. GIURICIN, *Fratelli nel sangue*, n.dj., str. 111; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 70).

⁷⁰⁶ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 70-71.

⁷⁰⁷ Isto. U drugim se radovima taj okršaj datira 13. rujna (V. ANTIĆ, *Općina Labin u NOB-u*, n.dj., str. 181; A. BRESSAN - L. GIURICIN, *Fratelli nel sangue*, n.dj., str. 114; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 318). Budući da M. Lučić u svome radu koristi njemačka vrela, treba pokloniti vjeru njegovim navodima.

⁷⁰⁸ A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 16.

⁷⁰⁹ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 62.

⁷¹⁰ E. MEDICA, *Zapadna Bujština*, n.dj., str. 271; P. SEMA - A. SALA - M. BIBALO, *Battaglione Alma Vivoda*, n.dj., str. 31. Navodi M. Lučića o oslobođenju Umaga nisu točni (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 62).

⁷¹¹ Dušan DIMINIĆ, *Istra u partizanskom notesu (1943-1945)*, Pula 1986., str. 16.

Tršćanski je odbor Nacionalne fronte akcije formiran još krajem srpnja, a činili su ga: Zeffirino Pisoni, Giovanni Tanasco, Gabriele Foschiatti, Fernando Gandusio, Edmondo Puecher, Luigi Frausin, Natale Kolarič i drugi. Odbor je nakon objave primirja stupio u pregovore sa zapovjedništvom grada radi dobivanja oružja za borbu protiv njemačke okupacije. Pregovore s generalom Albertom Ferrerom vodili su Natale Kolarič i članovi Tršćanske federacije PCI, Ernesto Radetić i Giordano Pratolongo. U pregovorima su izjavili da *su spremni sve zaboraviti i boriti se s talijanskom braćom*. Međutim, A. Ferrerò je odbio dati oružje za oko 500 prijavljenih dobrovoljaca.⁷¹² Istovremeno je postrojbama njemačke 71. divizije dopustio da zaposjednu strateške točke u gradu i 10. rujna pristao na predaju.⁷¹³ Tršćanska je federacija PCI na to odgovorila formiranjem partizanske jedinice izvan gradskoga područja.⁷¹⁴

Pulski odbor Nacionalne fronte akcije osnovan je sredinom kolovoza. Djelovao je pod nazivom *Fronte unico antifascista Italiano (Jedinstvena talijanska antifašistička fronta)* ili *Comitato di Salute pubblica (Odbor javnoga spasa)*, a činili su ga: Edoardo Dorigo, Antonio De Berti, Giulio Smareglia, Guido Miglia, Mario Diana i drugi. Pulski je Odbor javnoga spasa 10. rujna organizirao demonstracije u kojima su prosvjednici zahtijevali oslobađanje političkih zatvorenika. Intervenirali su vojska i karabinjeri pod zapovjedništvom Filippa Casinija. Pri rastjerivanju je, temeljem odredbe *OP46*, upotrijebljeno vatreno oružje. Demonstranti su se povukli ostavivši na ulicama tri poginula i deset ranjenih prosvjednika.⁷¹⁵ Sljedećega su dana u Pulu ušle postrojbe 194. oklopnoga puka i do 13. rujna razoružale jaki talijanski garnizon. Jedino je ratni brod *Giulio Cesare* odbio položiti oružje i isploviti iz pulske luke. Dio pak zarobljenih talijanskih vojnika i mornara koji je odbio suradnju i bio upućen u njemačke koncentracijske logore, oslobodili su istarski partizani na željezničkoj postaji Pazin.⁷¹⁶ Nakon tih događaja Odbor javnoga spasa se raspao. Dio članova priključio se tršćanskome Odboru, a dio je pristupio NOP-u.

⁷¹² G. FOGAR, *Dall'iredentismo*, n.dj., str. 152; P. SEMA - A. SALA - M. BIBALO, *Battaglione Alma Vivoda*, n.dj., str. 24-26.

⁷¹³ G. FOGAR, *Sotto l'occupazione*, n.dj., str. 15-16.

⁷¹⁴ Bio je formiran Tršćanski bataljon. Za zapovjednika je postavljen Giovanni Zoll, a za komesara Natale Kolarič (G. FOGAR, *Dall'iredentismo*, n.dj., str. 164-165; P. SEMA - A. SALA - M. BIBALO, *Battaglione Alma Vivoda*, n.dj., str. 31).

⁷¹⁵ A. BRESSAN - L. GIURICIN, *Fratelli nel sangue*, n.dj., str. 105; Tone CRNOBORI, *Borbena Pula. Prilog građi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943.*, Rijeka 1972., str. 205; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 235; G. FOGAR, *Dall'iredentismo*, n.dj., str. 167; Mario JADREJČIĆ, *Od pada fašizma do odlaska u partizane, Revolucionarni omladinski pokret u južnoj Istri (1918-1945)*, Pula 1988., str. 51; G. La PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 39.

⁷¹⁶ T. CRNOBORI, *Borbena Pula*, n.dj., str. 205; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 325; Antun GIRON, *Informacija prof. Nikole Žica čelništvu NDH o prilikama u Istri nakon sloma Italije, Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka* (dalje: VPAR) 37, Rijeka 1995., str. 135; I. MOTIKA, *Sjećanje na NOP u Istri*, n.dj., str. 86.

I u Rovinju je vlast preuzeo *Comitato di salute pubblica (Odbor javnoga spasa)* u kojem su djelovali predstavnici različitih antifašističkih struja, a činili su ga: dr. Giovanni Biondi, dr. Basilio, Matteo Battistella, Enrico Dapas, Giovanni Borme, Libero Costatini, Francesco Rocco i Matteo Nadovich.⁷¹⁷ Obrana grada od prodora njemačke vojske povjerena je grupi omladinaca bez ikakvoga vojnoga iskustva.⁷¹⁸

Veliki gubici koje je ta neiskusna postrojba pretrpjela u sukobu sa 19. SS policijskim pukom i pomirljivo stajalište Odbora javnoga spasa prema bivšim članovima PNF-a bili su razlogom što se rukovodstvo PCI Rovinja nastojalo povezati s NOP-om. Ono je 14. rujna prešlo u Kanfanar gdje se sastalo s predstavnicima NOP-a Istre. Nakon dogovora o zajedničkoj akciji, partizanske su snage ušle u Rovinj, razoružale karabinjere, razvlastile postojeći Odbor javnoga spasa i 16. rujna uspostavile *Comitato Rivoluzionario Partigiano (Revolucionarni partizanski odbor)* koji je proveo uhićenja istaknutih članova bivšeg PNF-a.⁷¹⁹

U Labinu je također bio osnovan *Comitato popolare di liberazione* u koji su ušli Nino Bassani, Mauro Sfeci, Paolo Sfeci, Dante Vorano i Giacomo Derossi. Ubrzo su smijenjeni kao suvišni, a vlast je preuzeo član PCI Aldo Negri povezan s hrvatskim partizanima.⁷²⁰ Odbor javnoga spasa u Poreču, koji su činili de Finis, Dessanti i Amoroso, zatražio je od zapovjednika da brani grad. Zapovjednik je, međutim, napustio grad koji je tako ostao bez obrane. Posredovanjem biskupa Radossija Poreč je predan ustanicima koji su odmah formirali NOO s predsjednikom Petrom Burićem i članovima: predstavnikom KPH Božom Kalčićem, predstavnikom PCI Matteom Bernobićem i Mihom Zupanićem.⁷²¹

U sjeverozapadnoj se Istri, u Umagu, u kratkome razdoblju održalo zapovjedništvo GAP-a. U Bujama je vlast preuzeo Odbor javnoga spasa koji su osnovali predstavnici građanskih antifašističkih struja. Tek 18. rujna su lijevo orijentirane snage *gapista* razoružale karabinjere i uspostavile vlast Komande

⁷¹⁷ A. BRESSAN - L. GIURICIN, *Fratelli nel sangue*, n.dj., str. 109-110; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 323; Luciano GIURICIN - Antonio GIURICIN, Aldo Rismondo fondatore dell'Unione degli Italiani, *Quaderni* 3, Rovinj 1973., str. 311; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 62; Giorgio PRIVILEGGIO, La lotta dei giovani comunisti a Rovigno tra le due guerre, *Quaderni* 1, Rovinj 1971., str. 308.

⁷¹⁸ A. BRESSAN - L. GIURICIN, *Fratelli nel sangue*, n.dj., str. 110-111; G. FOGAR, *Dall'iredentismo*, n.dj., str. 171.

⁷¹⁹ A. BRESSAN - L. GIURICIN, *Fratelli nel sangue*, n.dj., str. 111-112; D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 16; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 323; L. GIURICIN - A. GIURICIN, Aldo Rismondo, n.dj., str. 311.

⁷²⁰ G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 163.

⁷²¹ Isto, str. 170; H. BURŠIĆ, *Narod Poreštine*, n.dj., str. 276; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 322; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 61.

mjesta. Njenim je zapovjednikom postao učitelj Gastone Burg.⁷²² To je zapovjedništvo, kao i Grožnjanski bataljon, djelovalo usporedno s jedinicama NOP-a.

Dakle, nakon sloma Kraljevine Italije u Istri su se aktivirala dva značajna faktora: NOP i odbori Nacionalne fronte akcije. U tom je razdoblju NOP svojim programom nacionalnoga i socijalnoga oslobođenja osigurao široku osnovicu u većinskome hrvatskome seljaštvu i predstavnicima hrvatskoga građanstva, pa i među talijanskim radnicima i članovima PCI, što mu je donijelo pobjedu. Nacionalna fronta akcije sa svojim oportunističkim programom koji je odgovarao malome broju talijanskih građana u istarskim urbanim centrima, nije imala izgleda za uspjeh.

Dakle, od objave primirja između Kraljevine Italije i anglo-američkih snaga pa do sredine rujna istarski su partizani razoružali talijanske posade, razvlastili probadoljanski orijentirane odbore javnoga spasa i preuzeli vlast u Istri. Izvan njihove kontrole ostali su samo Vodnjan, Pula i obalno područje Liburnije koje su držali dijelovi njemačkoga 194. i 19. SS oklopna puka.

3.2.6. Rijeka ostaje pod kontrolom Kraljevine Italije

Badoglijeva objava primirja nije iznenadila ni vojne ni građanske vlasti u Rijeci. Zaštitu javnoga reda preuzeo je, na temelju ranije izvršenih priprema, zapovjednik Komande mjesta Rijeka-Sušak, general Michele Rolla.⁷²³ On je odmah izdao naredbu o zabrani svakog okupljanja i javnih manifestacija, postavio straže kod Konzulata NDH, njemačkog konzulata, Njemačkog doma, najznačajnijih javnih zgrada, lučkih postrojenja, graničnih stražarnica i mostova između Rijeke i Sušaka.⁷²⁴ Idućega je dana dao uhititi osoblje Vojnoga i Obćega upravnoga povjereništva NDH, ne obazirući se na prosvjede Konzulata NDH u Rijeci. Konzulu Zvonimiru Caletu je priopćeno da se NDH nalazi u ratu s Kraljevinom Italijom pa su uhićeni: general Dragutin Rummler, dopukovnik Hinko Resch, glavi stožerni bojnik Stefanović, nadsatnik Tomić, dr. David Sinčić, dvadesetak domobrana i nekolicina ustaških časnika koji su se zatekli u Rijeci na proputovanju za Zagreb, a koji su stražarno prebačeni brodom *Trogir* na otok

⁷²² Celestino VALENTA, Sjećanja (rukopis u Zavodu HAZU Rijeka). C. Valenta je kao sudionik zbiivanja događaj datirao 18. rujna. Usporedi: D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 16; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 322; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 61.

⁷²³ O izvlačenju toga zapovjedništva iz nadležnosti 5. korpusa sa sjedištem u Crikvenici i njegovom stavljanju u nadležnost 23. korpusa sa sjedištem u Trstu, detaljnije u: A. GIRON, *Položaj Rijeke i okolice*, n.dj., str. 116; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 12. Usporedi bilješku 696.

⁷²⁴ A. GIRON, *Položaj Rijeke i okolice*, n.dj., str. 117; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 14.

Lošinju.⁷²⁵ Time je isključio bilo kakvu mogućnost njihova djelovanja u cilju oživotvorenja Poglavnikove *Državnopravne izjave o razrješenju rimskih ugovora*.⁷²⁶

Istovremeno je iz Rijeke, koja se našla u partizanskome okruženju, organizirano prebacivanje u Italiju istaknutih ličnosti i novčanih sredstava. Iz riječke je luke 10. i 11. rujna brodovima *Leopardi*, *Dubrovnik*, *Scarpanto* i na 14 motornih jedrenjaka za Italiju otplovilo 1.500 časnika i civila. Brod *Leopardi* presreo je njemački torpedni čamac i sproveo ga u Veneciju. Istovremeno je brodom *Jadera* u Anconu prevezen rezervni fond Banco d'Italia, a brodom *Quarnerolo* (biši *Hvar*) personal Podmorničke škole u Rieci.⁷²⁷

S obzirom na program i stajalište Nacionalne fronte akcije, talijanske anti-fašističke snage Rijeke nisu ugrožavale Rollinu vlast i postupke. Organizacija NOP-a koju su vodili komunisti, također nije predstavljala ozbiljnoga protivnika. Malobrojna i bez jasnih političkih ciljeva, ona nije mogla, a nije ni namjeravala rušiti postojeću vlast u Rijeci. Naime, MK KP Rijeke je djelovao pod snažnim utjecajem talijanskih komunista, pa su i aktivnosti koje je poduzimao bile daleko bliže programskoj orijentaciji PCI nego ciljevima KPH. Stoga je na sastanku održanom 8. rujna MK KP Rijeke odlučio organizirati demonstracije kojima će se tražiti oslobađanje političkih zatvorenika i protjerivanje njemačkih postrojba iz Italije. Međutim, demonstrante koji su 9. rujna krenuli prema riječkom zatvoru tražeći oslobađanje političkih zatvorenika, rastjerali su Rollini karabinjeri i policija upotrijebivši vatreno oružje. Upotreba vatrenoga oružja za suzbijanje prosvjeda bila je, kao i ona u Puli, u skladu s napatkom *Memoria operativa 46 (OP 46)* kojim je naređena uporaba sile u slučaju da Nijemci ili pučanstvo ugroze vlast.⁷²⁸

Sljedećega su dana Rolline straže postavljene na kolnome mostu između Rijeke i Sušaka spriječile ulazak pokretne kolone NOV i POH u Rijeku. Istog se dana, prepustivši snagama NOP-a vlast na Sušaku, u Rijeku prebacio i general G. Gambaro, koji je dogovorio predaju Rijeke njemačkim četama. U međuvremenu je, nastojeći zaustaviti prodor jedinica NOV i POH u Rijeku, stupio u pregovore s predstavnicima NOP-a. To mu je, zahvaljujući i stajalištima rukovodećih ličnosti NOP-a, u potpunosti uspjelo. Nakon neuspješnoga napada 3. brigade 13. divizije, MK KP Rijeke je procijenio da u Rijeci nema uvjeta za djelovanje. Stoga je iz grada izvukao 260 aktivista NOP-a koji su zatim uvršteni

⁷²⁵ A. GIRON, "Izvješće glavara", n.dj., str. 286; isti, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 118; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 33 i 66.

⁷²⁶ Izjava je pročitana preko Državne krugovalne postaje Zagreb u jedan sat ujutro 9. rujna 1943. (A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 8; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 269; Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1986., str. 114).

⁷²⁷ G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 57-60.

⁷²⁸ A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 118-119; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 15; G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 24.

u novoosnovani Riječki bataljon.⁷²⁹ Time su snage NOP-a u Rijeci definitivno nestale kao unutarnji činilac koji je u vrijeme sloma Kraljevine Italije mogao bitnije utjecati na postojeće vojno-političke prilike u gradu. Rolline pripreme, Gambarin manevar s pregovorima i otporom divizije *Murge* kod Senja, programska orijentacija MK KP Rijeke i neodlučnost najviših rukovodilaca NOP-a omogućili su Kraljevini Italiji da, usprkos općemu vojnome rasulu, sačuva svoju vlast u Rijeci. Procijenivši da njemačka okupacija predstavlja manju opasnost za njene pozicije na Kvarneru od hrvatskih interesa, bez obzira radilo se o pretenzijama NDH ili pak programu NOP-a Hrvatske, Badoglijevi su eksponenti u Rijeci izručili grad četama pukovnika K. Völchera. Prilikom predaje grada pukovniku K. Völcheru, G. Gambaru je izjavio da predaje Rijeku uz uvjet *da talijanske postrojbe smiju i dalje braniti grad od slavenske opasnosti.*¹¹⁰ Time su Rommelovoj Grupi armija B stvorili uvjete za potpunu realizaciju *Noveliranog plana Achse*.

3.3. JAČANJE VOJNOGA POTENCIJALA NOP-a U ZAPADNOJ HRVATSKOJ NAKON PREDAJE TALIJANSKE VOJSKE

U razdoblju od objave primirja između Kraljevine Italije i anglo-američkih snaga pa do sredine rujna 1943. godine, vojne su snage NOP-a, usprkos nepovoljnome rasporedu, uspjele razoružati talijanske okupacijske jedinice na području Gorskoga kotara, Kvarnerskoga primorja i otoka, te najveći dio talijanskih posada u Istri. Zaplijenjeno je pak oružje i oprema stvorilo mogućnost osnivanja novih jedinica NOVH. Prema nepotpunim podacima, 13. je divizija zaplijenila: 80 topova raznih kalibara, 40 minobacača sa 5.000 mina, preko 400 mitraljeza i isto toliko puškomitraljeza, 130 automata, oko 15.000 pušaka, 300 pištolja, 4.000.000 metaka, vagon ručnih bomba, 5.000 kg eksploziva, 40 radiostanica, 150 kamiona, 20 putničkih automobila, 30 motorkotača, 17 tenkova, 10 oklopnih automobila, dva aviona, 500.000 l benzina, 700 konja, 120 vagona hrane i raznog drugog materijala. Istarski su partizani zaplijenili deset topova, nekoliko stotina mitraljeza i puškomitraljeza, oko 10.000 pušaka, stotine tisuća metaka i ručnih bomba, dva broda, šest tenkova, 20 oklopnih au-

⁷²⁹ A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 119; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 15.

⁷³⁰ G. FOGAR, *Sotto l'occupazione*, n.dj., str. 22; A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 121; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 17. Usporedi: B. COCEANI, *Mussolini, Hitler, Tito*, n.dj., str. 20-21.

tomobila, 100 kamiona i velike količine vojne opreme.⁷³¹ Međutim, u istom su razdoblju malobrojne njemačke trupe uspjele razoružati talijansku vojsku u Trstu, Puli i Rijeci, zaposjesti Sušak i zadržati u svojim rukama Ogulin, ostvarivši tako primarne zadatke utvrđene planom *Achse*. Time su stvorile preduvjete za ofenzivne operacije većih razmjera u Istri, Kvarnerskome primorju i Gorskome kotaru. Međutim, zbog nedostatnih snaga one su, nakon zaposjedanja uporišnih točaka, prešle u obranu koju brojčano nadmoćne, ali još nedovoljno iskusne jedinice NOV i POH nisu uspijevale razbiti. Tako je sve do početka listopada 1943. godine u Istri, Kvarnerskome primorju i Gorskome kotaru bila uspostavljena izvjesna ravnoteža između njemačkih snaga i snaga NOV i POH. Uspostavljenu je ravnotežu njemačko zapovjedništvo iskoristilo za privlačenje novih snaga, a GS NOV i POH za jačanje svoga vojnoga potencijala.

3.3.1. Formiranje novih jedinica NOV i POH na primorsko-goranskome području

Novačenje boraca i formiranje novih jedinica NOV i POH na području Kvarnerskoga primorja vršila su u početku postojeća partizanska zapovjedništva mjesta, a od 15. rujna 1943. taj zadatak preuzima novoosnovana Komanda Primorskoga područja.⁷³²

Na području kotara Sušak tijekom 12. i 13. rujna bila je formirana 3. brigada 13. divizije. Jezgru brigade, koja je imala oko 2.000 boraca, činio je 3. bataljon 1. brigade 13. divizije. Brigada je, nakon neuspjelog napada na Sušak, povučena na položaje kod Drage i Hreljina.⁷³³

Između 13. i 15. rujna formirana je i 4. brigada 13. divizije jačine 2.000 boraca. U njen su sastav ušli unovačeni borci s područja kotara Crikvenica, Novi i Kraljevica. Nakon smotre u Mošunama, novoosnovana je brigada upućena na sektor Ogulina, gdje je pod zapovjedništvom Štaba 8. divizije sudjelovala u borbama s njemačkim i ustaškim postrojbama.⁷³⁴

Na području Gorskoga kotara je radi novačenja i formiranja novih jedinica bio osnovan Operativni štab za Gorski kotar.⁷³⁵ On je od 13. do 15. rujna na području kotara Delnice formirao 5. brigadu 13. divizije, a zatim je na sektoru Mrkopalj-Ravna Gora započeo s formiranjem 6. brigade.⁷³⁶ Međutim, na teme-

⁷³¹ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 50 i 63; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 101; *ZDNOR*, V., 19, str. 111.

⁷³² M. PLOVANIĆ, Osnivanje Komande mjesta, n.dj., str. 66.

⁷³³ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 307; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 87-89; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 99; *ZDNOR*, V., 19, str. 240.

⁷³⁴ S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 99 i 106-108; *ZDNOR*, V., 19, str. 240.

⁷³⁵ S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 99; *ZDNOR*, V., 19, str. 241.

⁷³⁶ S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 99; *ZDNOR*, V., 19, str. 240.

Iju naredbe GŠ NOV i POH obje su brigade rasformirane 19. rujna 1943. godine. Najveći dio unovačenih boraca upućen je u 6. diviziju (ličku), a ostali su kao popuna dodijeljeni ostalim brigadama 13. divizije, 7. i 8. divizije te primorsko-goranskim partizanskim odredima.⁷³⁷ S obzirom na to, postojanje Operativnoga štaba za Gorski kotar, nukleusa štaba budućega primorsko-goranskoga korpusa, postalo je bespredmetno, pa je on 23. rujna bio rasformiran.⁷³⁸

Odluku o rasformiranju 5. i 6. brigade GŠ NOV i POH je donio nakon konzultacija s VS NOV i POJ. Vrhovni se štab, naime, nije složio s namjerom GŠ NOV i POH da na primorsko-goranskome području formira još jednu diviziju koja bi sa 13. divizijom ušla u sastav novoga primorsko-goranskoga korpusa. Ne dobivši suglasnost Vrhovnoga štaba, GŠ NOV i POH je odustao od prvobitne nakane i donio odluku o rasformiranju tek osnovanih brigada.⁷³⁹

Iako je u vojničkome smislu uputa VŠ NOV i POJ vjerojatno imala opravdanja, u političkome je pogledu značila promašaj. Formiranje pa rasformiranje jedinica i upućivanje novaka, pretežno seoskoga elementa, u jedinice izvan matičnoga područja nisu odobravali ni unovačeni ni stanovnici Gorskoga kotara, poglavito onih mjesta u kojima NOP nije imao veliki broj pristaša. Osim toga, ljudstvo rasformiranih brigada nisu činili dobrovoljci, nego redovno unovačeni muškarci. Sve je to pak rezultiralo napuštanjem jedinica, povratkom kućama i izbjegavanjem ponovnog novačenja u jedinice NOV i POH.

3.3.2. Stvaranje mornaričkih snaga NOP-a na Kvarneru

U razdoblju od 11. do 15. rujna bili su udareni temelji partizanskoj mornarici na Kvarneru. Naime, 11. rujna je u okviru Komande mjesta Crikvenica bila formirana Mornarička četa koja je imala zadatak da osigurava obalu od eventualnog prepada s mora.⁷⁴⁰ Oko 14. rujna u Crikvenici je bila formirana Komanda Mornarice NOV i PO,⁷⁴¹ a za njenog je zapovjednika postavljen dotadašnji komandant mjesta Crikvenica.⁷⁴²

Komanda Mornarice NOV i PO raspolagala je s pet parobroda: *Cetina*, *Makarska*, *Slavija*, *Senj* i *Lav* te s nekoliko desetina motornih jedrenjaka. Istovremeno su bili naoružani ribarski brodovi koji su dobili naziv *Partizan* s rednim brojevima od I. do IV.⁷⁴³ Do 19. rujna provedena je potpuna organizacija Komande Mornarice NOV i PO. Ona se sastojala od Sekcije za ratnu mornaricu,

⁷³⁷ S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 99.

⁷³⁸ Isto.

⁷³⁹ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 84; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 100.

⁷⁴⁰ *ZDNOR*, VIII., 1, str. 52.

⁷⁴¹ Isto, str. 51.

⁷⁴² Isto, str. 40-41.

⁷⁴³ A. GIRON, *Drugi POS*, n.dj., str. 243-244.

koja je raspolagala s četiri patrolna čamca, tri čete mornaričke pješadije jačine 250 boraca, promatračkom službom i obalnim topništvom, te Pomorske direkcije s lučkim kapetanijama i transportnim brodovima.⁷⁴⁴ GŠ NOV i POH je 19. rujna odobrio osnutak mornarice i stavio je pod zapovjedništvo Štaba 13. divizije.⁷⁴⁷

Do početka listopada 1943. godine Komanda Mornarice je izvršila brojne zadatke koji se bez njena postojanja ne bi mogli ostvariti. Transportni brodovi Pomorske direkcije vršili su evakuaciju ratnog plijena iz Kraljevice, Crikvenice, Krka, Raba i Paga u Novi i Senj. Izvršeno je prebacivanje *Rabske brigade* i interniraca neboraca s otoka Raba na kopno. Oko 1.200 interniranih Dalmatinaca, koji su nakon sloma Kraljevine Italije stigli na područje Kvarnerskoga primorja, prevezeno je u Dalmaciju.⁷⁴⁶ U isto su vrijeme patrolni čamci Komande Mornarice uspostavili kontrolu nad pomorskim prostorom Kvarnera. To je pak omogućilo planiranje i izvođenje desantne operacije u kojoj su uništene četničke formacije na otoku Lošinju. Nakon te desantne operacije, brodovlje Komande Mornarice sudjelovalo je u pripremi i realizaciji napada na garnizon u Karlobagu.

U vrijeme izvršavanja svih tih zadataka došlo je i do promjene naziva Komande Mornarice. Ona je, naime, naredbom GŠ NOV i POH dobila naziv Komanda Mornarice za Hrvatsko primorje i Istru,⁷⁴⁷ a njena je flotila bila uvećana za još jednu plovnu jedinicu. Bio je to parobrod *Istria* koji je u Umagu zaplijenila 2. istarska brigada i uputila ga Komandi Mornarice s teretom žita.⁷⁴⁸

Nakon osnutka Štaba Mornarice NOVJ,⁷⁴⁹ obalno je područje Jadrana bilo podijeljeno na četiri, a zatim na šest obalnih sektora. Komanda Mornarice za Hrvatsko primorje i Istru je u skladu s tim preimenovana u Prvi, a zatim u Drugi obalni sektor (II. POS).⁷⁵⁰ Operativno se područje II. POS-a protezalo od Linskoga kanala u Istri na sjeveru do crte: otok Grujica-otok Dolfin-sredina Paškog kanala-rt Vranjak na jugu.⁷⁵¹ Flotila II. POS-a bazirala je u Crikvenici, u kojoj je do početka listopada 1943. godine bilo i sjedište Štaba II. POS-a.⁷⁵²

⁷⁴⁴ Isto, str. 244.

⁷⁴⁵ *ZDNOR*, V., 19, str. 304.

⁷⁴⁶ A. GIRON, *Drugi POS*, n.dj., str. 244.

⁷⁴⁷ Isto.

⁷⁴⁸ Isto.

⁷⁴⁹ Štab Mornarice NOVJ osnovan je 18. listopada 1943. godine (*ZDNOR*, VIII., 1, str. 126).

⁷⁵⁰ A. GIRON, *Drugi POS*, n.dj., str. 244-245.

⁷⁵¹ Isto, str. 245.

⁷⁵² Štab II. POS-a i baza flotile ostali su u Crikvenici do 7. listopada 1943. godine (Kažimir PRIBILOVIĆ, Senj - baza Drugog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ, *Zbornik Drugog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ*, Rijeka 1975., str. 36).

3.3.3. Stvaranje istarskih jedinica NOV i POH

NOP Istre, koji sve do sloma Kraljevine Italije nije raspolagao vojnim potencijalom, morao je pristupiti stvaranju i organiziranju snaga NOV i POH. To je, kao uostalom i u drugim dijelovima zemlje, bio proces koji se odvijao u nekoliko etapa. U prvoj etapi, tj. u fazi organiziranja ustanka i razoružavanja talijanskih posada, političko je rukovodstvo NOP-a Istre stvorilo tek pretpostavke za izgradnju vlastite vojne sile.⁷⁵³ U sljedećoj je etapi ono nastojalo masu naoružanih ustanika transformirati u čvrste i jedinstveno organizirane vojne formacije. Za to mu je, međutim, nedostajao zapovjedni kadar i iskusni borački potencijal.⁷⁵⁴ Međutim, potpora Štaba 13. divizije i GŠ NOV i POH potpuno je izostala. Za takav je odnos pak teško naći logično obrazloženje. Najvjerojatnije se radilo o potpunome izostanku bilo kakve koordinacije, kako među pojedinim organima, tako i među pojedinim članovima istih organa NOP-a. Naime, tek 17. rujna GŠ NOV i POH traži od Srećka Manole, koji se nalazio u stožeru 13. divizije, da ga izvjesti ima li u Istri partizanskih jedinica. Komesar 13. divizije 20. rujna izvještava GŠ NOV i POH da nema točan pregled prilika u Istri, iako je stožer 13. divizije samo dan ranije imenovao članove Operativnoga štaba za Istru. OK KPH za Hrvatsko primorje 17. rujna izvještava CK KPH da još nema izvještaja iz Istre, a istoga dana izvješćuje daje tiskan proglas o sjedinjenju Istre s Hrvatskom. Agitprop CK KPH je, međutim, već 14. ili 15. rujna imao informaciju o odluci Okružnoga NOO-a za Istru, jer ju je objavio u listu *Naprijed*, Organu KPH br. 22. od 15. rujna 1943. godine. S obzirom na takav odnos najviših vojnih i političkih organa Hrvatske, političko se rukovodstvo NOP-a Istre moralo oslanjati na vlastite snage i pronalaziti vlastita rješenja. Ono je najprije osnovalo partizanska zapovjedništva mjesta: Kastav, Klana, Lupoglav, Buzet, Motovun, Pićan, Labin, Pazin, Žminj, Rovinj, Kanfanar, Krnica, Sv. Petar, Barban, Nova Vas, Bale, Umag, Buje, Grožnjan, Oprtalj i Opatija.⁷⁵⁵ Njima su bile povjerene funkcije vojno-pozadinskih organa vlasti, mobilizacijskih centara pa i operativnih zapovjedništava, čime su bili stvoreni preduvjeti za trans-

⁷⁵³ Ustaničke su snage u Istri imale između 10.000 i 12.000 naoružanih ljudi (Giacomo SCOTTI - Luciano GIURICIN, *Crvena zvijezda na kapi nam sja*, Rijeka 1979., str. 15; isti, *Rossa una stella*, Rovinj 1975., str. 32; ZDNOR, V., 19, str. 497).

⁷⁵⁴ U izvještaju Ljube Drndića i Milke Milenić upućenom OK KPH za Hrvatsko primorje, inzistira se na hitnom upućivanju iskusnog zapovjednog kadra (MGR, neregistrirani faksimil izvješća Ljube Drndića i Milke Milenić od 10. rujna 1943. godine).

⁷⁵⁵ V. ANTIĆ, Općina Labin u NOB-u, n.dj., str. 177; D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 39-41; A. GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog rata, n.dj., str. 16; isti, Talijanski izvori, n.dj., str. 55; Vinko JUSTINIĆ, Kako sam bio komandant Motovuna, *PM* 12, Pazin 1983., str. 248; Antun KLUN, NOB Bujštine od kapitulacije Italije do njemačke ofenzive 1943., *PM* 12, Pazin 1983., str. 261; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 53; G. SCOTTI - L. GIURICIN, *Rossa una stella*, n.dj., str. 30; ZNDOR, V., 19, str. 457 i 494.

formiranje ustaničke mase u vojne formacije. Osnivanjem zapovjedništava mjesta kojima su bile povjerene funkcije vojno-pozadinskih organa vlasti, mobilizacijskih centara pa i operativnih zapovjedništava, stvoreni su preduvjeti za osnivanje vojnih formacija. Zapovjedni kadar u zapovjedništvima mjesta i novoosnovanim vojnim jedinicama činili su uglavnom članovi rukovodstava postojećih političkih organizacija NOP-a i odbornici NOO-a.⁷⁵⁶ Na taj su način u svim dijelovima Istre bile stvorene partizanske jedinice koje se u pravilu nazivaju *bataljonima*, a nose ime zapovjednika ili, češće, područja na kojemu su nastale.⁷⁵⁷

Na područjima zapovjedništava mjesta Kastav i Klana do sredine rujna formirana su dva bataljuna: Riječko-kastavski i talijanski bataljon *Garibaldi*. Riječko-kastavski bataljon jačine 120 boraca bio je sastavljen od dobrovoljaca iz Kastavštine i talijanskih vojnika koji su prišli NOP-u. Zapovjednik mu je bio poručnik Canara, a komesar Andrea Casassa. Bataljon *Garibaldi* jačine 260 boraca formiranje od vojnika 26. grupacije GAF-a. Zapovjednik je bio Pietro Landoni.⁷⁵⁸ Nakon prodora njemačkoga 194. puka na Sušak, na područje Kastavštine je prebačen i Riječki bataljon (Battaglione Fiumano). Zapovjednik je bio Mirko Curbeg, zamjenik zapovjednika Silvano Broznić, a komesar Giacomo Rebez.⁷⁵⁹

Na području Komande mjesta Labin formirana su dva bataljuna od kojih je jedan djelovao u pravcu Lovrana, a drugi na području Labinštine.⁷⁶⁰

Na području komanda mjesta Lupoglav i Buzet bila su formirana dva bataljuna sa stožerima u Račjoj Vasi i Buzetu.⁷⁶¹

Na području komanda mjesta Pazin, Žminj, Rovinj i Prodol formirana su četiri bataljuna, a na području komanda mjesta Poreč i Tinjan jedan bataljun.⁷⁶²

⁷⁵⁶ ZNDOR, V., 19, str. 494.

⁷⁵⁷ Navodeći već formirane jedinice u vrijeme svoga dolaska, sredinom rujna 1943., Dušan Diminić npr. navodi *Franičev i Toničev bataljun* (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 13). Drugi autori nazivaju bataljune prema području na kojemu su nastali (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 108; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 52; G. SCOTTI - L. GIURICIN, *Rossa una stella*, n.dj., str. 32-33). Izuzetak čini talijanski bataljun formiran na području Komande mjesta Klana, koji se i u vrelima i u literaturi navodi pod imenom *Garibaldi* (L. GIURICIN, *Soldati italiani*, n.dj., str. 231; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 47; G. SCOTTI - L. GIURICIN, *Rossa una stella*, n.dj., str. 33; ZNDOR, V., 19, str. 494).

⁷⁵⁸ L. GIURICIN, *Soldati italiani*, n.dj., str. 231; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 108; G. SCOTTI - L. GIURICIN, *Rossa una stella*, n.dj., str. 33; ZNDOR, V., 19, str. 494.

⁷⁵⁹ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 108; G. SCOTTI - L. GIURICIN, *Rossa una stella*, n.dj., str. 33.

⁷⁶⁰ V. ANTIĆ, *Općina Labin u NOB-u*, n.dj., str. 177; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 108.

⁷⁶¹ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 13.

⁷⁶² H. BURŠIĆ, *Narod Poreštine*, n.dj., str. 276; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 108; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 52.

U sjeverozapadnoj je Istri bila osnovana jedinica Komande mjesta Buje, jedinica Komande mjesta Grožnjan (Grožnjanski bataljon),⁷⁶³ zatim partizanska jedinica u Kostanjici,⁷⁶⁴ a na prostoru Obrov-Mune djelovao je Tršćanski bataljon.

Sve te novoosnovane partizanske jedinice još uvijek nisu imale čvrsti unutarnji vojni ustroj, niti je njihovu aktivnost planiralo i usmjeravalo jedinstveno zapovjedništvo. Budući da se u istom položaju zateklo i rukovodstvo NOP-a u slovenskom dijelu Istre, postignut je dogovor o stvaranju jedinstvenoga vojnoga rukovodstva. Zaključak o njegovu osnivanju donesen je na sastanku sekretara OK KPS Brkini, Franca Segulina, i sekretara Rukovodstva KPH za Istru, S. Milenića.⁷⁶⁵ Na toj je osnovi 14. rujna formiran Štab Hrvatsko-slovenskoga odreda u koji su ušli predstavnici NOP-a hrvatskoga i slovenskoga dijela Istre: zapovjednik Viktor Dobrila, zamjenik Ivan Motika, politički komesar S. Milenić, zamjenik komesara Franc Segulin te operativni časnici Josip Matas-Andrić i Franjo Jurišević.⁷⁶⁶ Međutim, taj stožer, koji nije imao uvjeta da izraste u stvarno jedinstveno zapovjedništvo istarskih partizanskih snaga, nije bio duga vijeka.⁷⁶⁷ Već 19. rujna u Istru je stigao jedan bataljun iz sastava 13. divizije,⁷⁶⁸ a istoga je dana Štab 13. divizije imenovao Operativni štab za Istru, tj. posebno vojno zapovjedništvo za hrvatski dio Istre. Za zapovjednika Operativnoga štaba imenovan je Savo Vukelić, a za komesara Joža Skočilić.⁷⁶⁹

Članovi Operativnoga štaba za Istru stigli su na teren Kastavštine 22. rujna i formirali *Sušacko-kastavski* odred u koji su ušli: 1. bataljon *Riječki* koji je djelovao sjeverozapadno od Rijeke, 2. bataljon *Garibaldi* koji je djelovao na prostoru Drenova-Saršoni i 3. bataljon *Riječko-kastavski* koji je bio usmjeren prema Ilirskoj Bistrici. Za zapovjednika Odreda postavljen je Ante Pilepić, a za komesara Bogdan Božanić.⁷⁷⁰ Sljedećega je dana Operativni štab u Pazinu po-

⁷⁶³ A. GIRON, Neki problemi razvoja NOP-a na području sjeverozapadne Istre, *PSJ* 5, Rijeka 1985., str. 10; G. SCOTTI - L. GIURICIN, *Rossa una stella*, n.dj., str. 32.

⁷⁶⁴ Isto kao u prethodnoj bilješci.

⁷⁶⁵ Tone FERENC, Stiki in sodelovanje med slovenskim i hrvaškim narodnoosvobodilnim gibanjem v Istri, *Buzetski zbornik* (dalje: *BZ*) 6, Buzet 1983., str. 33.

⁷⁶⁶ HDA, KP-271/654-a; D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 11; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 332.

⁷⁶⁷ Članovi stožera iz Slovenije: V. Dobrila, F. Segulin i F. Jurišević djelovali su na slovenskome, a članovi iz hrvatskog dijela Istre na svome području, pa stožer nije ni funkcionirao kao jedinstveno zapovjedništvo (T. FERENC, Stiki in sodelovanje, n.dj., str. 33).

⁷⁶⁸ Zapovjednik toga bataljuna od 300 boraca bio je Nikola Tatalović, a komesar Franjo Sanković-Stjenjka (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 12; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 43).

⁷⁶⁹ D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 43; Savo VUKELIĆ, Hiljade boraca Istre, *PM* 6, Pazin 1977., str. 28; isti, Istarske brigade 1943. i Operativni štab NOVH za Istru, *PM* 4, Pazin 1976., str. 78.

⁷⁷⁰ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 108; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 53; S. VUKELIĆ, Hiljade boraca, n.dj., str. 29-30; *ZDNOR*, V., 19, str. 457.

punjen novim članovima: Dušan Diminić postavljen je za pomoćnika komesara, za operativnoga časnika Josip Matas-Andrić, a pri stožeru je bio Ivan Motika kao zapovjednik Komande Istarskoga područja.⁷⁷¹ Naredbom br. 2 od 24. rujna bili su formirani: 1. partizanski odred *Učka* sa zapovjednikom Viktorom Dobrilom i komesarom Vladom Juričićem, 1. istarska brigada *Vladimir Gortan* sa zapovjednikom Nikolom Tatalovićem, komesarom Franjom Sankovićem i operativnim časnikom Ivanom Motikom te 2. istarska brigada sa zapovjednikom Vitomirovom Sirolom-Pajom, komesarom Dinkom Lukarićem i operativnim časnikom Antonom Rasporom.⁷⁷² Istom je naredbom potvrđeno već izvršeno formiranje 2. partizanskog odreda *Sušačko-kastavskoga*. Te su jedinice s ljudstvom zapovjedništava mjestâ, partizanskim stražama i snagama 3. brigade, Tenkovske čete, Artiljerijskoga divizionâ te Auto-komande, koje su bile u fazi formiranja, brojile oko 7.000 boraca.⁷⁷³

Istovremeno je hrvatski dio Istre bio podijeljen na tri sektora. U južnome je dijelu Istre djelovala 1. brigada *Vladimir Gortan* sa stožerom u Zminju. Ona je imala zadatak da oslobodi Bale i Vodnjan te blokira njemačke snage u Puli.⁷⁷⁴ Druga je brigada sa stožerom u Buzetu djelovala u sjevernome dijelu Istre. Ona je trebala uspostaviti kontrolu nad sjeverozapadnim dijelom poluotoka i zatvoriti pravce koji od Trsta vode prema Istri.⁷⁷⁵ U sjeveroistočnome dijelu Istre djelovala su dva partizanska odreda koja su dobila obrambene zadatke. Odred *Učka* je trebao kontrolirati prostor Učka-Opatija-Lovran-Plomin, a *Sušačko-kastavski* odred prostor Sušak-Kastav-Rijeka-Klana.⁷⁷⁶

Iako im unutarnji vojni ustroj još uvijek nije bio sruđen i učvršćen, istarske su partizanske snage sve do početka listopada uspijevale sačuvati i proširiti kontrolu nad Istrom. Tako je *Sušačko-kastavski* odred 23. i 24. rujna zaustavio prodor njemačke motorizirane kolone kod Skalnice, izveo napad na Matulje i imao nekoliko okršaja s njemačkim snagama u neposrednoj blizini Rijeke.⁷⁷⁷ Tršćanski bataljon, koji je ušao u sastav 2. istarske brigade, spriječio je 23. rujna prodor slabijih njemačkih snaga na područje Bujštine.⁷⁷⁸ To je omogućilo 3. bataljonu

⁷⁷¹ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 109; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 43; S. VUKELIĆ, *Istarske brigade*, n.dj., str. 78.

⁷⁷² Dušan JARDAS, Sjećanje na osnivanje i akcije partizanskog odreda "Učka", *PM* 13, Pazin 1984., str. 271-272; S. VUKELIĆ, *Hiljade boraca*, n.dj., str. 33-35; *ZDNOR*, V., 19, str. 456-457.

⁷⁷³ Božo JAKOVLJEVIĆ, *2. istarska brigada*, Rijeka 1978., str. 14; D. JARDAS, Sjećanje na osnivanje, n.dj., str. 271; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 51; S. VUKELIĆ, *Hiljade boraca*, n.dj., str. 35; *ZDNOR*, V., 19, str. 494-495.

⁷⁷⁴ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 14; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 108; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 52; *ZDNOR*, V., 19, str. 458.

⁷⁷⁵ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 14; B. JAKOVLJEVIĆ, *2. istarska*, n.dj., str. 14; *ZDNOR*, V., 19, str. 459.

M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 110; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 52-53; *ZDNOR*, V., 19, str. 459.

⁷⁷⁷ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 111; *ZDNOR*, V., 19, str. 499-500.

⁷⁷⁸ *ZDNOR*, V., 19, str. 501.

2. brigade da već 24. rujna uspostavi kontrolu nad Bujama, Novigradom, Umagom i Savudrijom, a 27. rujna napadne i zaposjedne Izolu i Koper.⁷⁷⁹

Prva brigada *Vladimir Gortan* je 24. rujna uspjela zaposjesti Bale, ali je njen napad na Vodnjan, izvršen 27. rujna, odbijen.⁷⁸⁰ Ipak, nakon tih akcija njemačke se posade u Vodnjanu i Puli više nisu usuđivale vršiti napade na partizanski teritorij južne Istre.

Dakle, uspostavom jedinstvenoga zapovjedništva, formiranjem istarskih brigada i odreda te utvrđivanjem njihovoga operativnoga prostora bio je dovršen proces stvaranja i izgradnje organizacijskog ustrojstva vojnih snaga NOP-a Istre. Međutim, njihovo unutarnje ustrojstvo, borbena vrijednost i jedinstveno zapovjedništvo nisu dostigli razinu koju je bilo nužno dostići radi uspostave i organiziranja efikasnoga sustava obrane oslobođenoga područja Istre. No, s raspoloživim zapovjednim i boračkim potencijalom to se, objektivno prosuđujući, u kratkom vremenskom razdoblju i nije moglo ostvariti. Bez obzira na to, stvaranje snaga NOV i POH predstavlja značajan kvalitativni pomak u razvoju NOP-a na području hrvatskoga dijela Istre i garanciju očuvanja političkih i državnopravnih odluka rukovodstava NOP-a Istre i Hrvatske.

3.4. PREUZIMANJE VLASTI I PROVEDBA POLITIČKIH CILJEVA NOP-a HRVATSKE U OKRUZIMA GORSKI KOTAR I HRVATSKO PRIMORJE

Razoružavanje talijanskih vojnih snaga na području okruga Gorski kotar i Hrvatsko primorje pratio je raspad kako talijanskoga upravnoga aparata na anektiranome području, tako i upravnih oblasti NDH u tzv. *demilitariziranoj zoni*. Građansku su vlast, barem nominalno, preuzeli postojeći NOO-i. Oni, međutim, još uvijek nisu bili sposobni samostalno organizirati građansku upravu. Bila je to posljedica njihove nepripremljenosti za izlazak iz ilegalnosti, njihovog neadekvatno izgrađenoga unutarnjega ustrojstva i, dakako, postojećih ratnih prilika u kojima je briga za jačanje vojne komponente NOP-a imala prevagu. Naime, novačenje, organiziranje obrane zaposjednutoga područja, prikupljanje i evakuaciju ratnoga plijena preuzeli su organi vojnih vlasti ili pak zapovjedništva jedinica NOV i POH. Članovi NOO-a bili su, istina, uključeni u izvršavanje svih tih aktualnih zadataka, ali se njihovo pojedinačno uključivanje ne može tretirati kao sustavno djelovanje uspostavljenoga upravnoga aparata. Zbog neprecizno razgraničenih nadležnosti i zadataka između vojnih i civilnih

⁷⁷⁹ B. JAKOVLJEVIĆ, *2. istarska*, n.dj., str. 16-17; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 113; D. RIBARIĆ, *Borbena put 43.*, n.dj., str. 51; S. VUKELIĆ, *Hiljade boraca*, n.dj., str. 34.

⁷⁸⁰ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 112; D. RIBARIĆ, *Borbena put 43.*, n.dj., str. 51.

organa vlasti, dolazilo je do ispreplitanja funkcija, nesporazuma, sučeljavanja pa i samovoljnih postupaka.⁷⁸¹ To je, dakako, imalo negativne efekte na odnose unutar NOP-a i na politički kredibilitet koji je NOP inače stekao među stanovništvom.

3.4.1. Aktivnost vojne i civilne vlasti NOP-a u okrugu Gorski kotar od rujna do listopada 1943. godine

Najveći dio stanovnika Gorskoga kotara, poglavito onaj na anektiranome dijelu okruga, dočekao je slom Italije i raspad nametnutoga okupacijskoga sustava s neskrivenim zadovoljstvom. Slabe domobranske i oružničke posade u demilitariziranoj zoni, ostavši bez potpore svoga dotadašnjega saveznika, nisu bile u stanju, pa nisu ni pokušavale osigurati vlast upravnih organa NDH. Kompromitirane savezništvom s talijanskom okupacijskom silom, te su se upravne oblasti praktički ugasile. Istaknuti predstavnici civilne vlasti NDH koji su se pokušali povući zajedno s talijanskom vojskom, bili su uhićeni i sprovedeni u Drežnicu.⁷⁸² Četnički pokret koji se također oslanjao na talijansku vojnu silu, doživio je definitivni vojni poraz. Četnici s gomirskoga i moravičkoga područja koji su se, nakon dobivene amnestije, ponovno počeli organizirati i potajno naoružavati, bili su uhićeni. Od 175 uhićenih sud je njih 20 oslobodio, 15 osudio na smrt strijeljanjem, a ostali su bili osuđeni na prisilni rad.⁷⁸³ Ljevica HSS-a već je ranije prišla NOP-u,⁷⁸⁴ a u prvoj polovici 1943. godine prilaze mu i čelnici povezani s Jančikovićevom, odnosno Borićevom crikveničkom grupom. S obzirom na takav odnos vojnih i političkih snaga, aktivisti NOP-a su bez većih teškoća preuzeli vlast u čitavome okrugu.

Uspostavljanje vlasti NOO-a bilo je, međutim, samo formalne naravi. Naime, ni Okružni NOO pa, dakako, ni niži NOO-i nisu bili pripremljeni za organiziranje cjelokupnoga života u okrugu ni za obavljanje upravnih i sudskih poslova. Stoga su njihove akcije u pravilu ovisile o stajalištima komiteta KPH ili pak pojedinim njegovim članovima.⁷⁸⁵

⁷⁸¹ Razmjena soli s Paga za tekstil i kožu iz Slovenije koju su ugovorili ZAVNOH i Izvršni odbor OF Slovenije nije realizirana, jer je predstavnicima OF Slovenije sol zaplijenjena u Gorskome kotaru prilikom prelaska rijeke Kupe (Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Gospodarska problematika ZAVNOH-a. Izbor iz grade o soli*, Zagreb 1984., str. 132).

⁷⁸² O uhićenju i samoubojstvu tajnika Općinskog poglavarstava Brod na Kupi vidi u: N. RAČKI-Koljka, *Sjećanja na revoluciju*, n.dj., str. 98-99.

⁷⁸³ AVII, kut. 1952, reg. br. 9-1-6/11.

⁷⁸⁴ Usporedi izvještaj D. Mandića upućen M. Ninčiću 14. prosinca 1942. godine (Ljubo BOBAN, *Izvještaji dra fra Dominika Mandića jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi (1942-1943)*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 16, Zagreb 1984., str. 215).

⁷⁸⁵ Usporedi: Antun GIRON, *Kotar Čabar u narodnooslobodilačkoj borbi od listopada 1943. do travnja 1945. godine, Čabarski kraj u radničkom pokretu i NOB*, Rijeka-Čabar 1985., str. 239, 242 i 243; N. RAČKI-Koljka, *Sjećanja na revoluciju*, n.dj., str. 99 i 101.

Okružni NOO bez uspostavljenih odjela i stručnoga kadra nije postao stvarni središnji organ uprave. Stoga i nije mogao biti uspostavljen princip subordinacije, pa su Kotarski i niži NOO-i djelovali prema vlastitim potrebama i prosudbama ili pak u suradnji s nadležnim komitetima KPH. Premda je to ponegdje rezultiralo dobrim rješenjima,⁷⁸⁶ takvo djelovanje pokazuje da u vrijeme sloma Italije NOO-i u Gorskom kotaru još uvijek nisu izrasli u stvarne organe civilne vlasti. Oni, naime, ne djeluju samostalno, u skladu s uputama ZAVNOH-a, već se oslanjaju na stajališta i autoritet rukovodstva KPH. Upravo zbog slabosti NOO-a, u Gorskom kotaru ne dolazi do sporova u pitanjima nadležnosti između civilnih i vojnih organa vlasti. Izuzetak čini prosvjed ZAVNOH-a upućen zbog neovlaštenog raspolaganja sredstvima u poduzećima državnoga monopola.⁷⁸⁷ Naime, u Gorskom kotaru NOO-i izvršavali samo one zadatke koje su im povjeravala rukovodstva KPH ili pak one za koje vojne vlasti nisu pokazivale interesa. NOO-ima je, naime, bilo povjereno: zbrinjavanje povratnika iz talijanskih logora i internacije te prosvjetni i promidžbeni zadaci.

NOO-ima s područja delničkoga i čabarskoga kotara bilo je povjereno organiziranje prolaznih kuhinja u kojima je povratnicima iz internacije osiguravana prehrana na putu do odredišta.⁷⁸⁸ Osim toga, oni su bili dužni voditi brigu o smještaju i opskrbi povratnika iz internacije i koncentracijskih logora čije su kuće bile uništene, pokretna imovina opljačkana, a polja neobrađena i zapuštena.⁷⁸⁹ Članicama AFŽ-a povjereno je čišćenje i uređivanje školskih zgrada u kojima su do tada bile stacionirane talijanske okupacijske snage.⁷⁹⁰ Njihovim su zalaganjem školske zgrade ubrzo bile privedene svojoj namjeni. Istovremeno su NOO-i vršili opis školskih obveznika u osnovne i srednje škole. Do sredine rujna 1943. godine na području okruga radilo je 40 osnovnih i jedna srednja škola s ukupno 3.272 polaznika, tj. školovanjem je bilo obuhvaćeno 86 posto školskih obveznika s područja okruga.⁷⁹¹

U istom je razdoblju osnovan Propodjel ONOO-a, kojemu je OK KPH za Gorski kotar stavio u zadatak pružanje pomoći nižim NOO-ima na području agitacije i promidžbe te organiziranje tečajeva za izobrazbu odbornika.⁷⁹²

U okviru promidžbene aktivnosti Propodjel ONOO-a trebao je nastaviti s izdavanjem postojećih i pokretanjem novih listova. Prvenstveni mu je zadatak

⁷⁸⁶ U kotaru Čabar je npr. bio izrađen plan evakuacije ustanova i stanovništva u slučaju prodora njemačkih snaga (A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 237-238).

⁷⁸⁷ ZAVNOH/1943., n.dj., str. 405.

⁷⁸⁸ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 388.

⁷⁸⁹ A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 246-248.

⁷⁹⁰ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 388; isti, Kultumo-prosvjetna, n.dj., str. 158.

⁷⁹¹ Isto.

⁷⁹² A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 388.

bio pokretanje tjednika namijenjenog mladeži, ali to nije bilo ostvareno. Naime, do prodora njemačkih snaga Propodjel je uspio izdati ili umnožiti dva broja mjesečnika *Slobodni Goranin*, dva broja mjesečnika *Rodoljupka*⁷⁹³ i tjednik *Goranski vjesnik*.⁷⁹⁴

Stvarnu vlast u Gorskom kotaru imala je Intendantura GŠ NOV i POH, Operativni štab za Gorski kotar i zapovjedništva operativnih jedinica. Naime, vojne vlasti nisu vršile samo novačenje, evakuaciju vojnoga materijala, rušenje i zaprečivanje prometnica već su uz to provodile rekvizicije u ustanovama, poduzećima i novčanim zavodima. One su, dakle, obavljale i one poslove koji su spadali u nadležnost NOO-a.⁷⁹⁵ Takvim je postupcima, međutim, bila blokirana svekolika gospodarska aktivnost okruga, pa i redovna opskrba pučanstva. Takvo ponašanje vojnih vlasti nije bilo uvjetovano samo slabošću i nedovoljnom osposobljenošću NOO-a već i drugim razlozima. Naime, iako se rušenjem i zaprečivanjem prometnica nastojao spriječiti eventualni prodor njemačkih trupa, izvlačenje vojnoga materijala i drugih sredstava ukazuje da zapovjedništvo 13. divizije, pa i GŠ NOV i POH, nije računalo na mogućnost trajnog držanja čitavog područja okruga. Većina stanovnika, međutim, nije tako doživljavala novonastale prilike, a vlasti, s izuzetkom KNOO-a Čabar, nisu poduzimale nikakvih mjera zaštite civilnoga stanovništva u slučaju obnavljanja ratnih operacija. Upozorenja rukovodstava političkih organizacija da rat nije završen i da se narodnooslobodilačka borba nastavlja, bez preciznih naputaka i poduzimanja konkretnih mjera, nisu bila dostatna da bi pučanstvo shvatilo privremenost postojećih vojnih i političkih prilika.

3.4.2. Aktivnost vojne i civilne vlasti NOP-a u okrugu Hrvatsko primorje od rujna do listopada 1943. godine

Preuzimanje vlasti u okrugu Hrvatsko primorje nije nailazilo na prepreke političke naravi. Naime, nakon bijega četničkoga vodstva iz Sušaka, pročetničke i jugonacionalističke grupacije s otoka Krka i ulaska istaknutih pravaka HSS-a u ZAVNOH,⁷⁹⁶ NOP u okrugu praktički i nema suprotstavljene političke

⁷⁹³ *Rodoljupka*, glasilo AFŽ-a za Gorski kotar. Izdana su svega dva broja tog lista (V. BASTA, Štampa AFŽ-a, n.dj., str. 102; D. BOROJEVIĆ-ŠTERBERG, Bibliografija, n.dj., str. 443).

A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 388.

⁷⁹⁵ Takvi postupci vojnih vlasti i zapovjedništava operativnih jedinica nisu bili plod njihove samovolje. Oni su djelovali u skladu s naredbom GŠ NOV i POH od 19. rujna 1943., prema kojoj su bili dužni blokirati sva skladišta i drugo dok ih ne preuzme Glavna intendantura GŠ NOV i POH (*ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 405).

⁷⁹⁶ Bili su to: Ante Vrkljan iz Sušaka, Franjo Borić i ing. Nikola Brozina iz Crikvenice (*ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 439).

snage.⁷⁹⁷ Nedovoljno efikasno organiziranje civilne vlasti NOP-a nije, dakle, bilo uvjetovano oporbom određenih političkih grupa. Ono je proisteklo iz ustaljenoga načina rada dotada ilegalnih NOO-a, nedovršene izgradnje sustava nove vlasti, pa i spoznaje da se zaposjednuto područje neće moći trajno zadržati. Činjenica je, naime, da nakon sloma Kraljevine Italije Okružni NOO nema stalnoga sjedišta i da sve do kraja 1943. godine nema bilo kakvoga traga o sjednici toga najvišega organa civilne vlasti u okrugu Hrvatsko primorje.⁷⁹⁸ Naime, u tom se razdoblju ne osjeća djelovanje ONOO-a kao najvišeg nadležnog organa uprave za područje okruga. Njegovo se djelovanje, kao i u ranijim ilegalnim uvjetima, svodilo na politički angažman pojedinih članova u kotarima i općinama okruga. Dijelom je to, istina, i bilo nužno zbog još uvijek nepotpuno izgrađenoga subordiniranoga sustava NOO-a na području okruga i upravo tada nastalih promjena administrativnih međa, kako samoga okruga, tako i kotara unutar okruga.

Naime, tek 7./8. rujna bio je započet rad na konstituiranju Kotarskoga NOO-a Pag-Rab, koji je okončan tek nekoliko dana kasnije osnutkom Kotarskoga NOO-a na Rabu nadležnoga za područje triju otočnih općina: Pag, Novalja i Rab.⁷⁹⁹ Usporedno s tim, članovi Okružnoga NOO-a morali su pružiti pomoć malobrojnome i nedovoljno iskusnome Kotarskom NOO-u Senj u preuzimanju i organiziranju vlasti na području kotara.⁸⁰⁰ Konstituirajuća sjednica Općinskoga NOO-a Novi, zakazana za 9. rujna, prekinuta je, a njeni su se sudionici uključili u razoružavanje talijanske posade u Novome.⁸⁰¹ Inicijativni kotarski NOO Krk je svoju plenarnu sjednicu, u prisutnosti tajnika NOO-a, održao tek početkom listopada 1943. godine, što znači daje tek od tog vremena započeo i stvarno djelovati kao najviši organ uprave na otoku.⁸⁰²

U isto vrijeme, tj. nakon sloma Kraljevine Italije, nastaju značajne mijene dotadašnjih međa okruga Hrvatsko primorje i međa pojedinih kotara. Naime, kotar Kastav je izdvojen iz okruga Hrvatsko primorje i priključen pokrajini Is-

⁷⁹⁷ U tom se razdoblju kao oporba NOP-u, uglavnom ideološkoj orijentaciji njegova vodstva, može smatrati skupina političara u tzv. Građanskom odboru na Sušaku. Taj je odbor osnovan uz dozvolu njemačkoga zapovjedništva nakon povlačenja partizanskih snaga iz Sušaka. Vidi: A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 121-122; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 18, 34 i 74.

⁷⁹⁸ Od 29. srpnja do 2. studenoga 1943. ONOO za Hrvatsko primorje nije održao sjednicu (P. STRČIĆ, *Zapisi sjednica Okružnog*, n.dj., str. 56 i 64).

⁷⁹⁹ I. KOVAČIĆ, Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu, n.dj., str. 264; Z. PLEŠE, Razvoj NOP-a na otoku, n.dj., str. 272.

⁸⁰⁰ Kotarski NOO Senj još je početkom 1944. godine imao samo tri člana (Lj. PETROVIĆ, Prvo i drugo partijsko, n.dj., str. 224).

⁸⁰¹ Davorin JEŽIĆ, Prilog proučavanju razvitka i djelovanja organa narodne vlasti na području kotara Novi 1943-1945, *VZ 4*, Crikvenica 1985., str. 118.

⁸⁰² A. GIRON, Prva sjednica Plenuma, n.dj., str. 701-703; isti, Zapisnik prve sjednice, n.dj., str. 119.

tri.⁸⁰³ S obzirom na to, mijenja se i područje nadležnosti Kotarskog NOO-a. Ono se širi i na područje negdašnje Kastavštine, koje se nalazilo zapadno od rapalske granice,⁸⁰⁴ a grobničke općine prelaze u nadležnost Kotarskoga NOO-a Sušak.⁸⁰⁵ Novi se kotar Kraljevica nalazio tek u fazi nastajanja,⁸⁰⁶ pa još uvijek nisu bile definirane administrativne međe između kotara: Sušak, Kraljevica i Crikvenica. Goranske općine Fužine i Lič, koje su do tada bile u nadležnosti ONOO-a za Hrvatsko primorje, faktički se priključuju kotaru Delnice koji je sastavni dio okruga Gorski kotar.⁸⁰⁷

Krajem rujna 1943. godine, na temelju dogovora između predstavnika ZAVNOH-a i Okružnoga NOO-a, u administrativne je međe okruga Hrvatsko primorje bio uključen i cresko-lošinjski otočni prostor. Naime, oko 23. rujna Jakov Blažević izvješćuje ZAVNOH: *Dogovorio sam se s Okružnim No.O.O. za Primorje, da iako Cres spada Istri pošalju drugove na taj otok na rad.* J. Blažević je na Cresu boravio prije 23. rujna, dakle prije likvidacije četničke vlasti na Lošinju; zato vjerojatno i spominje samo Cres.⁸⁰⁸ To rješenje, međutim, nema značajku puke odredbe o proširenju okruga Hrvatsko primorje, već predstavlja konkretizaciju odluke ZAVNOH-a o sjedinjenju svih otuđenih hrvatskih krajeva s maticom zemljom.⁸⁰⁹ Kako su, međutim, vojno-političke prilike na tom otočnom prostoru bile potpuno različite od onih u ostalim dijelovima okruga, i uspostavljanje vlasti NOP-a imalo je drugačiji tijek.

3.4.3. Uključivanje cresko-lošinjskoga otočnoga prostora u administrativne međe okruga Hrvatsko primorje

Stanovnici cresko-lošinjskoga otočnoga prostora upoznali su ideje i program NOP-a tek nakon sloma Kraljevine Italije, tj. tek nakon desantne operacije 13. divizije i dolaska aktivista NOP-a iz drugih dijelova okruga Hrvatsko primorje.⁸¹⁰

⁸⁰³ Davor MANDIĆ, Organizaciona i kadrovska struktura narodnooslobodilačkih odbora na teritoriju kotara Kras (1942-1945. godina), *BZ* 12, Buzet 1988., str. 27; Dražen VLAHOV, Tri izvještaja iz Istre (jesen 1943), *VHARiP* 20, Rijeka 1976., str. 50.

⁸⁰⁴ A. GIRON, *Začeci i razvoj narodne*, n.dj., str. 22.

⁸⁰⁵ Zdenko PLEŠE, Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija na području Grobinštine 1943-1945. godine, *Grobinština u radničkom pokretu i revoluciji*, Rijeka 1981., str. 27.

sos p STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 99-100.

⁸⁰⁷ Antun GIRON - Ive ZURAK, Zapisnici sjednica Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Delnice 1943-1945. godine, *Historija* 5, Rijeka 1984., str. 250-251.

⁸⁰⁸ Dražen VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, delegata ZAVNOH-a i CK KPH iz Hrvatskog primorja i Istre ujesen 1943. godine, *VHARiP* 21, Rijeka 1977., str. 52.

^m Odluka je donesena 20. rujna 1943. godine (*ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 397).

⁸¹⁰ Izvještavajući Agitprop CK KPH o organiziranju dopisničke službe na Cresu i Lošinju 30. listopada 1943., OK KPH za Hrvatsko primorje navodi i sljedeće: *Ti ljudi tamo ne znaju ništa o našoj borbi* (HDA, KP-271/716).

Sa sustavnim se širenjem i promicanjem ideja NOP-a među stanovništvom otoka Cresa moglo započeti tek sredinom rujna. Stanovnici sela, koji su činili pretežni dio pučanstva, sačuvali su nacionalnu svijest i hrvatski jezik i nakon dva desetljeća talijanske vladavine. Stoga oni prihvaćaju program NOP-a, iako s izvjesnom rezervom, jer tu borbu za oslobođenje organiziraju i vode komunisti. U izvještaju KK KPH Krk s Cresa 23. listopada stoji i sljedeća konstatacija: *Narod se plaši da smo mi došli da ih sovjetiziramo, međutim mi im dokazujemo našu borbu i ciljeve.* To dokazivanje *borbom i ciljevima* vjerojatno se odnosilo na antifašističku i nacionalnooslobodilačku značajku NOB-a.⁸¹¹ Antifašistički i nacionalnooslobodilački program NOP-a imali su prevagu, pa aktivisti upućeni na Cres iz susjednih kotara ubrzo pronalaze brojne sljedbenike i suradnike. To im je omogućilo stvaranje organizacije USAOH-a, SKOJ-a pa i KPH. Naime, do kraja rujna na otoku je djelovalo šest odbora USAOH-a, a krajem listopada bio je osnovan i Općinski odbor. Istovremeno je osnovan i aktiv SKOJ-a od četiri člana, a u drugoj su polovici listopada djelovale organizacije KPH u Cresu i Malome Lošinju te jedna jedinica NOV i POH.⁸¹² Međutim, idejna osposobljenost članova omladinskih političkih organizacija, pa i članova KPH, bila je, što je i razumljivo, ispod razine članova tih organizacija u drugim dijelovima okružja.

U isto vrijeme aktivisti NOP-a nastoje stvoriti sustav NOO-a. Taj proces koji je započeo osnutkom Privremenoga gradskoga NOO-a u Cresu nakon 18. rujna,⁸¹³ nastavlja se osnivanjem seoskih NOO-a da bi bio dovršen oko 23. listopada izborom Općinskoga NOO-a Cres.⁸¹⁴ Osim Općinskoga NOO-a, bio je osnovan i Općinski narodni sud nadležan za prekršaje i građanske predmete. Za čitavo vrijeme svoga postojanja riješio je samo jedan predmet u kojemu je optuženi bio kažnjen novčanom kaznom.⁸¹⁵ Iako je time formalno bio uspostavljen cjelovit sustav civilne vlasti na otoku, novoosnovani su NOO-i u stvari obavljali zadatke političkih organa NOP-a. Stvarnu je vlast zadržala Komanda mjesta koja je raspolagala aparatom prinude. Ona je, naime, izvršila hapšenje pravaka PNF-a u Cresu, ona je izdavala naredbe, provodila novačenje i organizirala prijevoz novaka u jedinice NOV i POH na kopnu.

Prilike na otoku Lošinju u mnogočemu su se razlikovale od onih na Cresu. Većina je stanovnika bila koncentrirana u urbanim središtima u kojima je denacionalizatorska politika fašističkoga režima ostavila duboke tragove. Jure Meleh, jedan od aktivista koji je bio upućen na rad u Mali Lošinj, 18. listopada

⁸¹¹ HDA, KP-284/2155.

⁸¹² HDA, KP-271/698KP-284/2155; A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 45; *Corriere Istriano*, br. 277 od 24. XI. 1943.

⁸¹³ A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 42-43.

⁸¹⁴ HDA, KP-284/2155.

⁸¹⁵ Isto.

izvješćuje: *Fašizmu je uspjelo u većim mjestima odnarediti mlade ljude, koji su rođeni i odgojeni u posljednjih 25 godina, tako da većina mladih ljudi ne govori hrvatski jezik, pa se čak niti osjećaju Slavenima.*⁸¹⁶ Vladajući talijanski ili talijanizirani građanski sloj pokušavat će zadržati vlast, pa će njegova politička oporba biti trajno prisutna. U razdoblju vladavine ličkih četnika ti su krugovi formirali ilegalni Odbor javnoga spasa koji je nastavio djelovati i nakon poraza četničke grupacije. Jedinicama NOV i POH koje su uspostavile kontrolu nad otokom, novoosnovani Odbor javnoga spasa pokušava pokazati da se nalaze na talijanskome, privremeno okupiranome području. Zato je naredio da se na glavnome trgu istakne talijanska zastava. Međutim, novoosnovano je partizansko zapovjedništvo mjesta naredilo Odboru da skine talijansku i da do 27. rujna u 11 sati istakne jugoslavensku zastavu s petokrakom zvijezdom, jer je *Lošinj postao sastavni dio jugoslavenske republike*,⁸¹⁷ Od tada nestaje javnoga djelovanja toga odbora,⁸¹⁸ ali njemu bliski krugovi koriste pojedine čine samovolje partizanskih snaga, neprimjerene poteze i objektivne teškoće uspostavljene vlasti NOP-a radi poticanja nezadovoljstva među stanovništvom. Negativan je dojam na stanovništvo izazvala egzekucija zarobljenih četnika, zatim i rekvizicija 185 ovaca tvrtke *Allevamenti italiani animali da pelica* te njihovo klanje radi osiguranja opskrbe mesom. Time je, istina, bila uništena već uhodana proizvodnja kvalitetnih tepiha koja je izazvala i ukidanje na desetine radnih mjesta. Nerediteljnost i smanjena količina racionirane opskrbe neopravdano je pripisivana nesposobnosti i nebrizi partizanske vlasti. Posebno je nezadovoljstvo stanovnika talijanske narodnosti izazvano protjerivanjem 370 Talijana koji su se na otok doselili poslije 1918. godine. Sve to, kao i neuspjelo novačenje, koristili su protivnici NOP-a za poticanje nezadovoljstva i širenje vijesti o dolasku anglo-američkih snaga. Kada je 8. listopada na Lošinj zaista pristigla grupa anglo-američkih časnika i talijanskih vojnika, organizirane su demonstracije na kojima je oko 200 Lošinjana izražavalo privrženost Zapadnim saveznicima.⁸¹⁹

Usprkos oporbi probadoljanski orijentiranih građanskih krugova, NOP i na Lošinju uspijeva pridobiti hrvatsko stanovništvo, poglavito onaj njegov dio koji je nastavio sela i susjedne otočiće: Unije, Sušak, Sv. Petar i Ilovik.⁸²⁰

⁸¹⁶ Izvješće Jure Meleha iz Maloga Lošinja. Izvornik u HDA, fond ONOO za Hrvatsko primorje. Prijepis u posjedu autora.

⁸¹⁷ *Corriere Istriano*, br. 276 od 23. XI. 1943. godine.

⁸¹⁸ Vlast je preuzeo NOO Veli Lošinj osnovan 27. rujna. Prvi je predsjednik NOO-a bio član PCI, Giuseppe Privileggi (*Corriere Istriano*, br. 276 od 23. XI. 1943.).

⁸¹⁹ HDA, KP-272/729; *Corriere Istriano*, br. 276 od 23. XI.; Josip BROZ Tito, *Sabrana djela*, tom 17, Beograd 1984., str. 359; Jovan VASILJEVIĆ, Nemački desant na Cres i Lošinj u novembru 1943., *MG* 6, Beograd 1964., str. 843-850.

⁸²⁰ DAR, JU-52, kut. 139.

Prvi je NOO osnovan u Velom Lošinju već 27. rujna, a do 18. listopada NOO-i su djelovali u svim mjestima na otoku Lošinju i na susjednim otočićima.⁸²¹ Oko 23. listopada bio je izabran i Općinski NOO Lošinj, čime je formalno bila dovršena izgradnja sustava NOO-a na području lošinjske općine.⁸²² Međutim, stvarnu su vlast imala zapovjedništva mjesta u Velome i Malome Lošinju koja su, kao i na Cresu, izdavala naredbe, npr. o isticanju jugoslavenske zastave, o rekviziciji bicikala, zapljeni 500 kutija sardina tvrtke *Mazzola*, nepokretne imovine protjeranih Talijana itd.; ona su vršila rekvizicije, npr. posteljine u hotelima, hapšenja, npr. sekretara PNF-a i njegovih istomišljenika zbog sabotiranja novačenja i povratka unovačenih iz Senja, uhićenje njemačkih državljana itd.⁸²³

Nakon formiranja općinskih NOO-a za Cres i Lošinj, u Velom je Lošinju početkom studenoga 1943. godine konstituiran Kotarski NOO Lošinj-Cres koji je u Okružni NOO za Hrvatsko primorje kao svoga predstavnika delegirao dr. Uroša Jakšu.⁸²⁴ Tako je i formalno-pravno cresko-lošinjski otočni prostor postao jedan od kotara okružja Hrvatsko primorje, a preko njega pak područje koje je u nadležnosti ZAVNOH-a.

3.5. ODNOS KOALICIJE TALIJANSKIH ANTIFAŠISTIČKIH STRANAKA I NOP-a PREMA NACIONALNOME PITANJU I DRŽAVNOPRAVNOME STATUSU ISTRE

Nakon akcije ustaničkih snaga, u najvećem su dijelu Istre vlast preuzele partizanske komande mjesta koje su osnovali aktivisti NOP-a, tj. pristaše borbe za nacionalno oslobođenje istarskih Hrvata. Međutim, u Bujama, Poreču, Rovinju i Vodnjanu vlast su preuzeli odbori javnoga spasa koje su osnovale pristaše talijanskih antifašističkih stranaka: Demokršćanske, Stranke akcije, Republikanske stranke, PCI i *Katolika*. U tim je odborima prevladao utjecaj građanskih stranaka koje žele sačuvati i postojeći državnopravni status Istre i postojeće

⁸²¹ Djelovala su tri mjesna i sedam seoskih NOO-a (Izveštaj Jurja Meleha iz Maloga Lošinja od 18. listopada 1943. godine. Izvornik u HDA. Prijepis u posjedu autora). Pred kraj listopada bio je osnovan i NOO na Iloviku (DAR, JU-52, kut. 139). U mom radu o NOB-u na otocima Cresu i Lošinju netočno je navedeno da su u Velom Lošinju, Nerezinama, Cunskom i na otočiću Sv. Petar djelovali samo povjerenici NOP-a (vidi: A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 45).

⁸²² Povjerenici NOP-a (vidi: A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 45). Izveštaj Jurja Meleha iz Maloga Lošinja od 18. listopada 1943. godine (Izvorniku HDA. Prijepis u posjedu autora).

⁸²³ *Corriere Istriano*, br. 276 od 23. XI. 1943. i br. 277 od 24. XI. 1943.

⁸²⁴ DAR, JU-52, kut. 139. U mom radu o NOB-u na otocima Cresu i Lošinju netočno je navedeno da Kotarski NOO Cres-Lošinj nije bio osnovan (vidi: A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 46).

društvene odnose. U skladu s programom talijanske Nacionalne fronte akcije, istarski odbori javnoga spasa teže obnovi parlamentarne demokracije kojom će, u okvirima talijanske države, biti osigurana kulturna autonomija Slavenima Julijske krajine. Naime, Demokršćanska je stranka zastupala tezu da su istočne granice Italije već utvrđene ugovorima legitimnih predstavnika Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Italije sklopljenima u *uvjetima pune slobode i ravnopravnosti* država potpisnica, pa se one ni na koji način ne mogu dovesti u pitanje. Slavenskoj manjini u granicama Kraljevine Italije demokršćani su priznavali pravo na kulturnu autonomiju, pod uvjetom da to isto Jugoslavija osigura talijanskoj manjini na području Dalmacije. Stranka akcije također je zauzimala stajalište da su istočne granice Kraljevine Italije već definirane međudržavnim ugovorima, pa se ne može postavljati pitanje prava Italije na Julijsku krajinu, nego se može samo raspravljati o pravima slavenske manjine na kulturnu i administrativnu autonomiju. *Katolici*, članovi Katoličke akcije (L'Azione cattolica) koje predvodi talijansko svećenstvo, zalažu se za legalitet talijanske državne vlasti, socijalnu pravdu kao jedno od univerzalnih kršćanskih načela i pravo Slavena na upotrebu materinog jezika u crkvenim obredima. Republikanska stranka, koja je u međuraću imala brojne pristaše među Talijanima Istre, ostaje na pozicijama Mazzinijevog iredentizma. Zalaže se za regionalnu autonomiju i demokratsku Italiju u kojoj će Talijani i Slaveni biti izjednačeni u nacionalnim pravima. Pristaše te stranke aktivno djeluju među talijanskim stanovništvom istarskih gradova još prije pada Mussolinija. PCI je pokretanje rasprave o državnim granicama u Julijskoj krajini smatrala preuranjenim i štetnim za jedinstveni otpor fašizmu. Međutim, za razliku od ostalih talijanskih antifašističkih stranaka, zauzimala je stajalište da to pitanje treba riješiti plebiscitom, ali tek nakon rata.⁸²⁵ S takvom se političkom orijentacijom uglavnom slaže i crkvena hijerarhija i talijansko svećenstvo u Istri. Tako je npr. tršćansko-koparski biskup Antonio Santin 30. studenoga 1943. pisao kardinalu Maglioneu: (...) *Englezi i Amerikanci bi načinili najveću nepravdu i negirali bi ciljeve zadnjeg rata kada bi s mirom odijelili Trst i Istru od Italije. Sadašnje se granice mogu revidirati, ali grad Trst, i talijanski dio Istre, koji obuhvaća sve veće centre koji su talijanski po prošlosti, jeziku, kulturi i raspoloženju građana, ne mogu se otcijepiti od Majke Domovine (...).*⁸²⁶

Očito su, dakle, na političkoj sceni Istre bila prisutna dva antifašistička pokreta: NOP kao sastavni dio oslobodilačkoga pokreta Hrvatske u okupiranoj Kraljevini Jugoslaviji i Nacionalna fronta akcije kao sastavni dio pokreta ot-

⁸²⁵ HDA, KP-286/1; AVII, Hrvatska II./62; E. APIH, *Italia, fascismo*, n.dj., str. 63-64, 456 i 459; F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 197-199; Dragovan ŠEPIĆ, *Talijanski antifašisti u emigraciji i pitanje Julijske krajine*, PM 9, Pazin 1979., str. 234.

⁸²⁶ Ćiril PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941-1945.*, Zagreb 1982., str. 81.

pora (Resistenza) nastaloga u Kraljevini Italiji. Međutim, njihova antifašistička orijentacija nije mogla postati kohezijskom silom. Naime, nacionalni, socijalni i državotvorni ciljevi hrvatske nacionalne fronte u Istri okupljene oko programa NOP-a, u potpunoj su suprotnosti s političkom platformom koalicije talijanskih antifašističkih stranaka koju zastupaju odbori javnoga spasa.

3.5.1. Program Nacionalne fronte akcije i Frausinov koncept jedinstvene antifašističke fronte Istre

Aktivnošću Nacionalne fronte akcije nakon sloma Kraljevine Italije rukovodi ilegalni Odbor nacionalnoga oslobođenja sjeverne Italije (Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia - CLNAI) sa sjedištem u Milanu. Odbor je osnovan odmah nakon 8. rujna i u početku nosi naziv *Il Comitato di Liberazione per l'Italia Settentrionale*. Osnovan je s ciljem da organizira otpor njemačkim okupacijskim snagama i Mussolinijevoj RSI. U kontaktima s vladom Velike Britanije, koji su uspostavljeni u Švicarskoj, CLNAI je pokušavao ishoditi priznanje legitimnoga i priznatoga predstavnika talijanskoga naroda.⁸²⁷ Funkcija regionalnoga odbora za čitavu Julijsku krajinu povjerena je tršćanskome Odboru koji će djelovati pod nazivom Odbor nacionalnoga oslobođenja Julijske krajine (Il Comitato di Liberazione nazionale per la Venezia Giulia - CLNKG). Prvi se odbor raspao u prosincu 1943. godine nakon uhićenja predstavnika PSI Puechera, predstavnika Pd'A Foschiattija, predstavnika DC Tanasca i predstavnika PCI Pisonija. Novije CLNKG formiran 13. lipnja 1944. u prostorijama katoličkoga tjednika *Vita Nuova*. Predsjednik mu je bio Edoardo Marzari (*Katolik*), tajnik Paolo Reti (*Katolik*), blagajnik Fausto Pecorari (*Katolik*), a članovi: Luigi Cividin (DC), Luigi Frausin (PCI), Umberto Feluga (Pd'A), Robba (PSI) i ing. Selem (Liberalna stranka).⁸²⁸ Cilj je CLNAI ostvariti program Nacionalne fronte akcije u novonastalim uvjetima njemačke okupacije talijanskoga državnoga teritorija. CLNAI je faktički rukovodno tijelo koalicije talijanskih antifašističkih stranaka u kojoj svaka stranka zadržava svoj politički aparat i svoju posebnost, pa, dakako, i svoj specifični politički program. To pak, u krajnjoj konzekvenci, određuje različito viđenje budućnosti državnopravnoga statusa Istre, položaja i prava njenoga stanovništva hrvatske narodnosti. Za Demokršćansku stranku, *Katolike*, Stranku akcije, Republikansku i Socijalističku stranku, talijanski se suverenitet i postojeći društveni odnosi u Istri ne mogu dovesti u pitanje. Tak-

⁸²⁷ F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 60-87.

⁸²⁸ G. FOGAR, *Sotto l'occupazione*, n.dj., str. 227; A. SANTIN, *Trieste*, n.dj., str. 33-34. Nakon Frausina uhićenja u kolovozu 1944. godine, CLNKG nastavlja djelovati bez predstavnika PCL. Treći CLNKG osnovan je krajem veljače 1945. godine, nakon uhićenja don Marzarija. Novi su CLNKG činili: dr. Rinaldini, ing. Spaccini (DC), Giovanni Paladin (Pd'A), Carlo Shifer (PSI) te predstavnik Liberalne stranke Biagio Marin (A. SANTIN, *Trieste*, n.dj., str. 33-34).

vom programskom orijentacijom te stranke ne mogu osigurati podršku mase hrvatskog seljaštva pa ni istarskoga radništva. One nalaze uporišta među malobrojnim pripadnicima talijanskoga ili talijaniziranoga građanskoga sloja, talijanskom inteligencijom, talijanskim veleposjednicima i talijanskim svećenstvom u Istri.

Opredjeljenje talijanskoga svećenstva i crkvene hijerarhije u Istri za program koalicije antifašističkih stranaka Italije, koji je suprotan programu NOP-a, nije imalo ishodište u ideološkim razlikama između Katoličke crkve i komunističke. Naime, ideološke razlike ne priječe talijansko svećenstvo i *Katolike* da u CLNVG-u surađuju s talijanskim komunistima. Štoviše, inicijativu za osnutak tršćanskoga CLN-a, u koji ulaze i predstavnici PCI, dao je don Edoardo Marzari, koji kasnije obnaša i funkciju predsjednika CLNVG-a. Biskup Antonio Santin bio je ne samo upoznat već je i podupirao političku aktivnost CLNVG-a.⁸²⁹ Uostalom, biskup A. Santin je svoje stajalište prema NOP-u eksplicitno iznio u pismu koje je 20. kolovoza 1943. uputio tršćanskom prefektu Giuseppeu Cucozzi rečenicom: *Partizane treba u borbi suzbiti, jer su neprijatelji Italije.*⁸³⁰ Program talijanizacije porečko-pulskog biskupa, Rafaela Radossija, izdašno su pomagali talijanski državni organi. Njegova politička aktivnost kojom nastoji suzbiti širenje NOP-a, zabilježena je još u svibnju 1943. godine.⁸³¹ Razlaz s komunistima u CLNVG-u nije imao ishodište u ideološkim razlikama, nego u zahtjevu tadašnjega predstavnika PCI u CLNVG-u, Pina Gustinčića, da se Slavenima u Julijskoj krajini prizna pravo na odcjepljenje od Italije.⁸³² To pak ne znači da ideološke razlike nisu postojale i da Katolička crkva nije nastojala suzbiti utjecaj komunista u redovima radnika. O tome svjedoči izlaganje pape Pija XII. od 13. lipnja 1943. pod naslovom *Agli operai italiani* i obraćanja biskupa Santina tršćanskim poduzetnicima, *Una parola franca ai capitalisti*, a zatim i radnicima, *Una parola franca ai operai*, u kojima se kritički osvrnuo na marksistički svjetonazor.⁸³³

Dakle, programska orijentacija, nacionalna i klasna pripadnost pristaša vodi talijanske stranke i talijansko svećenstvo u direktnu konfrontaciju s NOP-om. Stoga oni sa svojim odborima javnoga spasa i nisu bili u stanju zadržati vlast u razdoblju rujanskog pokreta hrvatskog seljaštva Istre.

Pulski se Odbor javnoga spasa raspao već 9. rujna poslije neuspjelih demonstracija. Nakon ulaska njemačkih snaga u Pulu, dio je članova toga odbora bio

⁸²⁹ G. FOGAR, *Dall'iredentismo*, n.dj., str. 137-138.

⁸³⁰ A. SANTIN, *Trieste*, n.dj., str. 14-16.

⁸³¹ HDA, KP-286/1; B. MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni*, n.dj., str. 560.

⁸³² Teodoro SALA, *La crisi finale nel Litorale adriatico 1944-1945*, Udine 1962., str. 135.

⁸³³ A. SANTIN, *Trieste*, n.dj., str. 53-55 i 63-65.

uhićen, a dio se, ovisno o opredjeljenju, uključio u NOP ili pak u tršćanski CLN.⁸³⁴

Odbor javnoga spasa u Poreču već je 14. rujna bio prisiljen vlast u gradu predati pristašama NOP-a.⁸³⁵ Odbor javnog spasa u Vodnjanu, koji je prihvaćao suradnju s NOP-om, prestao je djelovati 11. rujna, nakon prodora njemačkih trupa.⁸³⁶ U Bujama je vlast iz ruku Odbora javnog spasa preuzela Komanda mjesta lijeve orijentacije, koja surađuje sa snagama NOP-a. U Grožnjanu, Labinu i Umagu vlast su preuzela zapovjedništva mjesta koja su pod utjecajem PCI. Komanda mjesta Grožnjan zadržala je vlast sve do prodora njemačkih snaga početkom listopada.⁸³⁷ Na čelu Komande mjesta Labin stajali su članovi PCI koji se opredjeljuju za jedinstvenu akciju antifašističkih snaga. Međutim, ni oni ne odobravaju nacionalnooslobodilački program NOP-a.⁸³⁸ U Umagu su vlast preuzeli *gapisti* koji slijede politički smjer PCI u Nacionalnoj fronti akcije. Međutim, nakon ulaska dijelova 2. istarske brigade u Umag, na čelo Komande mjesta postavljen je pristaša NOP-a.

Djelovanje Odbora javnoga spasa u Rovinju nije podržavalo gradsko vodstvo PCI, iako su komunisti imali svoje predstavnike u Odboru.⁸³⁹ Stoga ono traži pomoć snaga NOP-a i tek uz njihovu podršku uspijeva preuzeti vlast u gradu.

Dakle, od odbora javnog spasa ili pak zapovjedništava mjesta, koja su osnovala talijanske antifašističke stranke, održali su se tek oni koje je osnovala PCI. Na to je pak utjecala kako istovjetna ideološka orijentacija talijanskih i hrvatskih komunista, tako i razlika između stajališta talijanskih građanskih stranaka i PCI prema rješavanju nacionalnoga pitanja i državnopravnoga statusa Istre. To je stajalište još u kolovozu 1943. godine formulirao Luigi Frausin, jedan od istaknutih vođa Tršćanske federacije PCI. On je, naime, iznio tezu o nužnosti stvaranja široke fronte antifašističkih snaga u koju bi ušli: radnici, antifašističke stranke, Talijani i Slaveni. Zadatak je fronte organizirati antifašističku borbu. Budući da uspjeh te borbe ovisi o jedinstvu unutar fronte, u aktualnom

⁸³⁴ Giulio Smareglia i Stefano Califfi su napustili Pulu i uključili se u NOP, dok je Guido Miglia pobjegao u Trst gdje je aktivno radio za tršćanski CLN (G. FOGAR, *Dall'iredentismo*, n.dj., str. 172).

⁸³⁵ Delegaciju koja je ustanicima predala vlast u gradu činili su: dr. Petar Burić, dr. Francesco Amoroso, dr. Francesco Sbisà, Augusto Giustiniani i jedan talijanski časnik (H. BURŠIĆ, *Narod Poreštine*, n.dj., str. 276).

⁸³⁶ Na čelu Odbora stajao je *Katolik* Luciano Diana, a članovi su bili bivši politički zatvorenici, jedan Hrvat koji nije bio član KPH te dva bivša člana PNF-a (G. FOGAR, *Dall'iredentismo*, n.dj., str. 166).

⁸³⁷ A. GIRON, *Neki problemi razvoja NOP-a*, n.dj., str. 10.

⁸³⁸ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 13 i 24.

⁸³⁹ Predstavnici PCI u Odboru javnog spasa bili su Francesco Rocco i Matteo Nadovich (L. GIURICIN - A. GIURICIN, *Aldo Rismondo*, n.dj., str. 311; G. PRIVILEGGIO, *La lotta dei giovani comunisti*, n.dj., str. 308).

su trenutku nepoželjne rasprave o državnim granicama.⁸⁴⁰ S tako formuliranim ciljevima PCI ostaje u okvirima programske orijentacije Nacionalne fronte akcije, ali istovremeno nudi suradnju Slavenima Julijske krajine, s time da moguću korekciju državnih granica a priori ne odbacuje, već rješavanje toga pitanja odgađa za poraće. S obzirom na to, klasni sastav svoga članstva i svoju načelnu orijentaciju na klasnu borbu, PCI u rujanskim danima prihvaća suradnju s NOP-om, iako se ne slaže sa svim postavkama njegova nacionalnooslobodilačkoga programa. Stoga većina zapovjedništava mjesta koja su pod utjecajem PCI ili pak njenih simpatizera, nastavlja djelovati u suradnji s NOP-om; zato članovi PCI traže potporu vojnih snaga NOP-a ili im pak pristupaju. Istina, PCI je u Istri prisiljena surađivati jer nije u stanju pokrenuti šire akcije. Bila je to posljedica brojnih činilaca: programa prihvatljivoga samo za talijansko ili talijanizirano radništvo,⁸⁴¹ gubitaka kadrova u razdoblju fašističke diktature,⁸⁴² neaktivnosti organizacija i zakašnjeloga napuštanja strogo konspirativnoga rada.

Dakle, kompromisni program kojim PCI nastoji zadržati svoje pozicije u CLN-u i izbjeći konfrontaciju s NOP-om, bio je dobra osnova za suradnju. Taj program, međutim, nije mogao postati temeljem jedinstvenoga djelovanja jer je sadržavao tendencije koje su za NOP Istre bile neprihvatljive. Ako bi, naime, prihvatio Frausinov koncept jedinstvene fronte, NOP bi se odrekao svoje političke samobitnosti i sveo bi se na reprezentanta slavenskog pučanstva Julijske krajine u CLN-u. To pak znači da bi, u najboljem slučaju, bio tretiran kao jedan od ravnopravnih čimbenika u okvirima Resistenze. Postao bi, dakle, sastavni dio talijanskoga pokreta otpora koji pristaje da se rasprava o državnim granicama inicira tek nakon pobjede nad fašističkim silama. Time bi faktički nestao s političke scene kao sastavni dio NOP-a Hrvatske, koji na temelju narodnosnoga principa traži sjedinjenje Hrvata Istre s matičnim narodom. Štoviše, morao bi se odreći svoga programa socijalnoga oslobođenja, faktički programa revolucionarnih mijena, koji je privlačan za radništvo i siromašno seljaštvo bez obzira na nacionalnu pripadnost. Naime, dokumenti o rujanskome ustanku u Istri svjedoče o socijalno-revolucionarnoj orijentaciji ustanika. Tako u izvješću Milke Milenić od 10. rujna 1943. stoji: (...) *Inače po svim selima viju se crvene zastave. Skakutanje s linije, ali ne moie se sve spriječiti (...).*⁸⁴³ U izvješću upućenome OK KPH za Hrvatsko primorje od 10. listopada 1943. stoji: (...)

⁸⁴⁰ E. APIH, *Italia, fascismo*, n.dj., str. 456.

⁸⁴¹ Hrvatsko seljaštvo, ali i seljaštvo uopće koje čini 54,8 posto aktivnog stanovništva Istre, u programu PCI ne nalazi svoj vlastiti interes. Stoga istarski seljak taj program ne prihvaća, naime: *Alije bio spreman ginuti za stvar, koja po njegovom sudu, nije bila njegova* (Andrea BENUSSI, *Ricordi di un combattente istriano*, Zagreb 1951., str. 81).

⁸⁴² Od 1926. do 1940. godine pred Specijalnim sudom za zaštitu države vođeno je 115 procesa protiv komunista iz Pulske pokrajine (A. DEL PONT, *Aula IV*, n.dj., str. 31-416).

⁸⁴³ Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 313.

Nego jedna druga stvar tjera nas na ozbiljno razmišljanje, a to je linija NOB. Uz svo nastojanje i pažnju narodno oružani ustanak ispoljava tendencije soc. revolucionarnog karaktera kod ovdašnjeg naroda uopće, što će svakako imati svoje posljedice prema odnosu zapadnih saveznika, ukoliko neuspijemo otkloniti tu opasnost lijevog skretanja (...).⁸⁴⁴ U obavještajnome izvješću iz Istre od 6. studenoga 1943. Zvonko Babić piše: (...) *Narod se smatra hrvatskim, a na jednom mitingu gdje se nakon mitinga pjevalo "Marjane Marjane" dok su politički radnici pjevali "Naš barjak slobode", narod je pjevao "Naš barjak črljeni (...).*⁸⁴⁵ Naime, u Istri, gdje je bogati sloj veleposjednika, poduzetnika, regnicola talijanske narodnosti, nacionalno se pitanje nije moglo odvojiti od težnje za socijalno-revolucionarnim mijenama.

Dakle, ulazak u jedinstvenu frontu, utemeljenu na konceptu PCI, značio bi odustajanje od ostvarenoga konsenzusa hrvatskih narodnjaka i hrvatskih komunista u okviru NOP-a. Bio bi to u stvari pristanak na likvidaciju NOP-a, što, dakako, istarsko rukovodstvo KPH nije moglo prihvatiti iz više razloga. Naime, nacionalno oslobođenje i sjedinjenje istarskih Hrvata s matičnim narodom nije bila puka parola, već istinsko opredjeljenje istarskoga rukovodstva KPH. Osim toga, prihvaćanje Frausinovoga koncepta značilo bi odvajanje od narodnjačke većine i neminovni silazak KPH s političke scene u Istri. Štoviše, bio bi to politički fijasko NOP-a Hrvatske u cjelini, jer su sve druge hrvatske političke struje,⁸⁴⁶ pa i one tvorno sukobljene s NOP-om,⁸⁴⁷ ne samo isticale nego i zahtijevale oživotvorenje prava većinskoga hrvatskoga stanovništva Istre na sjedinjenje s matičnim narodom.

3.5.2. **Odluke predstavničkih tijela NOP-a Hrvatske o sjedinjenju Istre s državom matičnoga naroda**

Osiguravši podršku narodnjačke većine, NOP Istre je nakon sloma Kraljevine Italije postao dominantan politički i vojni čimbenik na Istarskome

⁸⁴⁴ MGR, neregistrirani faksimil, prijepis u posjedu autora.

⁸⁴⁵ Antun GIRON, Izvještaj Zvonka Babića-Žulje o prilikama u Istri krajem listopada 1943. godine, *VHARIP* 26, Pazin-Rijeka 1983., str. 162.

⁸⁴⁶ To iznosi središnjica HSS-a oko Mačeka. Juraj Kmjević npr. u izbjegličkoj vladi inzistira da se velikim silama Antifašističke koalicije službeno dostave teritorijalni zahtjevi prema Italiji. U programatskim spisima središnjice oko Mačeka ističe se pravo hrvatskoga naroda na cjelokupnost hrvatskih zemalja (A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 91-92; B. KRIZMAN, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 403-421 i 459-460; B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 102, 126-129 i 188-189; M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 169).

⁸⁴⁷ Bez obzira na stvarane mogućnosti realizacije, činjenica je da je NDH donijela odluku o poništenju Rimskih ugovora, osnovala Ministarstvo za oslobođene krajeve nadležno i za hrvatski dio markgrofovije Istre te tiskala zemljovide s ucrtanom *Velikom župom Rašom* (A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 8, 21-22 i 128).

poluotoku. Ne ulazeći u konfrontaciju, ali i ne osvrćući se na prosvjede PCI,⁸⁴⁸ rukovodstvo NOP-a Istre je već u razdoblju ustanka pristupilo realizaciji svoga programa nacionalnoga oslobođenja istarskih Hrvata. Na sastanku održanom 13. rujna 1943., nakon konstatacije da se narod Istre oslobodio vlastitim snagama, Okružni NOO, kao najviše predstavništvo NOP-a Istre, donosi odluku o sjedinjenju Istre s Hrvatskom.⁸⁴⁹ Odluku je u obliku proglašenja tiskao Agitprop OK KPH za Hrvatsko primorje, koji je 16. rujna prenesen i objavljen u Istri.⁸⁵⁰ Odluci Okružnoga NOO-a za Istru i njenome sadržaju, OK KPH za Hrvatsko primorje upoznao je CK KPH 17. rujna 1943. godine.⁸⁵¹

Izvješće o uspjehu oružanog ustanka u Istri i odluka Okružnoga NOO-a o sjedinjenju Istre s Hrvatskom bili su, bez sumnje, poticajni za vojno i političko rukovodstvo NOP-a Hrvatske. Naime, svega dva dana nakon izvješća koje je uputio OK KPH za Hrvatsko primorje, GS NOV i POH upućuje pomoć istarskim ustanicima, a dan kasnije, tj. 20. rujna 1943., ZAVNOH donosi odluku s nesumnjivim državnopravnim značajkama.⁸⁵² Naime, pozivajući se na načelo o samoopredjeljenju naroda⁸⁵³ i na činjenicu da se stanovništvo hrvatskih krajeva oslobodilo vlastitim snagama, ZAVNOH je u prvim dvjema točkama odluke proglasio ništetnim sve ugovore, sporazume i konvencije jugoslavenske vlade i vrhovništva NDH o ustupanju hrvatskih krajeva Italiji. U trećoj je točki odluke proglasio sjedinjenje: Istre, Rijeke, Zadra, Lošinja, Cresa, Lastova, kvarnerskih otoka, dijelova Gorskog kotara i Kvarnerskog primorja, Dalmacije i dalmatinskih otoka Hrvatskoj, a preko nje Jugoslaviji. U četvrtoj se točki talijanskoj manjini u tim krajevima zajamčuje autonomija, a u petoj se točki navodi da se o donesenoj odluci obavještavaju sile Antifašističke koalicije.⁸⁵⁴ O

⁸⁴⁸ Detaljnije u: D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 13, 24, 27-31 i 32.

⁸⁴⁹ Vinko ANTIĆ, *Oslobođenje Istre i pazinska odluka o sjedinjenju s domovinom*, Rijeka 1978., str. 60; isti, *Uključivanje Istre u NOP*, n.dj., str. 190; Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 390; *Naprijed*, Organ komunističke partije Hrvatske, br. 22 od 15. rujna 1943. godine.

⁸⁵⁰ Objavljeni primjerci proglašenja s odlukom Okružnoga NOO-a za Istru nisu istovjetni. Razlikuju se po tipu slova, tekstu i potpisu izdavača. To, međutim, ne može dovesti u sumnju autentičnost proglašenja jer o njegovu tiskanju svjedoče primarna povijesna vrela. Agitprop OK KPH za Hrvatsko primorje izvješćuje: (...) *Za Istru izdali smo poseban letak-proglas "Narodu Istre" koji je bio prva objava oslobođenja Istre i njena priključenja Hrvatskoj (...)*. Vidi: HDA, KP-283/2009.

⁸⁵¹ Prema tome je izvješću proglas otisnut i prenesen u Istru 16. rujna 1943. godine (HDA, KP-27/1683).

⁸⁵² Državnopravnom odlukom ZAVNOH-a, istina unilateralnom, Istra je i de facto postala sastavnim dijelom federalne države Hrvatske u nastajanju (detaljnije u: Hodimir SIROTKOVIĆ, *Državno-pravno značenje odluka Okružnog NOO-a za Istru, ZAVNOH-a i AVNOJ-a o sjedinjenju Istre s Hrvatskom i Jugoslavijom*, *PM* 12, Pazin 1983., str. 25). U tome i jest bitna razlika između te odluke, note jugoslavenske kraljevske vlade u izbjeglištvu, stajališta HSS-a, odluka i zahtjeva NDH.

⁸⁵³ Formulirajući preambulu odluke, ZAVNOH se očito oslanjao na postavke Atlantske povelje, ali bez sumnje i na odluku Okružnoga NOO-a za Istru od 13. rujna.

⁸⁵⁴ Usporedi: V. ANTIĆ, *Uključivanje Istre u NOP*, n.dj., str. 192; *ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 397.

donesenoj je odluci ZAVNOH izvijestio i vrhovnoga komandanta NOV i POJ, koji je odluku u načelu podržao, ali je istovremeno dao i nekoliko kritičkih primjedbi. Primjedbe Josipa Broza Tita prenesene su radiovezom Generalštabu NOV i POH 1. i 2. listopada 1943. godine.⁸⁵⁵ Prva se primjedba odnosi na formulaciju točke 4. ZAVNOH-ove odluke o pravu talijanske manjine na autonomiju. Upozorava se, naime, da se zajamčeno pravo može odnositi na kulturnu, a ne na političku autonomiju, pa je u tom smislu odluku trebalo precizirati. Druga se primjedba odnosi na točke 1. i 2. kojima ZAVNOH proglašava ništetnim ugovore o državnim granicama. Prigovara se, naime, što je ZAVNOH, proglašavajući ništetnim ugovore kojima su bili otuđeni dijelovi hrvatskoga nacionalnoga teritorija, preuzeo funkciju nositelja državnoga suvereniteta. Prema prosudbi Josipa Broza Tita, nositelj je državnog suvereniteta AVNOJ, pa je bez njegova potpisa deklaracija o poništenju međudržavnih ugovora nevažeća. Štoviše, on procjenjuje da postupak ZAVNOH-a *znači separatizam protiv kojeg su svi saveznici*. Na temelju zamjerki Josipa Broza Tita može se zaključiti sljedeće: Odluka o priključenju otuđenih hrvatskih krajeva matici zemlji samostalni je akt ZAVNOH-a za čije donošenje nije traženo ničije odobrenje. To pak znači da se ZAVNOH doista smatrao suverenom državnom vlašću na području Hrvatske, što je bilo u skladu s programom NOP-a o federativnom uređenju buduće jugoslavenske države. Naime, u točki 3. ZAVNOH-ove odluke izrijekom je navedeno da se otuđeni hrvatski krajevi priključuju Hrvatskoj, *a preko nje novoj demokratskoj, bratskoj zajednici naroda Jugoslavije, za koju se naši narodi bore*. Dakle, u aktu ZAVNOH-a zapravo nema separatističkih tendencija na koje se kritički osvrće Josip Broz, pa je opravdano postaviti pitanje zbog čega je ona našla mjesto u njegovim primjedbama. S obzirom na kontekst dane primjedbe, ona je možda tek procjena mogućega stajališta sila Antifašističke koalicije prema samostalnoj državopravnoj odluci ZAVNOH-a. Moguće je, međutim, daje pojmom separatizam okvalificiran postupak stavljanja rukovodstva NOP-a Jugoslavije pred gotov čin, u čemu se onda može naslutiti i izvjesna doza osobne povrijeđenosti vrhovnoga komandanta NOV i POJ, Tita.

Odlukom Okružnog NOO-a za Istru i ZAVNOH-a obilježen je kraj jednoga procesa koji se odvijao od druge polovice 1941. godine. Tim je odlukama bilo sankcionirano stvarno stanje koje je u Istri nastalo nakon sloma Kraljevine Italije. Naime, u Istri su faktički prestali funkcionirati upravni i sudski organi Kraljevine Italije, a vlast su preuzela partizanska zapovjedništva mjesta. Dakle, na oslobođenome su području Istre upravljali vojni organi NOP-a, pokreta koji je stvarao Federalnu Državu Hrvatsku. Civilnu je vlast te nove federalne države

⁸⁵⁵ ZDNOR, II., 10, str. 328-329. Usporedi: H. SIROTKOVIĆ, Državno-pravno značenje odluka, n.dj., str. 25.

u nastajanju predstavljao Okružni NOO, iako zbog specifičnih prilika nije uspio ostvarivati funkcije središnjega organa uprave u Istri. Naime, zbog postojećih vojno-političkih prilika i nedostatka iskusnih vojnih kadrova, funkcije u zapovjedništvima mjesta i zapovjedništvima jedinica NOV i POH u formiranju povjeravane su članovima postojećih nižih NOO-a. Analizirajući rad NOO-a tijekom rujanskoga ustanka, tajnik Pokrajinskoga NOO-a A. Cerovac je konstatirao: *Članovi postojećih N.O.O.-a bili su povučeni u vojsku, tako da su tom prilikom N.O.O.-i potpuno nestali,*⁸⁵⁶ Ista se tvrdnja ponavlja u izvješću S. Milenića. Prema njegovoj prosudbi, *nije bilo dobro što su drugovi iz NOO-a preuzeli dužnosti Vojno-pozadinske vlasti Komande mjesta, a NOO-i ostali izvan pokreta.*⁸⁵⁷ Na taj je način praktički nestao kakav-takav postojeći sustav NOO-a preko kojega je, na principu subordinacije, mogao djelovati postojeći Okružni NOO.⁸⁵⁸ Štoviše, ni sam Okružni NOO nije djelovao kao kompaktno upravno-sudsko tijelo. Aktivnost mu se, naime, svodila na pojedinačno djelovanje njegovih članova, u pravilu na svome zavičajnome području. Nadalje, članovi toga središnjega organa civilne vlasti bili su imenovani, a ne birani, kako je to bilo propisano uputama ZAVNOH-a.⁸⁵⁹ Međutim, takav način formiranja NOO-a nije bio specifikum Istre, već pravilo po kome su rukovodstva NOP-a, faktički rukovodstva KPH, postupala u uvjetima ilegalnoga djelovanja. Međutim, nakon preuzimanja vojne kontrole nad istarskim područjem, koje je proglašeno sastavnim dijelom partizanske Hrvatske, bilo je neophodno primijeniti upute koje je propisao ZAVNOH. Povoljne su prilike za to nastale onda kada su dolaskom članova Operativnoga štaba za Istru, bar u načelu, bila sređena pitanja zapovjedništva nad jedinicama NOV i POH i funkcioniranja vojno-pozadinskih vlasti.⁸⁶⁰

⁸⁵⁶ D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 49.

⁸⁵⁷ MGR, neregistrirani faksimil izvješća Partijskoga rukovodstva za Istru od 8. listopada 1943. Prijepis u posjedu autora.

⁸⁵⁸ O sustavu NOO-a koji je funkcionirao prije sloma Kraljevine Italije postoje različiti podaci. Prema izvještaju Rukovodstva KPH za Istru od 3. rujna 1943., djelovalo je 140 seoskih, 16 općinskih i osam kotarskih NOO-a: Buzet, Čepić, Kras, Labin, Motovun, Pazin, Pula i Tinjan. U isto se vrijeme iz pojedinih baza izvještava da postoje seoski i općinski, ali ne i kotarski NOO-i, a tajnik Pokrajinskoga NOO-a na sjednici održanoj 12. i 13. prosinca 1943. ustvrdio je daje djelovalo preko 200 seoskih NOO-a, a da općinskih i kotarskih uopće nije ni bilo. Usporedi: Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 30; Davor MANDIĆ, Narodnooslobodilački odbori 1943. godine u Istri, *PM* 14, Pazin 1976., str. 116; D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 48-49.

⁸⁵⁹ Vidi preambulu *Poslovnika o radu narodnooslobodilačkih odbora* iz ožujka 1943. godine i *Poslovnika o radu narodnooslobodilačkih odbora* od 14. lipnja 1943. godine (*ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 81 i 224).

⁸⁶⁰ Na čelo Komande Istarskog područja postavljen je Ivan Motika (A. GIRON, Izvještaj Zvonka Babića, n.dj., str. 158-159).

3.5.3. **Utvrđivanje administrativnih međa hrvatske pokrajine Istre i osnutak Privremenoga pokrajinskoga NOO-a za Istru**

Pitanje provođenja izbora za središnji organ vlasti, kao i pitanje teritorijalno-upravnoga ustroja Istre i utvrđivanja njenih administrativnih međa, kako prema okrugu Hrvatsko primorje, tako i prema susjednoj Sloveniji, inicirano je dolaskom Jakova Blaževića koji je nastupao kao predstavnik CK KPH i ZAVNOH-a.⁸⁶¹ Naime, 25. rujna, nakon dolaska J. Blaževića i člana HSS-a, Nikole Hundrića, u Pazin, zaključeno je da se hitno, tj. već sutradan izvrši izbor središnjega organa vlasti za Istru.⁸⁶² S obzirom na to da nižih NOO-a praktički više nije bilo i da se u kratkome roku nije mogao provesti izbor delegata prema uputama o izborima za NOO-e, dogovoreno je da se sazove neka vrsta plenarne sjednice istaknutih predstavnika istarskoga pučanstva. Oni bi pak kao predstavnici naroda izabrali privremeni središnji organ vlasti za hrvatsku pokrajinu Istru.⁸⁶³ Administrativna međa s okrugom Hrvatsko primorje trebala je biti na Rječini, što znači daje novoosnovana pokrajina trebala obuhvatiti čitavo područje Kastavštine i tadašnji grad Rijeku. Granicu prema Sloveniji trebao je u osnovi činiti tok rijeke Dragonje. S tom se granicom, međutim, nisu slagali predstavnici OF Slovenije. Naime, upravo je 25. rujna u Pazinu boravio Franc Rozman Stane koji je zastupao stajalište da bi granicu između hrvatske pokrajine Istre i Slovenije trebalo pomaknuti južnije, tj. na tok rijeke Mirne.⁸⁶⁴ Predstavnicima NOP-a Istre s tim se nisu složili, pa je zaključeno da će se do konačnoga dogovora poštivati dotadašnja granična crta na rijeci Dragonji.

Plenum sazvan za 26. rujna trebali su činiti predstavnici svih dijelova pokrajine, predstavnici svih slojeva stanovništva, svih političkih opredjeljenja koja podržavaju program NOP-a te predstavnici istarskih Talijana. Dakako, u kratkome vremenu, koje je za saziv stajalo na raspolaganju, nije se mogla osigurati ravnomjerna teritorijalna, politička i nacionalna zastupljenost. Tako je na plenarnoj sjednici, koja je održana u Pazinu, sudjelovalo oko 150 pozvanih predstavnika iz redova: KPH, narodnjaka i narodnjački orijentiranih hrvatskih svećenika iz Pazinštine, Zminjštine, Poreštine, Bužeštine, Labinštine i Kastavštine, te istarskih jedinica NOV i POH.⁸⁶⁵ Dakako, najveći je broj tih predstavnika

⁸⁶¹ Jakov Blažević bio je član CK KPH i član ZAVNOH-a, ali je u Istru došao na vlastitu inicijativu, a ne kao službeni delegat tih tijela (D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 53).

⁸⁶² Oko pitanja provođenja izbora za Privremeni pokrajinski NOO izbile su nesuglasice između Ljube Drndića s jedne te Jakova Blaževića i Silva Milenića s druge strane (Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 337-338; D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 54-55 i 63).

⁸⁶³ Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 54.

⁸⁶⁴ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 40-41; T. FERENC, *Stiki in sodelovanja*, n.dj., str. 34.

⁸⁶⁵ Predstavnik NOV i POH na plenarnoj je sjednici bio Dušan Diminić (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 33).

naroda bio iz obližnje Pazinštine i Žminjštine, nije bilo predstavnika iz obalnog područja Liburnije i Bujštine, a najvjerojatnije ni predstavnika Talijana iz Pule i Rovinja.⁸⁶⁶ Odsutnost talijanskih predstavnika iz Pule može se objasniti nemogućnošću izlaska iz okupiranoga grada. Međutim, odsutnost talijanskih predstavnika iz Rovinja sasvim su sigurno uzrokovali razlozi drugačije naravi. Njihov nedolazak na plenarnu sjednicu obično se objašnjava stajalištem PCI prema pitanju državnih granica s Italijom.⁸⁶⁷ Pri tome se, međutim, ispušta iz vida još jedan mogući činitelj. Naime, odmah nakon preuzimanja vlasti, partizanska su zapovjedništva započela s hapšenjima pripadnika Fašističke stranke i suradnika bivšega fašističkoga režima, mahom Talijana, koji su najvećim dijelom upućivani u pazinski zatvor. Još prije saziva i održavanja plenarne sjednice zaredale su se egzekucije uhićenih, koje su u Istri poznate pod nazivom *infojamenti*. Među pogubljenima našli su se i svi uhićeni u Rovinju,⁸⁶⁸ pa je i to, uz sasvim izvjesno prihvaćanje stajališta PCI, vjerojatno mogao biti jedan od uzroka izostanka talijanskih predstavnika s plenarne sjednice.

Plenarna sjednica, koja se ponekad naziva i istarskim saborom, odvijala se po dnevnome redu koji je ZAVNOH propisao za održavanje sjednica i savjetovanja NOO-a.⁸⁶⁹ Naime, nakon pročitana političkoga referata, referata o organizacijskim pitanjima i rasprave, plenum je potvrdio odluku Okružnoga NOO-a o sjedinjenju Istre s Hrvatskom i donio sljedeće zaključke: o ukidanju talijanskih fašističkih zakona,⁸⁷⁰ o iseljenju Talijana koji su se u Istru doselili poslije 1918. godine,⁸⁷¹ o pravu talijanske manjine u Istri na kulturnu autonomiju, o ništavnosti dekreta kojima su potalijančena hrvatska prezimena i toponimi,⁸⁷² o obnovi bogoslužja na hrvatskom jeziku i otvaranju škola s hrvatskim nastavnim jezikom.⁸⁷³ Upućen je poziv Istranima da stupaju u jedinice NOV i POH i upisuju Zajam narodnog oslobođenja koji je raspisao ZAVNOH.⁸⁷⁴

Nakon donesenih odluka i zaključaka izabran je Izvršni odbor Privremenog pokrajinskog NOO-a za Istru koji se sastojao od Predsjedništva i članova za-

⁸⁶⁶ Vidi: D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 32.

⁸⁶⁷ Isto.

⁸⁶⁸ Giuseppe Budicin Pino, član PCI, bio je jedan od članova partizanske Komande mjesta koja je u Rovinju uhitila fašističke prvake i uputila ih na istražni postupak u Pazin. Saznalo se, međutim, da su oni pogubljeni bez provedenog sudskog postupka. Kasnije su njihovi posmrtni ostaci izvučeni iz kraške jame - *fojbe* - kod sela Šurani (*Corriere Istriano*, br. 265 od 10. XI. 1943.).

⁸⁶⁹ Vidi: Odjeljak VI. *Poslovnika o radu narodnooslobodilačkih odbora* od 14. lipnja 1943. godine (*ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 226).

⁸⁷⁰ Prijedlog je dao Dušan Diminić (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 33).

⁸⁷¹ Prijedlog je dao don Zvonimir Brumnić, župnik u Tinjanu (Nikola HUNDRIĆ, *Bio sam u oslobođenoj Istri*, *Slobodni dom*, br. 12 od 24. X. 1943., str. 3).

⁸⁷² Prijedlog je dao Dušan Diminić (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 33).

⁸⁷³ Prijedlog je dao don Zvonimir Brumnić, (N. HUNDRIĆ, *Bio sam u oslobođenoj*, n.dj., str. 3).

duženih za pojedine sektore djelatnosti. Za predsjednika je izabran Joakim Rakovac, seljak iz Rahovci na Poreštini, za potpredsjednika, zaduženoga i za sektor gospodarstva, Vjekoslav Stranić, trgovac iz Boljuna, a za tajnika Ante Cerovac, činovnik iz Buzeta. Za pojedine su sektore bili zaduženi sljedeći članovi Izvršnoga odbora: dr. Petar Burić za upravu i pravosuđe, Marija Kopitar za prosvjetu, Ivo Cervar za zdravstvo, Ante Mauša za promidžbu i don Srećko Stifanić za vjerska pitanja. Članovi Izvršnoga odbora bez posebnog zaduženja bili su: Josip Cetina (Faglin) iz Kastavštine, Drago Ivančić iz Brgudca, Giuseppe Budicin Pino iz Rovinja, Josip Daus iz Boruta i Miho Milanović iz Gračišća.⁸⁷⁵ Prema nekim je izvorima bio donesen i zaključak o podjeli pokrajine na četiri okruga. Ako je takav zaključak bio donesen, onda nije bio naročito precizan. J. Blažević navodi podjelu pokrajine na pet okruga: riječki (Kastav, Rijeka, Liburnija) sa sjedištem u Klani, kraški (Ćićarija, Buzet, Boljun) sa sjedištem u Lupoglavu, pazinsko-labinski sa sjedištem u Pazinu, porečki (Buje, Motovun, Poreč) sa sjedištem u Poreču i pulski (Pula, Rovinj, Barban) sa sjedištem u Barbami.⁸⁷⁶ Rukovodstvo SKOJ-a za Istru pak u svome izvještaju od 27. listopada 1943. navodi da Pokrajinski NOO za Istru ima pet okruga i to: I. okrug Kastav (kotari: Kastav, Klana, Lovran), II. okrug Kras (kotari: Lanišće, Buzet, Boljun), III. okrug Pazin (kotari: Pazin, Labin), IV. okrug Poreč (kotari: Poreč, Buje, Motovun) i V. okrug Pula (kotari: Pula, Rovinj, Barban).⁸⁷⁷ U izvješću Pavla Gregorića na II. zasjedanju ZAVNOH-a izneseno je pak da će Istra biti podijeljena na četiri ili pet okruga.⁸⁷⁸ Na zasjedanju je Privremeni pokrajinski NOO dobio obvezu da u roku od pet dana formira okružne NOO-e. Oni bi pak osnovali kotarske NOO-e i izvršili pripreme za provedbu izbora kada ih raspiše ZAVNOH.⁸⁷⁹ Ti zaključci, međutim, nisu mogli biti ostvareni. Naime, već 27. rujna njemačko je zrakoplovstvo bombardiralo Pazin i Roč,⁸⁸⁰ a 1. listopada njemačke su oklopne snage prodrle preko Dragonje.

⁸⁷⁴ Integralni tekst zaključaka vidi u: V. ANTIĆ, Uključivanje Istre u NOP, n.dj., str. 194-195. U zaključke nije bio uvršten prijedlog dr. Petra Burića, odvjetnika iz Poreča, o vraćanju seljačkih imanja koja su zbog zaduženja vlasnika bila prodana na dražbama (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 34).

⁸⁷⁵ V. ANTIĆ, Uključivanje Istre u NOP, n.dj., str. 195; D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 33-34; N. HUNDRIĆ, Bio sam u oslobođenoj, n.dj., str. 3; D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 57-58. Nakon njemačke ofenzive u Pokrajinski je NOO umjesto G. Budicina kooptiran Aldo Negri iz Labina (M. MIKOLIĆ, NOP Istre (jesen 1943 - jesen 1944 godine), *PM* 6, Pazin 1977., str. 97). Štoviše, G. Budicinu je bio oduzet i mandat vijećnika ZAVNOH-a (Petar STRČIĆ, Referat dra Olega Mandića ZAVNOH-u o putovanju Istrom (na početku 1944), *HZ* 21-22/1968-1969., Zagreb 1969., str. 452).

⁸⁷⁶ Jakov BLAŽEVIĆ, *Tratio sam crvenu nit*, Zagreb 1976., str. 98.

⁸⁷⁷ MGR, faksimil izvješća Rukovodstva SKOJ-a za Istru; D. MANDIĆ, Organizaciona i kadrovska struktura, n.dj., str. 14.

⁸⁷⁸ *ZAVNOH/1943*, n.dj., str. 444.

⁸⁷⁹ D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 56

⁸⁸⁰ A. GIRON, Izvještaj Zvonka Babića, n.dj., str. 159.

3.5.4. Uhićenja i pogubljenja fašista u Istri tijekom rujanskoga ustanka

Nakon razoružavanja vojnih posada i karabinjerskih postaja, partizanska su zapovjedništva mjesta počela hapsiti nositelje svrgnute talijanske vlasti i istaknute članove Fašističke stranke. Prva uhićenja na području Labinštine, Žminjštine, Pazinštine i Buzeštine izvršena su već 11. rujna,⁸⁸¹ na Bujštini oko 14. rujna,⁸⁸² u Rovinju poslije 16. rujna,⁸⁸³ a na području Poreštine i Tinjanštine oko 19. rujna.⁸⁸⁴ U Buzetu je bilo lišeno slobode između 60 i 100 osoba.⁸⁸⁵ Komanda mjesta Buzet nije pogubila ni jednoga od uhićenih.⁸⁸⁶ Ispitivanje uhićenih povjerenje je lokalnim komisijama i središnjoj istražnoj komisiji koja je imala sjedište u pazinskom Kaštelu, gdje je bio smješten i istražni zatvor.⁸⁸⁷ Te su istražne komisije utvrđivale stupanj odgovornosti uhićenih. Na temelju njihove prosudbe uhićeni su trebali biti oslobođeni ili pak zadržani u istražnome zatvoru. Optužnice protiv onih koji su zadržani u zatvoru trebale su biti podignute tek nakon završetka rata. Prema iskazu jednoga od preživjelih zatočenika u pazinskome Kaštelu, 17. je rujna zapovjednik Komande Istarskog područja, Ivan Motika, uhićenima priopćio *chè i suoi uomini non erano ne fascisti ne Tedeschi e chè perciò 'non avrebbero sparso il sangue'. Sul nostro conto sarebbero state prese, soltanto informazioni. Chi risultava colpevole doveva rimanere in prigionia sino alla fine della guerra (da njegovi ljudi neće postupati ni kao fašisti ni kao Nijemci, zato neće biti prolijevanja krvi. Od nas će se samo uzimati podaci. Onaj za koga se ustanovi da je kriv, bit će zadržan u zatvoru do završetka rata).*⁸⁸⁸ Provedena uhićenja nisu, dakle, bila čin samovolje lokalnih partizanskih komanda mjesta ili pak pojedinaca,⁸⁸⁹ već su ona očito bila izvršena na temelju odluke središnjih organa NOP-a Istre, najvjerojatnije Komande Istarskoga područja.

⁸⁸¹ Hapšenja su vršena od 11. do 16. rujna (*Corriere Istriano*, br. 242 od 14. X. 1943., br. 244 od 16. X. 1943., br. 246 od 19. X. 1943.).

⁸⁸² A. KLUN, NOB Bujštine, n.dj., str. 262.

⁸⁸³ *Corriere Istriano*, br. 264 od 9. XI. 1943., br. 265 od 10. XI. 1943.

⁸⁸⁴ Hapšenja su vršena od 19. do 23. rujna (*Corriere Istriano*, br. 268 od 13. XI. 1943.).

⁸⁸⁵ G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 182.

⁸⁸⁶ *Corriere Istriano*, br. 235 od 6. X. 1943.; D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 26 i 40.

⁸⁸⁷ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 26 i 40; *Corriere Istriano*, br. 244 od 16. X. 1943. Oko 100 lišenih slobode na području Buzeštine i uhićenih u Koprnu, Komanda mjesta Buzet nije uputila u Pazin. Nijedan od uhićenih nije bio pogubljen (*Corriere Istriano*, br. 235 od 6. X. 1943.).

⁸⁸⁸ *Corriere Istriano*, br. 244 od 16. X. 1943.; A. GIRON, Informacija prof. Nikole Žica, n.dj., str. 135.

⁸⁸⁹ Postoje svjedočanstva o ekscesima pojedinaca na području Labinštine (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 25). Talijanska pak vrela navode da je to bio Mate Štemberga-Cabalero kojega su 6. listopada 1943. u mjestu Karbune pronašli i ustrijelili karabinjeri (*Corriere Istriano*, br. 263 od 7. XI. 1943.).

Predviđeni postupak krivičnoga gonjenja uhićenih nije, međutim, imao predviđeni tijek. Naime, 18. rujna u Pazin su stigli partizanski kuriri s viješću da su labinski fašisti pozvali njemačke postrojbe i zajedno s njima napali partizane.⁸⁹⁰ Ta se vijest najvjerojatnije odnosila na pokret njemačkog 194. puka iz Pule prema Rijeci i njegove sukobe s partizanskim snagama kod Raše i Vineža. Partizani Labinštine su u tim okršajima pretrpjeli velike gubitke, pa je Komanda mjesta Labin saznala, ili je pak samo posumnjala, da su neki labinski fašisti pružili podršku njemačkim četama. U međuvremenu se proširila vijest da su pomoć njemačkih četa zatražili i fašisti iz Kanfanara, Savičente i Poreča.⁸⁹¹ Nakon tih su se vijesti zaredala pogubljenja zatočenih u pazinskome Kaštelu, ali i na području Labinštine, Žminjštine, Poreštine, Tinjanštine, Puljštine, istarskoga Krasa i Liburnije. Najveći je broj uhićenih bio pogubljen i bačen u *fojbe*, tj. kraške jame ili pak jame nastale iskapanjem boksita. U tim su *fojbama* nakon njemačke okupacije pronađeni posmrtni ostaci najvećega broja pogubljenih. Naime, iz *fojbe* zvane *Colombi* kod Vineža na Labinštini izvučena su 84 trupla od kojih dva u njemačkim odorama.⁸⁹² Iz *fojbe* zvane *Pučić* kod Zminja izvučeno je 11 leševa, iz *fojbi* kod Lindara na Pazinštini 54 trupla, iz *fojbe* kod sela Surani na Tinjanštini 26 leševa, iz *fojbe* zvane *Trokorlica* kod Kaštelira dva trupla, iz *fojbe* kod Krnice na Puljštini dva trupla, iz *fojbe* zvane *Vela stin* na Krasu pet leševa i iz *fojbe* u Ičićima kod Opatije 12 leševa.⁸⁹³ Međutim, pouzdano se znade da su bila strijeljana i tri karabinjera, jedan policijski agent, 18 zarobljenih njemačkih vojnika,⁸⁹⁴ a kod Bršice 19 osoba iz Labinštine čiji posmrtni ostaci nisu pronađeni.⁸⁹⁵

Točan broj osoba koje su partizanska zapovjedništva pogubila u vremenu od kapitulacije Kraljevine Italije do prodora njemačkih snaga još uvijek nije moguće utvrditi. Naime, istraživanja njemačkih vlasti izvršena su nakon njemačke ofenzive u kojoj je stradao veliki broj civila. Prema nekim podacima, u jednoj od masovnih grobnica otkrivenoj kod Lindara pokopani su civili koje je pogubila njemačka vojska.⁸⁹⁶ Među pogubljene od strane partizanskih zapovjedni-

⁸⁹⁰ A. GIRON, Informacija prof. Nikole Žica, n.dj., str. 135-136.

⁸⁹¹ Isto, str. 136.

⁸⁹² *Corriere Istriano*, br. 248 od 21. X. 1943., br. 249 od 22. X. 1943., br. 252 od 26. X. 1943., br. 253 od 27. X. 1943.

⁸⁹³ B. COCEANI, *Mussolini, Hitler, Tito*, n.dj., str. 19; *Corriere Istriano*, br. 250 od 23. X. 1943., br. 259 od 3. XI. 1943., br. 260 od 4. XI. 1943., br. 262 od 6. XI. 1943., br. 267 od 12. XI. 1943., br. 269 od 14. XI. 1943., br. 270 od 16. XI. 1943., br. 297 od 17. XII. 1943.; A. GIRON, Informacija prof. Nikole Žica, n.dj., str. 136.

⁸⁹⁴ Zarobljeni su njemački vojnici strijeljani nakon napada njemačkog zrakoplovstva na Pazin. Do tada su, naime, bili zatočeni u pazinskom Kaštelu (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 42-43).

⁸⁹⁵ *Corriere Istriano*, br. 251 od 24. X. 1943., br. 264 od 9. XI. 1943.

⁸⁹⁶ A. GIRON, Informacija prof. Nikole Žica, n.dj., str. 138.

stava često se svrstavaju i osobe poginule u napadima njemačkoga zrakoplovstva, pa i pripadnici fašističke milicije poginuli u sukobu s partizanskim snagama. Ipak, broj pogubljenih ili nestalih osoba u razdoblju vlasti partizanskih komanda veći je od broja onih koji su bačeni u *fojbe* i onih čije je pogubljenje sa sigurnošću utvrđeno. Provjerom dostupnih izvora uspio sam do sada utvrditi identitet 286 pogubljenih ili nestalih osoba iz: Bala, Buzeta, Galižane, Kanfanara, Kaštelira, Krnice, Labina, Ližnjana, Loborike, Marcane, Medulina, Nove Vasi (na Poreštini), Pazina, Pićna, Poreča, Pule, Raše, Roča, Rovinja, Rovinjskog Sela, Savičente, Sv. Lovreča Pazenatičkog, Sv. Nedjelje (na Labinstini), Sv. Nedjelje (na Poreštini), Tara, Vabriga, Vižinade, Vodnjana, Vrsara i Žminja.⁸⁹⁷

Prema izjavi sekretara Fašističke stranke (Partito Repubblicano Fascista) od 19. siječnja 1944., partizanske su vlasti u Istri likvidirale 349 Talijana koji su većinom bili fašisti.⁸⁹⁸ Ne ulazeći u to je li ta brojka točna, bitna je tvrdnja kako je većina pogubljenih pripadala Fašističkoj stranci. Time, naime, sam čelnik stranke opovrgava tvrdnju daje postupak partizanskih zapovjedništava faktički bio obračun hrvatskih nacionalista Istre s pripadnicima talijanske manjine.⁸⁹⁹

Točno je, međutim, da su partizanska zapovjedništva izvršila pogubljenja uhićenih bez valjanog ili čak bez ikakvog sudskog procesa. Takav je postupak dr. Oleg Mandić u svome referatu upućenome ZAVNOH-u početkom 1944. godine okvalificirao kao *narodni samosud*.⁹⁰⁰

3.5.5. Programi i ciljevi riječkih građanskih antifašističkih struja i prelazak riječke organizacije PCI u nadležnost CK KPH

Vojno-političke prilike u Rijeci bile su u mnogočemu različite od onih u okolnim područjima. Bio je to rezultat poteza generala G. Gambare,⁹⁰¹ ali i stvarnoga odnosa političkih snaga u samome gradu. Naime, u Kvarnerskoj pokrajini koja je imala 210.671 stanovnika, od kojih su 62.000 živjele u Rijeci, a

⁸⁹⁷ *Corriere Istriano*, br. 244 od 16. X. 1943., br. 267 od 12. XI. 1943., br. 270 od 16. XI. 1943., br. 293 od 12. XII. 1943., br. 296 od 16. XII. 1943., br. 297 od 17. XII. 1943.

⁸⁹⁸ Prema toj su izjavi partizani u Dalmaciji i Istri pogubili 481 osobu od kojih 349 u Istri (*Corriere Istriano*, br. 12 od 20. I. 1944.). Glasilo PCI pak navodi brojku od 471 pogubljenog fašista (*L'Unità*, br. 3 od 10. III. 1944.). Usporedi: G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 197.

⁸⁹⁹ Navodeći, naime, broj pogubljenih, sekretar PRF-a je izjavio: *I fascisti sono i primi e i piu numerosi dell'olocausto. (U holokaustu su fašisti bili prvi i najbrojniji.)* Da se zaista ne radio obračunu istarskih Hrvata s Talijanima, svjedoči i akcija oslobađanja zarobljenih talijanskih mornara na pazinskoj željezničkoj postaji 12. rujna (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 12; A. GIRON, Informacija prof. Nikole Žica, n.dj., str. 135) ili pak odnos prema uhićenima u Buzetu.

⁹⁰⁰ P. STRČIĆ, Referat dra Olega Mandića, n.dj., str. 453.

⁹⁰¹ Detaljnije u: A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 115-121.

93.205 u novopripojenim područjima, Fašistička je stranka brojila 59.085 članova. Najveći broj od ukupno 15 *fascija* bio je koncentriran u Rijeci, a samo su dva (Krk i Rab) djelovala na anektiranome području. U njima je djelovalo 14.300 muškaraca, 17.513 žena (Fascio femminile), 26.403 pripadnika mladeži (Gioventù Italiana del Littorio i Gioventù Universitaria Fascista), 869 skvadrista, a 4.144 pripadnika PNF-a bilo je pod oružjem u fašističkoj miliciji.⁹⁰² Bez obzira na to što su se mnogi pod pritiskom ućlanili u stranku, ostaje činjenica daje veliki broj Riječana bio ućlanjen u PNF i daje indoktrinacija koja se provodila unutar stranaćkih organizacija morala ostaviti traga.

Nakon sloma Kraljevine Italije dio snaga fašistićke orijentacije nastojao je obnoviti rad stranke, koja dobiva novi naziv, Partito Fascista Repubblicano - PFR (Republikanska fašistićka stranka). Privremeno je vodstvo preuzeo Lino Poli, a nekoliko dana kasnije Ramiro Antonini. Svećani ćin formiranja nove Kvarnerske federacije PFR-a odrđan je u kazalištu *Verdi*, a novoosnovanom je Federacijom rukovodio triumvirat: Ramiro Antonini, Lino Poli i Carminio Rossi.⁹⁰³ Dio bivših ćlanova PNF-a organizirao se i djelovao skrivajući svoje opredjeljenje novom programskom orijentacijom. Naime, 12. je rujna grupa *istaknutih Rijećana*, ranije povezanih s fašistićkim ređimom, zatrađila od generala G. Gambare osnivanje *Narodnog vijeća (Consiglio nazionale) koje će u 24. godišnjici ulaska Gabrielea D'Annunzija* organizirati obranu talijanstva zemlje Sv. Vida. Potpisnici te predstave: Icillio Bacci, Ettore Rippa, dr. Oscar Sperber, kap. Rino Rippa i dr. Giovanni Perini nešto će se kasnije istaknuti kao vođe struje tzv. *libumista*.⁹⁰⁴ Ta se grupacija, kojoj će na ćelo stati Giovanni Rubini (Rubinich), zalagala za osnivanje *Libumijske konfederacije (Stato Carsico)*, s tri ili ćetiri kantona (talijanski, hrvatski, slovenski), u koju bi eventualno bilo ukljućeno i područje anektirano 1941. godine.⁹⁰⁵

Osim tih struja, u Rijeci organizirano djeluju i protalijanski orijentirane antifašistićke građanske snage. Naime, još u srpnju 1943. godine, na inicijativu don Luigija Poiana, u Rijeci je bio stvoren ilegalni odbor Nacionalne fronte akcije pod imenom *Comitato politico cittadino - CPC* (Gradski polićki odbor). Na ćelu toga odbora stajao je demokršćanin Antonio Luksich Jamini. Uz demokršćane, u Odboru su bili predstavnik Pd'A Angelo Adam, PSI Mario Terdich i

⁹⁰² *La Vedetta d'Italia*, br. 87 od 11. IV. 1943., str. 2.

⁹⁰³ L. GIURICIN, Akcija KPH i rijećkih, n.dj., str. 97; G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 217.

⁹⁰⁴ A. GIRON, Polođaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 120; L. GIURICIN, Akcija KPH i rijećkih, n.dj., str. 97; DAR, JU-6, kut. 222; M. PLOVANIĆ, Liburnisti i autonomaši, n.dj., str. 59; isti, O Rijeci, n.dj., str. 331-332 i 344-345; isti, Vojno-politićka zbivanja, n.dj., str. 321.

⁹⁰⁵ Iskaz dr. Frana Špehara, kopija u posjedu autora; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 341-345; DAR, JU-6, kut. 2222.

predstavnicima tzv. *Concentrazione antifascista*.⁹⁰⁶ U skladu sa stajalištem Nacionalne fronte akcije, CPC se zalagao za očuvanje talijanstva Rijeke u državno-pravnom i nacionalnom smislu. Drugu antifašističku građansku struju činile su pristaše negdašnjeg čelnika Riječke Države, Ricarda Zanelle. Taje *autonomaška* grupacija stvorena na inicijativu bivšega Zanellinoga tajnika Giovannija Stercicha. Na čelu rukovodstva tzv. *Direktorija* bio je dr. Mario Blažić, a članovi su, osim Stercicha, bili i Nevio Scull, Giuseppe Sincich, ing. Peteani, prof. Samanich i prof. Sablich. Ta je građanska struja bila pobornik ponovne uspostave Slobodne Riječke Države.⁹⁰⁷

Programske orijentacije svih tih političkih struja, uz onu *badoljansku* prefekta Pietra Chiarottija,⁹⁰⁸ suprotne su programu NOP-a. Blok lijevih snaga izrastao na sporazumu KPH i PCI bio je, bez sumnje, preslab da bi bez podrške izvana mogao bitnije utjecati na postojeće prilike u Rijeci. Uostalom, on takvih planova nije ni imao.⁹⁰⁹ Demonstracije koje je 9. rujna organizirao MK KP Rijeke doživjele su potpuni neuspjeh.⁹¹⁰ Procijenivši da izoliran u Rijeci ne može uspješno djelovati, MK KP Rijeke odlučio se povezati s partizanskim snagama na Sušaku. Stoga već 11. rujna dio članova MK KP Rijeke prelazi na Sušak, gdje sve do napada njemačkog zrakoplovstva 14. rujna djeluje pod imenom Riječki odbor.⁹¹¹ U tom se razdoblju, uz pomoć Komande mjesta Sušak, *Riječki odbor* angažirao na formiranju talijanskih partizanskih jedinica i Riječkoga bataljona (Battaglione fiumano). U isto vrijeme delegat Tršćanske federacije PCI i sekretar MK KP Rijeke, Ermano Solieri Marino, donosi odluku da postojeća organizacija KP u Rijeci postaje sastavnim dijelom KPH. U izvješću upućenom Sekretarijatu PCI od 18. rujna Marino piše: *Članovi riječkog komiteta koji su prešli na Sušak osnovali su odmah odbor za mobilizaciju, i ja sam poslao navedeni brzojav, kojim vam saopćujem da sam sa čitavom organizacijom prešao pod K.P.H., ostavši bez svake veze s K.P.I.*⁹¹²

Uvjeti za prelazak riječke organizacije KP pod kompetenciju CK KPH utvrđeni su u Crikvenici 26. rujna u dogovoru E. Solierija i predstavnika CK KPH.

⁹⁰⁶ L. GIURICIN, Akcija KPH i riječkih, n.dj., str. 87 i 108; G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 47; M. PLOVANIĆ, Vojno-politička zbivanja, n.dj., str. 292.

⁹⁰⁷ L. GIURICIN, Akcija KPH i riječkih, n.dj., str. 87; G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 114-115; M. PLOVANIĆ, Libumisti i autonomaši, n.dj., str. 56; isti, O Rijeci, n.dj., str. 353; isti, Vojno-politička zbivanja, n.dj., str. 293; DAR, JU-6, kut. 222.

⁹⁰⁸ Pietro Chiarotti je imenovan prefektom 21. kolovoza 1943. godine (A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj. str. 116).

⁹⁰⁹ M. PLOVANIĆ, Vojno-politička zbivanja, n.dj., str. 333.

⁹¹⁰ Jedan je prosvjednik ubijen, a četvorica su ranjena (A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj. str. 118; L. GIURICIN, Akcija KPH i riječkih, n.dj., str. 91).

⁹¹¹ *Riječki odbor* su činili članovi MK KP Rijeke: Ermano Solieri Marino, Ruža Bukvić Ranka, Luciano Kruljac Zio i Andrija Petrić Gigi. U Rijeci su ostali: Giovanni Cucera Pino, Alberto Labus Arcibaldo i Miro Gudač Bura (L. GIURICIN, Akcija KPH i riječkih, n.dj., str. 93).

⁹¹² HDA, KP-27/1689.

Tada je, naime, utvrđeno da je grad Rijeka sastavni dio Hrvatske pa će, dakle, direktive za rad riječke organizacije KP davati CK KPH. E. Solieri ostaje član MK KP Rijeke zadužen za održavanje veze s PCI od koje će primati upute za djelovanje talijanske nacionalne grupe. Međutim, te će se upute provoditi tek onda kada ih odobri KPH. Kao član MK KP Rijeke, E. Solieri je dobio zadatak da surađuje s privremenim Odborom Oslobodilačke fronte Rijeke (Fronte Fiumano di Liberazione).⁹¹³ Taj privremeni, točnije inicijativni Riječki odbor narodnooslobodilačke fronte (Il Comitato Fiumano del Fronte di Liberazione Nazionale) trebalo je tek osnovati. Na inicijativu MK KP Rijeke osnivačka je sjednica održana u Saršonima na Kastavštini 28. rujna. Na sjednici je imenovan inicijativni odbor koji je na svojem sastanku utvrdio zadatke i, tek načelno, sastav Odbora. U Odbor su ušli: Luciano Kruljac Zio, Guerrino Bratoš-Ratomir, Aldo i Marija Turatić.⁹¹⁴ Naime, konačni sastav Odbora nije bilo moguće utvrditi jer inicijativni odbor nije dobio suglasnost svih predviđenih kandidata.⁹¹⁵ Bez obzira na to, Inicijativni je odbor utvrdio program djelovanja. Zaključeno je, naime, da Odbor ima zadatak objašnjavati građanima Rijeke novu nacionalnu orijentaciju koja proizlazi iz odluke ZAVNOH-a o sjedinjenju Rijeke s Hrvatskom i istovremeno ih uvjeriti da je novi državopravni status u stvari garancija gospodarskoga prosperiteta grada.⁹¹⁶

Dakle, NOP je u Rijeci tek nakon sloma Kraljevine Italije uspio privući radikalnu antifašističku ljevicu, dok su se riječke antifašističke struje građanske orijentacije priklonile programu talijanske Nacionalne fronte akcije. Jačanje političkoga utjecaja NOP-a u Rijeci stoga neće priječiti samo njemačka okupacijska vlast i restaurirana fašistička uprava nego i oštra oporba protalijanski orijentiranih građanskih struja.

⁹¹³ L. GIURICIN, Akcija KPH i riječkih, n.dj., str. 99.

⁹¹⁴ Tekst zapisnika upućuje daje sjednica održana poslije 28. rujna, jer se navode radnje koje su, od imenovanja članova Odbora (npr. upućivanje pisama) do održavanja sjednice, već bile izvršene (HDA, JNOF-11/1348; L. GIURICIN, Akcija KPH i riječkih, n.dj., str. 99-100).

⁹¹⁵ U zapisniku se ne navode imena osoba kojima su bili upućeni pozivi. Moguće je pretpostaviti da su pozivi bili upućeni antifašistima koji su se već svrstali u redove *autonomaša* ili CPC-a. Bilo bi to objašnjenje za tvrdnju Antonija Lukšića Jaminija o razgovorima s predstavnicima NOP-a ili pak za vijesti o kontaktima predstavnika NOP-a s *autonomašima* (usporedi: M. PLOVANIĆ, Vojno-politička zbivanja, n.dj., str. 337-338; Državni arhiv u Pazinu, fond Oblasni NO za Istru).

⁹¹⁶ HDA, JNOF-11/1348.

Drugi dio

**PREVLAST TREĆEGA REICHA
NA PODRUČJU ZAPADNE HRVATSKE
OD KAPITULACIJE KRALJEVINE ITALIJE
DO SVIBNJA 1945. GODINE**

uglavnom ostvarile planirane ciljeve. Ocijenilo je, međutim, da nepovoljna situacija još uvijek postoji na istočnom krilu Grupe armija B.⁴ Naime, partizanske su snage još uvijek držale pod kontrolom: Slovensko primorje, Istru, Kvarnersko primorje, Gorski kotar i Dolenjsko. To područje koje se uklinilo između njemačkih trupa u sjevernoj Italiji i onih na Balkanu, njemačko je Vrhovno zapovjedništvo odlučilo zaposjesti. Procijenivši da su snage Grupe armija F još uvijek angažirane dijelom u Dalmaciji, a dijelom u obrani Ogulina, odlučilo je iskoristiti snage Grupe armija B.⁵ Međutim, izrada planova i prikupljanje snaga se, prema Hitlerovoj prosudbi, odvijalo suviše sporo, pa je on 22. rujna ponovno naredio zapovjedniku Grupe armija B da ustanički pokret u Istri uguši *bezobzirnom surovošću*.⁶ Istoga je dana Rommel upoznao njemačko Vrhovno zapovjedništvo s planom operacije pod šifrom *Istrien (Istra)*, koji je Hitler korigirao i odobrio 24. rujna 1943. godine.⁷

1.1.1. Slom istarskih partizanskih jedinica i njemačka okupacija Istre

Tijekom operacije *Istrien* E. Rommel je namjeravao zaposjesti Slovensko primorje, Istru, dio Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara do Ogulina kako bi se povezao s Grupom armija F.

Zadani ciljevi trebali su se ostvariti u tri faze. Naime, od 25. do 30. rujna predviđeno je zaposjedanje Slovenskoga primorja, od 2. do 7. listopada planirano je zaposjedanje Istre i zatvaranje svih pravaca koji iz Istre vode u Gorski kotar i Kvarnersko primorje, a od 7. do 20. listopada predviđeno je čišćenje Istarskoga poluotoka, razbijanje jedinica NOV i POH u Kvarnerskome primorju i Gorskome kotaru radi uspostavljanja veze s Grupom armija F u rajonu Ogulina.⁸

Izvođenje operacije povjereno je Stožeru 2. SS oklopnoga korpusa kojemu su stavljene na raspolaganje: ojačana 71. pješačka divizija, divizijska borbeno grupa pod zapovjedništvom Stožera 44. divizije i 192. turkestanska divizija čije je prebacivanje u zonu operacija tek otpočelo. S obzirom na dodijeljene mu snage. Stožer 2. SS oklopnoga korpusa je raspolagao sa 70.000 vojnika, 159

⁴ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 118.

⁵ Odluka je donesena 19. rujna 1943. (T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 377).

⁶ Isto, str. 378; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 121.

⁷ Hitler nije odobrio četvrtu fazu operacije kojom je bio predviđen prodor njemačkih snaga iz Ljubljane prema jugu. Prema njegovoj su naredbi ofenzivu na Dolenjsko morale izvesti Rommelove trupe prodirući pravcem Sušak-Brod na Kupa, jer se tako sprečavalo povlačenje slovenskih partizanskih jedinica na teritorij Hrvatske (T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 379; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 125).

⁸ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 378; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 125.

haubica, 139 protutenkovskih topova, 84 poljska topa, 38 protuzrakoplovnih topova, 240 minobacača i 60 bacača plamena.⁹

U planiranom vremenu za prvu fazu operacije *Istrien*, 2. je SS oklopni korpus zaposjeo prostor Trst-Tolmin-Idrija-Postojna i tako osigurao osnovicu za ofenzivu na Istru.¹⁰

Zaposjedanje Istre povjereno je dijelovima 44. i 71. divizije koji su 1. listopada zauzeli polazne položaje.¹¹ Pritom je razbijen Tršćanski bataljon koji se zatekao u zoni prikupljanja.¹² Naime, dijelovi 44. divizije imali su zadatak da prodru do rijeke Mirne i Buzeta, dok je 71. divizija dobila zadatak da djeluje zapadno od crte Opatija-Vepřinac, uništi partizanske snage u Kastavštini i na Grobinštini te tako onemogućiti izvlačenje istarskih partizanskih jedinica u Gorski kotar.¹³

Napad je otpočeo 2. listopada. Toga je dana njemačko zrakoplovstvo bombardiralo Pazin i Žminj, a kopnene su snage s polaznih položaja u Bazovici i Kozini krenule u napad. Jedinice 21. oklopnoga puka su preko Kaštela na Dragonji nastupale pravcem Buje-Grožnjan, a 1. SS oklopni puk i jedan bataljun 211. puka pravcem rijeka Dragonja-Umag-Novigrad.¹⁴ U svome nastupanju 21. je oklopni puk probio obranu 2. bataljona 2. istarske brigade u rajonu Kopra, prešao Dragonju kod Kaštela i zaposjeo Buje, dok je 1. SS oklopni puk preko Marije na Krasu ušao u Umag.

U isto je vrijeme kolona 21. oklopnoga puka razbila Brkinsku i Istarsku brigadu NOV i PO Slovenije, zatim dijelove 2. istarske brigade NOV i POH i ušla u Buzet.¹⁵ Svega se 600 boraca 2. istarske brigade uspjelo izvući iz okruženja i povući prema Lanišću.¹⁶

⁹ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 380; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 128. Naziv ofenzive i podatke o njemačkim jedinicama koje su u njoj sudjelovale Danilo Ribarić pogrešno navodi (Vidi: D. RIBARIĆ, *Borbena put 43.*, n.dj., str. 55). Greška je nastala zbog toga što je, radi ratne varke, Stožer Grupe armija B izmijenio nazive jedinica, npr. korpusa u naziv armije, divizije u naziv korpusa itd. (Usporedi: M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 124).

¹⁰ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 383-395; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 129-132.

¹¹ Iz sastava 44. divizije u operaciji su sudjelovali: 1. SS oklopni puk, ojačani 21. oklopni puk i ojačani 132. oklopni puk, a iz sastava 71. divizije: 901. oklopni školski puk i 194. grenadirski puk (T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 397-398).

¹² Samo se jedna grupa boraca sa zapovjednikom Giovannijem Zollom uspjela probiti prema Munama (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 140).

¹³ Prikupljene su snage raspolagale sa 30.000 vojnika, 106 tenkova i 295 oklopnih transportera (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 134-135).

¹⁴ Isto, str. 139-141; T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 398.

¹⁵ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 402; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 141.

¹⁶ Dijelove 2. istarske brigade prihvatilo je osiguranje koje je prema Roču uputio Operativni štab za Istru (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 139-141 i 147).

Istoga je dana, ne nailazeći na otpor, jedna kolona 901. puka 71. divizije, nastupajući pravcem Ilirska Bistrica-Gumanac-Platak-Kamenjak, izbila na Grobničko polje. Druga kolona, koju su činili dijelovi 1. oklopnoga puka, prodrla je iz Podgrada prema Matuljima i spojila se s dijelovima 194. puka koji su nastupali iz Rijeke. Pokušaj tih snaga da prodru prema Kastvu spriječio je Sušačko-kastavski odred. Dijelove 194. puka koji su se prema Grobniku nastojali probiti iz Sušaka i spojiti se sa 901. oklopnim pukom, odbio je 4. bataljon 3. brigade 13. divizije.¹⁷ Njemačke su snage i sljedećega dana ostvarile postavljene ciljeve. Tako je 21. SS oklopni puk zaposjeo Oprtalj i Livade na rijeci Mirni, a 1. je SS oklopni puk ušao u Novigrad.¹⁸ Uspjehe su ostvarile i snage 71. divizije. Naime, dijelovi 194. puka su zaposjeli Kastav, a dijelovi 1. oklopnoga puka su zapadno od Klane razbili Sušačko-kastavski odred i odbacili odred *Učka* s položaja Opatija-Veprić.¹⁹

Njemačke su snage, dakle, tijekom dvodnevnih borbi ostvarile planirane ciljeve. Učvrstile su se na rijeci Mirni, zaposjele nebranjeni prostor Gumanca i Platka, a Sušačko-kastavski odred, koji je trebao osigurati izvlačenje partizanskih snaga iz Istre, bio je razbijen. Time je partizanskim jedinicama u srednjoj i južnoj Istri bila presječena odstupnica. Pokušaj Operativnoga štaba za Istru da ih hitno izvuče uslijedio je prekasno. Naime, prevoženje glavnine istarskih snaga prema Lupoglavu izvršeno je 2./3. listopada, kada su njemačke snage već bile zaposjele prometnicu Matulji-Rupa-Podgrad koja siječe pravac Istra-Kastavština-Gorski kotar.²⁰ Ne poznavajući stvarnu situaciju, Operativni je štab za Istru izvlačenje smatrao mogućim, pa je 4. listopada prebacio jedinice na prostor Lanišće-Brgudac, a odatle u Zejansku šumu nadomak ceste Matulji-Rupa.²¹

U međuvremenu je 2. SS oklopni korpus započeo s realizacijom druge etape ofenzive. Blokada rijeke Mirne povjerena je 191. grenadirskome puku, a 1. SS oklopnome puku je naređeno da prodre pravcem Motovun-Pazin-Žminj-Barban radi čišćenja srednje Istre od partizanskih snaga. Već 4. listopada, naišavši na slab otpor preostalih partizanskih jedinica, 1. SS oklopni puk je zaposjeo Pazin, a sljedećega dana Žminj i Barban.²²

¹⁷ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 402; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 141-143.

¹⁸ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 403; A. GIRON, *Neki problemi razvoja NOP-a*, n.dj., str. 11.

¹⁹ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 402; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 143-144.

²⁰ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 147; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 57; S. VUKELIĆ, *Hiljade boraca*, n.dj., str. 36.

²¹ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 148; S. VUKELIĆ, *Hiljade boraca*, n.dj., str. 38.

²² T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 403; I. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 148.

U isto je vrijeme 21. oklopni puk započeo nastupanje na pravcu Buzet-Lupoglav-Lanišće da bi se povezao sa snagama 71. divizije koje su operirale istočno od crte Opatija-Veprinac. U Lanišću je zatekao i razbio pozadinske dijelove istarskih jedinica, jer se glavina već bila prebacila u Zejansku šumu. Te je snage u noći 5./6. listopada Operativni štab za Istru pokušao prebaciti u Kastavštinu preko ceste Matulji-Rupa. Njemačke su snage to, međutim, spriječile, a tek se manja grupa boraca s članovima Operativnoga štaba uspjela neopaženo provući kroz njemački raspored.²³ Sljedećega je dana 1. SS oklopni puk prodro prema Čepiću, Labinu i Raši, a dijelovi 71. divizije prema Zejanskoj šumi. Istarske partizanske snage zatečene na prostoru Zejane-Brgud našle su se u obruču iz kojega su se uspjele izvuci tek manje grupice boraca.²⁴ Bio je to ujedno i kraj istarskih jedinica NOV i POH nastalih u vrijeme rujanskoga ustanka.

Treću etapu, tj. čišćenje i zaposjedanje južne Istre, 2. je SS oklopni korpus realizirao od 8. do 10. listopada. U tom su razdoblju dijelovi 1. SS oklopnoga puka i 21. oklopnoga puka zaposjeli Poreč, Kanfanar i Rovinj spojivši se tako s njemačkim snagama u Puli.²⁵

Tijekom listopadskih operacija snage 2. SS oklopnoga korpusa su, držeći se Hitlerove naredbe, zaista nastupale *bezobzirnom surovošću*. Prema izvješću Stožera Grupe armija B, u ofenzivi su istarske partizanske jedinice pretrpjele gubitke od 4.096 mrtvih i 6.850 zarobljenih, a njemačke su postrojbe zaplijenile 32 topa i 2.182 komada pješačkoga naoružanja.²⁶ Međutim, njemačke su jedinice tijekom nastupanja palile kuće i sela, hapsile i strijeljale civile, o čemu u izvješću nema riječi.²⁷ Uostalom, *bezobzirna surovost* bila je nužna Stožeru Grupe armija B da bi zaplašio stanovništvo i tako osigurao pozadinu svojih snaga koje je morao angažirati u sljedećoj fazi operacije *Istrien*.

²³ S članovima Operativnog štaba za Istru probila se i skupina od 150 boraca iz 6. divizije (ličke) koja je kao pojačanje istarskim jedinicama stigla na sektor Učke tek 2. listopada (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 147 i 151; S. VUKELIĆ, *Hiljade boraca*, n.dj., str. 38).

¹⁴ Te se grupice nisu probijale u Gorski kotar, nego su se preko Planika i Učke vraćale na teren Istre (T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 403; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 150-154).

²⁵ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 404-405; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 152-153.

²⁶ Smatra se da je Stožer Grupe armija B preuveličao gubitke u ljudstvu. Prema novim procjenama, u drugoj fazi operacije *Istrien* poginulo je oko 2.000 boraca i civila, a u koncentracijske logore otpremljeno je 500 do 600 ljudi (T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 405; A. GIRON, *Neki problemi razvoja NOP-a*, n.dj., str. 12; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 145 i 155).

²⁷ Detaljnije u: Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 342; A. GIRON, *Informacija prof. Nikole Žica*, n.dj., str. 137-139; isti, *Neki problemi razvoja NOP-a*, n.dj., str. 11; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 149, 151-153 i 155.

1.1.2. Slom obrane 13. primorsko-goranske divizije NOVH na fronti kod Sušaka

S realizacijom treće faze operacije *Istrien* njemačke su snage otpočele prije konačnoga zaposjedanja Istre. Naime, koncentracija i raspored jedinica predviđenih za tu fazu operacije izvršeni su već 6. listopada.²⁸

Za provedbu te faze operacije Stožer 2. SS oklopnog korpusa je na potezu od Sušaka do Kamenjaka prikupio: 194. i 132. grenadirski puk te 901. oklopni školski puk 71. divizije.²⁹ Već u toj pripremnoj fazi njemačke su snage ostvarile nadmoć nad jedinicama 13. divizije raspoređenima na fronti: Gornje Jelenje-Hreljin-Druga-morska obala. Naime, njemačkim snagama jačine 11.000 vojnika, 210 oklopnih transportera i tridesetak tenkova, 2. PG NOP odred i 3. brigada 13. divizije mogli su suprotstaviti oko 2.000 tek unovačenih boraca i manji broj topova, koji zbog neiskustva topnika nisu mogli biti efikasno korišteni.³⁰

Takav odnos snaga na fronti kod Sušaka bio je rezultat krive procjene GŠ NOV i PO Hrvatske, koji je očekivao da će napad njemačkih snaga uslijediti iz pravca Ogulina. Oslanjajući se na tu procjenu, Štab 13. divizije nije obraćao dovoljno pažnje događajima na području Kastavštine i Grobinšćine,³¹ kao ni informacijama o zbivanjima u Istri koje je primio od člana VŠ NOV i POJ, Edvarda Kardelja, i političkoga komesara 13. divizije.³² Pa ni 3. listopada, kada je 901. oklopni školski puk odbacio dijelove 3. brigade s položaja na Kamenjaku, Štab 13. divizije nije ništa poduzeo, već je o tome u svom redovnom izvješću informirao GŠ NOV i PO Hrvatske.³³

Pokrete njemačkih postrojbi na području Grobinšćine bolje je procijenila Komanda Mornarice za Hrvatsko primorje i Istru. Ona je, naime, nakon dobi-

²⁸ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 159. U nekolicini ranijih historiografskih radova taje faza operacije pogrešno označena kao operacija *Wolkenbruch*. Usporedi: A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 389; isti, *Socijalistička revolucija u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru 1943-1945. godine, Savez komunista Jugoslavije 1919-1979*. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Rijeka 1980., str. 180; V. D. MATETIĆ, *14. primorsko-goranska brigada*, n.dj., str. 109; Miroslav STEPANČIĆ, *Nemačka ofenziva Prolom oblaka*, VIG 5, Beograd 1965., str. 3; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 109.

²⁹ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 159.

³⁰ Kod Hreljina je 901. oklopni puk iznenadio, zarobio posade i topove Artiljerijskog divizion 13. divizije (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 165).

³¹ Štab 13. divizije je bio obaviješten o prodoru 901. oklopnog puka na Grobničko polje i prodoru 194. puka iz Sušaka.

³² V. D. MATETIĆ, *14. primorsko-goranska brigada*, n.dj., str. 110; *ZDNOR*, V., 19, str. 498-500; *ZDNOR*, V., 20, str. 622-628. O položaju istarskih partizanskih jedinica izvješće je podnio komesar 13. divizije, Artur Turkulin, koji se 3. listopada uspio probiti preko ceste Matulji-Rupa (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 158).

³³ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 161; *ZDNOR*, V., 20, str. 129.

vene obavijesti o napadu 901. oklopnog puka na Grobnišćinu, naredila da u slučaju prodora njemačkih snaga svi njeni brodovi napuste ugrožene luke, otplove na jug prema Senju i rasporede se po obližnjim lučicama i uvalama.³⁴

Prodor 901. oklopnog puka na Grobnišćinu, o kojemu gaje izvijestio Štab 13. divizije, ukazao je Generalštabu NOV i PO Hrvatske daje njegova dotadašnja procjena njemačkih namjera pogrešna i da će njemačke snage najvjerojatnije napasti iz rajona Sušaka. Zato je Štabu 13. divizije naredio da pregrupira svoje snage i zatvori pravce koji iz Kvarnerskog primorja vode u Gorski kotar.³⁵ Međutim, naredba GŠ NOV i PO Hrvatske od 7. listopada stigla je prekasno, jer su upravo toga dana u ranim jutarnjim satima njemačke snage krenule u napad.

Nositelj napada bio je 901. oklopni školski puk koji je s polaznih položaja u rajonu Soboli-Kamenjak prvi krenuo u napad. Napredujući cestom koja nije bila ni zapriječena ni zarušena, on je brzo izbio na Gornje Jelenje, a 2. je PG NOP odred odstupio prema Mrzlim Vodicama. O povlačenju svojih snaga Štab 2. PG NOP odreda nije obavijestio 3. brigadu 13. divizije, pa je pojava njemačkih tenkova potpuno iznenadila njene snage koje su držale položaje kod Hreljina. Budući da su se one u panici povukle, 901. oklopni puk nastavio je kretanje pravcem Hreljin-Kraljevica i tako presjekao odstupnicu jedinicama 13. divizije koje su držale položaje kod Sušaka.³⁶ Tada su u napad krenuli 132. i 194. puk nastupajući prema Hreljinu, Dragi i Bakru.³⁷ Upravo je u to vrijeme, na temelju naredbe Štaba 13. divizije, 2. brigada preuzimala položaje 3. brigade, pa su se tako dvije kompletne brigade 13. divizije našle u okruženju. Borbe jedinica 2. i 3. brigade, koje su se nastojale probiti iz obruča, potrajale su do noći. Međutim, samo se dio jedinica uspio probiti i organizirano povući prema Grižanama, dok su se manje grupe boraca, koje su se probile do obale, nastojale prebaciti na otok Krk.³⁸

Na vijest o prodoru njemačkih snaga brodovi Komande Mornarice su, na temelju ranije dobivene naredbe, otplovili na jug i pristali u senjskoj luci. Tako je njemačkom zrakoplovstvu, koje je također aktivirano 7. listopada, uspjelo u senjskoj luci potopiti parobrod *Istriju* i dva motorna jedrenjaka, oštetiti paro-

³⁴ Dnevnik kapetana bojnog broda *Jurja Bonačija* za period od 7. X. do 1. XII. 1943. Ovjereni prijepis u MGR.

³⁵ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 171; V. D. MATETIĆ, *14. primorsko-goranska brigada*, n.dj., str. 119.

³⁶ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 163-164; V. D. MATETIĆ, *14. primorsko-goranska brigada*, n.dj., str. 111-112; *ZDNOR*, V., 21, str. 56-58.

³⁷ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 166; V. D. MATETIĆ, *14. primorsko-goranska brigada*, n.dj., str. 112.

³⁸ Prebacivanje na Krk preko Tihog kanala odvijalo se pod zaštitom vatre mornaričke bitnice postavljene na rtu Oštro kod Kraljevice (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 165-166; V. D. MATETIĆ, *14. primorsko-goranska brigada*, n.dj., str. 115).

brode *Cres*, *Cetinu* i *Slaviju* te onesposobiti parobrod *Lav* koji je nasukavanjem u uvali Spasovac izbjegao potonuće.³⁹ Njemačke su snage, dakle, već prvoga dana ofenzive slomile obranu 13. divizije na području Kvarnerskoga primorja, razbile njene dvije brigade i desetkovale plovni park Komande Mornarice.

Sljedećega je dana, u skladu s planom operacije, 71. divizija usmjerila svoje snage prema Gorskome kotaru. U borbama koje su vođene toga dana, njemačke su snage, odbacivši dijelove 2. brigade 13. divizije, prodrle preko Ziobina i Fužina prema Lokvama. Istovremeno je bila razbijena i obrana 2. PG NOP odreda, što je omogućilo njemačkim snagama nastupanje prema Lokvama iz pravca Mrzlih Vodica. Tako su se Štab i 4. bataljon 2. brigade ponovno našli u okruženju iz kojeg su se uspjeli izvući u noći 9./10. listopada.⁴⁰ Time je, međutim, obrana koju je organizirala 13. divizija potpuno razbijena, pa su njemačke snage 10. listopada zaposjele Delnice i Ravnu Goru u Gorskome kotaru i Crikvenicu u Kvarnerskome primorju. Sljedećega su dana dijelovi 71. divizije, nastupajući preko Vrbovskog i Gomirja, došli u vezu sa snagama 14. SS policijskoga puka u Ogulinu. Time je 2. SS oklopni korpus ostvario plan njemačkog Vrhovnog zapovjedništva o povezivanju snaga u Italiji (Grupa armija C) sa snagama Grupe armija F na Balkanskome poluotoku.⁴¹

Procjenjujući da razbijene snage 13. divizije više nisu u stanju pružiti ozbiljan otpor njemačkim jedinicama, GŠ NOV i PO Hrvatske im je odlučio uputiti pojačanje. Stoga je 1. brigadi 13. divizije, koja se nalazila na položajima u Lici, naredio da se hitno prebaci u rajon Novoga i osigura prikupljanje razbijenih dijelova 2. i 3. brigade u Grižanama i Ledenicama.⁴²

Nakon dolaska na područje Ledenica, 1. brigada je dijelom svojih snaga organizirala obranu sjeverno od Novoga, a dijelom snaga blokirala cestu koja iz Mrkoplja preko Matić-poljane vodi prema raskrsnici puteva za Novi i Drežnicu kod Jasenka.⁴³ Takav se raspored pokazao potpuno opravdanim. Naime, tijekom 13. i 14. listopada njemačke su snage pokušale prodrijeti pravcem Novi-Ledenice.⁴⁴ Njihov pokušaj prodora prema Jasenku, poduzet 13. listopada, zaustavljen je kod zapriječene ceste na Matić-poljani. Međutim, 15. listopada su

³⁹ A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 246; Ante GLAVIČIĆ, Njemačko bombardiranje Senja 1943., SZ 10-11, Senj 1984., str. 352.

⁴⁰ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 390; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 168-169.

⁴¹ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 390; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 169; M. STEPANČIĆ, Nemačka ofenziva, n.dj., str. 41.

⁴² Jedan član Štaba brigade upućen je na Krk da prikupi borce koji su se prebacili na taj otok (M. STEPANČIĆ, Nemačka ofenziva, n.dj., str. 41).

⁴³ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 390; ZDNOR, V., 21, str. 59.

⁴⁴ *Primorski vjesnik*, br. 88 od 15. XI.; br. 89 od 20. XI.; t r. 90 od 23. XI. 1943.; ZDNOR, V., 21, str. 379-380.

dijelovi 1. brigade morali odstupiti, jer su im njemačke jedinice ugrozile pozadinu.⁴⁵ Naime, napad na Matić-poljanu podržavale su njemačke snage koje su istoga dana krenule u napad iz Oštarija i Ogulina. Kolona 901. oklopnoga puka nastupala je prema Jasenku pravcem Oštarije-Josipdol-Jezerane-Drežnica, dok su dijelovi 132. puka krenuli u napad iz Gomirja i Ogulina. Te su kolone u svom nastupanju razbile obranu 4. brigade 13. divizije na prilazima Jasenku. Povlačenjem 4. brigade prema planini Javornici bila je ugrožena pozadina snaga 1. brigade na Matić-poljani, pa su i one morale odstupiti.⁴⁶

Do 20. listopada 71. divizija je dijelom snaga čistila područje kotara Delnice i Vrbovsko, a dijelom snaga vršila pritisak prema Drežnici i Brinju. Pritisak njemačkih snaga u rajonu Velike Kapele naveo je GS NOV i PO Hrvatske na zaključak da snage 2. SS oklopnoga korpusa imaju namjeru izvršiti prodor na partizanski teritorij u Lici.⁴⁷ Uviđajući da su u frontalnim borbama njemačke postrojbe daleko superiornije, GŠ NOV i PO Hrvatske je odlučio ukloniti jedinice 13. divizije s eventualnoga pravca glavnoga udara. Stoga je Štabu 13. divizije naredio da pregrupira svoje snage i prebaci ih na bokove i u pozadinu snaga njemačke 71. divizije. Na temelju dobivene naredbe i izvršenih procjena, Štab 13. divizije je na sektoru Brinje-Drežnica ostavio samo 2. brigadu davši joj zadatak da izvrši evakuaciju bolnice i ranjenika.⁴⁸ Na sektoru Vinodola ostavio je 3. i 4. brigadu, a 1. je brigadi naredio da se prebaci na prostor Crni Lug-Gerovo.⁴⁹

Na područje čabarskoga kotara 1. je brigada stigla 18. listopada. Njen 4. bataljon zauzeo je položaje kod Biljevine i Jelenovog brega, 2. bataljon 2. PG NOP odreda upućen je na položaje između Broda na Kupi i Osilnice, dok su ostale snage zadržane u pričuvi na Praprotnu.⁵⁰

Na području kotara Čabar 1. je brigada zatekla jedinice brigade *Ljubo Sercer* NOV i PO Slovenije, koja je dobila zadatak da izvrši zarušavanje cesta koje vode prema Sloveniji.⁵¹ Njen se 1. bataljon smjestio u Gerovu, 2. i 3. bataljon držali su položaje prema Kuželju, dok je 4. bataljon, nakon okršaja s njemačkim 194. pukom kod Crnog Luga, odstupio prema Malome Selu.⁵² Bio je to u stvari

⁴⁵ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 390-391.

⁴⁶ Isto, str. 391; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 172-173.

⁴⁷ A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 233; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 173.

⁴⁸ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 391; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 173; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 116.

⁴⁹ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 391; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 175; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 116.

⁵⁰ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 175.

⁵¹ Isto; T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 512.

⁵² T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 511.

prvi okršaj s prethodnicom 2. SS oklopnog korpusa čije su jedinice kretale u ofenzivu na Dolenjsko i Notranjsko.

1.1.3. *Prodor njemačkih snaga preko čabarskoga kotara na Dolenjsko i Notranjsko*

Povezivanjem snaga Grupe armija B i Grupe armija F u rajonu Ogulina, njemačko je Vrhovno zapovjedništvo ostvarilo ciljeve zacrtane planom operacije *Istrien*. Aktivnost jedinica 2. SS oklopnog korpusa na području Gorskoga kotara u razdoblju od 10. do 20. listopada imala je za cilj zauzimanje što povoljnijih položaja za nove ofenzivne operacije. Planirana ofenziva nije bila usmjerena, kako je to procijenio GS NOV i PO Hrvatske, na partizanski teritorij u Lici, već na područje Dolenjskog i Notranjskog koje su još uvijek kontrolirale jedinice NOV i PO Slovenije.

Pogrešnu procjenu Generalštaba NOV i PO Hrvatske Štab 13. divizije je uočio tek 18. listopada, kada su se njemačke postrojbe povukle s područja Drežnica-Brinje.⁵³ Bilo je, međutim, prekasno za novo pregrupiranje snaga. Tako su se 1. brigada i 2. PG NOP odred, upućeni u čabarski kotar da bi izbjegli frontalne borbe, zatekli na prostoru glavnoga udara njemačkih postrojba u prvoj fazi nove operacije *Wolkenbruch (Prolom oblaka)*. Cilj te operacije bio je zaposjedanje Dolenjskog i Notranjskog u razdoblju od 18. listopada do 6. studenoga. Planirano je, naime, da snage 2. SS oklopnog korpusa preko čabarskoga kotara i Žumberka prođu na Dolenjsko i Notranjsko, unište i potpuno likvidiraju partizanske snage. Zbog toga je zapovjednicima njemačkih postrojba bilo naređeno da tijekom operacije uhite sve muškarce u dobi od 15 do 55 godina i izruče ih Himmlerovim predstavnicima: Konstantinu Kammerhoferu u Hrvatskoj ili pak Vrhovnome povjereniku Operativne zone *Jadransko primorje*, Friedrichu A. Raineru.⁵⁴

Za izvođenje operacije *Wolkenbruch* Stožer 2. SS oklopnoga korpusa imao je na raspolaganju: 162. turkestarsku diviziju, ojačani 19. SS policijski puk, dijelove 71. divizije te 44. divizije sa 901. oklopnim i 14. SS policijskim pukom. Te su njemačke postrojbe raspolagale sa 48.000 vojnika, 110 tenkova i oko 150 topova.⁵⁵

Planom je predviđeno da se ofenziva izvede u četiri faze i to tako da svaka od angažiranih postrojba izvrši opkoljavanje i uništenje partizanskih snaga na dodijeljenom joj operativnom prostoru. Kotar Čabar na kojem su se zatekli: 1.

⁵³ M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 175.

⁵⁴ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 466 i 552.

⁵⁵ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 466 i 552.

brigada 13. divizije, 2. PG NOP odred NOV i POH te brigade *Ljubo Šercer* i *Tone Tomšič* 14. divizije NOV i PO Slovenije, planom je označen kao operativni prostor 44. i 71. divizije. One su pak za napad na čabarski kotar odvojile 194. grenadirski puk, 171. izviđački bataljun 71. divizije i dijelove Izviđačkog bataljuna 44. divizije.

Ujutro 21. listopada dijelovi 194. puka krenuli su u napad pravcem Crni Lug-Gerovo-Tršće, ali su ih 3. i 4. bataljon brigade *Ljubo Šercer* i 4. bataljon *Matija Gubec* 1. brigade 13. divizije prisilili na povlačenje.⁵⁶ Nakon okršaja s njemačkim snagama, brigada *Ljubo Šercer* je odstupila prema Tršću. Sljedećeg je dana 194. puk obnovio napad, zaposjeo Gerovo i Tršće, dok je dijelom snaga nastupao prema Osilnici. U isto su vrijeme krenule u napad njemačke snage iz Broda na Kupi, pa se područje oko Praprota i gornjeg toka rijeke Kupe našlo u okruženju. Jedinice 13. divizije koje su se zatekle upravo na tom prostoru, našle su se u teškom položaju. Međutim, 4. bataljon 1. brigade iznenadnim je napadom kod Sibrličke izazvao zabunu u redovima njemačkih postrojba. Iskoristivši to, dio se snaga 1. brigade uspio probiti prema Risnjaku. Dijelovi 1. brigade i 2. PG NOP odred koji nisu uspjeli iskoristiti kratkotrajnu zabunu u redovima njemačkih snaga, prebacili su se preko Kupe u Sloveniju.⁵⁷

Od 23. do 26. listopada na području kotara Čabar nije bilo okršaja. Naime, brigada *Ljubo Šercerje* uzmaknula prema sjeveru na prostor Vražji vrtec-Gornje Poljane,⁵⁸ a njemačke su snage zauzimale polazne položaje za drugu fazu ofenzive na crti Mrzle Vodice-Crni Lug-Gerovo-Osilnica-Kuželj.

S realizacijom druge faze operacije *Wolfenbruch* 2. je SS oklopni korpus započeo 26. listopada. Toga su dana dijelovi 44. izviđačkoga bataljuna s oko 30 tenkova i oklopnih transportera zaposjeli Čabar i Prezid te nastavili s nastupanjem prema Podubu, gdje su se spojili s dijelovima 134. puka 44. divizije koji je prodro u Cerkničku dolinu.⁵⁹ Istoga su dana dijelovi 194. puka 71. divizije čistili prostor Osilnica-Papeži-Čabar-Veliki Lazi. Pokušaj manjih dijelova 194. puka da se probiju prema Travi, osujetila je brigada *Ljubo Šercer*,⁶⁰

S provedbom treće faze operacije *Wolfenbruch* u cilju zaposjedanja Kočevskog i Laske doline, njemačke su snage otpočele 31. listopada. Na području kotara Čabar i njegovom širem rajonu borbe je vodila brigada *Tone Tomšič* NOV i PO Slovenije koja je bila opkoljena u rajonu Milanova vrha.⁶¹

⁵⁶ Isto, str. 459, 462, 485, 509-512; A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 234; M. LUČIĆ, *Narodno-oslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 176.

⁵⁷ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 512; A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 235; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 391; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 176; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 513.

⁵⁸ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 513; *ZDNOR*, VI., 8, str. 31 i 33-34.

⁵⁹ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 515-516; *ZDNOR*, VI., 8, str. 129.

⁶⁰ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 515-516.

⁶¹ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 515-516.

U četvrtoj fazi operacije *Wolkenbruch*, koja je okončana 12. studenoga, njemačke su snage čistile područje južno od Ljubljane. Pred kraj te završne faze, Stožer 2. SS oklopnog korpusa počeo je povlačiti svoje snage iz zapadnog dijela Gorskoga kotara. Povlačenje njemačkih snaga iz Slovenije preko čabarskoga kotara potrajalo je sve do 20. studenoga. Tada su se i posljednji dijelovi 2. SS oklopnoga korpusa povukli prema Delnicama, odakle su 25. studenoga odstupili prema Gornjem Jelenju.⁶²

Povlačenje snaga 2. SS oklopnog korpusa sa zaposjednutih područja bilo je sastavni dio plana njemačkoga Vrhovnog zapovjedništva. Ono, naime, nije raspolagalo s dovoljno snaga, pa je upotreba njihovog znatnoga dijela u operacijama na području Zapadne Hrvatske i Slovenije bila vremenski ograničena.⁶³ Dakle, postrojbe 2. SS oklopnoga korpusa nisu imale zadatak posjesti osvojena područja, pa su nakon ostvarenja osnovnoga cilja, tj. uspostavljanja veze s Grupom armija F, upućene na druga ratišta.⁶⁴ Osim toga, njemačko je zapovjedništvo utvrdilo da su oštećenja željezničke pruge Rijeka-Delnice-Ogulin-Karlovac na dionici kroz Gorski kotar takve naravi da je ona praktički neupotrebljiva. Budući daje ta strateški značajna prometnica između Jadrana i doline Save bila izvan funkcije, njemačko je Vrhovno zapovjedništvo izgubilo interes za posjedanje zapadnog dijela okruga Gorski kotar. To je pak značilo da strateški ciljevi treće faze operacije *Istrien*, tj. povezivanje njemačkih snaga u Italiji sa snagama na Balkanskom poluotoku, i pored vojnih uspjeha, nisu bili ostvareni. Zbog toga će njemačko Vrhovno zapovjedništvo svoju pažnju posvetiti prometnici Karlovac-Ogulin-Brinje-Senj, pa će svoje snage usmjeriti prema istočnom dijelu okruga Gorski kotar, južnom dijelu okruga Hrvatsko primorje i, dakako, pomorskom prostoru Kvarnera.

1.1.4. Operacije njemačkih snaga na pomorskom prostoru Kvarnera

Tijekom operacije *Istrien* njemačke su snage zaposjele Istru i obalno područje od Rijeke do Crikvenice, ali su kvarnerske otoke i dalje držale jedinice NOV i POH. Pod njihovom su kontrolom ostali tjesnaci Vela i Mala vrata pa, dakle, i plovidba na ruti Pula-Rijeka i Rijeka-Dalmacija. Štoviše, raspolažući mornaričkim jedinicama, snage NOV i POH su predstavljale prijetnju plovidbi

⁶² A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 396.

⁶³ U Hitlerovoj je naredbi za poduzimanje ofenzive od 22. rujna 1943. stajalo: (...) *Jačina snaga i njihova upotreba mora biti takva da sa sigurnošću postignu veliki uspjeh i da se glavnina angažiranih snaga uskoro oslobodi za izvršenje drugih zadataka (...)*. Navedeno prema: T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 378; M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 121.

⁶⁴ Nakon okončanja ofenzive *Istrien* i *Wolkenbruch*, glavnina je njemačkih snaga prebačena na istočnu frontu i na područje Gorenjske (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri*, n.dj., str. 178).

na relaciji Pula-Zadar, jedinoj mogućoj vezi između njemačkih postrojba na obalnom području sjevernoga Jadrana sa snagama u Dalmaciji.

Budući da su do kapitulacije Kraljevine Italije Jadransko more kontrolirale talijanske pomorske snage, Treći Reich na tom prostoru nije imao mornaričkih jedinica. Zato je njemačko Vrhovno zapovjedništvo, paralelno s planiranjem kopnenih operacija na Balkanskoj poluotoku, iniciralo organiziranje njemačkih mornaričkih snaga u jadranskom akvatoriju.

Organizacija njemačkih mornaričkih jedinica bila je provedena u skladu s operacijskim područjima kopnenih snaga, pa je sjeverni Jadran stavljen u nadležnost njemačkog Mornaričkog zapovjedništva za Italiju. Na funkciju komandujućeg Admirała Jadrana, nadležnog za pomorska zapovjedništva Dalmacije i južnoga Jadrana, 11. je rujna bio postavljen admiral Joachim Lietzman. Dokazavši da je postojeća organizacija njemačke mornarice na Jadranu nesvrshodna, on je 1. listopada 1943. preuzeo i zapovjedništvo nad sjevernim Jadranom.⁶⁵

Preuzevši zapovjedništvo na čitavom istočnom dijelu Jadrana, J. Lietzman nastoji osigurati njemačke pomorske veze. Stoga u vrijeme provedbe operacije *Wolkenbruch* stožeri 71. divizije i Pomorskoga zapovjedništva sjevernoga Jadrana pristupaju izradi planova za operacije na Kvarneru.

Utvrdivši da se raspoloživim snagama mogu ostvariti samo ograničeni ciljevi, odlučeno je da se napadnu snage NOV i POH na otocima Krku, Cresu i Lošinj. Planom operacije utvrđeni su zadaci zračnih, kopnenih i pomorskih snaga. Zrakoplovstvo je, naime, dobilo zadatak da u pripremljenoj fazi neutralizira partizanske pomorske snage i obalne bitnice koje mogu ugroziti desantnu operaciju. Kopnene jedinice u Kvarnerskoj primorju imale su zadatak da napadom na položaje 13. divizije kod Novoga onemoguće eventualno upućivanje pojačanja snaga NOV i POH na otocima. Mornarica je pak trebala osigurati brodski prostor za prijevoz trupa i zaštitu desanta. Sve planom predviđene pripreme bile su dovršene do 11. studenoga.⁶⁶

Zrakoplovstvo je, međutim, bilo aktivirano već mnogo ranije. Naime, njemačke su zračne snage još 9. listopada bombardirale Punat na otoku Krku i ponovno oštetile parobrod *Slaviju*. Sljedećega dana u napadu na Rab i Stari-grad oštećenje parobrod *Cetina*, potopljeni su parobrodi *Cres* i *Senj*,⁶⁷ a 19. je listopada žestoko napadnut Novi da bi se prekinula kopnena veza 13. divizije između Gorskoga kotara s Novim na obali.

⁶⁵ Jovan VASILJEVIĆ, Sukobi njemačkih i partizanskih brodova na Jadranu 1943-1945., *PZ* 1, Zadar 1963., str. 33.

⁶⁶ *ZDNOR*, VIII, 1, str. 232, 248-249 i 268-270.

⁶⁷ Kažimir PRIBILOVIĆ, Pomorski saobraćaj u Hrvatskom primorju od osnivanja II POS-a do kraja 1943. godine, *SZ*, Senj 1973., str. 359-360.

Početkom studenoga njemačko je zrakoplovstvo izviđalo područje otoka Lošinja, a 12. je studenoga bombardiralo tvrđavu *Tovar* da bi neutraliziralo obalne bitnice.⁶⁸

Za desantnu operaciju na kvarnerske otoke određene su snage 191. i 194. puka 71. divizije. Desantni odred *Krk* činili su dijelovi ojačanoga 194. puka prikupljeni u Kraljevici. Za njihov prijevoz do Voza i Omišlja osigurana je jedna desantna splav, šest desantno-jurišnih čamaca i pet čamaca za lovljenje torpeda zaplijenjenih u riječkoj Tvornici torpeda. Desantni odred *Cres* činila je jedna ojačana četa 191. puka prikupljena u Lovranu. Za njeno prebacivanje do Belog na Cresu osigurana je jedna desantna splav, 11 desantno-jurišnih čamaca i dva policijska čamca. Desantni odred *Lošinj* činile su dvije ojačane čete 191. puka prikupljene u Puli. Za prijevoz njegove prve grupe do uvale Čikat osigurani su motorni brodovi *Ramb III.* i *Brioni*, tegljač *Maritimo*, jedna desantna splav, 22 desantno-jurišna čamca i tri lučka patrolna čamca. Za prijevoz druge desantne grupe do tvrđave *Tovar* osiguran je patrolni brod *Na 2*, tegljač *Parenzo* i 13 desantno-jurišnih čamaca. Za prijevoz treće grupe do Osora osigurana su dva patrolna i dva veća desantno-jurišna čamca. Za zaštitu desanta njemačka je mornarica osigurala krstaricu *Niobe* (ranije talijanska krstarica *Dalmazia*) i torpiljarku *TA 21* (ranija talijanska *Insidioso*).⁶⁹

Prikupljanje trupa i brodovlja nije moglo proći nezapaženo. Na skori napad njemačkih snaga jedinice i aktivisti NOP-a na Krku upozoreni su 12. studenoga. Zbog propusta kurira koji su s tom obaviješću upućeni na Cres, ta informacija nije stigla do partizanskih zapovjedništava i aktivista NOP-a na cresko-lošinjskome otočnome prostoru.⁷⁰

U ranim jutarnjim satima 13. studenoga 1943. svi su se njemački desantni odredi iskrcali na predviđenim mjestima. Desantni odred *Krk* nije naišao ni na kakav otpor jer se Komanda Kvarnerskoga područja s oko 150 boraca, upozorena na njemački napad, prebacila na otok Rab. Iznenadene snage od svega 148 boraca na otocima Cresu i Lošinju pružile su tek slab i neorganiziran otpor, pa su njemački desantni odredi tijekom 13. i 14. listopada potpuno ovladali tim otočnim prostorom.⁷¹

U isto su vrijeme, prema utvrđenome planu, krenule u napad i njemačke postrojbe na obalnom području. Krećući iz Crikvenice i Triblja, one su odbacile dijelove 1. brigade 13. divizije s položaja kod Sv. Jakova i ušle u Bribir. Njihov

⁶⁸ HDA, KP-272/729; Jovan VASILJEVIĆ, Nemački desant na Cres i Lošinj u novembru 1943., MG 6, Beograd 1964., str. 843-853.

⁶⁹ J. VASILJEVIĆ, Nemački desant, n.dj., str. 843-853.

⁷⁰ Lj. KARABAIĆ, Kvarnerski otoci u NOR-u, n.dj., str. 189-190; isti. Veze NOP-a, n.dj., str. 107.

⁷¹ VII, NAV-N-T-313-F-485; Lj. KARABAIĆ, Otok Krk u NOR-u, n.dj., str. 46; J. VASILJEVIĆ, Nemački desant, n.dj., str. 843-853.

daljnji prodor prema Ledenicama osujetio je 4. bataljon 1. brigade 13. divizije. Tim su napadima njemačke postrojbe na obalnome području izvršile zadatak koji su dobile u okviru planirane operacije na pomorskom prostoru Kvarnera, pa su 21. studenoga napustile zaposjednuti prostor.⁷² To povlačenje njemačkih snaga izvršeno je u sklopu općeg plana o izvlačenju 71. divizije i njenoga prebacivanja na druga ratišta.

1.2. AKTIVNOST OBNOVLJENIH JEDINICA NOVH I OFENZIVNE OPERACIJE NJEMAČKE GRUPE ARMIIJA F

U ofenzivnim operacijama njemačke Grupe armija B vojne su snage NOP-a u Zapadnoj Hrvatskoj pretrpjele težak udarac. One su se, naime, upustile u frontalnu borbu za koju ni po iskustvu, a ni po organizaciji, opremi i naoružanju nisu bile dorasle njemačkim postrojbama.

Tek formirane istarske partizanske jedinice bile su doslovce razbijene i faktički su prestale postojati kao organizirana vojna snaga. Izgubile su, naime, najveći dio opreme i naoružanja, a ljudski su gubici dostigli brojku od oko 2.000 poginulih i nekoliko stotina zarobljenih.

Jedinice 13. primorsko-goranske divizije su u okršajima na području Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara također pretrpjele značajne gubitke. Izgubljen je najveći dio teškoga naoružanja, a brojno se stanje ljudstva od 7.500 boraca početkom listopada svelo krajem studenoga na 4.500 boraca. Iako su stvarni gubici u ljudstvu bili znatno manji od onih što ih pokazuje usporedba brojnog stanja jedinica, ostaje činjenica daje u dvomjesečnim borbama 13. divizija izgubila 40 posto svoga boračkoga potencijala.⁷³ Ipak je, zahvaljujući osloncu na partizanski teritorij, koji istarske jedinice nisu imale, sačuvala postojeći formacijski sastav i borbenu sposobnost.⁷⁴ Partizanski je teritorij, naime, Štabu 13. divizije osigurao uvjete za odmor, opskrbu, popunu i sređivanje uzdrmanih jedinica.

Komanda Mornarice za Hrvatsko primorje i Istru nije pretrpjela značajnih gubitaka u ljudstvu, ali je najkvalitetniji dio njenoga plovnoga parka bio uništen. Naime, u napadima njemačkoga zrakoplovstva ona je izgubila skoro sve

⁷² ZDNOR, V., 21, str. 566.

⁷³ U dvomjesečnim je borbama poginulo oko 400 boraca 13. divizije, a veći je dio nestaloga ljudstva bio samo raspršen pa je kasnije prikupljen i ponovno uvršten u sastav jedinice (M. LUČIĆ, *Narodnooslobodilački ratu Istri*, n.dj., str. 179; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 118).

⁷⁴ Na dan 1. studenoga 1943. godine 13. je divizija imala sljedeći formacijski sastav i brojno stanje jedinica: 1. brigadu sa 630 boraca, 2. brigadu sa 800 boraca, 3. brigadu sa 800 boraca, 4. brigadu sa 1.050 boraca, Artiljerijski divizion sa 170 boraca, 1. odred sa 360 i 2. odred s oko 200 boraca (S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 120).

parobrode, a dva od četiri patrolna čamca zarobile su njemačke snage na Lošinju.⁷⁵ Ipak je zapovjedništvo Mornarice, koja od kraja listopada djeluje pod nazivom Prvi pomorski obalni sektor,⁷⁶ sačuvalo stručni kadrovski potencijal, veći broj motornih jedrenjaka i ribarskih brodova.⁷⁷ Stoga je, usprkos pretrpljenim gubicima, moglo izvršavati svoje osnovne zadatke.

1.2.1. **Obnova i aktivnost istarskih partizanskih četa krajem 1943. i početkom 1944. godine**

U operaciji *Istrien* njemačke su snage uspjele uništiti istarske partizanske jedinice i okupirati čitav Istarski poluotok. Štoviše, nastupajući *bezobzirnom surovošću*, one su uspjele razbiti postojeći sustav zapovjedništava mjesta i političkih organizacija NOP-a na zaposjednutome području. U takvim prilikama političko i vojno rukovodstvo NOP-a Istre nastoji obnoviti ilegalni sustav političkih organizacija NOP-a i NOO-a, a time i uvjete za ponovno formiranje istarskih partizanskih snaga.

Nakon povratka članova Operativnoga štaba za Istru u drugoj polovici listopada 1943. godine,⁷⁸ pristupa se analizi uzroka poraza istarskih jedinica,⁷⁹ pronalaženju i prikupljanju naoružanih grupa koje su se uspjele održati na okupiranom području.⁸⁰ Iskoristivši te grupe kao jezgru novih formacija, Operativni je štab za Istru do početka 1944. godine uspio formirati 13 partizanskih četa.

Prva partizanska četa osnovana je na području Učke sa zadatkom da napada prometnicu Rijeka-Trst.⁸¹ Druga partizanska četa (pazinska) operirala je na

⁷⁵ Parobrod *Makarska* je s većim dijelom Štaba Komande Mornarice otplovio za Bari, potapanje je izbjegao parobrod *Cetina*, a zarobljeni su patrolni čamci *Partizan II.* i *Partizan IV.* (*Dnevnik kapetana bojnog broda lurja Bonačija*, n.dj.; K. PRIBILOVIĆ, Pomorski saobraćaj, n.dj., str. 360; isti, Senj - baza Drugog, n.dj., str. 36-37).

⁷⁶ Operacijsko područje I. POS-a protezalo se od Tržića (Monfalcone) na sjeveru do otoka Grujice na jugu. O novoj podjeli obale i novim nazivima Štab Mornarice NOVJ je 28. listopada 1943. izvjestio Komandu Mornarice za Hrvatsko primorje i Istru (*ZDNOR*, VIII., 1, str. 127).

⁷⁷ Početkom studenoga 1943. godine I. je POS raspolagao sa 45 motornih jedrenjaka i 18 ribarskih brodova (K. PRIBILOVIĆ, Pomorski saobraćaj, n.dj., str. 359-360).

⁷⁸ Članovi Operativnog štaba za Istru prikupili su se na Planiku 29. listopada 1943. (Izveštaj Partijskog rukovodstva za Istru od 30. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR).

⁷⁹ Vojnom je rukovodstvu spočitavano što nije osiguralo sektor Gumanca preko kojeg su se **istarske** partizanske jedinice mogle sigurno izvući iz Istre (izvještaji Partijskog rukovodstva za Istru od 13. i 24. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR; A. GIRON, Izveštaj Zvonka **Babića**, n.dj., str. 161).

⁸⁰ Partijsko rukovodstvo za Istru 10. listopada 1943. izvještava da odredi za donju i gornju Istru, koje je Operativni štab za Istru formirao prije povlačenja, više ne postoje. Međutim, već 19. listopada ono izvještava da na Pazinštini postoji partizanska četa od 50 do 60 boraca, **na Planiku jedna** desetina, a u obližnjim selima jedan vod (izvještaji Partijskog rukovodstva za Istru od 10. i 19. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR).

⁸¹ A. GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog rata, n.dj., str. 17-18.

području Pazinštine,⁸² 3. partizanska četa (rovinjska) na području Rovinjštine,⁸³ 4. partizanska četa (kraška) na području Učke i Krasa,⁸⁴ 5. partizanska četa (barbanska) na području Barbanštine,⁸⁵ 6. partizanska četa, odnosno 1. kastavska četa *Ivan Matešić-Cetina*, na području Kastavštine,⁸⁶ 7. partizanska četa na području Krasa,⁸⁷ 8. partizanska četa (labinska) na području Labinštine,⁸⁸ 9. partizanska četa (lovranska) na opatijskom području,⁸⁹ 10. partizanska četa (minerska) na području Buzeštine,⁹⁰ 11. partizanska četa (porečka) na području Poreštine,⁹¹ 12. partizanska četa (krmička ili pulska) na području Puljštine⁹² i 13. partizanska četa (buzetska) na području Čepića i Buzeta.⁹³

Novoosnovane istarske partizanske čete jačine od 10 do 20 boraca primjenjivale su taktiku partizanskoga rata, jedinoga mogućega oblika vojnoga angažmana u postojećim uvjetima. One su gotovo svakodnevno uznemiravale njemačke i fašističke snage,⁹⁴ čime su ostvarivale višestruku funkciju. Naime, napadima na prometnice ugrožavale su sigurnost veza koje su bile od osobitog

⁸² Osnovana je 10. studenoga 1943. (*Istra i Slovensko primorje, Borba za slobodu kroz vjekove*, Beograd 1952., str. 312; Vinko ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 282, Rijeka 5. XII. 1983.).

⁸³ Osnovana je na stanciji Moncodogno 5. prosinca 1943. (*Istra i Slovensko*, n.dj., str. 312; V. ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 284, Rijeka 7. XII. 1983.).

⁸⁴ Osnovana je u Brgradu 1. studenoga 1943. (*Istra i Slovensko*, n.dj., str. 312; V. ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 285, Rijeka 8. XII. 1983.).

⁸⁵ Osnovana je 6. studenoga 1943. (*Istra i Slovensko*, n.dj., str. 312; V. ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 288, Rijeka 12. XII. 1983.).

⁸⁶ Osnovana je početkom studenoga 1943. (V. ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 290, Rijeka 1983.). U nekim je historiografskim radovima ta četa pogrešno nazvana *Porečkom* (*Istra i Slovensko*, n.dj., str. 312; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 71).

⁸⁷ Osnovana je 2. studenoga 1943. u blizini sela Dane (A. GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog rata, n.dj., str. 18; *Istra i Slovensko*, n.dj., str. 312; V. ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 292, Rijeka 16. XII. 1983.).

⁸⁸ Osnovana je u selu Šumberu 17. studenoga 1943. (*Istra i Slovensko*, n.dj., str. 312; V. ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 295, Rijeka 20. XII. 1983.).

⁸⁹ Osnovana je u selu Menderi početkom studenoga 1943. (A. GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog rata, n.dj., str. 18; V. ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 296, Rijeka 21. XII. 1983.).

⁹⁰ Osnovana je u selu Klarići sredinom studenoga 1943. (*Istra i Slovensko*, n.dj., str. 312; V. ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 300, Rijeka 26. XII. 1983.).

⁹¹ Osnovana je u selu Šeraje 11. studenoga 1943. (*Istra i Slovensko*, n.dj., str. 312; V. ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 301, Rijeka 27. XII. 1983.).

⁹² Osnovana je u selu Pavićini kod Vodnjana u studenome 1943. (*Istra i Slovensko*, n.dj., str. 312; V. ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 303, Rijeka 29. XII. 1983.).

⁹³ Osnovana je u prosincu 1943. (*Istra i Slovensko*, n.dj., str. 312; V. ŠEPIĆ, Istarske partizanske čete, *Novi list*, br. 304, Rijeka 30. XII. 1983.).

⁹⁴ Već nakon pada fašizma istarski fašisti pokušavaju reorganizirati bivšu 60. legiju. Prva squadra d'azione djeluje pod nazivom *Ettore Mutti*. Nakon ulaska njemačkih snaga u Pulu bila je osnovana 2. regimenta *Istria* u sastavu Teritorijalne milicije (*Milizia Difesa Teritoriale*). U Trstu je bio osnovan Centar za oslobođenje Istre (*Centro per la liberazione dell Istria*) čija je 5. četa 1. regimente *Trieste* sudjelovala s njemačkim snagama u zaposjedanju Umaga, Buja i Poreča (G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 217-219). Usporedi: A. GIRON, Izvještaj Zvonka Babića, n.dj., str. 160.

značaja za njemačke okupacijske snage. Nadalje, prepadima na slabije posade prisiljavale su njemačko zapovjedništvo na angažiranje jačih snaga ili pak napuštanje određenih uporišta. Time je slabjela mogućnost kontrole terena što je pogodavalo ne samo partizanskim četama nego i obnovljenim ilegalnim organizacijama NOP-a. Same su pak partizanske čete u tim akcijama stjecale ratno iskustvo neophodno za razvoj partizanskih snaga i poduzimanje složenijih vojnih operacija.

Akcije partizanskih četa imale su, osim vojnoga, i veliki politički značaj. One su, naime, bile tvorni dokaz da NOP u Istri nije likvidiran, da se partizanskom taktikom mogu tući znatno jače njemačke snage i da oružana borba ima perspektivu. Bilo je to od presudne važnosti za vraćanje samopouzdanja stanovništvu nakon raspada istarskih brigada i odreda u listopadskoj ofenzivi njemačkih snaga.

Novoosnovane su istarske partizanske čete bile zaista izuzetno aktivne. Od početka studenoga pa do kraja 1943. godine one su izvršile 86 diverzija i napada na prometnice ili slabije njemačke i fašističke posade.⁹⁵ Aktivnost četa na čitavome području Istre onemogućavala je njemačkom zapovjedništvu Operativne zone *Jadransko primorje* da izvrši koncentraciju svojih snaga i osigura nadmoć na određenome sektoru. Ona je, naime, morala pokrivati čitav teren Istre, a tako atomizirane njemačke i fašističke snage bile su dobra meta malim istarskim partizanskim četama. Iako je razvlačenje njemačkih i fašističkih snaga na širokome prostoru, a time i slabljenje njihove udarne moći, bio jedan od ciljeva Operativnoga štaba za Istru, ipak je on četiri čete, dakle trećinu svojih snaga, angažirao na prostoru sjeveroistočne Istre.⁹⁶ Za to je, dakako, imao dobrih razloga. Naime, tim su područjem prolazile strateški važne prometnice: Rijeka-Trst, Rijeka-Ljubljana i Rijeka-Pula, pa je ometanje ili prekid prometa na njima najviše pogadao njemačko zapovjedništvo. Osim toga, zadržavanjem znatnih partizanskih snaga na tom području, Operativni je štab za Istru osiguravao jedini mogući pravac izvlačenja istarskih jedinica u slučaju da njemačko zapovjedništvo ponovno poduzme ofenzivne operacije većih razmjera. Dakako, i njemačko je zapovjedništvo uočavalo značaj toga područja, ali za ofenzivu većih razmjera nije imalo dovoljno snaga. Ofenziva poduzeta slabim snagama 17. prosinca nije dala nikakvih rezultata. Istarske su se partizanske čete izvukle s napadnutoga područja i usmjerile svoju aktivnost izvan zone njemačkih ope-

⁹⁵ Prva je četa izvršila 17 akcija, 2. četa pet, 3. četa sedam, 4. četa šest, 5. četa pet, 6. četa dvije, 7. četa četiri, 8. četa sedam, 9. četa deset, 10. četa tri, 11. četa devet, 12. četa četiri i 13. četa tri akcije (*ZDNOR*, V., 22, str. 82-83; *ZDNOR*, V., 23, str. 139-144).

⁹⁶ Na tom su području djelovale: 1., 6., 7. i 9. istarska partizanska četa (A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 18).

racija.⁹⁷ Štoviše, Operativni je štab za Istru procijenio da su sazreli uvjeti za formiranje većih vojnih jedinica, pa je 30. prosinca 1943. formirao 1. i 2. istarski partizanski bataljon,⁹⁸ a polovicom siječnja 1944. godine 3. i 4. bataljon."

Dakle, namjera njemačkoga Vrhovnoga zapovjedništva da upotrebom jakih snaga likvidira NOP u Istri kako bi osiguralo pozadinu svojih snaga u Italiji i njihovu nesmetanu vezu sa snagama na Balkanskom poluotoku, nije dala očekivanoga rezultata. Naime, ono se vrlo brzo ponovno suočilo sa snažnim partizanskim pokretom u Istri, pa je na tom prostoru moralo angažirati snage koje su mu i te kako bile potrebne na drugim ratištima.

1.2.2. Sređivanje i aktivnosti 13. primorsko-goranske divizije NOVH krajem 1943. godine

Nakon izvlačenja glavnine 2. SS oklopnog korpusa krajem studenoga 1943. godine, njemačke su snage zadržale položaje u Crikvenici i rubnim dijelovima Gorskoga kotara. Međutim, 13. divizija, koja je u prethodnim borbama pretrpjela znatne gubitke, nije imala dovoljno snaga da bi ozbiljnije ugrozila njemačku obranu. Osim toga je, na temelju naredbe GŠ NOV i POH, polovica njenih snaga bila angažirana u Lici. Naime, sredinom studenoga 1943. godine 6. je divizija (lička) upućena na područje zapadne Bosne u sastav 1. proleterskoga korpusa. Njenim je odlaskom bila oslabljena blokada jakoga garnizona u Gospiću iz kojega su ustaške postrojbe, prodorom prema Karlobagu, mogle ugroziti obalno područje od Karlobaga do Senja. Zato je Štabu 13. divizije naloženo da svoju 2. i 4. brigadu uputi u Liku gdje će djelovati pod zapovjedništvom Operativnoga štaba za Liku.¹⁰⁰ Položaje prema njemačkim snagama u Gorskome kotaru i Kvarnerskome primorju držale su 1. i 2. brigada te slabe snage 1. odreda.¹⁰¹ Nastojanja Štaba 13. divizije da tim snagama potisne njemačke postroj-

⁹⁷ Ofenziva poduzeta s oko 2.000 vojnika na području Učke i Bužeštine u vojničkom pogledu nije imala uspjeha. Naime, njemačke su jedinice pronašle i spalile baraku Operativnog štaba za Istru na Učki i uhitile 30 stanovnika sela Brgudca (*ZDNOR*, V., 23, str. 142).

⁹⁸ U sastav 1. bataljona koji je djelovao na sektoru Pula-Rovinj-Poreč uvrštene su: 3., 5. i 12. četa, a u sastav 2. bataljona koji je djelovao na sektoru Labin-Pižan-Pazin: 2., 8. i 13. četa (D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 80-83).

⁹⁹ Treći je bataljon osnovan 17. siječnja 1944., a djelovao je na sektoru Kras-Buje-Koper. U njegov su sastav uvrštene: 4., 7. i 10. četa. Četvrti je bataljon osnovan 14. siječnja, a sam čin formiranja obavljen je 18. siječnja 1944. godine. Djelovao je na sektoru Kastav-Klana-Lovran-Iliirska Bistrica. U njegov su sastav uvrštene: 1., 6. i 9. četa (A. GIRON, *Neki problemi razvoja NOP-a*, n.dj., str. 14; isti, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 18; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 85; *ZDNOR*, V., 23, str. 210-211 i 274-275; *ZDNOR*, V., 24, str. 205).

¹⁰⁰ A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 395; Petar KLEUT, *Jedanaesti korpus NOVJ*, Beograd 1987., str. 18-19.

¹⁰¹ Nakon odlaska 2. i 4. brigade u Liku rasformiran je 2. odred (P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, str. 23).

be s dostignutih položaja nisu dala rezultata. Naime, napad na njemačku posadu u Crikvenici poduzet 23. studenoga nije uspio,¹⁰² a dijelovi 1. brigade koji su u njemu sudjelovali morali su preuzeti obranu Senja koji je ugrozila 9. ustaška bojna.¹⁰³ Ona je, naime, probivši blokadu Gospića, zaposjela Karlobag i zaprijetila Senju,¹⁰⁴ koji je u tom razdoblju bio značajna točka partizanskih pomorskih veza između Visa i Kvarnerskoga primorja. Otuda su se pak granale kopnene veze s partizanskim teritorijem u Lici, Gorskom kotaru i Sloveniji.¹⁰⁵ Uputivši dio snaga u Liku i angažiravši svoju 1. brigadu na potezu od Novoga do Senja, a 3. brigadu i 1. odred na blokadi Ogulina i Vrbovskog, Štab 13. divizije nije mogao poduzimati značajnije napadačke akcije. Štoviše, on nije imao snaga za posjedanje zapadnoga dijela Gorskoga kotara iz kojega se, nakon operacije *Wolfenbruch*, izvlačila glavnina 2. SS oklopnoga korpusa. Zato je VŠ NOV i POJ naredio GŠ NOV i PO Slovenije da to područje zaposjedne svojim jedinicama.

Izvršavajući dobivenu zapovijed, GŠ NOV i POS je na područje Gorskoga kotara uputio dijelove svoje 18. divizije. Nastupajući za njemačkim postrojbama koje su se povlačile, 9. je brigada 18. divizije 25. studenoga zaposjela Delnice, Mrzle Vodice, Gornje Jelenje i Lokve, došavši u dodir s dijelovima 1. brigade 13. divizije u Liču i Fužinama. U isto je vrijeme 10. brigada 18. divizije pristigla na područje kotara Čabar.¹⁰⁶ Time, međutim, partizanske snage još uvijek nisu kontrolirale čitav zapadni dio okruga Gorski kotar. Naime, prije povlačenja svojih snaga njemačko je zapovjedništvo, u suradnji s obnovljenim organima vlasti NDH, uspostavilo garnizone u Vrbovskome i Ravnoj Gori.¹⁰⁷ Budući da su ta uporišta predstavljala potencijalnu opasnost za partizansko područje u Gorskome kotaru i ometala vezu s partizanskim područjem u Sloveniji, stožeri 13. i 18. divizije odlučili su ih napasti i zauzeti. Deveta je brigada 18. divizije već 8. prosinca napala i zaposjela Ravnu Goru, a 10./11. prosinca, u suradnji sa 3. brigadom 13. divizije, Vrbovsko. Međutim, partizanske su je-

¹⁰² S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 124; *ZDNOR*, V., 21, str. 566.

¹⁰³ Dijelovi 1. brigade ojačani četom mornaričke pješadije, dvama tenkovima i protukolskim topom osujetili su 1. i 6. prosinca pokušaje prodora dijelova 9. ustaške bojne prema Senju (*ZDNOR*, V., 22, str. 141-142; *ZDNOR*, VIII., 1, str. 292-293).

¹⁰⁴ Devetoj je ustaškoj bojni uspjelo probiti blokadu Gospića koju su organizirali: 4. bataljon 1. brigade 13. divizije, odred *Plavi Jadran* i *Alanska četa* (P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 21)-

¹⁰⁵ Detaljnije o tome u: Antun GIRON, *Senj - najznačajnija partizanska luka na Jadranu u razdoblju listopad 1943 - siječanj 1944.*, *SZ* 10-11, *Senj* 1984., str. 319-323.

¹⁰⁶ A. GIRON, *Kotar Čabar*, n.dj., str. 241; isti, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 396; *ZDNOR*, VI., 8, str. 251, 315 i 321-322.

¹⁰⁷ Garnizon u Vrbovskome činila je posada od oko 400 domobrana ojačana jednim njemačkim tenkom, a posadu u Ravnoj Gori činilo je oko 200 tzv. legionara, tj. mobiliziranih i naoružanih stanovnika toga mjesta (A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 396).

dinice uspjele ući u Vrbovsko tek 23. prosinca, nakon povlačenja njemačkih i domobranskih snaga.¹⁰⁸

Odbacivanjem snaga 9. ustaške bojne prema Karlobagu te likvidacijom garnizona u Ravnoj Gori i Vrbovskome stvoren je kompaktni partizanski teritorij koji se protezao od Novoga do Cesarice na jadranskoj obali, a preko okruga Gorski kotar do partizanskih teritorija u Lici i Sloveniji. Time je ponovno bila prekinuta veza između njemačke Grupe armija C i Grupe armija F uspostavljena tijekom operacije *Istrien*.

1.2.3. Pomorske veze Kvarnerskoga primorja i Dalmacije krajem 1943. i početkom 1944. godine

U desantnoj operaciji njemačke 71. divizije Prvi je pomorski obalni sektor (I. POS) izgubio otoke Krk, Cres i Lošinj. Njegove su snage, međutim, zadržale kontrolu nad otocima Rabom i Pagom što mu je omogućavalo održavanje pomorskih veza u Velebitskom kanalu i Kvarneriću, a time i kontakte sa snagama partizanske mornarice u Dalmaciji.

Zbog gubitka patrolnih čamaca na Lošinju, nedostatka goriva i potreba ribarstva, flotila naoružanih brodova I. POS-a praktički više nije postojala.¹⁰⁹ Stoga je prioritetni zadatak Štaba bio pronalaženje i naoružavanje plovni jedinica kojima će osiguravati plovidbu i veze s otocima Rabom i Pagom. U relativno kratkom vremenu za patrolnu su službu bili osposobljeni motorni čamci: *Jadran*, *Macola*, *Škampe* i *Junak* koji su uvršteni u flotilu patrolnih čamaca I. POS-a s oznakama: *PČ-1*, *PČ-2*, *PČ-3* i *PČ-4*. *PČ-1 Jadran* bio je ribarski brod iz Novalje na Pagu nosivosti 25 tona i brzine sedam čvorova. Naoružanje mu se sastojalo od dva mitraljeza, jednoga dvocijevna mitraljeza i jednoga puškomitraljeza. *PČ-2 Macola* bio je brod za prijevoz ribe iz Lošinja nosivosti 30 tona i brzine sedam čvorova. Naoružanje mu se sastojalo od tri mitraljeza i jednoga puškomitraljeza. *PČ-3 Škampe* bio je ribarski brod iz Zadra nosivosti 15 tona i brzine osam čvorova. Naoružanje mu se sastojalo od dva mitraljeza i dva puškomitraljeza. *PČ-4 Junak* bio je ribarski brod iz Šimuna na Pagu nosivosti 15 tona i brzine osam čvorova. Naoružanje mu se sastojalo od dva mitraljeza i jednog puškomitraljeza.¹¹⁰ Ti su patrolni čamci bili stacionirani u Jablancu, Rabu i Pagu, odakle su upućivani u patrolnu službu na rutama Novi-

¹⁰⁸ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 397.

¹⁰⁹ *Partizan /.*, koji je imao benzinski motor, raspremljen je zbog nedostatka goriva, dok je *Partizan III.* vraćen vlasniku (Slavko RUŽIĆ, Flotila Drugog pomorskog obalnog sektora i njeno borbena djelovanje, *Zbornik Drugog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ*, Rijeka 1975., str. 245; *ZDNOR*, VIII., 1, str. 230 i 268-269).

¹¹⁰ A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 246; S. RUŽIĆ, Flotila drugog, n. dj., str. 16; *ZDNOR*, VIII., 1,

Vrbnik i Cesarica-Pag. Time je obala od Novoga do Senja bila osigurana od iznenadnoga napada s mora, pa je osam većih motornih jedrenjaka moglo neometano obavljati prijevoz soli s Paga u Senj.¹¹¹

Radi veće sigurnosti, efikasnijega zapovijedanja i održavanja pomorskih veza, Štab I. POS-aje 8. prosinca prešao iz Novoga u Senj. U novome gaje sjedištu zatekla i promjena naziva. Naime, 10. prosinca je Štab Mornarice NOVJ izvršio novu podjelu obale na sektore i u skladu s tim je podređene mornaričke snage na Kvarneru preimenovao u Drugi pomorski obalni sektor (II. POS).¹¹²

Direktna veza Štaba Mornarice NOVJ, koji se nalazio na Visu, i II. POS-a uspostavljena je u drugoj polovici studenoga 1943. godine. Dobivši, naime, posredstvom III. POS-a informacije o prilikama na Kvarneru, Štab Mornarice je odlučio ispitati mogućnosti održavanja stalnih pomorskih veza između Visa i Kvarnerskog primorja. S tim je ciljem 13. studenoga upućen prema Senju naoružani brod *Partizanka*,¹¹³ Njegovim je dolaskom u Senj bila praktički uspostavljena veza kojom je Vis preko Dugoga otoka i Kornata bio povezan s Kvarnerskim primorjem i čitavim prostranim partizanskim područjem u njegovome zaleđu. Budući da su njemačke snage držale dalmatinsku obalu i kontrolirale prometnice koje vode u unutrašnjost,¹¹⁴ pomorska je veza Vis-Senj bila od izuzetne važnosti za NOP u cjelini. Bio je to jedini put kojim je VŠ NOV i POJ mogao osigurati kontakte s GŠ NOV i POH i GŠ NOV i POS. Naime, taje pomorska veza osiguravala opskrbu partizanskih snaga na Kvarnerskome primorju, u Gorskome kotaru i Lici te evakuaciju ranjenika na Vis, a preko njega u bolnice na području južne Italije.¹¹⁵

Početkom prosinca njemačke su snage zaposjele sjevernodalmatinske otoke, a postrojbe NDH otok Pag,¹¹⁶ pa je veza Vis-Senj bila privremeno prekinuta.

¹¹¹ Tijekom studenoga je s Paga prevezeno 578 tona, a do kraja 1943. godine bilo je prevezeno 150 vagona soli (A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 246). O ukupnoj količini prevezene soli s Paga na kopno i o njejoj raspodjeli detaljnije u: M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Gospodarska problematika ZAVNOH-a*, n.dj., str. 10 i dalje na više mjesta).

¹¹² *ZDNOR*, VIII., 1, str. 198.

¹¹³ *Partizankom* je u Senj upućen zamjenik zapovjednika Mornarice NOVJ, Srećko Manola, i vicejčnici za Drugo zasjedanje AVNOJ-a iz Dalmacije (A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 248; isti, Senj - najvažnija partizanska, n.dj., str. 320-321).

¹¹⁴ Nakon kapitulacije Italije dijelovi 7. SS divizije *Prinz Eugen* i 144. lovačke divizije zauzeli su Knin, Drniš, Sinj i sve prometnice koje iz Splita, Zadra i Šibenika vode u unutrašnjost. Ojačane 264. divizijom, one su tijekom listopada i studenoga 1943. godine ovladale dalmatinskom obalom i otocima s izuzetkom otoka Visa (A. GIRON, Senj - najvažnija partizanska, n.dj., str. 319).

¹¹⁵ Prvu je grupu ranjenika prevezao parobrod *Cetina* 26. studenoga 1943. godine, a do polovice siječnja 1944. godine tom je vezom bilo prebačeno 225 ranjenika (A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 248).

¹¹⁶ Ustaške su se snage prebacile iz Karlobaga na Pag iskrcavši se 10. prosinca 1943. kod Metajne i Sv. Nikole (K. PRIBILOVIĆ, Senj - baza Drugog, n.dj., str. 38; *ZDNOR*, VIII., 1, str. 258-259, 261-262, 297-298, 336-338, 436, 563-566 i 571).

¹¹⁷ A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 248; isti, Senj - najvažnija partizanska, n.dj., str. 321.

Veza je ponovno uspostavljena krajem prosinca, pa je s Visa za Senj upućen konvoj od šest motornih jedrenjaka. Zaštita konvoja do Oliba povjerena je naoružanim brodovima: NB-3 *Jadran*, NB-6 *Napredak*, NB-7 *Enare* i NB-8 *Komat*, a od Oliba do Senja zaštitu konvoja osiguravali su patrolni čamci II. POS-a.¹¹⁷ Uz takvu organizaciju i osiguranje, plovidba na ruti Vis-Senj-Vis funkcionirala je do sredine siječnja 1944. godine. Četrdeset tenkista, pilota i mornara iz Slovenije motornim je jedrenjakom isplovilo za Vis 2. siječnja, sljedećega su dana isplovila tri motorna jedrenjaka s ranjenicima, 8. su siječnja uplovila u Jablanac četiri motorna jedrenjaka s ratnim materijalom, 9. je siječnja uplovio u Senj motorni jedrenjak s hranom i sanitetskim materijalom, 15. su siječnja uplovila dva motorna jedrenjaka s materijalom za GŠ NOV i POH, a zatim isplovila s ranjenicima za Vis. Posljednja dva motorna jedrenjaka s ranjenicima i zarobljenim talijanskim vojnicima isplovila su iz Senja 17./18. siječnja 1944. godine.¹¹⁸

Naime, početkom siječnja 1944. godine Stožer njemačke 2. oklopne armije krenuo je u ofenzivu na partizanski teritorij u Lici, istočnome dijelu Gorskoga kotara i južnome dijelu Kvarnerskoga primorja. Budući da s raspoloživim snagama nije mogao spriječiti prodor njemačkih snaga prema Senju, GŠ NOV i POH je naredio Štabu II. POS-a da se s ljudstvom, opremom, transportnim brodovima i flotilom patrolnih čamaca prebaci na teritorij III. POS-a. U vremenu od 16. do 20. siječnja, tj. prije ulaska njemačkih trupa u Senj i planirane pomorske blokade obale od Novog do Senja,¹¹⁹ snage II. POS-a prešle su na Dugi otok.¹²⁰

1.2.4. Ofenziva njemačkoga 15. planinskoga korpusa na partizanski teritorij u Lici, Gorskome kotaru i Kvarnerskome primorju

U ofenzivnim operacijama tijekom listopada i studenoga 1943. godine njemačke su snage uspjele zaposjesti Istru, Kvarnersko primorje od Rijeke do Novoga, zapadni dio Gorskoga kotara te otoke Krk, Cres i Lošinj. Međutim, u razdoblju od kraja studenoga do kraja prosinca obnovljene su istarske partizan-

¹¹⁸ A. GIRON, *Senj - najznačajnija partizanska*, n.dj., str. 321-322; K. PRIBILOVIĆ, *Senj - baza Drugog*, n.dj., str. 39 i 41; S. RUŽIĆ, *Flotila Drugog*, n.dj., str. 20; *ZDNOR*, V., 23, str. 663 i 668; *ZDNOR*, Vili., 1, str. 443, 475-476, 487, 503, 506-507, 579, 582 i 584-586.

¹¹⁹ Komandujući Admiral Jadrana, Joachim Lietzman, tek je 21. siječnja 1944. u pomorski prostor Raba uputio torpiljarku *TA-22* i eskortni brod *G-107* (A. GIRON, *Drugi POS*, n.dj., str. 249; K. PRIBILOVIĆ, *Povlačenje jedinica Drugog pomorskog obalnog sektora iz Hrvatskog primorja na Dugi Otok*, *Zbornik Drugog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ*, Rijeka 1975., str. 54).

¹²⁰ A. GIRON, *Drugi POS*, n.dj., str. 248; isti, *Senj - najznačajnija partizanska*, n.dj., str. 322; K. PRIBILOVIĆ, *Povlačenje jedinica Drugog*, n.dj., str. 51-54; isti, *Senj - baza Drugog*, n.dj., str. 40-42; *ZDNOR*, Vili., 1, str. 485-489, 501-507, 526 i 585-586.

ske čete ugrožavale promet na strateški važnim pravcima: Rijeka-Trst, Rijeka-Ljubljana i Rijeka-Pula, snage 13. i 18. divizije ponovno su zaposjele zapadni dio Gorskoga kotara i blokirale garnizon u Ogulinu. Drugi je POS kontrolirao Velebitski kanal i Kvarnerić, a snage Operativnoga štaba za Liku držale su pod blokadom garnizon u Gospiću. Time su uspjesi 2. SS oklopnoga korpusa ostvareni u ofenzivi *Istrien* praktički anulirani. Naime, partizanski je teritorij u Lici presijecao prometnice koje dalmatinsku obalu povezuju sa savskom dolinom, a partizanski teritorij u Kvarnerskome primorju i Gorskome kotaru presjekao je prometnice koje preko masiva Kapele povezuju sjeverni Jadran s dolinom Save. Time je bila prekinuta privremeno uspostavljena veza između njemačke Grupe armija C i Grupe armija F. Sve je to otežavalo opskrbu njemačkih okupacijskih trupa na obali i otocima, koordinaciju akcija Grupe armija C i Grupe armija F, odnosno upućivanje pojačanja prema jadranskoj obali u slučaju očekivanoga desanta anglo-američkih snaga.

Takav razvoj vojnih prilika prisilio je njemačko Vrhovno zapovjedništvo da poduzme novu ofenzivu na partizanski teritorij u Lici, Gorskome kotaru i Kvarnerskome primorju. Planiranje operacije povjereno je Stožeru 2. oklopne armije iz sastava Grupe armija F.¹²¹

Za izvođenje operacije Stožer 2. oklopne armije zadužio je 15. planinski korpus stavivši mu na raspolaganje 114. lovačku i 392. legionarsku diviziju. Postrojbe 114. lovačke divizije, koje su do tada operirale u Dalmaciji, prebačene su početkom siječnja 1944. godine u rajon Gračaca. Naime, njihovo je spajanje s Grupom armija C u Italiji, u nedostatku snaga, pretvoreno u borbeni zadatak.¹²² One su trebale razbiti partizanske snage nastupajući pravcem Gračac-Gospić-Otočac-Zuta Lokva-Senj, zaposjesti obalni pojas od Senja do Novog, a zatim nastaviti kretanje pravcem Rijeka-Trst.¹²³ Istovremeno je 392. legionarska divizija iz sastava 15. planinskoga korpusa prikupljena u Ogulinu.¹²⁴ Ona je dobila zadatak da prodiere pravcem Ogulin-Brinje-Senj i spoji se s jedinicama 114. lovačke divizije u rajonu Žute Lokve radi preuzimanja kontrole nad sjevernim područjem Like i istočnim dijelom Gorskoga kotara.¹²⁵

Snage 114. lovačke divizije krenule su u napad 5. siječnja 1944. godine. Uz podršku 4. ustaškoga sdruga, one su do 10. siječnja prodrle do Gospića.¹²⁶ Spo-

¹²¹ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 30.

¹²² Isto; A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 402.

¹²³ A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 402; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 30-31.

¹²⁴ V. D. MATETIĆ, *14. primorsko-goranska brigada*, n.dj., str. 136; *ZDNOR*, V., 23, str. 184 i 684.

O formacijskom sastavu i ljudstvu 392. legionarske divizije detaljnije u: A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 402.

¹²⁵ A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 402; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 30.

¹²⁶ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 31.

jivši se sa snagama gospićkoga garnizona, 114. lovačka divizija nastavlja s pokretom prema Perušiću i Otočcu, a 9. i 32. ustaška bojna kreću u napad na Karlobag u koji ulaze 11. siječnja.¹²⁷

Procijenivši da Operativni štab za Liku s raspoloživim snagama neće moći zaustaviti prodor njemačkih trupa, ZAVNOH i GŠ NOV i POH napuštaju Otočac, a Štabu II. POS-a naređuju da započne s pripremama za povlačenje na Dugi otok.¹²⁸

Procjena GŠ NOV i POH bila je realna. Naime, već 18. siječnja prednji su dijelovi 114. lovačke divizije zaposjeli Otočac i nastavili pokret prema Žutoj Lokvi. Sljedećega je dana 114. lovačka divizija razbila obranu 3. brigade 13. divizije na položajima Brlog-Zuta Lokva¹²⁹ i izbila na Vratnik, odakle se u večernjim satima spustila u Senj. Iako je 13. divizija bočnim napadima usporavala napredovanje 114. lovačke divizije pravcem Žuta Lokva-Senj i Senj-Nov, njena se glavnina do 23. siječnja uspjela prikupiti u Novome i Crikvenici. Odatle je nastavila pokret prema Rijeci ostavljajući zaštitne dijelove u Žutoj Lokvi i Senju.¹³⁰ Prodorom 114. lovačke divizije u Novi bio je ostvaren prvi dio plana Stožera 2. oklopne armije. Njegovu drugu fazu pod nazivom *Drežnica*¹³¹ trebala je realizirati 392. legionarska divizija. Njene su snage dobile zadatak da razbiju 13. diviziju NOVH, unište skladišta hrane i opreme u rajonu Drežnice i planine Miškovice, povežu se sa zaštitnim dijelovima 114. lovačke divizije u rajonu Žute Lokve, a zatim prodru do obale, zaposjednu i drže područje od Senja do Novoga.¹³²

Dobiveni zadatak realizirale su dvije grupacije 392. divizije. Južna grupacija *ReindeV*³³ krenula je u napad iz Josipdola 23. siječnja potiskujući dijelove 1. odreda prema Jasenku. Prvi je odred, naime, dobio zadatak da usporava napredovanje njemačke kolone prema Drežnici i osigura vrijeme potrebno za evakuaciju stanovništva, ustanova i jedinica s napadnutoga područja.

Naime, na temelju iskustava iz prethodnih borbi s njemačkim postrojbama, Stab 13. divizije NOVH nije želio ući u frontalni okršaj. Stoga je Artiljerijski divizion prebacio u napadni dio Gorskoga kotara, a 1. i 3. brigadi naredio da napuste napadnuti prostor. U isto je vrijeme organizirao evakuaciju stanov-

¹²⁷ Isto; K. PRIBILOVIĆ, *Povlačenje Drugog*, n.dj., str. 50.

¹²⁸ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 31.

¹²⁹ A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 402; S. TINTOR,

Trinaesta, n.dj., str. 134-135.

¹³⁰ A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 403; P. KLEUT, TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 134-135; *ZDNOR*, V., 23, str. *ZDNOR*, VI., 10, str. 309.

Jedanaesti korpus, n.dj., str. 32; S. 444-447; *ZDNOR*, V., 24, str. 569;

¹³¹ A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 403.

¹³² Isto; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 30.

¹³³ Grupacija je dobila naziv po prezimenu zapovjednika Artiljerijskog divizionu 392. divizije (A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 403).

ništva i pripremio evakuaciju Vojno-partizanske bolnice br. 7 smještene na obroncima planine Javornice.

Pregrupiranje snaga 13. divizije izvršeno je u svega dva dana. Prva se brigada prebacila u širi rajon Novog, 3. brigada u širi rajon Brinja, dok se 2. brigada, na temelju naređenja GŠ NOV i POH, prikupila na prostoru Vrh Kapele-Brinje s ciljem da ometa nastupanje njemačkih jedinica prema Senju.

U borbama tijekom 23. i 24. siječnja dijelovi 1. odreda uspjeli su zadržati kolonu grupe *Reindel* pred raskrsnicom puteva Jasenak-Drežnica-Novu, čime su omogućili upravi Vojno-partizanske bolnice br. 7 sklanjanje nepokretnih ranjenika dublje u šumu, a pokretnih u Mrkopalj. Treća brigada koja je u to vrijeme operirala na sektoru Kamenica-Brinje, nije uspjela zaustaviti napredovanje njemačkih snaga, pa su one 24. siječnja ušle u Brinje.

Sljedećeg je dana grupa *Reindel* odbacila 1. odred s raskrsnice puteva Jasenak-Drežnica-Novu, prodrla u Drežničku kotlinu i 26. siječnja se u rajonu Drežnice spojila s dijelovima 114. lovačke divizije. Te su snage do 29. siječnja uništavale i palile naselja, skladišta hrane i opreme te barake bolnice i tiskare na obroncima Javornice.¹³⁴

Sjeverna je grupacija 392. divizije pod nazivom *Reisinger*¹³⁵ krenula u napad 31. siječnja pravcem Ogulin-Jasenak-Drežnica-Zuta Lokva-Senj.¹³⁶ Istoga je dana, odbacivši 2. i 3. brigadu 13. divizije, prodrla preko Prokika u Žutu Lokvu i spojila se sa zaštitnicom 114. lovačke divizije. Već sljedećega dana njemačke su snage, krećući iz Žute Lokve, prodrle u Senj.¹³⁷

Zaposjedanjem Brinja, Prokika, prijevoja na Vratniku i Senja, 392. legionarska divizija je u potpunosti realizirala plan Stožera 2. oklopne armije. Ona je, naime, uspostavila kontrolu nad cestom Karlovac-Ogulin-Brinje-Senj i time osigurala vezu njemačkih snaga u dolini Save s obalom sjevernoga Jadrana.

Budući daje prometovanje cestom na sektoru Brinja bilo nesigurno zbog pritiska 2. i 3. brigade 13. divizije, Stožer 392. legionarske divizije je odlučio zaposjesti partizanski teritorij koji je služio kao baza za napade. Stoga su snage 392. divizije od 2. do 4. veljače prodrle u Dabarsku kotlinu i uspostavile vezu s garnizonom u Gospiću. Njihov pokušaj zaposjedanja brinjskoga Gornjega kraja nije, međutim, uspio. U borbama koje su vođene od 9. do 13. veljače, jedinice 1. i 2. brigade 13. divizije uspjele su zadržati zaposjednute položaje, a time i mogućnost ugrožavanja prometa na dionici ceste Brinje-Senj.¹³⁸

¹³⁴ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 403.

¹³⁵ Grupacija je dobila naziv po prezimenu zapovjednika 847. grenadirskog puka 392. divizije (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 403).

¹³⁶ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 403; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 32-33.

¹³⁷ K. PRIBILOVIĆ, *Povlačenje Drugog*, n.dj., str. 50; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 136-137; *ZDNOR*, V., 24, str. 118-123, 363-366 i 581.

¹³⁸ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 404-405.

Kontrolu nad dionicom ceste Senj-Novigrad 392. legionarska divizija je uspostavila 8. veljače. Toga je dana, naime, njen 847. puk krenuo u napad pravcem Krivi Put-Alan-Novigrad. Odbacivši dijelove 1. brigade 13. divizije s položaja kod Ledenica, on je uspostavio potpunu kontrolu nad obalnim područjem od Senja do Novog.¹³⁹

Uspostavljanjem kontrole nad prometnicom Ogulin-Brinje-Senj-Novigrad-Rijeka, 15. je planinski korpus ostvario ciljeve njemačkoga Vrhovnoga zapovjedništva utvrđene planom Stožera 2. oklopne armije. Time su, naime, bile povezane njemačke snage u dolini Save s onima na sjevernom Jadranu, čime je ujedno ponovno uspostavljena veza njemačke Grupe armija F s Grupom armija C u sjevernoj Italiji. Prometnica je, međutim, ostala izložena napadima 13. divizije, pa je za njeno osiguranje njemački 15. planinski korpus morao angažirati znatan dio svojih jedinica. Zbog toga sve do ožujka 1944. godine nije uspio odvojiti dovoljno snaga za zaposjedanje otoka Paga i Raba.¹⁴⁰

1.3. PROBLEMI NOP-a NAKON GUBITKA PARTIZANSKOGA TERITORIJA U ISTRI I KVARNERSKOME PRIMORJU

U ofenzivnim operacijama tijekom listopada i studenoga 1943. godine njemački je 2. SS oklopni korpus uspio uništiti istarske partizanske jedinice, razbiti obranu 13. primorsko-goranske divizije i ovladati partizanskim teritorijem u Istri, sjevernome dijelu Kvarnerskoga primorja i zapadnome dijelu Gorskoga kotara. U ofenzivi 15. planinskoga korpusa početkom 1944. godine njemačke su snage opustošile partizanski teritorij u istočnome dijelu Gorskoga kotara, zaposjele partizanski teritorij na obalnome pojasu Kvarnerskoga primorja od Novoga do Karlobaga i uspostavile kontrolu na pomorskom prostoru Kvarnera.

Prodor njemačkih postrojba na partizanski teritorij zatekao je politička rukovodstva NOP-a i NOO-e nespremnima. Iako se napad očekivao, njihove su pripreme za djelovanje u novim uvjetima bile nedovoljne. Izostanak konkretnih planova u cilju zaštite civilnoga stanovništva, povlačenje ustanova i nastavak rada u ilegalnim uvjetima, uz nepovoljne vojne prilike, imali su negativne posljedice za NOP na okupiranome području. Istina, razbijene jedinice NOV i POH bile su obnovljene u relativno kratkom roku, uz pomoć snaga NOV i PO Slovenije ponovno je bio uspostavljen partizanski teritorij u okružju Gorski kotar, ali je povjerenje pučanstva u vojnu snagu i politička rukovodstva NOP-a

¹³⁹ V. D. MATETIĆ, *14. primorsko-goranska brigada*, n.dj., str. 141 i 144.

¹⁴⁰ Pag je 3. ožujka zaposjela jedna četa 9. ustaške bojne, a Rab su zaposjele dvije čete 847. puka 392. legionarske divizije tek 21. ožujka 1944. godine (*ZDNOR*, V., 25, str. 621, 716, 763, 769 i 772).

bilo ozbiljno poljuljano. Bila je to opća značajka prilika nakon ofenzivnih operacija njemačkih snaga krajem 1943. i početkom 1944. godine, bez obzira na obnovu partizanskoga teritorija u Gorskome kotaru.

1.3.1. Kriza NOP-a i gospodarske teškoće okruga Gorski kotar

Poraz jedinica NOV i POH čija se snaga precjenjivala, iznenadio je politička rukovodstva NOP-a Gorskog kotara. Naime, brzi raspad obrane koju je organizirala 13. primorsko-goranska divizija zatekao je sve. Povlačenje političkih rukovodstava i ustanova NOP-a izvršeno je neorganizirano, a sklanjanje pučanstva bilo je manje-više stihijsko. Štoviše, NOO-i koji su trebali voditi brigu o pučanstvu, prvi su napuštali ugroženo područje i time praktički prestali djelovati i kao organi vlasti i kao politički organi NOP-a. Antifašističke organizacije, nedovoljno sredene uslijed masovnoga primanja članstva nakon sloma Kraljevine Italije, praktički su se raspale. U takvim su okolnostima glasine o potpunom uništenju 13. divizije, o predaji rukovodilaca NOP-a, o uzaludnosti pružanja otpora, o amnestiji za one koji se predaju njemačkim trupama, padale na plodno tlo. Naime, napušten od vodstva, veći se dio stanovnika izbjeglih u šume vraćao kućama, povukavši za sobom i dobar dio boraca raspršenih jedinica NOV i POH.¹⁴¹ Vojni poraz, strah i dezorijentacija političkih rukovodstava NOP-a stvorili su pogodnu klimu za aktivnost protivnika NOP-a, koji uz potporu njemačkih trupa nastoje i uspijevaju obnoviti vlast NDH. Činjenica je, naime, daje veliki župan Modruške županije, Jurica Marković, do povlačenja njemačkih snaga uspio organizirati postrojbe NDH i ponovno uspostaviti općinska poglavarstva u: Brodu na Kupi, Delnicama, Gomirju, Ravnoj Gori i Vrbovskom.¹⁴²

Prodor njemačkih trupa na područje kotara Čabar nije imao težih posljedica za NOP. Naime, politička rukovodstva čabarskoga kotara i KNOO Čabar, poučeni zbivanjima na ranije zaposjednutim kotarima okružja, nisu dozvolili iznenađenja. Povlačenje političkih rukovodstava NOP-a i evakuacija pučanstva izvršeni su blagovremeno. Skrb za smještaj i prehranu u zbjegovima preuzeli su NOO-i.¹⁴³ U isto su vrijeme osigurane ilegalne veze s mjestima pod kontrolom njemačkih trupa, pa su KK KPH i KNOO Čabar bili pravovremeno obaviješteni o pokretima njemačkih snaga i prilikama u okupiranim mjestima. Tako su već u začetku uspjeli onemogućiti pokušaj Upravnoga povjereništva Su-

¹⁴¹ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 394-395; A. GIRON - I. ZURAK, Zapisnici sjednica, n.dj., str. 253.

¹⁴² M. BUKVIĆ, *Otočac i Brinje*, n.dj., str. 361; A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 391-392 i 400.

¹⁴³ A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 237-239.

gak-Krk da u Čabru uspostavi općinsko poglavarstvo, tj. organ uprave njemačke Operativne zone Jadransko primorje.¹⁴⁴

Ofenziva njemačkoga 15. planinskoga korpusa, kojom je bio zahvaćen istočni dio okružja Gorski kotar, nije ni u vojničkom ni u političkom pogledu imala težih posljedica za NOP. Izbjegavajući, naime, frontalne okršaje, 13. je divizija sačuvala borbenu sposobnost svojih jedinica. Ona je taktikom usporavanja njemačkih kolona i izvođenjem bočnih napada omogućila političkim rukovodstvima, NOO-ima i ustanovama ogulinskoga kotara da blagovremeno organiziraju zbjegove civilnoga stanovništva i izvrše evakuaciju ranjenika.

Prodor njemačkih trupa na partizanski teritorij ukazao je na brojne slabosti NOP-a u okružju Gorski kotar. Stoga su odmah, ne čekajući povlačenje njemačkih postrojba, izvršene kadrovske promjene u Okružnome komitetu KPH, Okružnome rukovodstvu SKOJ-a, Okružnome odboru AFŽ-a i Okružnom NOO-u za Gorski kotar.¹⁴⁵ Međutim, sve te promjene i pojačana promidžbena djelatnost ONOO-a¹⁴⁶ dali su rezultate tek nakon povlačenja njemačkih snaga iz zapadnoga dijela okružja i likvidacije garnizona u Ravnoj Gori i Vrbovskom.

Međutim, nakon ofenzive snaga njemačkoga 15. planinskoga korpusa početkom 1944. godine, rukovodstva NOP-a u Gorskom kotaru našla su se pred novim teškoćama. Materijalne štete koje je u tijeku ofenzivnih operacija pretrpjelo okružje, još su više zaoštrile i onako teške gospodarske prilike na partizanskome području. Pitanje oživljavanja gospodarske djelatnosti, kao i pitanje prehrane pučanstva i operativnih jedinica koje su branile partizanski teritorij, postalo je, uz politička pitanja, esencijalni problem s kojim su se morala suočiti sva rukovodstva NOP-a u okružju, pa i ZAVNOH, GŠ NOV i POH te GŠ NOV i POS. Naime, Gorski kotar, koji je i inače pasivno područje, u tri je godine rata iscrpio svoj gospodarski potencijal. On je izdržavao dva partizanska odreda, zatim 13. primorsko-goransku diviziju, dvije brigade 18. divizije NOV i PO Slovenije, a uz to je tijekom talijanskih i njemačkih ofenziva bio sustavno paljen i pljačkan. Nakon sloma Italije samo se u čabarski kotar vratilo oko 2.500 interniraca koji nisu imali nikakvih sredstava za život. Glavna gospodarska grana, drvna industrija, zbog ratnih prilika, uništenih postrojenja i izoliranosti partizanskoga teritorija nije donosila prihoda. Željeznička je pruga iz strateških razloga stavljena izvan funkcije tako da su brojne obitelji ostale bez redovnih beriva, a time i bez osnovnoga izvora egzistencije. Politička rukovod-

¹⁴⁴ Isto, str. 240; A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 399.

¹⁴³ Dotadašnjeg sekretara Okružnog komiteta KPH, Dragu Sassa, zamijenio je Nikola Rački-Koljka, a za predsjednika ONOO-a izabran je dotadašnji zapovjednik Goranskog područja Andrija Bujanj (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 394-395 i 400).

¹⁴⁴ Propodjel ONOO-a za Gorski kotar dobio je zadatak da pri kotarskim komitetima KPH: Čabar, Delnice i Vrbovsko uspostavi centre za umnožavanje propagandnog materijala KPH, radiovijesti i letaka (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 395).

stva NOP-a i NOO-i našli su se pred izuzetno složenim problemom osiguravanja životnog minimuma za pučanstvo i jedinice NOV na partizanskom teritoriju okružja. Naime, krajem 1943. godine na području Gorskoga kotara trebalo je zbrinuti 7.900 stanovnika koji su ostali bez ikakvih sredstava za život. U najtežim se prilikama nalazilo pučanstvo kotara Čabar, dijela kotara Delnice, Vrbovsko i Ogulin. Dio sredstava za njihovo zbrinjavanje ONOO je namaknuo provodeći konfiskacije. Međutim, pljenidbu privatne imovine koju su provodile partizanske vlasti, stanovništvo nije bezrezervno podržavalo. O tome svjedoči formulacija iznesena u zapisniku sjednice ONOO-a za Gorski kotar od 5. siječnja 1944. koja doslovce glasi: *Sprovedena je konfiskacija onih koji su otišli u neprijateljske redove. Narod gleda s priličnim razumijevanjem na to (...)*.¹⁴⁷ ONOO je konfiskacijama, međutim, osigurao tek dio potrebnih sredstava, pa je zato odlučio da dio nezbrinutih zaposli na izgradnji baraka za bolnicu, nastamba za povratnike iz internacije, u pilanama,¹⁴⁸ u radionicama¹⁴⁹ ili upućivanjem na šumske radove u Baniju.¹⁵⁰ Međutim, Gospodarsku i Prehrambenu komisiju ONOO-a, koje su te odluke bile dužne provesti, tek je trebalo osnovati.¹⁵¹ S takvim neadekvatnim unutarnjim ustrojstvom ONOO, dakako, nije uspijevao riješiti problem prehrane stanovništva i operativnih jedinica. Nestašice su pak izazivale sporove između pučanstva i Štaba 18. divizije NOVS koji su poprimili takve razmjere daje morao posredovati i GŠ NOV i POH. Naime, Štab 18. divizije NOVS je inzistirao da se opskrba njegovih brigada koje su operirale u Gorskome kotaru vrši prema propisanoj tablici za opskrbu jedinica NOVJ. Prema toj tablici izrađenoj za idealne uvjete, svaki je borac trebao dnevno dobivati: 500 g kruha, 300 g mesa, 400 g povrća (kupusa ili krumpira), 150 g graha, 10 g masnoće (masti ili maslaca), 200 g suhoga mesa, 150 g slanine i 10 g duhana, odnosno 10 cigareta.¹⁵² Budući da vojno-pozadinske vlasti i NOO-i na partizanskome teritoriju okružja nisu uspijevali namaknuti propisanu količinu svih navedenih namirnica (poglavito mesa), zapovjedništva 9. i 10. brigade 18. divizije su, bez suglasnosti NOO-a, vršila rekvizicije. Takvi su postupci, dakako, izazivali prosvjede pučanstva i negodovanje NOO-a. Ocjenjujući političke prilike

¹⁴⁷ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 399.

¹⁴⁸ Iz podataka iznesenih na sjednici NOO-a održanoj 5. siječnja 1944. očito je da su od 84 postojeće pilane za rad bile osposobljene samo četiri na vodeni pogon i tri na parni pogon, dok je ostale tek trebalo osposobiti (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 400).

¹⁴⁹ Otvaranje stolarskih i kotarskih radionica te radionica za proizvodnju cipela s drvenim donom bilo je tek u planu (A. GIRON - I. ZURAK, Zapisnici sjednica, n.dj., str. 257).

¹⁵⁰ Prema informacijama koje je imao ONOO, na Baniji se tražilo šumske radnike (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 399).

¹⁵¹ To pokazuje da još uvijek nisu bile provedene upute ZAVNOH-a o unutarnjem ustrojstvu NOO-a, čak ni u najvišem organu civilne vlasti u okružju. Usporedi: A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 400.

¹⁵² HDA, OS-4248.

na području svoje nadležnosti, KNOO Delnice je na sjednici od 11. veljače 1944. utvrdio sljedeće: *Na N.O.V.-u se gleda kao na okupatorsku vojsku.*¹⁵³ Na intervenciju GŠ NOV I POH, GŠ NOV i POS je pristao da brigade 18. divizije upućene u Gorski kotar za svoju opskrbu koriste resurse Kočevja i Ribničke doline.¹⁵⁴ Time je, međutim, bio riješen tek jedan od problema partizanskoga teritorija koji je rađao nesuglasice unutar NOP-a. Redovna je opskrba pučanstva i dalje ostala upitnom, što je, dakako, utjecalo na političku stabilnost NOP-a. Intervencijama Ekonomskog odjela ZAVNOH-a problem prehrane stanovništva na partizanskome teritoriju bio je tek ublažen.¹⁵⁵ Stoga će gospodarska i socijalna problematika i njeno rješavanje ostati trajna preokupacija NOO-a pa i političkih organizacija NOP-a na partizanskome teritoriju okružja.

Novonastale prilike nakon sloma Kraljevine Italije, ofenziva njemačkih snaga i ponovno stvaranje partizanskoga područja izazvalo je promjene u teritorijalno-upravnoj podjeli okružja. Naime, nakon kapitulacije Kraljevine Italije, kotar Brinje je izdvojen iz okružja Gorski kotar i stavljen u nadležnost Okružnoga NOO-a za Liku.¹⁵⁶ Istovremeno su općine Lič i Fužine izdvojene iz okružja Hrvatsko primorje i priključene kotaru Delnice kao sastavnom dijelu okružja Gorski kotar.¹⁵⁷

Nakon obnove partizanskoga teritorija izvršeno je i usklađivanje organizacijske strukture vojno-pozadinske vlasti s potrebama jedinica NOVH koje su branile partizanski teritorij. Ukinute su, naime, brojne komande mjesta osnovane u vrijeme sloma Kraljevine Italije, čije je djelovanje postalo suvišnim. Na području koje je stavljeno u nadležnost Komande Goranskoga područja ostalo je samo sedam zapovjedništava mjesta: Čabar, Delnice, Mrkopalj, Vrbovsko, Brod Moravice, Drežnica i Brinje,¹⁵⁸ iako brinjski kotar u teritorijalno-upravnom pogledu više nije pripadao okrugu Gorski kotar.

Razlučivanje kompetencije vojne i civilne vlasti, utvrđivanje njihovoga međusobnoga odnosa i oblika suradnje u izvršavanju određenih poslova elimi-

¹⁵³ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 400; A. GIRON - I. ZURAK, Zapisnici sjednica, n.dj., str. 272; *ZDNOR*, V., 22, str. 145; *ZDNOR*, VI., 8, str. 325; *ZDNOR*, VI., 9, str. 360-361; *ZDNOR*, IX., 5, str. 544-545.

¹⁵⁴ Osim toga, GŠ NOV i POS je osigurao izvjesnu količinu kukuruza i ustupio je ONOO-u za Gorski kotar u zamjenu za odgovarajuću količinu soli (A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 247; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 400).

¹⁵⁵ U siječnju 1944. godine Ekonomski je odjel ZAVNOH-a naredio KNOO-u Brinje da Komandi Goranskog područja ustupi 20.000 kg krumpira i 2.300 kg žita. ONOO za Gorski kotar je pak KNOO-u Čabar dodijelio 176.336 lira za kupnju namirnica (A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 247; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 400).

¹⁵⁶ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 383.

¹⁵⁷ KK KPH Kraljevica je 29. rujna 1943. izvijestio OK KPH za Hrvatsko primorje daje razgraničenje između kotara Kraljevica i kotara Delnice završeno. Prema postignutom su dogovoru o međi mjesta Benkovac, Fužine, Lič i Vrata pripala kotaru Delnice (HDA, KP-271/669).

¹⁵⁸ Detaljnije u: A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 401.

niralo je ispreplitanje nadležnosti, a time i sporove koji su potresali NOP. Poboljšano funkcioniranje vlasti na partizanskome teritoriju, riješeno pitanje opskrbe 18. divizije NOVŠ i pomoć ZAVNOH-a u namicanju namirnica bili su od presudne važnosti za premošćivanje krize povjerenja stanovnika Gorskoga kotara u vojno i političko rukovodstvo NOP-a.¹⁵⁹

1.3.2. Stanje i problemi NOP-a u okrugu Hrvatsko primorje

Zaposjedanje Sušaka, prodor njemačkih trupa do Novog i okupacija kvarnerskih otoka predstavljali su težak udarac NOP-u u Kvarnerskom primorju. Naime, represalije njemačke vojske, raspad brigada 13. divizije i glasine o potpunom uništenju partizanskih snaga prouzročili su političku krizu, posebno naglašenu u okupiranim dijelovima Kvarnerskoga primorja. Za sve nedaće koje su ga snašle, pučanstvo je okrivljavalo rukovodstvo NOP-a. Istina, bili su napravljene brojni propusti i greške, ali u nastalim prilikama i s kadrom kojim se tada raspolagalo drugačije i nije moglo biti.

U razdoblju sloma Italije političke su organizacije NOP-a i NOO-i ulagali maksimalne napore da bi udovoljili novim zadacima koji su pred njima iskrsnuli. Jedna od izuzetno značajnih obveza bilo je zbrinjavanje povratnika iz internacije. Naime, većina je povratnika zatekla spaljene i opljačkane domove, zapušteno i neobrađeno zemljište. Za takve koji su ostali bez ikakvih sredstava, ONOO je preko kotarskih NOO-a dodijelio 3,000.000 kuna¹⁶⁰ koje je dobio od ZAVNOH-a iz sredstava Zajma narodnog oslobođenja,¹⁶¹ te 700.000 kuna vlastitih sredstava.¹⁶² Osim novčane pomoći, ZAVNOH je okružju dodijelio znatne količine namirnica,¹⁶³ soli iz paške solane i duhana iz senjske tvornice duhana.¹⁶⁴ Prebacivanje dobivene robe do korisnika, poglavito onih na otocima,

¹⁵⁹ Do početka 1944. godine u brigade 13. divizije stupilo je 1.270 boraca, pretežno onih koji su tijekom njemačke ofenzive napustili svoje jedinice (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 401).

¹⁶⁰ Budući da su u Kvarnerskom primorju bile u optjecaju kune, novac NDH, i lire, novac Kraljevine Italije, ZAVNOH je 15. rujna 1943. utvrdio paritet između lira i kuna prema kojemu je jedna lira vrijedila šest kuna (ZAVNOH/1943., n.dj., str. 527).

¹⁶¹ Na temelju Uredbe o zajmu narodnog oslobođenja koju je 15. siječnja 1943. donio AVNOJ, Izvršni je odbor ZAVNOH-a 15. kolovoza 1943. donio Uredbu o zajmu narodnog oslobođenja i raspisao zajam u iznosu od 150,000.000 dinara-kuna, a 20. rujna novi zajam od 100,000.000 lira za obalne krajeve Hrvatske (ZAVNOH/1943., n.dj., str. 327-330).

¹⁶² Okružni je NOO kotaru Sušak doznačio 200.000 lira, kotaru Kastav 50.000 lira, kotaru Novi 60.000 lira i 240.000 kuna te kotaru Senj 100.000 lira i 40.000 kuna (P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 71.; *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944.* (Od 1. siječnja do 9. svibnja), (dalje: ZAVNOH 1944./II.), Zagreb 1970., str. 279-283).

¹⁶³ Petar STRČIĆ, ZAVNOH i gospodarske prilike u Hrvatskom primorju u prvoj polovini 1944. godine, JZ 9, Pula-Rijeka 1975., str. 34.

¹⁶⁴ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Gospodarska problematika*, n.dj. str. 48; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 71-72.

predstavljalo je velike teškoće koje ONOO nije uvijek uspijevaio riješiti na zadovoljavajući način.¹⁶⁵

Nakon napada njemačkog zrakoplovstva, Sušak je napustilo oko 10.000 stanovnika i sklonilo se na području Hreljina, Kraljevice i otoka Krka. Cjelokupnu skrb za njih preuzeli su kotarski i Okružni NOO.¹⁶⁶ Stradanje izbjeglica, poglavito onih smještenih na području Hreljina i Kraljevice u vrijeme prodora njemačkih snaga, ni NOO-i ni političke organizacije NOP-a nisu mogli spriječiti.¹⁶⁷

Uz rješavanje pitanja socijalne i gospodarske naravi, Okružni je NOO sasvim uspješno riješio pitanje organizacije školstva na partizanskome teritoriju. Naime, do početka 1944. godine bila je organizirana nastava u svim pučkim školama na obalnome području od Novoga do Senja. U Novome je radila i niža srednja škola, a nastava u senjskoj gimnaziji trebala je početi početkom siječnja. Do njemačkoga su desanta u Krku radile gimnazija i pučka škola za djecu talijanske narodnosti.¹⁶⁸ Na otoku Rabu nastava se održavala u pet, a zatim u sedam pučkih škola.¹⁶⁹ U kotaru Cres-Lošinj prije iskrcavanja njemačkih trupa bio je izvršen upis školskih obveznika, s tim da je roditeljima bio omogućen izbor upisa djece u škole s hrvatskim ili pak talijanskim nastavnim jezikom. Upisi su vršeni od 30. listopada do 17. studenoga. Za školu s hrvatskim nastavnim jezikom u Malome se Lošinj opredijelilo 114, a u Velome Lošinj 18 roditelja. Za školu s talijanskim nastavnim jezikom opredijelila su se 94 roditelja u Malome Lošinj i 112 u Velomu Lošinj. U Osoru i Nerezinama svi su se roditelji opredijelili za školu s talijanskim nastavnim jezikom.¹⁷⁰

Dakle, nedovoljna organiziranost, neiskustvo i nepripremljenost za rad u legalnim uvjetima uvjetovali su pogrešne procjene i postupke, ali ipak nije sve bilo pogrešno urađeno. Pretjerana kritičnost, ogorčenje i nezadovoljstvo proizlazili su iz toga što je pučanstvo, listom opredijeljeno za partizane,¹⁷¹ njihov

¹⁶⁵ Poteškoće s prehranom javile su se na Rabu i zbog prisutnosti 2.400 Židova, bivših interniraca iz logora Kampor, koji se nisu uspjeli prebaciti na kopno. Pomoć ONOO-a očekivala se početkom studenoga, ali je on tek 31. prosinca 1943. uspio prevesti na Rab 995 kg krumpira, 1.540 kg pšenice i 1.381 kg kukuruza (Z. PLEŠE, Razvoj NOP-a na otoku, n.dj., str. 276-280).

¹⁶⁶ A. GIRON, Prva sjednica Plenuma, n.dj., str. 702; isti, Zapisnik prve sjednice, n.dj., str. 118 i 125.

¹⁶⁷ Nakon zaposjedanja Sušaka, njemačke su postrojbe strijeljale 30 bivših interniraca, većinom Dalmatinaca, koji su se nakon kapitulacije Italije vraćali kućama. Strijeljane internirce i poginule partizane sahranili su trsatski franjevci bez obzira na prijetnje njemačkoga zapovjedništva (HDA, Neprijateljska građa, kut. 332; A. GIRON, "Izvešće glavara", n.dj., str. 297 i 300). Prilikom prodora u Hreljin njemačke su čete bez istrage strijeljale 90 izbjeglih civila iz Sušaka (R. BUTORVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 349; Izvještaj KK KPH Kraljevica od 19. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR).

¹⁶⁸ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 73.

¹⁶⁹ A. GIRON, Nastanak i razvoj organa narodne, n.dj., str. 494; Z. PLEŠE, Razvoj NOP-a na otoku, n.dj., str. 283.

¹⁷⁰ *Corriere Istriano*, br. 277 od 24. XI. 1943.

¹⁷¹ Prema izvješću domobranskog dopukovnika Hinka Rescha, 90 posto stanovnika bilo je uz partizane (HDA, Neprijateljska građa, kut. 332).

poraz doživljavalo kao vlastiti neuspjeh.¹⁷² Kritizirano je sklanjanje kompromitiranih aktivista NOP-a, iako je ono u uvjetima okupacije bilo nužno. Istina, njihovo predugo izbjivanje s terena, neaktivnost i gubitak veze s okupiranim područjem negativno se odražavalo na moral pučanstva koje se osjećalo napušteno. Međutim, sklanjanjem aktivista koji su u razdoblju sloma Kraljevine Italije izašli iz ilegale, političke su organizacije i NOO-i sačuvali postojeći kadar i organizacijsku strukturu, što im je omogućilo nastavak rada. Njihovo aktiviranje, prelazak njemačkih jedinica u obranu te aktivnost partizanskih kopnenih i pomorskih snaga pridonosili su ponovnoj afirmaciji NOP-a. Tako su npr. 21. studenoga jedinice 1. brigade 13. divizije napale njemačku kolonu kod Bribira, 23. studenoga su napale Crikvenicu, 26. studenoga Križišće i željezničku postaju Plaše, 20. prosinca Zlobin, a 19. siječnja 1944. kolonu 114. lovačke divizije na cesti Senj-Novoi. Patrolni čamci II. POS-a 10. su prosinca 1943. napali njemački parobrod na ruti Pag-Karlobag, a 3. siječnja 1944. parobrod *Slaviju* na ruti Vrbnik-Crikvenica.¹⁷³ Nova ofenziva njemačkih snaga početkom 1944. godine, u kojoj je okupiran uski obalni pojas od Senja do Novoga, ostala je, osim u senjskome kotaru, bez većega utjecaja na stabilnost NOP-a u okružju. Naime, otpor koji je pružila 13. divizija i organizirano provedena evakuacija II. POS-a na Dugi otok imali su pozitivan učinak na odnos stanovništva prema sposobnosti rukovodstva partizanskoga pokreta. Od velikoga je značaja bila i činjenica što je bio obranjen i sačuvan partizanski teritorij u neposrednome zaleđu obalnoga pojasa. U kotaru Novi sačuvan je partizanski teritorij općina: Krmpote, Ledenice, Zagone i dio područja općine Bribir. U kotaru Crikvenica je pod kontrolom partizanskih snaga ostalo nekoliko sela općine Grižane, u kotaru Sušak partizanske su snage kontrolirale dio sela u općinama Cernik-Čavle, Grobnik i Jelenje, a kontrolu nad otocima Pagom i Rabom partizanske su snage zadržale sve do ožujka 1944. godine.¹⁷⁴ Sve je to pak jačalo povjerenje u snagu NOP-a i pobjedu savezničkih antifašističkih sila.

Novonastale prilike nakon sloma Kraljevine Italije, a zatim njemačke okupacije, izazvale su promjene u teritorijalnoj strukturi KPH na području okružja. Naime, krajem rujna 1943. godine razgraničena je nadležnost između KK KPH Kraljevica i KK KPH Delnice, a krajem prosinca između KK KPH Kraljevica i KK KPH Sušak.¹⁷⁵ Zbog prilika u Istri KK KPH Kastav ponovno je priključen Okružnom komitetu KPH za Hrvatsko primorje i u njegovoj nadležnosti ostaje

¹⁷² Takvu je procjenu 24. listopada 1943. iznio MK KPH Sušak (R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 350).

¹⁷³ *ZDNOR*, V., 21, str. 425-426 i 566-567; *ZDNOR*, V., 22, str. 337-339 i 510; *ZDNOR*, V., 23, str. 444-447; *ZDNOR*, V., 24, str. 569; *ZDNOR*, VIII., 1, str. 336-338, 379-380 i 474-475.

¹⁷⁴ Izvještaj OK KPH za Hrvatsko primorje od 12. ožujka 1944., MGR, film XLIII./100-103.

¹⁷⁵ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okrutnog*, n.dj., str. 83.

sve do kraja siječnja 1944. godine.¹⁷⁶ Reorganizacija je provedena i na području kotara Rab-Pag. Naime, početkom siječnja 1944. godine ukinut je KK KPH Rab-Pag, a do tada jedinstveno područje stavljeno je u nadležnost dvaju kotarskih komiteta KPH, posebnoga za otok Pag i posebnoga za otok Rab.¹⁷⁷ U kotaru Cres-Lošinj su se pak, nakon njemačkoga desanta, ugasile i postojeće novoosnovane organizacije KPH.¹⁷⁸ Prema ustaljenoj praksi, u NOP-u uspostavljena teritorijalno-organizacijska struktura KPH uvjetovala je utvrđivanje organizacijske strukture ostalih političkih organizacija NOP-a pa i NOO-a. Primjenom takovoga organizacijskoga ustroja državnih organa bio je otvoren put izgradnji partijske države. To pak nije bila specifičnost u okružju Hrvatsko primorje, već općeprihvaćeni princip stvaranja nove države. Stoga je, nakon provedenih mijena u teritorijalno-organizacijskoj strukturi KPH, uslijedila reorganizacija SKOJ-a, USAOH-a i AFŽ-a,¹⁷⁹ a zatim i NOO-a.¹⁸⁰ Međutim, definiranje administrativnih međa okružja i njegova teritorijalno-upravna podjela nije bila dovršena. Taj će proces, dijelom i zbog utvrđivanja administrativnih međa s oblašću Istra, potrajati sve do sredine 1944. godine.

Očito su, nakon kratkotrajnog zastoja u radu, političke organizacije NOP-a i većina NOO-a u okružju uspjeli prilagoditi svoje djelovanje novonastalim prilikama i tako vratiti NOP-u onaj politički prestiž koji je uživao prije prodora njemačkih snaga i gubitka najvećega dijela partizanskoga teritorija.

1.3.3. **Strategija KPH na planu oživljavanja NOP-a i osiguranju prevlasti u bloku antifašističkih snaga Istre**

Brutalnost kojom su tijekom listopadske ofenzive nastupale njemačke postrojbe, hapšenja i teror u akcijama čišćenja¹⁸¹ bili su osnovnim uzrokom stag-

¹⁷⁶ A. GIRON, *Začeci i razvoj narodne*, n.dj., str. 22.

¹⁷⁷ Odluka je donesena na sastanku KK KPH Rab-Pag održanome 2. siječnja 1944. (MGR, film XLIII./6).

¹⁷⁸ U u. ugoj polovici listopada 1943. godine KPH je imala 20 članova u tri organizacije: u Cresu, u Malom Lošnju i u vojnoj jedinici (HDA, KP-271/698; KP-284/2155).

¹⁷⁹ HDA, KP-284/2155; A. GIRON, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 45; Izvještaji OK SKOJ-a za Hrvatsko primorje od 10. i 24. prosinca 1943. i 5. siječnja 1944., neregistrirani faksimili u MGR; Izvještaj Okružnog odbora USAOH-a za Hrvatsko primorje od 22. studenoga 1943., neregistrirani faksimil u MGR; Z. PLEŠE, Razvoj NOP-a na otoku, n.dj., str. 289-290; *Primorka*, br. 10 od 22. X. 1943. godine.

¹⁸⁰ Detaljnije u: A. GIRON, Nastanak i razvoj organa, n.dj., str. 495; isti, Prilog proučavanju NOB-a, n.dj., str. 47-49; isti, Prva konferencija prosvjetnih radnika Hrvatskog primorja (1943), *Historija* 2, Rijeka 1979., str. 293-294; Lj. KARABAIĆ, Kvarnerski otoči u NOR-u, n.dj., str. 189-190; isti, Otok Krk u NOR-u, n.dj., str. 46; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 72-73, 83-90 i 94.

¹⁸¹ Detaljnije u: A. GIRON, Informacija prof. Nikole Žica, n.dj., str. 137-140; isti, Izvještaj Zvonka Babića, n.dj., str. 159-160; Ivan GRAH, *Istarska crkva u ratnom vihoru (1943-1945)*, Pazin 1992., str. 22-29; D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 45.

nacije NOP-a u Istri krajem 1943. godine. Okupacija, a zatim obnova fašističke vlasti uvjetovali su raspad zapovjedništava mjesta, u pravilu jedinih organa NOP-a na terenu u razdoblju od sloma Kraljevine Italije do prodora njemačkih trupa. Naime, u tom su razdoblju NOO-i praktički prestali funkcionirati jer su, zbog nedostatka iskusnih vojnih kadrova, odbornicima povjeravane vojne funkcije. Organizacijsko učvršćivanje vodstva KPH i formiranje aktiva KPH na terenu, planirano još prije kapitulacije Kraljevine Italije, nije bilo realizirano.¹⁸² Bilo je to, uostalom, teško realizirati sa svega tridesetak članova KPH. Naime, krajem listopada 1943. godine u KPH je primljeno sedam novih članova, pa su u Istri tada djelovala 33 člana KPH i 25 kandidata KPH.¹⁸³ Postojeće organizacije mladeži, SKOJ i USAOH, praktički su se istopile jer su njihovi članovi stupili u partizanske jedinice ili su pak bili uključeni u rad za potrebe partizanskih snaga.¹⁸⁴ Istarske partizanske jedinice kao jedan od značajnih činilaca NOP-a, nakon ofenzive više nisu postojale. Pitanje teritorijalne nadležnosti između KPH i PCI nije bilo definirano, načela suradnje između tih dviju stranaka u antifašističkoj borbi nisu bila utvrđena, a postojalo je i nesuglasje u pitanju državnopravnoga statusa Istre. Otkriće *fojba*, obilato korišteno u tisku obnovljene fašističke vlasti, nesumnjivo je utjecalo na odnos talijanskoga pučanstva prema NOP-u. List *Corriere Istriano*, koji je izlazio u Puli, donosio je tijekom listopada, studenoga i prosinca 1943. te siječnja 1944. niz napisa o *fojbama* s neskrivenom namjerom da te masovne egzekucije prikaže kao čin uperen isključivo protiv talijanskoga življa.¹⁸⁵ *Infojamenti*, od kojih nisu bili pošteđeni ni pripadnici svećeničkoga staleža,¹⁸⁶ i stajališta crkvene hijerarhije¹⁸⁷ uvjetovali su, uz ideološko neslaganje s komunistima, rezerviranost hrvatskoga svećenstva prema aktivnome uključivanju u NOP. Na distanciranje narodnjački orijentiranih hrvatskih svećenika, i to upravo onih koji su do sloma Kraljevine Italije podupirali NOP i sudjelovali na sjednici Pokrajinskoga NOO-a u Pazinu,

¹⁸² Izvještaj Partijskog rukovodstva za Istru od 27. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR.

¹⁸³ Izvještaj Partijskoga rukovodstva za Istru od 24. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 67; D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 34.

¹⁸⁴ D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 47.

¹⁸⁵ Na te je napise rukovodstvo NOP-a Istre odgovorilo člankom: *Stigla ih je pravedna kazna (Glas Istre, br. 3 iz prosinca 1943. godine)*.

¹⁸⁶ Među *infojbatima* bio je i župnik iz Rovinjskoga Sela, don Angelo Tarticchio, a župnik iz Šišana, don Camillo Ammirati, izbjegao je sličnu sudbinu zahvaljujući intervenciji porečko-pulskog biskupa Raffaela Radossija (*Corriere Istriano*, br. 260 od 4. XI. i br. 261 od 5. XI. 1943. godine; I. GRAH, *Istarska crkva*, n.dj., str. 75, 94 i 136; Milan ISKRA, Rujanski dani Rovinjskog sela, *PM* 12, Pazin 1983., str. 241).

¹⁸⁷ Tršćansko-koparski biskup Antonio Santin je svećenicima svoje biskupije dao upute da ostanu *izvan bilo kojeg političkog pokreta* (Ć. PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo*, n.dj., str. 82). Takav stav biskupa Santina možda je bio uvjetovan i njegovim neuspjelim pokušajem da se sastane i razgovara s tajnikom Pokrajinskoga NOO-a za Istru Antonom Cerovcem (P. STRČIĆ, Referat dra Olega Mandića, n.dj., str. 448).

ukazuju brojni izvještaji iz Istre.¹⁸⁸ Središnja politička rukovodstva NOP-a okupljena na punktu *Istra*,¹⁸⁹ praktički su bila izolirana. Ostavši, naime, bez terenskih organizacija, ona nisu uspijevala organizirati politički rad među zastrašenim i demoraliziranim pučanstvom.¹⁹⁰ Pojedinačni kontakti s nekolicinom suradnika NOP-a koji su se povukli u ilegalnost, nisu bili dovoljni za oživljavanje i ponovno omasovljenje NOP-a.¹⁹¹

Procijenivši, međutim, da je hrvatsko stanovništvo Istre, bez obzira na gubitke, prisutni strah i defetizam, faktički opredijeljeno za program oslobodilačke borbe, središnja rukovodstva NOP-a nastoje pronaći najbrži i najefikasniji način ponovnog oživljavanja pokreta. Na sastancima i savjetovanjima Partijskoga rukovodstva za Istru koji se permanentno održavaju tijekom listopada i studenoga, bili su utvrđeni osnovni pravci djelovanja i konkretni zadaci.

Sastanci Partijskoga rukovodstva za Istru održani su: 8., 9., 24., 26. do 27. listopada i 10. studenoga 1943., a dva su savjetovanja održana u razdoblju od 10. do 23. listopada 1943. godine. Potreba reorganizacije Partijskoga rukovodstva izrijekom se spominje 13. listopada, a popuna novim kadrovima izvršena je do 24. listopada. Zaključak o potrebi osamostaljenja Partijskoga rukovodstva donesen je 27. listopada, a 3. studenoga se poimence navode Mate Kršul i Romano Glažar-Mladen, partijski kadrovi iz Kvarnerskoga primorja, koji bi trebali preuzeti najodgovornije funkcije u reorganiziranome Partijskome rukovodstvu za Istru.¹⁹² Prvenstveni i najpreči zadatak reorganiziranoga Rukovodstva bio je rad na okupljanju i povezivanju raspršenih suradnika NOP-a na terenu.¹⁹³ Taj je zadatak, prema prosudbi Partijskoga rukovodstva, mogla ostvariti samo čvrsto organizirana KPH, koja će preko svojih organizacija na terenu postati inicijator i rukovodeća snaga pokreta. Međutim, malobrojno i nepovezano članstvo KPH nije omogućavalo izgradnju monolitne stranke uobičajenim putem, od stvaranja ćelija i njihova povezivanja preko nižih središnjim rukovodstvom. Bio bi to, naime, dugotrajan proces koji nije bio primjeren aktualnim potrebama NOP-a Istre. Stoga Partijsko rukovodstvo odlučuje krenuti obratnim smjerom, tj. od formiranja rukovodstava koja će postupno stvarati terenske organizacije primanjem najaktivnijih sudionika NOP-a u re-

¹⁸⁸ Vidi: A. GIRON, Izvještaj Zvonka Babica, n.dj., str. 162-163; D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 66; isti, Tri izvještaja, n.dj., str. 46-47.

¹⁸⁹ Taj se punkt nalazio u šumi iznad sela Brgudca (M. MIKOLIĆ, *Istra* 1943., n.dj., str. 67).

¹⁹⁰ Detaljnije u: A. GIRON, Izvještaj Zvonka Babica, n.dj., str. 161-162; D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 63-64.

¹⁹¹ Usporedi: D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 64-65.

¹⁹² Izvješća Partijskoga rukovodstva za Istru od 8., 10., 24., 26. i 30. listopada, neregistrirani faksimil u MGR; Izvješća Partijskoga rukovodstva za Istru od 13., 24., 27. listopada i 3. studenoga 1943., neregistrirani faksimil u MGR; D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 34.

¹⁹³ Izvješća Partijskog rukovodstva za Istru od 10. i 13. listopada 1943., neregistrirani faksimili u MGR.

dove KPH. Isti je princip bio zatim primjenjivan u obnavljanju političkih organizacija NOP-a i NOO-a. Ocijenivši, međutim, da ni na taj način neće biti u stanju obuhvatiti čitav onaj teritorij koji mu je bio stavljen u nadležnost nakon sloma Kraljevine Italije, Partijsko rukovodstvo za Istru obavještava OK KPH za Hrvatsko primorje da će do daljnjega djelovati samo zapadno od crte Učka-Mune.¹⁹⁴ Tako je čitava Kastavština ponovno prešla u nadležnost Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje. U isto je vrijeme Partijsko rukovodstvo za Istru već imenovalo Kotarsko rukovodstvo KPH za Kras i odredilo većinu članova budućih kotarskih rukovodstava KPH za Buzet i Labin.¹⁹⁵ Na taj je način Partijsko rukovodstvo do kraja listopada 1943. godine uspjelo osnovati četiri kotarska komiteta KPH: Buzet, Kras, Labin i Motovun, organizirati Agitprop, udariti temelje obavještajnoj službi i uspostaviti sigurne veze s KP Slovenije.¹⁹⁶

Provedba stvaranja monolitne stranke, prema zamisli Partijskoga rukovodstva za Istru, u formalnom se pogledu odvijala na sasvim zadovoljavajući način. Prema izvješćima koja su pristigla do 10. studenoga, na području Istre su bili formirani kotarski komiteta KPH: Buzet, Čepić, Kras, Labin, Lovran, Motovun, Pazin, Pula, Rovinj i Zminj s ukupno 45 članova. U fazi osnivanja bili su: KK KPH Poreč i Tinjan te Pula i Rovinj, a u kotaru Buje djelovala su svega dva člana KPH. U kotarima: Buzet, Kras, Labin, Motovun, Pula, Rovinj i Zminj istovremeno je bilo osnovano 12 aktiva KPH sa 69 članova, pa je tako u kratkom vremenu KPH u Istri imala 123 člana.¹⁹⁷ U navedenom se izvješću ili pretjeruje kada je riječ o brojnome stanju organizacija i članstva KPH ili se pak radilo o kampanjskome osnivanju kotarskih komiteta i aktiva bez određenoga kriterija. Naime, samo osam dana kasnije, tj. 18. studenoga, navodi se da u Istri ima oko 50 članova KPH i tek nekoliko kotarskih komiteta.¹⁹⁸ Očito je, dakle, brzo stvaranje organizacije KPH neminovno išlo nauštrb njene kadrovske osposobljenosti i priželjkivane monolitnosti. Bilo je to jasno i Partijskome rukovodstvu za Istru pa je stoga zadužilo Agitprop da kratkim tečajevima permanentno radi na ideološkoj izobrazbi novoprimitljenih članova.¹⁹⁹

Organizacijska struktura KPH uspostavljena krajem listopada 1943. godine nije bila duga vijeka. Naime, direktno rukovođenje središnjega organa KPH s brojnim kotarskim komitetima raspoređenima na prostranome području, nije moglo biti efikasno u postojećim vojno-političkim prilikama. Osim toga, uspos-

¹⁹⁴ Izvještaj Partijskog rukovodstva za Istru od 13. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR.

¹⁹⁵ Kotarsko rukovodstvo KPH za Kras imalo je pet članova (Izvještaj Partijskog rukovodstva za Istru od 13. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR).

¹⁹⁶ Izvještaji Partijskog rukovodstva za Istru od 24. i 30. listopada 1943., neregistrirani faksimili dokumenata u MGR; D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 35.

¹⁹⁷ HDA, KP-272/728.

¹⁹⁸ D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 40.

¹⁹⁹ D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 42.

tavljena teritorijalno-organizacijska struktura KPH u Istri razlikovala se od one u drugim dijelovima Hrvatske. Zbog toga se već početkom studenoga razmatraju mogućnosti osnivanja okružnih rukovodstava KPH, a sredinom istoga mjeseca donesena je odluka o osnivanju triju okružnih i 13 kotarskih komiteta KPH.²⁰⁰ Utvrđivanjem takve organizacijske strukture KPH u Istri bio je konačno definiran i status središnjega rukovodstva. Ono je, naime, moralo dobiti status pokrajinskoga ili oblasnoga komiteta KPH. Time je, s obzirom na ustaljenu praksu u NOB-u, bila određena struktura političkih organizacija NOP-a pa i teritorijalno-upravna podjela Istre, kako to proizlazi iz izvješća Mate Kršula od 18. studenoga 1943. godine.²⁰¹

Dakle, sredinom studenoga 1943. godine bila je definirana teritorijalno-organizacijska struktura KPH u Istri koju je, uz odobrenje CK KPH, trebalo objaviti na savjetovanju zakazanom za 10. prosinca 1943. godine.²⁰² Zakazano je savjetovanje održano u Brgudcu, ali bez prisutnosti delegata CK KPH.²⁰³ Stoga na tom savjetovanju nisu mogle biti donesene konačne odluke o predviđenom teritorijalnom ustrojstvu KPH u Istri, niti su mogli biti utvrđeni članovi središnjega rukovodstva KPH za Istru. Tek nakon dolaska delegata CK KPH, ponovno je 25. prosinca 1943. održano savjetovanje na kojemu je donesena odluka o teritorijalnom ustrojstvu KPH u Istri.²⁰⁴ Delegat CK KPH, Marko Belinić, tvrdi da je još u Otočcu dobio napatuk da se u Istri formira samo okružni, a ne oblasni komitet KPH. Međutim, nakon upoznavanja prilika u Istri, odlučio se za osnutak Oblasnoga komiteta. Zbog toga ga je, navodno, nakon povratka u CK KPH kritizirao Andrija Hebrang.²⁰⁵ Nema nikakve sumnje daje CK KPH dao M. Beliniću upute prilikom njegova upućivanja u Istru, ali nije sigurno da

²⁰⁰ Detaljnije u: D. VLAHOV, Izvještaj Jakova Blaževića, n.dj., str. 67; isti, Tri izvještaja, n.dj., str. 40.

²⁰¹ U tom izvješću stoji: *Organizacija van-partijskih organizacija sprovodit će se teritorijalno uporedo sa organizacijom Partije stim da se snage iste rasporede tako da se osigura rukovodstvo i kontrola.* Istovremeno se PNOO-u za Istru daje zadatak da pristupi osnivanju okružnih, kotarskih, općinskih i seoskih NOO-a (D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 40-41).

²⁰² isto, str. 42.

²⁰³ Detaljnije o savjetovanju u: Herman BURŠIĆ, Prvo savjetovanje KPH za Istru 1943. godine, *BZ* 3, Buzet 1978., str. 27-28; M. MIKOLIĆ, Partijska savjetovanja u Istri u prosincu 1943., *JZ* 9, Pula-Rijeka 1975., str. 96-99. Delegati CK KPH: Marko Belinić, Mladen Iveković i Bogdan Oreščanin krenuli su u Istru tek 13. prosinca. Iveković i Oreščanin su stigli do Kastavštine, a put prema Brgudcu nastavio je samo M. Belinić (M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 69; isti, Partijska savjetovanja, n.dj., str. 101). U sjedište Operativnog štaba za Istru iznad Brgudca Belinić je najvjerojatnije stigao tek 24. prosinca (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 60).

²⁰⁴ U historioografskim radovima, pa i u sjećanjima sudionika, nema suglasja u pogledu mjesta održavanja savjetovanja. Naime, kao mjesto održavanja savjetovanja navode se i Račice i Brgudac. Usporedi: H. BURŠIĆ, Prva konferencija KPH, n.dj., str. 21-25; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 70; isti, Partijska savjetovanja, n.dj., str. 100-101.

²⁰⁵ Herman BURŠIĆ, Prva konferencija KPH za Istru 25. XII. 1943. u Račicama, *BZ* 4, Buzet 1980., str. 24; Petar STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića o Istri krajem 1943. godine, *Historija* 1, Rijeka 1978., str. 264.

je precizno naveo razloge zbog kojih je bio kritiziran. Izvjesno je, naime, da CK KPH nije bio protiv osnivanja Oblasnoga komiteta za Istru, već protiv osnutka Oblasnoga komiteta za Istru i Hrvatsko primorje. Za takvo se rješenje, naime, zalagao dio članova Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje, obrazlažući to potrebom čvršćega povezivanja Istre s ostalim hrvatskim krajevima i nedovoljnom ideološkom izgrađenošću istarskih kadrova. M. Belinić, koji nije poznavao ni istarske prilike ni istarske kadrove, očito je prihvatio sugestije Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje. Time je, međutim, odstupio od dobivenoga napatka i narušio postojeće principe teritorijalnoga ustrojstva KPH, pa i teritorijalno-upravnu podjelu zavnohovske Hrvatske. Hebrangova je kritika, dakle, imala osnove. Da su Belinićevi navodi točni, CK KPH bi jednostavno ukinuo novoosnovani Oblasni komitet, a to ipak nije uradio. Naime, CK KPH je prihvatio osnutak Oblasnoga komiteta, ali nikada nije priznao njegovu nadležnost nad Okružnim komitetom KPH za Hrvatsko primorje. Nema, naime, nikakva traga o tome da je CK KPH komunicirao s Okružnim komitetom KPH za Hrvatsko primorje putem ili pak preko Oblasnoga komiteta za Istru i Hrvatsko primorje. Uostalom, pojam Hrvatsko primorje je ubrzo uklonjen iz naziva toga novoosnovanoga središnjega rukovodstva KPH u Istri.

Nakon održanoga savjetovanja bili su imenovani članovi Oblasnoga komiteta KPH za Istru i Hrvatsko primorje. To tvrdi M. Belinić u svome izvješću od 4. siječnja 1944. u kojemu izrijekom navodi: *Poslije savjetovanja koje je održano 25. XII. 43. formiran je Oblasni komitet.*²⁰⁶ Da je M. Belinić zaista imenovao Oblasni komitet, potvrđuju i sjećanja Dušana Diminića.²⁰⁷ Budući da M. Belinić nije poznavao ni istarske ni primorske kadrove, vjerojatno je postupio po napatku CK KPH. Tako je za sekretara Oblasnoga komiteta imenovan Mate Kršul, a za članove: Andrija Tus, Romano Glažar-Mladen, Silvo Milenić-Lovro, Josip Matas-Andrić, Ljubo Drndić-Vladlen, Dina Zlatić i Dušan Diminić. Članovi Oblasnoga komiteta podrijetlom iz Istre bili su samo: Diminić, Drndić i Matas.²⁰⁸ U vrijeme osnutka Oblasnoga komiteta KPH na području oblasti Istra djelovala su dva okružna komiteta: Buzet i Pula, 10 kotarskih komiteta: Buzet, Čepić, Kastav, Kras, Labin, Motovun, Pazin, Pula, Rovinj i Zminj sa 85 članova KPH, 36 kandidata i 13 simpatizerskih grupa sa 75 članova.²⁰⁹

Dakle, krajem 1943. godine KPH je u Istri udarila temelje svoga političkoga aparata koji joj je omogućavao promicanje političkih ciljeva u okviru NOP-a te

²⁰⁶ P. STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića, n.dj., str. 275.

²⁰⁷ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 61.

²⁰⁸ H. BURŠIĆ, Prva konferencija KPH, n.dj., str. 36; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 70; isti, Partijska savjetovanja, n.dj., str. 101; P. STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića, n.dj., str. 275.

²⁰⁹ M. MIKOLIĆ, Istra 1943., n.dj., str. 68; isti, NOP Istre, n.dj., str. 70; P. STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića, n.dj., str. 275.

kontrolu djelovanja antifašističkih organizacije i NOO-a. Kako je istovremeno kontrolirala obnovljene vojne snage NOP-a, KPH je u Istri postala najznačajniji politički činitelj suprotstavljen obnovljenome fašističkome režimu i njemačkoj okupacijskoj vlasti.²¹⁰ Međutim, s takvom pozicijom KPH nisu se mirile ostale antifašističke struje i snage u Istri. Naime, dominantna pozicija KPH u antifašističkoj borbi davala joj je realne izgleda da putem NOP-a nametne svoj politički program svim drugim antifašističkim strujama. Taj je pak program zagovarao mijene društveno-ekonomskih odnosa i državnopravnoga statusa Istre. Stoga, dakako, nije odgovarao koaliciji talijanskih antifašističkih stranaka, a od revolucionarnih mijena su zazirali i istarski narodnjaci. Katoličko je pak svećenstvo zaziralo od komunističke ideologije koju je, u okviru NOP-a, promicala KPH. Kako pak istarsko svećenstvo nije pripadalo istoj nacionalnoj grupi, ni njegov odnos prema NOP-u nije bio istovjetan. Talijansko je svećenstvo, uz ideološku suprotstavljenost vodstvu NOP-a, bilo i protivnik promjene državnopravnoga statusa Istre. Rezerviranost hrvatskoga narodnjački orijentiranoga svećenstva prema aktivnome sudjelovanju u NOP-u ne smije se poistovjećivati sa suprotstavljanjem NOP-u, poglavito njegovoj nacionalnooslobodilačkoj komponenti. Naime, dio svećenika kao npr. Šime Milanović (strijeljan tijekom njemačke ofenzive), Srećko Stifanić i Viktor Herak bili su aktivni sudionici pokreta, Antun Cukarić, Vladislav Premate, Ferdinand Šenk i drugi bili su simpatizeri NOP-a, a spor Oblasnoga komiteta KPH za Istru sa Zvonimirom Brunićem i Božom Milanovićem nije imao ishodište u nacionalnooslobodilačkome programu NOP-a, nego u drugačijem viđenju društvenoga i političkoga uređenja buduće jugoslavenske države.²¹¹

PCI koja svoj program zasniva na istim ideološkim postavkama kao i KPH, ne daje podršku odlukama o sjedinjenju Istre s Hrvatskom. Ona bi, naime, njihovim odobravanjem izgubila osnovu za svoje djelovanje u Istri i dovela u pitanje svoje pozicije u CLN-u. PCI u načelu, istina, podržava pravo hrvatskoga naroda u Istri na samoopredjeljenje, ali drži daje do konačnoga određivanja društvenoga poretka u Italiji i Jugoslaviji preuranjeno i pogrešno utvrđivati državne granice. U pismu koje je Sekretarijat PCI uputio CK KPH 5. siječnja 1944. izrijekom stoji: (...) *ta deklaracija* (pod time se podrazumijeva *deklaracija*

²¹⁰ Vrhovni je povjerenik Operativne zone *Jadransko primorje* 2. prosinca 1943. prefektom Pulske pokrajine imenovao dr. Lodovica Artusija, potprefektom dr. Bogdana Mogorovića, podrijetlom iz Kastva, a njemačkim savjetnikom Kreisleitara Pilza. Njega je početkom 1944. zamijenio ing. Fessmann, a zatim dr. Skalka. SS Obersturmführer Helmut Prasch bio je zadužen za SIPO i SD (*Corriere Istriano*, br. 287 od 5. XII. 1943.; G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 74).

²¹¹ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 101; A. GIRON, Izvještaj Zvonka Babica, n.dj., str. 163; I. GRAH, *Istarska crkva*, n.dj., str. 81-83; Galiano LABINJAN - Dražen VLAHOV, Izvještaj Oblasnoga komiteta KPH za Istru 1944-1945., *PM* 13, Pazin 1984., str. 484 i 494; D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj. str. 66; isti, Tri izvještaja, n.dj., str. 46-47.

o aneksiji Istre kako je to navedeno u istome pismu, op. a.) može predstavljati težak udarac za jedinstvo sviju nacionalnih snaga protunjemačkih i antifašističkih, koje je ostvareno u našim komitetima Nar. Osi. i umanjiti utjecaj i prestiž naše partije u ovim komitetima (...).²¹² PCI smatra da će društveni poredak Jugoslavije ili pak Italije biti utvrđen tek nakon rata, pa se još ne može prosuditi koja će se od tih dviju država otrgnuti ispod reakcionarnih vlasti. Ako bi, naime, u Jugoslaviji bio uspostavljen socijalistički sustav, onda će se PCI složiti da Talijani Istre budu u toj državi. Ako pak i Italija izbora jednako narodni, napredni državni poredak, onda pitanje granica, prema mišljenju PCI, neće biti od velikoga značaja. Istovjetne je teze iznosio delegat Tršćanske federacije PCI, Vincenzo Gigante-Ugo, došavši sredinom studenoga 1943. godine u sjedište Partijskoga rukovodstva za Istru. Dakle, PCI zastupa stajalište da se pitanje granica ne pokreće prije završetka rata. Takvo stajalište, sudeći po vremenu (sredina studenoga 1943. godine) kada ga iznosi V. Gigante, PCI je zauzela mnogo prije siječnja 1944. godine.²¹³

S obzirom na to, Sekretarijat PCI smatra da organizacije Komunističke stranke Italije imaju pravo i potrebu samostalno djelovati među talijanskim življem u Istri.²¹⁴ Svjestan pak da nema ni snaga ni mogućnosti organizirati antifašističku borbu bez suradnje s politički i vojno organiziranim NOP-om, Sekretarijat PCI nudi kompromisna rješenja. Međutim, ta su rješenja u biti ponavljanje ranije iznesenih teza Umberta Massole i Luigija Frausina, prilagođena novonastalim prilikama.²¹⁵ Nasuprot tome, stvaranje vlastitoga političkoga aparata na području Istre KPH drži potpuno legitimnim činom nakon odluka o sjedinjenju Istre s Hrvatskom. Štoviše, ona zastupa stajalište da na području Istre više ne mogu djelovati dvije komunističke stranke, pa se stoga članovi PCI, koji prihvaćaju program borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje, moraju uključiti u postojeće organizacije KPH. Iako je najveći dio članova PCI na Labinštini već krajem listopada 1943. godine prihvatio to stajalište KPH, odnosi KPH i PCI nisu bili razriješeni. U izvješću sa savjetovanja održanoga 26. i 27. listopada 1943., Partijsko rukovodstvo za Istru navodi: (...) *Sa drugovima Talijanima smo napokon postavili stvar na čisto. Oni pripadaju K.P.H. i mi imamo pravo da ne primamo u našu partiju sve one koji se smatraju članovima K.P.I. Stvorili smo jednu ćeliju od najboljih njihovih elemenata (...)* Na temelju toga teksta može se sa sigurnošću zaključiti da se nije radilo o općem stajalištu svih članova PCI u Istri, nego samo o dijelu članstva od kojega

²¹² AVII, Hrvatska II./62.

²¹³ AVII, Hrvatska II./62; D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 59-60.

²¹⁴ AVII, Hrvatska II./62.

²¹⁵ teze koje PCI predlaže kao bazu za suradnju u siječnju 1944. godine objavio je Mario Mikolić. Vidi: M. MIKOLIĆ, *Komunistička partija*, n.dj., str. 165-166.

je formirana jedna ćelija KPH. Najvjerojatnije se radilo o članovima PCI s Labinštine gdje već djeluje KK KPH. Međutim, stupanju u KPH protivio se sekretar organizacije PCI na Labinštini, Lelio Zustovich, pa je bio uhićen i interniran na partizanski teritorij u Gorskom kotaru, gdje mu se gubi trag.²¹⁶

Dolazak Vincenza Gigantea-Uga, delegata Tršćanske federacije PCI, u sjedište Partijskoga rukovodstva za Istru sredinom studenoga 1943. godine, pridonijet će smirivanju, ali ne i potpunom uklanjanju spornih pitanja između dviju komunističkih stranaka. Vincenzo Gigante-Ugo nalazio se u sjedištu Partijskoga rukovodstva za Istru sredinom studenoga 1943., o čemu svjedoči izvještaj Mate Kršula od 18. studenoga 1943. godine. Na dogovor o suradnji upućuje formiranje grupa za djelovanje među talijanskim življem, u koje su bili uključeni talijanski komunisti, te pokretanje listova na talijanskome jeziku: *Il Nostro Giornale* koji uređuje V. Gigante i *Lottare* koji je uređivao Andrea Cassassa. Nudeći, međutim, kompromisna rješenja i suradnju, Sekretarijat PCI stavlja do znanja i sljedeće: (...) *Jasno je, mi to otvoreno kažemo, da mi ovim sadašnjim našim stavom nipošto ne kanimo sakriti jednu principijelnu opoziciju aneksiji ovih krajeva, Hrvatskoj i Sloveniji (...).*²¹⁷ Naime, Partijsko je rukovodstvo za Istru u načelu prihvatilo kompromisni prijedlog PCI, ali na temelju svoga viđenja narodnosnog pitanja i vojno-političkih prilika u Istri. Stoga prihvaća potrebu za osnivanjem komisije koja će djelovati među talijanskim življem, ali pod kontrolom KPH i u okviru programske orijentacije NOP-a.

U izvješću Mate Kršula od 18. studenoga 1943. stoji da to tijelo čine: Enrico Grassi (konspirativno ime Augusto Ferri) zvan *Il Bolognese*, Ermano Solieri-Marino, jedan skojevac Talijan (vjerojatno Giorgio Sestan), Vincenzo Gigante-Ugo i dva člana KPH koji dobro govore talijanski (jedan od njih je najvjerojatnije bio Franjo Debeuc-Crni, dok je drugi vjerojatno bio Nicola de Simone). O tom se tijelu istoga personalnoga sastava govori i u izvještaju M. Belinića od 4. siječnja 1944. godine. U izvještajima se za to tijelo koristi izraz *rukovodstvo*, pa Mario Mikolić drži daje to bilo rukovodstvo PCI. S obzirom na stajalište KPH, to ne može biti točno. Naime, KPH je prihvatila kompromisni prijedlog Sekretarijata PCI s tim da stvarne prilike odgovaraju uvjetima iz točke 1., tj. da područje Istre kontroliraju snage NOVH, odnosno točke 2.a, tj. daje Istra područje s kompaktnim hrvatskim pučanstvom i zonama s talijanskim stanovništvom. Prema tome, tzv. *rukovodstva* navedena u izvještajima bila su faktički za

²¹⁶ D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 35-36; D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n. dj., str. 89-90.

²¹⁷ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 59-60; Luciano GIURICIN, Partizanski tisak i izdavačka djelatnost na talijanskome jeziku, *Štampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, Rijeka 1983., str. 37; Giovanni RADOSSI, Il nostro Giornale, *Štampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, Rijeka 1983., str. 45; P. STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića, n.dj., str. 276-277; D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 41.

takve slučajeve predviđene *radne komisije* koje su trebale djelovati među Talijanima po direktivama KPH i biti veza s PCI. Uostalom, takve je uvjete za suradnju na području Rijeke prihvatio E. Solieri-Marino, koji je naveden kao jedan od članova toga navodnoga *rukovodstva* PCI.²¹⁸ Partijsko je rukovodstvo KPH za Istru nadalje prihvatilo i prijedlog o osnivanju posebnih talijanskih partizanskih formacija, ali u okviru NOV i PO Hrvatske i pod zapovjedništvom Operativnoga štaba za Istru.²¹⁹

Prihvaćajući kompromisno rješenje koje je nudila PCI, ali ostajući dosljedno pri svom viđenju narodnosnog pitanja Istre i načinu njegovog rješavanja, KPH je uspjela proširiti svoj utjecaj i na talijansko radništvo istarskih gradova. Suzivši tako još više bazu djelovanja talijanskih građanskih antifašističkih stranaka, KPH je faktički proširila svoj politički utjecaj i pozicije NOP-a u Istri. Naime, uključivanjem talijanskih komunista, NOP je postupno izrastao u legitimnog predstavnika većine antifašističkih snaga Istre.

Širenje utjecaja među mladima i osiguravanje rukovodeće uloge u političkim organizacijama mladeži bila je jedna od veoma značajnih preokupacija Partijskoga rukovodstva za Istru. Zato je posebnu pažnju ono posvetilo sređivanju i organizacijskom učvršćivanju SKOJ-a. Naime, sredinom listopada na punktu *Istra* prikupila su se samo tri člana Rukovodstva SKOJ-a za Istru: Celestin Katunar-Niko, Ivan Gašparović-Vanjka i Raduna Ban-Mira.²²⁰

Krajem listopada na punktu se nalazi i sekretar Rukovodstva koji *zbog uže suradnje* prisustvuje sastancima Partijskog rukovodstva.²²¹ Međutim, i u organizacijama i u Rukovodstvu SKOJ-a stanje je još uvijek bilo nesređeno i konfuzno. Na savjetovanju KPH održanome 26. i 27. listopada 1943. godine, članovi skojevskoga rukovodstva nisu mogli dati podatke o stanju organizacije.²²² Nije se zapravo znao ni točan sastav rukovodstva SKOJ-a i USAOH-a. Naime, neposredno pred njemačku ofenzivu Rukovodstvo SKOJ-a za Istru su činili: Venceslav Mihić, Raduna Ban-Mira, Olga Ban, Štefica Kopitar-Silva, Ivan Bratulić, tajnik USAOH-a Silvo Bakarčić, a za novoga je člana predložena Fumica Fedel.²²³

²¹⁸ AVII, Hrvatska II./62; H. BURŠIĆ, Prga konferencija KPH, n.dj., str. 34; M. MIKOLIĆ, Komunistička partija, n.dj., str. 168; P. STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića, n.dj., str. 277; D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 41.

²¹⁹ Bilo je to u skladu s točkom 3. prijedloga Sekretarijata PCI (AVII, Hrvatska II./62).

²²⁰ Nije bilo poznato što se za vrijeme njemačke ofenzive dogodilo sa sekretarom Rukovodstva SKOJ-a, Venceslavom Mihićem, a dva su se člana Rukovodstva nalazila na teritoriju Kvarnerskoga primorja (Izvješće Partijskoga rukovodstva za Istru od 13. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR).

²²¹ D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 34.

²²² I^oiro.

²²³ D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 47.

Prema tome, Katunar i Gašparović nisu bili članovi Rukovodstva SKOJ-a, kako se to navodi u izvješću Partijskoga rukovodstva od 13. listopada. To potvrđuje i njihovo imenovanje za članove Povjerenstva PK SKOJ-a Hrvatske za Istru u kojemu su navedeni kao članovi Okružnog komiteta SKOJ-a za Hrvatsko primorje.²²⁴

Kao članovi rukovodstva SKOJ-a navode se još i Mirko Brnčić ili pak Mirko Kaliterna, dok se Silvano Golub i Olga Ban, koji su tijekom ofenzive poginuli, navode kao članovi Rukovodstva SKOJ-a, ali i članovi Rukovodstva USAOH-a.²²⁵ Nameće se, dakle, zaključak da organizacije istarske mladeži nisu funkcionirale, odnosno da su postojale tek u izvješćima. Zato Partijsko rukovodstvo zaključuje daje u Rukovodstvo SKOJ-a nužno kooptirati nove članove, a dio dotadašnjih članova Rukovodstva uputiti na rad u kotarske komitete radi njihova učvršćivanja i osamostaljivanja.²²⁶

Konkretno odluke i zadaci trebali su biti utvrđeni na sjednici zakazanoj za 13. studenoga 1943., do kada je Rukovodstvo bilo dužno pribaviti podatke o stanju u omladinskim organizacijama.²²⁷ Podaci o SKOJ-u i USAOH-u prikupljeni su do sjednice Partijskog rukovodstva koja je održana 10. studenoga. Prema tada iznesenim podacima u Istri je djelovalo: Rukovodstvo SKOJ-a od sedam članova, šest kotarskih komiteta sa 22 člana, MK SKOJ-a Pula od šest članova i pet skojevskih jedinica sa 21 članom. Rukovodstvo USAOH-a bilo je u formiranju, a djelovalo je devet općinskih odbora sa 45 članova te 113 seoskih odbora sa 537 članova.²²⁸ Očito je, međutim, da Partijsko rukovodstvo za Istru nije bilo zadovoljno ni s radom ni s postignutim rezultatima, a ni izneseni podaci nisu bili točni, kako to pokazuju podaci prikupljeni mjesec dana kasnije.

Prema tim se podacima skojevska organizacija sastojala od sedam kotarskih rukovodstava sa 32 člana, a organizacija USAOH-a od jednoga kotarskoga rukovodstva s četiri člana, 13 općinskih sa 57 članova i 81 seoskog odbora s oko 289 članova.²²⁹ Posljedica takvoga stanja i odnosa bilo je formiranje Povjerenstva PK SKOJ-a Hrvatske za Istru, koje je do savjetovanja zakazanog za 29. prosinca bilo dužno srediti stanje u organizacijama mladih i uskladiti njihovu organizacijsku strukturu s teritorijalno-organizacijskom strukturom KPH, odnos-

²²⁴ M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 77.

²²⁵ Usporedi: Lj. DRNDIĆ, *Oružje i sloboda*, n.dj., str. 68 i 320; D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 48; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 77; D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 34.

²²⁶ D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 34.

²²⁷ Izvještaj Partijskog rukovodstva za Istru od 30. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR.

²²⁸ HDA, KP-272/728; D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 48; P. STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića, n.dj., str. 279.

²²⁹ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 279.

no s teritorijalno-upravnom podjelom oblasti Istra.²³⁰ Prva oblasna konferencija SKOJ-a za Istru održana je zakazanoga dana, tj. 29. prosinca 1943. u Račicama.²³¹ Osnovni sadržaj rasprave bio je usmjeren na organizacijska pitanja i pitanja privlačenja mladeži talijanske narodnosti, tj. njeno organizirano uključivanje u NOP. Utvrđeno je da se struktura omladinskih organizacija mora što skorije uskladiti s teritorijalno-organizacijskom strukturom KPH, pa je u vezi s tim donesena odluka o formiranju triju okružnih komiteta SKOJ-a.²³²

Međutim, na konferenciji još uvijek nije bio izabran Oblasni komitet, pa je Povjerenstvo i dalje ostalo rukovodni organ skojevske organizacije. Članove Oblasnoga komiteta SKOJ-a imenovao je Oblasni komitet KPH tek 10. veljače 1944. godine. Za političkoga sekretara postavljen je Ljubo Drndić, za organizacijskoga sekretara Celestin Katunar, Stefica Kopitar je zadužen za Agitprop, Venceslav Mihić zadužen za terenski rad, Vinco je zadužen za SKOJ u vojnim jedinicama, Dušan Cvetič je blagajnik, a Giorgio Sestan, Neda Knifić i Nada su članovi.²³³

Time je istarsko rukovodstvo KPH uspjelo osigurati temeljne pretpostavke za širenje svoga političkoga utjecaja u redovima istarske mladeži. Bilo je to od bitne važnosti za ostvarenje političkih ciljeva KPH, ali i za razvoj NOP-a, posebno za jačanje istarskih partizanskih jedinica čiji su popuna i rast zapravo ovisili o političkom opredjeljenju istarske mladeži. Jačanje utjecaja KPH među ženama putem posebne političke organizacije, AFZ-a, bilježilo je, međutim, skromne rezultate.

Prema podacima prikupljenim do sjednice Partijskoga rukovodstva održane 10. studenoga 1943., organizacija AFŽ-a je imala: Rukovodstvo od pet članica, jedan kotarski odbor (Kras) od četiri članice, pet općinskih odbora u kotarima Buzet i Kras sa 27 članica te 50 seoskih odbora (u kotarima: Buzet, Kras, Pula, Tinjan) sa 258 članica. Brojčani je rast organizacija zabilježila tek krajem 1943. godine kada je u AFŽ-u djelovalo 550 žena.²³⁴ Bilo je to uvjetovano brojnim razlozima kao što su postojeći patrijarhalni odnosi na selu, nepostojanje tradicije

²³⁰ U Povjerenstvo PK SKOJ-a Hrvatske za Istru krajem prosinca imenovani su Ivan Gašparović-Vanjka i Celestin Katunar-Niko, članovi Okružnog komiteta SKOJ-a za Hrvatsko primorje, te Raduna Ban-Mira, članica Rukovodstva SKOJ-a za Istru (D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 48-49; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 77).

²³¹ Na konferenciji je bilo prisutno 97 delegata, među kojima i dva Talijana, članovi Oblasnog komiteta KPH za Istru, te član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku, Josip Manolić, i član Zemaljskog odbora USAOH-a Martin Mojmir. Podneseni su politički i organizacijski referat te referat o USAOH-u (D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 49-50; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 74-75; isti, Partijska savjetovanja, n.dj., str. 102).

²³² D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 50; M. MIKOLIĆ, Partijska savjetovanja, n.dj., str. 103.

²³³ M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 75; isti, Partijska savjetovanja, n.dj., str. 104.

²³⁴ HDA, KP-272/728; P. STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića, n.dj., str. 279.

političkog angažiranja žena, uključivanje ženske mladeži u omladinske organizacije itd. Aktivno uključivanje žena u politički život Partijsko će rukovodstvo Istre nastojati osigurati dovođenjem iskusnih i provjerenih aktivistica KPH.²³⁵

U strategiji KPH kojom ona nastoji ostvariti dominaciju u NOP-u radi ostvarenja krajnjeg cilja, tj. preuzimanja vlasti, značajni su činitelji bili i NOO-i, odnosno organi državne vlasti u nastajanju. Međutim, u razdoblju od sloma Kraljevine Italije do njemačke ofenzive, stvaranje NOO-a i njihovo povezivanje u sustav potisnule su u drugi plan tekuće vojne potrebe NOP-a.²³⁶ Nakon njemačke okupacije, Partijsko rukovodstvo za Istru nastoji što hitnije ispraviti taj propust. Već 13. listopada ono izvješćuje OK KPH za Hrvatsko primorje da izabrani Pokrajinski NOO za Istru treba reorganizirati, a njegovo djelovanje prilagoditi novonastalim prilikama.²³⁷

Na savjetovanju KPH održanome 26. i 27. listopada bilo je to i urađeno. Partijsko je rukovodstvo imenovalo Izvršni odbor PNOO-a od 10 članova, a tajnik je dobio zadatak da sazove sjednicu PNOO-a na kojoj će se ta odluka verificirati. U Izvršni je odbor Partijsko rukovodstvo imenovalo: Joakima Rakovca, Antu Cerovca, Dragana Ivančića, Miha Milanovića, Silviju Kopitar, Almu Pikuć, Božu Kalčića, Cira Ranera, Srećka Stifanića i Antu Maušu.²³⁸ S obzirom na tada postojeću teritorijalno-organizacijsku strukturu KPH, tajnik PNOO-a dobiva zadatak da u skladu s tom strukturom osniva kotarske NOO-e.²³⁹

Sama činjenica da Partijsko rukovodstvo određuje sastav središnjega organa civilne vlasti svjedoči da KPH nastoji uspostaviti kontrolu nad radom i djelovanjem NOO-a. Dakako, tome je nastojanju bila prilagođena stranačka pripadnost, pa i socijalna struktura imenovanih članova. Od ukupno 10 članova u novome je Izvršnome odboru PNOO-a bilo osam članova KPH, jedan član SKOJ-a i jedan član izvan stranaka, a bili su sljedećega socijalnoga pod-

²³⁵ Nakon uhićenja Milke Milenić u selu Divšićima na Puljštini 23. studenoga 1943., Partijsko rukovodstvo za Istru ne može naći zamjenu pa traži da OK KPH za Hrvatsko primorje uputi u Istru neku drugu iskusnu aktivisticu. Vjerojatno je to bio jedan od razloga što je u Oblasni komitet KPH za Istru imenovana Dina Zlatić, članica Okružnoga odbora AFŽ-a za Hrvatsko primorje (Vidi: Izvješće Partijskoga rukovodstva za Istru od 29. studenoga 1943., neregistrirani faksimil u MGR).

²³⁶ Usporedi izvješće tajnika PNOO-a za Istru, Ante Cerovca, na sjednici PNOO-a održanoj 12. i 13. prosinca 1943. (D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 49).

²³⁷ Izvješće Partijskog rukovodstva za Istru od 13. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR.

²³⁸ D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 34. Od članova izabranih na sjednici održanoj 26. rujna 1943., u novi Izvršni odbor nisu bili imenovani: Petar Burić, jer je napustio Istru, Giuseppe Pino Budicin, jer je dobio novo zaduženje, Marija Kopitar, jer je u međuvremenu bila uhićena, Josip Cetina, jer je kotar Kastav pripao okrugu Hrvatsko primorje, Vjekoslav Stranić koji je predložen za vijećnika ZAVNOH-a, te Ivan Červar i Josip Daus. Kasnije je iz PNOO-a bio isključen Srećko Stifanić jer se, navodno, pasivizirao, a Dragutinu Ivančiću je povjerena druga funkcija (M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 95; D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 67; isti, Tri izvještaja, n.dj., str. 50).

²³⁹ D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 34.

rijetla: četiri radnika, dva seljaka, jedan privatni činovnik, jedna učiteljica, jedan student i jedan svećenik.²⁴⁰ Međutim, imenovani Izvršni odbor PNOO-a postojao je samo formalno, a zadatke je faktički izvršavao Radni odbor od pet članova koji je 10. studenoga kooptirao tri nova člana. Radni su odbor činili; Joakim Rakovac, Ante Cerovac, Ante Mauša i Ćiro Raner, a najvjerojatnije su bili kooptirani: Ivan Božić, Ante Krajcar i Dušan Tumpić.²⁴¹

Do toga je vremena Radni odbor uspio osnovati devet kotarskih, 16 općinskih i 144 seoska NOO-a. Naime, prema podacima prikupljenim do sastanka Partijskoga rukovodstva za Istru od 10. prosinca 1943., u Istri je djelovao: PNOO od osam članova, kotarski NOO-i: Buzet, Čepić, Kras, Labin, Motovun, Pazin, Pula i Tinjan sa 70 odbornika, općinski NOO-i s ukupno 96 odbornika bili su formirani u kotarima: Buzet, Kras, Labin, Motovun i Pula, a seoski NOO-i s ukupno 687 odbornika u kotarima: Buzet, Čepić, Kras, Labin, Lovran, Motovun, Pazin, Poreč, Pula, Rovinj i Žminj.²⁴² Nakon sastanka Partijskoga rukovodstva od 10. studenoga, na kojemu je bila utvrđena teritorijalno-organizacijska struktura KPH u Istri, PNOO je na sastanku održanom sljedećega dana odlučio s njom uskladiti teritorijalno-upravnu podjelu Istre.²⁴³ Od tada pa do 13. prosinca u PNOO su kooptirani novi članovi, izvršena je podjela Istre na okruge, utvrđenje broj nižih i viših NOO-a do razine kotara, čime je bio uspostavljen sustav subordinacije.²⁴⁴ Međutim, crta Učka-Mune ostaje administrativnom međom između pokrajine Istre i okružja Hrvatsko primorje, pa su, dakle, kotar Kastav i grad Rijeka još uvijek izvan nadležnosti PNOO-a za Istru.

²⁴⁰ Isto.

²⁴¹ M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 96; D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 49-50.

²⁴² HDA, KP-272/728; A. GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog rata, n.dj., str. 29.

²⁴³ Bilo je odlučeno da se formiraju dva okružna NOO-a (D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 67).

²⁴⁴ U PNOO-u su tada bili: Joakim Rakovac predsjednik, Ante Cerovac, tajnik, Ante Mauša, Božo Kalčić, Ćiro Raner, Ivan Božić, Ante Krajcar, Aldo Negri, Alma Pikunić, Ivan Stranić i Dušan Tumpić, a za pomoć u radu zaduženje Teodor Hreljanović (D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 51).

Teritorijalno-upravna podjela pokrajine Istre u prosincu 1943. godine²⁴⁵

Upravni teritorij	PNOO	ONOO	KNOO	Opc. NOO	Seoski NOO	Akc. NOO	Povjerenici
POKRAJINA ISTRRA	1						
Grad Pula						3	
OKRUG I. (sjeverna Istra)		- 246					
Kotar Buje			■	-	■	■	-
Kotar Buzet			1	3	17	-	17
Kotar Kras			1	4	26	■	-
Kotar Lovran			•J247	-	9	-	-
Kotar Motovun			1	2	14	-	7
OKRUG II. (srednja Istra)		-					
Kotar Čepić			1	-	11	-	
Kotar Labin			1	6	32	-	
Kotar Pazin			1	-	2	-	
Kotar Poreč			1	-	7	-	
Kotar Tinjan			1	-	9	-	
OKRUG III. (južna Istra)		-					
Kotar Pula			-(248	1	12	-	-
Kotar Rovinj			1249	-	4	-	-
Kotar Žminj			-	-	15	-	17

Iako novoosnovani NOO-i u Istri još uvijek nisu bili organizacijski učvršćeni,²⁵⁰ ipak je krajem 1943. godine u pokrajini stvoren sustav NOO-a identičan onome u ostalim dijelovima Hrvatske. Štoviše, PNOO čini prve pomake u izgradnji unutarnjega ustrojstva NOO-a prema uputama ZAVNOH-a. Za rad gos-

²⁴⁵ Podaci su navedeni u zapisniku sjednice PNOO-a za Istru održane 12. i 13. prosinca 1943. (D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 50-52).

²⁴⁶ Taj je ONOO okvalificiran kao slab, pa je bio ponovno formiran u veljači 1944. godine. Usporedi: Dražen VLAHOV, Okružni narodnooslobodilački odbor za Buzet, **BZ** 1, Pula 1976., str. 52-54.

²⁴⁷ KNOO Lovran formiranje 9. studenoga 1943., pa se na sjednici Partijskoga rukovodstva za Istru održanoj 10. studenoga 1943. ne spominje. Vidi: A. GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog, n.dj., str. 29.

²⁴⁸ Taj je KNOO okvalificiran kao slab, pa je ponovno formiran 14. veljače 1944. (Herman BURŠIĆ, Razvoj narodne vlasti u južnoj Istri od 1944-1945., **PM** 6, Pazin 1977., str. 150 i 167; Dražen VLAHOV, Okružni NOO za Pazin (1944-1945), **PM** 6, Pazin 1977., str. 222).

²⁴⁹ KNOO Rovinj je osnovan 28. prosinca 1943. (H. BURŠIĆ, Razvoj narodne vlasti, n.dj., str. 159).

²⁵⁰ U svome izvještaju Marko Belinić daje sljedeću ocjenu NOO-a u Istri: (...) **NOO-i u Istri još nisu organi vlasti, a nisu ni organi borbe... ti odbori nisu nikako povezani s narodom - narod za njih gotovo nezna... Do sada malo koji odbor biva biran od seljaštva, nego su svi postavljeni i iive čisto ilegalnim životom, pa čak i tamo gdje to nije potrebno (...)** (P. STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića, n.dj., str. 278).

podarskoga, prometnoga, propagandnoga, zdravstvenoga, prosvjetnoga i sudskoga odsjeka bili su zaduženi pojedini članovi PNOO-a. Štoviše, PNOO je odlučio da se obiteljima boraca, ovisno o broju članova, dodjeljuje novčana pomoć od 200 do 600 lira. Kasnije je Odjel socijalne skrbi izradio tablicu za dodjeljivanje socijalne pomoći, koja je uzimala u obzir brojno i imovno stanje pojedine obitelji.²⁵¹ U isto je vrijeme bio započet proces odvajanja civilne od vojne vlasti. Naime, početkom prosinca 1943. godine Operativni je štab za Istru izdao naredbu o osnivanju deset vojnih punktova. Na temelju te naredbe osnovani su sljedeći punktovi: 01-Planik, 02-Labin, 03-Motovun, 04-Žminj, 05-Barban, 06-Poreč, 07-Kastav, 08-Vodice, 09-Lovran i Oll-Opatija, a za njihovoga je zapovjednika postavljen Ladislav Vivoda. Time su bili udareni temelji organa vojno-pozadinske vlasti u Istri.²⁵²

Dakle, do kraja 1943. godine Istra je, barem u osnovnim crtama, bila organizirana kao jedna od upravno-teritorijalnih jedinica federalne države Hrvatske u nastajanju. Na Drugome zasjedanju ZAVNOH-a u Plaškome od 12. do 15. listopada 1943. bili su verificirani mandati vijećnika iz Istre: Giuseppea Pina Budicina, dr. Petra Burića, Marije Kopitar, Joakima Rakovca, Ljudevita Sinčića i Srećka Štifanića.²⁵³ Iako je kasnije bilo promjena u delegiranju vijećnika iz Istre,²⁵⁴ činom verifikacije vijećničkih mandata ZAVNOH je priznao Istru kao jednu od teritorijalno-upravnih jedinica federalne Hrvatske u nastajanju. Štoviše, potvrdom o sjedinjenju Istre s Hrvatskom na Drugome zasjedanju AVNOJ-a,²⁵⁵ ona se i u formalno-pravnome smislu tretira kao dio Federalne Države Hrvatske u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije.²⁵⁶

1.4. ODNOSI MEĐU OSOVINSKIM SAVEZNICIMA NAKON USPOSTAVE NJEMAČKE OPERATIVNE ZONE JADRANSKO PRIMORJE

Istupanje Kraljevine Italije iz bloka sila *Osovine* dovelo je u pitanje njemačko-talijanske sporazume o podjeli interesnih sfera na Balkanskome poluotoku.

²⁵¹ D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 52-53 i 56.

²⁵² D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 156.

²⁵³ *ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 439.

²⁵⁴ Vijećnici iz Istre nisu se uspjeli probiti do Plaškoga, a na sjednici Partijskoga rukovodstva održanoj 26. i 27. listopada za vijećnike ZAVNOH-a bili su imenovani: Ante Mauša, Ciro Raner, Vjekoslav Stranić i Srećko Štifanić (Izvešće Partijskoga rukovodstva za Istru od 10. listopada 1943., neregistrirani faksimil u MGR; D. VLAHOV, Tri izvještaja, n.dj., str. 34).

²⁵⁵ Drugo zasjedanje AVNOJ-a održano je u Jajcu 29. i 30. studenoga 1943., a novoizabrano je Predsjedništvo donijelo odluke: o imenovanju NKOJ-a, o potvrdi odluka ZAVNOH-a i Vrhovnoga plenuma OF-a o priključenju otuđenih hrvatskih i slovenskih krajeva, o dodjeli naziva maršala Josipu Brozu Titu i o osnivanju komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih suradnika (J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 271-273).

²⁵⁶ Ferdo ČULINOVIĆ, Državnopravno značenje odluka o pr iključenju Istre Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji, *Priključenje Istre*, Rijeka 1968., str. 111-113.

Naime, slom Kraljevine Italije iskoristio je Treći Reich za širenje svog utjecaja i državnog teritorija.

Kapitulaciju Kraljevine Italije nastojala je iskoristiti i NDH. Ostavši, naime, u savezu s Trećim Reichom, ona je pokušala u svoje granice uključiti onaj teritorij koji je Rimskim ugovorima iz svibnja 1941. godine ustupila fašističkoj Italiji.²⁵⁷ Štoviše, ona pokušava dobiti i one hrvatske krajeve koje je Kraljevini Italiji ustupila Kraljevina Jugoslavija.²⁵⁸

Mussolinijeva pak RSI, stvorena voljom Trećega Reicha sredinom rujna 1943. godine, nema namjeru odreći se teritorija koje je Kraljevina Italija dobila na istočnoj obali Jadrana.²⁵⁹

Budući da i Treći Reich ima interese na prostoru oko kojega se spore NDH i RSI, on će, kao najjači partner među saveznicima, nametati rješenja koja odgovaraju njegovim probicima. Ipak je, međutim, morao voditi računa o pretenzijama svojih saveznika. Stoga je prisiljen na izvjesne ustupke koji će bar donekle biti prihvatljivi i za NDH i za RSI.

Svi ti interesi država saveznica u bloku sila *Osovine*, koji su, dakako zatamljeni, postojali i ranije, odražavat će se na prilike u Zapadnoj Hrvatskoj, poglavito na prostoru Istre i dijelu Kvarnerskoga primorja koji je 1941. godine anektirala Kraljevina Italija.

1.4.1. *Osnutak i organizacija vlasti na području njemačke Operativne zone Jadransko primorje*

Očekujući slom Kraljevine Italije, Treći je Reich, paralelno s planovima o vojnoj intervenciji, pripremao rješenja koja će mu osigurati političku i gospodarsku dominaciju na prostorima pod talijanskom upravom i talijanskom okupacijom. U strateškim se planovima njemačkoga Vrhovnoga zapovjedništva računalo s vojnom podrškom NDH snagama Grupe armija F. Za uzvrat je ustaškim čelnicima bila ponuđena perspektiva proširenja suvereniteta NDH nad obalnim područjem Jadrana koje su držale talijanske trupe. U tim je ponudama izrijeком spominjana samo Dalmacija. Međutim, u noći između 9. i 10. rujna Edmund

²⁵⁷ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 8-9; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 269; Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich* (drugo izdanje), sv. 1, Zagreb 1986., str. 113-114.

²⁵⁸ Poglavnik je imenovao glavare građanske uprave za Dalmaciju te za Gorski kotar, Kvarnersko primorje i Istru, a Edo Bulat je postavljen na čelo Ministarstva za oslobođene krajeve (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 270).

²⁵⁹ Roberto Farinacci, kasnije sekretar obnovljene Fašističke stranke i urednik lista *Regime Fascista*, 9. je rujna 1943. objavio prekom Münchenske radiopostaje daje na teritoriju Trećega Reicha osnovana nova talijanska fašistička vlada. Vlada RSI na čelu s B. Mussolinijem, koja je imenovana 23. rujna 1943., smatrala se nadležnom za teritorij koji je 1941. godine bio u sastavu talijanske države (*Corriere Istriano*, br. 224 od 24. IX. 1943.; *L'Unità*, br. 17 od 10. IX. 1943.).

Glaise von Horstenau je preko Državne krugovalne postaje Zagreb pozvao postrojbe NDH da izvjesu zastave hrvatske ne samo u Senju i Dubrovniku, nego i na Rieci i na Sušaku, u Zadru, Šibeniku i Splitu. Radilo se, dakako, o pozivu vojnim snagama, ali je ustaški vrh to shvatio kao poziv na širenje suvereniteta NDH.²⁶⁰ Međutim, svoje je stvarne planove Treći Reich pritom zatajio. Štoviše, odluka o budućem statusu državnoga teritorija RSI nije bila priopćena ni Mussoliniju. Njemu je, naime, prilikom susreta nakon oslobođenja 12. rujna 1943. Hitler obećao da će poštovati interese Italije na Sredozemlju i Jadranu.²⁶¹

Treći je Reich, međutim, već tada imao gotov projekt proširenja svog utjecaja i vlasti na području RSI. Naime, Hitlerovom je naredbom od 10. rujna čitav teritorij novoosnovane RSI podijeljen na dva dijela: njemačko okupacijsko područje i njemačka pothvatna područja koja će obuhvatiti predio Alpa i talijansku obalu.²⁶² Štoviše, imenovanjem SS Obergruppenführera Karla Wolffa izvanrednim povjerenikom za redarstvena pitanja pri vladi RSI, faktički je na čitavome području pod njemačkom kontrolom bila protegnuta nadležnost Glavne uprave za sigurnost Reicha (Reichssicherheitshauptamt - RSHA).²⁶³

Prema Hitlerovoj naredbi, na području pod njemačkom okupacijom civilna vlast pripada vladi RSI, ali se prefektima dodjeljuju njemački savjetnici koje imenuje zapovjednik njemačkih vojnih snaga. U pothvatnim područjima, uz vojne zapovjednike, Führer postavlja i civilne povjerenike. Oni su, a ne vlada RSI, ovlašteni postavljati i smjenjivati nositelje građanske vlasti i imenovati njemačke savjetnike u operativnoj zoni. Vrhovni povjerenici, uz Führerovu suglasnost, imaju pravo odlučivati o svim važnim pitanjima, pa i onima vanjsko-političke naravi.²⁶⁴

Njemačko pothvatno područje u Alpama, tj. *Predalpska zona*, obuhvaća pokrajine: Bolzano, Trento i Belluno, a pothvatno područje na *talijanskoj obali*, tj. *Jadransko primorje*, pokrajine: Furlaniju, Goricu, Trst, Istru, Rijeku s Kvarnerom (tadašnji grad Rijeku s dijelom Gorskog kotara i Kvarnerskog primorja koji je Kraljevina Italija anektirala 1941. godine) i Ljubljanu. Istog je dana Gauleiter i Reichstatthalter Koruške, dr. Friedrich Alois Rainer, imenovan vrhovnim komesarom u Operativnoj zoni *Jadransko primorje*.²⁶⁵

²⁶⁰ A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 113; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 9.

²⁶¹ Hitler je tada izjavio Mussoliniju da se ništa neće promijeniti u pogledu funkcije Italije na Sredozemlju, a još manje na Jadranu (M. PLOVANIĆ, Vanjsko-političke prilike, n.dj., str. 310).

²⁶² K. STUHLPFARRER, Die Operationszonen, n.dj., str. 138.

²⁶³ Isto. To je pak, uz potpuni policijski nadzor Trećega Reicha, rezultiralo i donošenjem novoga rasnoga zakona u RSI, koji je po svojim odredbama i intencijama bio gotovo istovjetan njemačkom (Renzo DE FELICE, *Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo*, volume secondo, Torino 1977., str. 736-745).

²⁶⁴ K. STUHLPFARRER, Die Operationszonen, n.dj., str. 138.

²⁶⁵ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 10 i 125.

Nekoliko dana kasnije, tj. 16. rujna, Hitler je u svome Glavnome stanu, tzv. Vučjoj jami (Istočna Prusija), sazvaio sastanak radi preciziranja i pojašnjenja svoje odluke od 10. rujna. Na sjednicu je bio pozvan najveći dio užega vodstva Trećega Reicha: Himmler, Ribbentrop, Bormann, Keitel, Jodl, Lammers, Klopfer te vrhovni povjerenik *Predalpske zone*, Franz Hofer, i Operativne zone *Jadransko primorje*, dr. F. Rainer.²⁶⁶ Budući da uspostavljanje Operativne zone *Jadransko primorje* nije bilo moguće, jer su vojne snage NOP-a kontrolirale područje Istre, Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara, odlučeno je da Romelova Grupa armija B radikalnim mjerama očisti i zaposjedne to partizansko područje.²⁶⁷

Treći je Reich, dakle, obmanuo oba saveznika. Naime, Hitlerovom naredbom od 10. rujna Mussolinijevoj je RSI bio ostavljen tek privid samostalnosti i formalni suverenitet na obalnom području sjevernoga Jadrana. Istovremeno je formalnim priznavanjem suvereniteta RSI nad *talijanskom obalom* i osnutkom njemačke Operativne zone bila isključena svaka mogućnost proširenja granica NDH u Kvarnerskome primorju i Istri.

S Führerovom naredbom bio je, bez sumnje, upoznat i zapovjednik njemačkoga 194. puka, Kaspar Völcher, koji je tijekom 14. i 15. rujna zaposjeo Rijeku i Sušak. On je, naime, na sastanku s talijanskim časnicima, predstavnicima građanske vlasti i obnovljene Fašističke stranke u Rijeci²⁶⁸ izjavio *da je Rijeka uvijek bila najtalijanskiji grad (italianissima), da će to uvijek i ostati. Njemačka vojska jamči, da nitko neće biti gospodar Rijeke, nego samo Italija, te demantira sve glasine koje se o obratnom šire.*²⁶⁹ Dokaz za to dao je 21. rujna kada je smijenio prefekta Chiarottija, a Izvanrednim komesarom Kvarnerske pokrajine imenovao fašističkoga senatora, Riječanina Riccarda Gigantea.²⁷⁰ Međutim, na zamolbu bivših članova upravnoga i vojnoga povjereništva NDH pri Zapovjedništvu već nepostojeće talijanske 2. armije, dr. Davida Sinčića, generala Dragutina Rummlera i dopukovnika Hinka Rescha, Völcher je dozvolio uspostavu Privremenoga građanskoga odbora, tj. lokalne uprave, i Hrvatskog mjestnog zapovjedništva, tj. redarstvene službe na Sušaku.²⁷¹ Izrijekom je, međutim,

²⁶⁶ Isto.

²⁶⁷ Isto.

²⁶⁸ U Rijeci je Partito Fascista Repubblicano (PFR) osnovan 22. rujna s privremenim sekretarom Linom Polijem. Nekoliko dana kasnije na čelo Kvarnerske federacije došao je Ramiro Antonini. PFR-om je faktički rukovodio triumvirat: Antonini, Poli i Carmino Rossi. Formirani su i bataljuni MVSN-a *Giulia* i *Covatta* koji su 23. rujna spalili selo Frlaniju (HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, kut. 458; DAR, JU-6, kut. 222; G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 217 i 224).

²⁶⁹ A. GIRON, Položaj Rijeke i okolice, n.dj., str. 121; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 18 i 34.

²⁷⁰ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 18.

²⁷¹ HDA, Fond NDH, kut. 237; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 18, 34, 74-75 i 85.

Građanskome odboru zabranio donošenje odluka političke naravi, a Hrvatsko je mjestno zapovjedništvo pod zapovjedništvom domobranskoga dopukovnika H. Rescha podredio njemačkom Zapovjedništvu mjesta (Platzkommandatur) Rijeka-Sušak.²⁷² Time su u Rijeci i Sušaku bili stvoreni preduvjeti za uspostavu njemačke civilne i vojne vlasti u skladu s Hitlerovom naredbom od 10. rujna.

Formalna uspostava Operativne zone *Jadransko primorje* uslijedila je tek 1. listopada 1943., tj. u vrijeme kada je 2. SS oklopni korpus krenuo u ofenzivu na partizanski teritorij u Zapadnoj Hrvatskoj. Toga je dana, naime, vrhovni povjerenik dr. F. Rainer izdao *Naredbu o vršenju javne vlasti Vrhovnog Povjerenika na operativnom području "Jadransko Primorje"*.²⁷³ U njoj izrijekom stoji da na talijanskome području: Furlaniji, Gorici, Trstu, Istri, Ljubljani i Kvarneru uključujući: Sušak, Bakar, Čabar, Kastav i Krk, počev od 29. rujna, svu civilnu vlast obnaša isključivo vrhovni povjerenik dr. F. Rainer.²⁷⁴ Naredba, međutim, nije priopćena javnosti sve do sredine listopada, tj. do okončanja operacije *Istrien*.²⁷⁵ Tek nakon njenog objavljivanja vrhovni je povjerenik donio niz novih naredbi kojima regulira pitanja u domeni: uprave, sudstva, monetarnog sustava, gospodarstva, prometa, vojne obveze itd. Sve su te naredbe trebale osigurati gospodarsku i političku cjelovitost Operativne zone *Jadransko primorje* u cilju promicanja interesa Trećega Reicha.

Naime, naredbe u domeni uprave imale su intenciju osigurati njemački utjecaj u organima izvršne vlasti, otkloniti izražene nacionalne tenzije, promovirati navodnu brigu Reicha za nacionalne interese i očuvati građanski mir. Prvo je pitanje riješeno uvođenjem upravne funkcije njemačkoga savjetnika (*Der deutsche Berater*).²⁷⁶ Drugo, mnogo značajnije za stabilnost novouspostavljene vlasti, F. Rainer je pokušao riješiti korekcijama zatečenoga talijanskoga upravnoga sustava i izborom izvršnih organa vlasti.

Korekcija upravnoga sustava je najprije izvršena u Ljubljanskoj pokrajini. Ona je na temelju naredbi vrhovnoga povjerenika dobila poseban status u okvi-

²⁷² Na čelu Platzkommandature Rijeka-Sušak bili su: major Bayer te satnici Drexler i Uhl (HDA, Fond NDH, kut. 237; HDA, NG, kut. 332; A. GIRON, *Položaj Rijeke i okolice*, n.dj., str. 122).

²⁷³ *Bollettino Ufficiale della Provincia del Camaro*, br. 1 (dalje: *Bollettino* 1), Ottobre 1943-Febraio 1944, Fiume 1944-XXII, str. 5-8. Sve su objavljene naredbe tiskane na talijanskome, hrvatskome i slovenskome jeziku.

²⁷⁴ Isto.

²⁷⁵ Snage 2. SS oklopnog korpusa završile su operaciju 11. listopada povežavši se s jedinicama Grupe armija F u Ogulinu. Rainerova je naredba o preuzimanju vlasti objavljena 16. listopada u tršćanskome i ljubljanskome tisku (A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 19 i 92).

²⁷⁶ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 89. Naredbom br. 6 Rainer je savjetnikom za Kvarnersku pokrajinu imenovao Kreisleitara dr. Karla Pachneka (*Bollettino* 1, n.dj., str. 17-20).

ru Operativne zone. Naime, tom pokrajinom više nije upravljao prefekt,²⁷⁷ već načelnik pokrajinske uprave slovenske narodnosti,²⁷⁸ a vojni su obveznici s njenog područja novačeni u posebne postrojbe slovenskoga domobranstva.²⁷⁹

Taj poseban status Ljubljanske pokrajine učinio je faktički bespredmetnima pregovore ustaških čelnika s Pavlom Horvatom, vođom Slovenske kmečko-delavske sloge, o hrvatsko-slovenskoj konfederaciji na čelu s Poglavnikom NDH.²⁸⁰

Upravne mijene na području Kvarnerske pokrajine provedene su na temelju već donesene odluke pukovnika K. Völchera. Naime, 5. je listopada u Rijeku došao njemački savjetnik za Kvarnersku pokrajinu, dr. Karl Pachnek. On je predstavnicima Privremenoga građanskoga odbora na Sušaku priopćio da će čitava talijanska Kvarnerska pokrajina ostati i dalje jedinstveno upravno i gospodarsko područje kojim će upravljati prefekt iz redova Talijana Rijeke. Istovremeno im je predložio da za potprefekta, koji će zastupati interese teritorija pripojenoga pokrajini 1941. godine, istaknu nekoga iz redova Hrvata sa Sušaka. Zauzimanjem tadašnjeg gradonačelnika Sušaka, Mira Kolacija, i člana Građanskog odbora, bivšeg bana Savske banovine, dr. Viktora Ružića, istaknut je odvjetnik dr. Fran Špehar, a K. Pachnek se s tim izborom složio.²⁸¹

Rijeku i Sušak je 14. listopada posjetio i sam vrhovni komesar, dr. F. Rainer. Na sastanku s M. Kolacijom i F. Špeharom ponovio je Pachnekove navode o potrebi očuvanja gospodarske i upravne cjelovitosti Kvarnerske pokrajine radi uspješnog vođenja rata. Sljedećeg je dana dr. K. Pachnek pozvao dr. F. Špehara i dao mu do znanja daje uspostavljena njemačka Operativna zona *Jadransko primorje*, uz napomenu da to mora ostati strogo čuvana tajna za koju ne smije znati vlada NDH. Međutim, već 16. listopada tršćanski i ljubljanski tisak je objavio naredbu vrhovnoga komesara o preuzimanju cjelokupne vlasti na području Operativne zone *Jadransko primorje*.²⁸²

²⁷⁷ Prefekt Ljubljanske pokrajine Emilio Grazioli, kojega je imenovala RSI, morao je pod pritiskom njemačkoga savjetnika Hermana Doujaka napustiti Ljubljanu (T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 360-361).

²⁷⁸ Na prijedlog biskupa Gregorija Rožmana, F. Rainer je svojim naredbama br. 2 i 3 za načelnika Ljubljanske pokrajine imenovao Lea Rupnika (*Bollettino*, n.dj., str. 8-10; T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 357-358 i 360).

²⁷⁹ Tekst naredbe br. 8 na slovenskom jeziku razlikuje se od onih na talijanskom i hrvatskom jeziku. U članku 3. te naredbe, kojim se uređuje provođenje novačenja, tekstu na slovenskom jeziku dodano je: *V domobranskih zvezah (Bollettino* 1, n.dj., str. 24-27).

²⁸⁰ Detaljnije u: referatu dr. Vladimira Židovca od 21. lipnja 1944. pod naslovom: *Pregled političkih prilika i razvoja u Istri, na Sušaku i Rijeci te u okolnim područjima, od dravnopravne izjave poglavnika o pripojenju otcjepljenih područja do danas* (dalje: Referat dr. Vladimira Židovca, izvornik u HDA, prijepis u posjedu autora).

²⁸¹ Privremeni je građanski odbor tim izborom nastojao dr. K. Pachneku dati do znanja daje područje pripojeno talijanskoj Kvarnerskoj pokrajini 1941. godine samostalno u donošenju odluka (A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 90).

²⁸² *Bollettino* 1, n.dj., str. 5-8.

Pod pritiskom F. Rainera i K. Pachneka predstavnici Građanskoga odbora na Sušaku morali su prihvatiti suradnju. Dr. F. Spehar je, istina, prema uputama Konzulata NDH u Rijeci, nastojao utjecati na promjenu odluke vrhovnoga komesara kojom je upravno područje Kvarnerske pokrajine ostalo u međama utvrđenim Rimskim ugovorima. On je to nastojao ishoditi odugovlačenjem prihvaćanja funkcije potprefekta. Ta taktika nije dala željenoga rezultata jer je dr. K. Pachnek zaprijetio da će upravne funkcije na Sušaku povjeriti prefektu R. Giganteu, bivšemu kvestoru Tommaselliju i drugim dužnosnicima Riječke prefekture. Suočen s prijetnjom da će riječki fašistički vrh ponovno preuzeti upravu na Sušaku, Građanski je odbor prihvatio njemački diktat.²⁸³ Ipak su, međutim, iznijeli uvjete pod kojima su voljni sudjelovati u vlasti. Zatražili su, naime, potpunu autonomnost hrvatske uprave na području koje je Kvarnerskoj pokrajini pripojeno 1941. godine i smjenjivanje R. Gigantea s funkcije riječkog prefekta. Kao osobu koju bi mogli prihvatiti kao prefekta istaknuli su dr. Alessandra Spalatina (inače talijaniziranog Hrvata s Raba Alessandra Rupčića), predsjednika Apelacijskog suda u Rijeci.²⁸⁴ Vrhovni je komesar uvjete prihvatio, pa je naredbom od 29. listopada 1943. ukinuo Ured Riječke prefekture za anektirano područje iz 1941. godine, a uspostavio Upravno povjereništvo Sušak-Krk kojim će, radi zaštite interesa pučanstva Sušaka, Bakra, Čabra, Kastva i Krka, upravljati Izvanredni povjerenik. Međutim, u članku 3. te naredbe izrijekom stoji: *Komesarijat Sušak-Krk sa pokrajinom Kvarner tvori jednu upravnu jedinicu.*²⁸⁵ Istog je dana za prefekta Kvarnerske pokrajine imenovao dr. Alessandra Spalatina, a za potprefekta i Izvanrednog povjerenika na području Sušak-Krk dr. Frana Špehara.²⁸⁶

U Istri se vrhovni komesar nije upuštao u korekcije postojećeg talijanskog upravnog sustava, već je navodnu brigu njemačke uprave za nacionalnu ravnopravnost iskazao izborom izvršnog organa vlasti. Po uzoru na Kvarnersku pokrajinu, on je 2. prosinca 1943. pulskim prefektom imenovao Talijana, dr. Lodovica Artusija, a potprefektom odvjetnika iz Pazina, Hrvata rodom iz Kastva, dr. Bogdana Mogorovića.²⁸⁷

Rainerova zamisao o mogućem načinu rješavanja postojećih nacionalnih suprotnosti u Operativnoj zoni nije, međutim, bila djelotvorna. Talijanski fa-

²⁸³ Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara. Pisano 10. V. 1945. (dalje: Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, preslika u posjedu autora). Usporedi: A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 49-50.

²⁸⁴ Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj. Usporedi: A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 92-93.

²⁸⁵ Naredba br. 11 od 29. listopada 1943. (*Bollettino* 1, n.dj., str. 38-40).

²⁸⁶ HDA, Fond NDH, kut. 237. Svečano je ustoličenje obavljeno 2. studenoga 1943. u prisutnosti opunomoćenika vrhovnog povjerenika, Ferdinanda Wolseggera, u riječkoj Guvernerovoj **palači** (HDA, NG, kut. 485; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 21).

²⁸⁷ K. STUHLPFARRER, *Die Operationszonen*, n.dj., str. 63.

šistički i iredentistički orijentirani krugovi smatrali su da Treći Reich ograničava suverenitet Italije i protežira Hrvate i Slovence. Hrvatski građanski krugovi držali su da su zanemarene težnje hrvatskog pučanstva, jer se i dalje štite pretenzije Italije na krajeve koji joj po narodnosnom principu ne pripadaju. Nisu bili zadovoljni ni slovenski građanski političari. Iako su, naime, dobili poseban status, najveći je dio slovenskih zemalja ostao izvan Ljubljanske pokrajine. Štoviše, nacionalne suprotnosti u Operativnoj zoni poticane su i političkim djelovanjem saveznica Trećeg Reicha: NDH i RSI. Dakako, protiv uspostavljenog sustava vlasti bile su i sve antifašističke struje, bez obzira na nacionalnu pripadnost ili pak političku orijentaciju pojedinih grupa. Tako je Rainerova zamisao da se sustavom uprave mogu ublažiti tenzije u nacionalno heterogenoj Operativnoj zoni, doživjela potpuni neuspjeh. U krajnjoj je konzekvenci Rainerova politika, koja je unosila elemente razdora u blok fašističkih saveznika, išla na ruku NOP-u. On je, naime, nakon pretrpljenih gubitaka u listopadskoj ofenzivi njemačkih snaga, ponovno ojačao, ugrožavao sigurnost područja i stabilnost njemačke vlasti.

Vrhovni komesar F. Rainer i vojni komandant Operativne zone, general Ludwig Kießler, shvatili su vrlo brzo da vlast mogu zadržati prisilom i osloncem na vlastite policijske i vojne snage. Zato već krajem listopada u svojoj naredbi 0 pravosuđu F. Rainer uspostavlja Izvanredni sud za javnu sigurnost, koji uglavnom izriče smrtne presude na temelju optužbe vođe SS policije.²⁸⁸ Budući da je na temelju Hitlerove naredbe od 10. rujna Glavna uprava za sigurnost Reicha (RSHA) djelovala na čitavom području RSI, njena je nadležnost protegnuta 1 na Operativnu zonu *Jadransko primorje*, barem formalno sastavnome dijelu RSI. U skladu s tim, na čelo RSHA (Oberbefehlshaber SS und Polizei) za Operativnu zonu *Jadransko primorje* bio je postavljen SS Gruppenführer Odilo Globotschnik.²⁸⁹ On je pak uspostavio Ispostavu sigurnosti i službe sigurnosti (AS der SIPO und des SD) za Kvarnersku pokrajinu sa sjedištem u Rijeci-Sušaku te za Pulsku pokrajinu sa sjedištem u Puli.²⁹⁰ U sklopu tih ispostava djelovali su uredi Tajne državne policije (GESTAPO) s odjelima AMT-IV. A i AMTV-IV.

²⁸⁸ Naredba br. 5 od 19. listopada 1943. (*Bollettino* 1, n.dj., str. 12-15).

²⁸⁹ Prije ovog imenovanja O. Globotschnik je obnašao funkciju Befehlshabera SS und Polizei u okrugu Lublin (Poljska). Bio je odgovoran K. Wolffu, šefu RSHA za RSI. Globotschnikova se nadležnost nije protezala na Ljubljansku pokrajinu u kojoj je bio postavljen SS Gruppenführer Erwin Rosener, odgovoran direktno Himmleru (J. BEZWINSKA - D. CZECH, *KL Auschwitz*, n.dj., str. 307; T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 362; Mladen PLOVANIĆ, Osnivanje njemačkih obavještajnih i policijskih ustanova u Istri i Rijeci ujesen 1943. godine, *Dometi*, br. 9-10-11, Rijeka 1987., str. 39-40).

²⁹⁰ Na čelu Aussendienststelle der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst (AS der SIPO und des SD) za Kvarnersku pokrajinu bio je (do svibnja 1944. godine) SS Hauptsturmführer Andreas Cheme, a zatim SS Hauptsturmführer Heinrich Schlünzen. Na čelu AS der SIPO und des SD za Pulsku pokrajinu bio je Obersturmführer Helmut Prasch (M. PLOVANIĆ, Osnivanje njemačkih, n.dj., str. 40-41).

B,²⁹¹ zatim uredi Obavještajne službe (SD), Kriminalističke policije, Pomorske i Gospodarske policije, pa je tako nositelj ovlasti SS policije imao nadzor nad svim segmentima života u Operativnoj zoni.²⁹²

Uspostavljeni obavještajni i policijski aparat u Kvarnerskoj pokrajini štavljene u funkciju krajem 1943. i početkom 1944. godine. Prva akcija Odjelnoga ureda GESTAPO-a bila je blokiranje židovske imovine u novčanim zavodima, a nakon toga su trebala slijediti uhićenja. Upoznat s tim, šef Ureda Javne sigurnosti u Opatiji, Olindo Cellurale, upozorio je istaknute članove Židovske općine, pa je nekolicina napustila Opatiju i sklonila se kod prijatelja i poznanika. Istovremeno su, po njegovome naputku, u Uredu Javne sigurnosti uklonjeni specijalni spiskovi Židova koje je, na temelju Mussolinijevoga rasnoga zakona iz 1938. godine, vodila talijanska policija. O. Cellurale prijateljevaio je s Giovannijem Palatuccijem, šefom Ureda za strance u Riječkoj kvesturi, koji je nakon njemačke okupacije promaknut u kvestora. On je kao nadređeni opatijskome Uredu Javne sigurnosti bio upoznat s postupcima O. Celluralea ili mu je, s obzirom na svoj blagonakloni stav prema Židovima, čak i sugerirao da pokuša zaštititi opatijske Židove. Iako je, naime, ostao u službi RSI da bi štitio postojeću *svetu granicu* Italije, istovremeno je, u granicama svojih mogućnosti, nastojao zaštititi riječke Židove. I pored zalaganja talijanskih policijskih funkcionara, Odjelni je ured GESTAPO-a za Kvarnersku pokrajinu tijekom 1944. i 1945. godine uspio u koncentracijskim logorima (Rižarna S. Sabba, Auschwitz i dr.) likvidirati 38 opatijskih i 200 riječkih Židova. I sam je G. Palatucci uhićen i otpremljen u koncentracijski logor Dachau gdje je umro.²⁹³

Uspostavljeni policijski aparat i Izvanredni sud za javnu sigurnost bili su samo jedan od činitelja njemačkoga represivnoga sustava. Drugi su njegov segment činile njemačke vojne snage pod zapovjedništvom generala L. Küblera, koji na svom pothvatnom području nije dozvoljavao stacioniranje vojnih postrojbi NDH i RSI.²⁹⁴ Novačenje pak na području Operativne zone, s izuzetkom

²⁹¹ Odjel AMT-IV. A (državni ured) bio je zadužen za poduzimanje represivnih mjera protiv protivnika nacionalsocijalizma, posebno protiv komunista. Odjel AMT-IV. B bio je zadužen za rješavanje *židovskog pitanja* i njegovo *konačno rješenje* (Endlösung). Na njegovom je čelu bio Adolf Eichmann, a šefovi Odjela u Kvarnerskoj su pokrajini bili: SS Sturmbannführer Boerner i SS Sturmbannführer Stangl (Roger MANWEL, *GESTAPO*, Zagreb 1975.; M. PLOVANIĆ, Osnivanje njemačkih, n.dj., str. 41; W. RUTHEFORD, *Genocid Židova*, n.dj., str. 38).

²⁹² SD (Sicherheitdienst) bio je AMT-III., GESTAPO (Geheime Staatspolizei), AMT-IV., Kriminalistička policija (KRIPO), AMT-V. (M. PLOVANIĆ, Osnivanje njemačkih, n.dj., str. 41).

²⁹³ R. DE FELICE, *Storia degli Ebrei italiani*, n.dj., str. 551-552; HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, kut. 432 i 438; DAR, JU-6, kut. 2207; *Giovanni Palatucci. Il poliziotto che salvò migliaia di Ebrei*, Roma 2002.; Antun GIRON, Židovsko pitanje u općini Opatija (Od 1938. do 1945. godine), Zagreb-Rijeka 2000., str. 156-164; Teodoro MORGANI, *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1941-1945)*, Roma 1979.; Paola ROMANO, *La questione giuliana 1943-1947. La guerra e la diplomazia. Le foibe e l'esodo*, Trieste 1997., str. 85-86.

²⁹⁴ T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 363.

Ljubljanske pokrajine, provođeno je za njemačke postrojbe, Zemaljsku policiju ili radnu službu, a postrojbama RSI prepušteno je tek 5 posto novaka.²⁹⁵ Pokazalo se, međutim, da se malobrojne njemačke postrojbe²⁹⁶ nisu u stanju efikasno suprotstaviti napadima partizanskih jedinica koje su ugrožavale sigurnost uspostavljene vlasti i strateški važne prometnice na području Operativne zone. Zazirući od stacioniranja trupa savezničkih država na pothvatnom području njemačkih snaga, Kübler je pokušao ojačati svoje pozicije dovođenjem četničkih formacija koje su se s Lošinja uspjele prebaciti u Italiju.²⁹⁷ Toj je grupaciji pod zapovjedništvom vojvode Dobroslava Jevđevića i kapetana Dušana Đakovića povjerio zaštitu pruge Rijeka-Ljubljana.²⁹⁸ Pokušaj pak njemačkog zapovjedništva da svoje snage ojača formacijama Zemaljske policije, nije bio osobito djelotvoran. Vojni su obveznici, naime, izbjegavali novačenje,²⁹⁹ a formirane su postrojbe bile slabe borbene vrijednosti. Stoga je Kübler ipak bio prisiljen koristiti postrojbe NDH i RSI. Tako su radi zaštite kastavskog i sušačkog kotara korištene postrojbe oružničkog krila Kraljevice i dijelovi 5. ustaške bojne stacionirani na Sušaku.³⁰⁰ Na području Rijeke i Istre korištene su snage Teritorijalne fašističke milicije (MDT),³⁰¹ talijanske fašističke mornarice (X. MAS),³⁰² posadne i topničke jedinice RSI³⁰³ te hrvatske mornaričke legije

²⁹⁵ Postotak unovačenih za postrojbe TSR-a utvrđen je dogovorom između talijanskog zapovjednika za Julijsku krajinu, Giovannija Esposita, i L. Küblera (T. FERENC, *Kapitulacija Italije*, n.dj., str. 366-368).

²⁹⁶ Njemačko Vrhovno zapovjedništvo nije imalo dovoljno snaga za osiguravanje Operativne zone *Jadransko primorje*. Naime, Grupa armija C vodila je žestoke borbe s anglo-američkim snagama na *Gustavovoj crti* sjeverno od Napulja sve do sredine 1944. godine, Grupa armija B prebačena je u Francusku radi obrane *Atlantskog bedema*, na Istočnom bojištu su pak bile angažirane jake njemačke snage radi zaustavljanja ruskog prodora u operaciji Lenjingrad-Novgorod na sjeveru, zapadnoj Ukrajini i Krimu na jugu (J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski* 2, n.dj., str. 78-94 i 141-146; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 382-396).

²⁹⁷ A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog*, n.dj., str. 19.

²⁹⁸ B. LATAS, *Četnici iz Like*, n.dj., str. 208.

²⁹⁹ Novačenje je provedeno na temelju naredbi br. 8, 10 i 19 (*Bollettino* 1, n.dj., str. 24-27, 35-38 i 60-62). Međutim, vrlo se mali broj vojnih obveznika odazivao pozivu, a dobar je dio, nakon dobivenog poziva, odlazio u partizanske jedinice. To se, dakako, ne odnosi samo na Hrvate. Novačenje su izbjegavali i Talijani budući da ih je na to pozivao CLNAI svojom odlukom od 26. veljače 1944. godine (F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 128; Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.).

³⁰⁰ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 343 i 411 ; Izvješće bojnika Ferčeka ministru za oslobođene krajeve, vitez u dru. Edi Bulatu, od 16. svibnja 1944. (dalje: Izvješće bojnika Ferčeka, izvornik u HDA, prijepis u posjedu autora; MGR, zbirka građe, svežanj OK KPH za Rijeku; Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.).

³⁰¹ HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, Zk 25512; G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 218. Zapovjedništvo je predano mlađem sinu Nazarija Saura, Liberu Sauru. Osnovana je i posebna regimenta UPI (Ufficio Politico Investigativo), a čitava je postrojba bila podređena O. Globotschniku (G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 221).

³⁰² HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, Zk 33427-33520. Zapovjedništvo je povjereno knezu Juniju Valeriju Borgheseu. Osobito jaka (oko 100 pripadnika) *X MAS* bila je na području istarske Liburnije pod zapovjedništvom Frane Vigyaca (G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 232 i 234).

³⁰³

koja je povučena s Crnog mora.³⁰⁴ Međutim, sve su te postrojbe u operativnome pogledu bile podčinjene njemačkom zapovjedniku u Operativnoj zoni *Jadransko primorje*, a od sredine 1944. godine Stožeru 97. planinskog korpusa koji formacijski ostaje u Grupi armija C, tj. pripada njemačkim snagama na području Italije.³⁰⁵

Osnutkom Operativne zone *Jadransko primorje* s njemačkom vojnom i civilnom vlašću, Treći je Reich osigurao svoju dominaciju na najvećem dijelu područja Zapadne Hrvatske koje je do rujna 1943. godine kontrolirala fašistička Italija.³⁰⁶ Time je Treći Reich faktički izigrao RSI i NDH koje su zbog vojne i političke nemoći morale prihvatiti diktat jačega saveznika. To, međutim, ne znači da su se pomirile s nastalim stanjem i da su se odrekle svojih pretenzija na područja koja je prisvojio Treći Reich.

1.4.2. Aktivnost NDH na provedbi Poglavnikove državnopravne izjave o razrješenju Rimskih ugovora i protegnuću njene važnosti na Rijeku i istočni dio Istre

U kolovozu 1943. godine državni je vrh NDH preko svojih diplomatskih predstavništava i njemačkog poslanika bio informiran o skorom slomu Kraljevine Italije.³⁰⁷ Zauzet, međutim, rješavanjem nagomilanih unutarnjopolitičkih problema države, on tim informacijama nije poklanjao dužnu pažnju.³⁰⁸

³⁰³ Budući da na njemački zahtjev MINORS nije mogao uputiti na Sušak ni jednu topničku postrojbu, Kibler je angažirao dvije bitnice RSI postavljene na Trsatu i uvali Martinšćica (Izvešće bojnika Ferčeka, n.dj.).

³⁰⁴ Referat dr. Vladimira Zidovca, n.dj.

³⁰⁵ Küblerove su snage tada bile ojačane 188. brdskom školskom divizijom (HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, Zk 25512).

³⁰⁶ U svom izvješću E. Bulatu bojnik Ferček područje Operativne zone *Jadransko primorje* naziva *Adria Gau* (Jadranska županija) jer, kako tvrdi, u njoj *imadu svu vlast Nijemci* (Izvešće bojnika Ferčeka, n.dj.).

³⁰⁷ O namjeri Kraljevine Italije da izađe iz rata, državno su vodstvo NDH izvijestili: dr. Vladimir Zidovec, tada veleposlanik u Bugarskoj, i dr. David Sinčić koji je kao šef Upravnog povjereništva NDH pri Zapovjedništvu talijanske 2. armije boravio u Rimu (Izjava Sinčić Davida: Moj rad s HSS i ono što ja znam o radu HSS (dalje: Izjava Sinčić Davida, fotokopija u posjedu autora); Referat dr. Vladimira Zidovca, n.dj.).

³⁰⁸ Pod pritiskom njemačkih vojnih faktora koji su zahtijevali stabilizaciju političkih prilika u NDH, Pavelić je pristao na pregovore o podjeli vlasti sa središnjicom HSS-a. S A. Košutićem je u ime ustaškog vrha kontaktirao M. Lorković, kojega je dr. D. Sinčić izvijestio o skorom slomu Italije i mogućnosti anglo-američke invazije. A. Košutić je, međutim, otklonio Lorkovićeve uvjete, pa do sporazuma nije došlo. Projekt političke stabilizacije NDH završio se time što je Pavelić na funkciju predsjednika vlade, koju je do tada osobno obnašao, postavio dr. Nikolu Mandića. Kontakti dr. N. Mandića i A. Košutića nakon sloma Kraljevine Italije također nisu dali rezultata (Izjava Sinčić Davida, n.dj.; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 279-281).

Istina, Kascheova ponuda o uključivanju u njemačke planove razoružavanja talijanske vojske i proširenju granica NDH, bila je načelno prihvaćena.³⁰⁹ Izo-stale su, međutim, konkretne vojne i političke pripreme. Sve se, naime, svelo na obavještanje dr. Oskara Turine da je u slučaju kapitulacije Italije predviđen za glavara Građanske uprave na području Zapadne Hrvatske. Turinina pak nastojanja da izvrši pripreme za preuzimanje vlasti svela su se na obijanje pragova nadležnih ministarstava NDH.³¹⁰

Iako su, dakle, bili pravovremeno obaviješteni, Badoglijeva objava primirja 8. rujna 1943. zatekla je čelnike NDH potpuno nespremnima. Tek kasno uvečer, nakon što je njemački poslanik prenio Ribbentropovu poruku da Führer dozvoljava Poglavniku da objavi kako su sastavni dijelovi NDH ona područja koja joj je Italija oduzela, pristupilo se izradi proglašenja.³¹¹ U jedan sat sljedećega dana dr. A. Pavelić je preko Državne krugovalne postaje Zagreb pročitao svoju *Državnopravnu izjavu o razrješenju rimskih ugovora*.³¹² NDH je, međutim, propustila izvršiti radnju bitnu za međudržavne odnose. Naime, Pavelićevu izjavu državnopravnoga značaja Kraljevina Italija nije notificirala, jer joj službeno nije bila uručena.³¹³ Dakle, objavljivanje te izjave u tisku NDH³¹⁴ nije za Badoglijevu vladu, u formalno-pravnom smislu, imalo značajku državnopravnog akta. Istina, s obzirom na odredbe akta o kapitulaciji Kraljevine Italije i Hitlerovu odluku od 10. rujna, to nije bilo od osobite važnosti. Pavelićevu Državnopravnu izjavu nije, međutim, notificirala ni vlada RSI, pa je to ostavilo traga na odnose NDH i RSI.

Pavelićevom Državnopravnom izjavom izrijekom su stavljeni izvan snage samo Rimski ugovori iz svibnja 1941. godine.³¹⁵ Međutim, istog dana, tj. 10. rujna, kada je potpisao tu izjavu, Pavelić je imenovao dr. Oskara Turinu *Glavarom Građanske uprave za oslobođeno područje Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Istre te velike župe Modruš, Vinodol i Podgorje, Gacka i Lika* sa sjedištem

³⁰⁹ Isto.

³¹⁰ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 41-42.

³¹¹ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 8 i 42; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći* 1, n.dj., str. 113-114.

³¹² A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 8 i 42; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 269; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći* 1, n.dj., str. 117-118.

³¹³ Veleposlanik NDH u Italiji, Ante Nikšić, napustio je Rim odmah nakon Badoglijeve objave primirja, pa Poglavnikova *Državnopravna izjava o razrješenju rimskih ugovora* nije mogla biti uručena ni predstavnicima Kraljevine Italije, a ni predstavnicima nove fašističke vlade. Štoviše, Ministarstvo vanjskih poslova nije veleposlanstvima NDH u drugim državama dalo upute i nalog da tu izjavu, kao i onu o ništetnosti ponude krune vojvodi od Spoleta (o tome u: B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći* 1, n.dj., str. 120), notificiraju, pa je notifikaciju izvršilo samo veleposlanstvo NDH u Finskoj (Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.).

³¹⁴ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 8; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći* 1, n.dj., str. 118-120.

³¹⁵ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 9; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći* 1, n.dj., str. 120.

u gradu Sušaku-Rijeci.³¹⁶ Budući da Istra i tadašnji grad Rijeka nisu bili ni u kakvoj vezi s Rimskim ugovorima iz 1941. godine, Pavelić je očito pokušavao ostvariti više od onog što mu je Führer posredstvom Ribbentropa i Kaschea obećao.³¹⁷ Štoviše, Pavelić se u brzojavu Hitleru od 13. rujna zahvaljuje za dozvoljeno pripojenje Dalmacije (od Boke kotorske do Sušaka), Rijeke s njenim sjevernim zaleđem i svih istočnojadranskih otoka. U istom brzojavu Pavelić je, međutim, zatražio i istočnu Istru (do pruge Trst-Pula) koja je, za razliku od sjevernog i zapadnog dijela poluotoka, etnički čisto hrvatska.³¹⁸

Na takve je postupke Pavelića navela izuzetna naklonost veleposlanika Kaschea i pogrešno shvaćen sadržaj poziva koji je general Glaise von Horstenau uputio postrojbama NDH. Pavelić je, naime, računao daje nepreciznost njemačke ponude moguće iskoristiti za postizanje uspjeha koji bi zaustavio eroziju ustaškog režima.³¹⁹ Zato je 3. listopada donesena *Zakonska odredba o osnutku Ministarstva za oslobođene krajeve* u kojoj se precizira da su to gradovi: Senj, Gospić, Sušak, grad i kotar Rijeka te područje bivše markgrofovije Istre.³²⁰ Nastavljajući tim pravcem, NDH je pokušala privoljeti Mussolinija na ustupke. Ona je, naime, 6. listopada preko veleposlanstva u Berlinu zatražila ustupanje hrvatskih krajeva koje je Kraljevina Italija dobila nakon Prvog svjetskog rata.³²¹ Taj je zahtjev RSI odbila notificirati s obrazloženjem daje on neprihvatljiv *kako glede forme, tako glede sadržaja*, uz prijetnju da će prekinuti diplomatske odnose i obustaviti odobrene kredite ako NDH ustraje u svojim zahtjevima.³²² Bez obzira na to, vlada NDH je odlučila donijeti zakonsku odredbu o protegnuću uprave na oslobođene krajeve, s tim da se osnuje nova velika župa *za područje Rijeke i hrvatskog dijela Istre*.³²³

³¹⁶ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 10 i 42.

³¹⁷ S. Kasche je priopćio Führerovu odluku kojom on odobrava Hrvatskoj izgubljena područja na Jadranu. Ribbentrop je kasnije upozorio Kaschea da je bilo riječi samo o dalmatinskoj **obali i** eventualno Sloveniji (Ljubljanskoj pokrajini, op.a.), a ne o Rijeci i Istri (B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći* 1, n.dj., str. 113 i 142).

³¹⁸ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 8-9; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći* 1, n.dj., str. 135-136.

³¹⁹ Sporazum ustaša s predstavnicima središnjice HSS-a, na kojem je inzistirao Treći Reich, nije bio ostvaren. Naime, prihvaćanje Košutićevog prijedloga o formiranju prelazne činovničke vlade faktički je bio zahtjev za odstupanje ustaša s vlasti, što N. Mandić, dakako, nije prihvaćao (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 281).

³²⁰ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 21-22.

³²¹ Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.

³²² Isto.

³²³ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 20. Tzv. *hrvatski dio Istre koji je* tražila NDH, obuhvaćao je prostor od doline Raše preko Barbana, Pićna, Boljuna i Klane **do** Gerova u Gorskome kotaru. Zašto je, međutim, NDH tražila samo taj dio Istre, nije moguće **sa** sigurnošću utvrditi. Ipak, može se pretpostaviti da je tražen povijesno-pravni temelj za **postavljanje** zahtjeva, a on je pronaden u traženjima Banske konferencije od 17. siječnja 1861. **godine**. Tada je, naime, Banska konferencija zatražila da se, uz Vojnu krajinu, Dalmaciju i **kvarnerske** otoke, s Hrvatskom sjedine i tri od starine hrvatska kotara u Istri: Volosko, Labin i **Novigrad** (Podgrad). Vidi: Ferdo ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb 1962., str. 436.

U skladu s aktivnošću Poglavnika i vlade NDH djelovao je i glavar Građanske uprave, dr. O. Turina. On je, naime, obavljao pripreme za preuzimanje vlasti na Sušaku-Rijeci. Međutim, ministarstva NDH nisu uspijevala opskrbiti oružjem njegovo ljudstvo, niti su mu mogla osigurati prebacivanje u Rijeku-Sušak preko Gorskog kotara koji drže partizani.³²⁴ Zato se dr. O. Turina 11. i 12. rujna obraća S. Kascheu i Glaiseu von Horstenau sa zamolbom da mu vojne snage Trećeg Reicha omoguće prebacivanje preko Trsta. Istovremeno im pokušava dokazati opravdanost protegnuća suvereniteta NDH na Rijeku i istočni dio Istre.³²⁵ Glaise von Horstenau obećava da će ishoditi dozvolu za put preko Ljubljane i Trsta, ali, kao i Kasche, izražava suzdržanost u pogledu mogućnosti proširenja granica NDH u Istri. Međutim, obećano ishodenje dozvole za putovanje Turinine *preselice*, kojoj je pridodano i 60 naoružanih mornara, pod različitim se izgovorima odgađalo punih mjesec dana. Konačno je 12. listopada O. Turina dobio odobrenje za prebacivanje svoga ljudstva u Rijeku preko Ljubljane i Trsta. Međutim, *preselici* koja je 16. listopada stigla u Trst, Rainerov opunomoćenik, Ferdinand Wolsegger, naređuje da se vrati u Zagreb jer su Rijeka i Sušak sastavni dio njemačke Operativne zone *Jadransko primorje*.³²⁶ Iznenađeni zamjenik glavara Građanske uprave i vođa *preselice*, dr. Juraj Kamenarović, kreće u Celovec (Klagenfurt) da zatraži objašnjenje od dr. F. A. Rainera. Tu su mu potvrđeni Wolseggerovi navodi i uručena zabilježba (*Niederschrift*) iz koje je bilo vidljivo da je Fiihrerovom odlukom područje od Gorice do Bakarca, koje ostaje pod suverenitetom RSI, uključeno u njemačku Operativnu zonu *Jadransko primorje*. Izvan međa Operativne zone ostaje samo Rab koji je u vrijeme Austro-Ugarske pripadao cislajtanijskoj pokrajini Dalmaciji.³²⁷ O sadržaju uručenog mu spisa dr. J. Kamenarović je izvijestio dr. O. Turinu 17. listopada, tj. u vrijeme kada su ustaški čelnici u Zagrebu, iz tiska i brzojava Konzulata NDH u Rijeci, saznali za osnutak Operativne zone.³²⁸ S obzirom na vremensku podudarnost, Treći je Reich očito sinkronizirao svoje vojne operacije na području Zapadne Hrvatske i svoju diplomatsku aktivnost u Zagrebu, Trstu, Rijeci i Sušaku. Ustaško je vodstvo zapravo bilo stavljeno pred gotov čin u trenutku kada je to Treći Reich smatrao oportunističkim za svoje probitke. Stoga je bila uzaludna intervencija ministra vanjskih poslova NDH, dr. Mile Budaka, kod S. Kaschea,³²⁹ poslanika NDH u Berlinu, Stjepana Ratkovića, i savjetnika Prvi-

³²⁴ Detaljnije u: A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 42-46.

³²⁵ Isto.

³²⁶ Isto, str. 47.

³²⁷ Isto, str. 48 i 141.

³²⁸ Isto, str. 48.

³²⁹ Isto, str. 21; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći 1*, n.dj., str. 190-191.

slava Weissenbergera u Ministarstvu vanjskih poslova Trećeg Reicha.³³⁰ Bila je to samo provedba Fiihrerove odluke donesene još 10. rujna, kako je to Ribbentrop izrijekom priopćio S. Kascheu koji je i sam pokušao intervenirati u korist NDH.³³¹

Bila je to nova blamaža ustaškog vrha koji je upravo uspjesima na vanjsko-političkom planu pokušao učvrstiti svoje poljuljane pozicije. Naime, *preselica* se 23. listopada vratila u Zagreb,³³² a Turininu zamolbu da mu se omogući uspostavljanje ureda na Sušaku, Kasche je, nakon Ribbentropova priopćenja, glatko odbio. Dao mu je, naime, savjet da svoje Glavarstvo uspostavi u Kraljevici.³³³

NDH je morala prihvatiti diktat saveznika koji je procijenio da ustupanjem tog područja neće ojačati vojnu snagu i političke pozicije ustaškog režima.³³⁴ Nade ustaškog vrha bile su definitivno zapečaćene 31. listopada 1943. *Protokolom o dogovoru SA-Obergruppenführera Kaschea i Gauleitera dr. Rainera o pitanjima koja su proizašla iz stvaranja Operativne zone "Jadransko primorje" s Nezavisnom Državom Hrvatskom.* Tim je dokumentom bilo utvrđeno da su granice između Operativne zone i NDH na kvarnerskom području administrativne međe istarsko-dalmatinske iz vremena Austro-Ugarske, a interese Hrvata na području Operativne zone štitiće *jedan njihov izvanredni povjerenik.*³³⁵ S obzirom na sadržaj, taj je dokument bio tek potvrda postojećeg stanja u Kvarnerskoj i Pulskoj pokrajini. Isticanje pak podudarnosti granice između Operativne zone i NDH s istarsko-dalmatinskom međom trebalo je biti dokazom da Führer, koji je priznao pravo NDH na Dalmaciju, drži zadanu riječ. Ustaški su čelnici morali progutati još jednu goroku pilulu svog velikog zaštitnika. To, međutim, ne znači da su se pomirili s Hitlerovim diktatom. Morali su, naime, prihvatiti uspostavljeno stanje, ali su ga smatrali privremenim, pa su planirali i mje-

³³⁰ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 20; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći* 1, n.dj., str. 143, 149 i 191-192.

³³¹ Ribbentrop je brzojavio Kascheu da priopći Poglavniku kako je zatraženi teritorij *izrazito ustaničko područje* na kojem njemačke postrojbe vode teške borbe. Naknadno je pak upozorio Kaschea da uopće nije važno kako je tko shvatio Fiihrerovu ponudu NDH, već je važno ono što *Führer želi da se sada pod tim razumije* (B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći* 1, n.dj., str. 149-150).

³³² A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 51.

³³³ Detaljnije u: A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 57-60.

³³⁴ Zapovjednici njemačkih vojnih snaga na Balkanskom poluotoku držali su ustašku vlast i vojnu silu NDH tako slabima da su predlagali prenošenje izvršne vlasti na zapovjednika njemačke 2. oklopne armije. Hitler je to otklonio pretpostavljajući da će sporazum ustaša s HSS-om i *ustupanje* teritorija na Jadranu učvrstiti NDH. Međutim, do sporazuma s HSS-om nije došlo, a Glaise von Horstenau je 17. rujna izvijestio da priključenje jadranske obale ni kod domobrana, a ni kod stanovništva nije ostvarilo učinak koji se očekivao. U sljedećem je pak izvješću konstatirao da se na postrojbe NDH ne može više računati, jer *hrvatski vojnici više ne vjeruju u hrvatsku državu* (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 274; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći* 1, n.dj., str. 127, 137 i 274).

³³⁵ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 20.

re koje će poduzeti da ono zaista takvim i ostane. To je, dakako, uz zaoštrene odnose između NDH i RSI te sve snažniji antifašistički pokret, negativno utjecalo na stabilnost njemačke vlasti, političkih i vojnih prilika u Operativnoj zoni.

1.4.3. Planovi i pokušaji širenja utjecaja NDH na području njemačke Operativne zone Jadransko primorje

Vijest o osnutku njemačke Operativne zone na području Sjevernog Hrvatskog primorja iznenadila je čelništvo NDH. Time je, barem što se tiče Kvarnerskog primorja, bila stavljena izvan snage Poglavnikova *Državnopravna izjava o razrješenju rimskih ugovora* i svi drugi zakonodavni akti doneseni na temelju te državopravne izjave. Ustaški su čelnici reagirali brzopleto i nepromišljeno što, dakako, nije dalo rezultata.³³⁶ Naime, procjena daje nastalo stanje rezultat pritiska talijanskih fašista na vrhovnog povjerenika Operativne zone, bila je potpuno pogrešna. Shvativši, međutim, da se faktički radi o provedbi njemačkih planova, državno će vodstvo NDH mijenjati taktiku.

U kontaktima koje je krajem 1943. i početkom 1944. godine imao s vrhovnim povjerenikom Operativne zone, dr. F. Rainerom, glavar Građanske uprave, dr. O. Turina, došao je do spoznaje da iza svih Rainerovih poteza stoji Berlin, a ne RSI.³³⁷ Tu je svoju spoznaju prenio čelništvu NDH, pa je ono odustalo od izravnih zahtjeva za promjenom statusa Operativne zone. Umjesto toga nastojalo je diplomatskom aktivnošću i korištenjem postojećih institucija, poglavito onih Upravnog povjereničtva Sušak-Krk, ali i teškoćama njemačke vojne i civilne vlasti, osigurati prisutnost i politički utjecaj NDH na području Operativne zone. Računajući s antitalijanskim raspoloženjem stanovništva tih krajeva, ali i programima rekroatizacije određenih područja,³³⁸ NDH se nadala osigurati takav politički utjecaj koji će joj u pogodnom trenutku omogućiti preuzimanje vlasti na čitavom području Sjevernoga Hrvatskoga primorja.

Početni koraci te zamisli počeli su se ostvarivati tijekom ožujka 1944. godine, kada su postrojbe njemačkog 15. planinskog korpusa zaposjele obalno područje od Senja do Novog te otoke Pag i Rab. Tada je, naime, bio uspostavljen Ured za vezu NDH pri vrhovnome povjereniku Operativne zone *Jadransko primorje* na čije je čelo postavljen dr. Vilim Bačić.³³⁹ Jedna od njegovih prvih ak-

³³⁶ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 20.

³³⁷ Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.

³³⁸ Bio je to plan za pohrvaćenje tadašnje Rijeke (HDA, N.g., br. 10978; A. GIRON, Rijeka u Druhom, n.dj., str. 102).

³³⁹ B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći* 1, n.dj., str. 15, 20, 24, 99, 184 i 127; isti, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2., Zagreb 1986., str. 233-234 i 240-242. Detaljnije o Bačiću u: Antun GIRON, Izvješće dr. Vilima Bačića vladi Nezavisne Države Hrvatske o Istri i Rijeci 1944. godine, *Vjesnik Državnoga arhiva u Rijeci*, sv. XLIII.-XLIV., Rijeka 2002., str. 159-193.

cija bila je upućivanje prosvjeda u vezi s naredbom o stavnji, prema kojoj NDH nije imala pravo novačiti za vlastite postrojbe.³⁴⁰ Prosvjed je, dakako, odbijen kao neutemeljen. V. Bačiću je priopćeno da područje Operativne zone nije teritorij NDH, ali da Hrvati neće biti novačeni za postrojbe RSI, već za formacije Zemaljske zaštite i radnu službu, ili ako žele u njemačke vojne formacije.³⁴¹ Ministarstvo rata NDH je pak smatralo da bi novačenje ipak bilo moguće provesti preko postojećega Hrvatskog mjestnog zapovjedništva na Sušaku. Procijenilo je, međutim, da zapovjednik Resch ne pokazuje dovoljno interesa za tu mogućnost, pa gaje smijenilo, a zapovjednikom imenovalo ustaškog pukovnika Vilhara.³⁴² Intervenirao je, međutim, general Kübler ustvrdivši da MINORS nema nikakvih kompetencija na području Operativne zone. Štoviše, on je iskoristio taj nesmotren potez MINORS-a i donio odluku o ukidanju Hrvatskog mjestnog zapovjedništva, jer je njegovo postojanje i tako bilo neregularno. Obćanje dr. 0. Turine da će ishoditi poništenje Vilharova imenovanja nije uzeto u obzir, pa je Hrvatsko mjestno zapovjedništvo na Sušaku bilo ukinuto.³⁴³

Naime, u ožujku 1944. godine dr. 0. Turina je odlučio uspostaviti svoje Glavarstvo u Kraljevici ocjenjujući da će iz neposredne blizine biti u stanju djelotvornije utjecati na prilike u Operativnoj zoni.³⁴⁴ Koristeći nedostatak snaga vojnoga zapovjedništva Operativne zone, koja je već tada bila prinuđena koristiti dijelove 5. ustaške bojne, ponudio je pomoć svojih oružnika stacioniranih u Kraljevici. Ponuda je prihvaćena pa je oružničko krilo iz Kraljevice vršilo stražarsku službu u Kastavštini. To je, međutim, iskorišteno za isticanje hrvatske zastave u Kastvu,³⁴⁵ čime se željelo pokazati da NDH taj teritorij smatra svojim, a postojeće stanje tek privremenim rješenjem. S istim je ciljem, u dogovoru s Konzulatom NDH u Rijeci, organizirao svečanu proslavu godišnjice osnutka NDH. Naime, 10. travnja 1944. godine je u središtu Sušaka, pred vojarnom *Zrinski* u kojoj je bila smještena 3. satnija 5. ustaške bojne, bila upriličena svečanost obilježavanja godišnjice osnutka NDH, koja je okončana svećanim prijemom u zgradi Konzulata u Rijeci.³⁴⁶ Uslijedio je žestok prosvjed njemačkoga savjetnika za Kvarnersku pokrajinu, ali je svrha proslave na Sušaku i u Rijeci bila postignuta. Nastojanje pak NDH da svoj konzulat preseli iz

³⁴⁰ Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.

³⁴¹ Isto.

³⁴² Isto. Bojnik Ferček u svom izvješću od 16. svibnja 1944. piše: *Pukovnika Reša trebalo bi što prije odavle odvesti makar i varkom, jer ometa svaki rad. Prije kratkog vremena javilo se ovdje 170 partizanskih izbjeglica sa voljom da stupe u redove Ust. vojnice, ali ih je on odbio, neznam kojim pravom i razlogom* (Izvješće bojnika Ferčeka, n.dj.).

³⁴³ Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.

³⁴⁴ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 112.

³⁴⁵ Zbog isticanja hrvatske zastave izbio je spor između oružnika i karabinjera koji su pokušali spustiti hrvatsku i podići talijansku zastavu (MGR, zbirka grade, svežanj OK KPH za Rijeku).

³⁴⁶ Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.

Rijeke u Trstu, kako bi pokazala da Rijeku smatra svojim teritorijem, njemačke su vlasti prozrele pa preseljenje nisu dopuštale. Ipak je NDH ishodovala da Niko Duboković obnaša funkciju generalnoga konzula u Trstu, s tim da Konzulat NDH u Rijeci nastavi djelovati pod vodstvom Rudolfa Baričevića.³⁴⁷

Nastojanje UNS-a da, u dogovoru sa zapovjednikom Ispostave SD-a za Kvarnersku pokrajinu, svoju nadležnost protegne i na područje Operativne zone, nije bilo uspješno. Stroži je nadzor, naime, odgovarao njemačkoj upravi, ali ne i Građanskom odboru na Sušaku i dr. F. Špeharu. Stoga su se oni usprotivili uspostavi posebnog odjela Zaštitnoga redarstva pod kontrolom UNS-a, procijenivši daje krajnji cilj toga pothvata preuzimanje čitave redarstvene službe na Sušaku. Naime, Ispostava SD-a je opravdano sumnjala daje šef sušačkoga Gradskoga redarstva u dosluhu s NOP-om, pa ga je nastojala maknuti. Međutim, zbog nesposobnosti i korumpiranosti načelnika Odjela koje je imenovao UNS, plan preuzimanja sušačkoga Gradskoga redarstva nije uspio.³⁴⁸ Jednako tako nije uspio ni pokušaj dr. Đure Velčića koji je uz potporu GESTAPO-a pokušao na Krku stvoriti formacije Zemaljske zaštite.³⁴⁹

Pokušaj NDH da nađe modus korištenja gospodarskih resursa Sušaka onemogućili su Građanski odbor i Izvanredni povjerenik dr. F. Špehar. NDH je, naime, odlučila da sjedište sušačke *Jadranske plovidbe* preseli iz Sušaka u Zagreb. To, dakako, nije odgovaralo gospodarskim krugovima na Sušaku, pa je F. Špehar, koristeći se pravnim smicalicama i svojim položajem, onemogućio provedbu odluke skupštine dioničara o preseljenju sjedišta tog broderskog poduzeća iz Sušaka u Zagreb.³⁵⁰

Slučajevi s redarstvom i *Jadranskom plovidbom* nisu bili jedini znakovi neslaganja upravnih organa Sušaka s političkim planovima NDH. Dr. F. Špehar, istina, nije mogao spriječiti, ali se ograđivao od pojedinih oblika ustaške promidžbe na Sušaku. Naime, djelovanje ustaške razglasne postaje u središtu Sušaka i pokretanje lista *Glas Primorja* podupirala je njemačka uprava, procjenjujući da to pridonosi suzbijanju propagande NOP-a. Promidžbu na razglasnoj

³⁴⁷ Isto.

³⁴⁸ Sredstva za rad odjela Zaštitnog redarstva osiguravala je NDH preko bankovnog računa *Hrvatskog radiša* na Sušaku. Načelnik odjela Zdenko Žunić i njegov nasljednik Miroslav Fulanović ta su sredstva koristili i za osobne potrebe. Fulanović je pak svoje povjerljivo izvješće UNS-u, u kojem je bilo riječi i o preuzimanju Gradskog redarstva, diktirao tajnici Gabrijela Korenčića, načelnika Gradskog redarstva kojega se namjeravalo smijeniti. O tom povjerljivom izvješću tajnica je, dakako, obavijestila svoga šefa. Na to je redarstvo objavilo Fulanovićeve malverzacije s novcem, pa je on povučen sa Sušaka (Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.).

³⁴⁹ Dr. Đuro Velčić stigao je na Krk 3. travnja 1944. sa zadatkom da okupi protivnike NOP-a i organizira Zemaljsku zaštitu. U mjestima: Punat, Kornić, Lakmartin, Vrh, Pinezići, Milohnići, Poljica i Brzac javilo mu se oko 300 uglednih ljudi. Međutim, već 10. travnja uhitili su ga partizani i sproveli u Drežnicu odakle je uspio pobjeći (Dr. Đuro Velčić, Izvještaj o mojoj aktivnosti, Zagreb 15. svibnja 1944. (dalje: Dr. Đuro Velčić, Izvještaj, prijepis u posjedu autora).

³⁵⁰ Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.

postaji organizirao je Marko Sinovčić koji je istovremeno bio uvodničar *Glasa Primorja*. Inače je bio u redarstvenoj službi NDH koja gaje dodijelila Glavarstvu građanske uprave u Kraljevici. Izdavač *Glasa Primorja* bio je dr. Heitian koji je u Trstu izdavao list *Deutsche Adria-Zeitung*. Kao urednik *Glasa Primorja* potpisivao se Mario Kühnei koji je uz to organizirao i glazbeni program ustaške razglasne postaje na Sušaku. Međutim, približavanje M. Sinovčiću i ustaškoj grupaciji bilo je faktički zadatak koji je M. Kühnelu dala OZNA Hrvatske.³⁵¹

Odnos upravnih organa na Sušaku prema politici postupne infiltracije NDH na područje Operativne zone bio je vrlo neugodan za ustaške čelnike. Oni su, naime, računali na njihovu bezrezervnu podršku politici stvaranja uvjeta za proširenje NDH. Ona, međutim, nije samo izostala nego je Građanski odbor evidentno pružao otpor. To je navelo dužnosnike NDH na zaključak da je on propartizanski i pročetnički što, dakako, nije bilo bez osnove. Stoga je Ministarstvo vanjskih poslova NDH planiralo u Građanski odbor dovesti pristaše Mačekova krila HSS-a na Sušaku. Računalo je pritom na suradnju bivšeg gradonačelnika Sušaka, Marija Sarinića.³⁵² On se, međutim, nakon povratka s partizanskog teritorija, nije bio voljan prihvatiti obnašanja javnih funkcija, što pak ne znači da se politički pasivizirao.

Plan infiltracije i širenja utjecaja NDH na području Istre trebao je, uz pregovore s čelnicima Operativne zone, provoditi dr. V. Bačić. On se, sudeći po njegovim izvješćima, pokušavao povezati s istarskim narodnjacima u Trstu, poglavito s dr. Božom Milanovićem. Koliko su pak B. Milanović i njegov navodni *Istarski odbor* iskreno prihvatili suradnju s NDH, a koliko su tu suradnju nastojali iskoristiti za vlastite ciljeve, ostaje za sada upitnim.³⁵³ Međutim, nema nikakve sumnje daje V. Bačić kontaktirao s B. Milanovićem i vrlo vjerojatno pod njegovim utjecajem upozorio vladu NDH kako je čitava Istra, a ne samo njen istočni dio, u narodnosnom pogledu hrvatska.³⁵⁴

V. Bačić, ali ni drugi poklisari NDH koji su prolazili Istrom nisu mogli mnogo napraviti. Prema V. Bačiću, osnovna je prepreka širenju utjecaja NDH u Istri činjenica što su partizani u Istri uglavnom Hrvati. Budući da se njemačka uprava povezala s talijanskim fašistima, partizani nastupaju kao pokret za oslobođenje istarskih Hrvata.³⁵⁵ Ova spoznaja dr. V. Bačića može značiti samo jed-

³⁵¹ U glazbenome je programu nastupao Kühnelov orkestar *Jadran* i pjevačica Marija Tuder poznata kao *Mis Kvarnerska* (A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj. str. 111-112 i 128; MGR, filmXLIII/175-176; MGR, zbirka štampe; *Primorski vjesnik*, br. 115od 15.III. 1944.; Izvadak iz zapisa Frana dr. Spehara, n.dj.).

³⁵² Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.

³⁵³ Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.

³⁵⁴ Isto (*Uvod* dr. V. Bačića, n.dj.).

³⁵⁵ Isto te: Antun GIRON - Petar STRČIĆ, *Zaključci referata dr. Vladimira Židovca vladi NDH o Istri i Primorju* (1944. god.), VPAR 35-36, Rijeka 1994., str. 114 i 117-118.

no, tj. konstataciju da NDH kao saveznica Trećeg Reicha i RSI ne može očekivati podršku istarskih Hrvata. Bila je to sasvim točna procjena, pa su, dakako, daljnji pokušaji NDH, kao npr. onaj s osnivanjem Istarske domobranske satnije, neslavno završili.³⁵⁶

1.4.4. Politička orijentacija Građanskoga odbora na Sušaku i njegovo djelovanje u sprezi s povjerenikom Upravnoga povjereništva Sušak-Krk

Ušavši u Sušak, njemačke okupacijske snage nisu u njemu zatekle legitimnih predstavnika civilne vlasti. Gradski se NOO Sušak, naravno, povukao s partizanskim snagama, a dužnosnici Ureda Riječke prefektore za anektirano područje napustili su Sušak već ranije, zajedno sa Zapovjedništvom talijanske 2. armije. U takvim se prilikama javila realna mogućnost da uz suglasnost pukovnika Völchera upravu Sušaka ponovno preuzme Ured Riječke prefektore. Suočeni s mogućnošću obnove talijanske fašističke vlasti, legitimni su predstavnici NDH zatražili da pukovnik Völcher njima povjeri organizaciju građanske uprave i održavanje javnoga reda na Sušaku. Tko je bio inicijator toga istupa dužnosnika NDH, nije moguće sa sigurnošću utvrditi. Prema postojećim se vrelima može zaključiti daje inicijativu dao Konzulat NDH u Rijeci te dr. Viktor Ružić, senator Miljenko Mahulja, bivši gradonačelnik Sušaka Miro Kolacio i sudionik u razgovorima s pukovnikom Völcherom, dopukovnik Hinko Resch.³⁵⁷

Izvjesno je, međutim, da ni Privremenom gradskom odboru ni Hrvatskom mjestnom zapovjedništvu njemačke vojne, a kasnije ni civilne vlasti nisu priznavale status organa NDH. Mišljenje Ministarstva vanjskih poslova NDH da odgovornost za to snosi dr. D. Sinčić nije prihvatljivo.³⁵⁸ Bila je to posljedica planova Trećega Reicha koje su Völcher, a zatim dr. K. Pachnek dosljedno provodili u život. Uostalom, upitno je da li bi Privremeni gradski odbor, s obzirom na političko opredjeljenje svojih članova, prihvatio status upravnoga organa ustaške NDH. Suradnja pojedinih članova Građanskog odbora i Izvanrednog povjerenika, dr. F. Špehara, s Konzulatom NDH u Rijeci ni u kom slučaju nije pokazatelj njihova opredjeljenja za ustaški pokret i proširenje suvereniteta

³⁵⁶ U Istri je formacijama Zemaljske zaštite (*kozari*, nazivani tako zbog kože, simbola Istre, na odorama) uspjelo unovačiti oko 200 vojnih obveznika, te isto toliko na Sušaku, u tzv. *Istarsku domobransku satniju* ili *Istarsku domobransku diviziju*. Sušačka je postrojba, međutim, s potpunim naoružanjem prešla partizanima (R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 412 i 469-470; Povijest Rijeke, n.dj., str. 366; Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.).

³⁵⁷ HDA, OS-3/199; Zapisnik saslušanja Dr. Viktora Ružića iz Sušaka sastavljen u OZN-i za Hrv. primorje, dana 19. srpnja 1945. (dalje: Zapisnik); fotokopija dijela zapisnika u posjedu autora.

³⁵⁸ Tvrdnju daje dr. D. Sinčić odbio ponudu za uspostavljanje vlasti NDH na Sušaku, jer nije želio ništa prejudicirati, iznosi dr. V. Židovec (Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.). O takvoj ponudi pukovnika Völchera nema, međutim, nikakvog traga u primarnim vrelima.

NDH na područje sjevernoga Jadrana. Naime, Građanski odbor i dužnosnici Upravnoga povjereništva djelovali su u okvirima politike stvaranja jedinstvenog bloka u kojemu će se okupiti svi protivnici obnove talijanske fašističke vlasti na Sušaku. Taj politički koncept nije, međutim, bio stvoren radi pružanja potpore pretenzijama NDH, nego radi zaštite interesa sušačkoga građanskoga sloja, poglavito njegova imućnijega dijela.

U Privremenom su se gradskom odboru okupile osobe koje su u međuraću bile uključene u lokalnu gradsku samoupravu. Bili su to uglavnom trgovci, špediteri, poduzetnici i odvjetnici. Privremeni su gradski odbor činili: Josip Ahmetović, vlasnik knjižare, Petar Bačić, činovnik, dr. Fran Bakarčić, liječnik, Mario Banić, vlasnik knjižare, Ljubomir Dobrosavljević, učitelj, Bogdan Dokmanović, šef ložionice, Juraj Galović, trgovac, Marko Grabusin, trgovac, Jovo Ivošević, špediter, Gabrijel Korenčić, građevinski poduzetnik, Baldo Kozulić, veletrgovac, Vladimir Kraljeta, vlasnik tiskare, Spiro Kuzmanić, trgovac, Ante Loparić, ravnatelj *Hrvatskog radiše*, dr. Zdenko Mikšić, komercijalist, Vinko Mikuličić, veletrgovac, Mirko Mozetić, šef željezničke postaje, Egidije Peltzer, činovnik, dr. Ivo Roić, pravnik, Nikola Rošić, službenik, dr. Viktor Ružić, odvjetnik, Marijan Soić, veletrgovac, Milan Suflaj, dimnjačar, Vladimir Vidmar, građevinski poduzetnik, dr. Josip Virant, odvjetnik, Hinko Zelenko, inženjer, i Mirko Župan, svećenik.³⁵⁹ Od 29 članova Gradskega odbora ni jedan nije surađivao s talijanskom fašističkom vlašću niti je bio pristaša ustaškoga pokreta. Naime, 11 članova nije se eksponiralo ni u jednoj dotadašnjoj političkoj stranci ili pokretu, devet je surađivalo s NOP-om, osam je zastupalo ideju integralnoga jugoslavenstva, a samo je jedan pripadao Mačekovoj struji u HSS-u.³⁶⁰ Izvanredni povjerenik, dr. F. Špehar, također nije pripadao nijednoj političkoj struji, iako je u međuraću pokazivao simpatije za HSS.³⁶¹ Njegovo su isticanje za funkciju potprefekta i Izvanrednog povjerenika poduprli i Građanski odbor i Konzulat NDH u Rijeci.

Kao privremeno gradsko vijeće Privremeni je gradski odbor za gradonačelnika izabrao Mira Kolacija, a za načelnika Gradskega redarstva Gabrijela Korenčića.³⁶² M. Kolacio, G. Korenčić i dr. F. Špehar su, uz svesrdnu potporu dopukovnika Rescha i njegovih dvadesetak domobrana, nastojali onemogućiti dužnosnike Riječke prefektore da preuzmu državna skladišta na Sušaku. Naime, Privremeni je gradski odbor u svojstvu organa uprave preuzeo čitavu količinu uskladištenih monopolskih artikala - duhana i soli. Štoviše, on ih je preko sušačkih trgovaca iznio na tržište i ostvario milijunsku dobit. Novac koji je tako

³⁵⁹ Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.; Zapisnik, n.dj.

³⁶⁰ HDA, OS-3/199; Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.

³⁶¹ Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.

³⁶² Isto; Zapisnik, n.dj.

dospio u ispražnjenu gradsku blagajnu utrošen je za obnovu porušene komunalne infrastrukture, isplatu beriva zaposlenim činovnicima, ali i svim bivšim državnim i banovinskim službenicima koje je bivša talijanska uprava, nakon preuzimanja vlasti, bila otpustila.³⁶³

Politiku financijskoga i gospodarskoga osamostaljivanja Sušaka te isplate beriva državnim i banovinskim službenicima na čitavom području Upravnoga povjereništva Sušak-Krk provodio je Izvanredni povjerenik. Naime, dr. F. Špehar je odmah nakon službenog ustoličenja smijenio talijanske i imenovao svoje pouzdanike za nove povjerenike u svim sušačkim poduzećima.³⁶⁴ Oni su pak sredstva tih poduzeća usmjeravali u novčane zavode na Sušaku. Bio je to jedan od osnovnih razloga Špeharova angažiranja na sprečavanju preseljenja sjedišta *Jadranske plovidbe* sa Sušaka u Zagreb. Upravno je povjereništvo redovito isplaćivalo beriva službenicima kotarskih ispostava i općinskih poglavarstava koja su, s izuzetkom Čabra, bila uspostavljena na čitavom području njegove nadležnosti.³⁶⁵ Isplate su redovito vršene i onda kada su pod pritiskom partizanskih snaga ta poglavarstva bila ukinuta ili su pak, kao i škole, prestala s radom.³⁶⁶ Štoviše, iz fonda socijalne skrbi pomoć je dodjeljivana i onim sušačkim obiteljima čiji su se hranitelji nalazili u partizanskim redovima.³⁶⁷ Zbog svega toga i drugih radnji kao što su: financijsko osamostaljivanje Okružnoga ureda za osiguranje radnika, korištenje hrvatskoga jezika u administraciji, pokušaja uvođenja poštanskih žigova s izvornim hrvatskim nazivima mjesta, dr. F. Špehar i Privremeni gradski odbor bili su u trajnom sporu s Riječkom prefekturom.³⁶⁸ Sporovi s opunomoćenicima vrhovnoga komesara izbili su zbog uspostavljene carinske međe između Sušaka i Rijeke. Njemački je savjetnik, naime, zahtijevao da se poštuje političko i gospodarsko jedinstvo Operativne zone. Međutim, Špehar i Privremeni gradski odbor te prosvjede nisu uvažavali. Konačno su krajem travnja 1944. godine intervenirale njemačke vojne vlasti. Tada je, naime, zapovjednik Komande mjesta Rijeka-Sušak, Sandrowsky, uklonio nacionalne zastave, pogranične straže i gospodarske izvidnike s obje strane kolnoga mosta između Rijeke i Sušaka.³⁶⁹ Nešto kasnije je vojni zapovjednik Operativne

³⁶³ Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.

³⁶⁴ Isto.

³⁶⁵ Plaće su dobivali državni i banovinski činovnici iz Čabra, iako se on nalazio na partizanskom teritoriju. Isplate su preuzimali na Sušaku u koji su dolazili s propusnicama Kotarskog NOO-a Čabar (Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.).

³⁶⁶ Pod pritiskom partizana prestala su s radom poglavarstva i škole na području Grobinštine i otoka Krka (MGR, film XLIII./63-65 i 75-77; XLIV./71 i 107-110).

³⁶⁷ Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.

³⁶⁸ Tako su npr. fašisti iz Krka optuživali Upravno povjereništvo zbog imenovanja Hrvata za općinskog načelnika i zbog isplata plaća službenicima i učiteljima koji faktički ne rade (Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.; DAR, JU-6, kut. 2222).

³⁶⁹ Referat dr. Vladimira Zidovca, n.dj.

zone, general Kiibler, ukinuo i Hrvatsko mjestno zapovjedništvo koje je organiziralo stražarsku službu na mostu. Pokušaj Ispostave SD-a da u dosluhu s UNS-om preuzme nadzor nad Gradskim redarstvom Sušaka i osujeti njegove veze s NOP-om, nije dao rezultata.³⁷⁰ Zbog toga je Ispostava SD-a za Kvarnersku pokrajinu povjerila zapovjedništvo nad sušačkim oružništvom pripadniku SS postrojba, pukovniku Stjepanu Vindakijeviću, koji je djelovao mimo i bez suglasnosti načelnika Gradskog redarstva.³⁷¹

Iako Privremeni gradski odbor nije podržavao pretenzije NDH, njegova je politika negiranja nadležnosti RSI na bivšem anektiranom području Kvarnerskoga primorja odgovarala ustaškim čelnicima. Naime, inzistiranje sušačke gradske uprave i dr. F. Špehara na hrvatskom karakteru i potpunoj samostalnosti područja Upravnoga povjereništva Sušak-Krk, bilo je na tragu političkih planova NDH. Štoviše, njihov odlučan otpor uspostavi carinske međe između Operativne zone i NDH u potpunosti se podudarao sa stajalištem koje je zauzimao dr. V. Bačić u pregovorima s opunomoćenicima vrhovnoga povjerenika, dr. F. Rainera.³⁷² Taj otpor, ali i partizanski teritorij na području Operativne zone onemogućili su uspostavu čvrste granične crte između Operativne zone i teritorija NDH. Dakako, projugoslavenska i propartizanska orijentacija dijela Građanskoga odbora nije bila prihvatljiva čelnicima NDH.³⁷³ Stoga oni i nastoje ostvariti kontrolu i veći utjecaj u gradskoj upravi Sušaka.

Tolerantna politika Građanskoga odbora i Upravnoga povjereništva prema NOP-u bila je rezultat opredjeljenja za jedinstveni antitalijanski blok, ali i podudarnosti državotvornog programa Građanskoga odbora i NOP-a. Međutim, većinu u gradskoj upravi i Upravnom povjereništvu čine protivnici komunističke ideologije i revolucionarnih mijena. Znatan pak dio članova, i to onih najutjecajnijih, želi obnovu Kraljevine Jugoslavije.³⁷⁴ Stoga se oni povezuju s istomišljenicima na području Istre pokušavajući naći modus za ostvarenje toga cilja.³⁷⁵ Svjesni da se neće moći suprotstaviti NOP-u koji raspolaže vojnom silom, oni računaju na podršku Zapadnih saveznika. Zato priželjkuju iskrcavanje anglo-američkih snaga, odnosno njihov prodor prema Rijeci, pretpostavljajući da će im one, kao legitimnim nositeljima građanske vlasti, pružiti punu podršku.

³⁷⁰ Ispostava SD-a je opravdano sumnjala da načelnik Gradskog redarstva surađuje s NOP-om.

³⁷¹ Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.

³⁷² Isto; Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.

³⁷³ U svom izvješću Đ. Velčić izrijekom piše: *Sušak je katastrofa za sebe. Tu imadu osim talijanskog utjecaja još i "četnički"* (Dr. Đuro Velčić, Izvještaj, n.dj.).

³⁷⁴ Dio članova Gradskog odbora, npr. V. Kraljeta, bio je uključen u rad četničke organizacije na Sušaku, a preko nje je dobar dio članova Gradskog odbora održavao kontakte sa zapovjednikom četničke grupacije u Opatiji, D. Jevdevićem (Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.).

³⁷⁵ V. Kraljeta, dr. V. Ružić i dr. J. Virant imali su veze s dr. Đurom Červarom iz Opatije, a posredstvom D. Jevdevića i četničke organizacije na Sušaku uspostavili su kontakte i s dr. Božom Milanovićem u Trstu (Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.).

**1.4.5. Uspostava poglavarstava na području nadležnosti Upravnoga povjereništva Sušak-Krk u njemačkoj Operativnoj zoni
Jadransko primorje**

Nakon ofenzivnih operacija Grupe armija B provedenih tijekom listopada i studenoga 1943. godine, njemački je 97. armijski korpus zaposjeo Istru i dio Kvarnerskog primorja od Rijeke do Crikvenice. Okupirano je područje Kvarnerskoga primorja štitio jakim snagama Zapovjedništva mjesta Rijeka-Sušak i posadama u Kraljevici, Bakru, Hreljinu, Zlobinu i na aerodromu Grobnik. Nakon desanta dijelova njemačke 71. divizije na Krk, otok je nadzirala slaba posada stacionirana u Krku.³⁷⁶

Na zaposjednutom dijelu Kvarnerskoga primorja, koji je 1941. godine anektirala Kraljevina Italija, civilnu je vlast obnašalo Upravno povjereništvo Sušak-Krk. Ono je već početkom listopada uspostavilo općinska poglavarstva u Kastvu, Bakru i grobničkim općinama Donje Jelenje, Grobnik i Čavle, dok su na Krku kotarsko i općinska poglavarstva uspostavljena tijekom prosinca 1943. godine.³⁷⁷ Sva su ta uspostavljena poglavarstva pripadala upravnome sustavu njemačke Operativne zone *Jadransko primorje*, pa su, dakle, u formalnom pogledu imala status državnih organa RSI. Koristeći se, međutim, upravnom autonomijom u okvirima Riječke prefekture, Upravno je povjereništvo Sušak-Krk nastojalo izbrisati svaki trag formalnoga suvereniteta RSI. Provodeći taj naum, ono je za kotarske predstojnike i općinske načelnike imenovalo Hrvate,³⁷⁸ uvelo hrvatsku administraciju i službene žigove s hrvatskim povijesnim grbom.³⁷⁹ U školama je pak uveden hrvatski nastavni jezik i nastavni program propisan za škole u NDH.³⁸⁰ U isto mu je vrijeme od Riječke prefekture uspijevalo osigurati proračunska sredstva za redovitu isplatu beriva službenicima i učiteljima, kao i potrebne kontingente roba za urednu racioniranu opskrbu pučanstva na području svoje nadležnosti.³⁸¹ Štoviše, sušačkim je trgovcima omogućilo nabavu roba na slobodnom tržištu u sjevernoj Italiji, pa se na području nadležnosti Upravnoga povjereništva Sušak-Krk, poglavito na Sušaku, moglo u slobodnoj prodaji nabavljati namirnice i druge artikle, naravno s ograničenjima oskudne

³⁷⁶ Posadu je činilo 15 njemačkih vojnika, 27 domobrana i 20 oružnika (MGR, film XLIII./33).

³⁷⁷ MGR, film XLIII./58-59, 69-71, 131-137 i 158-159; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 90; DAR, JU-6, kut. 2222.

³⁷⁸ Predstavnici talijanske manjine u Krku uputili su 20. prosinca 1943. prosvjed Riječkoj prefekturi zbog imenovanja Hrvata za općinskog načelnika u Krku (DAR, JU-6, kut. 2222).

³⁷⁹ Vidi: A. GIRON - P. STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*, n.dj., str. 21.

³⁸⁰ MGR, film XLIII./69-71 i 348.

³⁸¹ MGR, film XLIII./138-140; Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.

ratne ponude i uz više cijene.³⁸² Sve je to, nakon trogodišnje talijanske okupacije i pritiska na nacionalno biće hrvatskoga stanovništva, stvorilo pozitivan odnos pučanstva prema novouspostavljenim organima civilne vlasti.

Dakle, uspostava poglavarstava Upravnog povjereništva Sušak-Krk s hrvatskom administracijom, urednim isplatama činovničkih beriva, redovitom opskrbom i hrvatskim školstvom, nije nailazila na otpor stanovnika kotara Sušak, Kastav i Krk, pa ni onoga njegovoga dijela koji je u razdoblju talijanske okupacije aktivno djelovao u političkim organizacijama NOP-a. Na takvo su stajalište pučanstva utjecala dva bitna faktora: odnos općinskih poglavarstava Upravnog povjereništva Sušak-Krk prema njegovom nacionalnom identitetu te njihovo zalaganje da mu osiguraju egzistenciju u uvjetima ratne oskudice.³⁸³ Takav odnos stanovništva prema novouspostavljenim upravnim organima u potpunosti je odgovarao političkim zamislima njemačkoga vrhovnoga povjerenika Operativne zone *Jadransko primorje*, kojima je nastojao osigurati građanski mir. Međutim, tolerantan odnos pučanstva prema poglavarstvima Upravnog povjereništva Sušak-Krk postao je prijetnja programskoj orijentaciji KPH za preuzimanje vlasti, pa su njena rukovodstva političkim sredstvima, ali i primjenom sredstava prinude, nastojala ukloniti te novoosnovane organe uprave.

1.4.6. **Ponovna uspostava poglavarstava NDH na području velike župe Vinodol i Podgorje**

Početak 1944. godine snage njemačkog 15. planinskog korpusa okupirale su južni dio Kvarnerskog primorja s otocima Pagom i Rabom. Pod kontrolom 13. divizije NOVH ostale su samo općine: Krmpote, Ledenice i Gornji Zagon u planinskom dijelu kotara Novi.³⁸⁴ Time je njemačko Vrhovno zapovjedništvo ostvarilo svoje planove o uspostavi protudesantne obrane na sjevernome Jadranu i povezivanju svojih snaga na Balkanskom poluotoku sa snagama u sjevernoj Italiji. Naime, pothvatno se područje 15. planinskoga korpusa protezalo od sjeverne Dalmacije do Kraljevice, tj. do južne granice pothvatnoga područja 97. korpusa. Ta se međa pak podudarala s graničnom crtom između područja njemačke Operativne zone *Jadransko primorje* i teritorija NDH. Budući da zapovjednicima njemačkih okupacijskih snaga na teritoriju NDH nije bilo odobreno preuzimanje izvršne vlasti, na okupiranom je području velike župe Vi-

³⁸² Zbog toga je došlo do spora s Riječkom prefekturom koja je tako nabavljenu robu pokušavala zadržati za opskrbu Rijeke (Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.)

³⁸³ MGR, film XLIII./138-140 i 348.

³⁸⁴ MGR, film XLIII./100-103.

nođol i Podgorje, kojem je pripojen i otok Rab, bio obnovljen upravni sustav NDH.³⁸⁵

Pod zaštitom njemačkih i ustaških postrojba ponovno su uspostavljena općinska poglavarstva u: Pagu, Novalji, Senju, Novom, Bribiru, Crikvenici, Selcu, Sv. Jakovu i Kraljevici,³⁸⁶ a zatim i na otoku Rabu³⁸⁷ koji je odlukom njemačkog vrhovnog povjerenika u Operativnoj zoni *Jadransko primorje* bio prepušten NDH.

Obnovljena su općinska poglavarstva najsnažniju podršku pučanstva imala na Pagu i u Senju, a na početku i u Rabu. Naime, Pag i Senj su od 1941. godine bili sastavni dijelovi teritorija NDH, pa je većina stanovnika obnovu općinskih poglavarstava doživljavala kao normalni slijed događaja. Štoviše, dobar je dio pučanstva otoka Paga i senjskoga kotara od ranije podržavao uspostavu samostalne hrvatske države, pa je partizansku vlast, uspostavljenu u razdoblju sloma Kraljevine Italije, smatrao tek privremenim stanjem. Prema izvješću Kotarskog komiteta KPH Pag, u općini Pag, s izuzetkom triju zaselaka, stanovništvo je proustaški orijentirano, dok je u općini Novalja proustaški orijentiran manji dio, ali se ni ostali ne žele uključiti u NOP. OK KPH pak navodi da građani Senja podržavaju vlast NDH, a u općinskom su poglavarstvu funkcije preuzeli bivši dužnosnici i činovnici, ali i neki bivši članovi GNOO-a Senj i Općinskog NOO-a Krivi Put.³⁸⁸ Stoga su funkcije i službe u obnovljenim općinskim poglavarstvima preuzeli njihovi prijašnji dužnosnici i službenici, ali i dio suradnika i simpatizera NOP-a. Naime, rad u državnoj službi jamčio je sigurne prihode i opskrbu, što je u uvjetima ratnih oskudica bilo i te kako privlačno. Dio je stanovnika Senja podržavao obnovu poglavarstava NDH i zbog straha od partizana koji su, preuzevši vlast, uhitili i osudili na smrt 15 građana,³⁸⁹ dok su na području Karlobaga pripadnici P.P.K. likvidirali veći broj ljudi koji, prema ocjeni Kotarskog komiteta KPH Senj, to nisu zaslužili.³⁹⁰

Stanovnici Raba su, nakon trogodišnje talijanske vladavine, spremno prihvatili uspostavu vlasti hrvatske države. Takvom je opredjeljenju pridonijelo oslobađanje uhićenih Rabljana na intervenciju visokih dužnosnika NDH, nji-

³⁸⁵ Za upravljanje tom velikom župom sa sjedištem u Senju u veljači je za velikoga župana postavljen bivši ustaški stožernik Drago Žubrinić, a za njegovoga zamjenika Branko Župan (F. JELIC-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 1 i 1 i 234; *Primorski vjesnik*, br. 107 od 12. II. 1944. godine).

³⁸⁶ MGR, film XLIII./11-12.

³⁸⁷ Z. PLEŠE, *Razvoj NOP-a na otoku*, n.dj., str. 321-322.

³⁸⁸ MGR, film XLIII./58-59 i 185-187.

³⁸⁹ Detaljnije u: Ante GLAVIČIĆ, *Žrtve partizanskog bezumlja i zločina iz Senja i okolice (III./1943.)*, *Senjski zbornik /dalje: SZ*, br. 21, godina 21 (1944.), Muzejsko društvo - Gradski muzej Senj, Senj 1994., str. 291-304.

³⁹⁰ Krajem 1943. i početkom 1944. godine pri GOC-u je bio formiran bataljun (Protiv pete kolone - P.P.K.). Dio toga bataljuna djelovao je i na području kotara Karlobag. U izvoru nije naveden točan broj likvidiranih osoba (MGR, film XLIII./353-362).

hov posjet otoku te njihovo zalaganje za osiguranje redovite racionirane opskrbe i isplatu zaostalih mirovina.³⁹¹

Obnovljena poglavarstva NDH u drugim općinskim središtima nisu uživala osobiti ugled i podršku pučanstva. Naime, većina je stanovnika tih općina bila naklonjena NOP-u ili pak politici središnjice HSS-a. Takvoga je opredjeljenja bila i većina općinskih službenika, ali i dio dužnosnika, pa obnovljena poglavarstva u tim općinama nisu bila sigurna uporišta državne politike NDH. Tako su npr. kotarski predstojnik u Kraljevici i općinski načelnici Kraljevice, Križišća, Crikvenice i Novoga ubrzo podnijeli ostavke. Općinski su činovnici u Crikvenici ostali tek formalno u službi zbog beriva i aprovizacije. Kotarsko poglavarstvo u Krku, koje je postavilo Upravno povjereništvo Sušak-Krk, bilo je tek distributer učiteljskih i činovničkih beriva.³⁹²

Obnova upravnoga sustava NDH na području velike župe Vinodol i Podgorje nije imala isti učinak u svim njenim općinama. Na Pagu i u Senju je podrška obnovljenim općinskim poglavarstvima bila uvjetovana političkim opredjeljenjem većine stanovnika. Za stanovnike otoka Raba je uspostava vlasti NDH prihvaćena kao znak ponovnoga uključivanja otoka u hrvatski nacionalni korpus, dok je u ostalim općinama velike župe Vinodol i Podgorje prihvaćena kao nužnost koju je uvjetovala njemačka okupacija.

1.5. BORBE NJEMAČKIH SNAGA I JEDINICA 11. KORPUSA NOVH ZA PREVLAST NAD PROMETNICAMA I POMORSKIM PROSTOROM KVARNERA

U operacijama Grupe armija B i Grupe armija F od listopada 1943. do siječnja 1944. godine, njemačko je Vrhovno zapovjedništvo realiziralo zacrtane ciljeve na području Zapadne Hrvatske. Naime, u tom su razdoblju njemačke snage uspostavile kontrolu nad područjem Operativne zone *Jadransko primorje*, ovladale prometnicom Ogulin-Brinje-Senj, zaposjele obalni pojas od Karlobaga do Crikvenice i prisilile II. POS na povlačenje s pomorskoga prostora Kvarnera. Time je njemačko Vrhovno zapovjedništvo osiguralo zaleđe svojim trupama u Italiji i uspostavilo kontrolu nad prostorom između Save i sjevernoga Jadrana. Međutim, dio snaga angažiranih u ofenzivnim operacijama na partizanski teritorij u Zapadnoj Hrvatskoj, morao je biti upućen na druga ratišta. To je omogućilo obnovu i sređivanje jedinica NOVH te stvaranje prostranog par-

³⁹¹ Rab su posjetili: veliki župan velike župe Vinodol i Podgorje, D. Žubrinić, glavar **Gradanske** uprave Rijeka-Sušak, dr. O. Turina, i konzul NDH u Rijeci, dr. Niko Duboković (Z. PLEŠE, *Razvoj NOP-a na otoku*, n.dj., str. 322).

³⁹² MGR, film XL 111./3 9-41 i 105-106; film XLIV./14-20; Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.

tizanskog teritorija u neposrednom zaleđu obalnoga pojasa. Strateški pravci koji su povezivali njemačke snage i bili okosnica protudesantne obrane na sjevernome Jadranu, ponovno su bili izloženi snažnom pritisku jedinica NOVH.

Uspostava efikasnije protudesantne obrane na području Kvarnerskoga primorja bila je nezamisliva bez potpuno sigurnih prometnica koje vode u unutrašnjost, bez kontrole širega područja u zaleđu obalnoga pojasa i zatvaranja Kvarnerskoga pomorskoga prostora. Zato se aktivnost stožera njemačkih kopnenih snaga i komandujućega Admirala Jadrana odvijala u okviru tih zadataka. Budući da s raspoloživim snagama to nisu mogla u potpunosti ostvariti, njemačka su zapovjedništva u prvoj polovici 1944. godine planirala i poduzimala ofenzivne operacije s ograničenim ciljevima.

1.5.1. Ofenziva njemačke 392. legionarske divizije na partizanski teritorij u Lici i Gorskom kotaru

Nakon prebacivanja 114. lovačke divizije na talijansko ratište, 392. legionarska divizija bila je izložena stalnom pritisku jedinica NOVH s partizanskoga teritorija u Lici, Gorskom kotaru, planinskome dijelu kotara Novi i Senj. Prometnice Ogulin-Brinje-Senj, Senj-Crikvenica i Senj-Karlobag-Obrovac ponovno su postale nesigurne.

Pokušaj 15. planinskog korpusa da zaposjedanjem Otočca i Dabarske kotline ostvari potpunu sigurnost tih pravaca, nije dao očekivane rezultate. Naime, 13. divizija NOVH je uspjela obraniti položaje u brinjskom Gornjem kraju i Drežničkoj kotlini, a jedinice Operativnoga štaba za Liku zadržale su Gacku i Krbavsku dolinu. To je omogućilo 13. diviziji da napada cestu Ogulin-Brinje-Senj na potezu Brinje-Senj i Senj-Novu, a jedinicama Operativnoga štaba za Liku da presjeku pravac Gospić-Otočac i napadaju cestu Gospić-Karlobag. Snage 15. planinskoga korpusa razvučene na širokom prostoru od sjeverne Dalmacije do Kvarnerskoga primorja i od doline Une do Ogulina, nisu bile u stanju braniti čitavo područje. Štoviše, aktivnošću novoformirane 35. divizije (ličke) bile su odvojene snage 373. legionarske divizije u sjevernome dijelu Dalmacije i južnoj Lici od 392. divizije raspoređene na prostoru sjeverozapadne Like i Kvarnerskoga primorja.

Zbog nedostatka snaga nakon odlaska 114. divizije i nepovoljnog položaja u koji su zbog toga dospjele njegove snage, Stožer 15. planinskog korpusa je pristupio planiranju i pripremanju ofenzivnih operacija s ograničenim ciljevima. Prioritet je dan likvidaciji partizanskoga teritorija u Lici. Naime, prometnica Gračac-Gospić-Otočac bila je značajna kako za uspostavljanje veze između 373. i 392. divizije, tako i za povezivanje uskoga prometnoga pravca prema Dalmaciji s pravcem Ogulin-Brinje-Senj koji vodi prema Rijeci i Trstu. Tek

nakon ostvarenja toga cilja planom je bio predviđen napad na partizanski teritorij u Gorskom kotaru i odbacivanje 13. divizije od prometnica Brinje-Senj i Senj-Novih. Međutim, zbog nepovoljnih vremenskih prilika i prikupljanja snaga, realizaciji tih planova moglo se pristupiti tek krajem ožujka 1944. godine.

Zbog tih razloga na području Gorskoga kotara i Kvarnerskoga primorja sve do travnja 1944. godine nije bilo većih okršaja. Naime, pokušaj slabih snaga 162. turkestanske divizije da prodru prema Fužinama i Liču radi osiguranja uporišta u Hreljinu, Plasama i Zlobinu, suzbili su dijelovi 1. brigade i 2. odreda 13. divizije.³⁹³ Neuspjeh je doživio i napad dijelova 392. divizije na položaje 1. brigade 13. divizije u Gornjemu kraju, kao i pokušaj 847. puka 392. divizije da odbaci dijelove 1. i 2. brigade 13. divizije od ceste Senj-Novih.³⁹⁴ Međutim, ni 13. divizija nije bila osobito uspješna. Naime, pokušaj njene 2. brigade i 2. odreda da iznenadnim napadom zauzmu aerodrom na Grobničkom polju, odbili su dijelovi 5. ustaške bojne.³⁹⁵

Krajem ožujka 1944. godine poboljšale su se vremenske prilike pa je Stožer 15. planinskoga korpusa mogao krenuti u realizaciju planirane ofenzive na partizanski teritorij u Lici.³⁹⁶ Cilj operacije bio je zaposjedanje Gacke doline, čime bi 392. divizija osigurala prometnicu Ogulin-Brinje-Senj s istoka i uspostavila vezu s garnizonom u Gospiću. Time bi bila stvorena osnova za sljedeću fazu operacije u kojoj bi se, zaposjedanjem Plitvičkih jezera i Kravske doline, povezale 373. i 392. divizija.³⁹⁷

Da bi olakšala položaj 35. divizije koja je branila Gacku dolinu, 13. je divizija izvršila pritisak na cestu Ogulin-Brinje-Senj, čime je prisilila 392. diviziju da odvoji dio snaga za zaštitu tog pravca.³⁹⁸ Od 1. do 7. travnja 1. i 2. brigada 13. divizije napadale su njemačke posade u Prokikama, Carskoj Kući, Vrhu Kapele i Razvali.³⁹⁹ Napadi nisu dali rezultata, ali su 35. diviziji omogućili organizirano povlačenje i zauzimanje novih crta obrane. U tom je razdoblju, naime, 392. divizija ovladala Gackom dolinom i otvorila presječni pravac Gospić-Otočac-Brinje.

³⁹³ ZDNOR, V., 25, str. 32-38.

³⁹⁴ Isto.

³⁹⁵ A. GIRON, *Četrnaesta*, n.dj., str. 41; V. D. MATETIĆ, *14. primorsko-goranska brigada*, n.dj., str. 146-147.

³⁹⁶ Petar Kleut tu operaciju naziva "Poduhvat protiv Glavnog štaba za Hrvatsku i oslobođenje puta Otočac-Split" (P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 81). Međutim, njemačka vrela za tu operaciju koriste šifru *Waldlauf*, odnosno *Šumska trka* (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 407; AVII, NAV-N-T-314-F-562).

³⁹⁷ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 81.

³⁹⁸ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 408; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 154.

³⁹⁹ A. GIRON, *Četrnaesta*, n.dj., str. 41; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 408; AVII, NAV-N-T-314-F-562; V. D. MATETIĆ, *14. primorsko-goranska brigada*, n.dj., str. 148; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 155-156; ZDNOR, V., 26, str. 153-154, 273-277, 528 i 530-533.

Zbog napada 13. divizije na uporišta koja su štitila cestu Ogulin-Brinje-Senj, Stožer 392. divizije je promijenio redosljed planiranih operacija.⁴⁰⁰ Odgodio je, naime, prodor prema Plitvičkim jezerima i Krbavskome polju dok ne osigura prometni pravac preko Kapele. Stoga je snage 846. i 847. puka 392. divizije i 33. ustaške bojne usmjerio prema istočnome dijelu okruga Gorski kotar.⁴⁰¹ Te su snage 14. rujna izvršile koncentrični napad na Gornji kraj i Drežničku kotlinu.⁴⁰² Nastupajući iz Novoga, Brinja, Križpolja i Ogulina, te su snage do 18. travnja zaposjele Drežnicu, ostavivši u njoj posadu od oko 500 vojnika.⁴⁰³ Međutim, 2. je brigada 13. divizije uspjela zadržati dominantne položaje u Gornjemu kraju i planinskome predjelu kotara Novi, pa je prometnica Brinje-Senj bila i dalje izložena pritisku snaga 13. divizije.⁴⁰⁴

Nakon ofenzive na istočni dio okruga Gorski kotar i uspostave garnizona u Drežnici, Stožer 392. divizije je izvršio pregrupiranje svojih snaga i krenuo u napad na položaje 35. divizije. U okršajima koji su potrajali do početka svibnja, 35. divizija je uspjela obraniti prostor Plitvičkih jezera na kojemu su bile smještene središnje institucije NOP-a Hrvatske. Time je ujedno propao plan Stožera 15. korpusa o povezivanju 373. i 392. divizije.⁴⁰⁵

Uspješna obrana prostora Plitvičkih jezera i Krbavske doline ostvarena je zahvaljujući koordiniranom djelovanju svih snaga NOVH na području Like, Gorskoga kotara i Kvarnerskoga primorja. Ono je pak bilo moguće zahvaljujući novom ustroju jedinica NOVH na prostoru Zapadne Hrvatske.

1.5.2. Organizacija korpus ne oblasti 11. korpusa NOVH na području Zapadne Hrvatske

Namjere i planovi njemačkih snaga stacioniranih na području Like, Kvarnerskog primorja i Istre mogli su se osujetiti samo koordiniranom aktivnošću

⁴⁰⁰ Promjenu plana uvjetovalo je iznenadno dobivanje preciznih podataka o brojnom stanju i rasporedu snaga 13. divizije na tom području. Naime, na putu iz Drežnice za Plaški kod Vrha Kapele stražarima je uspio umaći dr. Đ. Velčić koji je bio uhićen na Krku. On je 392. diviziji dao detaljne podatke o partizanskim snagama u Gorskom kotaru, pa je već sljedećeg dana njemačko zrakoplovstvo bombardiralo sjedište Štaba 13. divizije u Mrkoplju, a kopnene su snage napale brinjski Gornji kraj i Drežnicu (vidi bilješku: 1460 te: dr. Đuro Velčić, Izvještaj, n.dj.).

⁴⁰¹ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 408; AVII, Njemački arhiv, k. 74, f. 3/41.

⁴⁰² AVII, Njemački arhiv, k. 74, f. 3/41; ZDNOR, V., 26, str. 482-487.

⁴⁰³ Dobivši točne podatke, njemačke su snage lako pronašle bolnicu u Krakaru (Drežnica). Bolničko je osoblje ipak uspjelo spasiti ranjenike i osigurati njihovo prebacivanje u korpusnu bolnicu br. 17. Ta se bolnica, međutim, nalazila u Begovom Razdolju i Mrkoplju koji su upravo tada bili izloženi napadima njemačkog zrakoplovstva. Zbog toga je bio izgrađen novi bolnički kompleks na Milanovom vrhu u kotaru Čabar (A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 250-251; ZDNOR, V., 26, str. 482; ZDNOR, V., 27, str. 237).

⁴⁰⁴ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 98-100.

⁴⁰⁵ Isto, str. 101-105.

svih jedinica NOVH na području Zapadne Hrvatske. Zato je bilo neophodno uspostaviti jedinstveno zapovjedništvo koje će planirati i sinkronizirati aktivnosti snaga NOVH u Lici, Gorskom kotaru, Kvarnerskom primorju i Istri.⁴⁰⁶

Zamisao o stvaranju jedinstvenoga zapovjedništva, nastala još u rujnu 1943. godine, ostvarena je tek početkom 1944. godine. Naime, 30. siječnja 1944. GŠ NOV i POH je osnovao Štab 11. korpusa NOVJ pod čije je zapovjedništvo stavljena 13. primorsko-goranska, novoformirana 35. lička divizija⁴⁰⁷ i bataljuni Operativnog štaba za Istru. Za zapovjednika 11. korpusa postavljen je Pavle Jakšić (u travnju ga je zamijenio Milan Šakić Mićun), za komesara Artur Turkulin, za načelnika stožera Stanko Perhvac, za njegovoga pomoćnika Milić Dejanović, a za operativnoga oficira Stevan Opsenica.⁴⁰⁸ Time je područje Like, Gorskog kotara, Kvarnerskog primorja i Istre bilo organizirano kao jedinstvena korpusna oblast na kojoj su operativne jedinice, organi vojno-pozadinske vlasti i vojno-pozadinske ustanove djelovali pod jedinstvenim zapovjedništvom Štaba 11. korpusa.⁴⁰⁹ Osnutkom korpusne oblasti u Zapadnoj je Hrvatskoj bio dovršen proces odvajanja vojne od civilne vlasti, koji je započeo osnivanjem zapovjedništava mjesta i zapovjedništava područja.

Odmah nakon osnutka Štab 11. korpusa je utvrdio osnovni raspored i odredio zadatke podređenim jedinicama. Štab 35. divizije s glavninom snaga u zapadnoj Lici dobio je zadatak da nadzire garnizon u Gospiću⁴¹⁰ i spriječi njegovo povezivanje sa snagama 392. divizije u Otočcu. Štabu 13. divizije je naređeno da 1. i 2. brigadu rasporedi u brinjskome Gornjemu kraju, s tim da dio

⁴⁰⁶ Na tom prostoru jedinice NOVH nisu imale jedinstveno zapovjedništvo. Do pred kraj 1943. godine njima je rukovodio GŠ NOV i POH preko Štaba 13. divizije, a zatim su Štab 13. divizije i Operativni štab za Liku stavljeni pod zapovjedništvo 4. korpusa NOVJ, dok je GŠ NOV i POH zadržao nadležnost nad Operativnim štabom za Istru (P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 36).

⁴⁰⁷ Naredbom od 30. siječnja 1944. bila je formirana 35. divizija (lička) u čiji su sastav uvrštene jedinice Operativnog štaba za Liku kao 1. brigada, zatim 4. brigada 13. divizije kao 2. brigada te Lički partizanski odred, samostalni partizanski bataljon *Plavi Jadran* i Artiljerijski divizion. U operativnom su smislu Štabu 35. divizije bile podčinjene: 3. brigada 13. divizije i 3. brigada 19. divizije. Te su mu brigade, međutim, 15. lipnja 1944. i formacijski pripale, a bataljon *Plavi Jadran* stavljen je pod zapovjedništvo Zadarskog partizanskog odreda (P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 44 i 182; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 181).

⁴⁰⁸ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 408; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 37; *ZDNOR*, V., 23, str. 555.

⁴⁰⁹ Štab 11. korpusa je u svom sastavu imao sljedeće odsjeke: mobilizacijski, saobraćajni, ekonomski, sanitetski, odsjek za zaštitu naroda (OZNA) i vojni sud. Operativne jedinice pod zapovjedništvom Štaba Korpusa imale su 9.860, a vojno-pozadinske vlasti i ustanove 3.500 boraca (P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 38).

⁴¹⁰ Garnizon u Gospiću pripadao je grupaciji ZAPOLI (Zapovjedništvu NDH za područje zapadne Like). U njenom su sastavu bile: 9., 31., 32., 34. i Odbrambena bojna 4. ustaškog sdruga, zatim 2. bojna 15. domobranske pukovnije, jedna bojna 2. oružničkog puka, Željezničarska stražarska bojna, 3. tenkovska satnija Poglavnikove garde i dvije bitnice sa 12 topova i 23 minobacača (P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 47).

njihovih snaga orijentira prema Senju i vrši pritisak na prometnicu Jezerane-Senj-Novu. Snage 1. odreda trebale su vršiti pritisak na sektoru Sušak-Fužine-Crikvenica.⁴¹¹ Operativni štab za Istru dobio je zadatak da ojača svoje jedinice i ometa promet na pravcu Rijeka-Trst.⁴¹²

Zbog organiziranja obrane partizanskoga teritorija u zapadnome dijelu okruga Gorski kotar i izuzetno teških prilika u brinjskome Gornjemu kraju, 13. divizija nije uspjela u potpunosti provesti naredbu Štaba 11. korpusa. U to je vrijeme, naime, GŠ NOV i PO Slovenije zatražio da se 18. divizija vrati na teritorij Slovenije, pa je ona 14. veljače napustila Gorski kotar.⁴¹³ U zapadnome dijelu okruga ostale su samo slabe snage 2. odreda, koje nisu bile u stanju odbiti eventualni jači napad njemačkih snaga iz uporišta u kotarima Kraljevica i Sušak.⁴¹⁴ Stoga je Štab 13. divizije 2. odred ojačao 1. i 4. bataljonom 1. brigade, ali je time oslabio pritisak na prometnicu Jezerane-Senj-Novu.⁴¹⁵ Dok su 2. odred i dijelovi 1. brigade uspješno suzbijali pokušaje njemačkih snaga da iz Primorja prodru na partizanski teritorij u zapadnome dijelu Gorskoga kotara, 2. brigada 13. divizije držala je položaje u brinjskome Gornjemu kraju. Na tom prostoru, koji je opustošen tijekom ofenzivnih operacija njemačkih snaga, održavanje čitave brigade u zimskim je uvjetima postalo nemoguće. Naime, na tom su području njemačke postrojbe spalile sve što se moglo iskoristiti kao sklonište od elementarnih nepogoda, a stanovništvo nije imalo hrane ni za vlastite potrebe. Zbog toga je Štab 13. divizije zatražio od Štaba 11. korpusa dozvolu za prebacivanje 2. brigade u rajon Mrkoplja gdje su uvjeti za boravak i prehranu bili daleko povoljniji. Dobivši odobrenje, 2. je brigada 19. veljače poduzela marš pravcem Tužević-Drežnica-Jasenak-Matić-poljana-Mrkopalj.⁴¹⁶ Usljed iscrpljenosti boraca, strahovite studeni i snježne vijavice, brigada je na dionici Jasenak-Matić-poljana-Mrkopalj pretrpjela velike gubitke. Prema postojećim podacima, smrзло se i umrlo oko 40 boraca, a oko 200 je dobilo smrztine koje su ostavile trajne posljedice.⁴¹⁷

Tijekom veljače i ožujka u Gorskome kotaru i Kvarnerskome primorju nije bilo okršaja većih razmjera. Visoki je snijeg, naime, onemogućavao pokrete

⁴¹¹ Isto, str. 43.

⁴¹² Isto, str. 46.

⁴¹³ *ZDNOR*, VI., 11, str. 65 i 175.

⁴¹⁴ Na moguće je napade ukazao prodor slabijih njemačkih snaga prema Mrzlim Vodicama koji je 2. odred uspio spriječiti (*ZDNOR*, V., 25, str. 33-35).

⁴¹⁵ S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 146.

⁴¹⁶ U mojim radovima iz 1974. i 1977.-1978. godine pogrešno je datiran marš 2. brigade od Tuževića do Mrkoplja. Usporedi: A. GIRON, *Četrnaesta*, n.dj., str. 37; isti, *Četrnaesta narodnooslobodilačka brigada Hrvatske*, Rijeka 1977., str. 18; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 405.

⁴¹⁷ Detaljnije u: Ivan CUCULIĆ, Bjelolasički marš 2. brigade 13. primorsko-goranske divizije NOVH (19-20. II 1944), *Historija* 2, Rijeka 1979., str. 79-117; isti, *Marš 2. brigade 13. primorsko-goranske divizije NOVH (19.-20. veljače 1944.)*, Rijeka 1980., str. 4-64.

jedinica, a 13. divizija nije imala dovoljno snaga za poduzimanje akcija većih razmjera. Naime, njena se 3. brigada nalazila u Lici pod operativnim zapovjedništvom Štaba 35. divizije, a 2. je brigada, nakon tragičnoga marša, upućena na odmor i popunu. Prvi je odred ostao na sektoru Ogulina, a preostale snage: 1. brigada, 1. bataljon 2. brigade i 2. odred uspostavili su polukružnu obrambenu crtu koja se protezala od brinjskoga Gornjega kraja preko planinskih sela kotara Senj i Novi do međa kotara Fužine prema crikveničkome, kraljevičkome i sušačkome kotaru. S takvim rasporedom jedinica Štab 13. divizije nije mogao odvojiti dio snaga za eventualni napad na uporišta 392. divizije.

Teškoće su, međutim, imali i stožeri njemačkih snaga stacionirani na području Zapadne Hrvatske. Zapovjedništvo Operativne zone *Jadransko primorje* nakon odlaska 162. turkestanske divizije raspolagalo je tek neznatnim snagama, pa je, bez obzira na stajalište generala L. Kiiblera o nepoželjnosti savezničkih jedinica na njemačkome pothvatnome području, bilo prinuđeno koristiti četničke formacije i ustaške postrojbe. Stožer 15. planinskoga korpusa je nakon odlaska 114. lovačke divizije morao svoju 392. diviziju razvući na širokom prostoru od sjeverozapadne Like i Ogulina do Senja i Novoga, pa ona nije mogla odvojiti snage kojima bi ozbiljnije ugrozila obranu 13. divizije. Ona je tek sredinom travnja, u sklopu operacija na području Gacke doline, uspjela potisnuti 13. diviziju iz Drežničke kotline i uspostaviti garnizon u Drežnici. Taj je garnizon, uz onaj u Bosiljevu, predstavljao ozbiljnu prepreku sigurnoj vezi između partizanskoga teritorija u Gorskom kotaru i Karlovačkoga područja. Za Štab 13. divizije ona je bila od izuzetnog značaja jer je dovozom namirnica s Karlovačkoga područja rješavao pitanje prehrane svojih snaga. Međutim, napad na Bosiljevo poduzet krajem travnja i napad na Drežnicu pripreman početkom svibnja nisu dali rezultata.⁴¹⁸ Nakon tih neuspjeha, Štab 13. divizije morao je pregrupirati svoje snage. Naime, u Drežničkoj kotlini i Gornjemu kraju ostavio je samo 1. odred. Glavninu svojih snaga, tj. čitavu 1. i 2. brigadu, orijentirao je prema Karlovačkome području iz dva osnovna razloga: tako je, naime, riješio pitanje prehrane glavnine svojih snaga, a one su napadima na prostoru Karlovac-Ogulin pružale indirektnu pomoć jedinicama NOV na Kor-dunu, Baniji i Cazinskoj krajini, gdje je bila u tijeku njemačka operacija *Šah*.^{*19}

⁴¹⁸ Napad na Bosiljevo naredio je Štab 11. korpusa radi pritiska na 392. diviziju koja je na području Like krenula u realizaciju prve faze operacije *Morgenstern (Jutarnja zvijezda)*. Odustajanje od napada na Drežnicu P. Kleut pripisuje krivoj procjeni Štaba 13. divizije. Međutim, u historijatu 392. legionarske divizije stoji daje posada u Drežnici dobila pojačanje, jer je izvidanjem iz zraka otkrivena koncentracija snaga 13. divizije (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 409; AVII, NAV-N-T-314-F-565; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 105-107; *ZDNOR*, V., 26, str. 496-497 i 642-647; *ZDNOR*, V., 27, str. 328).

⁴¹⁹ Operacija je bila provedena u razdoblju od 22. do 30. svibnja 1944. (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 409; *ZDNOR*, V., 28, str. 245).

Obrana zapadnoga dijela Gorskoga kotara bila je povjerena 2. odred. Njegove su snage, međutim, bile preslabe za poduzimanje akcija na njemačke posade, pa su se u Kvarnerskome primorju počele širiti glasine o uništenju partizanskih snaga. Zbog toga je Štab 13. divizije uputio na Krk udarnu grupu svoje

1. brigade. Ona je početkom svibnja izvela nekoliko smionih akcija koje, istina, nisu bile od osobitog vojnog značaja, ali su imale veliki politički učinak.⁴²⁰ Bio je to, uostalom, početak pravoga partizanskoga ratovanja na tom najvećem kvarnerskome otoku, koji je u planovima Mornarice NOVJ predstavljao značajan punkt za uspostavljanje pomorske veze između VŠ NOV i POJ na Visu i snaga 11. korpusa u Zapadnoj Hrvatskoj.

1.5.3. Njemački plan obrane kvarnerskoga pomorskoga prostora i sukobi na moru

Prodor snaga njemačkog 15. planinskog korpusa u Senj prisilio je II. POS na povlačenje s matičnoga područja. Dominacija njemačkih mornaričkih snaga na pomorskome prostoru Kvarnera ostvarena je, dakle, zahvaljujući uspjehu kopnenih postrojbi. Drugi je POS, međutim, ipak ostao prisutan i povezan s matičnim područjem.

Naime, nakon prelaska na Dugi otok, Štab II. POS-a je dobio nove zadatke. Prema naredbi Štaba Mornarice NOVJ od 22. siječnja 1944., on je privremeno trebao djelovati na pomorskom prostoru sjeverozapadno od crte Brbinj na Dugom otoku, sjeverozapadni rt otoka Ugljana do bivše južne međe svoga matičnoga područja i flotilom svojih patrolnih čamaca ometati pomorski promet na rutama Rijeka-Zadar i Pula-Zadar. Osim toga, Štabu II. POS-a je naređeno da organizira obavještajnu službu i uspostavi vezu s matičnim područjem.⁴²¹

Tijekom siječnja i veljače Štab II. POS-a je radio na uspostavljanju i organiziranju mornaričke obavještajne službe na kvarnerskim otocima. Budući da njemačke snage još uvijek nisu držale Pag i Rab, u siječnju su na te otoke, zajedno s članovima Komande mjesta Novalja i Komande mjesta Rab, bili prevezeni i obavještajci II. POS-a. U veljači je na Rab prebačena i grupa britanskih obavještajaca opremljena radiostanicom.⁴²² Kada su, u okviru ofenzive 15. planinskoga korpusa na partizanski teritorij u Lici i Gorskome kotaru, Rab zaposjeli dijelovi 392. divizije, centar obavještajne službe II. POS-a se s britanskim obavještajcima prebacio na otok Krk.⁴²³

⁴²⁰ *Primorski vjesnik*, br. 124 od 11. V. 1944.; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 164.

⁴²¹ A. GIRON, *Drugi POS*, n.dj., str. 249; K. PRIBILOVIĆ, *Povlačenje jedinica Drugog*, n.dj., str. 54; *ZDNOR*, VIII., 1, str. 493-494 i 526; *ZDNOR*, VIII., 2, str. 16.

⁴²² A. GIRON, *Drugi POS*, n.dj., str. 249.

⁴²³ Isto, str. 250.

U isto je vrijeme flotila II. POS-a vršila nadzor pomorskih pravaca Rijeka-Zadar i Pula-Zadar, pa su već 24. siječnja kod Oliba patrolni čamci PC-1 i PČ-3 presreli naoružani tegljač *Constante* i prisilili njegovu posadu na predaju.⁴²⁴ Krajem veljače patrolni su čamci PC-2 i PC-3 kod uvale Jakišnice na Pagu presreli i zarobili njemačke motorne jedrenjake *Heraelis* i *Maria José*, koji su prevozili trupe iz Pule za Zadar.⁴²⁵

Pojava i akcije flotile II. POS-a u vodama Oliba i Paga ukazali su Admiralu Jadrana na potrebu uspostavljanja efikasnije obrane Kvarnera. Stoga je izrađen plan kojim je predviđeno zatvaranje svih pomorskih prilaza Kvarneriću i Kvarneru uspostavljanjem obrambene crte na potezu Karlobag-Pag-Lošinj-Pula. S ostvarenjem plana započelo se već u ožujku 1944. godine. Naime, kopnene su snage 3. ožujka zaposjele Pag, 21. ožujka otok Rab, a mornaričke su jedinice izvršile polaganje dubinskih mina u tjesnacima Vela i Mala vrata te pred ulazima u luke: Sušak, Rijeka i Trst. Istovremeno su izvršene pripreme za razaranje gatova i lučkih postrojenja u tim pristaništima.⁴²⁶ Dakako, čitav taj sustav protudesantne obrane nije stvaran radi obrane od partizanskih mornaričkih snaga, već zbog moguće invazije anglo-američkih trupa. Međutim, zatvaranje prilaza pomorskom prostoru Kvarnerića i Kvarnera stvorilo je ozbiljne teškoće nastojanju II. POS-a da uspostavi sigurne pomorske veze s matičnim područjem.

Naime, zatvaranje prilaza kvarnerskome pomorskome prostoru miniranjem tjesnaca i postavljanjem obalnih bitnica na Pagu, Rabu i Lošinju bilo je osigurano patroliranjem raspoloživih ratnih brodova. Za borbu pak s partizanskim mornaričkim snagama korišteni su naoružani čamci, tzv. *Obalni lovci (Küstenjäger)*, i posebno opremljeni motorni jedrenjaci sa skrivenim naoružanjem nazvani *Sipe (Tintenfisch)*.⁴²⁷ Međutim, patroliranje tih protupartizanskih brodova nije dalo nikakvih rezultata jer su zapovjednici partizanskih patrolnih čamaca iskustvom i poznavanjem pomorskog prostora nadmašivali njemačke zapovjednike. Tako je u uvali Lučina na Olibu flotila II. POS-a uhvatila u klopku i zarobila jedan od *Obalnih lovaca*.⁴²⁸ Brod *Sipa* pod imenom *Bianca Stella* zarobljen

⁴²⁴ Tegljač se nasukao kod rta Ploče na južnom dijelu Oliba. Brod je uništen, a 14 mornara je zarobljeno (A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 250).

⁴²⁵ U okršaju su njemački motorni jedrenjaci bili toliko oštećeni da im je prijetilo potonuće. Nasukani su kod Novalje, a 98 je njemačkih vojnika zarobljeno (A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 250; ZDNOR, VIII., 2, str. 53 i 64-67).

⁴²⁶ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 57.

⁴²⁷ Za opremanje brodova *Sipa* bili su predviđeni čvrsti motorni jedrenjaci nosivosti 150 do 200 tona, naoružani do granica stabiliteta. Predviđalo se opremanje šest takvih brodova podijeljenih u tri grupe. Prva je grupa trebala operirati u akvatoriju sjevernodalmatinskih otoka (S. RUŽIĆ, Flotila Drugog, n.dj., str. 25).

⁴²⁸ Čamac je zarobljen 10. ožujka i upućen na Vis gdje je uvršten u flotilu Mornarice NOVJ s oznakom NB-15 (A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 250; AVII, kut. 2023, reg. br. 1/1-7, kut. 2064, reg. br. 26/1-6; ZDNOR, VIII., 2, str. 158-160).

je na vezu u uvali Sv. Nikola na Olibu.⁴²⁹ Ti su gubici bili očit pokazatelj da su rute Rijeka-Zadar i Pula-Zadar nesigurne, pa ih je njemačko zapovjedništvo nastojalo osigurati uništenjem baza partizanske mornarice. Tijekom svibnja njemačke su pomorske i kopnene snage pod šiframa *Vikinger* i *Hanstand-Feuerzange* poduzele desantne operacije na srednjodalmatinske i sjevernodalmatinske otoke. U tim su operacijama bili, međutim, ostvareni zaista skromni rezultati: uništena je radiostanica III. POS-a, zaplijenjeno je pet gajeta s namirnicama i zarobljen je patrolni čamac PC-76.⁴³⁰ Zarobljavanje patrolnoga čamca bio je ujedno i najteži gubitak koji je pretrpjela Mornarica NOVJ. PC-76 se, naime, početkom travnja probio u kvarnerski pomorski prostor da bi ispitao mogućnost uspostavljanja veza II. POS-a s matičnim područjem. Nakon dužega zadržavanja na Krku, gdje je utvrđen način održavanja stalne veze, prijevoza materijala za 11. korpus i prebacivanja dobrovoljaca u mornaričke jedinice, PČ-76 je, zanemarujući mjere opreza, uplovio u olipsku luku koju su zaposjele njemačke trupe.⁴³¹ Stab II. POS-a je tako ostao bez informacija o prilikama u Kvarnerskom primorju i mogućnostima održavanja veza s otokom Krkom.

Njemačke trupe koje su sudjelovale u desantnim operacijama, nisu uspostavile stalne posade. Bilo je to, naime, nesvršishodno jer s raspoloživim snagama nisu bile u mogućnosti nadzirati sve otoke, otočiće i uvale pogodne za baziranje partizanskih naoružanih čamaca. Osim toga, duže zadržavanje trupa na zaposjednutom otočju, bez potpore jakih mornaričkih jedinica, otvaralo je mogućnost partizanskim pomorskim snagama da posade na pojedinim otocima blokiraju i unište. Procjenjujući daje duže zadržavanje trupa razasutih po brojnim otocima nesvršishodno i rizično, njemačko je zapovjedništvo početkom lipnja počelo povlačiti svoje snage na kopno.⁴³²

Nakon povlačenja dijelova 392. i 264. divizije, stožeri i flotile III. i II. POS-a ponovno su uspostavili svoje baze na srednjodalmatinskim i sjevernodalmatinskim otocima. Drugi POS je tako opet dobio mogućnost da uspostavi vezu s kvarnerskim otocima i ometa odvijanje pomorskoga prometa na relacijama Pula-Zadar i Rijeka-Zadar. Njemačke okupacijske snage u Istri i Kvarnerskome primorju stoga su se morale oslanjati na kopnene veze duž obalnoga pojasa i pravce koji vode u unutrašnjost.

⁴²⁹ Zarobljen je 27. travnja i upućen na Vis gdje je uvršten u flotilu Mornarice NOVJ s oznakom NB-11 *Crvena zvijezda* (A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 250; S. RUŽIĆ, Flotila Drugog, n.dj., str. 25).

⁴³⁰ A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 250.

⁴³¹ U vatri koju su na čamac otvorile njemačke trupe, poginuo je zamjenik komesara II. POS-a Vlado Bagat (A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 250; Orfeo TIČAC, *Veze s Krkom i Unijama*, *Zbornik Drugog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ*, Rijeka 1975., str. 99-100).

⁴³² A. GIRON, Drugi POS, n.dj., str. 250; *ZDNOR*, VIII., 2, str. 435 i 643-645.

1.5.4. Planovi i aktivnost 97. korpusa i Operativnoga štaba NOVH za Istru u prvoj polovici 1944. godine

U prvoj polovici 1944. godine Istra postaje poprištem intenzivnih vojnih operacija koje su njemačkom 97. korpusu nametnule snage Operativnoga štaba za Istru. Slijedeći, naime, naputke Štaba 11. korpusa, Operativni je štab za Istru radio na jačanju svojih jedinica, podizanju njihove borbene vrijednosti i stvaranju uvjeta za njihovu opskrbu i efikasno djelovanje. Već sredinom siječnja on je raspolagao s četiri teritorijalna bataljuna kojima pokriva svoje čitavo operativno područje. Međutim, prema naredbi Štaba 11. korpusa, najjače je snage držao na području sjeveroistočne Istre radi pritiska na prometne pravce Rijeka-Trst i Rijeka-Ljubljana. Naime, 1. je bataljon operirao u južnoj i zapadnoj Istri, 2. bataljon u srednjoj i istočnoj Istri, aktivnost 3. bataljona s bazom u kotaru Kras usmjeravana je prema sjeverozapadnom dijelu Istre, a najjači i najiskusniji 4. bataljon napadao je ceste preko Učke i prometnicu Rijeka-Trst. Do početka veljače istarski su partizanski bataljuni izvršili 25 značajnijih napadačkih akcija na njemačke posade i važnije prometne pravce.⁴³³

Aktivnost istarskih bataljuna, posebno njihov pritisak na strategijski važne prometnice: Rijeka-Trst, Rijeka-Ljubljana i Rijeka-Pula, uznemirila je generala Kiiblera. Zato je on u razdoblju od 1. do 2. veljače sa snagama od 600 vojnika pokušao razbiti partizanske snage u rajonu Čićarije. Međutim, ofenziva nije imala vojničkoga uspjeha.⁴³⁴ Naime, dok su njemačke jedinice krstarile prostorom oko Velih i Malih Muna tražeći partizanske snage, 4. se bataljon prebacio na slovenski teritorij i napao njemačku posadu u Jelšanama.⁴³⁵ Budući da nisu ostvarile očekivani vojni uspjeh, njemačke su trupe primjenom represivnih mjera nad civilnim stanovništvom nastojale uništiti bazu NOP-a.⁴³⁶

Za poduzimanje operacija većih razmjera na tom području njemački 97. korpus nije imao dovoljno snaga. Njemačke jedinice koje su osiguravale Stožer Admirala Jadrana, Joachima Lietzmana, bile su preslabe za bilo kakve ofenzivne akcije.⁴³⁷ Zato su na to područje dovedene četničke formacije koje su angažirane na zaštiti ceste preko Učke, obalnoga puta Rijeka-Pula i željezničke

⁴³³ D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 82-84 i 86-87.

⁴³⁴ Njemačke su trupe, naime, razbile samo jedan vod 15. partizanske čete u logoru kod Muna (*ZDNOR*, V., 24, str. 459; MGR, zbirka F, sig. F3/44).

⁴³⁵ *ZDNOR*, V., 24, str. 454-459.

⁴³⁶ Iz sela Vele Mune, Male Mune i Zejane uhićeno je 118 muškaraca u dobi od 18 do 50 godina (A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 19).

⁴³⁷ Njemački je Admiral Jadrana 26. siječnja 1944. svoj štab smjestio u Voloskom kod Opatije. U to je vrijeme raspolagao sa samo 280 mornara i vojnika (A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 19).

pruge Rijeka-Trst i Rijeka-Ljubljana.⁴³⁸ Za osiguranje cestovnih pravaca Rijeka-Trst i Rijeka-Ljubljana korištene su novoformirane fašističke jedinice teritorijalne obrane (Milizia difesa territoriale - MDT).⁴³⁹ Međutim, s tim jedinicama slabe borbene vrijednosti zapovjedništvo 97. korpusa nije moglo poduzimati napadačke akcije. One su uglavnom vršile policijski nadzor, hapsile stanovnike osumnjičene za suradnju s NOP-om, pljačkajući pritom njihovu pokretnu imovinu.⁴⁴⁰

Našavši se u takvim prilikama, general Kübler je krajem veljače 1944. godine izdao povjerljivu naredbu s kojom je morao biti upoznat zapovjedni kadar njemačkih postrojbi i jedinica RSI do razine zapovjednika čete.⁴⁴¹

U prvoj je točki naredbe objavio podatke o rezultatima okršaja njemačkih i partizanskih snaga tijekom siječnja i veljače 1944. godine. Naveo je, naime, da su u tom razdoblju snage Operativnoga štaba za Istru izvršile 181 napad na postrojbe Wehrmachta u kojem su bila ubijena ili ranjena 503 njemačka vojnika. Istovremeno su u 125 diverzija uništili 22 mosta i 68 vozila. Na temelju tih podataka Kübler zaključuje da se u Istri vrše pripreme za opći ustanak i iskrcavanje anglo-američkih snaga. Procijenivši da su partizanske snage brojčano nadmoćne, on podređenim zapovjednicima naređuje da u borbi ne biraju sredstva kojima će ostvariti postavljene ciljeve. Sredstva pak koja trebaju primjenjivati taksativno navodi u *10 zapovijedi*. To su: napadačke akcije, strijeljanje ili vješanje zarobljenih partizana na licu mjesta, strijeljanje njihovih suradnika kao i onih koji odbiju odati partizanska skrovišta, kolektivne mjere odmazde protiv stanovnika i uništavanje čitavih naselja koja pomažu partizane.⁴⁴²

Dok je zapovjednik 97. korpusa pripremao podređene zapovjednike i postrojbe za obračun s istarskim partizanskim snagama, Operativni je štab za Istru nastojao ojačati i organizirati svoje snage. U veljači je postojeće punktove reorganizirao u vojno-pozadinske stanice koje su djelovale pod zapovjedništvom triju područnih komanda: Buzet, Pazin i Pula.⁴⁴³ Time je formiran sustav vojno-pozadinske vlasti usklađen s postojećom teritorijalno-upravnom podjelom Istre. Novouspostavljenim je organima vojno-pozadinske vlasti stavljeno u zadatak: novačenje, održavanje veza, opskrba jedinica u suradnji s NOO-ima,

⁴³⁸ Četničke su posade bile uspostavljene u Lovranu, na Učki, u Jurdanima i Postojni (B. LATAS, Četnici iz Like, n.dj., str. 208).

⁴³⁹ Druga četa MDT-a stacionirana je u Rupi, na raskršću cesta Rijeka-Trst i Rijeka-Ljubljana, a 3. četa u Jurdanima. U travnju su uspostavljene fašističke i karabinjerske posade u Mošćeničkoj Dragi i Mošćenicama (A. GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog rata, n.dj., str. 20; HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, Zk 25512).

⁴⁴⁰ A. GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog rata, n.dj., str. 19-20.

⁴⁴¹ Korpusna naredba 9, br. pov. 1762/44 od 24. veljače 1944., DAR, JU-6, kut. 2222.

⁴⁴² Isto.

⁴⁴³ D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 156.

organiziranje seoskih straža i uspostavljanje vojnog suda pri središnjem zapovjedništvu vojno-pozadinskih stanica.⁴⁴⁴ Istovremeno je bila organizirana teritorijalna sanitetska služba. Naime, čitavo je područje Istre bilo podijeljeno na tri sanitetska sektora. Prvi je obuhvaćao područje Čićarije, drugi područje istočno od pruge Pazin-Pula, a treći područje zapadne Istre.⁴⁴⁵ Na svim su sektorima bile uspostavljene relejne sanitetske stanice⁴⁴⁶ koje su bile zadužene za transportiranje ranjenika do središnje bolnice na Trsteniku.⁴⁴⁷

Vojno-teritorijalno organiziranje Istre, dolazak novih boraca i porast borbene vrijednosti teritorijalnih bataljuna otvarali su mogućnost formiranja jačih operativnih jedinica. Pripreme su izvršene početkom veljače osnivanjem udarnih bataljuna. Naime, 10. veljače osnovan je 1. udarni bataljon koji je upućen na područje srednje i južne Istre,⁴⁴⁸ a 18. veljače i 2. udarni bataljon koji je operirao u sjeveroistočnom dijelu poluotoka.⁴⁴⁹

Osnivanjem udarnih bataljuna Operativni je štab za Istru potaknuo živu napadačku aktivnost na čitavome operativnome području. Naime, tijekom veljače i ožujka 1. je udarni bataljon izvršio četiri napadačke akcije na sektoru Boljuna, Škropeta i Trviža. Drugi je udarni bataljon izvršio 17 napadačkih akcija, od kojih je 10 bilo izvedeno na prometnici Rijeka-Trst. Prvi je bataljon izvršio devet napadačkih akcija u blizini Rovinja, Bala, Kanfanara, Pule, Marcane i Žminja. Jedinice 2. bataljuna izvršile su također devet akcija na području Pićna, Vranića, Cerovlja, Heka i Gradinja, dok je 3. bataljon izvršio dvije diverzije na pruzi kod Buzeta i Roča.⁴⁵⁰ Pristizanje novih boraca u istom se razdoblju toliko povećalo da ih istarske jedinice više nisu mogle primiti u svoje redove.⁴⁵¹ Tako je oko 2.000 dobrovoljaca bilo upućeno u Gorski kotar gdje su uvršteni u

⁴⁴⁴ Isto, str. 156-158.

⁴⁴⁵ Čiro RANER, Sjećanje na sudjelovanje u NOP-u u Istri 1943-1945., *PM 14*, Pazin 1985., str. 83; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 167.

⁴⁴⁶ Organizacija relejnih stanica na području 1. sanitetskog sektora dovršena je u ožujku, na području 2. sektora u svibnju, a 3. sektora u lipnju 1944. (Č. RANER, Sjećanja, n.dj., str. 83; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 167; G. SCOTTI - L. GIURICIN, *Crvena zvijezda*, n.dj., str. 59-60 i 71).

⁴⁴⁷ U početku je središnja bolnica bila smještena u zdanju granične stražarnice na Trsteniku, zatim je bila izgrađena baraka kod Skurine, sjeverno od Trstenika, a potom je prebačena u Sušicu, istočno od Trstenika (Č. RANER, Sjećanja, n.dj., str. 83; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 169).

⁴⁴⁸ U sastav 1. udarnog bataljuna uvrštena je po jedna četa iz 1., 2. i 3. bataljuna (D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 88).

⁴⁴⁹ U sastav 2. udarnog bataljuna ušao je dotadašnji 4. bataljon ojačan dijelovima 1. bataljuna (D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 89).

⁴⁵⁰ Isto, str. 91-94.

⁴⁵¹ Od kraja veljače do kraja travnja u istarske je jedinice uvršteno 1.230 novih boraca. Limitirajući činitelj daljnjeg brojčanog rasta bilo je naoružanje (D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 91 i 114).

sastav 13. i 35. divizije.⁴⁵² Razloge za tako masovni odaziv dobrovoljaca treba tražiti u jačanju NOP-a i uspjesima istarskih partizanskih jedinica, ali i u izbjegavanju prisilnoga novačenja koje su početkom ožujka počele provoditi njemačke vlasti u Operativnoj zoni *Jadransko primorje*.⁴⁵³

S obzirom na brojnost i borbenu vrijednost postojećih bataljuna i vojno-teritorijalnu organiziranost, Operativni je štab za Istru, uz odobrenje Štaba 11. korpusa, odlučio obnoviti istarske brigade i odrede. Uostalom, osnivanje većih jedinica postalo je nužnost, jer je Operativni štab sve teže uspijevao koordinirati akcije bataljuna i brojnih samostalnih partizanskih četa.⁴⁵⁴

Nakon izvršenih priprema na Učki, 1. travnja 1944. bila je ponovno formirana 1. istarska brigada *Vladimir Gortan* i 1. partizanski odred *Učka*.⁴⁵⁵ Novoformirane su jedinice odmah poduzele napadačke akcije. Naime, istoga je dana 1. odred *Učka* izvršio dvije diverzije na pruzi Lupoglav-Cerovlje, a 4. je travnja minirao prugu Cerovlje-Pazin.⁴⁵⁶ Sljedećeg su dana jedinice 1. brigade napale fašističku posadu u Lupoglavu i minirale prugu Lupoglav-Buzet.⁴⁵⁷

Tijekom travnja su 1. brigada i 1. odred izveli brojne akcije na prometnici Rijeka-Trst. Te jedinice nisu više napadale samo iz zasljeđe, nego su izvodile složene vojne operacije kojima su ugrozile opstanak njemačkih i fašističkih posada u Šapjanama i Rupi.⁴⁵⁸ Njemačke, fašističke, karabinjerske posade i četničke formacije nisu više bile u stanju kontrolirati prometnice i teritorij na području sjeveroistočne Istre, a svaki njihov pokušaj da izlaskom iz uporišta uspostave kontrolu nad terenom, bio je osuđen na neuspjeh. Naime, pokušaj njemačke grupacije od 200 vojnika da prođe u sela Mune i Zejane spriječio je 2. udarni bataljon 1. brigade.⁴⁵⁹ Samo nekoliko dana kasnije, tj. 15. travnja, 1. brigada i 1. odred izvršili su istovremeni napad na snage koje su štitile prometnicu Rijeka-Trst, a koje su bile smještene u garnizonima: Mučići, Šapjane, Rupa i Jurdani.⁴⁶⁰

⁴⁵² U dugoj polovici ožujka u Gorski je kotar prebačeno 2.000 dobrovoljaca. Početkom travnja, međutim, Štab 13. divizije traži da se iz Istre više ne upućuju dobrovoljci, jer je nakon popune jedinica ostalo oko 1.000 Istrana koji se upućuju u Liku s obzirom da im se u Gorskom kotaru ne može osigurati prehrana (P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 120; G. SCOTTI - L. GIURICIN, *Crvena zvijezda*, n.dj., str. 49-50).

⁴⁵³ G. SCOTTI - L. GIURICIN, *Crvena zvijezda*, n.dj., str. 39.

⁴⁵⁴ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 121.

⁴⁵⁵ U sastav 1. brigade uvršteni su: 1. i 2. udarni te 3. bataljon, a u sastav 1. odreda: 2. i dio 3. bataljona te 9. (lovranska), 15. (munska) i 16. (kastavska) četa (*ZDNOR*, V., 26, str. 155-160; *ZDNOR*, V., 27, str. 504).

⁴⁵⁶ D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 113.

⁴⁵⁷ Brigada nije uspjela zauzeti Lupoglav jer je napadnutoj posadi pristiglo pojačanje iz Pazina (D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 102-103).

⁴⁵⁸ A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 20.

⁴⁵⁹ Isto.

⁴⁶⁰ U tim je napadima bilo izbačeno iz stroja 80 njemačkih vojnika (A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 20).

Ostvarenu nadmoć i inicijativu na tom prostoru Operativni štab za Istru nije ispuštao iz ruku. Naime, u razdoblju od 15. do 30. travnja 1. brigada i 1. odred izvršili su 17 diverzija i napada na prometnom pravcu Rijeka-Trst.⁴⁶¹ Stožer 97. korpusa nije, međutim, mogao ojačati posade na tom području dovlačenjem snaga iz drugih dijelova Istre, jer su se i one nalazile pod pritiskom partizanskih snaga. Naime, u južnoj su Istri operirala dva parizanska bataljuna kojima se pridružio i novoformirani talijanski bataljon *Pino Budicin*.⁴⁶² Od tih je snaga 15. travnja formiran 2. puljski partizanski odred, koji je do kraja mjeseca izvršio desetak prepada i diverzija na pruzi Bale-Vodnjan.⁴⁶³ Štoviše, partizanske su se snage aktivirale i na području sjeverozapadne Istre. One su u prvoj polovici svibnja napale kamenolom u Canegri i fašističku stražu u Grožnjanu.⁴⁶⁴

Aktivnošću svojih snaga na čitavome poluotoku Operativni je štab za Istru osigurao nadmoć svojim snagama u strateški najznačajnijem dijelu Istre. One su, naime, uspostavile kontrolu nad tim područjem, čime su dovele u pitanje odvijanje prometa na pravcu Rijeka-Trst. Područje sjeveroistočne Istre, izuzimajući njemačke i fašističke garnizone, postalo je faktički partizanski teritorij. To je pak omogućavalo održavanje sigurnih veza s Kastavštinom, a preko nje s Kvarnerskim primorjem i partizanskim teritorijem u Gorskom kotaru. Istarske su jedinice tako osigurale sigurno izvlačenje u slučaju da njemačko zapovjedništvo ponovno pokuša provesti operaciju opkoljavanja po uzoru na ofenzivu *Istrien*. Time je faktički bio anuliran uspjeh koji je njemačko zapovjedništvo ostvarilo u listopadu 1943. godine.

Pitanje kontrole nad područjem sjeveroistočne Istre, posebno nad onim dijelom kojim su prolazile prometnice Rijeka-Trst i Rijeka-Ljubljana, postalo je sredinom 1944. godine pitanje od izuzetne važnosti, ne samo za NOP na tom području nego i za NOP Istre u cjelini. Stoga je Operativni štab za Istru, svjestan svoje greške iz 1943. godine, na tom području držao svoje najjače snage: 1. brigadu i 1. odred.

Značaj toga prostora uočavao je i Stožer 97. korpusa, pa je vršio pripreme za odlučujući obračun s istarskim partizanskim jedinicama u sjeveroistočnoj dijelu Istre. Naime, tijekom travnja je u sastav 97. korpusa uvrštena pričuvna

⁴⁶¹ D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 104-105 i

113-114.

⁴⁶² Talijanski je bataljun formiran 4. travnja 1944. u n.dj., str. 110; G. SCOTTI - L. GIURICIN, *Crvena*

blizini Rovinja (D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, *zvijezda*, n.dj., str. 50-54).

⁴⁶³ D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 112-113; n.dj., str. 61-65.

G. SCOTTI - L. GIURICIN, *Crvena zvijezda*,

⁴⁶⁴ Na području sjeverozapadne Istre 18. siječnja 1944. bila je formirana 14. partizanska četa (buj-ska), ali je ubrzo rasformirana. Prema nekim je vrelima te akcije izvela omladinska borbena grupa organizirana u okviru NOP-a, a prema navodima talijanskih povjesničara GAP Muggia-Trieste. Usporedi: A. GIRON, Neki problemi razvoja NOP-a, n.dj., str. 14 i 18; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 85; P. SEMA, A. SALA, M. BIBALO, *Battaglione Alma Vivoda*, n.dj., str. 38.

188. planinska divizija (Reserve Gebirgs-division) i SS dobrovoljački redarstveni bataljun (Polizei Freiwilliger Batallion Karstwehr) 24. SS divizije kraških lovaca. Organizacija protudesantne obrane Trsta, u koju je bio uključen prostor Ćićarije i Učke, povjerena je pukovniku Carlu Schulzeu. On je pak, u dogovoru s generalom Küblerom, prihvatio zahtjev zapovjednika Službe sigurnosti i policije Operativne zone *Jadransko primorje*, Odila Globotschnika, da trupe pod njegovim zapovjedništvom sudjeluju u policijskim akcijama. O. Globotschnik je u međuvremenu planirao akciju čišćenja prostora istarskoga Krasa koja je trebala započeti 25. travnja.

Za provođenje akcije bili su određeni: 278. puk, 3. puk divizije *Brandenburg*, 137. puk 188. divizije, SS bataljun kraških lovaca, pripadnici SS redarstva iz Rijeke te 2. i 3. četa MDT-a koje su bile pod zapovjedništvom zapovjednika Službe sigurnosti i redarstva.⁴⁶⁵

U ranim su jutarnjim satima 25. travnja 1944. dijelovi 188. divizije i 10. SS policijskog puka iz Rijeke, Pazina, Buzeta i Trsta krenuli prema Ćićariji. Jednom kolonom od 1.000 vojnika njemačke su snage iz Pazina i Boruta nastupale prema Učki i Brestu. Druga motorizirana kolona od 30 kamiona prodrla je u sela Brgudac, Račja Vas i Vodice i blokirala prometnice sjeverno od Velog Brguda i Veprinca. Istovremeno su slabije njemačke snage iz Opatije krenule prema Učki. Do 27. travnja njemačke su trupe izvršile potpunu blokadu sektora oko Učke cestama: Vela Učka-Vranje-Brest-Brgudac-Lanišće-Rašpor-Vodice-Mune-Žejane-Veli Brgud-Škrapna-Rukavac-Vedež-Veprinac. Prozevši namjeru njemačkog zapovjedništva, Operativni je štab za Istru već ranije iz sektora Učke i Liburnijskog krasa izvukao glavninu snaga i prebacio je sjeverno od pruge Rijeka-Trst, na prostor Klana-Kastav-Ilirska Bistrica. Njemačke su jedinice uzalud prokrstarile Lisinom, Planikom i Krasom, jer istarskih jedinica na tom prostoru više nije bilo. Pokušaj njemačkih snaga da zatvaranjem pravca Matulji-Mučiči-Ilirska Bistrica onemoguće izvlačenje istarskih partizanskih jedinica uslijedio je prekasno. Jedinice 1. brigade već su bile prešle cestu Postojna-Trst i povukle se u sela pod Nanosom, dok se glavnina odreda *Učka* po bataljunima uspjela prebaciti na područje zapadne i srednje Istre. Shvativši da im je plan okruženja istarskih jedinica propao, njemačke su snage primjenjivale taktiku odmazde, zastrašivanja stanovništva i uništavanja čitavih sela koja su bila oslonac partizanskim jedinicama. Već 27. travnja u Žejanama je bilo strijeljano pet muškaraca, a sljedećeg je dana uhićen 21 stanovnik Velog Brguda. Istog su dana dijelovi 1. brigade s položaja iznad sela Lipe zasuli minobacačkom vatrom njemačku kolonu na prolazu kroz Rupu, nanijevši joj gubitke od

⁴⁶⁵ Detaljnije u: R. KALTENEGGER, *Zona d'operazione Litorale*, n.dj., str. 167-180 i 197-204.

nekoliko mrtvih i ranjenih vojnika. Za odmazdu su 30. travnja njemačke i fašističke jedinice izvršile masakr stanovništva u selu Lipi. Prikupljene su jedinice upale u selo predvođene zapovjednikom 2. čete fašističke Teritorijalne obrane (MDT) Aureliom Pieszom. Slijedili su ih: karabinjeri iz postaje u Rupi, 3. četa MDT-a iz Jurdana, dijelovi 137. puka 188. divizije, dijelovi SS kraškoga dobrovoljačkoga redarstvenoga bataljuna i pripadnici SS redarstva iz Rijeke pod zapovjedništvom Hauptsturmführera Franza Stangla. Te su jedinice opljačkale pokretnu imovinu, čitavo selo spalile, a 262 stanovnika, uglavnom žene, djecu i starace, zatvorile u kuću na kraju sela i pobile mitraljeskim rafalima i ručnim bombama.⁴⁶⁶

U razdoblju od 1. do 5. svibnja njemačke su jedinice palile sela na obroncima Učke, hapsile i odvodile stanovnike u zatvore ili na prisilni rad. U svega pet dana spaljeno je 96 stambenih i 272 gospodarske zgrade, strijeljano je 37 i uhićeno još 36 osoba. Sela: Mala Učka, Potoki i Breza su spaljena, selo Vela Učka raseljeno, a pokretna imovina opljačkana. Sela na Čićariji stradala su 5. svibnja. Stanovništvo Velih Muna je iseljeno, a čitavo selo od 137 kuća i 117 gospodarskih zgrada je spaljeno. Istoga je dana raseljeno i spaljeno selo Male Mune sa 100 stambenih zgrada te selo Žejane u kojem je izgorjelo 86 kuća i 94 gospodarske zgrade. Sljedećeg je dana u Zejanama uništeno sve poljoprivredno oruđe kako bi se spriječio eventualni povratak stanovnika u spaljeno selo.⁴⁶⁷

Ubojstvima, devastacijom čitavih sela, raseljavanjem i uništavanjem sredstava za rad njemačke su snage dovele NOP na području sjeveroistočne Istre u težak položaj. Postupci fašista i njemačke vojske u Lipi i drugim selima djelovali su zaista zastrašujuće. Strah je, međutim, bio samo jedan od faktora koji je utjecao na suradnju stanovništva s partizanskim snagama. NOP je mnogo teže pogodilo raseljavanje, strijeljanje i odvođenje stanovnika u internaciju ili logore. Samo u prvih pet mjeseci 1944. godine bilo je strijeljano ili odvedeno u koncentracijske logore preko 500 ljudi.⁴⁶⁸ U isto su vrijeme raseljena ili spaljena čitava sela. Iz Velih i Malih Muna, Žejana i Vele Učke stanovništvo je prisilno iseljeno, sela Lipa, Lisac, Mala Učka, Breza i Potoki više nisu postojala, spaljen je veliki broj kuća i gospodarskih zgrada u drugim selima, poljopriv-

⁴⁶⁶ Toga je dana u Lipi ubijeno: 58 muškaraca, 128 žena i 76 dječaka i djevojčica u dobi od jedne do 15 godina. Detaljnije u: Antun GIRON, Zločin u Lipi, *LT* 3, Opatija 1978., str. 75-83; isti, Zločin u Lipi 1944. godine, *PM* 7, Pazin 1977., str. 17-25; HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, Zk 25512 i Zk 25543; R. KALTENEGGER, *Zona d'operazione*, n.dj., str. 167-180 i 197-204.

⁴⁶⁷ A. GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog rata, n.dj., str. 22; HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, Zk 25543 i Zk 31627-31672; ZDNOR, V., 27, str. 295. Postupci njemačkih trupa i fašističke milicije u Lipi i ostalim selima Krasa nisu bili čin samovolje, nego dosljedne provedbe Korpusne naredbe br. 9, pov. 1762/44 od 24. veljače 1944., DAR, JU-6, kut. 2222.

⁴⁶⁸ A. GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog rata, n.dj., str. 22.

redno je oruđe uništeno, a pokretna imovina opljačkana.⁴⁶⁹ Teškoće u koje je bio doveden NOP proizlazile su upravo iz prilika u koje je dospjelo područje zahvaćeno njemačkom ofenzivom. Naime, na njemu je praktički bila onemogućena egzistencija stanovništva i drastično smanjen njegov broj. Upravo je to sužavalo bazu NOP-a, umanjilo mogućnosti opskrbe partizanskih jedinica, a time i njihovog zadržavanja na devastiranom prostoru. To je, uostalom, i bio cilj zapovjedništva njemačkog 97. korpusa.

Iako su uvjeti za boravak partizanskih jedinica bili izuzetno nepovoljni zbog teškoća u njihovoj opskrbi i smještaju, Operativni štab za Istru nije mogao dopustiti da strateški važan prostor sjeveroistočne Istre ostane pod punom kontrolom snaga 97. korpusa. Zato je polovicom svibnja na taj prostor ponovno uputio 1. brigadu. Ona je 17. svibnja stigla u slovensko selo Pregarje, sjeverno od ceste Rijeka-Trst, istog dana sišla na prometnicu i napala dvije njemačke motorizirane kolone. Već sljedećeg dana sve su snage iz okolnih garnizona, ojačane trupama iz Trsta, krenule u napad na položaje 1. i 3. bataljona 1. brigade kod Pregarja. Procijenivši da neće moći odbiti napad jakih njemačkih snaga, bataljuni su se povukli i prebacili na područje kotara Kras.⁴⁷⁰ Bio je to dokaz daje 97. korpus prostor sjeveroistočne Istre zaposjeo jakim snagama koje partizanskim jedinicama više neće prepustiti inicijativu.⁴⁷¹ Međutim, taj prostor preko kojega su održavane veze NOP-a Istre s Kvarnerskim primorjem i partizanskim teritorijem u Gorskom kotaru, Operativni štab za Istru nije smio prepustiti apsolutnoj kontroli njemačkih trupa. Procijenivši da s raspoloživim snagama ne može razbiti njemačku obranu u sjeveroistočnoj Istri, Operativni se štab za Istru odlučio na partizansku taktiku borbe s manjim pokretljivijim jedinicama. Zato je na to područje uputio 2., a zatim 3. bataljon 1. brigade i 1. bataljon 1. odreda. Do osnivanja 2. istarske brigade ti su bataljuni ograničili svoju aktivnost na diverzije ili napade iz zasjede na pravcu Rijeka-Trst i cestama koje preko Učke vode u srednju Istru.⁴⁷²

⁴⁶⁹ Tijekom ofenzive strijeljana je ili ubijena 291 osoba, 101 je upućena u koncentracijske logore, a 40 u zatvor ili radni logor. Lipa i još sedam sela spaljeno je ili raseljeno, izgorjelo je 490 stambenih i 527 gospodarskih zgrada, četiri škole i jedna crkva. Opljačkano je 470 ovaca, 64 goveda, 90 svinja, 27 magaraca i mula te dva konja (A. GIRON, *Razvoj narodnooslobodilačkog rata*, n.dj., str. 22; HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, Zk 25512, Zk 31627-31672, Zk 33427-33520, Zk 41478, Zk 43365/1390-2).

⁴⁷⁰ D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 121.

⁴⁷¹ Procijenivši da su njemačke snage u sjeveroistočnoj Istri premoćne, Operativni je štab za Istru naredio bataljunima 1. brigade da svoju aktivnost usmjere prema središnjoj Istri (D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 128-129).

⁴⁷² Isto, str. 128 i 130.

2. PREVLAST KPH U ORGANIMA NOP-a ZAPADNE HRVATSKE I PROBLEM ŠIRENJA BAZE NOP-a U TADAŠNJOJ RIJECI

2.1. NOO-i I POLITIČKE ORGANIZACIJE NOP-a U FUNKCIJI ORIJENTACIJE KPH NA PREUZIMANJE VLASTI I PROVEDBU REVOLUCIONARNIH MIJENA

Vojni uspjesi sila Antifašističke koalicije u drugoj polovici 1943. godine ukazivali su na neminovni slom osovinskoga bloka, a time i njegovoga pokušaja nametanja Novoga poretka. Međutim, namjera Zapadnih saveznika da obnovom Versailleskog sustava bude obuhvaćena i ponovna uspostava Kraljevine Jugoslavije, nije odgovarala ciljevima KPJ. Ona je, naime, zahvaljujući NOP-u kao antifašističkoj i nacionalnooslobodilačkoj borbi, nastojala provesti revolucionarne mijene. Svjesna da se korjenite promjene državnoga i društvenoga uređenja negdašnje jugoslavenske države mogu provesti samo preuzimanjem vlasti, ona to nastoji i ostvariti prije konačne pobjede sila Antifašističke koalicije.

Procjenjujući da su s obzirom na izmijenjeno stajalište prema četnicima i priznavanje NOVJ kao savezničke vojne sile⁴⁷³ sazreli uvjeti za prelazak u sljedeću fazu revolucije, CK KPJ se odlučuje na sazivanje Drugoga zasjedanja AVNOJ-a.

Na Drugome zasjedanju AVNOJ-a održanome u Jajcu 29. i 30. studenoga 1943., prihvaćena je Deklaracija koja je sadržavala odluke o AVNOJ-u kao vr-

⁴⁷³ Detaljnije u: B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 14-23.

hovnome zakonodavnome predstavničkom tijelu Jugoslavije i Nacionalnome komitetu oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) kao privremenome organu izvršne vlasti, o oduzimanju prava zakonite vlade jugoslavenskoj kraljevskoj vladi, o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II. do završetka rata te o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu.⁴⁷⁴

Na Drugome je zasjedanju AVNOJ-a bila, dakle, odvojena vojna od civilne vlasti i političke od upravnih funkcija privremenih organa središnje državne vlasti. Oni su, međutim, bez obzira na njihov stranački sastav, faktički bili pod političkim utjecajem i nadzorom CK KPJ. Taj politički manevar KPJ na razini središnjih organa nove države u nastajanju bit će dosljedno proveden prilikom formiranja organa federalnih jedinica i lokalnih organa uprave na svim razinama.

Budući daje KPJ bila centralizirana čvrsta kadrovska stranka, dakle stranka s relativno malim brojem članova, provedbu kontrole na svim razinama građanske vlasti bilo je moguće ostvariti širenjem osnovice NOP-a koji djeluje pod njenim vodstvom. Stoga će se u razdoblju nakon Drugoga zasjedanja AVNOJ-a odvijati proces transformacije postojećih antifašističkih organizacija u masovne političke organizacije NOP-a. Postojeći će pak NOO-i postupno gubiti svojstvo političkih organa NOP-a i sve više preuzimati funkcije organa civilne vlasti. Ključne će funkcije u antifašističkim organizacijama, dakako, preuzeti komunisti, pa će i masovne političke organizacije i NOO-i faktički postati izvršitelji direktiva rukovodstva KPJ, odnosno KPH na području Hrvatske.

Te opće značajke NOP-a bit će, dakako, prisutne i na području Zapadne Hrvatske. Naime, odvajanje vojne od civilne vlasti tu je provedeno već početkom 1944. godine formiranjem korpusne oblasti pod ingerencijom Štaba 11. korpusa. Međutim, proces odvajanja političkih od upravnih funkcija bit će dugotrajan proces. Štoviše, zbog brojnih specifičnosti koje su odredili geopolitički položaj, povijesno naslijeđe i strateški značaj, taj proces nije mogao biti ravnomjeran na svim područjima Zapadne Hrvatske. Naime, vojne, političke i gospodarske prilike nisu bile istovjetne na teritoriju okruga Gorski kotar, okruga Hrvatsko primorje i oblasti Istra. Stoga će transformacija antifašističkih organizacija i NOO-a u svakoj od tih teritorijalno-upravnih jedinica imati određene specifičnosti.

⁴⁷⁴ Osim tih odluka, Plenum je odao priznanje NOVJ, odobrio odluke i naredbe Izvršnog odbora AVNOJ-a i VŠ NOV i POJ, a Predsjedništvo AVNOJ-a imenovalo je članove NKOJ-a i potvrdilo odluke ZAVNOH-a i Vrhovnog plenuma OF-a o priključenju otuđenih hrvatskih i slovenskih krajeva Jugoslaviji (J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 272-273).

2.1.1. *Proces preuzimanja vlasti i izgradnja upravno-sudskoga sustava NOP-a u okrugu Gorski kotar*

Okrug Gorski kotar je u prvoj polovici 1944. godine uglavnom partizanski teritorij. Njemačke trupe i postrojbe NDH držale su Ogulin, a krajem travnja je 392. legionarska divizija uspostavila garnizon u Drežnici. Značajne vojne operacije vođene su u istočnome dijelu okruga zbog kontrole nad strateški značajnom prometnicom Ogulin-Brinje-Senj. U zapadnom dijelu okruga u to vrijeme nije bilo većih okršaja, a relativnu stabilnost područja remetili su samo napadi njemačkog zrakoplovstva.⁴⁷⁵ Naime, 392. legionarska divizija bila je angažirana u ofenzivnim operacijama na području Like, pa njene slabe snage u Kvarnerskome primorju nisu bile u stanju ugroziti obranu zapadnog dijela Gorskoga kotara. Stožer 97. korpusa nije imao dovoljno snaga za napad iz pravca Sušaka jer su njegove trupe bile angažirane u borbama s jedinicama Operativnoga štaba za Istru.

Uspostavljena ravnoteža vojnih snaga i relativna sigurnost partizanskoga područja ojačala je političke pozicije NOP-a, a time i utjecaj KPH. Međutim, na partizanskome je teritoriju KPH morala konkretizirati proklamirane političke ciljeve i socijalne sadržaje svoga programa u interesu većine stanovništva. Dakle, rukovodstva i organizacije KPH u Gorskome kotaru našli su se u potpuno novoj ulozi. Umjesto ilegalne stranke koja promiče i organizira otpor okupacijskom režimu, ona je, zahvaljujući postojećoj ravnoteži vojnih snaga, postala vladajuća stranka. Stoga je, u skladu s proklamiranim ciljevima, morala organizirati cjelokupni život stanovnika okruga u postojećim ratnim prilikama. Zbog toga je bilo nužno promijeniti oblike i način djelovanja, a rukovodstva popuniti kadrovima koji shvaćaju novu ulogu stranke i imaju sposobnost provesti u život nove zadatke koje pred njih postavlja središnje rukovodstvo KPJ.

Reorganizacija i popuna rukovodstava bila je provedena već krajem 1943., pa je početkom 1944. godine na području Gorskoga kotara djelovao OK KPH od osam članova, pet kotarskih komiteta: Čabar, Delnice, Fužine, Ogulin i Vrbovsko, sedam općinskih komiteta i 94 terenske organizacije s ukupno 492 člana KPH.⁴⁷⁶ Članovi KPH, tj. oni koji su prihvaćali njen ideološki koncept i političke ciljeve, činili su tek 0,75 posto ukupnoga stanovništva okruga.⁴⁷⁷ Uzimajući u obzir daje i 489 članova SKOJ-a⁴⁷⁸ bilo istoga ideološkoga opredjeljenja, komunistički je svjetonazor, program revolucionarnih mijena i metode

⁴⁷⁵ Detaljnije u: A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 250.

⁴⁷⁶ A. GIRON, Socijalistička revolucija, n.dj., str. 191.

⁴⁷⁷ Okrug Gorski kotar je tada imao 64.797 stanovnika (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 413).

⁴⁷⁸ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 482; isti, Razvoj i djelatnost SKOJ-a, n.dj., str. 38.

političkoga djelovanja KPH bezrezervno podupiralo svega 1,51 posto stanovnika okruga. Stoga je potpuno razumljivo što se taktika usmjeravanja i kontrole aktivnosti političkih organizacija NOP-a, te odluka i djelovanja NOO-a primjenjivala i na području okruga Gorski kotar.

Uključivanju mladeži u ostvarivanje ciljeva KPH političkim djelovanjem omladinskih organizacija poklanjana je velika pažnja. Bilo je to značajno kako za širenje političkoga utjecaja, tako i za jačanje vojne sile NOP-a. Naime, popuna jedinica NOVH i njihova borbena vrijednost u najvećoj su mjeri ovisili o političkom opredjeljenju mladeži. Politički rad i promicanje ciljeva KPH među mladima bili su zadaci SKOJ-a, čije je organizacijsko sređivanje bilo provedeno krajem 1943. godine. Međutim, rad na omasovljenju USAOH-a nije davao očekivane rezultate. Bilo je to, dakako, uvjetovano i brojnim objektivnim činiteljima. Naime, sposobnim rukovodiocima SKOJ-a popunjavana su rukovodstva KPH ili su pak raspoređivani na odgovorne dužnosti u NOO-ima, pa se skojevska organizacija kao cjelina teško mogla posvetiti političkom radu među mladima. Članovi USAOH-a koji su istinski prihvaćali program NOP-a, stupali su, kao uostalom i brojni skojevci, u redove NOVH, pa je aktivnost obiju organizacija padala na žensku omladinu.⁴⁷⁹ Sve se to, međutim, ne može ocijeniti neuspješnim jer je stvaranje novih kadrova KPH i novačenje novih boraca bio osnovni cilj stvaranja masovne političke organizacije mladih. Osim toga, mladež je u istočnome dijelu okruga, gdje su vođene borbe, nosila glavni teret evakuacije ranjenika i organiziranog povlačenja u zbjegove prilikom prodora njemačkih trupa. U zapadnom su pak dijelu okruga omladinske radne čete svojim sudjelovanjem u obavljanju poljoprivrednih radova davale dragocjeni doprinos stabilizaciji gospodarskih i prehrambenih prilika.⁴⁸⁰ Dakle, bez obzira na formalnu pripadnost masovnoj političkoj organizaciji, mladež je izvršavala dobar dio zadataka koji su objektivno pridonosili afirmaciji NOP-a, a time i političkom prestižu vladajuće KPH.

Krajem 1943. i početkom 1944. godine KPH je poticala djelovanje i omasovljenje AFZ-a. U tom je razdoblju, naime, organizacijska struktura AFZ-a bila usklađena s postojećom teritorijalno-upravnom podjelom okruga.⁴⁸¹ Članice

⁴⁷⁹ Krajem 1943. i početkom 1944. godine odnosi između žena i muškaraca u SKOJ-u i USAOH-u bili su sljedeći: u kotaru Čabar 27 skojevki od ukupno 35 članova SKOJ-a i 24 omladinke od ukupno 26 odbornika USAOH-a; u kotaru Delnice 45 skojevki od ukupno 67 članova SKOJ-a i 41 omladinka od ukupno 48 odbornika USAOH-a; u kotaru Ogulin 144 skojevke od ukupno 157 članova SKOJ-a i 188 omladinki od ukupno 192 odbornika USAOH-a (Višnja BASTA, Organizacija Antifašističkog fronta žena Gorskog kotara 1941-1945., *Historija* 5, Rijeka 1984., str. 35; A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 244).

⁴⁸⁰ U okrugu je bilo formirano pet omladinskih četa (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 429).

⁴⁸¹ Detaljnije u: V. BASTA, Organizacija Antifašističkog fronta, n.dj., str. 33-34; ista, *Žene općine Delnice*, n.dj., str. 44; A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 244; isti, *Socijalistička revolucija*, n.dj., str. 193.

KPH u novoosnovanim kotarskim i općinskim odborima uspjele su aktivirati organizaciju na provođenju sabirnih akcija u kojima su prikupljane namirnice i odjeća za stanovnike najugroženijih dijelova okruga i jedinice NOVH.⁴⁸² Odborima AFŽ-a bila je, uz to, povjerena i briga za održavanje partizanskih bolnica i opskrbu ranjenika živežnim namirnicama.⁴⁸³ Članice AFŽ-a bile su angažirane i na raspačavanju partizanskoga tiska, skrbile su za odjeću i obuću siromašnih školskih obveznika itd.⁴⁸⁴ Međutim, nastojanje da se AFZ transformira u organizaciju koja će svojim političkim djelovanjem utjecati na masovno opredjeljivanje žena okruga za program KPH, nije se ostvarilo. Aktivnost te organizacije postupno se svela na rad odbora, dakle na relativno uski krug žena, uglavnom članica KPH. Uzroci za to bili su višestruki. Naime, veliki se broj muškaraca nalazio u vojnim jedinicama, dio je izgubio život u trogodišnjoj borbi, dio su vojno-pozadinske vlasti i NOO-i angažirali na prijevozu materijala za potrebe NOVH i stanovnika okruga ili pak na radovima u pilanama, radionicama, izgradnji ili popravcima porušenih objekata. Tako su čitav teret u domaćinstvima i za potrebe domaćinstava morale preuzeti žene, pa je njihovo masovno uključivanje u političku aktivnost AFZ-a bilo zaista teško ostvariti. Osim toga, najveći je dio žena mlađe dobi već bio uključen u rad SKOJ-a ili USAOH-a, što znači daje najaktivniji dio ženske populacije politički djelovao izvan AFZ-a. Istovremeno se dio žena okupljao u organizacijama koje su bile pod utjecajem struja koje su po svom svjetonazoru i političkome programu bile suprotstavljene komunističkoj ideologiji i političkim ciljevima KPH.⁴⁸⁵ Zbog svih je tih razloga sredinom 1944. godine OK KPH za Gorski kotar dao zadatak svim nižim rukovodstvima i terenskim organizacijama da više brige posvete političkome radu među ženama, najaktivnije primaju u redove KPH i preko njih šire utjecaj u organizaciji AFŽ-a.⁴⁸⁶

Razvoju i izgradnji cjelovitoga subordiniranoga sustava upravne i sudske vlasti u okrugu KPH je pridavala osobitu važnost. Naime, nakon dobivanja

⁴⁸² V. BASTA, Organizacija Antifašističkog fronta, n.dj., str. 44; A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 245; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 415.

⁴⁸³ V. BASTA, Organizacija Antifašističkog fronta, n.dj., str. 50; ista, *Žene općine Delnice*, n.dj., str. 61.

⁴⁸⁴ Raspačavanje partizanskoga tiska na okupiranome području povjeravano je uglavnom članicama AFŽ-a koje su tamo odlazile s propusnicama NOO-a radi nabave namirnica i drugih artikala koji su nedostajali na partizanskome području. U kotaru Čabar odbori AFŽ-a organizirali su izradu odjeće i obuće za siromašne dake (A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 245; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 426 i 429).

⁴⁸⁵ Bile su to organizacije: *Kolo srpskih sestara* u Gomiju i *Hrvatsko srce* u Ravnoj Gori i Mrkoplju (V. BASTA, Organizacija Antifašističkog fronta, n.dj., str. 31).

⁴⁸⁶ Direktiva je dana 6. travnja 1944., a tada su u kotarskim organizacijama KPH: Čabar, Delnice, Ogulin i Vrbovsko bile samo 32 žene (V. BASTA, Organizacija Antifašističkog fronta, n.dj., str. 35; ista, *Žene općine Delnice*, n.dj., str. 43).

Okružnice Odjela za upravu i sudstvo ZAVNOH-a u veljači 1944. godine,⁴⁸⁷ OK KPH je svim rukovodstvima, organizacijama i članovima KPH dao zadatak da najveću pažnju posvete organizaciji i radu NOO-a koji se, nakon Drugoga zasjedanja AVNOJ-a, moraju transformirati u privremene državne upravno-sudske organe. Članovi KPH u NOO-ima morali su se zalagati za uspostavu strogo subordiniranoga sustava civilne vlasti u kojemu će viši i niži NOO-i biti u stanju provoditi upute ZAVNOH-a o organizaciji uprave, pravosuđa, gospodarstva, socijalne skrbi, zdravstva, prosvjete i kulture na području svoje nadležnosti.⁴⁸⁸ To, međutim, nije bilo jednostavno provesti jer je okrug trebalo organizirati kao jedinstvenu upravnu i gospodarsku cjelinu koja do tada nije egzistirala. Naime, potrebe i interese stanovnika brinjskoga Gornjega kraja i Drežnice trebalo je uskladiti s potrebama i interesima stanovnika Kupske doline i čabarsko-gerovskoga kraja, ne zanemarujući pri tome potrebe onih uz željezničku prugu i ceste koje vode u Primorje. Dakako, za to je bilo nužno konačno definirati teritorijalno-upravnu podjelu okruga i raditi na izgradnji unutarnjega ustrojstva NOO-a da bi oni bili u stanju efikasno rješavati sva ona pitanja koja spadaju u nadležnost državnih organa.

Nakon održanih savjetovanja i konferencija, krajem veljače 1944. godine pristupilo se reorganizaciji i popuni ONOO-a za Gorski kotar. U ONOO su bili kooptirani: Andrija Bubanj, dotadašnji zapovjednik Komande Goranskog područja, Nikola Rački, sekretar OK KPH za Gorski kotar, Milan Maljković i Branko Vukelić. Za predsjednika ONOO-a postavljen je A. Bubanj, na dužnosti tajnika ostao je Dmiatar Trbović, za Agitprop je bio zadužen Edo Cenčić, za Prosvjetni odjel Pavica Pavičić, za Gospodarski odjel Milan Maljković, za Zdravstveni odjel Franjo Jelene i za Sudski odjel Ilija Maravić. Svi su odbornici bili članovi KPH.⁴⁸⁹ Međutim, njegovo unutarnje ustrojstvo još uvijek nije bilo u potpunosti usklađeno s *Poslovníkom o radu narodnooslobodilačkih odbora*.⁴⁹⁰ Naime, reorganizirani je ONOO imao: predsjednika, tajnika, sudski odjel i sud,⁴⁹¹ Agitprop, prosvjetni, zdravstveni, gospodarski odjel i gospodarsku ko-

⁴⁸⁷ Vidi: Okružnica Odjela za upravu i sudstvo ZAVNOH-a tajništva oblasnih i okružnih NOO-a iz prosinca 1943. godine (*ZAVNOH 1944/II*, n.dj., str. 630).

⁴⁸⁸ Već su tada propisi ZAVNOH-a imali značajke imperativnih normi, pa su ih NOO-i bili dužni provoditi (Hodimir SIROTKOVIĆ, Normativni akti ZAVNOH-a od njegova drugog do trećeg zasjedanja, *Spomenica JAZU u čast dvadeset i pete godišnjice ZAVNOH-a*, Zagreb 1969., str. 147-162).

⁴⁸⁹ DAR, JU-22, kut. 97.

⁴⁹⁰ Vidi: *ZAVNOH/1943*, n.dj., str. 224-230.

⁴⁹¹ Sud ONOO-a je formiran u siječnju 1944. godine, a činili su ga: predsjednik, pročelnik i dva člana. Do sredine 1944. godine taj je sud riješio 32 od ukupno 34 pristigla krivična predmeta (Petar STRČIĆ, Dva priloga povijesti NOB-e u Istri i Gorskom kotaru 1944., *HZ 27-28*, Zagreb 1975., str. 209).

misiju.⁴⁹² Ipak je do sredine 1944. godine, barem formalno, svoje unutarnje ustrojstvo uskladio s uputama ZAVNOH-a.⁴⁹³

Krajem veljače izvršena je i nova teritorijalno-upravna podjela okruga, a u proljeće 1944. godine bile su izvršene promjene u strukturi NOO-a u kotaru Čabar. Procijenjeno je, naime, da je radi efikasnijega djelovanja upravno područje KNOO-a Delnice sa 10 općinskih NOO-a nužno podijeliti na dva dijela: kotar Delnice s pet općinskih NOO-a i kotar Fužine s pet općinskih NOO-a.⁴⁹⁴ Budući da su za vrijeme talijanske okupacije u kotaru Čabar bila uništena čitava naselja, postojanje seoskih NOO-a nije imalo svrhe. Zbog toga su seoski NOO-i ukinuti, pa je na području kotara djelovao Kotarski i pet općinskih NOO-a.⁴⁹⁵ Time je bila definirana teritorijalno-upravna podjela okruga sa sustavom NOO-a koji je bio prilagođen realnim prilikama u pojedinome kotaru. Istovremeno je usklađivano unutarnje ustrojstvo Okružnoga, kotarskih i općinskih NOO-a s uputama ZAVNOH-a. Naravno, taj se proces nije odvijao jednakomjerno na svim razinama i u svim dijelovima okruga. Naime, formiranje odjela i sudova najprije je dovršeno na razini ONOO-a, a kotarski su i općinski NOO-i organizirali rad odjela i sudova ovisno o vojnim prilikama, aktualnim potrebama stanovnika i, dakako, ovisno o raspoloživom stručnom kadrovskom potencijalu.⁴⁹⁶ Ipak, zbog teških gospodarskih i prehrambenih prilika, najorganiziraniji i najaktivniji bili su gospodarski odjeli NOO-a na svim razinama.

Partizanski teritorij okruga bio je, naime, opustošen, razoren, popaljen i opljačkan tijekom proteklih ratnih godina, odvojen od Kvarnerskog primorja i zaleđa kordonom koji su činile 392. legionarska divizija i 33. ustaška bojna. Preko 60.000 stanovnika okruga živjelo je pod stalnom prijetnjom upada nje-mačkih trupa koje su za sobom obično ostavljala zgarišta.⁴⁹⁷ Oko 7.000 bivših

⁴⁹² DAR, JU-22, kut. 97. U ONOO-u, dakle, još nisu bili formirani upravni, prometni i socijalni odjel. Usporedi: *ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 227-228.

⁴⁹³ A. GIRON, *Socijalistička revolucija*, n.dj., str. 193.

⁴⁹⁴ ONOO za Gorski kotar je 29. veljače 1944. odlučio da se postojeći kotar Delnice podijeli na kotar Delnice u čijoj će nadležnosti biti općinski NOO-i: Brod na Kupi, Delnice, Podstene, Skrad i Turki, a novoosnovani KNOO Fužine sa sjedištem u Lokvama bit će nadležan općinskim NOO-ima: Crni Lug, Fužine, Lič, Lokve i Mrkopalj (DAR, JU-22, kut. 97).

⁴⁹⁵ Veliki je broj povratnika iz internacije zatekao spaljene kuće, pa je naseljavan u općinska središta koja su raspolagala stambenim prostorom. Stoga je tek formalno postojanje seoskih NOO-a bilo bespredmetno (A. GIRON, *Kotar Čabar*, n.dj., str. 245-246).

⁴⁹⁶ Do sredine 1944. godine svi su KNOO-i imali osnovane odjele ili pak odbornike zadužene za određene sektore djelatnosti u skladu s uputama ZAVNOH-a. Svi KNOO-i i većina općinskih NOO-a osnovala je sudove (A. GIRON, *Kotar Čabar*, n.dj., str. 245-253; isti, *Socijalistička revolucija*, n.dj., str. 193; A. GIRON -I. ZURAK, *Zapisnici sjednica*, n.dj., str. 253-289; P. STRČIĆ, *Dva priloga*, n.dj., str. 207-211).

⁴⁹⁷ Na konferenciji kotarskih NOO-a koju je sazvao Izvršni odbor AVNOJ-a i VŠ NOV i POJ početkom 1943. godine, utvrđeno je daje već tada u Gorskom kotaru bilo spaljeno 2.000 zgrada (Đorđe KOSANOVIĆ, *Ekonomskopolitička djelatnost narodne vlasti u toku NOB-a*, Zagreb 1964., str. 84-85).

talijanskih interniraca zateklo je razrušene domove i neobrađeno zemljište.⁴⁹⁸ Krajem travnja 1944. godine 11.000 stanovnika Gorskog kotara nije imalo nikakvih sredstava za život.⁴⁹⁹ Skromne je gospodarske resurse opterećivala i opskrba jedinica NOV koje su branile partizanski teritorij okruga⁵⁰⁰ i realizacija obveznica Zajma narodnog oslobođenja na kojoj su, preko političkih organizacija i NOO-a, inzistirala rukovodstva i terenske organizacije KPH.⁵⁰¹

Stanovništvo Gorskog kotara u prvoj polovici 1944. godine⁵⁰²

Naziv kotara	Stanovnika			Boraca u NOV
	Muškaraca	Žena	Ukupno	
Čabar	3.137	3.506	6.643	666
Delnice	4.244	4.551	8.795	701
Fužine	3.915	4.312	8.227	861
Ogulin	13.143	16.607	29.750	850
Vrbovsko	5.507	5.875	11.382	780
Ukupno:	29.946	34.851	64.797	3.858

Rješavanje izuzetno teških gospodarskih i prehrambenih prilika stavilo je na kušnju prestiž vladajuće KPH i sposobnost upravnih organa nove države u nastajanju. Stoga su se ONOO, političke organizacije i ZAVNOH angažirali na rješavanju egzistencijalnih problema stanovnika okruga. ONOO za Gorski kotar je dodjeljivao pomoć u novcu i namirnicama,⁵⁰³ odbori AFŽ-a organizirali su sabirne akcije,⁵⁰⁴ a Ekonomski je odjel ZAVNOH-a okrugu dodijelio novčana sredstva, stavio ONOO-u na raspolaganje dio prihoda koje je namicao prodajom monopolskih artikala, naložio Oblasnom NOO-u za Istru da Gorskome kotaru ustupi dio sredstava dobivenih realizacijom obveznica Zajma narodnog

⁴⁹⁸ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 413.

⁴⁹⁹ Osim za povratnike iz internacije, ONOO se morao skrbiti i za 87 dječaka i djevojčica iz sirotišta u Fužinama, za oko 230 Židova, bivših interniraca s Raba koji su se trajno naselili na partizanskom teritoriju, te za stanovnike brinjskog Gornjeg kraja koji je potpuno devastiran tijekom napada 392. divizije početkom 1944. godine (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 413-414).

⁵⁰⁰ ONOO je razmjenoj za sol dobio 2,5 vagona namirnica, ali je čitava količina bila iskoristena za prehranu jedinica NOVH (ZAVNOH 1944.HI., n.dj., str. 21).

⁵⁰¹ Prodajom obveznica realiziranje iznos od 1,452.300 kuna. Vidi bilješku: 1249 te: A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 414.

⁵⁰² A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 413.

⁵⁰³ Stanovništvu okruga je podijeljeno: 4.000.000 kuna, 300.000 lira, vagon zobi i pola vagona repe i drugog povrća. Posebno je kotaru Čabar bilo dodijeljeno: 7.000 kg žita, 3.000 kg krumpira i 27 ovaca, a općini Drežnica: 30 ovaca, 10 sjekira i 10 plugova (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 414-415).

⁵⁰⁴ Sabirne su akcije provedene u veljači i ožujku, a sve prikupljeno, namirnice, odjeća, obuća, kuhinjski i jedaći pribor, bilo je namijenjeno stanovništvu popaljenih dijelova ogulinskog kotara (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 415).

oslobođenja, a okrugu Hrvatsko primorje da ONOO-u za Gorski kotar besplatno doznači izvjesnu količinu soli. Ekonomski je odjel ZAVNOH-a dodijelio okrugu 2,500.000 kuna i 400.000 lira. Oblasni je NOO za Istru iz realiziranih sredstava Zajma narodnog oslobođenja izdvojio 2,000.000 lira, a posebno je Općinskom NOO-u Gerovo u kotaru Čabar dodijelio 10 pari volova da bi mogao obaviti sjetvu. Zbog izuzetno teških prehrambenih prilika u ZAVNOH-u se razmišljalo o preseljenju dijela stanovništva okruga na Karlovačko područje, Kordun, Baniju, Pokuplje i Istru. Od toga se odustalo kada je postignut dogovor s GŠ NOV i POH da 13. divizija preuzme organizaciju prebacivanja namirnica s Karlovačkoga područja. Do kraja travnja u Gorski je kotar bila prebačena 51 tona namirnica i 82 grla stoke.⁵⁰⁵ Osim toga, NOO-i su nastojali oživjeti razmjenu, trgovinu, obrt i drvenu industriju. Upravni odjeli NOO-a izdaju tako propusnice za odlazak na okupirano područje radi nabave određene robe ili pak obavljanja trgovačke djelatnosti. U kotarima Čabar i Fužine propusnice su se izdavale za odlazak na Sušak, u kotaru Delnice za odlazak na Sušak i Karlovačko područje, a u kotarima Ogulin i Vrbovsko samo za Karlovačko područje.⁵⁰⁶ Trgovinu i razmjenu s okupiranim područjem obavljali su ponekad i sami NOO-i.⁵⁰⁷ Sasvim je sigurno bilo ilegalnih odlazaka na okupirano područje pa i krijumčarenja, ali su NOO-i to nastojali suzbiti.⁵⁰⁸

Okružni i kotarski NOO-i su uz pomoć Komande Goranskog područja nastojali oživjeti rad pogona drvene industrije. Pritom su nailazili na brojne teškoće: onesposobljen strojni park, nedostatak voznoga blaga⁵⁰⁹ ili nedostatak novca za isplatu radničkih nadnica. Naime, tijekom trogodišnjega rata veći je broj pilana bio razoren ili su nedostajali vitalni dijelovi strojeva koje u postojećim prilikama nije bilo moguće nabaviti. Ipak su u prvoj polovici 1944. godine od ukupno 81 bile osposobljene 53 pilane na vodeni ili parni pogon.⁵¹⁰ Međutim, NOO-i koji su organizirali njihov rad nisu imali sredstava za plaćanje radnika i isplatu naknade vlasnicima, a vojno-pozadinske vlasti pak nisu mogle formirati radne jedinice jer im nisu mogle osigurati propisanu opskrbu.⁵¹¹ Zbog nedostatka voznoga blaga nije bila moguća doprema trupaca iz udaljenih šumskih predjela, pa se na pilanama rezala već ranije dopremljena drvena masa ili

⁵⁰⁵ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 414; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 97-98; *ZAVNOH 1944/11.*, n.dj., str. 395-398 i 512-513.

⁵⁰⁶ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 415.

⁵⁰⁷ **Isto.**

⁵⁰⁸ *ZAVNOH 1944/11.*, n.dj., str. 383.

⁵⁰⁹ Gorski kotar (bez kotara Ogulin) je pred rat raspolagao sa 909 konja. U 1944. godini je na čitavom području okruga bilo samo 420 konja (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 414; A. GIRON - I. ZURAK, Zapisnici sjednica, n.dj., str. 258-259 i 265).

⁵¹⁰ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 416.

⁵¹¹ *ZAVNOH 1944/11.*, n.dj., str. 281.

⁵¹² A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 250.

pak ona pripremljena u neposrednoj blizini.⁵¹² Ipak su pilane uspjevale podmiriti potrebe okruga i proizvesti izvjesne viškove koji su razmjenjivani za namirnice.⁵¹³

Okružni i kotarski NOO-i nastojali su oživjeti obrt i industriju. Oživljen je rad kovačkih radionica,⁵¹⁴ otvorene su radionice za izradu drvenih čavala, klompa, đaćkih tablica od škrljevca, a obnovljena je i proizvodnja tvornice šibica u Vrbovskom.⁵¹⁵ Međutim, i tu se, kao i u drvnoj industriji, javljao problem isplate radnika. Zaposleni su, dakako, negodovali, a žalba radnika tvornice šibica u Vrbovskom dospjela je pred Ekonomski odjel ZAVNOH-a.⁵¹⁶

Teške prehrambene prilike u okrugu prisiljavale su NOO-e da vode brigu o poljoprivrednoj proizvodnji. Oni su, naime, uz pomoć ZAVNOH-a uspjeli osigurati potrebno sjeme, a problem osiguravanja voznoga blaga i radne snage rješavali su općinski NOO-i uz pomoć omladinskih radnih grupa.⁵¹⁷ Na taj se način uspjelo obraditi i zasijati 50 posto više obradivih površina nego 1943. godine.⁵¹⁸ To je, dakako, stanovnicima ulijevalo nadu u poboljšanje izuzetno teških prehrambenih prilika.

Rješavanje egzistencijalnih problema stanovnika okruga bilo je prvenstvena, ali ne i jedina obveza nove vlasti. Ona se, naime, nastojala iskazati i brigom za poboljšanje općih životnih uvjeta, zdravstvene zaštite, obrazovanja i kulture.

Tijekom ožujka i travnja 1944. godine električnu je rasvjetu dobilo dvadesetak sela općina Skrad, Brod Moravice te kotara Delnice i Vrbovsko.⁵¹⁹

Zdravstvena je zaštita stanovništva osigurana otvaranjem triju ambulanti i bolnice ONOO-a u Kuželju.⁵²⁰ Na području koje je bilo izloženo napadima njemačkih snaga djelovala je zdravstvena ekipa pokretne ambulante s pokretnim tuševima.⁵²¹ Time je bar donekle bilo riješeno pitanje zdravstvene zaštite i pre-

⁵¹³ Krajem travnja 1944. godine okrug je raspolagao sa 10.000 m³ rezane drvene građe (*ZAVNOH 1944./U.*, n.dj., str. 508).

⁵¹⁴ Kovačke radionice Urh i Trope u kotaru Čabar bile su poznati proizvođači kvalitetnog poljoprivrednog oruđa (A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 269; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 416).

⁵¹⁵ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 416.

⁵¹⁶ Šibice su bile monopolska roba, pa je utržak od njihove prodaje, tj. oko 30.000.000 kuna, pripao proračunu ZAVNOH-a. Plaće radnika je, međutim, morao osigurati ONOO za Gorski kotar. Budući da nije imao sredstava, plaćao je samo one kojima je, po njegovoj procjeni, rad u tvornici bio jedini izvor prihoda. Takav je pristup ZAVNOH ocijenio kao pravedan, ali nestimulativan, pa je ONOO-u preporučio da osigura naknade za sve radnike (*ZAVNOH 1944./II.*, n.dj., str. 475-476).

⁵¹⁷ A. GIRON - I. ZURAK, Zapisnici sjednica, n.dj., str. 264, 281 i 286.

⁵¹⁸ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 417.

⁵¹⁹ Isto.

⁵²⁰ A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 251; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 420.

⁵²¹ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 420.

ventive za dio stanovnika u zbjegovima u kojima su higijenski uvjeti bili izuzetno nepovoljni.⁵²²

Početkom 1944. godine u okrugu je radila jedna srednja i 36 osnovnih škola.⁵²³ Nastavni planovi i programi u tim školama bili su, u okvirima mogućnosti, usklađeni s privremenim programom i planom Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a.⁵²⁴

U školskoj se godini 1943./1944. u delničku gimnaziju upisalo 180 učenika iz svih kotara okruga, ali i okruga Hrvatsko primorje.⁵²⁵ Zbog toga je ONOO za Gorski kotar u Delnicama otvorio i izdržavao đački internat koji je prihvatio 42 polaznika.⁵²⁶ Početkom travnja je u napadima njemačkoga zrakoplovstva bila oštećena zgrada gimnazije,⁵²⁷ pa se od tada nastava održavala u baraci koju je u blizini Delnica izgradio Općinski NOO.⁵²⁸ Uza sve teškoće koje su bile uvjetovane nedostatkom učila i nastavnih pomagala, školsku je godinu s uspjehom završilo 145 učenika.⁵²⁹

Zbog nedostatka učiteljskoga kadra, u osnovnim su školama, uz stručne, podučavali i pomoćni učitelji, tj. kadar koji je za to zvanje bio osposobljen na kratkim tečajevima.⁵³⁰ Nedostatak učitelja nije, međutim, bio jedini problem školstva u okrugu. Teškoće je predstavljao i nedostatak školskoga inventara, nastavnih sredstava, udžbenika itd. Stoga su u dijelu okruga koji je 1941. godine anektirala Italija selektivno korišteni udžbenici Kraljevine Jugoslavije, dok su u najvećem dijelu okruga korišteni udžbenici NDH.⁵³¹ Bilježnice, olovke,

⁵²² Krajem 1943. godine spriječeno je širenje epidemije pjegavca koja je izbila u općini Drežnica (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 421).

⁵²³ A. GIRON, Kulturno-prosvjetna djelatnost, n.dj., str. 158; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 417. Podatak Mihajla Ogrizovića o 38 osnovnih škola nije točan. On se, naime, odnosi na ukupan broj škola iz kasnijeg razdoblja kada je radilo: 36 osnovnih škola, delnička gimnazija i niža srednja škola u Srpskim Moravicama. Vidi: Mihajlo OGRIZOVIĆ, Školstvo i prosvjeta na slobodnom teritoriju Hrvatske u vrijeme Prvog kongresa kulturnih radnika, *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, Zagreb 1975., str. 120.

⁵²⁴ U prvoj polovici 1943. godine Prosvjetni je odjel ZAVNOH-a utvrdio Privremeni nastavni program i Privremeni nastavni plan za osnovne škole, a u svibnju 1944. godine je izradio maksimalni nastavni plan i program (M. OGRIZOVIĆ, Školstvo i prosvjeta, n.dj., str. 120; *ZAVNOH/1943.*, n.dj., str. 258-260 i 406-410).

⁵²⁵ A. GIRON, Kulturno-prosvjetna djelatnost, n.dj., str. 158; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 418.

⁵²⁶ U izdržavanju internata sudjelovao je i ZAVNOH s mjesečnom potporom od 200.000 kuna (A. GIRON, Kulturno-prosvjetna djelatnost, n.dj., str. 158; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 418).

⁵²⁷ O napadima njemačkog zrakoplovstva detaljnije u: A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 250 i 420.

⁵²⁸ Baraka je bila sagrađena u šumi zvanoj Ilovac (A. GIRON, Kulturno-prosvjetna djelatnost, n.dj., str. 159; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 418).

⁵²⁹ Tijekom školske godine gimnaziju je prestalo pohađati 35 đaka (A. GIRON, Kulturno-prosvjetna djelatnost, n.dj., str. 159).

⁵³⁰ Detaljnije u: A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 252-253; A. GIRON - I. ZURAK, Zapisnici sjednica, n.dj., str. 274.

⁵³¹ A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 253; isti, Kulturno-prosvjetna djelatnost, n.dj., str. 159; A. GIRON - I. ZURAK, Zapisnici sjednica, n.dj., str. 280.

krede i drugi pribor koji je nedostajao NOO-i su organizirano nabavljali na okupiranome području susjednih okruga.⁵³² Neriješeno pitanje plaćanja i opskrbe učitelja, izostanci đaka, poglavito tijekom zime zbog oskudne odjeće i obuće, stvarali su dodatne teškoće. I pored svih tih nedaća, osnovnim je obrazovanjem bio obuhvaćen najveći dio školskih obveznika u okrugu.⁵³³

Propagandna i kulturna djelatnost NOO-a i političkih organizacija odvijala se u skladu s potrebama NOP-a. Naime, tim su se oblikom djelatnosti mogli najuspješnije promicati politički ciljevi NOP-a i KPH. Najsnažniji medij koji je stajao na raspolaganju bila je tiskana riječ. Stoga je Propodjel ONOO-a redovito izdavao list *Goranski vjesnik*, a od polovice svibnja list pod nazivom *Vi-jesti*.⁵³⁴ Svjesni utjecaja tiska, NOO-i su otvarali čitaonice koje su raspolagale lokalnim listovima i izdanjima središnjih organa NOP-a i KPH.⁵³⁵

Kulturni se život odvijao uglavnom zahvaljujući radu amaterskih kazališnih grupa i zborova, a početkom 1944. godine bila je formirana Okružna kazališna družina *Ivan Goran Kovačić* od 20 članova. Nastala je spajanjem goranske i primorske družine, a repertoar joj se sastojao od igrokaza koji su svojim sadržajem promovirali političku platformu NOP-a i političke ciljeve KPH.⁵³⁶

U prvoj polovici 1944. godine na partizanskome je teritoriju Gorskoga kotara bio u tijeku proces izgradnje subordiniranog sustava civilne vlasti koji je djelovao pod kontrolom KPH i, dakako, u skladu s njenim političkim ciljevima. Taj je upravno-sudski sustav države u nastajanju, osloncem na političke organizacije NOP-a, nastojao rješavati aktualnu gospodarsku, prehrambenu, zdravstvenu i obrazovnu problematiku okruga, dakako u okvirima koje su uvjetovale ratne prilike. Ostvareni pomaci su, nema sumnje, utjecali na političko opredjeljenje stanovnika, pa su oporbene struje postupno gubile negdašnji utjecaj. To će učvrstiti pozicije KPH u upravno-sudskim organima vlasti u okrugu, pa će ona, koristeći se i aparatom prinude koji joj stoji na raspolaganju, osigurati provedbu revolucionarnih mijena.

⁵³² Novac i propusnice za osobe koje su to nabavljale osiguravali su NOO-i (A. GIRON, Kotar Čabar, n.dj., str. 253).

⁵³³ Školovanjem su bila obuhvaćena 3.272 od ukupno 3.765 školskih obveznika (M. OGRIZOVIĆ, Školstvo i prosvjeta, n.dj., str. 120).

⁵³⁴ A. GIRON, Kulturo-prosvjetna djelatnost, n.dj., str. 155; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 419-420; Z. PLEŠE, Goranski vjesnik, n.dj., str. 117-121.

⁵³⁵ Bili su to obično omladinski domovi u kojima su se održavale i priredbe (A. GIRON, Kulturo-prosvjetna djelatnost, n.dj., str. 158; isti, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 419).

⁵³⁶ Kazališna je družina imala na repertoaru sljedeće igrokaze: *Dosta je čekanja* Jože Gregorina, *Teški časovi* Mateja Bora (pseudonim Vladimira Pavšića), Aphijevu korsku recitaciju *Dolazi nam Crvena armija* te komedije Branislava Nušića: *Vlast, Analfabet* i *Sumnjivo lice* (A. GIRON, Kulturo-prosvjetna djelatnost, n.dj., str. 156; Krešimir TOPLJAK, Djelovanje kazališnih družina, *Riječka revija* 1-2, Rijeka 1964., str. 80; Petar STRČIĆ, Kulturo-prosvjetna djelatnost NOP-a u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru 1943-1945., *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, Zagreb 1975., str. 347).

2.1.2. **Rad KPH na stvaranju uvjeta za preuzimanje vlasti u okrugu Hrvatsko primorje i problem razmeđivanja s Istrom**

NOP koji je do početka 1944. godine ojačao svoj politički utjecaj i stabilizirao svoje vojne snage, našao se, nakon gubitka najvećeg dijela Kvarnerskoga primorja, u novoj situaciji. Jedinice 13. divizije koje su branile Gorski kotar, nisu se mogle značajnije angažirati na području Kvarnerskoga primorja, a snage II. POS-a bile su preslabe da bi mogle braniti kvarnerske otoke i zadržati kontrolu nad pomorskim prostorom Kvarnera. Dakle, u okrugu Hrvatsko primorje NOP nije mogao računati na značajnije vojne uspjehe koji bi mu osigurali dominantnu poziciju. Svoj je utjecaj mogao osigurati intenziviranjem svoga političkoga djelovanja u okviru danih vojno-političkih prilika koje nisu bile istovjetne u svim dijelovima okruga. Naime, promicanje ciljeva NOP-a, djelovanje KPH, antifašističkih organizacija i NOO-a nije moglo biti istovjetno na partizanskome teritoriju, okupiranome području i pojasu ničije zemlje, tj. području bez stalnih njemačkih ili ustaških posada.⁵³⁷

Na partizanskome teritoriju koji je obuhvaćao područje triju općina u planinskom dijelu kotara Novi, KPH je imala poziciju vladajuće stranke pa je svoje političke ciljeve mogla realizirati odlukama NOO-a, koristeći se i aparatom prinude vojno-pozadinskih vlasti.⁵³⁸ Osnovna je preokupacija rukovodstava NOP-a na tom gospodarski nerazvijenom području bila briga za osiguravanje egzistencije stanovništva i opskrbu okružnih rukovodstava koja na tom prostoru imaju svoja sjedišta.⁵³⁹

Pojas ničije zemlje su u prvoj polovici 1944. godine činile općine: Bribir u kotaru Novi,⁵⁴⁰ Grižane u kotaru Crikvenica,⁵⁴¹ Donje Jelenje, Grobnik i Čavle

⁵³⁷ U partizanskim se vrelima takva područja nazivaju poluoslobodenim teritorijem.

⁵³⁸ Tako je npr. krajem veljače 1944. godine Vojni sud Komande Primorskog područja osudio 10 stanovnika kotara Novi na tri, odnosno četiri mjeseca prisilnog rada, jer su pomagali dopremu namirnica za racioniranu opskrbu koju su organizirala općinska poglavarstva. Međutim, Vojno-sudski odsjek GŠ NOV i POH je izrečene presude preinačio u uvjetne (MGR, film XLIII./125-128).

⁵³⁹ Na partizanskom je području trebalo osigurati namirnice za oko 700 osoba iz vojnih jedinica, okružnih ustanova i radionica. Gospodarski je odsjek ONOO-a proračunao da za njihovu prehranu treba dnevno osigurati 500 kg namirnica. Za nabavu su bili zaduženi Prehrambena komisija ONOO-a, te KNOO-i: Sušak, Kraljevica, Crikvenica i Krk (P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 129).

⁵⁴⁰ Do ožujka 1944. godine 392. divizija je u Bribiru držala posadu od oko 50 legionara koja je posredstvom skojevske organizacije prišla partizanima. Nakon toga u Bribiru više nije uspostavljena posada, ali je čitavo stanovništvo prisilno iseljeno u zaseoke Podgori i Kričinu. Radi obavljanja ratarskih radova, stanovnici su krišom povremeno dolazili u iseljena mjesta (MGR, film XLIII./63-65, 105-106, 151-152, 162-164 i 337-338).

⁵⁴¹ U siječnju 1944. godine područje općine tukla je njemačka bitnica u Driveniku, a u ožujku je područjem općine prokrstarila postrojba od oko 150 njemačkih vojnika (MGR, film XLIV./24 i 85).

u kotaru Sušak,⁵⁴² pa i dio krčkih općina.⁵⁴³ Te su općine njemačke i ustaške snage nastojale kontrolirati ophodnjama ili povremenim upućivanjem jačih jedinica na njihovo područje. Stoga su u tim dijelovima okruga članovi KPH, rukovodstava antifašističkih organizacija i NOO-a slobodno djelovali, a prelazili bi u ilegalnost samo u vrijeme prodora njemačkih ili ustaških postrojba. Dužnosnici i činovnici uspostavljenih poglavarstava u tim su općinama bili izloženi ne samo političkom pritisku već i sasvim realnoj prijetnji fizičkom likvidacijom.⁵⁴⁴ Na okupiranome teritoriju općinska su poglavarstva djelovala pod zaštitom njemačkih i ustaških postrojbi, pa su im se organizacije NOP-a mogle suprotstaviti ilegalnom promidžbenom djelatnošću u koju su ponekad bile uključene opomene ili prijetnje.

Međutim, obračun s uspostavljenim općinskim poglavarstvima, koja su faktički negirala vlast NOO-a, u postojećim je ratnim i gospodarskim prilikama bio složen zadatak. Naime, jednu od teškoća predstavljalo je prostrano područje okruga i održavanje veza s organizacijama NOP-a na terenu. Nije bilo jednostavno organizirati rad na okupiranom području, uspostaviti i održavati veze s ilegalnim organizacijama na njemu zbog jakih njemačkih garnizona, s preprekama i stražama. Štoviše, nakon gubitka otoka Paga i Raba bile su prekinute veze ne samo s aktivistima NOP-a na tim otocima nego i s aktivistima na Krku te južnome dijelu kotara Senj. Djelovanje NOO-a i političkih organizacija NOP-a na ničijoj zemlji također nije bilo jednostavno organizirati. Naime, krstarenje ophodnji i iznenadni prodori njemačkih postrojbi iz utvrđenih uporišta predstavljali su stalni izvor opasnosti za aktiviste NOP-a.

Ilegalni uvjeti rada na okupiranome području, održavanje veza s organizacijama na prostoru pod kontrolom njemačkih snaga i nesigurne prilike na ničijoj zemlji bili su uzrokom znatnih gubitaka u kadrovskom potencijalu KPH. Naime, u nepunih mjesec dana, tj. od sredine veljače do sredine ožujka 1944. godine, palo je preko 20 aktivista, mahom članova KPH i SKOJ-a.⁵⁴⁵ U isto je

⁵⁴² Područje Grobinštine je kontrolirala jedna satnija 5. ustaške bojne 3. sdruga stacionirana na aerodromu Grobnik. Odatle je povremeno upućivala ophodnje u pojedina mjesta (Z. PLEŠE, *Narodnooslobodilačka*, n.dj., str. 284).

⁵⁴³ Na otok Krk su samo povremeno upućivane jače njemačke postrojbe koje su, npr. od 18. do 27. svibnja, pokušavale pronaći i uništiti udarnu grupu (MGR, film XLIII./205-206; film XLIV./22-24 i 26-27).

⁵⁴⁴ U ožujku 1944. godine ubijeni su općinski načelnici u Bribiru i Baški, a kasnije i općinski načelnik Raba (MGR, film XLIII./75-77 i 105-106; film XLIV./71).

⁵⁴⁵ U tom su razdoblju poginuli ili su pak bili uhićeni i strijeljani: sekretar Kotarskog komiteta KPH Sušak, dva člana Okružnog komiteta SKOJ-a, predsjednik Okružnog odbora USAOH-a, šest članova KNOO-a Crikvenica, šef POC-a (Područni obavještajni centar) za Hrvatsko primorje, zapovjednik Komande mjesta Senj, komandir omladinske udarne grupe na Grobinštini i drugi (R-BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 375; MGR, film XLIII./63-65, 100-103, 112-115, 162-164; Izvještaj OK SKOJ-a za Hrvatsko primorje od 1. i 5. III. 1944., mikrofilm u MGR; Z. PLEŠE, *Narodnooslobodilačka*, n.dj., str. 308).

vrijeme, na zahtjev Oblasnoga komiteta KPH za Istru, 31 član KPH bio raspoređen na rukovodeće funkcije u organizacijama NOP-a Istre.⁵⁴⁶ Pružanje kadrovske pomoći NOP-u Istre OK KPH za Hrvatsko primorje smatrao je svojom dužnošću, ali se nije smatrao obveznim provoditi naloge Oblasnoga komiteta koji se postavljao kao nadležni organ KPH okrugu Hrvatsko primorje. Prvorijek u sporu oko nadležnosti konačno je dao CK KPH krajem ožujka ili početkom travnja. On je, naime, izvijestio oba rukovodstva KPH da okrug Hrvatsko primorje nije nikad bio uključen u međe oblasti Istra.⁵⁴⁷ Time, međutim, spor oko nadležnosti nije bio potpuno izgladen, jer se još uvijek postavljalo pitanje teritorijalno-upravne pripadnosti, a time i nadležnosti organa KPH nad gradskim područjem Sušaka.⁵⁴⁸

Gubitak i odljev kadrova u prvim mjesecima 1944. godine postao je ozbiljan problem za OK KPH za Hrvatsko primorje. Naime, u tom je razdoblju KPH u okrugu ostala bez četvrtine svojih, mahom ideološki izgrađenih kadrova.⁵⁴⁹ Za KPH koja radi ostvarenja svojih političkih ciljeva nastoji zadržati kontrolu nad političkim organizacijama NOP-a i NOO-ima, kadrovska je pitanje postalo jedno od ključnih pitanja u okrugu Hrvatsko primorje.⁵⁵⁰ Naime, pristupanje najvećega dijela vodstva i pristaša HSS-a NOP-u moglo je poremetiti postojeći odnos političkih snaga unutar NOP-a. Time bi pak ostvarenje revolucionarnih mijena s KPH kao vodećom strankom pokreta bilo dovedeno u pitanje. Tu realnu opasnost OK KPH nastojao je otkloniti popunjavanjem redova KPH provjerenim članovima SKOJ-a i antifašističkih organizacija te njihovom političkom izobrazbom. Stoga je od siječnja do ožujka u okrugu organizirao sedam tečajeva za 120 članova KPH, koje je zatim rasporedio u općinske i kotarske komitete, rukovodstva antifašističkih organizacija i ključne funkcije u NOO-ima.⁵⁵¹ Na taj je način do svibnja 1944. godine OK KPH za Hrvatsko pri-

⁵⁴⁶ U Istru su bila upućena: dva člana OK KPH, osam članova KK KPH Krk, osam članova iz ostalih kotarskih komiteta KPH i OK SKOJ-a, deset članova KPH iz NOO-a i skojevske organizacije te tri članice Okružnog odbora AFŽ-a (MGR, film XLIII./100-103).

⁵⁴⁷ OK KPH je 16. ožujka zatražio od CK KPH da razjasni odnos između Okružnog komiteta KPH i Oblasnog komiteta KPH za Istru koji je koristio naziv Oblasni komitet KPH za Istru i Hrvatsko primorje (MGR, film XLIII./100-103). Pismeni odgovor CK KPH nisam uspio pronaći, ali posljednji sačuvani dopis sa zaglavljem *Oblasni komitet KPH za Istru i Hrvatsko primorje* zaprimljen u OK KPH za Hrvatsko primorje datiranje 9. travnja 1944. godine (MGR, film XLIII./352).

⁵⁴⁸ Detaljnije u: Antun GIRON, Razvoj narodne vlasti na riječkom području od 1941. do 1945. godine, *Vjesnik istarskog arhiva* 1 (XXXII.), Pazin 1991., str. 44.

⁵⁴⁹ Od ukupno 206 članova KPH je, zbog pogibije ili odlaska na rad u Istru, izgubila preko 50 članova (R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 356-357 i 382-383; MGR, film XLIII./2-3, 6, 98, 131-137, 181-182, 326-327, 343 i 353-362; Z. PLEŠE, *Narodnooslobodilačka*, n.dj., str. 306; isti, *Razvoj NOP-a na otoku*, n.dj., str. 324).

⁵⁵⁰ Početkom 1944. godine od 41 člana kotarskih komiteta 25 nije imalo nikavog iskustva u radu rukovodstava KPH (MGR, film XLIII./100-103).

⁵⁵¹ MGR, film XLIII./100-103.

morje uspio ne samo nadoknaditi kadrovske gubitke iz prvih mjeseci 1944. godine već brojčano ojačati i organizacijski učvrstiti KPH u okrugu. Usprkos brojčanom porastu članstva, KPH je, s obzirom na broj stanovnika okruga,⁵⁵² još uvijek predstavljala neznatnu političku grupu.⁵⁵³ Naime, njenom je organizacijskom strukturom, uključujući kandidate i simpatizere KPH, bilo obuhvaćeno svega 0,54 posto ukupnog pučanstva okruga.⁵⁵⁴ Uzimajući u obzir daje članstvo SKOJ-a,⁵⁵⁵ poput članstva KPH, u potpunosti prihvaćalo komunističku ideologiju, onda je političke ciljeve KPH bezrezervno podupiralo 1,02 posto ukupnog stanovništva okruga. Međutim, ti globalni pokazatelji još uvijek ne daju sliku odnosa u pojedinim kotarima, a ona je jedan od bitnih pokazatelja ostvarenog utjecaja KPH na određenom području. Naime, od ukupnoga broja članova KPH u okrugu, na području kotara Kraljevica, Pag, Rab i Senj djelovala su 44 člana KPH ili samo 13,4 posto ukupnoga članstva.

Organizacijsko i brojno stanje KPH u svibnju 1944.godine⁵⁵⁶

<i>Rukovodstva i organizacije</i>	<i>Broj</i>	<i>Broj članova</i>	<i>Broj aktiva</i>	<i>Broj članova</i>	<i>Broj kandidata</i>
OK KPH	1	8			
KK KPH	8	42			
Opć. K KPH	4	18			
Jedinica KPH	54	261			
Simp, aktiva			57	177	31
Ukupno:	67	329	57	177	31

Na području kotara Krk djelovala su 73 člana KPH ili 22,2 posto, a na području kotara Crikvenica, Novi i Sušak 212 članova ili 64,4 posto ukupnoga

⁵⁵² Prema popisu stanovništva iz 1931. godine, na području okruga Hrvatsko primorje živio je 99.221 stanovnik (Dušan BEBEK, *Prirodna i društvena obilježja Grobinštine, Grobinština u radničkom pokretu i revoluciji*, Rijeka 1981., str. 18; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 53; Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857-1971.*, Zagreb 1979., str. 164, 370, 508, 576 i 603).

⁵⁵³ U svibnju 1944. godine je na području okruga Hrvatsko primorje bilo 329 članova KPH, 31 kandidat i 177 simpatizera KPH (MGR, film XLIII./245).

⁵⁵⁴ Zbog ratnih gubitaka, odlaska u jedinice NOVH i novačenja za postrojbe NDH, okrug je sigurno imao manje stanovnika nego 1931. godine. Sigurno je i broj članova KPH bio nešto veći, ali ti su članovi djelovali u jedinicama NOVH ili u Istri. Međutim, te razlike nisu mogle bitnije utjecati na iskazani odnos između broja stanovnika i članova KPH na teritoriju okruga sredinom 1944. godine.

⁵⁵⁵ U svibnju 1944. godine skojevska je organizacija u okrugu imala 497 članova (MGR, film XLIII / 245).

⁵⁵⁶ MGR, film XLIII./245.

članstva u okrugu.⁵⁵⁷ Taj će nerazmjerni OK KPH rješavati preraspodjelom svog kadrovskog potencijala u okrugu.

S istovjetnim je problemima bila suočena i skojevska organizacija u okrugu. Naime, i SKOJ je tijekom prvih mjeseci 1944. godine ostao bez nekolicine rukovodećih kadrova, bilo zbog pogibije u sukobu s njemačkim snagama ili pak zbog njihova upućivanja u Istru. Nadoknađivanje kadrovskoga potencijala OK SKOJ-a rješavao je na isti način kao i OK KPH. Redovi su SKOJ-a, naime, popunjavani članovima USAOH-a, a 82 novoprimljena člana prošla su ideološku izobrazbu na četiri organizirana tečaja.⁵⁵⁸ Tako popunjavana skojevska organizacija već je u ožujku imala 420, a u svibnju 1944. godine 479 članova.⁵⁵⁹ S tim je kadrovskim potencijalom Okružni komitet mogao izvršiti popunu nižih rukovodstava, a dio skojevaca uputiti na rad u odbore USAOH-a. Naime, u skladu s orijentacijom KPH na odvajanje političke djelatnosti od upravnih funkcija, ta je organizacija mladeži trebala doživjeti korjenitu preobrazbu. Umjesto dotadašnjega ustroja, koji je bio kopija organizacijske strukture SKOJ-a, USAOH se morao transformirati u organizaciju sposobnu da politički djeluje u širokom krugu mladeži i uključi je u realizaciju programa NOP-a. Da bi se mogao kontrolirati i usmjeravati njegov politički rad, u USAOH-u je uspostavljen centralizirani sustav rukovođenja. Naime, u Okružnome odboru USAOH-a, koji je izabran na okružnoj konferenciji održanoj početkom travnja 1944. godine, ključne su funkcije preuzeli članovi SKOJ-a ili KPH.⁵⁶⁰ Tijekom svibnja i lipnja na isti su način i na istom principu bili stvoreni kotarski odbori USAOH-a: Crikvenica, Kraljevica, Krk, Novi i Sušak.⁵⁶¹ Do sredine 1944. godine na području okruga djelovalo je 87 odbora USAOH-a sa 586 članova, a u izvršavanju zadataka koje je pred organizaciju postavljao Okružni odbor sudjelovala su 3.582 omladinca i omladinke.⁵⁶² USAOH je, dakle, i po svojoj or-

⁵⁵⁷ MGR, film XLIII./2-3, 6, 100-103, 117-119, 250-251, 323, 326-327, 346-347 i 353-362; film XLIV./343; A. GIRON, KPH na o. Krku, n.dj., str. 128.

⁵⁵⁸ MGR, film XLIII./100-103.

⁵⁵⁹ MGR, film XLIII./117-119, 185-187 i 326-327; Izvještaj MK SKOJ-a Sušak od 8. veljače, Izvještaj KK SKOJ-a Sušak od 24. veljače, Zapisnik sastanka OK SKOJ-a za Hrvatsko primorje od 4. ožujka, Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 15. ožujka, Izvještaj KK SKOJ-a Kraljevica od 22. ožujka 1944. godine (MGR, nesigurni mikrofilm).

⁵⁶⁰ Prva okružna konferencija USAOH-a za Hrvatsko primorje održana je na partizanskom teritoriju Gorskog kotara u Vratima (kotar Fužine) 9. i 10. travnja 1944. godine (MGR, film XLIII./292-293; *Primorski vjesnik*, br. 120 od 13. IV. 1944.).

⁵⁶¹ Kotarska konferencija za kotar Krk održana je 8. svibnja, za Kraljevicu u prvoj polovici svibnja, za Crikvenicu 14. i 15. svibnja, za Novi sredinom svibnja, a za Sušak 9. lipnja (MGR, film XLIII./306-309, film XLIV.754-55; *Primorski vjesnik*, br. 125 od 19. V. i br. 128 od 21. VI. 1944.; Z. PETRINOVIĆ, Omladina ratnog kotara Crikvenica, n.dj., str. 199-200).

⁵⁶² MGR, film XLIII./245.

organizacijskoj strukturi i po broju izvršilaca postavljenih zadataka poprimio značajke masovne organizacije mladeži koja se zalagala za oživotvorenje ciljeva NOP-a.

U prvoj je polovici 1944. godine i AFŽ poprimio značajke široke političke organizacije. Naime, u razdoblju od kraja veljače do kraja travnja na kotarskim su konferencijama bili izabrani kotarski odbori: Crikvenica, Kraljevica, Krk, Novi i Sušak, a krajem svibnja je na okružnoj konferenciji izabran Okružni odbor.⁵⁶³ Novoizabrano je središnje rukovodstvo članicama dalo zadatak da rade na omasovljenu organizacije i formiranju odbora AFŽ-a u kotarima Pag i Rab te kotaru Senj, gdje se rad organizacije svodio na djelovanje inicijativnoga Kotarskoga odbora.⁵⁶⁴ U vrijeme održavanja konferencija u okrugu je djelovao 101 odbor sa 615 članica, a u izvršavanje zadataka AFŽ-a bilo je uključeno 8.000 žena.⁵⁶⁵

Dakle, do sredine 1944. godine u okrugu Hrvatsko primorje na sceni je bila provedba programa stvaranja političkih organizacija NOP-a pod kontrolom KPH. Naime, ostvareni je centralizirani sustav rukovođenja omogućavao KPH da preko svojih članova u rukovodstvima tih organizacija usmjerava i kontrolira njihov rad. Dakle, sredinom 1944. godine je izgradnjom takvog sustava političkoga djelovanja preko 13.000 stanovnika okruga, koji nisu bili članovi KPH, praktički bilo angažirano na provedbi političkih ciljeva KPH. To, dakako, vrijedi za okrug Hrvatsko primorje kao cjelinu, a ne za pojedine njegove dijelove, na što upućuju već izneseni podaci o broju članova KPH i dosegnutom stupnju organiziranosti političkih organizacija NOP-a u pojedinim kotarima. To se prvenstveno odnosi na južni dio okruga koji čine kotari: Senj, Pag i Rab.

Na području kotara Senj, koji se protezao od Krivog Puta na sjeveru do međa općine Cesarica na jugu,⁵⁶⁶ djelovao je KK KPH Senj, dvije ćelije KPH i dva

⁵⁶³ Kotarska konferencija za kotar Novi održana je 27. veljače, za kotar Kraljevicu 7. ožujka, za kotar Crikvenicu 2. travnja, za kotar Sušak 23. travnja, a za kotar Krk krajem travnja 1944. godine. Okružna je konferencija održana u Vratima 28. i 29. svibnja 1944. godine (Višnja BASTA, Organizacija AFŽ-a u Vinodolu (od rujna 1943. do 1945.), VZ 4, Crikvenica 1985., str. 163-165; ista, Razvoj i djelovanje antifašističkog, n.dj., str. 39-41; MGR, film XLIII./105-106, 131-137, 198-199, 218-222, 245, 260-262 i 323; A. GIRON - M. SOBOLEVSKI, *Goranke, Istranke, Primorke*, n.dj., str. 154; *Primorski vjesnik*, br. 112 od 4. III., br. 113 od 8. III., br. 119 od 6. IV., br. 123 od 4. V. 1944.).

SM u vrijeme iskrcavanja ustaških postrojbi na Pag postojao je Kotarski odbor od tri članice, ali on praktički nije djelovao. Tek početkom svibnja na inicijativu Kotarskog komiteta KPH Pag započele su djelovati povjerenice AFŽ-a u pojedinim mjestima. Nakon okupacije Raba organizirani je rad AFŽ-a potpuno zamro. Inicijativni Kotarski odbor AFŽ-a Senj nije uspio uspostaviti veze s južnim dijelom kotara, pa odbori AFŽ-a nisu bili obnovljeni (HDA, AFŽ za Hrvatsko primorje, kut. 15/1735; MGR, film XLIII./185-187, 250-251 i 236-237, film XLIV./63-64).

⁵⁶⁵ MGR, film XLIII./245; A. GIRON - M. SOBOLEVSKI, *Goranke, Istranke, Primorke*, n.dj., str. 13.

⁵⁶⁶ u travnju 1944. KK KPH Senj je dobio zadatak da djeluje i na području Karlobaga (općina Cesarica), jer KK KPH Gospić nije uspijevaio uspostaviti vezu s tim područjem (MGR, film XLIII./353-362).

kotarska rukovodstva političkih organizacija NOP-a.⁵⁶⁷ Dio KK KPH Senj, KK SKOJ-a od svega tri člana i inicijativni Kotarski odbor AFZ-a djelovali su s partizanskoga teritorija u općini Krmpote.⁵⁶⁸ Dio članova KK KPH Senj koji se u vrijeme prodora njemačkih snaga zatekao na terenu Podgorja, ostao je potpuno izoliran i održavao se na Velebitu u vrlo teškim uvjetima.⁵⁶⁹ Naime, 392. divizija je, uspostavivši strogi nadzor ceste Brinje-Senj na dionici Senj-Vratnik, presjekla kopnene veze između sjevernoga i južnoga dijela kotara.⁵⁷⁰ U takvim su uvjetima obnovljena općinska poglavarstva NDH potpuno neometano obavljala svoje upravne funkcije i jačala svoj politički utjecaj.

Nešto povoljnije prilike za djelovanje kotarskih rukovodstava i nekolicinu izoliranih članova KPH na terenu nastale su tek u travnju 1944. godine. Tada je, naime, bila uspostavljena veza između Donje Klade i Stare Baške na otoku Krku,⁵⁷¹ a zatim i snaga II. POS-a preko Paga i Oliba.⁵⁷² Sredinom travnja II. je POS na područje Podgorja prebacio svoju 2. udarnu grupu, koja je izvršila nekoliko manjih borbenih akcija. Pojava partizanskih snaga i stalne veze kojima je bila osigurana opskrba, dotok informacija i promidžbenog materijala bili su elementi koji su pridonijeli postupnom širenju političkoga utjecaja NOP-a.

Na otoku Pagu koji je bio uključen u sustav njemačke protudesantne obrane Kvarnera, uspostavljene su jake posade u Pagu i Novalji.⁵⁷³ Pod njihovom su zaštitom obnovljena općinska poglavarstva mogla nesmetano obavljati svoje upravne funkcije. Štoviše, ona su, uživajući podršku pristaša NDH, potpuno onemogućila ilegalnu djelatnost KPH na otoku. KK KPH Pag i kotarska rukovodstva antifašističkih organizacija nisu se mogli održati na terenu pa su se prebacili na Dugi otok, a zatim na Olib.⁵⁷⁴ Odatle su uz pomoć II. POS-a povremeno boravili na Pagu pokušavajući organizirati ilegalnu djelatnost malobrojnih aktivista NOP-a koji su uspjeli izbjeći hapšenje.⁵⁷⁵ Međutim, vojne prilike i politička klima nisu omogućavali obnovu političkih organizacija

⁵⁶⁷ KK KPH Senj je imao sedam članova, ćelije KPH u Donjoj Kladi i Prizni također sedam članova, a odbori USAOH-a djelovali su u Sv. Jurju i Jablancu (MGR, film XLIII./353-362).

⁵⁶⁸ Isto.

⁵⁶⁹ Budući daje 392. divizija kontrolirala obalnu cestu Senj-Karlobag-Obrovac, članovi KK KPH Senj su se morali povući s obalnog područja i smjestiti u jednoj špilji na Velebitu (MGR, film XLIII./353-362).

⁵⁷⁰ AVII, kut. 1952, reg. br. 8/f 23.

⁵⁷¹ MGR, film XLIII./265, 277-280 i 353-362.

⁵⁷² MGR, film XLIII./277-280, 287 i 353-362.

⁵⁷³ Na otoku je bila stacionirana posada od oko 400 njemačkih vojnika, ustaša i oružnika (MGR, film XLIII./346-347).

⁵⁷⁴ MGR, film XLIII./100-103 i 346-347.

⁵⁷⁵ Na otoku su ilegalno djelovala dva člana KPH, jedan član Kotarskog rukovodstva SKOJ-a i nekoliko odbornika NOO-a. U vrijeme boravka na otoku članovi KK KPH kontaktirali su s petnaestak omladinaca iz Paga, Novalje i Kolana te s nekoliko žena iz Paga (MGR, film XLIII./230-231).

NOP-a i njihova ilegalnog djelovanja. Naime, nakon provedene akcije raznošenja letaka povodom 1. svibnja, vlasti NDH su reagirala upućivanjem jačih vojnih snaga i masovnim hapšenjima osumnjičenih za suradnju s NOP-om.⁵⁷⁶

KK KPH Rab se uspio održati na terenu i nakon uspostave općinskoga poglavarstva. Međutim, prisutnost njemačkih i ustaških snaga i hapšenja aktivista uzrokovala su raspad političkih organizacija NOP-a. U takvim se uvjetima KK KPH sveo na svega tri člana, KK SKOJ-a također na tri člana, a odbori USAOH-a i AFZ-a više nisu egzistirali.⁵⁷⁷ Tek krajem travnja KK KPH je uspio stvoriti temelje za obnovu ilegalnih političkih organizacija NOP-a i njihovo organizirano djelovanje.⁵⁷⁸ Dakle, u južnome dijelu okruga Hrvatsko primorje KPH i rukovodstva političkih organizacija NOP-a pokušavali su stvarati osnovu za ilegalni rad. Njihov je utjecaj, međutim, bio odveć slab da bi mogli ishoditi ukidanje ili barem blokadu djelovanja obnovljenih općinskih poglavarstava NDH, što je bio jedan od primarnih zadataka koji je pred sve političke organizacije NOP-a i NOO-e postavio OK KPH za Hrvatsko primorje.⁵⁷⁹

U sjevernome dijelu okruga, gdje je KPH imala veći politički utjecaj, općinska poglavarstva NDH i ona Upravnoga povjereništva Sušak-Krk nisu bila dugoga vijeka, poglavito ona uspostavljena na ničijoj zemlji.

U kotaru Novi općinskim je poglavarstvima onemogućena ili pak ograničena mogućnost djelovanja već u ožujku 1944. godine. Naime, nakon fizičke likvidacije općinskog načelnika u Bribiru, utrula su se općinska poglavarstva uspostavljena na ničijoj zemlji. Nadležnost općinskoga poglavarstva u Novome, poglavito nakon ostavke općinskoga načelnika,⁵⁸⁰ svela se na usko područje koje su držale jake njemačke snage. I tu su, međutim, pod pritiskom prijetnji suradnika NOP-a, općinski činovnici tek formalno obavljali svoje funkcije.⁵⁸¹ Štoviše, ilegalni su NOO-i u određenome opsegu ostvarivali funkcije upravno-sudskih organa na čitavome području kotara s izuzetkom obalnoga područja od Novoga do Povila.⁵⁸²

⁵⁷⁶ Nakon pristiglog pojačanja od 600 vojnika, bilo je uhićeno oko 60 stanovnika otoka (MGR, film XLIII./230-231, film XLIV./63-64).

⁵⁷⁷ Zbog teških uvjeta ilegalnoga rada, KK KPH je svoja tri člana koji nisu poznavali prilike na otoku, jer nisu bili s Raba, razriješio dužnosti i organizirao njihovo prebacivanje s otoka (MGR, film XLIII./232-236 i 326-327).

⁵⁷⁸ Bile su osnovane dvije ćelije KPH, odbori USAOH-a u svim mjestima, odbor AFŽ-a u Rabu, a uoči 1. svibnja organizirano je paljenje kresova i raznošenje letaka (MGR, film XLIII./232-236 i 267-268).

⁵⁷⁹ OK KPH za Hrvatsko primorje je još početkom siječnja 1944. dao direktivu da se rad općinskih poglavarstava mora onemogućiti svim sredstvima (MGR, film XLIII./11-12).

⁵⁸⁰ Nakon likvidacije općinskog načelnika Bribira, općinski se načelnik Novog zahvalio na dužnosti pa su njegove funkcije bile povjerene općinskom bilježniku (MGR, film XLIII./105-106).

⁵⁸¹ MGR, film XLIII./337-338.

⁵⁸² Obalno područje od Novoga do Povila kontrolirale su jake njemačke snage, pa je stanovništvo u strahu od represije otklanjalo bilo kakav organizirani rad za NOP (MGR, film XLIII./105-106, 319-320 i 337-338).

Početak travnja u crikveničkome su kotaru prestala s radom općinska poglavarstva NDH u Selcima i Sv. Jakovu, a upravne su funkcije općinskoga poglavarstva u Crikvenici bile potpuno blokirane.⁵⁸³ Politički život u kotaru bio je pod kontrolom političkih organizacija NOP-a, a provedbu svojih odluka NOO-i su, ukoliko je to bilo nužno, osiguravali aparatom prinude. Zbog toga su protivnici NOP-a napuštali područje kotara i sklanjali se na Sušak.⁵⁸⁴

U kotaru Kraljevica su se već tijekom ožujka upravne oblasti počele osipati, a njihove upravne funkcije postupno gasiti. Istina, u samoj Kraljevici, jakom uporištu njemačkih i oružničkih snaga, upravni su organi NDH i dalje postojali, ali im je stvarna moć bila tek simbolična.⁵⁸⁵

U sušačkome su kotaru njemačke i ustaške snage čvrsto držale gradove Sušak i Bakar. Iz uporišta u Bakru one su kontrolirale južni, a iz Sušaka sjeverni dio kotara. Općinska poglavarstva koja je uspostavilo Upravno povjereništvo Sušak-Krk, organizirala su rad škola s hrvatskim nastavnim jezikom i osiguravala redovitu racioniranu opskrbu.⁵⁸⁶ Iako je Grobinština praktički bila područje ničije zemlje, općinska su poglavarstva neometano obavljala svoje funkcije. Naime, ni stanovnici Grobinštine, a ni vodstva antifašističkih organizacija⁵⁸⁷ nisu podržali odluku Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje o ukidanju općinskih poglavarstava. Uzrok tome bile su izuzetno teške prehrambene prilike i grožnja Upravnoga povjereništva Sušak-Krk da će obustaviti racioniranu opskrbu ako se onemogućiti rad uspostavljenih općinskih poglavarstava.⁵⁸⁸ Kako je političkim delovanjem uspio ostvariti samo bojkot škola,⁵⁸⁹ KNOO Sušak je u ožujku 1944. godine donio odluku o ukidanju općinskih poglavarstava na području kotara.⁵⁹⁰ Budući da mu je za provedbu odluke stajao na raspolaganju aparat prinude, tj. dobro organizirane omladinske borbene

⁵⁸³ Nakon prijetećih upozorenja koja su im upućena preko suradnika NOP-a, općinski načelnik i bilježnik u Sv. Jakovu su se zahvalili na dužnosti. Dužnosnici općinskog poglavarstva u Selcima, koji ni nakon upozorenja nisu odstupili, bili su uhićeni. U Crikvenici je došlo do smjene općinskog načelnika jer je prvi nositelj te funkcije odstupio. Općinski su pak činovnici svoje dužnosti obavljali tek formalno kako ne bi ostali bez plaće i aprovizacije (MGR, film XLIII./131-137, 260-262, 295-297 i 329-330).

⁵⁸⁴ MGR, film XLIII./131-137 i 329-330.

⁵⁸⁵ Funkcije i službu u Kotarskom i općinskim poglavarstvima napuštali su i dužnosnici i činovnici, a mnogi su od njih pristupali NOP-u (MGR, film XLIII./39-41 i 373-375).

⁵⁸⁶ MGR, film XLIII./138-140; Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.; Z. PLEŠE, Narodnooslobodilačka, n.dj., str. 285-286.

⁵⁸⁷ MGR, film XLIII./174 i 181-182; film XLIV./39-40; Z. PLEŠE, Narodnooslobodilačka, n.dj., str. 312.

⁵⁸⁸ MGR, film XLIII./100-103; Z. PLEŠE, Narodnooslobodilačka, n.dj., str. 312.

⁵⁸⁹ MGR, film XLIII./194-196 i 224-226; Z. PLEŠE, Narodnooslobodilačka, n.dj., str. 314.

⁵⁹⁰ KNOO Sušak je 18. ožujka donio odluku da do 20. ožujka moraju biti uklonjena općinska poglavarstva na području Grobinštine (MGR, film XLIII./138-140; Z. PLEŠE, Narodnooslobodilačka, n.dj., str. 312).

grupe,⁵⁹¹ odluka je bila provedena. Naime, pod prijetnjom fizičke likvidacije,⁵⁹² dužnosnici i činovnici općinskih poglavarstava prešli su na Sušak. Tu su pod zaštitom jakih vojnih snaga, barem formalno, nastavili obavljati svoje funkcije.⁵⁹³

Na otoku Krku su općinska poglavarstva prestala djelovati već krajem ožujka, iako je KK KPH Krk izrazio svoje neslaganje s odlukom o bojkotu škola.⁵⁹⁴ Međutim, direktiva Okružnog komiteta KPH bila je provedena korištenjem sredstava prinude. Naime, nakon fizičke likvidacije općinskog načelnika u Baski i hapšenja koja je izvršila omladinska borbena grupa, općinska su poglavarstva prestala djelovati.⁵⁹⁵ Pod zaštitom njemačke posade u Krku se održala Kotarska ispostava, ali se njeno funkcioniranje uglavnom svodilo na isplate plaća bivšim činovnicima i učiteljima.⁵⁹⁶

Likvidacijom općinskih poglavarstava ili pak njihovim svođenjem na organe bez stvarnog utjecaja i moći, bio je otvoren prostor za obnovu vlasti NOO-a. Budući da je političko opredjeljenje nositelja funkcija bio odlučujući činitelj orijentacije i djelovanja NOO-a, OK KPH je nastojao da što veći broj odbornika bude iz redova KPH. Takvom je kadrovskom politikom postupno osiguravao dominaciju u NOO-ima i pretvarao ih u izvršitelje političkih ciljeva KPH.

Budući daje u okrugu već funkcionirao sustav viših i nižih NOO-a, OK KPH najprije radi na osiguravanju većine u ONOO-u za Hrvatsko primorje. Naime, nakon kapitulacije Italije u ONOO za Hrvatsko primorje bili su kooptirani predstavnici HSS-a iz Crikvenice, Paga i Sušaka te stranački neopredijeljeni predstavnik kotara Cres-Lošinj. Zbog upućivanja svojih članova na druge dužnosti, KPH je u siječnju 1944. godine izgubila apsolutnu većinu u ONOO-u. Zato već 8. siječnja OK KPH inicira kooptiranje novih odbornika, većinom članova KPH. Taj je prijedlog prihvaćen i proveden na sjednici ONOO-a od 19. siječnja. Kada je početkom ožujka, zbog upućivanja članova KPH na rad u Istru, KPH ponovno ostala u manjini, OK KPH poimence navodi članove KPH koje je ONOO dužan kooptirati. Do sredine 1944. godine OK KPH je osigurao

⁵⁹¹ Omladinske borbene grupe su od siječnja 1944. godine operirale na ničijoj zemlji koju su činile grobničke općine. Izvršavale su zadatke koje je pred njih postavljao KK KPH ili pak KK SKOJ-a, pa su u stvari bile aparat prinude NOP-a (MGR, film XLIII./311-313 i 339-341).

⁵⁹² MGR, film XLIII./157-159 i 378-381.

⁵⁹³ Upravno povjereništvo Sušak-Krk nije ostavilo prijetnju o obustavi podjele aprovizacije, pa se funkcija općinskih poglavarstava svela na njenu raspodjelu i isplate beriva činovnicima i učiteljima (MGR, film XLIII./194-196; Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.; Z. PLEŠE, Narodnooslobodilačka, n.dj., str. 313).

⁵⁹⁴ KK KPH Krk se nije slagao s odlukom o zatvaranju škola, pa su one pod nadzorom NOO-a radile i tijekom travnja. Naime, KK KPH Krk je smatrao da su škole s hrvatskim nastavnim jezikom potrebne, budući da su školski obveznici sve do kapitulacije Italije bili prisiljeni **pohadati** škole s talijanskim nastavnim jezikom i programom (MGR, film XLIII./348).

⁵⁹⁵ MGR, film XLIII./63-65.

⁵⁹⁶ Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.

potpunu kontrolu nad ONOO-om. Naime, 10 od ukupno 11 odbornika bili su članovi KPH.⁵⁹⁷ Koristeći se principom subordinacije, ONOO je prišao provedbi naputka Okružnog komiteta KPH o nužnosti podizanja razine političke svijesti odbornika u kotarskim i nižim NOO-ima, što je faktički značilo da treba jačati utjecaj KPH i u njima.

Nezadovoljan postojećim stanjem u općinskim i nižim NOO-ima, OK KPH početkom 1944. godine predlaže reorganiziranje, a početkom travnja svim kotarskim komitetima upućuje pismo sa sljedećim naputkom: (...) *Da bi N.O.O.-i mogli odgovarati tako važnim zadaćama treba da u njih uđu (ili budu izabrani) najbolji članovi partije, članovi komiteta. Ako treba i čitav komitet treba da uđe u NOO-e i u njima da preuzme konkretne zadaće za pojedine sektore rada... Rukovodeća uloga partije ne smije se svesti na ono što pojedinci nepravilno misle, da u ime Partije treba da naređuju (...).* Međutim, zbog maloga broja članova KPH, taj se naputak mogao provesti tek na višim razinama. Naime, polovicom 1944. godine u sedam kotarskih NOO-a bilo je 35 članova KPH od ukupno 45 odbornika, u 27 općinskih NOO-a bilo je 60 članova KPH od ukupno 176 odbornika, a u 99 seoskih NOO-a bila su samo 34 člana KPH od ukupno 473 odbornika.⁵⁹⁸ U veljači 1944. godine ONOO vrši reorganizaciju KNOO-a Sušak, tijekom travnja i svibnja pristupa reorganizaciji KNOO-a Novi, vrši kadrovske promjene u KNOO-u Crikvenica i odlučuje da se KNOO Senj popuni odbornicima iz GNOO-a Senj.⁵⁹⁹ U isto vrijeme, ostavši bez kontakata s ONOO-om, popunu i aktiviranje kotarskih NOO-a Pag i Rab te obnovu mreže ilegalnih NOO-a preuzimaju kotarski komiteti KPH Pag i Rab. KK KPH Pag je popunio KNOO Pag koji je imao sjedište na Olibu. KNOO je tada imao sedam članova i Propodjel koji je pokrenuo izdavanje tjednika *Glas Paga*. Bile su uspostavljene redovne veze s matičnim kotarom, što je rezultiralo osnivanjem ilegalnih općinskih NOO-a Pag i Novalja, GNOO-a Pag, MNOO-a Novalja i 14 seoskih NOO-a. KK NOO Rab, u kojemu su članovi KPH činili većinu, uspio je osnovati ilegalne NOO-e u svim selima osim u Banjolu. Odbornici novoosnovanih NOO-a bili su članovi ili simpatizeri KPH.⁶⁰⁰

Nakon izvršenih reorganizacija i popuna, ONOO je na svojoj sjednici, održanoj krajem svibnja, pozitivno ocijenio djelovanje najvećega broja kotarskih

⁵⁷ MGR, film XLIII./36, 63-65, 117-119 i 245; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 69, 89-90 i 92-93.

⁵⁸ MGR, film XLIII./100-103, 245 i 350.

⁵⁹ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 113 i 127-128.

⁶⁰⁰ MGR, film XLIII/232-236 i 250-251; A. GIRON, *Nastanak i razvoj organa narodne*, n.dj., str. 496; Z. PLEŠE, *Razvoj NOP-a na otoku*, n.dj., str. 327; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 117 i 141.

NOO-a u okrugu.⁶⁰¹ Međutim, najvećim se dijelom ta ocjena odnosila na rad kotarskih NOO-a kao političkih organa NOP-a, a ne na njihovu sposobnost obavljanja upravno-sudskih funkcija. Naime, postojeći sustav NOO-a kojim je na području okruga raspolagao NOP, još se uvijek nalazio u fazi usklađivanja svoga unutarnjega ustrojstva s propisima ZAVNOH-a, utvrđivanja i organiziranja teritorijalno-upravnih jedinica u okvirima nadležnosti kotarskih NOO-a te utvrđivanja administrativnih međa s oblašću Istre.⁶⁰²

Na spori proces izgradnje unutarnjega ustrojstva NOO-a utjecale su, bez sumnje, postojeće vojne prilike. Naime, najveći je dio okruga činio okupirani teritorij, pa ilegalni NOO-i zapravo nisu ni imali uvjeta za stvaranje propisanoga upravnoga i sudskoga aparata. Limitirajući činitelji bili su, međutim, i nedostatak stručnih kadrova i nedostatak iskustva u organiziranju upravne i sudske vlasti. Tome je dijelom pridonijela i politika osiguravanja dominantnoga utjecaja ONOO-a i kotarskih NOO-a u kojima je sredinom 1944. godine bilo: 35 radnika, dva seljaka, pet obrtnika i trgovaca te 13 osoba ostalih zanimanja. U općinskim i seoskim NOO-ima bilo je: 367 radnika, 145 seljaka, 31 obrtnik i trgovac te 10 osoba ostalih zanimanja. Dakako, odbornici takve strukture nisu imali adekvatno obrazovanje, znanje i iskustvo potrebno za organiziranje i vođenje upravnih i sudskih poslova.⁶⁰³ Teškoće je stvarala i nedovoljna povezanost s kotarskim središtima koja je priječila prenošenje iskustava s viših na niže NOO-e, što je bilo najizraženije u kotarima Pag, Rab i Senj. Zbog svega toga NOO-i su nastojali organizirati i razviti rad onih odjela i komisija koji su bili nužni radi zadovoljavanja aktualnih potreba područja u njihovoj nadležnosti.

Do sredine 1944. godine u okviru ONOO-a bili su osnovani: Propodjel, Gospodarski odjel s Prehrambenom komisijom, Zdravstveni, Socijalni, Prosvjetni, Sudski i Upravni odjel te Okružni narodni sud.⁶⁰⁴ Dakako, ni aktivnost ni stručna razina tih postojećih odjela nisu bile ujednačene. S obzirom na potrebe okruga, poglavito njegova partizanskoga teritorija, najveća se pažnja poklanjala radu određenih odjela. Radi suzbijanja promidžbe koju je širio tisak izdavan u NDH i na području Operativne zone *Jadransko primorje*, brojčano je i stručno ojačan Propodjel. On je u prvoj polovici 1944. godine izdavao: mjesечnik *Primorski borac* s nakladom od 1.200 primjeraka, tjednik *Primorski vjesnik* s nakladom od 500 do 1.700 primjeraka, dnevnik *Radio vijesti* s nakladom od 120 primjeraka te veliki broj letaka s nakladom od 2.500 primjeraka. Uz to

⁶⁰¹ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 141. Međutim, navod ONOO-a nije odgovarao stvarnom stanju. Naime, osim kotarskih NOO-a: Crikvenica, Kraljevica, Krk, Novi i Sušak, aktivno su djelovali i kotarski NOO-i Pag i Rab, a popunjeni je KNOO Senj stvarao osnovu za obnovu mreže nižih NOO-a (vidi: MGR, film XLIII./331 i 353-362).

⁶⁰² P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 140.

⁶⁰³ MGR, film XLIII./245.

⁶⁰⁴ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 104-105, 127 i 130-131.

je tehnika Propodjela umnožavala brošure i listove čiji su izdavači bile političke organizacije NOP-a.⁶⁰⁵ Gospodarsko je stanje okruga, u kojemu je, prema podacima Ekonomskoga odjela ZAVNOH-a, 16.000 stanovnika bilo na ivici gladi, zahtijevalo dobru organizaciju i rad Gospodarskoga odjela i Prehrambene komisije. U prvoj polovici 1944. godine Gospodarski je odjel osigurao sjemenski krumpir zamjenom za sol i tekstil, organizirao obradu svih obradivih površina, pa i onih u vlasništvu crkve na partizanskome teritoriju, a starao se i za obradu zemljišta obitelji boraca NOV. Osim toga, osposobio je za rad mlin u Mošunama, preuzeo od KNOO-a Novi nadzor nad obrtničkim radionicama na partizanskome teritoriju i utvrdio cijenu njihovih proizvoda.⁶⁰⁶ Isti su razlozi zahtijevali jačanje Socijalnoga odjela, pa je on bio u stanju davati pomoć u namirnicama i novcu. Tako je npr. obiteljima boraca NOVH u kotaru Crikvenica dodijeljeno 60 barila usoljene ribe, preseljenome stanovništvu općine Bribir dodijeljena je novčana potpora od 600.000 kuna, a za obitelji boraca NOVH kotara Sušak bilo je osigurano 100.000 lira. Do sredine 1944. godine taj je odjel ONOO-a isplatio na ime pomoći 10.000.000 kuna.⁶⁰⁷ Aktivnost Zdravstvenoga odjela bila je uglavnom rezultat angažmana i stručnosti pročelnika, dr. Uroša Jakše. On je uspostavio ambulantu u kojoj je 2.337 osoba dobilo medicinsku pomoć i organizirao cijepljenje boraca 13. divizije i stanovnika na partizanskome teritoriju.⁶⁰⁸ Rad Prosvjetnog odjela uglavnom se svodio na provedbu zaključka NOO-a o bojkotu škola na ničijoj zemlji i okupiranome području. Škole pak na partizanskome teritoriju obustavile su rad zbog opasnosti od upada njemačkih *trupova*, tj. specijalnih protupartizanskih postrojbi čiji su pripadnici nosili oznake jedinica NOVH i govorili hrvatski jezik.⁶⁰⁹

Izgradnja unutarnjeg ustrojstva u kotarskim NOO-ima bila je tek u začetku.⁶¹⁰ Naime, odbornici zaduženi za organizaciju određenoga odjela obično su sami preuzimali djelokrug poslova koje je trebao obavljati odjel.⁶¹¹ Bilo je, naravno, izuzetaka i to uglavnom u onim kotarskim NOO-ima koji su raspolagali

⁶⁰⁵ Antun GIRON, Primorski vjesnik - svibanj 1943 - svibanj 1945. godine, *Štampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, Rijeka 1983., str. 81-85; P. STRČIĆ, Kulturno-prosvjetna djelatnost NOP-a, n.dj., str. 342; isti, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 103 i 116-117.

⁶⁰⁶ MGR, film XLIII./100-103; D. JEŽIĆ, Prilog proučavanju, n.dj., str. 126-129; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 102, 115 i 128-129; *ZAVNOH 1944./II.*, n.dj., str. 512.

⁶⁰⁷ MGR, film XLIII./321-322; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 119-120.

⁶⁰⁸ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 133-134; *ZAVNOH 1944./HI.*, n.dj., str. 488-489.

⁶⁰⁹ MGR, film XLIII./63-65, 100-103 i 112-115; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 130 i 142.

⁶¹⁰ Tu je ocjenu dao ONOO na sjednici održanoj 20. i 21. travnja (P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 127).

⁶¹¹ Isto, str. 140.

određenim profilom stručnjaka ili su pak aktualne potrebe kotara zahtijevale poseban angažman na određenom sektoru.⁶¹²

Zbog nepotpune mreže seoskih NOO-a ili pak zbog opsega područja u nadležnosti nekih kotarskih NOO-a, do sredine 1944. godine nije bila provedena teritorijalno-upravna podjela u svim kotarima. Naime, KNOO Senj je tek tada pristupio obnavljanju seoskih NOO-a pa je podjela kotara na općine tek trebala uslijediti.⁶¹³

Na prostorno malim područjima kotara Rab i Kraljevica podjela na općine nije bila svrsishodna. Tako se od projekta podjele kotara Rab na dvije općine odustalo, jer su predviđene općine bile prostorno preuske.⁶¹⁴ Razdioba kotara Kraljevica na tri općine bila je formalno provedena, ali na tome po površini i broju stanovnika malenome kotaru nisu postojali uvjeti za djelovanje triju općinskih NOO-a.⁶¹⁵ Uostalom, ONOO je čitav taj kotar smatrao samo privremenom administrativno-upravnom jedinicom.⁶¹⁶

Pitanje administrativnih međa između okruga Hrvatsko primorje i oblasti Istra zaoštrilo se u vrijeme spora oko nadležnosti Oblasnoga komiteta KPH za Istru. Primjenjujući, naime, postojeći princip o nužnosti usklađivanja teritorijalno-upravne s postojećom nadležnošću organa KPH, Oblasni je komitet za Istru namjeravao protegnuti nadležnost Oblasnog NOO-a za Istru i na okrug Hrvatsko primorje.⁶¹⁷

Budući da spajanje Istre i Kvarnerskoga primorja nisu odobravali ni CK KPH ni ZAVNOH, okrug Hrvatsko primorje nije postao sastavnim dijelom

⁶¹² KNOO Kraljevica je imao Prosvjetni odjel, jer je KNOO raspolagao sa stručnim referentom. KNOO Sušak ni nakon reorganizacije nije uspio osnovati Gospodarski odjel, dok je KNOO Novi, zbog potreba partizanskog teritorija, ojačao i aktivirao svoj Gospodarski odjel. Prosvjetni odjel, međutim, nije osnovao, jer škole na partizanskom teritoriju kotara nisu radile. KNOO Pag koji zbog gubitka veza nije dobivao tisak Propodjela ONOO-a, formirao je vlastiti Propodjel, a kotarski su narodni sudovi bili osnovani u kotarima: Crikvenica, Krk, Novi i Sušak (MGR, film XLIII./232, 250-251, film XLIV./63-64; D. JEŽIĆ, Prilog proučavanju, n.dj., str. 138; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 113 i 119).

⁶¹³ MGR, film XLIII./331 i 353-362.

⁶¹⁴ A. GIRON, *Nastanak i razvoj narodne*, n.dj., str. 496.

⁶¹⁵ Kotar je formalno bio podijeljen na tri općine: Kraljevicu, Hreljin i Križišće. Zbog nesvrshodnosti podjele, sve su ukinute u drugoj polovici 1944. godine (P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 189-190 i 258).

⁶¹⁶ Na području kotara živjelo je samo 6.500 stanovnika. Njegov opstanak kao posebne administrativno-upravne jedinice ONOO je forsirao kao protutežu uspostavljenoj Kotarskoj ispostavi NDH sa sjedištem u Kraljevici (P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 189).

⁶¹⁷ Dopisom od 18. ožujka 1944. Oblasni je komitet KPH za Istru izvijestio OK KPH za Hrvatsko primorje da će Oblasni NOO za Istru proširiti svoju nadležnost na okrug Hrvatsko primorje te da će naziv lista *Glas Istre* promijeniti u *Glas Istre i Primorja* ako to dozvoli CK KPH (MGR, film XLIII/129).

oblasti Istra.⁶¹⁸ S pripajanjem okruga Hrvatsko primorje oblasti Istra nije se slagao ni Oleg Mandić, a razloge za to naveo je u svome izvješću ZAVNOH-u. O tom pitanju očito nije bilo suglasja ni u Oblasnome komitetu KPH, a ni u Oblasnome NOO-u za Istru. Naime, u tijeku priprema za III. zasjedanje ZAVNOH-a, Izvršni odbor nije Plenumu prosljedio na potvrdu predložene vijećnike iz Istre: Dušana Diminića, Vladimira Svalbu Vida i Dinu Grgić-Zlatic, uz čija je imena bilo upisano: *Pristaša sjedinjenja Istre s Hrv. primorjem*.⁶¹⁹ Međutim, Oblasni NOO za Istru, u čijoj je nadležnosti bio grad Rijeka, smatrao se nadležnim organom vlasti i na gradskome području Sušaka, tretirajući te gradove kao jedinstveno administrativno područje. Naime, Oblasni se NOO za Istru 4. ožujka 1944. obratio GNOO-u Rijeka-Sušak dopisom sljedećeg sadržaja: *Kako ste već valjda obavješteni Rijeka i Sušak dodjeljeni su oblasti Istra, a prema odluci od 18. III 1944. gradski N.O.O. bit će u direktnoj vezi sa oblasnim N.O.O.-om. Izvještaji treba da su što iscrpniji, tako da bismo mogli dobiti što vjerniju sliku o pitanjima Rijeke i Sušaka*.⁶²⁰ GNOO Rijeka-Sušak je u to vrijeme, barem formalno, postojao. On se, naime, javlja kao izdavač triju letaka umnoženih 8. i 23. ožujka. Kao izdavač dvaju letaka na talijanskome jeziku potpisan je *NOO Rijeka-Sušak*, a letka na hrvatskome jeziku *NOO Sušak-Rijeka*.⁶²¹ Bilingvizam letaka i neujednačenost naziva izdavača upućuje na zaključak da je sjedište toga NOO-a bilo u Rijeci, a daje njegovo djelovanje na području Sušaka postojalo samo u nazivu. Naime, u to je vrijeme na Sušaku djelovao MNOO Sušak kao dio upravnoga sustava okružja Hrvatsko primorje.⁶²² Konceptu spajanja Rijeke i Sušaka suprotstavljao se OK KPH, zastupajući stajalište da Sušak kao središte okruga mora ostati u nadležnosti ONOO-a za Hrvatsko primorje.⁶²³ Štoviše, OK KPH je, ne bez razloga, tvrdio da koncept stvaranja

⁶¹⁸ Upravna je podjela Hrvatske bila u nadležnosti ZAVNOH-a, a ne CK KPH. Naime, prema *Pravilniku o unutarnjoj organizaciji i radu ZAVNOH-a* donesenom na II. zasjedanju, Izvršni je odbor ZAVNOH-a rješavao pitanje organizacijske strukture NOO-a na području Hrvatske. Člankom 3. *Odluke o ustrojstvu i poslovanju narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština Federalne Države Hrvatske*, donesenom na III. zasjedanju, izriječno se navodi da upravnu podjelu Hrvatske utvrđuje ZAVNOH (*ZAVNOH!1943.*, n.dj., str. 476; *ZAVNOH 1944.II.*, n.dj., str. 668). ZAVNOH, međutim, nije odobrio pripajanje okruga Hrvatsko primorje oblasti Istra (usporedi: *ZAVNOH 1944.II.*, n.dj., str. 212, 248-249 i 418-419).

⁶¹⁹ P. STRČIĆ, Referat dra Olega Mandića, n.dj., str. 437-438; isti, Dva priloga, n.dj., str. 205; *ZAVNOH 1944.Uli.*, n.dj., str. 589.

⁶²⁰ DAP, fond Oblasni NOO za Istru.

⁶²¹ MGR, sig. 1555 III A1, 1556 III A1; Antonio PAULETICH, La guerra dei volantini 1941-1945, appelli del Movimento popolare di liberazione agli Italiani della Venezia Giulia, *Quaderni* 2, Pola-Pula 1972., str. 113-115.

⁶²² P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj. str. 113.

⁶²³ Na sjednici održanoj 20. travnja 1944. OK KPH za Hrvatsko primorje zauzeo je stajalište da se grad Sušak ne smije izdvojiti iz okruga i spojiti s Rijekom. Stoga je od CK KPH zatražio da spriječi spajanje dvaju gradova, na kojem inzistira Oblasni komitet i Oblasni NOO za Istru (MGR, film XLIII./306-309).

jedinstvenoga administrativnoga područja nameću riječki *autonomaši* (Zaneliani).⁶²⁴ Tako je pitanje utvrđivanja administrativnih međa između okruga Hrvatsko primorje i oblasti Istra poprimilo obilježja političkoga spora između dvaju rukovodnih organa KPH. CK KPH i ZAVNOH su se u rješavanju nastalog spora priklonili stajalištu Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje. Naime, gradska područja Rijeke i Sušaka nisu bila spojena u jedinstvenu administrativno-upravnu cjelinu. Tadašnji je grad Rijeka ostao u okvirima oblasti Istra, a Sušak u sastavu okruga Hrvatsko primorje, s tim daje KNOO Sušak bio direktno podčinjen ONOO-u za Hrvatsko primorje.⁶²⁵

2.1.3. Stvaranje upravnoga sustava i političkih organizacija NOP-a Istre kao pretpostavke za provedbu revolucionarnih mijena

Krajem 1943. i početkom 1944. godine u Istri su bile ostvarene sve pretpostavke za postupnu realizaciju programa NOP-a. Naime, do kraja 1943. bile su obnovljene istarske partizanske jedinice, a početkom 1944. godine one su uvrštene u sastav 11. korpusa NOVH. Izvršavajući dobivene zadatke Štaba 11. korpusa, one su do sredine godine izrasle u operativne jedinice NOVH.

U isto je vrijeme u Istri izgrađivan subordinirani sustav civilne vlasti NOP-a, identičan onom u drugim dijelovima Hrvatske. Taj, istina, još uvijek ilegalni ili pak poluilegalni upravno-sudski sustav provodi odluke ZAVNOH-a, pa Istra *de facto* postaje jedna od teritorijalno-upravnih jedinica Federalne Države Hrvatske.

Usporedno sa sustavom NOO-a stvarana je i čvrsta organizacija KPH, koja postaje legitimna stranka svih sljedbenika komunističke ideologije, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Istovremeno, ona nastoji izboriti poziciju jedine stranke koja zastupa nacionalne interese istarskih Hrvata, bez obzira na njihov društveni status. Te dvije komponente njenoga programa, tj. ona klasno-revolucionarna i nacionalnooslobodilačka, omogućit će joj preuzimanje rukovodeće uloge u borbi protiv fašističkog režima i njemačke okupacije Istre. Međutim, program revolucionarnih mijena u isto će vrijeme opterećivati suradnju

⁶²⁴ MGR, film XLIII./137-139. U to su vrijeme, naime, bili uspostavljeni kontakti između predstavnika Oblasnog komiteta KPH za Istru i predstavnika riječkih *autonomaša*. Najvjerojatnije je upravo to bila osnova za tvrdnju OK KPH za Hrvatsko primorje. Možda se, međutim, radilo o političkom manevru Gradanskog odbora na Sušaku. Naime, 13. ožujka je upravo MNOO Sušak uputio detaljni plan organizacije vlasti na jedinstvenom području Rijeka-Sušak. Taj projekt, upućen Oblasnom NOO-u za Istru, sadrži sve elemente postojećeg upravnog sustava u Rijeci i na Sušaku. Predviđao je, naime, uspostavu prefektore u Rijeci na čelu s prefektom kojemu bi bio direktno podčinjen vrhovni povjerenik sa sjedištem na Sušaku. NOO-u je pak bila dodijeljena uloga savjetodavnog organa prefekta (DAP, Oblasni NO za Istru).

⁶²⁵ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 141.

KPH s grupacijom istarskih Hrvata drugačijih ideoloških i političkih nazora, dok će njen nacionalnooslobodilački program rezultirati oporbom koalicije talijanskih antifašističkih stranaka. Te postojeće proturječnosti unutar antifašističkih snaga Istre Oblasni će komitet KPH nastojati razriješiti političkim sredstvima, što ne znači da u određenim slučajevima neće posegnuti i za sredstvima prinude.

U nastojanju da stvori uvjete za ostvarenje političkih ciljeva KPJ, Oblasni komitet KPH za Istru nastavlja s realizacijom programa izgradnje čvrste organizacije, dajući primat osnivanju rukovodstava KPH. Takvim je postupkom do kraja siječnja 1944. godine stavio u funkciju stranački aparat na razini okruga i kotara. Naime, do tada je uspio osnovati tri okružna komiteta KPH: Buzet, Pazin i Pula, 13 kotarskih komiteta KPH u postojećih 14 kotara⁶²⁶ i MK KPH Rijeka s tri rajonska komiteta.⁶²⁷ U tim su rukovodstvima djelovala 104 člana KPH.⁶²⁸ Na terenu triju istarskih okruga djelovalo je 11 ćelija KPH sa 59 članova, 38 simpatizerskih grupa sa 140 članova i 15 kandidata KPH.⁶²⁹ U partizanskim jedinicama, POC-u i Agitpropu djelovalo je 15 ćelija sa 61 članom KPH, dok je u Oblasnome NOO-u, okružnim i kotarskim komitetima SKOJ-a bilo 25 članova KPH koji nisu bili povezani s terenskim ćelijama.⁶³⁰ Dakle, početkom 1944. godine u tri je istarska okruga djelovalo 249 članova KPH od kojih su se 53 nalazila u partizanskim jedinicama, 137 u Oblasnom, kotarskim, mjesnim i rajonskim komitetima KPH, Oblasnom NOO-u i rukovodstvima SKOJ-a, a samo je 59 bilo raspoređeno u terenskim ćelijama.⁶³¹ To pak znači da se preko dvije trećine ukupnoga članstva nalazilo u rukovodstvima KPH ili je bilo raspoređeno na rukovodeće funkcije u skojevskoj organizaciji te Oblasnom NOO-u. Sljedećega je mjeseca bio osnovan još jedan kotarski, jedan gradski, dva općinska komiteta i jedna terenska ćelija, ali se ukupan broj članova KPH nije bitno uvećao.⁶³² Dakle, najveći se broj članova KPH još uvijek nalazio u rukovodstvima KPH i SKOJ-a ili na ključnim funkcijama u NOO-ima.⁶³³ Oblasni komitet, naime, nije imao drugoga izbora, jer je ideologiju i političke ciljeve KPH prihvatilo samo 0,11 posto ili pak, pribrajajući članstvu KPH i članove SKOJ-a, 0,32 posto stanovništva ob-

⁶²⁶ HDA, KP-286/25. Nije bio formiran KK KPH u kotaru Tinjan (M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 71).

⁶²⁷ MK KPH Rijeka osnovan je 19. prosinca 1943. godine (R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 369).

⁶²⁸ HDA, KP-286/25.

⁶²⁹ Na području okruga Pazin nije djelovala niti jedna terenska ćelija KPH (HDA, KP-286/25).

⁶³⁰ Isto.

⁶³¹ Isto.

⁶³² Bilo je ukupno 259 članova. Mario Mikolić navodi, međutim, 257 članova. Vjerojatno se radi o tiskarskoj grešci ili pak pogrešnom zbroju (M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 71-72).

⁶³³ U terenskim je ćelijama KPH bilo 78 članova, a u komitetima KPH, Agitpropu i Oblasnom NOO-u 103 člana KPH (M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 71-72).

lasti.⁶³⁴ Stanje se mijenja tek u ožujku, kada je bio izjednačen broj članova KPH u rukovodstvima i terenskim ćelijama.⁶³⁵ Oblasni je komitet, dakle, dosljedno provodio zacrtani program izgradnje stranačkoga aparata kao preduvjeta za stvaranje monolitne stranke sposobne da putem NOP-a ostvari političke ciljeve KPJ. Međutim, za obavljanje ključnih funkcija u rukovodstvima Oblasni komitet nije raspolagao s dovoljno iskusnih kadrova.⁶³⁶ Štoviše, formirajući okružne i kotarske komitete, on je iscrpio gotovo čitav stranački potencijal. Zato je nedostatak iskusnih kadrova nastojao riješiti preuzimanjem kadrovskeg potencijala okružja Hrvatsko primorje. Smatrajući se, naime, nadležnim organom KPH ne samo okružnim komitetima Buzet, Pazin i Pula nego i Okružnome komitetu za Hrvatsko primorje, on je donosio odluke o raspoređivanju kadrova u sva četiri okruga. Radilo se u stvari o prebacivanju kadrova iz okružja Hrvatsko primorje u okruge Buzet, Pazin i Pula. S takvom se kadrovskom politikom nije slagao OK KPH za Hrvatsko primorje, ali ni sudionici NOP-a u Istri.⁶³⁷ Međutim, kada je na intervenciju Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje nadležnost Oblasnoga komiteta KPH svedena u okvire oblasti Istra, Oblasni je komitet odlučio formirati novi okrug Rijeka.⁶³⁸

⁶³⁴ U veljači 1944. godine na području oblasti Istra djelovala su 404 člana, kandidata i simpatizera KPH te 766 skojevaca (HDA, KP-286/27). Prema popisu stanovništva iz 1931. godine. Pulska je pokrajina imala 294.492 stanovnika. Međutim, područje Pulske pokrajine nije se podudaralo s teritorijem oblasti Istra. Naime, u prvoj polovici 1944. godine oblast Istra nije obuhvaćala cresko-lošinjski otočni prostor sa 18.855 stanovnika, ali je u njene međe bio uključen libumijski dio Istre sa 37.651 stanovnikom i tadašnji grad Rijeka sa 60.892 stanovnika. Dakle, oblast Istra imala je oko 374.000 stanovnika (A. GIRON, Talijanske, n.dj., str. 140; HDA, Kotarsko poglavlarstvo Kastav (1921-1941), kut. 9; M. KORENČIĆ, Naselja i stanovništvo, n.dj., str. 158 i 469; DAR, JU-6, kut. 2124).

⁶³⁵ U terenskim su ćelijama KPH bila 173 člana, a isti se broj članova nalazio na funkcijama u komitetima KPH, Agitpropu, Oblasnom NOO-u i POC-u. U vojnim jedinicama bilo je 96 članova KPH (HDA, KP-286/28a).

⁶³⁶ Oblasni je komitet KPH nastojao osposobiti kadrove putem tečajeva koji su održavani na Planiku ili pak selima kotara Čepić i Labin (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 81). S tim se, dakako, nisu mogle zadovoljiti kadrovske potrebe svih okruga i kotara. Naime, 27. veljače Oblasni komitet izvještava CK KPH: (...) *Nedostatak kadrova osjeća se još uvijek. Naročito nam manjkaju sekretari kotarskih komiteta, što nastojimo riješiti sa stalnim kursovima, sa Primorjem i sa direktnom pomoći sa naše, kao i sa strane Okružnih komiteta (...)* (G. LABINJAN - D. VLAHOV, Izvještaj Oblasnog, n.dj., str. 471).

⁶³⁷ Na dovođenje kadrova iz Kvarnerskoga primorja kritički se osvrnuo Oleg Mandić u svom Izvještaju iz Istre početkom 1944. godine. On, naime, tvrdi: (...) *Istrani su u političkom razvitku vrlo zaostali za Primorcima: oni nemaju političkih i administrativnih kadrova, koji bi se mogli mjeriti s primorskim... Nalazeći se u istoj oblasti s Primorcima, administrativne i političke potrebe te oblasti bi se popunjavale slijedeći načelo najmanjeg otpora, tj. s onim što je raspoloživo, a to bi bili isključivo Primorci... Postavljena pod tutorstvo Primoraca Istra ne bi se nikad razvila u faktor, koji bi bio ravnopravan ostalim dijelovima hrvatskog naroda, već samo zato što ne bi mogla izbraziti svoje vlastite kadrove (...)* (P. STRČIĆ, Referat dra. Olega Mandića, n.dj., str. 437-438).

⁶³⁸ U ofenzivi njemačkih snaga krajem travnja i početkom svibnja 1944. godine bila su spaljena ili pak raseljena čitava sela u sjeveroistočnom dijelu Istre. Zbog te ofenzive i njenih posljedica, formiranje okruga Rijeka provedeno je tek u drugoj polovici 1944. godine (R. BUTORVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 390-391).

Prema projektu Oblasnog komiteta KPH za Istru, novom su okrugu trebali pripasti kotari Sušak i Kraljevica koji su bili u nadležnosti Okružnog komiteta KPH i ONOO-a za Hrvatsko primorje.⁶³⁹ Kako bi se time poremetila uobičajena podudarnost nadležnosti rukovodstava KPH i NOO-a, Oblasni je komitet od projekta odustao.⁶⁴⁰ Međutim, on ipak nastoji u okviru okruga Rijeka uključiti i grad **Sušak**, pa inzistira na administrativno-upravnom spajanju Rijeke i Sušaka. Tome se, dakako, usprotivio OK KPH za Hrvatsko primorje, pa ni taj plan Oblasnoga komiteta KPH za Istru nije bio ostvaren. Tako je tek sredinom 1944. godine bila **najzad** definirana administrativna međa između oblasti Istra i okružja Hrvatsko primorje. Budući da je već ranije bila utvrđena granična crta između hrvatskoga i slovenskoga dijela Istarskoga poluotoka, teritorij oblasti Istra kao sastavni dio Federalne Države Hrvatske bio je konačno utvrđen. Naime, načelni dogovor o područjima djelovanja organizacije KPH i organizacija OF Slovenije postignut je još početkom svibnja 1943. godine. Međutim, nakon kapitulacije Italije i odluka o sjedinjenju Istre s Hrvatskom, predstavnici OF Slovenije predložili su korekciju dogovorene granične crte. Budući da je Rukovodstvo KPH za Istru taj prijedlog odbilo, pitanje granice između hrvatskoga i slovenskoga dijela Istre ostalo je otvoreno. Početkom 1944. godine Oblasni je komitet KPH za Istru ponovno pokrenuo pitanje razgraničenja.⁶⁴¹ Pregovore o granici vodili su tajnik Okružnoga odbora OF za Sloveniju, Milan Gušek-Javor, i predstavnik Oblasnoga komiteta KPH za Istru, Ante Babić-Andrija.⁶⁴² Dogovorena granična crta je, **polazeći** od zapadne obale poluotoka, slijedila tok rijeke Dragonje od njenoga ušća do sela Topolovac, zatim je skretala na jugoistok prema selu Pregare, a odatle na sjeveroistok do sela Strpeda i nastavljala istim pravcem prema mjestu Vodice u kotaru Kras. Granica je utvrđena uz napomenu da nije bilo moguće sasvim točno povući crtu između hrvatskog i slovenskog stanovništva.⁶⁴³ To je došlo do

⁶³⁹ Ti su kotari s kotarima Opatija i Lovran trebali činiti područje novog okruga Rijeka (G. LABI-NJAN - D. VLAHOV, Izvještaj Oblasnog, n.dj., str. 478-479).

⁶⁴⁰ Isto.

⁶⁴¹ T. FERENC, Stiki in sodelovanja, n.dj., str. 35.

⁶⁴² U izvješću od 20. veljače navodi se da je predstavnik Oblasnog komiteta KPH za Istru bio Andrija Babić. Radi se zapravo o Anti Babiću koji se nešto kasnije javlja pod konspirativnim imenom Šime. Babić je rođen u Lovrečici. Studirao je u Trstu gdje je 1941. godine uhićen i interniran u logor Ventatene. Nakon pada Mussolinija, sa Sandrom Pertinijem, Fancellom, Scocci-marrom, Spinellijem, Secchijem, Fundom i Frankovičem osniva Odbor za oslobođenje političkih zatvorenika. U Istru se vraća nakon kapitulacije Italije, a u vrijeme pregovora bio je odbornik ONOO-a Buzet (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 40; P. SPRIANO, *Storia del Partito*, n.dj., str. 340-341; D. VLAHOV, Okružni, n.dj., str. 54).

⁶⁴³ Izvorni tekst glasi: *Na povabilo zastopnikov bratske hrvatske organizacije smo se sestali na dveh sestankih vsled odlučitve organizacijskih mej med obema organizacijama Osvobodilnih front. Ta meja teče približno takole: od morja po piranskimi solinami je reka Dragonja do pod vasi Topolovec, nato obrne jugovzhodno do vasi Pregarje, od tami na vzhod do nad Sterpeta pred Buzetom in nato v smeri proti Vodicama. V krajih ki leže sevemo od te črte in med reko Dragonjo, je prebivalstvo samo slovenske narodnosti, v nekaj obalnih vaseh pa v veliki večini, oštre meje ni mogoče do- ločit.* (Citirano prema: T. FERENC, Stiki in sodelovanja, n.dj., str. 35).

izražaja odmah nakon postignutoga dogovora. Naime, sela Poljane i Golač koja su pripala Hrvatskoj, zatražila su priključenje slovenskome području, dok je selo Jelovica koje je pripalo Sloveniji, zatražilo da se priključi kotaru Kras u hrvatskome dijelu Istre.⁶⁴⁴ Međutim, razgraničenje između oblasti Istra i Slovenije još uvijek nije bilo dovršeno. Nije, naime, bila utvrđena međa između Slovenije i kotara Kastav koji se u vrijeme pregovora o granici nalazio u sastavu okruga Hrvatsko primorje. Stoga je tek nakon vraćanja kotara Kastav u njegovu nadležnost Oblasni NOO za Istru pristupio rješavanju pitanja granice između Kastavštine i Slovenije. Nije moguće utvrditi tko je sudjelovao u pregovorima, ali je razmeđivanje bilo provedeno već početkom ožujka 1944. godine.⁶⁴⁵

Utvrđivanjem granične crte sa Slovenijom i administrativne međe s okruženjem Hrvatsko primorje bila su konačno razriješena sporna pitanja nadležnosti Oblasnoga komiteta KPH za Istru. Time je, prema organizacijskome shematiizmu NOP-a, bila definirana i teritorijalna nadležnost oblasnih rukovodstava političkih organizacija NOP-a i teritorijalno-upravna nadležnost Oblasnoga NOO-a za Istru.

Paralelno s rješavanjem pitanja nadležnosti, Oblasni je komitet KPH za Istru nastojao ne samo učvrstiti nego i brojčano ojačati organizacije KPH u Istri. Dovođenjem kadrova iz Kvarnerskoga primorja, organiziranjem tečajeva za članove KPH iz Istre i ublažavanjem kriterija za prijem novih članova, on je tek djelomično uspio ostvariti postavljeni zadatak. Naime, do sredine travnja 1944. godine bili su osnovani svi okružni, kotarski i veći broj općinskih komiteta KPH. U isto je vrijeme KPH brojčano jačala pa su sredinom 1944. godine u Istri djelovala 383 člana i 527 simpatizera, tj. potencijalnih kandidata KPH.⁶⁴⁶ Bila je to, s obzirom na broj stanovnika, još uvijek malobrojna politička grupa koja je uspjela obuhvatiti svega 0,25 posto pučanstva, odnosno 0,58 posto s pripadnicima komunističke mladeži.⁶⁴⁷ Ipak je s tim stranačkim i skojevskim potencijalom, bez obzira na dosegnutu razinu ideološke svijesti njihovih pripadnika, Oblasni komitet KPH bio u stanju osigurati vodeću poziciju KPH u

⁶⁴⁴ Te podatke navodi O. Mandić u svom izvješću. Selo Jelovica je bilo priključeno općini Vodice u kotaru Kras (D. MANDIĆ, Organizaciona i kadrovska struktura, n.dj., str. 15-16, 19, 24, 29 i 32; P. STRČIĆ, Referat dra. Olega Mandića, n.dj., str. 439).

⁶⁴⁵ U izvješću KNOO-a Kastav, nastalom početkom ožujka 1944. godine, stoji *Raspodjela Kotara sa Slovincima*, a u tabelarnom prikazu NOO-a od 12. ožujka precizno su navedena sva mjesta na području kotara. Popisom su obuhvaćena sva naselja tzv. prave Kastavštine, pridruženih općina i selo Lipa (A. GIRON, Izvješća Kotarskog, n.dj., str. 129 i 132; isti, *Začeci i razvoj narodne*, n.dj., str. 11-12, 45, 57 i 59).

⁶⁴⁶ To su posljednji zabilježeni statistički podaci o organizacijskom ustrojstvu i brojnom stanju KPH u prvoj polovici 1944. godine. Naime, zbog prilika nastalih nakon njemačke ofenzive na sjeveroistočnu Istru, podaci se nisu mogli prikupiti i obraditi (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 99-100).

⁶⁴⁷ Skojevka je organizacija tada imala 1.222 člana (HDA, KP-286/28a).

NOP-u Istre. Naime, rukovodstva političkih organizacija NOP-a, Oblasni, okružni i niži NOO-i u kojima su članovima KPH povjerene ključne funkcije, postali su tek izvršitelji političkih odluka Oblasnog komiteta KPH.

Po uzoru na projekt stvaranja monolitne KPH, stvarana je i organizacija SKOJ-a.⁶⁴⁸ Osnivana su, naime, skojevska rukovodstva koja su dobila zadatak da rade na izgradnji čvrste i brojčano jake organizacije mladeži opredijeljene za političke ciljeve KPH. Zbog nedostatka iskusnih kadrova, ostvarenje plana povjereno je Povjereništvu PK SKOJ-a Hrvatske za Istru. Ono je pak do kraja siječnja 1944. godine uspjelo formirati sva tri okružna komiteta, 13 kotarskih, jedan mjesni, tri rajonska komiteta i 46 skojevskih grupa s ukupno 325 članova.⁶⁴⁹ Time je Povjereništvu PK SKOJ-a izvršilo svoju osnovnu zadaću, pa je početkom veljače bio imenovan Oblasni komitet SKOJ-a za Istru.⁶⁵⁰ U vrijeme njegova osnutka u Istri djeluje 766 skojevaca,⁶⁵¹ a već krajem ožujka Oblasni komitet SKOJ-a izvješćuje o djelovanju organizacije sa 1.222 člana. To je izvješće ponukalo Oblasni komitet KPH da donese ambiciozni plan po kojemu je u vrlo kratkome vremenu SKOJ trebao izrasti u organizaciju sa 2.000 članova.⁶⁵² Međutim, bez stvorenih preduvjeta, a oni nisu postojali, taj se plan nije mogao ostvariti. Radilo se, očito, o kampanjskome pristupu stvaranja omladinske organizacije koji je karakterizirala ideološka opredijeljenost, a ne masovnost članstva. Masovnost se, naime, mogla postići jedino snižavanjem ili pak potpunim zanemarivanjem kriterija prema kojima se vršio prijem u SKOJ. Dakle, kampanjom Oblasnoga komiteta SKOJ-a bila je stvorena zaista široka organizacija mladeži utemeljena na odanosti članstva NOP-u. Kriterij apsolutne odanosti komunističkoj ideologiji očito je bio zanemaren,⁶⁵³ pa je novo-

⁶⁴⁸ Krajem siječnja je u okružnim i kotarskim komitetima SKOJ-a djelovalo 16, a krajem ožujka 1944. godine 37 članova KPH (HDA, KP-286/25; D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 52; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 79).

⁶⁴⁹ HDA, KP-286/25. Zbirni podatak o 745 članova SKOJ-a u navedenom vrelu odnosi se na četiri okruga: Buzet, Hrvatsko primorje, Pazin i Pulu. Budući da okrug Hrvatsko primorje faktički nije pripadao oblasti Istra, njegovih 420 skojevaca valja oduzeti navedenom zbroju. Taj će se princip poštivati u svim sljedećim iskazima brojnog stanja omladinskih organizacija. Međutim, podaci navedeni u nekim historiografskim radovima ne podudaraju se s podatkom navedenog izvornika (usporedi: D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 50-52; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 77-79). Budući da se u tim radovima pojedinačni podaci o članstvu SKOJ-a ne podudaraju s iskazanim zbirnim podatkom, tim se radovima ne može pokloniti vjera.

⁶⁵⁰ Oblasni se komitet SKOJ-a konstituirao 26. veljače. Sekretar je bio Ljubo Drndić-Vladlen koji je istovremeno bio i član Oblasnog komiteta KPH (M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 74-75).

⁶⁵¹ U Rijeci je djelovalo 27 članova SKOJ-a, ali nije postojalo gradsko rukovodstvo ni skojevske grupe. Vjerojatno su članovi SKOJ-a djelovali u drugim političkim organizacijama NOP-a, prvenstveno u USAOH-u koji je tada imao Mjesno rukovodstvo i 15 odbora s ukupno 73 člana (HDA, KP-286/27).

⁶⁵² D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 100.

⁶⁵³ Takav se zaključak nameće kako s obzirom na mišljenje o istarskim kadrovima koje iznosi dr. O. Mandić, tako i s obzirom na više nego dvostruko manji broj članova SKOJ-a u okruzima Gorski kotar i Hrvatsko primorje.

stvorena skojevska organizacija faktički imala značajke USAOH-a. Stoga u tom razdoblju USAOH u Istri bilježi stagnaciju izgradnje organizacijskoga ustrojstva i brojčanoga rasta. Naime, u siječnju 1944. godine bila su osnovana samo dva kotarska, osam općinskih, dva mjesna, 13 rajonskih i 200 seoskih odbora s ukupno 1.099 članova.⁶⁵⁴ Za veljaču i ožujak ne postoje cjeloviti prikazi organizacijskoga ustrojstva i brojnoga stanja USAOH-a, što svjedoči da ni u tom razdoblju nije bilo bitnih pomaka u razvoju njegova ustrojstva i brojčanog rasta. Bila je to, dakako, posljedica kampanjskoga rada na jačanju SKOJ-a, pa je on, što, bez ikakve sumnje, ne odražava stvarno ideološko opredjeljenje mladih Istre, postao brojniji od organizacije koja je okupljala svu mladež antifašističke orijentacije.⁶⁵⁵ Time je, međutim, Oblasni komitet SKOJ-a suzio bazu iz koje je crpio članstvo, pa, dakako, nije mogao ostvariti zadatak koji je pred njega postavio Oblasni komitet KPH. Negativne posljedice kampanjskoga stvaranja SKOJ-a Oblasni je komitet nastojao otkloniti intenziviranjem rada na organizacijskoj izgradnji USAOH-a.⁶⁵⁶ Tijekom ožujka svi su se članovi Oblasnoga komiteta SKOJ-a angažirali na osnivanju odbora i organiziranju okružnih konferencija na kojima su birani delegati za planiranu oblasnu konferenciju USAOH-a.⁶⁵⁷

Dakle, od ožujka 1944. godine teče proces stvaranja USAOH-a izgradnjom njegove strukture od rukovodstava prema bazi. To je, uostalom, bio općeprihvaćeni princip stvaranja političkih organizacija NOP-a u Istri, koji je, dakako, Oblasni komitet SKOJ-a koristio i pri stvaranju USAOH-a.

Prva oblasna konferencija USAOH-a održana je na Učki 1. travnja 1944. godine. Oko 800 prisutnih delegata izabralo je Oblasni odbor od 75 članova i prihvatilo već ranije utvrđene programske zadatke organizacije.⁶⁵⁸ Sredinom

⁶⁵⁴ U okrugu Buzet djelovala su: dva kotarska, osam općinskih, tri rajonska i 118 seoskih odbora; u okrugu Pazin: 62 seoska odbora sa 260 članova; u okrugu Pula: jedan mjesni, jedan rajonski i 20 seoskih odbora s ukupno 114 članova, a u Rijeci: mjesni i devet rajonskih odbora s ukupno 43 člana (HDA, KP-286/25).

⁶⁵⁵ Podatak o 10.000 članova USAOH-a, koji se navodi u historiografskim radovima, nije točan (D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 52; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 117). Radi se, naime, o broju tzv. obuhvaćene mladeži, tj. radi se zapravo o procjeni broja mladih koji su na bilo koji način podupirali NOP. Omladinska su rukovodstva tu brojku često preuveličavala da bi prikrija slabe rezultate organizacijske naravi.

⁶⁵⁶ M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 117.

⁶⁵⁷ Okružna konferencija USAOH-a za Pulu održana je u Sutivanu 1. ožujka, za Buzet u **Trsteniku** 27. ožujka, dok za okrug Pazin nema detaljnih podataka (Berto ČRNJA, Omladinska organizacija u Narodnooslobodilačkom pokretu Istre, *PM* 3, Pazin 1971., str. 60; D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 53; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 117-118).

⁶⁵⁸ i_zvršni su odbor činili: Berto Črnja, predsjednik, Giorgio Sestan, potpredsjednik, i Vence Mihić, tajnik. U isto su vrijeme bili i članovi Oblasnog komiteta SKOJ-a. Od 75 članova Oblasnog odbora, 15 je omladinaca bilo talijanske narodnosti (B. ČRNJA, Omladinska organizacija, n.dj., str. 61; A. GIRON, Socijalistička revolucija, n.dj., str. 188; D. MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a, n.dj., str. 53-55; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 75 i 188).

travnja u Istri je djelovao: Oblasni odbor, tri okružna i 327 seoskih odbora USAOH-a koji su na izvršavanju programskih zadataka uspjeli okupiti oko 14.000 mladih.⁶⁵⁹ Ti podaci, međutim, pokazuju da organizacijska struktura USAOH-a još uvijek nije cjelovita. Stoga su na drugom oblasnom savjetovanju SKOJ-a, održanom krajem travnja, skojevska rukovodstva dobila zadatak da rade na osnivanju kotarskih odbora USAOH-a.⁶⁶⁰ Međutim, krajem travnja i početkom svibnja njemačke su snage poduzele ofenzivu na sjeveroistočnu Istru, pa se pripremi i održavanju kotarskih konferencija USAOH-a moglo pristupiti tek u drugoj polovici 1944. godine.⁶⁶¹

Dok su se na stvaranju antifašističke organizacije mladeži angažirala rukovodstva SKOJ-a, na stvaranju političke organizacije žena morala se direktno angažirati KPH. Naime, uključivanje žena u politički život nije imalo tradicije na istarskom selu. Mlađa populacija žena sklona novim strujanjima uključivala se u rad SKOJ-a ili USAOH-a, pa političko organiziranje žena nije bilježilo značajniji napredak. Zbog toga, ali i sve izraženijega sukobljavanja KPH s narodnjački orijentiranim svećenstvom, u siječnju i veljači 1944. godine pristupanje žena AFZ-u ne bilježi značajniji napredak.⁶⁶² Stoga je u veljači 1944. godine Oblasni komitet KPH imenovao Inicijativni oblasni odbor AFZ-a kojemu je, kao i okružnim i kotarskim komitetima KPH, povjerio stvaranje odbora AFŽ-a.⁶⁶³ Međutim, izgradnja organizacijske strukture AFZ-a do razine kotara bila je tek djelomično ostvarena tijekom svibnja i lipnja 1944. godine.⁶⁶⁴ Dakle, princip stvaranja političkih organizacija osnivanjem rukovodstava čiju su jezgru činili

⁶⁵⁹ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 100.

⁶⁶⁰ Savjetovanje je održano u Tuplaku 20. i 21. travnja 1944. godine (B. ČRNJA, *Omladinska organizacija*, n.dj., str. 62; A. GIRON, *Socijalistička revolucija*, n.dj., str. 188).

⁶⁶¹ U srpnju 1944. godine još uvijek nisu bili osnovani svi kotarski odbori, a općinskih nije ni bilo (M. MIKOLIĆ, *NOP Istre*, n.dj., str. 118).

⁶⁶² U siječnju 1944. godine na području okruga Pazin djelovao je jedan općinski i sedam seoskih odbora s ukupno 71 članicom, u okrugu Pula nije djelovao ni jedan odbor AFZ-a, za okrug Buzet nema podataka, dok je na području Rijeke djelovao jedan mjesni i devet seoskih odbora s ukupno 34 članice. Početkom veljače Oblasni komitet KPH izvještava da je AFŽ u *povoju i da se započelo s organiziranim radom* (HDA, KP-286/25, KP-32/2118).

⁶⁶³ Inicijativni oblasni odbor AFŽ-a je najvjerojatnije imenovan u veljači, kako se to može zaključiti iz izvješća Oblasnog komiteta KPH od 10. veljače 1944. godine. U taj su odbor bile imenovane: Štefica Raner-Katja, predsjednica, Dina Zlatić, članica Oblasnog komiteta KPH, tajnica te članice: Silva Kopitar iz Oblasnog komiteta SKOJ-a, Štefanija Ravnić iz Oblasnog NOO-a, a ostale su bile članice kotarskih komiteta KPH (HDA, KP-32/2118; Dina ZLATIĆ, *Prva oblasna konferencija AFŽ-a za Istru*, *BZ 1*, Buzet 1976., str. 15).

⁶⁶⁴ U historiografskim radovima nema suglasja o vremenu održavanja kotarskih konferencija AFŽ-a. Naime, kao vrijeme održavanja kotarskih konferencija za kotare: Buje, Buzet, Čepić, Kastav, Kras, Labin, Motovun, Pazin i Žminj navedeno je razdoblje od travnja do svibnja (*Žene Hrvatske*, n.dj., str. 516). U vrelima i drugim radovima navedena je druga datacija. Tako se npr. kotarska konferencija AFŽ-a za Kastav datira proljećem 1944. godine (*Primorka*, Rijeka 1961., str. 10), dok se održavanje konferencija za kotare Kras i Labin datira s lipnjem 1944. godine (D. ZLATIĆ, *Prva oblasna*, n.dj., str. 24 i 25).

članovi KPH, nije se pokazao osobito djelotvornim u procesu stvaranja političke organizacije žena.⁶⁶⁵

Stvaranjem političkih organizacija NOP-a Oblasni je komitet KPH za Istru suzio prostor za širenje utjecaja onih političkih grupacija čiji se programi nisu podudarali s političkim ciljevima KPH. Naime, u programima i zadaćama političkih organizacija NOP-a bio je ugrađen koncept rješavanja nacionalnog pitanja, društveno-ekonomskih odnosa i državnopravnog statusa Istre, potpuno identičan revolucionarnom konceptu KPH. Ti ciljevi, međutim, ne bi dobili podršku da određene komponente programa KPH nisu bile privlačne za istarske Hrvate, bez obzira na stalešku pripadnost, radništvo, bez obzira na nacionalnu pripadnost, i veći dio istarskog seljaštva,⁶⁶⁶ najbrojnijega društvenoga sloja. Međutim, prevladavajući utjecaj KPH i njenoga svjetonazora u NOP-u, rezultirat će novim odnosima unutar bloka antifašističkih snaga i narušavanjem jedinstva antifašističke fronte istarskih Hrvata.

2.1.4. Politički ciljevi PCI, CLN-a i nesuglasja unutar hrvatskoga antifašističkoga bloka u Istri

Orijentacija KPH na revolucionarne mijene i perspektiva uključivanja Istre u državu organiziranu u skladu s komunističkom ideologijom učinila je NOP privlačnim i za talijanske komuniste u Istri. Međutim, njihov izraziti lijevi radikalizam, dakako uz orijentaciju NOP-a na sjedinjenje s Hrvatskom, postat će smetnja uključivanju širega kruga istarskih Talijana drugačijeg svjetonazora.⁶⁶⁷

Naime, prilike u Istri nisu bile samo rezultat djelovanja unutarnjih nego i vanjskih faktora. Stoga se na odnose unutar bloka antifašističkih snaga i političke prilike uopće odražavalo stajalište velikih sila Antifašističke koalicije prema pitanju revizije jugoslavensko-talijanske granice, postupni proboj NOP-a na međunarodnu političku scenu⁶⁶⁸ i, dakako, zbivanja u postfašističkoj Kraljevini Italiji. Naime, značajne mijene u političkom životu postfašističke

⁶⁶⁵ Do srpnja 1944. godine bilo je osnovano 12 kotarskih odbora. Kotarske konferencije u ostalim kotarima održane su tek nakon Oblasne konferencije, kao npr. u kotaru Lovran, ili pak tek nakon završetka ratnih operacija, kao npr. u kotaru Umag (HDA, ONOO Rijeka, kut. 139; A. GIRON - M. SOBOLEVSKI, *Goranke, Istranke, Primorke*, n.dj., str. 15; *Žena u borbi*, br. 16-17, srpanj 1945., str. 48).

⁶⁶⁶ U svom izvješću od 10. veljače 1944. Oblasni komitet KPH piše: *Fašizmom upropaštene seljačke mase postavljaju pitanje zemlje otete im od fašizma. I na paroli borbe za zemlju koju su im fašisti oteli mi ih mobiliziramo* (G. LABINJAN - D. VLAHOV, Izvještaj Oblasnog, n.dj., str. 464).

⁶⁶⁷ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 89 i 100.

⁶⁶⁸ Na Teheranskoj konferenciji održanoj od 28. studenoga do 1. prosinca 1943., velike su sile Antifašističke koalicije priznale NOVJ kao savezničku vojsku. Krajem veljače 1944. godine W. Churchill je u britanskom parlamentu odao priznanje NOVJ, a istog je dana SSSR objavio Staljinov odgovor na Titovu brzojavnu čestitku (B. PETRANOVIC, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 23).

Kraljevine Italije nastaju krajem ožujka 1944. godine, nakon povratka sekretara PCI, Palmira Togliattija, iz SSSR-a.⁶⁶⁹ Odmah po dolasku u Napulj, P. Togliatti objavljuje programske osnove PCI u kojima se zalaže za stvaranje široke fronte svih nacionalnih snaga u borbi protiv Trećega Reicha, da bi zatim prihvatio položaj ministra bez portfelja u Badoglijevoj vladi.⁶⁷⁰ Nema nikakve sumnje daje Togliattijev politički manevar bio inspiriran napucima iz Moskve, koja preko PCI nastoji utjecati na politički život postfašističke Italije.⁶⁷¹ Međutim, svojim je političkim manevrom Togliatti dao do znanja i ljevici u CLN-u i Zapadnim saveznicima da revolucionarne mijene u Italiji nisu politički cilj PCI.⁶⁷²

Togliattijev se politički manevar nužno odrazio i na političke prilike u Istri. Naime, jasno distanciranje PCI od programa revolucionarnih mijena u Italiji izazvalo je u Istri približavanje talijanskih komunista revolucionarnom programu KPH. Naime, nada da bi se Italija mogla otrgnuti *ispod reakcionarnih vlasti*, što je bila osnova kritičkog stajališta PCI prema odlukama o sjedinjenju Istre s Hrvatskom, postala je bespredmetnom. Stoga su se talijanski komunisti u Istri opredjeljivali za revolucionarni program KPH. Nema, međutim, nikakve sumnje da su za takvo opredjeljivanje imali podršku P. Togliattija. Naime, Oblasni komitet KPH za Istru u svom izvješću od 24. svibnja 1944. izrijekom navodi da je pristupanje talijanskih komunista NOP-u posljedica *dolaska Ercolija*.⁶⁷³ To, međutim, izaziva suprotan efekt kod pristaša koalicije talijanskih antifašističkih stranaka. Naime, program CLN-a u kojemu i ljevica odustaje od revolucionarnih mijena i kojemu je cilj zadržati Istru u granicama Italije, bio je daleko bliži interesima talijanskog građanskog sloja u Istri. Kako se NOP, međutim, razvio u dominantnu političku i vojnu snagu, u Istri ne postoje uvjeti za razvoj nekog usporednog antifašističkog pokreta. To je pokazala epizoda sa zapovjednikom karabinjera u Puli, Filippom Casinijem, u srpnju 1944. godine. On je s grupom od oko 100 karabinjera prešao istarskim partizanima. Cilj mu je bio osnovati jezgru talijanskih partizanskih jedinica koje će se boriti samo protiv Nijemaca, a kad ojačaju, i protiv hrvatskih partizana.⁶⁷⁴ Taje namjera bila brzo otkrivena, pa je F. Casini bio uhićen i strijeljan. Presuda se nije temeljila na njegovim političkim namjerama, nego na činjenici daje u rujanskim događajima 1943. godine, naredivši otvaranje vatre, kriv za smrt trojice i ra-

SSSR je 13. ožujka priznao Badoglijevu vladu, a već 27. ožujka 1944. u Italiju se vratio Palmiro Togliatti-Ercoli (F. CATALANO, *Storia del'Comitato*, n.dj., str. 156; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1297).

⁶⁷⁰ *L'Unità*, br. 5 od 10. IV. 1944. godine.

⁶⁷¹ F. CATALANO, *Storia del'Comitato*, n.dj., str. 158.

⁶⁷² Isto.

⁶⁷³ G. LABINJAN - D. VLAHOV, *Izvjestaj Oblasnog*, n.dj., str. 474.

⁶⁷⁴ Postoje indicije da je u to bila umiješana i Badoglijeva vlada. Detaljnije u: G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 226-230.

njavanje 10 pulskih demonstranata.⁶⁷⁵ Sve su to bili razlozi zbog kojih veći dio talijanskoga stanovništva ostaje pasivan, što je u krajnjoj konzekvenci išlo u prilog njemačkoj okupacijskoj vlasti i obnovljenom fašističkom upravnom aparatu. To neće promijeniti ni nastojanje CLN-a da s NOP-om postigne sporazum o zajedničkom djelovanju i koordinaciji vojnih aktivnosti. Iako je, naime, CLN nudio prihvatljive uvjete za sporazum, krajnji mu je cilj uključivanje talijanske manjine u antifašistički pokret, a time i osiguravanje partnerstva s NOP-om. Prema procjeni CLN-a, partnerstvo s NOP-om je davalo izgleda da se i antifašistički pokret Italije, barem posredno, svrsta u red saveznika Antifašističke koalicije. To bi pak Italiji osiguralo povoljnije pozicije u rješavanju pitanja granica i državnopravnog statusa Istre.⁶⁷⁶

Međutim, sporazumom o koordinaciji vojnih aktivnosti bilo je obuhvaćeno samo područje Trsta i dijela Slovenskog primorja, dakle nije se odnosio na teritorij hrvatskoga dijela Istre.⁶⁷⁷

Suprotnosti između CLN-a i NOP-a proizašle iz različitih pogleda na pitanje rješavanja državnopravnoga statusa Istre, nisu bile jedina nesuglasja unutar bloka antifašističkih snaga Istre. Početkom 1944. godine sporovi ideološke i političke naravi javljaju se i unutar do tada jedinstvene hrvatske antifašističke fronte. Naime, različitost svjetonazora i sve izraženija revolucionarna orijentacija političkih organizacija NOP-a izazvat će sukob između Oblasnoga komiteta KPH za Istru i istarskih narodnjaka, poglavito narodnjački orijentiranoga hrvatskoga svećenstva. Početak toga sučeljavanja nazire se već krajem 1943. godine, kada je iz sastava reorganiziranoga Pokrajinskoga NOO-a za Istru izo-

⁶⁷⁵ Strijeljanje 14. kolovoza zajedno sa suprugom Lucianom (G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 231).

⁶⁷⁶ U svojim ponudama od 7. veljače i 27. ožujka CLNAI optužuje fašistički režim za politiku denacionalizacije slavenskoga stanovništva Julijske krajine, solidarizira se s NOP-om, predlaže uspostavljanje veza s NKOJ-em radi koordiniranja vojnih operacija i postizanja dogovora o razgraničenju uz poštivanje narodnosnog principa i državnih interesa. U isto je vrijeme CLNVG, preko svojih veza u Švicarskoj, zatražio od grofa Carla Sforze da s predstavnikom Kraljevine Jugoslavije dogovori suradnju na području Trsta, a da Zapadne saveznike uvjeri kako je najbolje rješenje da Trst i Rijeka sa zaleđem postanu samostalni teritoriji pod upravom svih zainteresiranih država (F. CATALANO, *Storia del'Comitato*, n.dj., str. 131-132 i 134-135; *L'Unità*, br. 5 od 10. IV. 1944. godine).

⁶⁷⁷ Početkom travnja 1944. godine osnovana je Udarne brigada *Garibaldi-Trieste* kao sastavni dio snaga Corpo Volontario della Libertà (CVL), ali pod operativnim zapovjedništvom Štaba 9. korpusa NOV Slovenije. On ju je odmah prebacio u unutrašnjost Slovenije, pa je tako propala zamisao Tršćanske federacije PCI prema kojoj je ta brigada trebala biti nukleus snaga CVL-a na području Julijske krajine. Stoga je početkom svibnja bio osnovan samostalni bataljun *Alma Vivoda* koji je pod zapovjedništvom Stožera CVL-a operirao na području Trsta i kotara Buje. Međutim, u njega su stupali samo dobrovoljci iz Trsta, Monfalconea (Tržiča) i okolnih naselja, a ne iz Slovenskog primorja i Istre (F. CATALANO, *Storia del'Comitato*, n.dj., str. 193; A. BRESSAN - L. GIURICIN, *Fratelli nel sangue*, n.dj., str. 289-290 i 326).

stavljen don Srećko Štifanić,⁶⁷⁸ a don Zvonimir Brumnić označen kao razbijač *jedinstvene fronte*.⁶¹⁹ Još veće nesuglasje i raspre izazvala je aktivnost don Bože Milanovića, čelnika klerikalne struje istarskih narodnjaka.⁶⁸⁰ Naime, njegova je politička aktivnost u Trstu, prema prosudbi rukovodstava NOP-a Istre, **ugrožavala** ostvarenje političkih ciljeva KPH. Stoga su Oblasni komitet i Oblasni NOO za Istru putem svoga promidžbenoga aparata nastojali politički diskreditirati B. Milanovića i njegove sljedbenike u Istri. B. Milanović je, naime, optuživan za suradnju s vrhovnim povjerenikom Operativne zone *Jadransko primorje*, dr. F. Rainerom, za primanje novca od Crvenog križa NDH, za veze s don Nikom Moscatellom, savjetnikom poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, i dr. Ivanom Marijom Čokom. Napadan je zbog izdavanja zidnoga kalendara na hrvatskom jeziku uz dozvolu njemačkih vlasti i navodnog dogovora s njemačkim vlastima o otvaranju hrvatskih škola u Istri.⁶⁸¹ Spor između Oblasnoga komiteta KPH za Istru i B. Milanovića nije mogao ostati bez **utjecaja** na ukupne političke prilike u Istri, posebno na odnos između narodnjaka i KPH. Tome su dobro pridonijeli nositelji *boljševičke struje* u Oblasnome komitetu KPH koje su podržavali neki članovi CK KPH nedovoljno upućeni u istarske prilike. Potpuno je npr. bio neprimjeren prijedlog da se svećenici koji podupiru NOP natjeraju na izdavanje proglašenja u kojemu će *prikazati Milanovića i Mogorovića kao neprijatelje Istre, koji su postali sluge fašizma*.⁶⁸² Bio bi to potpuni politički promašaj, jer bi u to, barem što se tiče B. Milanovića, malo tko u Istri povjerovao.⁶⁸³ Osim toga, pritisak na svećenike, suradnike NOP-a,

⁶⁷⁸ Odnosi između Oblasnoga komiteta KPH i don Srećka Štifanića nisu sasvim jasni. Naime, na plenarnoj sjednici III. zasjedanja ZAVNOH-a od 8. svibnja 1944., a na prijedlog Izvršnog odbora ZAVNOH-a, Srećko Štifanić je brisan iz redova vijećnika jer se, navodno, povukao iz NOP-a. Međutim, u zapisniku sjednice Izvršnog odbora od 7. svibnja nema ni riječi o brisanju S. Štifanića. Na sjednici Oblasnoga NOO-a za Istru od 23. svibnja don S. Štifanić je predložen za odbornika, a u izvješću Oblasnoga komiteta KPH od 24. svibnja tvrdi se daje S. Štifanić bio upućen na III. zasjedanje ZAVNOH-a, na koje zbog greške nije stigao. Može se, dakle, pretpostaviti da je spor između Oblasnoga komiteta KPH i don S. Štifanića bio izglađen već prije zasjedanja ZAVNOH-a, ali je informacija o tome bila prekasno odata (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 106; G. LABINJAN - D. VLAHOV, Izvještaj Oblasnog, n.dj., str. 474; D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 67; *ZAVNOH 1944JIL*, n.dj., str. 589-590 i 595).

⁶⁷⁹ Don Z. Brumnić je dijelio i pomoć stanovnicima čije su kuće bile spaljene u operaciji *Istrien* mimo znanja i suglasnosti NOO-a (D. VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, n.dj., str. 66).

⁶⁸⁰ Nakon povratka iz internacije 8. studenoga 1943., don Božo Milanović je djelovao u Trstu (Božo MILANOVIĆ, *Moje uspomene*, Pazin 1976., str. 113).

⁶⁸¹ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 66-67; G. LABINJAN - D. VLAHOV, Izvještaj Oblasnog, n.dj., str. 463-464; P. STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića, n.dj., str. 272-273; isti, Referat dra. Olega Mandića, n.dj., str. 433.

⁶⁸² Taj je prijedlog dao M. Belinić koji, nakon kratkoga boravka u Istri, nije bio u stanju shvatiti istarske prilike i utjecaj narodnjački orijentiranoga svećenstva na hrvatsko seljaštvo Istre (P. STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića, n.dj., str. 274).

⁶⁸³ Prema navodima Olega Mandića, kalendar koji je tiskao don B. Milanović mogao se vidjeti u svakoj istarskoj kući (P. STRČIĆ, Referat dra. Olega Mandića, n.dj., str. 433).

da potpišu takav proglas, mogao je rezultirati samo njihovim udaljavanjem od NOP-a. Stoga je taj prijedlog odbačen, ali je B. Milanović i dalje označavan protivnikom NOP-a.⁶⁸⁴ To je navelo B. Milanovića da se obrati Oblasnome komitetu KPH. Naime, u svome pismu od 2. siječnja 1944. on je opovrgao iznesene optužbe, dao obrazloženje svojih postupaka i ponudio suradnju. U svome pismu don B. Milanović priznaje daje *Društvo sv. Mohora za Istru* izdalo zidni kalendar uz dozvolu nadležnih njemačkih vlasti, da je imao izvjesne kontakte s predstavnicima Crvenog križa NDH, da već od ranije ima veze prijateljske, a ne političke prirode s N. Moscatellom, da je ranije zastupao interese dinastije Karađorđevića, ali da, s obzirom na aktualne prilike, nije ni za monarhiju ni protiv nje.⁶⁸⁵ Nije moguće s potpunom sigurnošću utvrditi točnost navoda u tome pismu, ali je sasvim sigurno B. Milanović mnogo toga prešutio. Naime, pouzdano se znade da je stajao na čelu *Istarskoga odbora* u Trstu koji je imao veze s N. Moscatellom, s D. Jevđevićem, zapovjednikom četničke grupacije u Opatiji, s bivšim čelnicima *JUREPO-a* na Sušaku, s dužnosnicima NDH u Trstu i nekim slovenskim svećenicima, pristašama Krekove politike. Rukovodstvu NOP-a ne smetaju eventualne veze B. Milanovića s Moscatellom jer i samo pokušava s njim uspostaviti kontakte. Međutim, kako se iz Trsta preko nekih slovenskih svećenika *četnička propaganda* širi i u Istri, Oblasni komitet KPH drži da je u to umiješan upravo B. Milanović.⁶⁸⁶

Kampanja koju je protiv don Bože Milanovića pokrenuo Oblasni komitet KPH za Istru bila je tek vanjski, vidljivi izraz suprotnosti između narodnjaka, poglavito pripadnika svećeničkoga staleža, i KPH. Te su suprotnosti, uostalom, bile logična posljedica razlike u svjetonazoru, političkim doktrinama, metodama i načinu ostvarivanja zacrtanih političkih ciljeva. Bio je to, u krajnjoj konzekvenci, spor oko primata u političkome životu istarskih Hrvata. Zato i nema traga sukobljavanju oko nacionalnooslobodilačkog programa i ciljeva. Naime, sjedinjenje Istre s državom matičnoga naroda nije bilo sporno, ali su bile sporne metode za ostvarenje toga cilja i budući poredak u državi matičnoga naroda. Ti su sporni elementi poljuljali stabilnost antifašističke fronte Hrvata Istre, ali nisu doveli do njenoga raspada. Naime, kohezijsku je silu činilo stajalište da je nacionalno oslobođenje istarskih Hrvata moguće ostvariti samo u okviru države matičnoga naroda. To stajalište koje je proizašlo iz povijesnog iskustva, bilo je zajedničko i hrvatskim komunistima i istarskim narodnjacima. Zbog to-

⁶⁸⁴ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 83.

⁶⁸⁵ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 168-172; I. GRAH, *Istarska crkva*, n.dj., str. 211-215; B. MILANOVIĆ, *Moje uspomene*, n.dj., str. 107.

⁶⁸⁶ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 67, 83 i 119; HDA, KP-286/49; HDA Oblasni NOO za Istru kut. 139; HDA, OS-3/198; Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.; Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.

ga ni u jeku najjačih rasprava nije došlo do potpunog prekida veza i istupanja narodnjaka i narodnjački orijentiranog svećenstva iz NOP-a. U okviru NOP-a aktivno su sudjelovali: don Srećko Štifanić, don Ferdinand Šenk, don Viktor Herak, koji je izabran za vijećnika na Trećemu zasjedanju ZAVNOH-a, a NOP su simpatizirali i podupirali: don Anton Cukarić, don Vladislav Premate i drugi. Na približavanje hrvatskih svećenika NOP-u utjecali su brojni faktori, a među njima i postupci njemačkih trupa tijekom ofenziva i operacija čišćenja. Tako su npr. objesili don Marka Zelka, župnika u Kanfanaru, zlostavljali don Ivana Gala, uhitili i pretukli don Simu Frulića, župnika u Grdoselu, a don Vladislav Premate je izbjegao strijeljanje zahvaljujući intervenciji biskupa Santina.⁶⁸⁷ Međutim, plan Oblasnoga NOO-a o stvaranju posebne svećeničke staleške organizacije u okviru NOP-a, koju bi poput već postojećih političkih organizacija nadzirala KPH, narodnjački orijentirano svećenstvo, naravno, nije moglo prihvatiti. Naime, na sjednici Oblasnoga NOO-a od 20. ožujka 1944. bio je planiran sastanak s narodnjački orijentiranim svećenicima na kojemu je trebalo dogovoriti: formiranje posebnoga NOO-a istarskih svećenika i izdavanje proglasa o njegovu osnutku, sazivanje svećeničke konferencije, odašiljanje okružnice svećenstvu, izbor vjerskog referenta za partizanske jedinice te izbor predstavnika svećenstva u ZAVNOH. Planirani sastanak, međutim, nije održan. Je li razlog tome bila ofenziva njemačkih snaga na sjeveroistočnu Istru ili pak neke druge okolnosti, ne može se sa sigurnošću utvrditi. Naime, na sastanku za okrug Pula, održanom 5. travnja, petorica su svećenika izjavila Joakimu Rakovcu, predsjedniku Oblasnog NOO-a, da će potajno pomagati NOP jer se plaše sankcija biskupa Radossija. Izgleda da su slični sastanci sa svećenicima bili održani i u drugim okruzima, jer krajem svibnja 1944. godine Oblasni komitet KPH izvješćuje da su s nekolicinom svećenika održani sastanci i da su oni na njima prihvatili konkretne zadatke.⁶⁸⁸ Dakle, uza sve raspre i tvrdolinijaške postupke dijela rukovodstva KPH i SKOJ-a, istarsko svećenstvo nije prestalo podupirati NOP, na što su, bez sumnje, utjecali: nacionalnooslobodilačka komponenta NOP-a kojoj i B. Milanović daje podršku,⁶⁸⁹ jačanje i sve veći utjecaj NOP-a

⁶⁸⁷ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 101; *Glas Istre*, br. 9. od 29. II. i br. 12 od 26. IV. 1944.; Jakov JELINČIĆ, Saopćenje o arhivskoj građi od 1918. do 1945. godine koja se nalazi u Historijskom arhivu Pazin, *VHARIP* 19, Rijeka 1974., str. 480; B. MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni*, n.dj., str. 306; Č. PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo*, n.dj., str. 87; *ZAVNOH 1944./II.*, n.dj., str. 595.

⁶⁸⁸ H. BURŠIĆ, *Razvoj narodne vlasti*, n.dj., str. 171; D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 98; G. LABINJAN - D. VLAHOV, *Izvještaj Oblasnog*, n.dj., str. 474.

⁶⁸⁹ Svoje pismo od 2. siječnja 1944. B. Milanović završava nudeći suradnju riječima: *Sada, nakon rada u 25-godišnjem talijanskom i fašističkom ropstvu, spreman sam sudjelovati s vama u radu za dobro naroda, ako želite, ali uz uvjet da ne gledate na me s nepovjerenjem i da stanete na put klevetama (...)* (citirano prema: D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 172; I. GRAH, *Istarska crkva*, n.dj., str. 214).

među istarskim pučanstvom, odnos njemačkih vlasti prema svećenstvu, nastojanje rukovodstva NOP-a da spriječi radikalizam članova KPH i SKOJ-a koji je vodio produbljivanju postojećih suprotnosti,⁶⁹⁰ ali i okupljanje talijanskoga svećenstva oko programa CLN-a.⁶⁹¹ Međutim, ideološko i političko nesuglasje između istarskih narodnjaka i KPH nije bilo epizodnoga karaktera. Latentni sukob dviju hrvatskih političkih struja, koji će ponekad rezultirati i fizičkom likvidacijom istaknutih narodnjaka, postat će trajnom značajkom NOP-a Istre.

2.2. RIJEČKO PITANJE U PLANOVIMA ZAPADNIH SAVEZNIKA I POLITIČKE STRUJE U TADAŠNJOJ RIJECI

Kapitulacija Italije i ratne operacije na Apeninskom poluotoku ponovno su aktualizirali problem jugoslavensko-talijanske granice. Iako opravdanost njene revizije nije bila upitna ni za Veliku Britaniju ni za SAD, Foreign Office i State Department sve do kraja rata nisu imali konkretnih prijedloga nove granične crte. Sudeći, međutim, po brojnim varijantama koje su u razdoblju od 1941. do 1944. godine izradili britanski i američki stručnjaci, Italija se morala odreći suvereniteta nad tadašnjim gradom i lukom Rijeka.

U kolikoj su pak mjeri projekti Zapadnih saveznika bili poznati vođama političkih struja u Rijeci, još uvijek nije moguće utvrditi. Sigurno je, međutim, da su sve antifašistički orijentirane građanske struje očekivale anglo-američke snage, nadajući se da će uz njihovu potporu ostvariti svoje političke ciljeve.

2.2.1. *Britanska i američka stajališta o Rijeci u projektima poslijeratne revizije jugoslavensko-talijanske granice*

Težnje Kraljevine Jugoslavije za proširenjem suvereniteta na području Julijske krajine, Velika je Britanija podržala još 1941. godine. S obzirom na dana obećanja, ona se smatrala pozvanom dati prijedlog revizije jugoslavensko-talijanske granice. Zato su stručnjaci Foreign Officea, polazeći od procjene pri-

⁶⁹⁰ Oblasni je komitet KPH kritizirao postupak skojevaca koji su samovoljno uhitili biskupa **Santina** prilikom njegova posjeta Gologorici i pismo ONOO-a Pazin u kojemu se od župnika u **Trvižu**, Leopolda Jurca, tražilo ukidanje svih vjerskih organizacija. Štoviše, aktivisti su nastojali **pokazati** da ideje NOP-a nisu uperene protiv svećenika i njihova svjetonazora. Tako su npr. **članovi istarske** Kazališne družine **Otokar Keršovani** na misi u selu Sv. Martin sudjelovali u obredu **pjevajući** *Rajska djevo kraljice Hrvata* (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 105; **Vlado JURIČIĆ**, Prva hrvatska pjevana misa u NOP-u Istre, *PM* 19, Pazin 1989., str. 294-295; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 87-88; Č. PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo*, n.dj., str. 82-83).

⁶⁹¹ Čelni ljudi u CLNVG-u bili su pripadnici talijanskog svećenstva ili pak katoličkih organizacija u Trstu. Nema nikakve sumnje da je biskup Santin bio upoznat s njihovom političkom aktivnošću i da ju je, štoviše, podupirao (A. SANTIN, *Trieste*, n.dj., str. 33-34 i 70-75).

lika, izradili više varijanti mogućeg rješenja toga pitanja.⁶⁹² Međutim, pitanje jugoslavenskih teritorijalnih revendikacija razmatrali su i stručnjaci State Departmenta.⁶⁹³ Naime, na sastanku u Quebecu održanom u rujnu 1944. godine,⁶⁹⁴ Roosevelt i Cordell Hull su iznenadili Britance ponudivši im svoj prijedlog za rješenje pitanja istočnih granica Italije. Prema tom su prijedlogu gradovi: Trst, Pula i Rijeka trebali dobiti status slobodnih luka pod upravom mješovite jugoslavensko-talijanske ili pak anglo-američke administracije. Tako bi se, prema sudu stručnjaka State Departmenta, riješio granični spor između dviju susjednih država, a kapaciteti tih luka stajali bi na raspolaganju svim državama u njihovu zaleđu.⁶⁹⁵

Nepripremljeni Britanci nisu mogli iznijeti protuprijedlog, pa su ponuđeni projekt primili na znanje ogradivši se od bilo kakvoga odgovora dok ne izvrše konzultacije sa stručnjacima u Foreign Officeu.⁶⁹⁶

Preispitivanje američkoga prijedloga bilo je povjereno šefu novoosnovanog Foreign Office Research Departmenta (FORD), koji je ukazao na slabe točke američkog projekta.⁶⁹⁷ A. Toynbee je, naime, utvrdio da pulska luka nema one značajke koje su joj pripisane u američkom projektu. Procijenio je, nadalje, da će, s obzirom na tijek ratnih operacija, SSSR osigurati dominaciju u Podunavlju, pa bi upravo njemu odgovarao američki projekt o internacionalizaciji sjevernojadranskih luka. Nadalje, predloženi će status Trsta i Rijeke samo produbiti suprotnosti između dviju susjednih zemalja, jer će obje težiti da te samostalne enklave uključe u svoje državne granice.⁶⁹⁸ Kritičke su primjedbe FORD-a bile prihvaćene, pa je State Department korigirao svoj prvobitni prijedlog. Naime, u njegovoj se novoj varijanti samo Trst javlja kao slobodna luka pod internacionalnom upravom.⁶⁹⁹

Nakon iznošenja kritičkih primjedbi kojima je zapravo bio srušen američki projekt, FORD je ponudio dva memoranduma, prvi o problemu Trsta i drugi o jugoslavensko-talijanskoj granici. Ponuđena su rješenja bila utemeljena na realnoj procjeni poslijeratnih odnosa u Europi, poglavito u njenom jugoistočnom dijelu.

⁶⁹² Detaljnije u: A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 90; G. VALDEVIT, *La questione*, n.dj., str. 27-28.

⁶⁹³ Detaljnije u: A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 90; G. VALDEVIT, *La questione*, n.dj., str. 28-29.

⁶⁹⁴ Sastanak u Quebecu je održan od 11. do 16. rujna 1944. godine (A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 711).

⁶⁹⁵ Detaljnije u: A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 92; G. VALDEVIT, *La questione*, n.dj., str. 32.

⁶⁹⁶ Isto kao u prethodnoj bilješci.

⁶⁹⁷ Šef FORD-a bio je Arnold J. Toynbee (A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 93).

⁶⁹⁸ A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 92; G. VALDEVIT, *La questione*, n.dj., str. 32-33.

⁶⁹⁹ A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 93; G. VALDEVIT, *La questione*, n.dj., str. 32.

Memorandum FORD-a o razgraničenju između Italije i Jugoslavije temeljio se na narodnosnom principu, s tim da su odluke AVNOJ-a o priključenju Istre i Slovenskoga primorja tretirane tek kao želje Jugoslavije. Budući da se graničnom crtom povučenom na temelju tih elemenata nije mogao riješiti problem manjina, predložena je razmjena Talijana nastanjenih u Rijeci i Zadru za Slavene nastanjene u Trstu. Time bi se, prema prosudbi FORD-a, trajno uklonilo ishodište sporova između dviju susjednih država.⁷⁰⁰

FORD-ovi su memorandumima pozitivno ocijenjeni, ali su britanski vojni krugovi, s obzirom na vojnu snagu NOP-a, s manje optimizma gledali na mogućnost mirnoga rješavanja graničnoga pitanja. Stoga preporučuju fizičku prisutnost Velike Britanije u Julijskoj krajini koja uključuje utvrđivanje demarkacijske crte između anglo-američkih snaga i jedinica NOVJ. State Department je, međutim, inzistirao na okupaciji čitave Julijske krajine do jugoslavenske granice iz 1939. godine. Budući da se taj zahtjev temeljio na odredbama ugovora o kapitulaciji Kraljevine Italije, Britanci su ga prihvatili.⁷⁰¹ Upravo će to biti uzrokom *utrke do Trsta* između anglo-američkih i jugoslavenskih snaga u završnici Drugoga svjetskoga rata. Bez obzira na to, sasvim je izvjesno da je u planovima Zapadnih saveznika Rijeka trebala pripasti Jugoslaviji. Štoviše, u njima se ona ne prepušta Italiji čak ni onda kada se računa s mogućnošću raspada Jugoslavije na samostalne nacionalne države.⁷⁰² S obzirom na to, projekti o neposrednom ili pak posrednom očuvanju talijanskog suvereniteta nad Rije-
kom nisu imali perspektive.

2.2.2. **Program i politika riječkih liburnista**

Grupu koja će se okupiti oko projekta *Liburnijske konfederacije* (Stato Car-sico) činili su imućni građani Rijeke, u pravilu članovi masonskih loža,⁷⁰³ koji su sve do pada Mussolinija bili poslovno pa i stranački čvrsto povezani s čelnicima fašističke vlasti u Rijeci.⁷⁰⁴ Njihovi se politički ciljevi naziru već u rujnu 1943. godine, kada kao članovi *Narodnog vijeća* traže zaštitu talijanstva Rije-

⁷⁰⁰ A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 93; G. VALDEVIT, *La questione*, n.dj., str. 36-37.

⁷⁰¹ Detaljnije u; A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 93; G. VALDEVIT, *La questione*, n.dj., str. 37-38, 73 i 80-85.

⁷⁰² A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 90 i 100; G. VALDEVIT, *La questione*, n.dj., str. 27.

⁷⁰³ Većina članova *Nove riječke stranke (Partito Fiumano)* pripadala je riječkim masonskim ložama *Syrius* i *Italia Nuova* (Građa iz ostavštine Ive Ražema iz Zagreba (dalje; Građa iz ostavštine), fotokopije u posjedu autora; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 369 i 375).

⁷⁰⁴ Veliki meštar masonske lože *Italia Nuova* bio je Salvatore Bellasich, generalni tajnik za gospodarstvo Kvarnerske pokrajine (Građa iz ostavštine, n.dj.; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 375).

ke. Međutim, tek na poticaj arhitekta Giovannija Rubinija⁷⁰⁵ postaju aktivni protagonisti na riječkoj ilegalnoj političkoj sceni.

Naime, Ruggiero Gotthardi, predsjednik bivše Demokratske autonomaške stranke,⁷⁰⁶ prepustio je ing. G. Rubiniju svoj negdašnji projekt o stvaranju *riječke republike* s dva kantona: riječkim i sušačkim.⁷⁰⁷ G. Rubini je taj projekt razradio, prilagodio ga aktualnim političkim prilikama, okupio oko njega grupu imućnijih Riječana kompromitiranih suradnjom s fašističkim režimom i u sprezi s njima osnovao *Novu riječku stranku* (Partito Fiumano) koja je, dakako, djelovala ilegalno. Program stranke bilo je osnivanje *Libumijske konfederacije*, odnosno *Libumije* pod protektoratom jedne snažne europske države.

Prema memorandumu koji je izradio G. Rubini, Liburnijsku su konfederaciju trebala činiti tri ili četiri kantona u kojima je *pučanstvo libumijske rase i sematološki je isto*.⁷⁰⁸

Kanton Rijeka s talijanskim službenim jezikom obuhvaćao bi područje Rijeke s njenim kotarom (Corpus separatum), Kastavštinu od izvora Rječine do Rukavca, Jušića i Skendića te Istru do Raše i Pićna.

Kanton Sušak s hrvatskim službenim jezikom obuhvaćao bi područje od Sušaka do crte Kraljevica-Meja, čabarsko-gerovski kraj od Risnjaka i Snježnika na sjeveru do Lipe, Brguda i Lisine na jugu.

Slovenski kanton sa slovenskim službenim jezikom obuhvaćao bi područje od međa riječkog i sušačkog kantona do Ribnice i Cerknickog jezera.

Kanton otoka sastojao bi se od Krka, Cresa i Lošinja.

Željeznice i svi lučki bazeni bili bi zajednička dobra kojima će upravljati dva predstavnika Libumijske konfederacije i po jedan delegat država zainteresiranih za njihovo korištenje.

⁷⁰⁵ Ing. Giovanni Rubini, čije se prezime javlja i u obliku Rubinich, talijanizirani je Hrvat iz Mošćeničke Drage. Bio je jedan od istaknutih članova riječkog *Consigliu Nazionale* 1918. godine, a 1921. godine je pripadao fašističkoj manjini u Konstituenti Riječke Države. Pripadao je riječkoj masonske loži *Syrius*. Ubijen je u svom stanu nakon ulaska jedinica 4. armije JA u Rijeku 1945. godine (Silvino GIGANTE, *Storia del comune di Fiume*, Firenze 1928., str. 178 i 187; Grada iz ostavštine, n.dj.; Il Memoriale - Protesta di Fiume ai Ministri degli Affari esteri degli Stati Uniti, della Gran Bretagna, dell'URSS e della Francia, *Fiume*, Rivista di Studi Fiumani (Nuova Serie), XV., 30, II. Semestre, Roma 1995., str. 72; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 376).

⁷⁰⁶ Ruggiero Gotthardi se u političkom životu javlja kao pristaša riječkih autonomaša. Kasnije, navodno u dosluhu s riječkim fašistima, osniva Demokratsku autonomašku stranku i razbija jedinstveni blok Zanellinih autonomaša (Grada iz ostavštine, n.dj.; Ivo SUČIĆ, Rijeka, n.dj., str. 296-297).

⁷⁰⁷ Demokratska autonomaška stranka je u proljeće 1919. godine uputila Mirovnoj konferenciji u Parizu projekt u kojem predlaže stvaranje *riječke republike* s kantonima po uzoru na Švicarsku (Grada iz ostavštine, n.dj.; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 375).

⁷⁰⁸ Sačuvani primjerci Rubinijeva memoranduma nose nadnevak 6. ožujka 1944., ali im tekst nije u potpunosti istovjetan. Prijevod jednog od njih u cijelosti je objavio Ivo Sučić (HDA, KP-287/161; Grada iz ostavštine, n.dj.; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 340-342; I. SUČIĆ, Rijeka, n.dj., str. 300-304).

Država kojoj bude povjerena štitnička vlast imenovat će predsjednika Konfederacije, prefekta i potprefekta za svaki kanton. U vijeće koje će uz predsjednika pripremiti izbore za ustavotvornu skupštinu, svaki će kanton delegirati jednaki broj predstavnika.⁷⁰⁹

Potrebu osnivanja Konfederacije Nova je riječka stranka temeljila na svojem viđenju rješenja gospodarskih i političkih problema Rijeke. Naime, prema njenom memorandumu, riječka i sušačka luka predstavljaju cjelinu koja garantira gospodarski prosperitet ne samo Rijeke i Sušaka već i njihovog zaleđa. Na negativne posljedice razdvajanja tih luka ukazuje stagnacija Rijeke u međuraću kada je Kraljevina Jugoslavija sistematski bojkotirala riječku luku. Upravo je takva politika Jugoslavije bila uzrok ratu, tj. prisilila je Italiju na osvajačku politiku.⁷¹⁰ Tim su tvrdnjama *libumisti* otkrili svoje političko opredjeljenje i krajnje ciljeve. Prema njihovom tumačenju, dakle, rat nije izazvao talijanski fašistički režim, kojemu su i sami pripadali, već Kraljevina Jugoslavija koja je priječila razvoj Rijeke. S obzirom na to, štitničku vlast očito nisu namjeravali povjeriti državi koja je gospodarski uništavala Rijeku, već onoj koja je ušla u rat da bi Rijeci i njenom zaleđu osigurala uvjete razvoja. Protektorat je, dakle, trebalo povjeriti Italiji, pa bi ona faktički ponovno dobila teritorij koji je anektirala 1941. godine. Taj prepoznatljivi krajnji cilj *libumista* bio je jedan od bitnih faktora njihova sukobljavanja ne samo s NOP-om nego i s vodstvom riječkih *autonomaša*.

S obzirom na aktualne prilike i pretenzije Trećega Reicha, ideja o protektoratu bila je privlačna i za njemačke vlasti Operativne zone *Jadransko primorje*. Bilo je to, bez sumnje, poznato i *libumistima*, pa su vjerojatno njemačkim vlastima u Operativnoj zoni stavljali u izgled štitništvo, dakako uz uvjet da podrže Rubinijev projekt i ne priječe njegovu političku aktivnost.⁷¹¹ Na mogućnost takve sprege upozorava i dr. Vilim Bačić kada vladi NDH ukazuje na opasnost talijanske teze o nužnosti pripajanja zaleđa Rijeci, a koju svojim mjerama

⁷⁰⁹ Prema prijevodu izvornika nastalog u lipnju 1944. godine koji su koristili M. Plovanić i I. Sučić, otoci Krk, Cres i Lošinj su navedeni kao zajednički posjed Konfederacije, a ne kao posebni kanton (HDA, KP-287/161; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 341; I. SUČIĆ, Rijeka, n.dj., str. 304). G. Stercich, koji je vjerojatno raspolagao izvornikom, te otoke navodi kao zasebni kanton, pa je to uzeto kao vjerodostojni podatak verzije s nadnevkom od 6. ožujka 1944. godine (Građa iz ostavštine, n.dj.). Naime, ne može se isključiti mogućnost kasnijih ispravaka memoranduma u skladu s aktualnim političkim prilikama ili potrebama *libumista*.

⁷¹⁰ To se izrijekom navodi u Rubinijevom memorandumu (M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 340; I. SUČIĆ, Rijeka, n.dj., str. 303).

⁷¹¹ U izvješću Ustaške nadzorne službe (UNS) o prilikama u Rijeci i na Sušaku stoji i sljedeće: *Svi Talijani, jugofili i njima slični rade na tome da se na tom području osnuje tampon država pod njemačkim protektoratom, u čemu su izgleda po svemu, Nemci istog mišljenja, pa nam prieti da ovaj kraj za uvijek izgubimo, jer to Nemci smatraju glasom naroda, svojom koristi i željom Talijana, koji su ovdje sve djelatniji* (Izvišće bojnika Ive Ferčeka od 16. svibnja 1944., prijepis u posjedu autora).

podupiru njemačke vlasti u Operativnoj zoni *Jadransko primorje*.⁷¹² Jesu li njemačke vlasti zaista podržavale Rubinijev projekt ili se on tek podudara s planovima Trećega Reicha o uspostavi jedinstvenoga gospodarskoga područja u Operativnoj zoni, nije moguće procijeniti. Najvjerojatnije su bila prisutna oba faktora jer su njemačke vlasti bile upoznate i s Rubinijevim projektom i s političkom aktivnošću *libumista* u Rijeci i na Sušaku.⁷¹³

S obzirom na svoje gospodarske i političke veze s bivšim riječkim fašističkim vlastima, *libumisti* nisu mogli računati na suradnju s riječkim antifašističkim strujama⁷¹⁴ ni na širu podršku riječkoga građanstva. Svjesni toga, oni nastoje osigurati suradnju utjecajnih grupa i ličnosti u Rijeci i na Sušaku. Međutim, pokušaj pridobivanja talijanskoga svećenstva u Rijeci nije dao rezultata.⁷¹⁵ Pokušaj pridobivanja značajnih ličnosti na Sušaku također nije imao osobitog uspjeha. Izvjesno je, naime, daje dr. F. Špehar odbio suradnju,⁷¹⁶ a suradnju su navodno odbili i neki istaknuti članovi sušačkoga Građanskoga odbora.⁷¹⁷ Moguće je, međutim, pretpostaviti da su *libumisti* imali podršku nekih Sušačana, najvjerojatnije iz kruga masona.⁷¹⁸ Prema izvješću Ustaške nadzorne službe (UNS), *libumiste* su na Sušaku podržavali *jugofili*, odnosno *jugo-anglofili*,⁷¹⁹ a

⁷¹² Dr. Vilim Bačić je stajao na čelu Ureda za vezu NDH pri vrhovnom povjereniku Operativne zone *Jadransko primorje* u Trstu. U svom *Uvodu*, koji je sastavni dio referata dr. V. Židovca vladi NDH, V. Bačić upozorava da Talijani, kao i 1941. godine, nastoje pripojiti hrvatski teritorij Rijeci, što je nelogično jer Rijeka faktički pripada ne samo neposrednom već i širem hrvatskom zaleđu (Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.).

⁷¹³ Riječki je GESTAPO bio detaljno upoznat s planovima i aktivnošću *libumista* (Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.).

⁷¹⁴ Ponudenu su suradnju odbili riječki *autonomaši*, pristaše Riccarda Zanelle, ne želeći se kompromitirati suradnjom s bivšim fašistima. Nije, međutim, sigurno da su sve veze bile prekinute. Naime, jedan od vođa i financijera *autonomaša*, Giovanni Sincich, kao administrativni rukovodilac dobara S. Bellasicha, imao je s njim trajnu vezu. S. Bellasich je pak, uz Rubinija, bio jedan od najistaknutijih *libumista* (Građa iz ostavštine, n.dj.; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 379).

⁷¹⁵ Riječki je biskup, Ugo Camozzo, uručeni mu Rubinijev projekt tek primio na znanje (Građa iz ostavštine, n.dj.). On se, prema izvješću OZNA-e, angažirao na konsolidaciji i jačanju riječke Katoličke akcije.

⁷¹⁶ Građa iz ostavštine, n.dj.; Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 349.

⁷¹⁷ Dr. V. Ružić je negirao da se uopće sastao s Rubinijem, a G. Stercich tvrdi da je isticanje dr. V. Ružića i ostalih kao suradnika Rubini izmislio da bi *libumisti* dobili na značaju i ugledu (Građa iz ostavštine, n.dj.; Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.).

⁷¹⁸ F. Špehar tvrdi da su Rubinijev projekt ipak prihvatili neki Sušačani koje naziva *Pečinarci* (po sušačkoj gradskoj četvrti Pećine u kojoj je tada stanovao bogatiji sloj građana), a G. Stercich pak navodi daje projekt ponudio sušačkoj *braći*, tj. masonima. U međuraču je na Sušaku zaista djelovao masonski vjenčić *Luč Kvarnera* kojemu su pripadali i neki članovi Građanskoga odbora (Građa iz ostavštine, n.dj.; Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 377).

⁷¹⁹ Izvješće bojnika Ive Ferčeka od 16. svibnja 1944. i njegov prikaz prilika na području Kvarnerskog primorja bez nadnevka, prijepisi u posjedu autora.

prema izvještajima obavještajaca NOP-a, tj. Odjela za zaštitu naroda (OZNA),⁷²⁰ i neki Sušaćani koji su pristupili NOP-u.⁷²¹ Podatak OZNA-e je očito točan jer su neki elementi Rubinijeva projekta evidentno prisutni u prijedlogu MNOO-a Sušak za organizaciju vlasti na jedinstvenom području Rijeka-Sušak. Nema, međutim, nikakve sumnje da se sva navedena vrela odnose na istu sušačku grupu, samo je, ovisno o političkom opredjeljenju tvorca, različito označavaju.

Aktivnost riječkih *libumista* na Sušaku bila je logična posljedica Rubinijevog projekta. Naime, osnivanje sušačkoga kantona nije se moglo provesti bez privole političkih faktora na Sušaku. Na temelju izjava i izvješća obavještajnih službi, *libumisti* su očito uspjeli stvoriti određeni krug pristaša stvaranja kantonalne tampon-države. Jesu li imali pristaša na kvarnerskim otocima i u Slovenskom primorju, nema podataka. Vijesti o njihovim vezama s političkim krugovima u Italiji i Anglo-Amerikancima nisu pouzdane, ali ih se ne smije u potpunosti odbaciti.⁷²²

Libumisti, međutim, nisu izrasli u značajniji politički pokret ni u Rijeci ni na Sušaku. Riječko ih radništvo kao bivše fašiste nije prihvaćalo, riječki su se poduzetnici držali rezervirano,⁷²³ nisu uspjeli osigurati potporu riječkog svećenstva, a podrška uskog kruga na Sušaku se s vremenom potpuno ugasila.

⁷²⁰ Umjesto GOC-a, POC-ova, ROC-ova i KOC-ova koji su vršili obavještajne zadatke, u okviru NOP-a je osnovana nova obavještajna zajednica pod nazivom *Odjel za zaštitu naroda* (OZNA). U njejoj je nadležnosti bila obavještajna i represivna djelatnost, a dijelila se na četiri odsjeka: I. odsjek za djelovanje na okupiranome teritoriju, II. odsjek za djelovanje na partizanskome teritoriju, III. odsjek za vojno-partizanske formacije i IV. odsjek za arhivsku službu, tj. sređivanje, razvrstavanje, analiziranje i obradu prispjelog obavještajnog materijala. OZNA za okružja Gorski kotar i Hrvatsko primorje osnovana je u kolovozu 1944. godine, a nešto kasnije i za oblast Istru (zahvaljujem na podacima gosp. Mladenu Plovaniću).

⁷²¹ O povezanosti riječkih *autonomaša* i izvjesnih Sušačana koji su *sada u našim redovima*, izvještava 1944. godine I. odsjek OZNA-e. S obzirom na navedena imena navodnih *autonomaša*, očito se radilo o *libumistima*. U početku, međutim, partizanski obavještajci nisu uočavali razliku između tih dviju struja (HDA, Oblasni NOO za Istru 1944., kut. 139).

⁷²² G. Stercich tvrdi da se šef Riječke kvesture, Attilio Tommaselli, oduševio projektom *libumista* i zato je bio smijenjen. Za njega je pokušao pridobiti i samog Mussolinija. U izvještaju I. odsjeka OZNA-e navodi se daje izvjesni *libumist* Grubišić izjavio kako oni preko Venecije održavaju veze s talijanskom vladom i sa Saveznicima koji su im obećali da će Rijeka ostati talijanska (HDA, Oblasni NOO za Istru 1944., kut. 139; Građa iz ostavštine, n.dj.). Grubišićeva tvrdnja o vezi *libumista* s Venecijom sigurno je točna, jer je u Veneciji tada boravio njihov istaknuti pristaša S. Bellasich. Je li on imao veza s talijanskom vladom i s kojom od dviju postojećih, odnosno s Anglo-Amerikancima, u dostupnim vrelima nema podataka. Međutim, vijest o navodnom obećanju čuvanja talijanskoga suvereniteta nad Rijekom, s obzirom na poznata stajališta Zapadnih saveznika o tom pitanju, bila je vjerojatno plod smišljene promidžbe.

⁷²³ Građa iz ostavštine, n.dj.

2.2.3. Težnje i politika riječkih autonomaša Zanelliana

Politički pokret koji se zalagao za obnovu Riječke Države stvorene Rapallskim ugovorom iz 1920. godine,⁷²⁴ organizirali su bivši bliski suradnici Riccarda Zanelle.⁷²⁵ Političku je aktivnost *autonomaša* Zanelliana potaknuo Giovanni Stercich⁷²⁶ krajem 1943. godine, nakon povratka iz konfinacije.

Do prvih je kontakata među riječkim *autonomašima* došlo najvjerojatnije u jesen 1943. godine, kada je njemački savjetnik za Kvarnersku pokrajinu, dr. Karl Pachnek, ponudio dr. Mariju Blasichu⁷²⁷ preuzimanje gradske uprave u tadašnjoj Rijeci.⁷²⁸ Vjerojatno se M. Blasich htio, prije davanja odgovora, posavjetovati sa svojim političkim istomišljenicima. Sastanak na koji su bili pozvani: ing. Leone Peteani, Vittorio Sablich, prof. Samanich, Giuseppe Sincich i Giovanni (Nino) Stercich, održan je u stanu M. Blasicha.⁷²⁹

Bio je to prvi sastanak riječkih *autonomaša* na kojemu je odlučeno da se Pachnekova ponuda otkloni, jer bi suradnja s njemačkom okupacijskom vlašću kompromitirala ideju o riječkoj autonomiji i njih kao nositelje te ideje.⁷³⁰ Sigurno je, međutim, da su taj sastanak, koji je održan uz prešutni pristanak njemačkih vlasti, iskoristili za dogovor o profilu svoje organizacije, načinu i oblicima političkog djelovanja, odnosu prema drugim političkim strujama u Rijeci te sastavu rukovodstva koje su nazivali *direktorijem*.⁷³¹ Svi detalji vjerojatno

⁷²⁴ V. M. JOVANOVIĆ, *Rapallski ugovor*, n.dj., str. 43.

⁷²⁵ Ricardo Zanella (1875.-1959.) od 1911. godine na čelu je stranke pod imenom *Društvo autonomaša*. Bio je izabran za predsjednika Riječke Države koja je stvorena Rapallskim ugovorom. Nakon fašističkog puča 1922. godine s članovima vlade i autonomaške većine u Konstituenti sklonio se u Kraljevicu. Odatle je prešao u Beograd, a zatim u Francusku gdje je dočekao kraj Drugoga svjetskoga rata. Krajem svibnja 1945. godine, na poziv talijanske vlade, dolazi u Rim gdje je i umro. Detaljnije u: Profilo biografico di Riccardo Zanella (1875-1959), *Fiume*, Rivista di Studi Fiumani (Nuova Serie), XV., 30, II. Semestre 1995., str. 13-18; Salvatore SAMANI, *Dizionario bibliografico Fiumano*, Venecija 1975., str. 145-152.

⁷²⁶ Giovanni-Nino Stercich (Ivan Strčić) rodio se u Krasu na otoku Krku 1885., a već se 1888. godine s roditeljima preselio u Rijeku. Bio je tajnik R. Zanelle pa se s njim 1922. godine sklonio u Kraljevicu. Od 1924. godine živio je na Sušaku, a 1942. godine su ga talijanske okupacijske vlasti konfinirale. Nakon sloma Italije vratio se na Sušak. Dopise i pisma je potpisivao oblikom Giovanni ili Nino Stercich, pa se taj oblik koristi u tekstu (Grada iz ostavštine, n.dj.; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 379-380).

⁷²⁷ Dr. Mario Blasich (1878.-1945.) bio je sekretar za unutarnje poslove u Zanellinoj vladi, pa se i on 1922. godine sklonio u Kraljevicu. Uz uvjet da se ne bavi političkom djelatnošću, fašističke mu vlasti 1925. godine dozvoljavaju povratak u Rijeku. Obolio je i ostao nepokretan. Od kraja 1943. godine na čelu je *direktorija* riječkih *autonomaša*. Ubijen je u svom stanu nakon ulaska jedinica 4. arimje JA u Rijeku (S. SAMANI, *Dizionario*, n.dj., str. 38-40).

⁷²⁸ DAR, JU-6, kut. 2222; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 353.

⁷²⁹ O sudionicima toga sastanka i Neviju Skullu, članu *direktorija*, vidi: M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 379-380; S. SAMANI, *Dizionario*, n.dj., str. 40 i 128-129.

⁷³⁰ To je, naime, prvi sastanak vodećih ličnosti riječkih *autonomaša* za koji postoje vjerodostojni podaci u vrelima (DAR, JU-6, kut. 2222). Dakako, Pachneku su odgovorili da ponudu otklanjaju zbog bolesti, poodmaklih godina i gubitka političkog utjecaja (M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 353).

⁷³¹ DAR, JU-6, kut. 2222; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 354.

nisu bili dogovoreni, ali su na tom sastanku sigurno bili postavljeni temelji organizacije i načela njenoga djelovanja.⁷³²

Riječki su *autonomaši* odlučili stvoriti pokret koji će okupiti sve *Fiumane* tj. starosjedioce Rijeke. Krajnji je cilj njegove političke aktivnosti obnova Riječke Države koju legitimno zastupa vodstvo pokreta. Budući da će o statusu Rijeke odlučivati pobjednici, a to su bez sumnje sile Antifašističke koalicije, organiziranje otpora aktualnoj vlasti je bespredmetno. Stoga nije uputno stvarati organizacije i odbore koje će njemačke vlasti sigurno otkriti, a promidžbu treba voditi samo usmenim putem. Članovi *direktorija* djelovat će pojedinačno, svaki na svom sektoru. Na čelu *direktorija* je M. Blasich, za vojna je pitanja zadužen G. Stercich, za političku djelatnost i financiranje pokreta L. Peteani i G. Sincich, za promidžbu Samanich i V. Sablich, a vezu s NOP-om održavao je Giovanni Taucer. Članovi vodstva bili su i dr. Nevio Skull i Baucer, blagajnik u bolnici.⁷³³

Ciljevi pokreta, utvrđeni oblici i način djelovanja naveli su *autonomaše* na zaključak daje eventualna koalicija s *hrvatskim pokretom*, kako su nazivali NOP, neprihvatljiva iz više razloga: NOP nastoji mlade Riječane privoljeti na odlazak *u šumu*, što je suprotno prihvaćenim metodama i načinu njihova djelovanja, komunistička ideologija vodstva i državotvorni program NOP-a u suprotnosti su s njihovim svjetonazorom i njihovim projektom obnove Riječke Države.⁷³⁴ Istovremeno, taj je projekt bio jedan od razloga sukobljavanja s *liburnistima*. *Autonomaši* su, naime, procijenili daje plan stvaranja kantonalne države bivših fašista samo prijelazna etapa kojom se želi pripremiti talijanska aneksija Rijeke.⁷³⁵

Iako nije stvorio čvrstu organizaciju, autonomaški je pokret do sredine 1944. godine postao jedna od najutjecajnijih političkih struja u Rijeci. *Autonomaši* su, naime, oko svoga programa uspjeli okupiti riječke lučke radnike, djelatnike brodarka *Fiume*, radnike Kvarnerskih brodogradilišta i radionice *Skull*. U Komunalnom poduzeću, gdje je prevladavao utjecaj CLN-a, i rafineriji nafte (R.O.M.S.A.), gdje su značajan utjecaj imali fašisti, ostvarili su tek neznatni utjecaj. Međutim, veliki su broj pristaša imali u Gradskom poglavarstvu Rijeke, u redovima Gradskoga redarstva, među školskom omladinom, u riječkom Starom gradu te podopćini Drenova.⁷³⁶ Prema procjeni G. Stercicha, *autono-*

⁷³² Ni u primarnim ni u sekundarnim vrelima nema čak ni naznaka nekoga kasnijega sastanka svih članova *direktorija*. Za dogovore su korišteni navodno slučajni susreti pojedinih članova. Budući da je takav način djelovanja bio rezultat zaključka rukovodstva, logično je pretpostaviti da su načela bila utvrđena na sastanku svih članova *direktorija*.

⁷³³ DAR, JU-6, kut. 2222; G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 115; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 353 i 354.

⁷³⁴ DAR, JU-6, kut. 2222; M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 355 i 383.

⁷³⁵ M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 355.

⁷³⁶ DAR, JU-6, kut. 2222.

maši su za svoj program pridobili 15.000 do 20.000 Riječana, a prema prosudbi OZNA-e, mogli su računati na oko 60 posto riječkoga stanovništva.⁷³⁷

Bez obzira na to što *autonomaši* nisu stvarali čvrste organizacijske oblike djelovanja pokreta, njihova aktivnost, s obzirom na broj sljedbenika, sigurno nije bila nepoznata njemačkim vlastima. One, međutim, nisu reagirale jer *autonomaši* nisu bili prijetnja građanskom miru. Štoviše, protivili su se akcijama i nastojanjima NOP-a da Riječane novači u partizanske jedinice.

Međutim, ostvareni politički utjecaj *autonomaša*, poglavito među riječkim radništvom, ugrožavao je bazu na koju se NOP u Rijeci oslanjao i jedino mogao osloniti s obzirom na dominantan utjecaj komunista. Zato mora mijenjati svoje stajalište o nemogućnosti suradnje s *autonomašima*. U isto vrijeme, najvjerojatnije zbog sve snažnije prisutnosti NOP-a u Rijeci, vodstvo *autonomaša* također napušta svoje prvobitno gledište i pokazuje spremnost na pregovore. Na kakve su ustupke predstavnici tih dvaju pokreta bili spremni i kakve su ustupke činili, moguće je tek djelomično utvrditi. Predstavnici NOP-a vjerojatno su odustali od pretjeranoga isticanja parola o *hrvatstvu Rijeke*⁷³⁸ i predložili uključivanje *autonomaša* u NOP kao posebne struje.⁷³⁹ Vodstvo je *autonomaša* pak nudilo materijalnu pomoć, ali nije pristajalo na aktivno sudjelovanje u NOP-u bez prethodnih garancija.⁷⁴⁰ Kontakti i pregovori predstavnika NOP-a i vodstva *autonomaša* nisu bili prekinuti, ali ni jedna od strana očito nije bila spremna na značajnije ustupke. *Autonomaši* su, naime, nastavili pružati materijalnu pomoć NOP-u,⁷⁴¹ ali su uporno odbijali aktivno sudjelovanje u njemu.

2.2.4. Program i utjecaj CLN-a u Rijeci

Aktivnost talijanskih antifašističkih stranaka u Italiji bila je poticaj za oživljavanje njihova rada i u Rijeci. Naime, na inicijativu riječkog župnika, don Luigija Poiana, politički se aktiviraju članovi Katoličke akcije i predstavnici Demokršćanske stranke (bivši Popolari). Njihov se politički program i ciljevi podudaraju s onima talijanske Nacionalne fronte akcije, tj. koalicije talijanskih antifašističkih stranaka, koja će nakon sloma Italije formirati Odbor za oslo-

⁷³⁷ M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 382.

⁷³⁸ Isto, n.dj., str. 358.

⁷³⁹ Isto, str. 356-357.

⁷⁴⁰ G. Stercich je dr. Ivanu Ribaru uputio pismo u kojem je zatražio priznanje članka 4. Rapallskog ugovora kojim su bile utvrđene granice Riječke Države. Odgovor I. Ribara da će se o tom pitanju moći raspravljati tek nakon završetka rata, G. Stercich je dobio tek u drugoj polovici 1944. godine. Njegov navodni komentar da će i oni, tj. *autonomaši*, onda čekati, značio je odbijanje aktivnog sudjelovanja u NOP-u (HDA, Oblasni NOO za Istru 1944., kut. 139).

⁷⁴¹ I. odsjek OZNA-e izvijestio je Oblasni NOO za Istru da su riječki *autonomaši* otkupili sve obveznice Zajma narodnog oslobođenja ZAVNOH-a plasirane na području Rijeke (HDA, Oblasni NOO za Istru 1944., kut. 139).

bođenje (CLNAI). Oni će se, dakle, zalagati da Rijeka ostane u granicama Italije. Međutim, don L. Polano, koji je dobro poznao riječke prilike, držao je da Italija pri tome mora uzeti u obzir specifičnosti Rijeke, tj. težnje riječkih građana za autonomijom. Stoga ta organizacija i nosi naziv *Fiume Autonoma Italiana* (FAI).⁷⁴² Takva orijentacija, međutim, nije dobila podršku predstavnika drugih talijanskih antifašističkih stranaka unutar koalicije, poglavito nakon afirmiranja *autonomaškog* pokreta.

Pojava koalicije na političkoj sceni pod nazivom *Comitato Politico Cittadino* (Gradski politički odbor) podudara se s Gambarinim nastojanjem da spriječi ulazak partizanskih snaga u Rijeku. Naime, nema nikakve sumnje da je CPC, očekujući dolazak anglo-američkih snaga, dao podršku generalu G. Gambari i tadašnjoj probadoljanski orijentiranoj pokrajinskoj i gradskoj upravi u Rijeci.⁷⁴³ Međutim, takvom su politikom faktički omogućili njemačkim četama da okupiraju Rijeku.

Nakon njemačke okupacije i obnove fašističke vlasti u Rijeci, nema nikakvih tragova političke aktivnosti CPC-a. On se aktivira se tek u prosincu 1943. godine, na poticaj CLNVG-a iz Trsta.⁷⁴⁴ Može se pretpostaviti da je aktivnost CPC-a potakao Angelo Adam koji je upućen iz Trsta.⁷⁴⁵ Naime, CPC tada mijenja naziv i djeluje kao riječki CLN, tj. preuzimlje naziv pod kojim su djelovali svi ostali odbori koalicije talijanskih antifašističkih stranaka.

Međutim, u prvoj polovici 1944. godine, ali ni u kasnijem razdoblju, CLN nije ostvario značajniji politički utjecaj.⁷⁴⁶ Naime, G. Stercich, koji je bez sumnje dobro poznao riječke političke prilike, uopće ga ne spominje kao značajan politički faktor.⁷⁴⁷ O njegovom djelovanju nema traga ni u izvješćima OZNA-e, ukoliko se pod njegovom aktivnošću ne kriju registrirani istupi tzv. *badoljanaca* ili pak članova Katoličke akcije.⁷⁴⁸ U primarnim je povijesnim vre-

⁷⁴² M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 349.

⁷⁴³ Isto, str. 340.

⁷⁴⁴ Isto, str. 342.

⁷⁴⁵ Dolazak A. Adama, tada člana Stranke akcije, bio je navodno inicijativa komunista u tršćanskom CLN-u, Pralonga. A. Adama je uhitio GESTAPO i uputio ga u koncentracijski logor. Nakon rata, A. Adam se vratio iz logora i ostao jedan od vođa ilegalnoga CLN-a u Rijeci. Vlasti Vojne uprave JA su ga 1946. uhitile i od tada mu se gubi trag (S. SAMANI, *Dizionario*, n.dj. str. 12 i 15).

⁷⁴⁶ Riječki je CLN razvio izuzetno snažnu ilegalnu aktivnost tek nakon završetka rata (M. PLOVANIĆ, O Rijeci, n.dj., str. 365).

⁷⁴⁷ I. odsjek OZNA-e izvješćuje da je G. Stercich u jednom razgovoru izjavio da u Rijeci postoje samo tri utjecajna pokreta i to: *autonomaši*, *libumisti* i NOP (HDA, Oblasni NOO za Istru 1944., kut. 139).

⁷⁴⁸ Partizanski obavještajci nisu poznavali prilike u Italiji pa ni odnose u Rijeci. Izvješćujući o istupima *badoljanaca*, oni uglavnom navode imena bivših fašista. Budući daje CLN u načelu prihvaćao i *poštene fašiste (fascisti onesti)*, a u tim se istupima zagovaralo talijanstvo Rijeke, možda se radilo o *poštenim fašistima* u riječkom CLN-u (Oblasni NOO za Istru 1944., kut. 139).

lima utjecaj riječkog CLN-a zabilježen jedino u riječkom Komunalnom poduzeću.⁷⁴⁹

2.2.5. Stvaranje političkih organizacija i pokušaj širenja baze NOP-a u Rijeci

Inicijativa za stvaranje fronte antifašističkih snaga na temelju programa NOP-a, koji je uključivao i sjedinjenje Rijeke s Hrvatskom, doživjela je posvećaniji neuspjeh. Takvu programsku orijentaciju nisu, naime, prihvatile ni antifašističke struje građanske orijentacije koje su već oblikovale svoje programe i ciljeve, a ni radikalna ljevica na koju se NOP u Rijeci uglavnom oslanjao. U njenim je redovima KPH kritizirana što nastupa s nacionalnim programom, a revolucionarni pokret svodi tek na antifašističku borbu.⁷⁵⁰ Ti su prigovori dobrim dijelom odražavali i neslaganje dijela članova PCI s odlukom E. Solierija Marina o uključivanju riječke organizacije u KPH.

Na temelju utvrđene teritorijalno-organizacijske strukture KPH, Rijeka je bila u nadležnosti Rukovodstva KPH za Istru koje, međutim, nije bilo u stanju preuzeti rukovođenje riječkom organizacijom. Stoga je sređivanje organizacijskoga ustrojstva KPH u Rijeci bilo povjereno Okružnom komitetu KPH za Hrvatsko primorje i Kotarskom komitetu KPH Sušak. Oni su pak 19. prosinca 1943., uglavnom od komunista iz svojih redova, formirali MK KPH za Rijeku.⁷⁵¹ Do kraja godine novoformirani je MK KPH uspio osnovati Gradski NOO Rijeka, Mjesni odbor AFŽ-a i Mjesni odbor USAOH-a.⁷⁵² No, ta rukovodstva nisu izrasla iz postojeće široke osnovice NOP-a, već su bila osnovana da šire krug pristaša i stvaraju političke organizacije NOP-a.⁷⁵³ Naime, KPH je u Rijeci, služeći se iskustvom iz Istre, nastojala izgraditi političke organizacije NOP-a imenovanjem iskusnih rukovodstava. Međutim, taj postupak u Rijeci nije davao zadovoljavajuće rezultate, jer se nije radilo samo o nedostatku iskusnih kadrova nego i o političkom opredjeljenju, pa i osjećaju nacionalne pripadnosti svih slojeva riječkoga građanstva. Naime, u prva tri mjeseca 1944. godine organizacija KPH u Rijeci imala je svega 33 člana i 55 simpatizera, skojevaska organizacija nije postojala, MO USAOH-a uspio je obuhvatiti 67 mladića i dje-

⁷⁴⁹ Prema podacima Riječke prefektуре, Comitato di Liberazione Fiumano, dakle riječki CLN, imao je utjecaja u riječkom gradskom Komunalnom poduzeću (DAR, JU-6, kut. 2222).

⁷⁵⁰ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 368.

⁷⁵¹ Isto, str. 369.

⁷⁵² Isto, str. 370.

⁷⁵³ GNOO je imao četiri člana od kojih su dvojica bili i članovi MK KPH, MO AFŽ-a činile su tri odbornice od kojih je jedna istovremeno bila i član MK KPH, a tri je odbornice imao i MO USAOH-a (R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 370).

vojaka, a MO AFŽ-a 31 ženu.⁷⁵⁴ U isto je vrijeme GNOO od pet članova, koji je očito funkcionirao kao politički organ NOP-a, a ne organ vlasti, uspio osnovati 59 raznih odbora u kojima su djelovale 243 osobe.⁷⁵⁵ Dakle, u vrijeme kada su riječki *libumisti* sa svojim projektom prodrli i na Sušak, a *autonomaši* Zanelliani uživali podršku oko 33 posto Riječana, KPH je uspjela u svoje redove uključiti 0,14 posto stanovnika, odnosno u rad na ostvarivanju programa NOP-a uspjela je uključiti svega 0,79 posto stanovnika tadašnje Rijeke.⁷⁵⁶ Međutim, i taj je skromni uspjeh bio doveden u pitanje. Naime, GESTAPO je u ožujku ušao u trag ilegalnoj organizaciji, pa je u ruke policije palo 110 suradnika i simpatizera NOP-a.⁷⁵⁷

Oblasni komitet KPH za Istru, koji je u međuvremenu preuzeo funkcije rukovodnog organa KPH na području Rijeke, nastojao je naći put za jačanje političkoga utjecaja NOP-a u tom gradu. Uključivanje kotara Sušak i Kraljevica u okrug Rijeka, odnosno spajanje Rijeke i Sušaka u administrativnu cjelinu, vjerojatno je smatrao jednim od rješenja.⁷⁵⁸ Budući daje taj prijedlog išao na ruku projektu *libumista* i da je izazvao spor s Okružnim komitetom KPH za Hrvatsko primorje, od njega se odustalo. Drugo rješenje, tj. sporazum i koalicija s *autonomašima*, bilo je prihvatljivije, pa se i pristupilo ostvarivanju toga plana. Iako se *autonomaše* nije uspjelo privoljeti na aktivno sudjelovanje u NOP-u, ipak je bila osigurana njihova materijalna pomoć. Osim toga, uspostavljenim su kontaktima bile ublažene suprotnosti između tih dvaju antifašističkih pokreta, pa je još uvijek postojala mogućnost iznalaženja kompromisnoga rješenja i zajedničkoga djelovanja.

U isto je vrijeme rukovodstvo NOP-a u Rijeci nastojalo uskladiti svoje organizacijsko ustrojstvo sa stvarnim prilikama u gradu. Ustanovljeno je, naime, da osnovana rukovodstva na razini grada s malim brojem članova ne mogu efikasno djelovati na prostranom području Rijeke. Stoga je odlučeno da se teritorij grada i podopćina podijeli na četiri rajona za koja će biti zadužena rajonska rukovodstva. Međutim, zbog nedostatka kadrova, MK KPH je do sredine 1944. godine uspio formirati samo dva od četiri predviđena rajonska komiteta.⁷⁵⁹

⁷⁵⁴ HDA, KP-286/289.

⁷⁵⁵ HDA, KP-286/27.

⁷⁵⁶ U Rijeci je tada djelovalo 88 članova i simpatizera KPH, a u sve političke organizacije i odbore NOP-a bilo je uključeno 480 osoba (HDA, KP-286/25, KP-286/27, KP-286/289). Rijeka je tada imala 60.892 stanovnika.

⁷⁵⁷ Vinko ANTIC, Sušak-Rijeka i okolica u narodnooslobodilačkoj borbi, *Rijeka/Zbornik*, Zagreb 1953., str. 370.

⁷⁵⁸ To se može zaključiti po izvješću dr. O. Mandića iz Istre u kojem kaže da bi spajanje Rijeke i Sušaka imalo pozitivan politički učinak, jer bi se tako neutralizirao talijanski element u Rijeci (P. STRČIĆ, Referat dra. Olega Mandića, n.dj., str. 439).

⁷⁵⁹ Rajonski su komiteti bili osnovani u I. i III. rajonu, tj. prigradskome području koje je graničilo s kotarom Kastav (R. BUTORVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 383).

Ta su nastojanja dala izvjesne rezultate, pa je u travnju MK KPH uspio formirati MK SKOJ-a,⁷⁶⁰ u svibnju pokrenuti gradsku gerilu,⁷⁶¹ a u lipnju organizirati odlazak 40 unovačenih Riječana u partizanske jedinice.⁷⁶²

⁷⁶⁰ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 385.

⁷⁶¹ Bile su formirane omladinske udarne grupe koje su izvršile nekoliko atentata na policijske agente (V. ANTIĆ, *Sušak-Rijeka*, n.dj., str. 370; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 388).

⁷⁶² V. ANTIĆ, *Sušak-Rijeka*, n.dj., str. 370.

3. SLAMANJE VOJNE MOĆI TREĆEGA REICHA I USPOSTAVA RAVNOTEŽE VOJNIH SNAGA NA PODRUČJU ZAPADNE HRVATSKE

3.1. SLOM OBRANE HITLEROVE EUROPSKE TVRĐAVE I JUGOSLAVENSKO PITANJE U OKVIRU SPORAZUMA VELIKE BRITANIJE I SSSR-a O INTERESNIM SFERAMA

Posljednja etapa Drugog svjetskog rata koja je dovela do konačnog poraza Trećeg Reicha, započinje anglo-američkim desantom u Normandiji i koordiniranim ofenzivnim operacijama sovjetskih snaga duž čitave fronte od Baltika do Crnoga mora. U tim operacijama, koje su se odvijale tijekom čitave druge polovice 1944. godine, iz rata su bile izbačene njemačke saveznice: Finska, Rumunjska i Bugarska, a anglo-američke i sovjetske snage izbile su na granice Njemačke.

Pred perspektivom skore pobjede, velike sile Antifašističke koalicije nastoje postići dogovor o sferama utjecaja u poslijeratnoj Europi. U sklopu tih odnosa javlja se i posredništvo Velike Britanije između jugoslavenske kraljevske vlade i NKOJ-a, koje rezultira sporazumom Tito-Šubašić. Taj je sporazum, suprotno očekivanju Britanaca, ojačao pozicije komunističkog vodstva NOP-a, a time i moguće širenje utjecaja SSSR-a na jugoistoku Europe. Međutim, na pritisak Velike Britanije, koja se koristi utjecajem četnika u Srbiji, NKOJ odgovara jačanjem svojih političkih pozicija u Hrvatskoj i korištenjem značajnih vojnih snaga NOP-a Hrvatske.

3.1.1. *Europsko ratište u drugoj polovici 1944. godine*

Nakon dugih i opsežnih priprema Zapadni su saveznici konačno otvorili Drugu frontu u Europi. Naime, 6. lipnja 1944. anglo-američke su snage krenule u realizaciju operacije *Overlord*.⁷⁶³ Njihov uspješni desant u Normandiji ozbiljno je uzdrmao obrambeni sustav tzv. Hitlerove europske tvrđave.

Nakon posjedanja i učvršćenja svojih položaja na obali, anglo-američke su trupe prešle u napad i do sredine srpnja stvorile strateški mostobran koji im je omogućavao proboj na sjever prema Belgiji i na jug prema rijeci Seini.⁷⁶⁴ U drugoj polovici kolovoza anglo-američke su trupe probile njemačku obranu i dijelom snaga nastavile nastupanje na sjever prema Antwerpenu, a dijelom snaga na jug prema Parizu. U isto je vrijeme pokret otpora u Parizu organizirao ustanak, pa su 25. kolovoza, u faktički već oslobođeni grad, ušle De Gaullove trupe pod zapovjedništvom Jeana Leclerca.⁷⁶⁵

U vrijeme sloma njemačke obrane na sjeveru Francuske, na njenom su jugu anglo-američke snage realizirale operaciju *Dragoon*. Iskrcavanje tih snaga između Toulona i Caena izvedeno je bez većih teškoća, pa su one odmah krenule u napad. Prodirući dolinom rijeke Rhone na sjever, one su se sredinom rujna spojile s američkim snagama koje su, nastupajući sa sjevera, izbile na rijeku Moselle.⁷⁶⁶ Međutim, upravo je u to vrijeme došlo do zastoja u napredovanju savezničkih snaga. Jedan od razloga bila je konsolidacija njemačke obrane, a drugi problem opskrbe invazijskih snaga zbog nedovoljnih kapaciteta normandijskih pristaništa, njemačke blokade antverpenske luke te udaljenosti centara opskrbe od prvih crta bojišnice.⁷⁶⁷

Budući da se u postojećim okolnostima nije moglo ostvariti napredovanje na čitavoj širini fronte, saveznički su se zapovjednici odlučili za proboj na sjevernom dijelu bojišta. Britanske su snage dobile zadatak da probiju njemačku obranu u Belgiji i preko Nizozemske izbiju na Rajnu kod Arnhema. Uspješnim ishodom planirane ofenzive savezničke bi snage ostvarile više ciljeva značajnih

⁷⁶³ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 322-328; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1299; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 483 i 486; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 701.

⁷⁶⁴ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 331-332; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 511.

⁷⁶⁵ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 338-339; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 484 i 518; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 706.

⁷⁶⁶ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 339-343; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1301; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 484; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 706.

⁷⁶⁷ Opskrbni su centri savezničkih snaga bili udaljeni i do 700 km od prve crte bojišnice pa se, uza sve napore, jedinice nisu mogle opskrbiti dovoljnim količinama goriva i potrebnog ratnog materijala. Zahvaljujući pokretu otpora, Saveznici su antverpensku luku preuzeli bez ikakvih oštećenja, ali je nisu mogli koristiti jer su njemačke snage kontrolirale njen ulaz (J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 344).

za ishod rata: deblokirale bi antverpenu luku i osigurale opskrbu, uništile bi lansirne rampe projektila V-1 i V-2 s kojih je napadan London, izbile bi na Rajnu, nastavile s operacijama na teritoriju Njemačke i time učinile bespredmetnom obranu njemačke utvrđene *Siegfriedove crte*. Međutim, prodor britanskih trupa prema ušću Rajne je zaustavljen, pa je time propao saveznički plan prodora u Njemačku preko Belgije i Nizozemske.⁷⁶⁸ Ipak, britanske su snage uspjele deblokirati ulaz u antverpenu luku i time riješiti ozbiljni problem opskrbe savezničkih snaga u Francuskoj.⁷⁶⁹

Budući da plan prodora u Njemačku obilaskom *Siegfriedove crte* nije uspio, saveznički su zapovjednici odlučili poduzeti ofenzivu na svim dijelovima fronte. U operacijama tijekom studenoga i prosinca savezničke su snage na jugu zaposjele Strasbourg, dok su na središnjem dijelu fronte zaustavljene na *Siegfriedovoj crti*.¹¹⁰ Daljnje napredovanje anglo-američkih trupa prema Rajni zaustavljeno je njemačkom ofenzivom u Ardenima. Savezničke su snage, istina, zaustavile prodor njemačkih oklopnih jedinica, ali je taj iznenadni protuudar ipak usporio njihovo napredovanje i izbijanje na Rajnu.⁷⁷¹

Otvaranje Druge fronte u zapadnoj Europi potisnulo je u drugi plan značaj talijanskog ratišta. Stoga je dio savezničkih snaga s tog bojišta bio prebačen u južnu Francusku.⁷⁷²

Oslabljene anglo-američke snage u Italiji sporo su napredovale i tek su krajem srpnja izbile na utvrđenu *Gotsku crtu*, koju je njemačka Grupa armija C organizirala sjeverno od Firenze. U borbama tijekom kolovoza i rujna američka 5. i britanska 8. armija probile su prvu crtu njemačke obrane, ali je njihovo daljnje napredovanje zaustavljeno na crti Ravenna-Bologna.⁷⁷³

U vrijeme otvaranja Druge fronte na zapadu, sovjetske su snage napale položaje finskih trupa na Karelijskoj prevlaci i 16. lipnja izbile pred *Mannerheimovu crtu*. Nakon sloma obrane na toj utvrđenoj obrambenoj crti, Finska je zatražila sklapanje primirja koje je potpisano 19. rujna 1944. godine.⁷⁷⁴

⁷⁶⁸ Detaljnije u: J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 346-351; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 485.

⁷⁶⁹ Opskrba preko antverpenske luke bila je moguća tek u drugoj polovici studenoga 1944. godine (J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 351).

⁷⁷⁰ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 353-356; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 714.

⁷⁷¹ Detaljnije u: J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 356-364; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 485 i 525; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 714.

⁷⁷² Britanci su nakon zaposjedanja Rima planirali izvršiti prodor kroz sjevernu Italiju i Ljubljanska vrata prema Austriji i Madarskoj. Pod pritiskom SAD-a taj su plan morali napustiti, ali su i dalje računali na mogućnost njegove realizacije (J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 386-387; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 706).

⁷⁷³ Na toj su crti zadržane sve do početka 1945. godine (J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 388-389).

⁷⁷⁴ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 285-286; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1301.

Tijekom borbi na Karelijskoj prevlaci, sovjetske su trupe napale i probile obrambene crte njemačke Grupe armija *Sjever* na Pribaltiku i sredinom listopada ušle u Rigu.⁷⁷⁵ Istovremeno je na bjeloruskoj fronti poduzeta ofenziva širokih razmjera. Potiskujući snage njemačke Grupe armija *Centar*, sovjetske su trupe krajem srpnja zaposjele Lublin i izbile na Vislu.⁷⁷⁶ Računajući na podršku sovjetskih trupa, poljski je pokret otpora 1. kolovoza organizirao ustanak u Varšavi. Sovjetske trupe, međutim, nisu priskočile u pomoć, pa su njemačke snage 15. rujna skršile i posljednji otpor ustanika.⁷⁷⁷

U prvoj polovici srpnja 1944. godine sovjetske su snage poduzele ofenzivu u zapadnoj i južnoj Ukrajini. Krajem kolovoza one su probile njemačku obrambenu crtu Jaši-Dnjestar i prešle rumunjsku granicu.⁷⁷⁸ To je izazvalo pad pronjemački orijentiranog Antonescuova režima, a nova je rumunjska vlada 24. kolovoza zatražila sklapanje primirja.⁷⁷⁹ Samo nekoliko dana kasnije i novoosnovana je bugarska vlada raskinula savezništvo s Njemačkom i zatražila primirje.⁷⁸⁰

Napredovanje sovjetskih snaga, slom Rumunjske i Bugarske te angažiranje britanskih trupa u Grčkoj utjecali su na dotadašnje držanje Turske i Mađarske. Turska je, naime, odbila i dalje propuštati njemačko ratno brodovlje kroz Bospor i Dardanele, pa su posade njemačke crnomorske flote same uništile brodovlje koje se zateklo u Crnom moru.⁷⁸¹ Pokušaj M. Hortyja da po uzoru na Rumunjsku i Bugarsku izađe iz rata nije uspio. Treći je Reich, naime, na vlast u Mađarskoj doveo vođu mađarskih fašista, Salassyja, koji je prekinuo pregovore o primirju.⁷⁸² Nakon odluke mađarske vlade o nastavku rata na strani Njemačke, snage 2. i 4. ukrajinske fronte napale su Mađarsku s istoka, dok su snage 3. ukrajinske fronte, nastupajući kroz Srbiju i Vojvodinu, prešle Dravu i krenule prema Balatonu i Budimpešti.⁷⁸³

U drugoj polovici 1944. godine na jugoslavenskom se ratištu najžešće borbe vode na krajnjem istoku i zapadu zemlje. Naime, početkom rujna snage NOVJ su forsirale Drinu i prebacile se na područje Srbije. To upućivanje 1. prole-

⁷⁷⁵ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 281-285.

⁷⁷⁶ Isto, str. 259-266; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1301.

⁷⁷⁷ J. Majjanović i A. J. P. Taylor tvrde da SSSR nije mogao pružiti pomoć ustanicima zbog zamora trupa i jake njemačke obrane na Visli. U tome ima istine, ali je uskraćivanje pomoći očito bilo uvjetovano i političkim motivima (usporedi: J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 266-267; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 700; *Tajna prepiska Churchill-Staljin 1941-1945.*, Zagreb 1965., str. 274, 276, 278, 280-282).

⁷⁷⁸ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 268-275.

⁷⁷⁹ Isto, str. 275-276; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1301.

⁷⁸⁰ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 277.

⁷⁸¹ Isto, str. 276.

⁷⁸² Isto, str. 292; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1301.

⁷⁸³ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 397.

terskog i 12. korpusa u Srbiju imalo je operativne i političke značajke. Operativni zadaci tih jedinica bili su: presijecanje puta njemačkim snagama koje su se iz Grčke povlačile na sjever dolinom Vardara i Morave te povezivanje sa snagama 3. ukrajinske fronte koje su, nakon prelaska rumunjske granice, nastupale kroz Srbiju i Vojvodinu prema Mađarskoj.⁷⁸⁴ Uništenje pak četničkih formacija i Nedićevih postrojbi imalo je, uz vojnu, i izrazitu političku značajku. Naime, u Srbiji je četnički pokret još uvijek bio dominantna politička snaga koju su podržavale srpske građanske stranke, pa i Velika Britanija, služeći se njime kao sredstvom pritiska u pregovorima kraljevske vlade i NKOJ-a. Zbog toga i, dakako, zbog izuzetno slabih pozicija NOP-a Srbije, VS NOV i POJ je za obračun s formacijama Draže Mihailovića i Milana Nedića morao koristiti jedinice NOV iz Hrvatske, Crne Gore te Bosne i Hercegovine.

Pod pritiskom tih snaga koje su operirale kao Prva armijska grupa NOVJ, iz Srbije se krajem rujna 1944. godine oko 15.000 četnika moralo povući u istočnu Bosnu.⁷⁸⁵ Nedićev je pak Srpski dobrovoljački korpus od oko 8.000 vojnika također bio prisiljen napustiti Srbiju. On se, u dogovoru s njemačkim zapovjedništvom, preko Mađarske i NDH prebacio na područje njemačke Operativne zone *Jadransko primorje*.⁷⁸⁶

Na temelju sporazuma s NKOJ-em, snage 3. ukrajinske fronte su krajem rujna prešle jugoslavensko-rumunjsku granicu i zajedno s jedinicama Prve armijske grupe NOVJ zaposjele Beograd, prešle Savu i nastavile s nastupanjem kroz Vojvodinu.⁷⁸⁷ Snage 3. ukrajinske fronte su krenule na sjever prema mađarskoj granici, a jedinice NOVJ pravcem zapad-sjeverozapad prema Dunavu i Dravi.⁷⁸⁸ Njihovo daljnje nastupanje zaustavile su snage njemačke Grupe armija F koje su se učvrstale na tzv. Srijemskoj fronti.⁷⁸⁹

Paralelno s ofenzivnim operacijama na istoku, snage NOVJ su poduzele ofenzivu na zapadu zemlje. Naime, 8. (dalmatinski) korpus je dobio zadatak da zaposjedne dalmatinsku obalu i prometnice u njenome zaleđu te tako presiječe drugi pravac izvlačenja njemačkih trupa iz Grčke i Albanije. Naime, odbacivanjem njemačkih snaga s dalmatinske obale NKOJ je nastojao ukloniti razloge koje bi Zapadni saveznici mogli iskoristiti kao izgovor za eventualni desant i okupaciju Dalmacije.⁷⁹⁰

⁷⁸⁴ Isto, str. 395 i 397-398.

⁷⁸⁵ J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 283.

⁷⁸⁶ Antun GIRON - Petar STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung, Riječko područje u završnici Drugog svjetskog rata*, Rijeka 1995., str. 12 i 31; *ZDNOR*, XII., 4, str. 708.

⁷⁸⁷ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 396-398.

⁷⁸⁸ Isto.

⁷⁸⁹ Isto; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 283.

⁷⁹⁰ J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 281-282 i 283-284.

U ofenzivnim operacijama od listopada do prosinca 1944. godine snage 8. korpusa su oslobodile dalmatinske otoke i obalno područje od Boke kotorske do Zadra, zapadnu Hercegovinu i sjevernu Dalmaciju sa značajnim željezničkim čvorištem u Kninu.⁷⁹¹

Zaposjedanjem Knina i izbijanjem na Dravu i Dunav vojne su snage DFJ faktički zauzele polazne položaje za ofenzivne operacije sila Antifašističke koalicije u završnici Drugoga svjetskoga rata.

3.1.2. **Odnosi unutar bloka velikih sila Antifašističke koalicije i pitanje interesnih sfera**

Blok sila Antifašističke koalicije, koji se koristi i nazivom Ujedinjeni narodi, stvoren je kao obrambeni savez zemalja ugroženih agresijom sila *Osovine*. Naime, pred opasnošću koju su predstavljali ratni ciljevi nacističke Njemačke i fašističke Italije, stvoren je savez država različitih interesa i društvenih uređenja koji se suprotstavio mijenama postojećega svjetskoga poretka. Kada se, međutim, kapitulacijom Kraljevine Italije i slomom njemačke obrane u Europi počeo nazirati kraj svjetskoga sukoba, velike su sile Antifašističke koalicije nastojale ne samo sačuvati nego i proširiti sfere svoga utjecaja. To će izazvati nesuglasice među vodećim silama unutar antifašističkog bloka koje će, dakako, utjecati na njihovu vanjsku politiku, ali i na unutarnje društveno-političke prilike u drugim europskim zemljama.

Naime, ratni je sukob doveo do bitnih mijena u ranije postojećem odnosu snaga među vodećim silama Antifašističke koalicije. Velika Britanija, nekad najutjecajniji partner u savezu, nastoji sačuvati tu svoju poziciju, iako u gospodarskom i vojnom pogledu sve više ovisi o potpori SAD-a. SSSR se, zahvaljujući svom ljudskom potencijalu i orijentaciji na ratnu industriju, razvio u vodeću kopnenu silu antifašističkoga bloka. Međutim, razvoj vojne moći SSSR-a nadilazio je njegove gospodarske mogućnosti. Stoga on nastoji staviti pod svoju kontrolu gospodarske resurse zemalja jugoistočne i srednje Europe, podupirući u njima političke ciljeve komunističkih stranaka. SAD koje su u gospodarskom i vojnom pogledu bez sumnje najjači partner, tek su dijelom zainteresirane za europske prilike. Procjenjujući daje od bitne važnosti kontrola gospodarskih resursa zapadne Njemačke, one ne pokazuju osobitog interesa za južnu i srednju Europu. Ti će različiti interesi, u kojima će biti ugrađene i suprotnosti dvaju Sučeljenih svjetonazora i društveno-ekonomskih sustava, iznjedriti vojne i političke planove koji će podrivati jedinstvo antifašističkog bloka. Interesne i ideološke suprotnosti koje su mogle izazvati raspad Antifašističke koalicije, bit će

⁷⁹¹ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 402-403.

pak sve do kraja rata onaj faktor s kojim će računati Adolf Hitler. Atentat kojim gaje grupa visokih njemačkih časnika pokušala ukloniti 20. srpnja 1944. i tako stvoriti mogućnost za izlazak iz rata nije uspio.⁷⁹² Njemačka je nastavila s pružanjem otpora, računajući na izbijanje sukoba između SSSR-a i Zapadnih saveznika. Bila je to, dakako, pogrešna procjena, jer je upravo slamanje moći sila *Osovine* bio onaj cilj zbog kojega su sile Antifašističke koalicije bile prisiljene na međusobne kompromise u pogledu ostvarenja svojih interesa u Europi. Stoga će politika popuštanja i traženja kompromisnih rješenja biti temeljna značajka politike velikih sila Antifašističke koalicije u zadnjoj etapi Drugoga svjetskoga rata.

Naime, nakon otvaranja Druge fronte u Europi nastaju nesuglasja između Velike Britanije i SAD-a, kako u pogledu planova, tako i u pogledu ciljeva koje žele postići porazom Trećega Reicha. Slijedeći svoju tradicionalnu politiku stvaranja ravnoteže snaga na kontinentu, Britanci nastoje obnoviti pa i proširiti svoj politički utjecaj u Europi. Štoviše, oni su prema vladama zemalja jugoistočne Europe preuzeli obveze koje su nastojali ispuniti, dakako bez štete za vlastite interese. Stoga će i inzistirati na realizaciji vojnih planova koji su u funkciji njihovih političkih ciljeva.

Naime, nakon zaposjedanja Rima britanski je feldmaršal Harold Alexander, uz punu podršku W. Churchilla, predložio plan operacija anglo-američkih snaga u Italiji. Prema tom su planu anglo-američke snage trebale izvršiti proboj crte Rimini-Pisa, a zatim, nastupajući preko sjeverne Italije i Slovenije, prodrijeti kroz Ljubljanska vrata u Austriju i Mađarsku.⁷⁹³ Time bi se, prema sudu Britanaca, vrlo brzo izbilo na južne granice Trećega Reicha i osujetilo širenje sovjetskog utjecaja u srednjoj i jugoistočnoj Europi. Stoga se Britanci opiru zahtjevu zapovjednika savezničkih snaga u Francuskoj, generalu Dwightu Eisenhoweru, da se šest divizija s talijanskog ratišta upotrijebi u operaciji *Dragoon*. Britanci su ipak morali ustuknuti pred zahtjevom jačega partnera i na Rooseveltovu intervenciju odustati od provedbe Alexanderova plana.

Iako je Roosevelt obrazlagao svoje stajalište željom da se provede sporazum sa SSSR-om o Drugoj fronti, stvarni su razlozi bili drugačije prirode. Naime, SAD su bile zainteresirane za gospodarske potencijale zapadne Njemačke, poglavito Ruhra, iz dva razloga: prvo, zaposjedanjem toga područja bio bi zadan odlučujući udarac ratnoj industriji Trećega Reicha i drugo, SAD bi okupacijom toga područja osigurale mogućnost naplate svojih ratnih troškova. Prema američkim procjenama, naime, ni siromašne balkanske države (konkretno

⁷⁹² Isto, str. 331; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1300; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 483-484 i 508.

⁷⁹³ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 386; A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 706.

Jugoslavija i Bugarska), a ni resursi Mađarske i Čehoslovačke, koji su odgovarali gospodarskim potencijalima jedne Belgije, nisu bili vrijedni vojnog angažmana Zapadnih saveznika.⁷⁹⁴ Dakle, SAD nisu bile voljne žrtvovati svoje gospodarske interese radi ostvarivanja političkih ciljeva Velike Britanije. Međutim, ni Churchill, iako svjestan da snaga Velike Britanije ovisi o dobrim odnosima sa SAD-om, nije lako odustajao od svojih planova. Stoga će koristiti svaku priliku da SAD-u ukaže na svrsishodnost iskrcavanja anglo-američkih snaga na istočnoj obali sjevernog Jadrana, a istovremeno će, radi zaštite britanskih interesa, pregovarati sa SSSR-om o podjeli interesnih sfera u Europi.

Naime, za vrijeme posjeta Moskvi od 9. do 17. listopada 1944., W. Churchill će u razgovorima sa Staljinom postići načelni dogovor o podjeli interesnih sfera između dviju država. Prema tom je dogovoru Velika Britanija osigurala 50 posto utjecaja u Jugoslaviji i Mađarskoj te 90 posto utjecaja u Grčkoj, dok je Sovjetski Savez osigurao 90 posto utjecaja u Rumunjskoj i 50 posto utjecaja u Jugoslaviji i Mađarskoj.⁷⁹⁵ O utjecaju u drugim zemljama tada nije postignut dogovor. Međutim, oba će partnera nastojati izigrati taj načelni sporazum pa će se, usprkos sporazumu, javljati nesuglasja, najprije oko pitanja vlade u Poljskoj, a zatim i u Jugoslaviji.⁷⁹⁶

Poražena Kraljevina Italija nije bila uključena u pregovore o sferama utjecaja. To pak ne znači da je postfašistička Italija ostala izvan sovjetskog i britanskog interesa. Naime, svoju prisutnost u unutarnjoj politici Italije SSSR je osigurao zahvaljujući participaciji komunista u postfašističkim vladama Italije i programskoj orijentaciji PCI. Britanci pak, u želji da Italiju privuku u tabor zemalja zapadne građanske demokracije, ostavljaju otvorenim pitanje re-

⁷⁹⁴ A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 699-700.

⁷⁹⁵ Podaci su navedeni prema: A. J. P. TAYLOR, *English*, n.dj., str. 712. Taylor je, međutim, naveo samo one podatke koji nisu bili upitni. Naime, tijekom Moskovske konferencije britanski i sovjetski ministar vanjskih poslova pogađali su se o postocima utjecaja u Bugarskoj, Čehoslovačkoj i Poljskoj (D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 311-315).

⁷⁹⁶ Prilikom prodora snaga Bjeloruske fronte do Visle, u Lublinu je formiran poljski Komitet nacionalnoga oslobođenja koji je bio pod sovjetskim utjecajem. Britanci su pak zastupali stajalište da vlast pripada poljskoj vladi u izbjeglištvu te da Velika Britanija koja je ušla u rat radi Poljske mora u njoj imati većinski utjecaj. Međutim, vojna prisutnost SSSR-a omogućila je Staljinu da ostvari dominaciju u Poljskoj. Nakon formiranja jedinstvene jugoslavenske vlade, Churchill je procijenio da SSSR ni tu nije poštovao dogovor iz Moskve. Naime, u točki 5. svoje tajne poslanice Staljinu od 28. travnja 1945. on konstatira: *Moram također istaknuti, da je tok događaja u Jugoslaviji takav da ja ne vidim da je odnos interesa naših zemalja 50% naprama 50%, Maršal Tito je potpuno uzeo vlast. On je izjavio da je preventivno odan Sovjetskom Savezu. Iako je on dopustio članovima jugoslavenske kraljevske vlade da uđu u njegovu vladu, njih je međutim, svega šest naprama dvadeset i pet koje je on lično imenovao (...)* (Usporedi: I. JELIĆ, *Jugoslavenska*, n.dj., str. 154; L. SALVATORELLI, *Storia*, n.dj., str. 1301; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 397; *Tajna prepiska Churchill-Staljin*, n.dj., str. 297, 301, 308-309, 322-323, 326-327, 340-341 i 372-378).

vizije jugoslavensko-talijanske granice.⁷⁹⁷ Štoviše, pitanje granice Churchill će koristiti kao faktor pritiska u razgovorima s predstavnicima NKOJ-a.⁷⁹⁸ Međutim, ni Bonomijevoj vladi neće dopustiti da izbjegne obveze Italije preuzete ugovorom o kapitulaciji. Naime, Zapadni će saveznici prisiliti CLNAI da potpiše sporazum o razoružavanju partizanskih snaga iz sastava Dobrovoljačkoga oslobodilačkoga korpusa (II Corpo Volontari della Libertà - CVL) i predaji vlasti savezničkoj vojnoj upravi.⁷⁹⁹ Isto će tako prisiliti Ivanhoea Bonomija da povuče izjavu od 20. prosinca 1944. kojom je i službeno priznao CLNAI kao predstavnika talijanske vlade na okupiranim područjima Kraljevine Italije.⁸⁰⁰

Stajalište Zapadnih saveznika da se na talijanskome državnome području moraju razoružati partizanske jedinice, a vlast predati savezničkim okupacijskim snagama, značilo je njegovu provedbu i na području Istre, ukoliko je zaposjednu anglo-američke snage.⁸⁰¹ To je pak moglo dovesti u pitanje ciljeve NOP-a, kako one političke, tako i one državopravne naravi. Zbog toga će u završnici Drugoga svjetskoga rata Generalštab JA inzistirati da 4. armija JA preduhitri anglo-američke snage i prije njih izbije na Soču.

3.1.3. **Diplomatska aktivnost Velike Britanije i sklapanje sporazuma Tito-Šubašić u lipnju 1944. godine**

Štiteći Versailleski sustav, velike sile Antifašističke koalicije nisu priznavale faktičke državopravne promjene na teritoriju Kraljevine Jugoslavije. U formalno-pravnom smislu za njih stoga nisu postojale ni NDH ni Nedićeva Srbija. Jedini legitimni predstavnik naroda na teritoriju faktički razbijene Jugoslavije za njih je bila jugoslavenska kraljevska vlada u izbjeglištvu. Stoga odluke II. zasjedanja AVNOJ-a one nisu priznale, ali ih nisu ni odbacile.⁸⁰² Razlozi za tak-

⁷⁹⁷ Polovicom 1943. godine Churchill je u Washingtonu izjavio da Talijani neće biti protjerani s *rodne grude* (native soil). U razgovorima s J. B. Titom u Caserti i Napulju, Churchill je isticao da je Istra još uvijek talijanski teritorij i da se promjene njenoga državopravnoga statusa ne mogu preudicirati (A. GIRON, Rijeka u Drugom, n.dj., str. 91-92; Petar STRČIĆ, *Vanjskopolitička borba Josipa Broza Tita za Istru od 1941. do 1945. godine*, Rijeka 1978., str. 50 i 52-53; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 259).

⁷⁹⁸ P. STRČIĆ, *Vanjskopolitička borba*, n.dj., str. 52-53; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 255-259.

⁷⁹⁹ F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 331-337; A. GIRON, Neki problemi razvoja NOP-a, n.dj., str. 16.

⁸⁰⁰ Isto kao u bilješki: 1990.

⁸⁰¹ Početkom rujna 1944. godine u Štab 43. istarske divizije stigla je anglo-američka vojna misija. Na sastanku s članovima Štaba divizije, šef vojne misije postavio je sljedeća pitanja: Što će poduzeti Štab 43. divizije u slučaju anglo-američkog desanta na Istru? S obzirom daje Istra formalno-pravno još uvijek talijansko državno područje, a anglo-američke snage u Italiji razoružavaju snage pokreta otpora, što će se dogoditi ako saveznički zapovjednici zatraže da i istarski partizani predaju oružje? (P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 271; S. VUKELIĆ, *Hiljade boraca*, n.dj., str. 53).

⁸⁰² P. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 23.

vo stajalište nalazili su se u ratnim interesima antifašističkoga bloka, procjeni odnosa snaga na teritoriju Jugoslavije i, dakako, pojedinačnim političkim ciljevima sila unutar Antifašističke koalicije.

Iako se politički program NOP-a nije podudarao s ciljevima Zapadnih saveznika, njegova su vojna snaga i aktivnost odgovarali ratnim naporima antifašističkog bloka. To ih je, posebno Veliku Britaniju, motiviralo da uspostave kontakte, a zatim i pruže potporu jedinicama NOVJ. Pritom su, dakako, morali uzimati u obzir i sve snažniji politički utjecaj NOP-a u najvećem dijelu razbije- ne Jugoslavije.

Četnički pokret, koji je kraljevska vlada prikazivala kao jedini pokret otpora u Jugoslaviji, kompromitirao se kolaboracijom s okupatorskom vlašću. Štoviše, on je u sukobu s NOP-om pretrpio vojni i politički poraz. Njegov pokušaj da prikrije velikosrpske tendencije i prikaže se svejugoslavenskim pokretom nije uspio. Naime, njegov trijalistički projekt uređenja Jugoslavije donesen na Svetosavskom kongresu održanom u selu Ba krajem siječnja 1944. godine,⁸⁰³ nije mogao parirati avnojevskom programu stvaranja federacije. Iako je i u vojnom i političkom pogledu izgubio bitku, jugoslavenska mu je kraljevska vlada još uvijek pružala bezrezervnu podršku. Naime, vođa četničkoga pokreta, Draža Mihailović, još je uvijek držao resor ministra vojske u kraljevskoj vladi i funkciju vrhovnoga komandanta Jugoslavenske vojske u otadžbini.

Postojanje dvaju suprotstavljenih pokreta, od kojih je onaj četnički predstavljao vojnu silu legitimne kraljevske vlade, vodilo je nastavku građanskog rata u Jugoslaviji. Velika Britanija kojoj su vojni razlozi diktirali savezništvo s NOP-om, a politički i ideološki s četničkim pokretom, našla se u delikatnoj poziciji. Štoviše, ona je morala računati i s nesumnjivim interesima SSSR-a na tom prostoru i njegovom naklonošću ideološki bliskom vodstvu NOP-a. Budući da je zbog stajališta SAD-a otpala mogućnost ozbiljne vojne intervencije Zapadnih saveznika na tom prostoru, Velika Britanija nastoji zaštititi svoje interese diplomatskom aktivnošću usmjerenom u dva pravca: preuzimanjem uloge posrednika između dviju sukobljenih struja u Jugoslaviji i sporazumijevanjem o zoznama utjecaja sa SSSR-om.

Pismeni kontakti W. Churchilla i J. Broza Tita uspostavljeni su već u prosincu 1943. godine.⁸⁰⁴ Na temelju te prepiske W. Churchill je ustanovio da rukovodstvo NOP-a otklanja svaku mogućnost pregovora s kraljevskom vladom dok se među njenim dužnosnicima nalazi vođa četničkoga pokreta.⁸⁰⁵ Procijenivši da je, osim na području Srbije, četnički pokret vojno i politički poražen

⁸⁰³ Isto; J. TOMASEVICH, *Četnici u Drugom*, n.dj., str. 355-361.

⁸⁰⁴ B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 23; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana šubašića*, n.dj., str. 134.

⁸⁰⁵ D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 138-139.

te da njegova kolaboracija s Nedićem i njemačkom okupacijskom vlašću kompromitira i kraljevsku vladu, Churchill se odlučio približiti NOP-u. Dogovorivši se očito sa Staljinom, on je 22. veljače 1944. u britanskom parlamentu odao priznanje NOVJ i J. Brozu Titu.⁸⁰⁶ Istovremeno britanska diplomacija vrši pritisak na kraljevsku vladu da s funkcije ministra vojske ukloni D. Mihailovića. Budući da vlada Božidara Purića to ne želi provesti, Britanci vrše pritisak na kralja Petra II. da ukloni Purića,⁸⁰⁷ a za predsjednika nove vlade imenuje bana Banovine Hrvatske, dr. Ivana Šubašića. Predlaganje I. Šubašića nije bilo proizvoljno. Naime, njegovo je isticanje bilo posljedica i Rooseveltove suglasnosti i spoznaje da je on osoba prihvatljiva i za NOP.⁸⁰⁸ Međutim, zbog otpora srpskih stranaka, kralj je tek 1. lipnja imenovao I. Šubašića predsjednikom vlade.⁸⁰⁹ Tako su tek sredinom 1944. godine bili stvoreni preduvjeti za pregovore između kraljevske vlade i NKOJ-a.

Naime, već 16. lipnja 1944. na Visu je postignut načelni sporazum između I. Šubašića i NKOJ-a. Sporazumom je utvrđeno da će se država urediti na federativnom principu, da se pitanje kralja neće pokretati do završetka rata, da će se formirati jedinstvena vlada, da u Šubašićevoj vladi ministarski resori neće biti povjereni osobama koje su se kompromitirale suradnjom s okupatorom, da NOP neće koristiti svoje vojne snage za nametanje komunističkog poretka u zemlji, da će do formiranja jedinstvene vlade NKOJ biti nositelj vlasti na unutarnjem, a Šubašićeva vlada na vanjsko-političkom planu, te da će o postignutom sporazumu potpisnici sporazuma objaviti deklaracije.⁸¹⁰

Viški je sporazum definitivno pokopao nade pristaša četničkoga pokreta. Naime, D. Mihailović nije ušao u Šubašićevu vladu, a odlukom kralja o ukidanju Vrhovne komande u zemlji vođa četničkoga pokreta bio je posredno lišen funkcije vrhovnoga komandanta Jugoslavenske vojske u otadžbini.⁸¹¹ Time je faktički NOVJ sa svojim vrhovnim zapovjednikom postao jedina priznata jugoslavenska vojska na području okupirane Kraljevine Jugoslavije.

W. Churchill, međutim, nije bio zadovoljan postignutim, poglavito nakon sastanka s J. B. Titom i objavljivanja deklaracija o sporazumu Tito-Šubašić.

⁸⁰⁶ Britanska i sovjetska aktivnost bile su očito koordinirane. Naime, istog je dana Staljin objavio odgovor na Titov brzojav (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 232; B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 23; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 139).

⁸⁰⁷ I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 239-240; isti, *Jugoslavenska*, n.dj., str. 152; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 141-142.

⁸⁰⁸ I. JELIĆ, *Jugoslavenska*, n.dj., str. 153; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 139-140.

⁸⁰⁹ B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 27; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. m.

⁸¹⁰ I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 240; isti, *Jugoslavenska*, n.dj., str. 153; B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 28; J. PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza*, n.dj., str. 291; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 186-197.

⁸¹¹ D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 213 i 275.

Naime, njegov plan o iskrcavanju anglo-američkih snaga na istočnoj obali sjevernoga Jadrana, a posebno njegova gledišta o državnopravnom statusu Istre nisu dobili Titovu, ali ni Subašićevu podršku. Nadalje, iako mu je J. B. Tito dao usmene garancije da neće uspostaviti komunistički poredak u zemlji, u deklaraciji NKOJ-a to nije bilo eksplicitno navedeno.⁸¹²

Churchillova procjena da je iz sporazuma politički kapital izvukao NOP, a ne, kako je planirao, kralj i kraljevska vlada, bila je točna.⁸¹³ Za to, međutim, nije bio odgovoran Šubašić i njegova popustljivost, već realne prilike u zemlji. Naime, nakon razgovora s predstavnikom četničkoga pokreta, Zivkom Topalovićem, domobranskim pukovnikom Babićem⁸¹⁴ i T. Jančikovićem,⁸¹⁵ on je spoznao da u zemlji nema ni vojne ni političke snage koju bi mogao koristiti kao faktor pritiska u pregovorima s NKOJ-em.⁸¹⁶ Štoviše, Churchillova politika približavanja partizanskome pokretu i inzistiranje na sklapanju sporazuma kojim su AVNOJ i NKOJ faktički dobili međunarodno priznanje, još je više ojačalo pozicije NOP-a u procesu pregovaranja. Tako je, u želji da osigura interese dinastije Karađorđevića i svoj utjecaj na Balkanskome poluotoku, britanska politika upala u vlastitu zamku. Naime, britansku politiku približavanja NOP-u i sporazum Tito-Šubašić rukovodstvo NOP-a je iskoristilo za daljnju afirmaciju na vanjsko-političkome planu i jačanje svojih pozicija u zemlji. Iskoristivši, naime, proslavu druge godišnjice osnutka 1. dalmatinske brigade, J. B. Tito je 12. rujna i javno dao do znanja Churchillu da ne prihvaća njegovo gledište o neriješenom državnopravnom statusu Istre.⁸¹⁷ Svojim pak odlaskom i pregovorima u Moskvi ukazao je i Britancima i Šubašiću da faktičku vlast ima NKOJ. Naime, on je u Moskvi, ne konzultirajući kraljevsku vladu, dogovorio zajed-

⁸¹² B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 29; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 254-256 i 266-267.

⁸¹³ I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 240-241.

⁸¹⁴ Domobranskog je pukovnika Ivana Babica u siječnju 1944. godine uputila grupa pristaša Mačekove struje HSS-a da upozna Zapadne saveznike o mogućoj suradnji s osloncem na domobranske snage NDH (F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 227 i 232; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 184 i 189).

⁸¹⁵ M. PLOVANIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, n.dj., str. 168.

⁸¹⁶ Dr. Ivan Šubašić se s njima sastao u Italiji. Osim toga, I. Šubašić nije dobio podršku čelnih ljudi Mačekove struje u HSS-u. Naime, J. Krnjević, tajnik stranke i Mačekov predstavnik u ranijim izbjegličkim vladama, javno se suprotstavio sporazumu (Ljubo BOBAN, *Položaj i držanje građanskih stranaka u Hrvatskoj 1944., Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*, Zagreb 1976., str. 211; I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 240; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 253-254; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 183-184).

⁸¹⁷ P. STRČIĆ, *Vanjskopolitička borba*, n.dj., str. 73-75; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str.

ničke operacije snaga 3. ukrajinske fronte i Prve armijske grupe NOVJ na teritoriju Jugoslavije.⁸¹⁸

Sporazumom u Moskvi NKOJ je još više oslabio pregovaračke pozicije kraljevske vlade i nametanje britanskog utjecaja. Naime, uz pomoć sovjetskih snaga likvidirana je vojna moć i politički utjecaj četnika u Srbiji. Time je uklonjen i posljednji faktor kojim su se kralj i Churchill mogli poslužiti kao sredstvom pritiska na NOP.⁸¹⁹ Uvjeti pod kojima su sovjetske trupe vodile operacije na jugoslavenske teritoriju postali su presedan za ponašanje svih savezničkih postrojbi koje bi operirale na području pod upravom organa NOP-a, pa, dakle, i anglo-američkih u Istri.⁸²⁰ Oslobođenjem istočnoga dijela zemlje središnji su organi NOP-a dobili mogućnost da svoje sjedište prebace u Beograd i tako postanu neovisni o britanskoj zaštiti Visa i, dakako, njihovoj kontroli.

Procijenivši daju politika širenja britanskoga utjecaja u Jugoslaviji putem sporazuma Tito-Subašić doživjela neuspjeh, Churchill je britanske interese na Balkanskoj poluotoku i srednjoj Europi nastojao osigurati dogovorom o podjeli interesnih sfera sa SSSR-om. Još uvijek je, međutim, računao s mogućnošću zaposjedanja Istre kojom se mogao koristiti kao faktorom pritiska na NKOJ, a time i jačanja britanskog utjecaja.⁸²¹

Likvidacijom četnika NOP se riješio utjecajnog političkog protivnika u Srbiji koji je raspolagao vojnom silom i uživao nesumnjivu podršku Zapadnih saveznika. Međutim, NOP je i u Hrvatskoj imao utjecajnog političkoga protivnika. Iako, naime, HSS više nije bio jedinstvena stranka, njegov je utjecaj, pogotovo među hrvatskim seljaštvom, još uvijek bio prisutan. Pokušaj Mačekove struje da iskoristi svoj utjecaj u domobranstvu, sruši ustaški režim i poveže se sa Zapadnim saveznicima propao je u neuspjelom tzv. Vokić-Lorkovićevoj puču.⁸²² Taj neuspjeh, a zatim sporazum Tito-Subašić doveli su do faktičkog raspada Mačekove struje u HSS-u. Opasnost za ciljeve KPJ, odnosno KPH, predstavljao je dio prvaka HSS-a koji su pristupili NOP-u. Magovac koji

⁸¹⁸ I. JELIĆ, *Jugoslavenska*, n.dj., str. 153-154; B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 30; P. STRČIĆ, *Vanjskopolitička borba*, n.dj., str. 76; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 299-300.

⁸¹⁹ Na sastancima u Italiji 12. i 13. kolovoza 1944. Churchill je upozoravao J. B. Tita da četnici i dinastija Karađorđevića imaju tradiciju i jak utjecaj u Srbiji (I. JELIĆ, *Jugoslavenska*, n.dj., str. 153; B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 29).

⁸²⁰ Lj. BOBAN, *Položaj i držanje građanskih*, n.dj., str. 209; Vojmir KLJAKOVIĆ, *Mjesto ZAVNOH-a u jugoslavenskoj politici saveznika, Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*, Zagreb 1976., str. 43; B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 30; P. STRČIĆ, *Vanjskopolitička borba*, n.dj., str. 76.

⁸²¹ A. GIRON, *Rijeka u Drugom*, n.dj., str. 93; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 13-14 i 16; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 400-402.

⁸²² Detaljnije u: Lj. BOBAN, *Položaj i držanje građanskih*, n.dj., str. 207-208; I. JELIĆ, *Jugoslavenska*, n.dj., str. 157; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 232 i 244-247; ista, *Ustaše*, n.dj., str. 289-295.

je obnašao istaknute funkcije u strukturama vlasti NOP-a, a zatim i A. Košutić koji je došao na partizanski teritorij nakon hapšenja Vokića, nastojali su sačuvati HSS kao stranku unutar NOP-a. Međutim, pozicije KPH u NOP-u bile su već toliko jake da joj je bilo moguće odstraniti protivnike iz političkoga života korištenjem sredstava prinude.⁸²³

Osiguravši apsolutnu dominaciju u NOP-u, KPJ se osjećala dovoljno jakom da pristupi realizaciji sporazuma Tito-Subašić o formiranju jedinstvene vlade i prihvati zahtjeve konferencije velikih sila Antifašističke koalicije na Jalti.⁸²⁴ Početkom ožujka 1945. godine Namjesničko je vijeće J. B. Titu povjerilo mandat za sastav jedinstvene vlade DFJ. U vladi koja je položila zakletvu 7. ožujka, najveći je broj resora bio povjeren osobama koje su podržavale političke ciljeve KPJ.⁸²⁵

3.1.4. *Hrvatska kao najznačajnije političko i vojno uporište NOP-a*

U razdoblju aktivnoga angažiranja britanske diplomacije na stvaranju uvjeta za pregovore između kraljevske vlade u izbjeglištvu i NKOJ-a, NOP još uvijek nije uspio osigurati značajniji politički utjecaj i vojnu nadmoć u Srbiji. Naime, utjecaj antikomunistički i prokraljevski orijentiranoga četničkoga pokreta u Srbiji je, prema Churchillovu mišljenju, bio onaj faktor koji je kraljevskoj vladi davao izgled za povoljan ishod pregovora.⁸²⁶ Budući da još uvijek ne može utjecati na promjenu prilika u Srbiji, CK KPJ i CK KPH nastoje osigurati uporište u Hrvatskoj.⁸²⁷ Međutim, jačanje političke i vojne moći NOP-a u Hr-

⁸²³ Božidar Magovac se suprotstavljao utapanju HSS-a u Jedinственu narodnooslobodilačku frontu. On je, naime, zastupao stajalište da HSS mora biti jedna od koalicijskih stranaka unutar JNOF-a. A. Košutić je stupio u kontakte s NOP-om još krajem 1943. godine, najvjerojatnije po napatku britanske obavještajne službe (Special Operations Executive - SOE). Međutim, program suradnje koji je ponudio bio je odbačen. Na partizanski je teritorij prešao u rujnu 1944. godine, nakon afere Vokić-Lorković u kojoj je i sam imao udjela. Obojica su bila uhićena i zatvorena (Lj. BOBAN, Položaj i držanje građanskih, n.dj., str. 202-204; I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 225-227; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 221-229, 232, 255 i 263-269; Hodimir SIROTKOVIĆ, Stvaranje federalne Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi. Pravnopovijesni pregled, ČSP 2-3, Zagreb 1971., str. 29; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 264, 316 i 319).

⁸²⁴ Na sastanku u Jalti od 4. do 11. veljače 1945. predstavnici velikih sila Antifašističke koalicije preporučili su da se u AVNOJ kooptiraju zastupnici koji su 1938. godine bili izabrani u parlament Kraljevine Jugoslavije, a nisu se kompromitirali suradnjom s okupatorom (J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 474; B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 31; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 397).

⁸²⁵ B. PETRANOVIĆ, *Jugoslavenske vlade*, n.dj., str. 31; D. ŠEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, n.dj., str. 413-414.

⁸²⁶ Prema izjavi Vladimira Bakarića, J. B. Tito je isticao da mi moramo u Hrvatskoj stvoriti veliko jedinstvo jer nam je Hrvatska u tom času glavni oslonac za međunarodno priznanje, budući Srbiju još nismo do te mjere oslobodili i (...) budući nam se stalno nabija na nos da Srbija podržava Dražu Mihailovića (Citirano prema: I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 230).

⁸²⁷ Isto.

!

vatskoj umnogome je ovisilo o držanju HSS-a, bez obzira na rascjep u stranci. Zato CK KPH inzistira da se Izvršni odbor HSS-a, koji djeluje u okviru NOP-a, ogradi od Mačekove politike i istovremeno uspostavlja kontakte s čelnicima Mačekove struje.⁸²⁸ Dakako, KPJ, odnosno KPH, koja želi osvojiti vlast, ne namjerava ostvariti partnerstvo s HSS-om, već želi iskoristiti njegov utjecaj radi ostvarenja vlastitih ciljeva. Zato otklanja Košutićev projekt i uklanja B. Magovca iz Izvršnog odbora HSS-a. Uklanjanjem Magovca i pridobivanjem Izvršnog odbora HSS-a za projekt stvaranja Jedinствene narodnooslobodilačke fronte (JNOF), CK KPH je osigurao dominaciju u NOP-u Hrvatske i stvorio osnovu za preuzimanje vlasti.

Početak svibnja 1944. godine na III. zasjedanju ZAVNOH-a doneseni su akti ustavnoga značaja koji su poslužili kao temelj za konstituiranje hrvatske države u okviru jugoslavenske federacije.⁸²⁹ ZAVNOH je tada, naime, preuzeo funkciju najvišeg organa državne vlasti federalne Hrvatske.⁸³⁰ Time je ujedno izgubio svojstvo političkoga predstavništva NOP-a Hrvatske, pa je na prijedlog KPH i ZAVNOH-a sazvana osnivačka konferencija Jedinствene narodnooslobodilačke fronte (JNOF).⁸³¹ Zemaljska konferencija JNOF-a Hrvatske na kojoj su bili prisutni delegati: KPH, NOVH, Izvršnog odbora HSS-a, Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a, USAOH-a, SKOJ-a i AFŽ-a, održana je 18. svibnja 1944. u Topuskom.⁸³² Na njoj je bio konstituiran JNOF, ali ne kao koalicija političkih stranaka i grupa, već kao *svenarodna politička organizacija u kojoj će se okupljati sve političke organizacije, pristalice raznih političkih struja i vanpartijski ljudi*.⁸³³ Time se Izvršni odbor HSS-a praktički utopio u *svenarodnu političku organizaciju* koja je imala zadatak da ostvaruje ciljeve NOP-a, fakički ciljeve KPJ i KPH, kako tijekom rata, tako i nakon njegova završetka.⁸³⁴ Pokušaj Izvršnog odbora HSS-a da se u vrijeme stvaranja Narodne vlade Hrvatske nametne kao politički subjekt i izbori mjesto predsjednika vlade, nije dao rezultata. Naime, KPH je u toj prvoj vladi, osnovanoj u Splitu 14. travnja 1945., zadržala domi-

⁸²⁸ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 265; *ZAVNOH III/1944.*, n.dj., str. 545-550.

⁸²⁹ Treće zasjedanje ZAVNOH-a održano je u Topuskom 8. i 9. svibnja 1944. godine. Detaljnije u: Leon GERŠKOVIĆ, *Ustavopravni aspekti odluka III. zasjedanja ZAVNOH-a, Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*, Zagreb 1976., str. 14-16; I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 222; H. SIROTKOVIĆ, *Stvaranje federalne Hrvatske*, n.dj., str. 31-32; isti, *Treće zasjedanje ZAVNOH-a i njegovo značenje u procesu konstituiranja federalne Hrvatske, Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*, Zagreb 1976., str. 22-30.

⁸³⁰ *ZAVNOH/1944.*, n.dj., str. 591-675.

⁸³¹ I. JELIĆ, *Hrvatska u ratu*, n.dj., str. 223-224 i 229; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 270; Mihael SOBOLEVSKI, *Prilog pitanju organizacionog razvitka JNOF Hrvatske 1944-1945.*, *PR 9*, Zagreb 1967., str. 97.

⁸³² M. SOBOLEVSKI, *Prilog pitanju organizacionog razvitka JNOF*, n.dj., str. 97.

⁸³³ Isto, str. 97-98.

⁸³⁴ Isto.

nantnu poziciju, a Izvršni se odbor HSS-a morao zadovoljiti funkcijom potpredsjednika i s četiri za državnu vlast ne baš značajna ministarska portfelja (prosvjete, poljoprivrede i šumarstva, narodnog zdravlja i socijalne politike).⁸³⁵

Proklamiranjem ZAVNOH-a najvišim organom državne vlasti, NOP je učvrstio svoje pozicije u Hrvatskoj. Naime, ni ustaški pokret ni HSS nisu se više mogli predstavljati kao jedini zagovarači hrvatske državnosti ili pak autonomije unutar jugoslavenske države. Štoviše, s obzirom na vojnu premoć sila Antifašističke koalicije, ustaška je NDH vezana uz Treći Reich imala sve manje izgleda za svoju opstojnost. Vojna nemoć te države, afera Vokić-Lorković, a zatim sporazum Tito-Šubašić jasno su ukazivali da ta država nema perspektive.⁸³⁶ Istovremeno je stvaranjem temelja hrvatske državnosti zadan odlučujući udarac velikosrpskoj politici četničkoga pokreta. Zbog neuspjeha *središnjice* HSS-a da u sporazumu s ustaškim disidentima osigura potporu domobranstva i sukoba koji je izazvao Šubašićev sporazum s NKOJ-em, Mačekova se struja u HSS-u praktički raspala. Izvršni odbor HSS-a samo je figurirao kao stranačko vodstvo, a faktički se utopio u JNOF-u. Sve je to politički pa i vojno ojačalo pozicije NOP-a u Hrvatskoj. Naime, NOP Hrvatske je sredinom 1944. godine raspolagao sa 17 divizija svrstanih u pet korpusa: 4. korpus (Banija, Kordun i Pokuplje), 6. korpus (Slavonija), 8. korpus (Dalmacija), 10. korpus (Zagrebačka oblast) i 11. korpus (Gorski kotar, Istra, Kvarnersko primorje i Lika) jačine 110.000 boraca.⁸³⁷ Štoviše, dio vojnoga potencijala NOP-a Hrvatske bio je iskorišten za likvidaciju četničkih snaga u Srbiji tijekom rujna i listopada 1944. godine.⁸³⁸ Zahvaljujući, dakle, političkoj i vojnoj moći NOP-a Hrvatske, NKOJ i CK KPJ su se uspjeli nametnuti kao dominantan faktor u pregovorima sa Šubašićem i osigurati većinu u jedinstvenoj vladi DFJ.

⁸³⁵ Detaljnije u: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 287-289; *Narodna vlada Hrvatske*, 1945., str. 77-78, 96-97, 100-101, 104-106.

⁸³⁶ O pokušajima spašavanja NDH u završnici Drugog svjetskog rata detaljnije u: Fikreta BUTIĆ, O nekim političkim akcijama NDH uoči njezina sloma, *PR* 7-8, Zagreb 1966., str. 190-192; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše*, n.dj., str. 299-309; B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći 2*, n.dj., str. 254-256, 258-264 i 288-296.

⁸³⁷ Sredinom 1944. godine kopnene su snage NOVJ imale 39 divizija sa 350.000 boraca. Dakle, bez mornaričkih jedinica (II., III., IV. POS) na hrvatskoj obali, vojne su snage NOP-a Hrvatske činile oko polovicu ukupnog broja pješadijskih divizija i oko trećinu ukupnog boračkog potencijala NOVJ (Fabijan TRGO, Osnovne karakteristike razvoja narodnooslobodilačkog rata u Hrvatskoj 1944. godine, *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*, Zagreb 1976., str. 128 i 133; Franjo TUĐMAN, *Okupacija i revolucija. Dvije rasprave*, Zagreb 1963., str. 155 i 157.

⁸³⁸ F. TRGO, Osnovne karakteristike, n.dj., str. 133; F. TUĐMAN, *Okupacija*, n.dj., str. 153.

3.2. **USPJESI 11. KORPUSA NOVH U ZALEĐU NJEMAČKE PROTUDESANTNE OBRANE KVARNERA I POLITIČKE PRILIKE U ZAPADNOJ HRVATSKOJ NAKON SPORAZUMA TITO-ŠUBAŠIĆ**

U drugoj polovici 1944. i prvim mjesecima 1945. godine Zapadna se Hrvatska još uvijek nalazi pod nadzorom vojnih snaga Trećega Reicha. Računajući, naime, s mogućnošću anglo-američkoga desanta na sjevernom Jadranu, njemačko je Vrhovno zapovjedništvo na području Istre, Kvarnerskoga primorja, Gorskoga kotara i Like držalo dva svoja korpusa s oko 100.000 vojnika. Štab 11. korpusa NOVH je tim njemačkim snagama mogao suprotstaviti samo tri divizije s oko 15.000 boraca. S tim je vojnim potencijalom, primjenjujući taktiku elastične obrane, uspijevaio sačuvati partizanske teritorije u Gorskom kotaru i Lici, ali nije mogao uspostaviti nadzor nad Kvarnerskim primorjem i Istrom. Naime, napadačka aktivnost njegovih snaga u Kvarnerskome primorju nije dala rezultata, a krajem kolovoza 1944. godine Štab 11. korpusa bio je prisiljen izvući glavninu svojih snaga iz Istre. Međutim, krajem 1944. godine jedinice 11. korpusa NOVH ostvarile su značajne uspjehe u Lici, a mornaričke su snage II. POS-a probile njemačku blokadu Kvarnerića i Kvarnera.

Iako je prisutnost jakih njemačkih snaga bila ograničavajući faktor jačanja NOP-a, ipak su III. zasjedanje ZAVNOH-a i sporazum Tito-Šubašić učvrstili političke pozicije KPH. Naime, stvaranjem Federalne Države Hrvatske, potpisivanjem sporazuma s kraljevskom vladom i probojem na međunarodnu političku scenu NOP je postao priznatim saveznikom Antifašističke koalicije. Izgradnjom nove hrvatske države u okviru antifašističkog bloka nanesen je odlučujući udarac utjecaju ustaške NDH. Sporazumom Tito-Šubašić uporište su izgubile i pročetnički orijentirane grupe i malobrojne pristaše Mačekove struje u HSS-u na području Zapadne Hrvatske. Prerastanje NOO-a u organe državne vlasti i međunarodna afirmacija NOP-a ojačali su njegove pozicije u odnosu na stajališta postfašističkih vlada Italije te CLN-a u Istri i Rijeci. Dakle, konačno ostvarenje ciljeva KPH u Zapadnoj Hrvatskoj praktički više nisu sprječavali njihovi politički protivnici, nego njemačke okupacijske snage stacionirane na tom prostoru.

3.2.1. **Vojne snage i njihova aktivnost na operativnome prostoru 11. korpusa NOVH u drugoj polovici 1944. godine**

Na operativnome prostoru 11. korpusa NOVH njemačko je Vrhovno zapovjedništvo raspolagalo s dva korpusa. Na području Operativne zone *Jadransko primorje* bio je stacioniran 97. planinski korpus iz sastava Grupe armija C koja je držala frontu u Italiji. U sastav korpusa bile su uvrštene snage TSR-a na pod-

ručju Istre te Rupnikovi domobranci u Sloveniji.⁸³⁹ Krajem 1944. pod njegovo je zapovjedništvo stavljen Nedićev Srpski dobrovoljački korpus koji se povukao iz Srbije, a početkom 1945. godine i četnička Dinarska divizija Momčila Đujića koja se povukla iz Knina.⁸⁴⁰

Nakon ofenzive na sjeveroistočnu Istru krajem travnja i početkom svibnja 1944. godine, dio je njemačkih snaga prebačen na talijansko ratište. Računajući, međutim, s mogućnošću anglo-američkoga desanta na sjevernome Jadranu, 97. korpus je tijekom kolovoza i rujna svoje posade u Istri ojačao 237. divizijom.⁸⁴¹

Liku, dio Kvarnerskoga primorja od Karlobaga do Crikvenice i dijelove Gorskoga kotara zaposjeo je njemački 15. planinski korpus iz sastava Grupe armija F, tj. njemačkih snaga raspoređenih na području okupirane Jugoslavije. Stožeru 15. planinskog korpusa bile su podčinjene domobranske i ustaške postrojbe koje su se nalazile na njegovom operativnom području. Te su postrojbe krajem 1944. godine bile objedinjene u postrojbe hrvatske vojske.⁸⁴²

U sastavu 11. korpusa nalazila se 35. divizija (lička), 13. (primorsko-goranska) te 1. istarska brigada i odredi od kojih je krajem kolovoza 1944. godine bila formirana 43. divizija (istarska).⁸⁴³ Polovicom lipnja 1944. godine u sastav 35. divizije uvrštene su 3. brigada 13. i 3. brigada 19. (dalmatinske) divizije, koje su se do tada, samo u operativnom pogledu, nalazile pod zapovjedništvom Štaba te divizije.⁸⁴⁴ Nakon reorganizacije 35. divizije, Štab 13. divizije je, na temelju naređenja 11. korpusa, formirao svoju novu 3. brigadu.⁸⁴⁵

Zbog zemljopisnih značajki operativnoga prostora, rasporeda i operacija njemačkih snaga, ni 11. korpus ni divizije u njegovu sastavu nisu djelovali kao jedinstvene taktičke formacije. Brigade 35. divizije operirale su na području Like, brigade 13. divizije na području Gorskoga kotara, Kvarnerskoga primorja i na Karlovačkom području, a istarske brigade i odredi na području Istre. Promjene nastaju tek krajem 1944. godine, kada je 13. divizija upućena u Liku radi suradnje sa snagama 8. korpusa koje su vodile Kninsku operaciju,⁸⁴⁶ a 43. divizija na

⁸³⁹ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 30-33.

⁸⁴⁰ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 13; Uroš KOSTIĆ, *Oslobodenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta*. Ofenziva Jugoslovenske 4. armije, Beograd 1978., str. 194 i 244.

⁸⁴¹ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 267; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 116, 125 i 131; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 152.

⁸⁴² P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 360.

⁸⁴³ Isto, str. 268; M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 116; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 153 i 181.

⁸⁴⁴ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 182.

⁸⁴⁵ A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 411; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 232; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 181.

⁸⁴⁶ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 21; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 324, 327 i 339.

područje Gorskoga kotara radi obrane partizanskoga teritorija.⁸⁴⁷ Od kraja kolovoza pa sve do travnja 1945. godine na području Istre zadržane su samo slabe snage Operativnoga sektora za Istru, pa od tada na tom području zapravo nema značajnijih okršaja.⁸⁴⁸ Stoga su se sve do završnih operacija 4. armije JA najznačajnije borbe vodile u Lici i istočnome dijelu Gorskoga kotara.

Naime, Lika i istočni dio Gorskoga kotara imali su izuzetno važan strateški značaj zbog prometnih pravaca koji su preko njih vodili u Bosnu, Sjeverozapadnu i Zapadnu Hrvatsku ili su pak povezivali sjeverni Jadran s dolinom Save. Zato je 15. planinski korpus upravo na tom području držao glavninu svojih snaga nastojeći likvidirati partizanske teritorije koji su predstavljali baze snaga NOVH. Najveći je problem za njemački 15. planinski korpus predstavljao partizanski teritorij koji se protezao od Plješevice preko Krbavskoga polja i Plitvičkih jezera do Korduna i Banije.⁸⁴⁹ Naime, snage NOVH koje su držale to područje, predstavljale su stalnu opasnost za njemačke i ustaške posade koje su štatile prometne pravce kroz Liku. Štoviše, taj je partizanski teritorij onemogućavao Stožeru 15. korpusa da poveže svoje snage i uspostavi jedinstvenu crtu obrane prema jedicinama 8. korpusa koje su krajem 1944. godine zaposjele Dalmaciju. Zbog toga i presijecanja zračne veze sa Zapadnim saveznicima preko aerodroma na Krbavskome polju,⁸⁵⁰ 15. je planinski korpus sve do pred kraj 1944. godine poduzimao napade na 35. diviziju 11. korpusa koja je branila partizanski teritorij u Lici.

Nakon neuspjelog pokušaja da u operaciji *Morgenstern* presiječe vezu između partizanskoga teritorija u Lici i na Kordunu, te neuspjele ofenzive *Šah* na Kordunu i Baniji, Stožer 15. korpusa je krajem lipnja i početkom srpnja napao položaje 35. divizije na Krbavskome polju. Pokušaj proboja na partizanski teritorij, međutim, nije uspio, pa su se njemačke i ustaške postrojbe povukle na polazne položaje.⁸⁵¹ Protunapad 35. divizije i odbacivanje njemačkih snaga u Gacko polje bio je tek trenutačni uspjeh.⁸⁵² Naime, njemačke su snage 10. srpnja krenule u napad i prodrle na Krbavsko polje. U borbama koje su potrajale do 21. srpnja, 35. divizija je uspjela vratiti izgubljene položaje. Međutim, njen napad na Čudin klanac radi boljeg osiguravanja veza s Kordunom nije uspio.⁸⁵³

Ofenzivne operacije 15. korpusa, obrambene bitke 35. divizije i njeni protunapadi nisu donijeli promjenu vojnih prilika u Lici. Naime, 35. divizija je

⁸⁴⁷ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 431-432; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 199-233.

⁸⁴⁸ D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 183 i 188-190.

⁸⁴⁹ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 131-132 i 203.

⁸⁵⁰ Isto, str. 191 i 221-222.

⁸⁵¹ Isto, str. 191 i 221-222.

⁸⁵² Isto, str. 205-210.

⁸⁵³ Isto, str. 210-220.

uspjela obraniti partizanski teritorij, ali su snage 15. korpusa i dalje kontroli rale značajne prometne pravce: Vrhovine-Otočac-Brinje, Gospić-Karlobag, Bihać-Donji Lapac-Zrmanja-Gračac i Brinje-Otočac-Gospić-Karlobag. Ta se situacija nije bitno promijenila ni nakon ofenzive snaga 15. korpusa u kolovozu 1944. godine.⁸⁵⁴

Od kraja kolovoza do kraja rujna ofenzivne su operacije u Lici poduzimale snage NOVH. Očekujući, naime, iskrcavanje anglo-američkih snaga u Istri,⁸⁵⁵ GŠ NOV i POH je naredio 8. i 11. korpusu da napadaju njemačka osiguranja i ruše strateški važne prometnice u Lici, Gorskom kotaru, Kvarnerskome primorju i Istri.⁸⁵⁶ Izvršavajući tu naredbu, 35. divizija je sve do pred kraj rujna napadala njemačke posade i prometnice u sjevernom dijelu Like.⁸⁵⁷

U ofenzivnim operacijama tijekom listopada 1944. godine 8. je korpus NOVH zaposjeo obalno područje i južni dio Dalmacije, a početkom studenoga krenuo je u napad na Knin. Da bi onemogućio upućivanje pomoći kninskome garnizonu, GS NOV i POH je naredio 11. korpusu da sa 13. i 35. divizijom presiječe prometnice: Bihać-Zrmanja-Knin i Gospić-Gračac-Knin.⁸⁵⁸ Jedinice 13. divizije koje su se nalazile u Gorskom kotaru i na Karlovačkome području, stigle su u Liku početkom studenoga, a već 15. studenoga su zajedno sa 35. divizijom zauzele Lovinac i Sv. Rok.⁸⁵⁹ Zaposjedanjem Lovinca i Sv. Roka ostvaren je izuzetno značajan uspjeh. Time je, naime, bila uspostavljena veza s Obrovcem čije je korištenje kao luke za opskrbu već osiguralo zapovjedništvo Mornarice NOV i POJ.⁸⁶⁰ Nakon tog uspjeha 13. i 35. divizija blokirale su garnizon u Gračacu. Pokušaji Stožera 15. korpusa da napadima iz Gospića deblokira Gračac nisu uspjeli, pa je nakon pada Knina njemačka posada u Gračacu pokušala izvršiti proboj. U borbama koje su vođene 9. prosinca posada je detekovana, a u Gračac su ušle jedinice 13. divizije.⁸⁶¹

⁸⁵⁴ Isto, str. 238-254.

⁸⁵⁵ SAD nisu prihvatile britanski plan iskrcavanja u Istri. Međutim, i njemačko Vrhovno zapovjedništvo i VS NOV i POJ bili su uvjereni da će anglo-američki desant na Istru uslijediti u rujnu 1944. godine. Pripreme njemačkih snaga i jedinica NOVH nisu mogle ostati tajnom, pa su s dolaskom Zapadnih saveznika kalkulirale i građanske političke grupacije u Istri i Kvarnerskom primorju. Naime, VŠ NOV i POJ je mogao računati sa savezničkim desantom na temelju razgovora vođenih između J. B. Tita i W. Churchilla ili pak na temelju upozorenja SSSR-a koji je s tom mogućnošću bio upoznat nakon sastanka Churchilla i Roosevelta u Quebecu (*Tajna prepiska Churchill-Staljin*, n.dj., str. 283). Za sada se, međutim, ne može utvrditi kako je ta u stvari netočna informacija došla do njemačkog Vrhovnog zapovjedništva.

⁸⁵⁶ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 277-278.

⁸⁵⁷ Jedinice 35. divizije napadale su prometnice u sjevernom i srednjem, a jedinice 8. korpusa u južnom dijelu Like (P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 278-279).

⁸⁵⁸ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 325.

⁸⁵⁹ A GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 412; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 333-334; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 195-197.

⁸⁶⁰ A. GIRON, II POS, n.dj., str. 252; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 332 i 335; *ZDNOR*, VIII., 3, str. 328-331, 374-376, 382-395, 400-402, 436-437, 444-471 i 488-490.

⁸⁶¹ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 337 i 339; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 197-198.

Zaposjedanjem Gračaca uspostavljena je čvršća veza 11. korpusa s Kordunom i Banijom te s Dalmacijom pravcem Obrovac-Gračac-Udbina-Korenica. Da bi presjekao taj pravac i povezao svoje snage u istočnoj i zapadnoj Lici, Stožer njemačkoga 15. planinskoga korpusa je naredio svojim postrojbama da zaposjednu Korenicu, a zatim i Udbinu.⁸⁶² Međutim, njemačke snage koje su zaposjele Korenicu, nisu se uspjele održati na dostignutoj crti. Pod pritiskom jedinica 13. i 35. divizije one su se krajem prosinca 1944. godine morale povući na polazne položaje.

Početkom ožujka 1945. godine postrojbe njemačkoga 15. korpusa uspjele su zaposjesti Udbinu. Međutim, u borbama koje su potrajale sve do 20. ožujka, 13. je divizija uspjela zadržati položaje na planinskom vijencu između Ličkoga i Krbavskoga polja. Uporna obrana dominantnih kota na području Udbine omogućila je Stožeru 15. korpusa da poveže svoje snage i uspostavi jedinstvenu crtu obrane prema snagama 8. korpusa, odnosno 4. armije JA u sjevernoj Dalmaciji.⁸⁶³ Operacije njemačkih snaga u Lici i njihove ofenzivne operacije na partizanski teritorij Gorskoga kotara bile su u funkciji osiguravanja taktičke dubine protudesantnoj obrani organiziranoj na jadranskoj obali. Zato će zapovjedništva 15. i 97. korpusa poduzimati operacije koje će imati za cilj uništenje 13. divizije u neposrednoj blizini jadranske obale ili pak odbacivanje njenih snaga od prometnice Ogulin-Brinje-Senj-Crikvenica-Rijeka.

Zbog osiguravanja zaleđa relativno slabim posadama na obalnome području od Sušaka do Crikvenice,⁸⁶⁴ planirano je uništenje snaga 11. korpusa NOVH na prostoru Delnice-Lokve. Planirana ofenziva pod nazivom *Sonnenwende* poduzeta je početkom lipnja 1944. godine.⁸⁶⁵ Budući da se glavnina snaga 13. divizije u to vrijeme nalazila na Karlovačkome području, njemačke su jedinice od 10. do 12. lipnja razbile obranu slabih snaga 2. primorsko-goranskoga NOP odreda i ušle u Delnice. Uspjeh njemačkih snaga prisilio je Štab 13. divizije da na prostor Delnica hitno prebaci svoju 1. brigadu. Glavnina njenih snaga je 13. lipnja iz pokreta prešla u napad i odbacila njemačke postrojbe u polazne garnizone.⁸⁶⁶

Da bi se oslobodio pritiska njemačkih garnizona na obalnome području, štab 13. divizije je 22. lipnja poduzeo noćni napad na posadu u Crikvenici koju je činilo 120 vojnika 392. legionarske divizije, 180 domobrana, 30 oružnika i 20 rizničara. Štab 13. divizije je računao na potpuni uspjeh jer je imao infor-

⁸⁶² S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 200.

⁸⁶¹ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 388 i 390; S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 205.

⁸⁶⁴ Posadu u Kraljevici činilo je 500 vojnika, u Križišću 100, u Hreljinu 50, u Plasarna 50, u Zlobinu 120, u Crikvenici 350 i u Novom 700 vojnika (S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 172).

⁸⁶⁵ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 409; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 192-195; *ZDNOR*, V., 28, str. 301.

⁸⁶⁶ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 409-410.

macije da je borbeni moral legionara slab, a da su se domobrani voljni predati bez borbe. Procjene su očito bile netočne jer je posada Crikvenice pružila žestoki otpor. Nakon pojačanja koje je garnizonu pristiglo parobrodom iz Sušaka, jedinice 1. brigade su se morale povući.⁸⁶⁷ Obranom Crikvenice njemačke su snage osujetile namjeru 13. divizije da se uklini u protudesantnu obranu obalnoga područja, presiječe vezu između 15. i 97. korpusa i osigura pomorsku vezu Krka sa snagama 11. korpusa NOVH.⁸⁶⁸

Krajem lipnja 1944. godine 1. i 2. brigada su ponovno prebačene na Karlovačko područje gdje su, u suradnji sa 15. divizijom NOV Slovenije, likvidirale njemački garnizon u Bosiljevu.⁸⁶⁹ Odsutnost glavnine snaga 13. divizije iskoristili su stožeri 15. i 97. korpusa. Dijelovi 15. korpusa zaposjeli su Vrbovsko, Mrkopalj i Ravnu Goru, a dijelovi 97. korpusa Delnice. Međutim, nakon zaposjedanja Bosiljeva, brigade 13. divizije su poduzele protunapad i od 1. do 3. srpnja prisilile njemačke snage da se povuku u polazne garnizone.⁸⁷⁰

Da bi olakšao položaj 35. divizije koja je branila Kravsko polje, GŠ NOV i POH je naredio 13. diviziji da se aktivira na prometnici Ogulin-Brinje-Senj, napada njemačke posade na prosotru Brinje-Žuta Lokva-Otočac i privuče na sebe dio snaga 392. legionarske divizije. Za provedbu dobivenog zadatka prepreku je predstavljao njemački garnizon u Drežnici, pa je Štab 13. divizije planirao njegovu likvidaciju. Napad je povjeren 1. brigadi koja je 13. srpnja iznenadila posadu i zaposjela mjesto. Međutim, već 19. srpnja snage 392. divizije su krenule u protunapad i ponovno uspostavile garnizon u Drežnici.⁸⁷¹

Ponovnom uspostavom posade u Drežnici 15. se korpus nije oslobodio pritiska 13. divizije, pa je početkom kolovoza bezuspješno nastojao odbaciti njene snage iz istočnoga dijela Gorskoga kotara. Štoviše, 13. je divizija sredinom kolovoza ponovno napala garnizon u Drežnici. Međutim, napad je bio odbijen, pa Štab 13. divizije nije mogao u većoj mjeri angažirati svoje snage za napade na prometnicu Ogulin-Brinje.⁸⁷²

⁸⁶⁷ S. TINTOR, *Trinaesta*, n.dj., str. 172-174.

⁸⁶⁸ Granica pothvatnih područja njemačkog 15. i 97. korpusa nalazila se između Kraljevice i Crikvenice. To je granično područje bilo slaba točka njemačke protudesantne obrane, jer na njemu ni jedan od dva korpusa nije uspostavio stalne posade (Nedatirano izvješće bojnika Ive Ferčeka u posjedu autora). Likvidacijom garnizona u Crikvenici nebranjeni bi se koridor proširio do Novog, pa bi to olakšalo prebacivanje materijala s Krka. Naime, materijal za 11. korpus dopreman je s Visa preko Dugog otoka i Oliba do Krka, odakle je noću prevožen na obalu kod Dramlja smještenog oko pet kilometara sjeverno od Crikvenice (Detaljnije u: A. GIRON, II POS, n.dj., str. 250-251; O. TIČAC, *Veze s Krkom i Unijama*, n.dj., str. 99-102; VII. kut. 2023, reg. br. 1/1-7, kut. 2064, reg. br. 26/5-6, kut. 2065, reg. br. 33/1-6).

⁸⁶⁹ A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 410; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 198-202.

⁸⁷⁰ A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 410; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 224-227.

⁸⁷¹ A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 110 i 410; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 227-231.

⁸⁷² A. GIRON, *Okrug Gorski kotar*, n.dj., str. 411; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 257-260.

Krajem kolovoza 392. legionarska divizija je poduzela još jednu ofenzivu na partizanski teritorij u Gorskom kotaru. Ofenziva, međutim, nije poduzeta u cilju njegova zaposjedanja, već radi osiguravanja prometnice Ogulin-Vrbovsko-Ravna Gora-Mrkopalj-Vrata-Zlobin kojom je u vremenu od 23. do 26. kolovoza u Kvarnersko primorje prebačen jedan bataljun 846. puka 392. divizije.⁸⁷³

Budući da je obranom garnizona u Drežnici 15. korpus onemogućio jače angažiranje 13. divizije na sektoru Brinja, Štab 13. divizije je odlučio napasti njemačke posade u Kvarnerskome primorju i proširiti partizanski teritorij do morske obale. Stoga je sredinom rujna napao posadu na grobničkom aerodromu,⁸⁷⁴ a krajem istog mjeseca pokušao je zaposjesti Zlobin, ključ njemačke obrane u Kvarnerskom primorju. Međutim, napad na Zlobin nije uspio pa su štabovi 11. korpusa i 13. divizije odustali od planiranog prodora prema obali.⁸⁷⁵

Zbog pritiska 13. divizije na sustav njemačke obrane u Kvarnerskome primorju, Stožer njemačkoga 15. korpusa je odlučio likvidirati partizanski teritorij i snage NOVH u njegovom zaleđu. Prikupivši znatne snage, on je početkom listopada napao partizanski teritorij u Gorskom kotaru nastupajući iz Ogulina, Brinja, Drežnice i Zlobina. U borbama koje su se vodile od 11. do 22. listopada, 13. divizija je uspjela sačuvati svoje snage i obraniti partizanski teritorij.⁸⁷⁶ Međutim, njemačke su se trupe ipak uspjele održati u Vrbovskom i osigurati ga jakim posadom. To je njemačko uporište predstavljalo potencijalnu opasnost za partizanski teritorij, otežavalo dopremanje hrane s Karlovačkoga područja i Korduna, a posredno je štitilo garnizon u Ogulinu i prometnicu Ogulin-Brinje. Sve je to navelo Štab 11. korpusa NOVH da planira likvidaciju toga njemačkoga garnizona koji se uklinio u partizanski teritorij. Budući da napad jedinica 13. divizije izvršen krajem listopada nije uspio, Štab 13. divizije se odlučio blokirati Vrbovsko, presjeći vezu s Ogulinom i onemogućiti opskrbu njemačke posade.⁸⁷⁷ Međutim, početkom studenoga 13. je divizija morala odustati od opsade i na temelju naredbe GŠ NOV I POH prijeći na područje Like. Ofenzivne operacije 13. i 35. divizije na sektoru Lovinca i Sv. Roka prisilile su Stožer 15. korpusa da ojača svoje snage u Lici. Zbog toga je, nakon dolaska brigada 43. istarske divizije u Gorski kotar, povukao svoje snage iz Vrbovskoga i Drežnice.⁸⁷⁸

⁸⁷³ A GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 411; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 261-264.

⁸⁷⁴ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 293-294; Z. PLEŠE, *Narodnooslobodilačka*, n.dj., str. 304-306.

⁸⁷⁵ A GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 411-412; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 295-298.

⁸⁷⁶ A GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 412; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 303-311.

⁸⁷⁷ A GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 412; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 311-312.

⁸⁷⁸ D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 202.

Štab 11. korpusa je, naime, još u kolovozu 1944. godine naredio Operativnom štabu za Istru da s glavninom svojih snaga prijeđe na prostor Čabar-Kastav-Grobnik,⁸⁷⁹ a početkom studenoga, nakon odlaska 13. divizije u Liku, istarske je jedinice prebacio na partizanski teritorij Gorskoga kotara. Izvlačenje glavnine snaga NOVH iz Istre bilo je, istina, uvjetovano vojnim razlozima, ali je nesumnjivo imalo i političku pozadinu.

Naime, nakon ofenzive na 1. brigadu i odred *Učka*, Grupa armija C je najveći dio svojih trupa raspoređenih u Istri prebacila na talijansku frontu da bi zaustavila napredovanje anglo-američkih snaga.⁸⁸⁰ To je iskoristio Operativni štab za Istru za poduzimanje ofenzivnih operacija.

Početkom lipnja 1944. godine 1. istarska brigada je izvršila prodor prema središnjemu i istočnome dijelu Istre i likvidirala garnizone u Pićnu, Gračišću, Sv. Nedjelji i Šumberu.⁸⁸¹ Do kraja istog mjeseca novoformirana 2. istarska brigada prodrla je u sjeverozapadnu Istru,⁸⁸² a živu je napadačku aktivnost razvio i 2. odred (pulski) u južnom dijelu poluotoka.⁸⁸³

Početkom srpnja Operativni je štab za Istru planirao likvidaciju garnizona u Klani, koji je predstavljao opasnost za sigurnu vezu Istre s Kastavštinom i kotarom Čabar. Međutim, 1. brigada nije uspjela ostvariti taj plan, pa je nakon neuspješnoga napada prebačena na područje kotara Labin i Čepić gdje je osiguravala ubiranje ljetine.⁸⁸⁴ Istovremeno je 2. brigada prebačena s Bujštine na Kras radi osiguravanja 1. oblasne konferencije AFZ-a za Istru.⁸⁸⁵

Istarske su brigade početkom kolovoza nastavile s napadačkom aktivnošću. Na Labinštini je 1. brigada napadala garnizone u Krapnju, Raši, Podlabinu i Rapcu, a na Pazinštini je 2. brigada napadala prometnice kroz srednju Istru.⁸⁸⁶ Međutim, očekujući anglo-američki desant, 97. je korpus svoje snage u Istri ojačao 237. divizijom. S novim je snagama Stožer 97. korpusa uspostavio 150 garnizona iz kojih je kontrolirao čitav poluotok.⁸⁸⁷ Zbog korjenite promjene odnosa vojnih snaga i opće nesiguranosti, oblasna rukovodstva NOP-a su napustila Istru i prenijela svoja sjedišta u Gorski kotar.⁸⁸⁸ Krajem kolovoza je Štab

⁸⁷⁹ Isto, str. 153.

⁸⁸⁰ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 168.

⁸⁸¹ Isto, str. 169-171; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 134-137.

⁸⁸² B. JAKOVLJEVIĆ, 2. istarska, n.dj., str. 23-24; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 141.

⁸⁸³ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 172; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 145-146.

⁸⁸⁴ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 234-235; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 137-138.

⁸⁸⁵ B. JAKOVLJEVIĆ, 2. istarska, n.dj., str. 24-25; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 139 i 143.

⁸⁸⁶ B. JAKOVLJEVIĆ, 2. istarska, n.dj., str. 25; P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 265; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 139.

⁸⁸⁷ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 267; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 183.

⁸⁸⁸ D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 153.

11. korpusa naredio Operativnom štabu za Istru da glavninu svojih snaga izvuče iz Istre i prebaci ih sjeverno od ceste Rijeka-Trst.⁸⁸⁹

Iako je jačanje njemačkih snaga u Istri predstavljalo ozbiljnu prijetnju istarskim jedinicama, njihovo izvlačenje u trenutku kada se očekivalo savezničko iskrcavanje, u vojničkom pogledu nije bilo logično. One su, naime, djelujući u pozadini, mogle dezorganizirati njemačku obranu obale i olakšati Saveznicima stvaranje mostobrana. Je li rukovodstvo NOP-a to željelo, drugo je pitanje. Postoje, naime, indicije daje povlačenje istarskih snaga NOVH bilo rezultat sporazuma s njemačkim zapovjedništvom. Sigurno je da su upravo u to vrijeme na području Slovenskog primorja bili uspostavljeni kontakti između predstavnika 97. korpusa i predstavnika NOP-a.⁸⁹⁰ Prema oskudnim vijestima, koje je za sada nemoguće provjeriti, dogovoreno je da u slučaju anglo-američkog iskrcavanja u Istri, jedinice NOVH neće napadati njemačke snage. Prema nekim su vijestima njemački predstavnici tražili daleko veće ustupke, pa su pregovori bili prekinuti.⁸⁹¹ Činjenica je, međutim, da su istarske jedinice NOVH, u trenutku očekivanoga desanta anglo-američkih snaga, povučene zapadno od rapalske granice. Je li povlačenje izvršeno zbog sporazuma sa zapovjedništvom 97. korpusa ili zbog bojazni da će Zapadni saveznici zahtijevati razoružavanje partizanskih snaga, nije sa sigurnošću moguće utvrditi. Sigurno je, međutim, daje odluka o izvlačenju jedinica NOVH iz Istre bila uvjetovana pretežno političkim, a manje vojnim razlozima.

Nakon prebacivanja glavnine istarskih jedinica NOVH na područje Čabra i Kastavštine, provedena je njihova reorganizacija. Naime, 29. kolovoza je u Čabru formirana 3. istarska brigada i Štab 43. istarske divizije, a snage od oko 800 boraca, koje su zadržane u Istri, stavljene su pod zapovjedništvo novoosnovanog Štaba Operativnog sektora za Istru.⁸⁹²

Nakon borbi kod Klane, na Grobničkom polju, u Slovenskom primorju i povlačenja 2. brigade iz sjeverozapadne Istre, 43. je divizija početkom studenoga prebačena u Gorski kotar. Njena je 1. brigada upućena na sektor Vrbovskog, 2. brigada u Kupsku dolinu, a 3. brigada na sektor Drežnica-Brinje.⁸⁹³ Na tim su prostorima istarske brigade djelovale sve do travnja 1945. godine.

⁸⁸⁹ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 268; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 153.

⁸⁹⁰ Podaci o tome nalaze se u dva obavještajna izvještaja OZNA-e. U njima se govori o glasinama koje se o tom šire, ali se priznaje da su održana barem dva sastanka predstavnika njemačkih snaga u Istri i predstavnika NOP-a. S obzirom na izvor, podatak se može smatrati vjerodostojnim (AISP, Oblasni NOO Istra 1944., kut. 139).

⁸⁹¹ Isto.

⁸⁹² P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 268; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 153, 181 i 183.

⁸⁹³ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 315 i 318; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 199.

3.2.2. **Pomorske veze s Kvarnerom, osnivanje i aktivnost mornaričke pješadije II. POS-a**

Nakon povlačenja njemačkih snaga sa sjevernodalmatinskih otoka, Štab II. POS-a se vratio na Dugi otok i pokušavao naći siguran prolaz kroz njemačku blokadu prilaza Kvarneriću i Kvarneru. Konačno je početkom kolovoza 1944. godine bila utvrđena sigurna plovna ruta do otoka Krka i organiziran prihvata brodova s teretom za 11. korpus. Ta pomorska veza na relaciji Vis-Dugi otok-Olib-Cres-Krk-Dramalj funkcionirala je sve do kraja 1944. godine. Naime, zbog male brzine patrolnih čamaca II. POS-a, put od uvale Luka na Dugom otoku do uvale Konobe kod Punta na otoku Krku morao se prelaziti u etapama. Brodovi su danju plovili od Dugog otoka do Oliba, a odatle bi tijekom noći vozili do uvale Koromačna na Cresu. Sljedeće bi noći isplovili za Konobe na Krku, gdje bi istovarili teret, preuzeli poštu i novake za mornaričke jedinice, te iste noći otplovili za Olib. Materijal su preuzimali aktivisti NOP-a iz Punta i prevozili ga do skrovišta između Šila i Klimna. Pohranjeni je teret sljedeće noći prevezen preko Tihoga kanala na obalu kod Dramlja, gdje su ga preuzimali aktivisti crikveničkog kotara. Oni bi ga preko Tribaljske doline prenosili u Gorski kotar i predali jedinicama 13. divizije.⁸⁹⁴

Održavanje veza s Krkom imalo je veliki značaj za 11. korpus, Mornaricu NOVJ i NOP u Kvarnerskome primorju, poglavito na otocima. Naime, sve do otvaranja pravca Lovinac-Obrovac i Gračac-Obrovac, veza s Kvarnerom predstavljala je jedinu mogućnost za upućivanje oružja i opreme jedinicama 13. divizije. Mornarica je pak, poglavito II. POS, unovačenim dobrovoljcima na matičnom području popunjavala brodske posade i stvarala osnovu za formiranje mornaričke pješadije. Naime, tijekom kolovoza i rujna 1944. godine s područja kotara: Kraljevica, Krk, Pag, Rab, Senj i Sušak za mornaričke jedinice prevezeno je oko 800 dobrovoljaca. Bilo je to moguće jer su, osim veze Dugi otok-Krk-Dramalj, bile organizirane pomorske veze na relacijama: Krk-Rab, Krk-kotar Senj, Olib-Pag i Pag-Lošinj. Posredstvom tih veza bili su uspostavljeni redoviti kontakti kotarskih rukovodstava NOP-a Paga i Raba, stacioniranih na Olibu, s organizacijama na terenu i okružnih rukovodstava NOP-a Hrvatskog primorja sa svim kotarskim rukovodstvima u okrugu.⁸⁹⁵

Prisutnost II. POS-a na Kvarneru nije se očitovala samo u prevoženju tereta, dobrovoljaca i održavanju veza. Naime, Štab II. POS-a je na otoku Krku i podvelebitskom području kotara Senj organizirao pješadijske jedinice jačine 70 do

⁸⁹⁴ Vezu između Oliba i Krka održavali su: PČ-2, PČ-4, PČ-21 *Miran*, PČ-71, NB-1 *Jadran*, NB-11 *Crvena zvijezda*, NB-13 *Partizan*, NB-14 *Pionir* i BB *Topčider* (A. GIRON, II. POS, n.dj., str. 250-251; O. TIČAC, *Veze s Krkom i Unijama*, n.dj., str. 99-102).

⁸⁹⁵ Detaljnije u: A. GIRON, II POS, n.dj., str. 251.

100 boraca. Te su borbene grupe osiguravale prihvat tereta, vršile diverzije i prepade na njemačke i ustaške posade. Nakon nekoliko manjih akcija, udarna je grupa na Krku likvidirala njemački garnizon u Puntu, koji je predstavljao ozbiljnu prijetnju prihvat i otpremi dovezenog tereta za 11. korpus. Nekoliko akcija neznatnog vojnog, ali znatnog političkog značaja izvela je i udarna grupa na obalnom području kotara Senj.⁸⁹⁶

Uspjesi udarnih grupa II. POS-a ukazivali su na mogućnosti upotrebe većih pješadijskih snaga koje će djelovati uz podršku flotile naoružanih brodova. Naime, mornaričke su se udarne grupe pokazale sposobnima za izvršavanje obrambenih i napadačkih zadataka. Uočivši te mogućnosti, Štab II. POS-a je pristupio osnivanju jedinica mornaričke pješadije kojima je tijekom rujna i listopada 1944. godine poduzimao napade na garnizone u: Novalji, Pagu, Osoru i Punta Križi.⁸⁹⁷

Stvorivši pješadijske snage koje je mogao koristiti i za obrambene zadatke, Štab II. POS-a je pristupio utvrđivanju otoka Ista, na koji je krajem rujna prenio svoju bazu.⁸⁹⁸ Prebacivanjem na Ist II. se POS približio kvarnerskome akvatoriju, što mu je omogućavalo sigurnije i efikasnije djelovanje na matičnome području.

Upravo su u to vrijeme snage 8. korpusa krenule u ofenzivu. Nakon uspjeha u južnoj i srednjoj Dalmaciji, težište operacija je preneseno na područje sjeverne Dalmacije i južne Like. Time se glavna zona operacija snaga NOVH primakla sjevernome Jadranu, pa je to pred II. POS stavljalno nove zadatke i zahtijevalo njegovu reorganizaciju. Naime, opskrba 8. i 11. korpusa mogla se najefikasnije vršiti morskim pravcem od Zadra kroz kanal Nove Povijane, Ljubačka vrata i Velebitski kanal do Obrovca.⁸⁹⁹ Realizacija opskrbe povjerena je II. POS-u koji je ojačan brodovljem i jedinicama mornaričke pješadije III. i IV. POS-a. Na temelju naredbe Štaba Mornarice NOVJ od 4. studenoga 1944., od tih je snaga bio osnovan Kvarnerski pomorski sastav s pet flotila naoružanih i transportnim brodovima te Kvarnerski odred mornaričke pješadije jačine četiri bataljuna. Oba su novoformirana sastava stavljena pod zapovjedništvo Štaba II. POS-a.⁹⁰⁰

Radi osiguranja plovne rute Zadar-Obrovac, Štab II. POS-a je već početkom studenoga uputio na jugoistočni dio otoka Paga jedan bataljun mornaričke pješadije s bitnicom od dvije haubice i na taj način zaštitio prolaz transportnih brodova kroz Poveljanski kanal i Ljubačka vrata. U isto je vrijeme jedan bata-

⁸⁹⁶ Isto, 251-252; *ZDNOR*, VIII., 3, str. 275-278, 320 i 414.

⁸⁹⁷ A. GIRON, II POS, n.dj., str. 252; *ZDNOR*, VIII., 3, str. 57-61, 118-122, 132, 136, 144 i 163.

⁸⁹⁸ A. GIRON, II POS, n.dj., str. 252; VII, kut. 2024, reg. br. 5/1-2 i reg. br. 5/7.-2; *ZDNOR*, VIII., 3, str. 138, 147, 161-162 i 222.

⁸⁹⁹ A. GIRON, II POS, n.dj., str. 252.

⁹⁰⁰ Isto; VII, kut. 2023, reg. br. 1/1-7; *ZDNOR*, VIII., 3, str. 304-306, 384 i 436.

ljun mornaričke pješadije s prostora Starigrad-Lukovo Šugarje osiguravao plovidbu kroz Velebitski kanal.⁹⁰¹

Krajem studenoga jedinice mornaričke pješadije povučene su s otoka Paga i podvelebitskoga područja. Naime, 8. je korpus skršio njemački otpor na području Knina pa je opskrba njegovih jedinica pomorskim pravcem Zadar-Obrovac postala suvišnom.⁹⁰²

Polovicom ožujka 1945. godine izvršena je reorganizacija Mornarice NOVJ. Ukinuta je podjela na sektore, pa je u skladu s tim ukinut i II. POS, a njegove je funkcije i zadatke preuzela novoosnovana Pomorska komanda sjevernog Jadrana.⁹⁰³

3.2.3. **Ostvarenje političkih ciljeva KPH na partizanskome teritoriju okruga Gorski kotar**

U prvoj polovici 1944. godine KPH je na partizanskome teritoriju okružja Gorski kotar stvorila pretpostavke za preuzimanje vlasti. Međutim, proces izgradnje vlasti pod kontrolom KPH i provedba društveno-ekonomskih mijena bili su usporeni novonastalom vojnom situacijom. Naime, zbog osiguravanja taktičke dubine protudesantne obrane i kontrole prometnica, njemačke su snage sve do pred kraj 1944. godine ugrožavale stabilnost partizanskog teritorija. Područja kotara Fužine pa i kotara Delnice bila su izložena čestim prodorima njemačkih trupa, a kotari Ogulin i Vrbovsko su sve do studenoga 1944. godine bili praktički okupirani. Zbog izuzetno teških gospodarskih prilika, glavnina 13. divizije operirala je na Karlovačkome području i osiguravala Transporte hrane i materijala za NOVH i stanovništvo okružja. Te izuzetno složene vojne i gospodarske prilike bile su smetnja učvršćivanju uspostavljenoga sustava vlasti u kojemu je KPH bila dominantna, a zatim i jedina stvarna politička snaga.

Naime, u područjima sa srpskim stanovništvom četnički je pokret vojnički i politički poražen još krajem 1943. godine. Perspektiva obnove jugoslavenske državne zajednice nakon II. zasjedanja AVNOJ-a, *Deklaracija o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske* donesena na III. zasjedanju ZAVNOH-a,⁹⁰⁴ sporazum Tito-Šubašić, odbacivanje D. Mihailovića i njegov poraz u Srbiji, sve je to zadalo konačni udarac četničkome utjecaju u okružju. Ovisnost NDH o Trećemu Reichu, koji je očito bio pred porazom, prijetila je nestankom te države, pa je ustaški pokret, poglavito nakon III. zasjedanja

⁹⁰¹ A. GIRON, II POS, n.dj., str. 252; *ZDNOR*, VIII., 3, str. 328-331, 374-376, 382-395, 400-402, 436-437, 444-471 i 488-490.

⁹⁰² A. GIRON, II POS, n.dj., str. 523.

⁹⁰³ Isto; *ZDNOR*, VIII., 3, str. 518.

⁹⁰⁴ *ZAVNOH 1944.HL.*, n.dj., str. 666-667.

ZAVNOH-a, izgubio svaki kredibilitet. Naime, u stvaranju Federalne Države Hrvatske hrvatsko je pučanstvo vidjelo ispunjenje svojih nacionalnih težnji. Organizacija HSS-a, osim desnice koja je pristupila ustaškom pokretu, već je ranije prihvatila suradnju s KPH i podržala političku platformu borbe za oslobođenje. Sporazum NKOK-a i kraljevske vlade u kojemu je jedan od ključnih protagonista bio dr. Ivan Šubašić, kandidat HSS-a kotara Delnice na prosi-načkim izborima 1938. godine,⁹⁰⁵ još je više približio pristaše HSS-a NOP-u i učvrstio njegov politički utjecaj.

Takav razvoj općih i lokalnih političkih prilika išao je na ruku KPH koja je zauzela ključne pozicije u vojnim jedinicama i organima civilne vlasti. Međutim, opredjeljenje pučanstva za NOP nije značilo prihvaćanje komunističkoga svjetonazora i političkih ciljeva KPH. Stoga je OK KPH za Gorski kotar bio stalno suočen s nedostatkom kadrova. Štoviše, statistički podaci za srpanj

1944. godine pokazuju pad broja članstva u odnosu na stanje s početka godine. Naime, od ukupno iskazanih 567 članova KPH, 117 je djelovalo u vojnim jedinicama.⁹⁰⁶ U svim okružnim rukovodstvima, Komandi Goranskoga područja, POC-u i terenskim organizacijama djelovalo je 390 članova KPH,⁹⁰⁷ dakle oko 100 članova manje nego početkom godine.⁹⁰⁸ Iako je organizacija SKOK-a tada imala 700 članova,⁹⁰⁹ dakle oko 200 članova više nego početkom 1944. godine,⁹¹⁰ OK KPH za Gorski kotar se suočavao s nedostatkom iskusnih kadrova. Zbog toga su članovi kotarskih i općinskih komiteta KPH, uz stranačke funkcije, imali zaduženja i u NOO-ima i u političkim organizacijama NOP-a. To, naravno, nije moglo biti trajno rješenje jer se brojni i raznoliki zadaci nisu mogli izvršavati na zadovoljavajući način.⁹¹¹ Rješenje je pronađeno u prijemu novih članova, ali, dakako, ublažavanjem dotadašnjih kriterija za prijem u KPH.⁹¹² Na taj je način članstvo KPH u okrugu više nego udvostručeno. Nai-

⁹⁰⁵ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka*, n.dj., str. 29-30.

⁹⁰⁶ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 424. Broj članova KPH u 13. diviziji i primorsko-goranskim odredima ne može se uzimati pokazateljem političke opredijeljenosti pučanstva Gorškog kotara, jer su sastav tih jedinica NOV i POH činili i borci s područja Kvarnerskog primorja, Istre i Like.

⁹⁰⁷ OK KPH za Gorski kotar imao je devet članova, 14 odbornika ONOO-a za Gorski kotar bili su članovi KPH, u Agitpropu OK KPH i Propodjelu ONOO-a bila su četiri člana KPH, u OK SKOK-a bilo je osam članova, u POC-u četiri člana, u Komandi Goranskog područja osam članova, na području kotara Čabar djelovalo je 55 članova, na području kotara Delnice 70, na području kotara Fužine 61, na području kotara Ogulin 79 i na području kotara Vrbovsko 78 članova KPH (A. GIRON, Okrug Gorski Kotar, n.dj., str. 424).

⁹⁰⁸ U okružju su tada djelovala 492 člana KPH.

⁹⁰⁹ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 428.

⁹¹⁰ U okrugu je tada djelovalo 489 članova SKOK-a.

⁹¹¹ Detaljnije u: A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 424-426.

⁹¹² Obvezu primanja novih članova terenske su organizacije ispunjavale ne mareći suviše za kriterije. Stoga je sredinom prosinca 1944. godine prijem novih članova stavljen u nadležnost OK KPH (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 426).

me, početkom 1945. godine u Gorskom kotaru je djelovalo 630 članova i 317 kandidata KPH.⁹¹³ Istim je postupkom članstvo SKOJ-a naraslo na 1700 članova,⁹¹⁴ pa je KPH u okrugu imala potrebnu kritičnu masu pristaša s kojom je mogla usmjeravati djelovanje političkih organizacija NOP-a i kontrolirati **rad** NOO-a na svim razinama. Budući daje raspolagala i sredstvima prinude, njeni su protivnici napuštali partizanski teritorij ili su pak s njega protjerani.⁹¹⁵

Nakon III. zasjedanja ZAVNOH-a i osnutka JNOF-a Hrvatske, OK KPH za Gorski kotar se angažirao na stvaranju te političke organizacije u okrugu i provedbi odluke ZAVNOH-a o ustrojstvu NOO-a kao organa državne vlasti federalne Hrvatske.⁹¹⁶

Tijekom lipnja 1944. godine održane su kotarske konferencije na kojima su birani kotarski odbori JNOF-a,⁹¹⁷ a 25. lipnja je na okružnoj konferenciji izabran i Okružni odbor JNOF-a za Gorski kotar.⁹¹⁸ Međutim, stvaranje organizacije bilo je provedeno bez dovoljno političkoga promišljanja i priprema, pa je bilo evidentno daje JNOF tek produžena ruka KPH. Iako je, naime, za predsjednika Okružnoga odbora izabran istaknuti član HSS-a, dr. Vilim Tausani, članovi Okružnoga i kotarskih odbora bili su uglavnom iz redova KPH.⁹¹⁹ Takav pristup i izbor predsjednika, koji se do tada nije angažirao u NOP-u, bio je predmetom kritike CK KPH.⁹²⁰ Stoga je krajem 1944. godine formiran novi Okružni odbor, a za predsjednika je izabran Ivan Ban, član HSS-a koji je već ranije pristupio NOP-u.⁹²¹

Bez obzira na sve te nedostatke, na partizanskome teritoriju okružja bila je stvorena politička organizacija koja je, barem formalno, okupljala sve političke struje oko programa NOP-a i koja je u tom svojstvu bila nositelj izbora za organe vlasti Federalne Države Hrvatske. Naime, u kolovozu 1944. godine ONOO za Gorski kotar je uskladio svoju unutarnju strukturu s odlukom ZAVNOH-a o ustrojstvu NOO-a,⁹²² a krajem godine je Izvršni Odbor ONOO-a donio odluku o održavanju izbora za seoske NOO-e i kotarske skupštine.⁹²³ Izrada biračkih spiskova, isticanje kandidata i imenovanje izbornih komisija povjereno je

⁹¹³ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 435.

⁹¹⁴ Isto.

⁹¹⁵ Protjeravane su zapravo obitelji onih koji su prebjegli na područje pod njemačkom okupacijom (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 430).

⁹¹⁶ *ZAVNOH 1944.HI.*, n.dj., str. 668-670.

⁹¹⁷ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 427.

⁹¹⁸ Isto; M. SOBOLEVSKI, Prilog pitanju, n.dj., str. 103 i 109.

⁹¹⁹ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 427; M. SOBOLEVSKI, Prilog pitanju, n.dj., str. 103.

⁹²⁰ A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 427.

⁹²¹ Isto, str. 453.

⁹²² ONOO za Gorski kotar imao je skupštinu od 40 članova i Izvršni odbor od 11 članova (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 423).

⁹²³ Odluka je donesena 19. prosinca 1944. godine (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 437).

JNOF-u, pa su u siječnju i veljači 1945. godine provedeni izbori u kotarima: Čabar, Delnice, Fužine i Vrbovsko.⁹²⁴ U seoske odbore i kotarske skupštine uglavnom su bili izabrani kandidati JNOF-a, u pravilu već postojeći odbornici NOO-a.⁹²⁵ Budući da su ti odbornici bili imenovani na temelju naputka ili barem uz suglasnost KPH, izabrani su NOO-i i skupštine ostali i dalje pod njenom kontrolom. Zadržavši ključne pozicije u legitimno izabranim organima državne vlasti, KPH je u okrugu Gorski kotar faktički ostvarila svoje političke ciljeve. Stoga nije začuđujuće što već tada NOO-i u Gorskom kotaru poduzimlju radnje kojima se mijenja karakter vlasništva, tj. donose odluke kojima se vrši pretvorba privatnog u državno ili društveno vlasništvo.⁹²⁶

3.2.4. **Grupiranje i politička previranja među građanskim strankama i strujama na Sušaku**

Očekujući anglo-američki desant na sjevernome Jadranu, njemačko je Vrhovno zapovjedništvo u drugoj polovici 1944. godine ojačalo svoje garnizone na obalnome području i nastojalo osigurati taktičku dubinu uspostavljenoj protudesantnoj obrani. Pokušaji 13. divizije NOVH da se probije do mora na spoju pothvatnih područja njemačkog 15. i 97. korpusa nisu dali rezultata, pa se Kvarnersko primorje sve do travnja 1945. godine nalazilo pod kontrolom njemačkih snaga. Određenije uspjeh ostvario samo II. POS probojem pomorske blokade Kvarnera i uspostavljanjem veza između VS NOV I POJ na Visu i I. korpusa NOVH u Zapadnoj Hrvatskoj. Politička se aktivnost, dakle, odvijala u uvjetima okupacijskoga sustava koji je još krajem 1943. godine Zapadnoj Hrvatskoj nametnuo Treći Reich.

Naime, na području od Karlobaga do Kraljevice, s izuzetkom partizanskoga teritorija u kotaru Novi, obnovljenje suverenitet NDH. Međutim, zbog brojnih slabosti te države koju u drugoj polovici 1944. godine potresaju sukobi unutar vladajućeg ustaškog pokreta, nedostatka vojnih snaga i pritisaka NOP-a, obnovljeni upravni i sudski sustav NDH praktički nije funkcionirao. Središnja vlast nije bila u stanju osigurati ni dužnosnike u poglavarstvima, ni suce u su-

⁹²⁴ Izbori nisu provedeni u kotaru Ogulin jer su dio njegova teritorija kontrolirale njemačke trupe (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 437).

⁹²⁵ Isto, str. 438.

⁹²⁶ Tako su npr. pilane prešle u vlasništvo NOO-a ili Komande Goranskog područja, izvršena je konfiskacija imovine vlasnika koji su prešli na okupirano područje, predložena je konfiskacija privatnih šumskih posjeda i podruštvljavanje šumskih kompleksa zemljišnih zajednica (A. GIRON, Okrug Gorski kotar, n.dj., str. 423).

dovima, ni redovitu racioniranu opskrbu, a ni popunu i opremanje postrojbi na području Kvarnerskoga primorja.⁹²⁷ Zbog iskazane nemoći i kretanja na ratištima koja su upućivala na skori poraz Trećega Reicha, a time i nestanak NDH, ustaški je pokret izgubio svaki politički utjecaj.⁹²⁸

Većina se pristaša HSS-a s područja Vinodola priklonila politici Izvršnoga odbora koji djeluje u okviru NOP-a, a nekolicina sljedbenika Mačekove struje nije pokazivala nikakve aktivnosti, pa ni onda kada ih na akciju nastoji potaknuti sušačka grupa.⁹²⁹ Naime, NOP je na području Vinodola imao takvu podršku pučanstva daje svaka politička aktivnost suprotna programu NOP-a bila osuđena na neuspjeh. Štoviše, nositelji takve političke aktivnosti dovodili su u pitanje i svoju osobnu sigurnost.⁹³⁰

U isto se vrijeme na području njemačke Operativne zone *Jadransko primorje*, poglavito na Sušaku i u Rijeci, odvija intenzivna politička aktivnost. Naime, sve političke struje pokušavaju prilagoditi svoje planove s neupitnom perspektivom poraza fašističkoga bloka i jačanjem NOP-a, koji je na temelju sporazuma s kraljevskom vladom izborio ne samo legitimitet nego i dominantnu poziciju u zemlji. Dakako, politički i državotvorni ciljevi koje KPJ nastoji ostvariti pobjedom NOP-a, ne odgovaraju nijednoj građanskoj političkoj struji. Naime, republikanski i federalistički koncept nove jugoslavenske države koji zastupa NOP, suprotan je ciljevima monarhistički i unitaristički orijentirane struje, a posebno velikosrpskom programu četničkoga pokreta. Pristašama Mačekove struje u HSS-u pobjeda NOP-a nosila je gubitak utjecaja i vlasti koju su svojevremeno osvojili u Banovini Hrvatskoj. Za ustaški je pokret pak obnova Jugoslavije u bilo kojem obliku značila formalno-pravni i faktički nestanak NDH. Uz to su, naravno, sve građanske struje bile protivnice komunističkoga svjetonazora i revolucionarnih mijena koje je zastupala KPJ. Svi ti elementi, uz procjenu stvarne snage NOP-a i perspektivu njegove pobjede, utjecali su na politička gru-

⁹²⁷ Kotarskih predstojnika praktički nije bilo, sudovi nisu radili, jer nije bilo sudaca (osim u Senju), za 300 unovačenih nije bilo osigurano ni oružje ni odore, a Primorski je ustaški sdrug u Kraljevici imao samo zapovjednika i 800 uskladištenih odora (Nedatirano izvješće bojnika Ive Ferčeka u posjedu autora). Državne vlasti nisu uspjevale osigurati racioniranu opskrbu, pa su radi nabave najosnovnijih namirnica žene Vinodola odlazile na Sušak, u Trst, Sloveniju i Slavoniju (MGR, film XLIV/14-20, 88-95).

⁹²⁸ Dužnosnici poglavarstava NDH pristupali su NOP-u ili su jednostavno napuštali funkcije. Čelnici Kotarske oblasti Kraljevica pristupili su NOP-u, poslove kotarskoga predstojnika u Crikvenici obavljao je izvjesni Ternar, inače Slovenac, Kotarsku je oblast u Rabu vodio oružnički poručnik, a u Pagu student bogoslovije (Nedatirano izvješće bojnika Ive Ferčeka u posjedu autora).

⁹²⁹ Sušačka je grupa pristaša Mačekove struje u HSS-u (M. Šarinić, Vitezić, L. Sablić, D. Križ) krajem kolovoza 1944. godine pozvala na sastanak pristaše Mačekove politike iz Crikvenice, Novoga i Krka (Lj. Škiljan, T. Andrijaš, Mihalić), ali se oni pod različitim izgovorima nisu htjeli odazvati. Ti su odgovori na poziv pali u ruke obavještajaca NOP-a (OZNA, I. odsjek, Izvještaj iz Primorja od 22. listopada 1944., kopija u posjedu autora).

⁹³⁰ Antun GIRON, Zapisnik konferencije pročelnika upravnih odjela kotarskih NOO-a u okrugu Hrvatsko primorje prosinca 1944. godine, *VHARIP* 22, Pazin-Rijeka 1978., str. 14.

piranja, planove i odnos građanskih struja prema NOP-u. Dakako, u uvjetima vojne dominacije Trećega Reicha, ta se politička aktivnost uglavnom odvijala u tajnosti. Istovremeno su pristaše svih političkih struja na Sušaku, uključujući i pristaše NOP-a, nastupali kao jedinstveni antitalijanski blok u okviru upravnih organa i institucija Operativne zone *Jadransko primorje*.

Naime, legalna se aktivnost mogla odvijati samo posredstvom Upravnoga povjereništva Sušak-Krk i Gradskog odbora na Sušaku, koji su bili uspostavljeni odlukom, ili pak uz odobrenje vrhovnoga povjerenika njemačke Operativne zone *Jadransko primorje*. Iako je politička aktivnost tim upravnim tijelima bila izrijekom zabranjena, njihovo djelovanje i odluke faktički su imali političke značajke. Ona su, naime, svojim odlukama i postupcima nastojala spriječiti uspostavu upravnog aparata RSI, osigurati gospodarske interese sušačkoga građanskoga sloja i zaštititi nacionalne interese hrvatskoga stanovništva na čitavome području Operativne zone. Politikom isplate beriva službenicima na partizanskome teritoriju, socijalne pomoći obiteljima čiji su hranitelji pristupili NOP-u,⁹³¹ otkupom ZAVNOH-ovih obveznica Zajma narodnog oslobođenja,⁹³² zauzimanjem za uhićene suradnike NOP-a,⁹³³ dostavom informacija partizanskim obavještajcima preko Gradskoga redarstva⁹³⁴ i drugim oblicima pomoći ti su upravni organi njemačke Operativne zone faktički podupirali NOP. Ta posredna povezanost Upravnog povjereništva i Gradanskoga odbora s NOP-om bila je poznata i GESTAPO-u i UNS-u, a njihova antitalijanska politika i projugoslavenska orijentacija bili su uzrokom sukobljavanja s Riječkom prefekturom i ustaškim dužnosnicima. Njemačkim vlastima, istina, nije odgovarala povezanost Upravnog povjereništva i Gradanskoga odbora s NOP-om, ali su im razmirice između sušačkoga bloka, talijanskih fašista i ustaša išle na ruku jer su jačale njihove pozicije u odnosu na RSI i pretenzije NDH. Te suprotnosti među osovinskim saveznicima bile su temelj na kojemu su Upravno povjereništvo i Građanski odbor na Sušaku uspješno gradili svoju politiku.

⁹³¹ Obiteljima službenika koji su stupili u partizanske redove isplaćivano je 70 posto redovite plaće, a socijalnu je pomoć obiteljima partizana, odnosno uhićenih ili interniranih suradnika NOP-a, isplaćivao Odbor za socijalnu pomoć Gradskoga odbora kojim je rukovodio dr. Viktor Ružić (Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.; Zapisnik saslušanja dr. Viktora Ružića, fotokopija dijela zapisnika u posjedu autora).

⁹³² Obveznice Zajma narodnog oslobođenja otkupljene su sredstvima *Jadranske plovidbe* d.d. na Sušaku posredstvom Antuna Hubera, povjerenika Upravnoga povjereništva Sušak-Krk (Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.).

⁹³³ Obranu grupe uhićenih suradnika NOP-a iz Kraljevice i Bakra preuzeli su dr. Viktor Ružić i dr. Đuro Cervar, a kod njemačkog savjetnika, dr. K. Pachneka, i njegova zamjenika Rassmana u korist osuđenih su intervenirali dr. F. Špehar, senjski biskup Viktor Burić i krčki biskup Josip Srebrnić (Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.; Zapisnik saslušanja dr. Viktora Ružića, n.dj.).

⁹³⁴ Informacije je dostavljao šef Gradskog redarstva na Sušaku Grabrijel Korenčić (R. BUTOROVIC, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 427; Izvadak iz zapisa Frana dr. Špehara, n.dj.).

Međutim, jedinstvo unutar Upravnog povjereništva i Gradskoga odbora ne postoji izvan djelokruga rada tih upravnih organa. Naime, pristaše NOP-a rade na realizaciji političkih ciljeva KPH, dok pristaše četničkoga pokreta nastoje obnoviti svoju organizaciju i svoj utjecaj na Sušaku.⁹³⁵ Oni stupaju u vezu s Dobroslavom Jevđevićem, zapovjednikom četničke formacije na području istarske Liburnije.⁹³⁶ Preko D. Jevđevića održavaju kontakte s pristašama na Krku,⁹³⁷ predstavnicima Bele garde u Sloveniji⁹³⁸ i s vođom istarskih narodnjaka, don Božom Milanovićem u Trstu.⁹³⁹ Četnički pokret, naime, nastoji stvoriti organizaciju u Istri, povezati je sa Slovenijom i Sušakom te tako osigurati pretpostavke za realizaciju Ljotićeva plana o uspostavi federalne jedinice Kraljevine Jugoslavije na tom prostoru.⁹⁴⁰ Vojnu snagu te federalne jedinice činili bi: Nedićev Srpski dobrovoljački korpus koji se prebacio iz Srbije,⁹⁴¹ četnička Dinarska divizija popa Momčila Đujića⁹⁴² koja se kretala prema Slovenskome primorju i Rupnikovi domobranci.⁹⁴³ Računalo se, dakako, s potporom anglo-američkih trupa uz pretpostavku da će one u Istru i Slovensko primorje stići prije vojnih snaga NOP-a. Njemačke su vlasti vjerojatno znale za četničku aktivnost i planove, jer je nekolicina čelnih ljudi četničke organizacije na Sušaku bila u službi GESTAPO-a.⁹⁴⁴ Međutim, aktivnost četničkoga pokreta bila je u stvari uperena protiv NOP-a, a to je, s obzirom na stanje fronte u Europi i kalkulacije sa sukobom između Zapadnih saveznika i SSSR-a, odgovaralo njemačkim vojnim i civilnim vlastima.

U drugoj polovici 1944. godine na Sušaku se aktivirala i grupa pristaša Mačekove struje u HSS-u. Inicijativa je potekla od M. Sarinića nakon njegovih razgovora s njemačkim dužnosnicima Operativne zone i njegova boravka u Zagrebu tijekom kolovoza 1944. godine.⁹⁴⁵ Sušačka grupa, međutim, nije uspjela

⁹³⁵ Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.

⁹³⁶ Isto.

⁹³⁷ Vezu s pristašama četničkoga pokreta na Krku održavao je dr. B. Frančić preko Jerka Orlića, a D. Jevđević direktno preko izvjesnog Bana s Krka, koji se nalazio u četničkoj formaciji u Opatiji (Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.; HDA, Oblasni NOO Istra 1944., kut. 139).

⁹³⁸ Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.

⁹³⁹ Vezu je održavao Justin Cuculić sa Sušaka, povezan s dr. B. Frančićem i protom Vukelićem u Rijeci (Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.).

⁹⁴⁰ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 13.

⁹⁴¹ Isto, str. 12.

⁹⁴² Divizija je napustila područje Knina na početku Kninske operacije 8. korpusa NOVH (A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 12-13).

⁹⁴³ Plan je podržao i Leo Rupnik (A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 13).

⁹⁴⁴ U službu GESTAPO-a stupili su: kapetan Dušan Šorak koji je održavao vezu između sušačke organizacije i D. Jevđevića te Ateo Šuster nakon povratka iz stožera D. Mihailovića. Obojica su poginula u atentatima koje su izveli pripadnici omladinske udarne grupe NOP-a na Sušaku (R-BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 450; Iskaz dr. Bože Frančića, n.dj.).

⁹⁴⁵ OZNA, I. odsjek, Izvještaj iz Primorja od 22. listopada 1944., n.dj.

proširiti svoje djelovanje na ostale dijelove Kvarnerskoga primorja, jer su Mačekovi sljedbenici iz Novoga, Crikvenice i Krka odbili suradnju.

Što je bio stvarni cilj sušačke grupe, teško je sa sigurnošću utvrditi. Naime, prema planovima NDH, M. Šarinić je trebao preuzeti čelnu funkciju u Gradskom odboru na Sušaku i ukloniti iz njega jugofile i pristaše NOP-a. Prema prosudbi partizanskih obavještajaca, M. Šarinić je na temelju naputka njemačkih vlasti trebao poraditi na povezivanju HSS-a i ustaškoga pokreta.⁹⁴⁶ O takvim pokušajima M. Šarinića, međutim, nema nikakvoga traga. Stoga je vjerojatnije pretpostaviti da se radilo tek o upoznavanju pristaša Mačekove struje HSS-a u Kvarnerskome primorju s planovima Vokić-Lorkovićeve grupe. Naime, nakon izbijanja afere Vokić-Lorković i prelaska A. Košutića na partizanski teritorij, gubi se svaki trag aktivnosti sušačke grupe Mačekovih sljedbenika na Sušaku.⁹⁴⁷

Planovi NDH o postupnoj infiltraciji na teritorij Operativne zone, u koje je bio uključen i M. Šarinić, računaju i s korištenjem Istarske domobranske satnije koju je, uz odobrenje njemačkih vlasti na Sušaku, formirao pukovnik Mihovil Sertić.⁹⁴⁸ Ta se postrojba, naime, pripremala za odlazak u Istru, gdje je, osim vojnih zadataka koje joj je namijenilo njemačko zapovjedništvo, trebala jačati utjecaj NDH.⁹⁴⁹ Promicanju interesa NDH u Istri imali su poslužiti kontakti i nastojanja da se za suradnju pridobije don Božo Milanović.⁹⁵⁰ Štoviše, predstavnici NDH u Trstu stupili su u pregovore i s D. Jevđevićem. Razmatrala se, naime, mogućnost stvaranja jedinstvenih domobransko-četničkih postrojbi koje bi se, pod nazivom *jelačićevci*, suprotstavile jedinicama NOVH.⁹⁵¹ Međutim, ni jedan od tih pokušaja nije dao rezultata.

U rujnu 1944. godine građanske su političke struje na Sušaku razvile izuzetno živu političku aktivnost. Tu su pojačanu aktivnost i nova grupiranja potakle vijesti o skorom anglo-američkom desantu na Istru. Računajući, naime, da će Zapadni saveznici dati potporu građanskim strujama, a ne komunističkom vodstvu NOP-a, stvarani su planovi za preuzimanje vlasti na Sušaku i u Rijeci. Smatrajući se legitimnim predstavnicima Sušaka, građanski političari tzv. Građanskoga odbora na Sušaku povezali su se s riječkim *autonomašima*

⁹⁴⁶ Isto.

⁹⁴⁷ U obavještajnim izvještajima kasnijega nadnevka više nema spomena o nekoj konkretnoj aktivnosti sušačke grupe pristaša Mačekove struje u HSS-u. Naime, registrirani su samo kontakti među pojedincima i izjave ravnatelja sušačke gimnazije, Davorina Križa, o navodnim vezama s dr. I. Šubašićem (HDA, Oblasni NOO Istra 1944., kut. 139).

⁹⁴⁸ HDA, Oblasni NOO Istra 1944., kut. 139; R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 469-470; Izvješće bojnika Ive Ferčeka, n.dj.

⁹⁴⁹ A. GIRON - P. STRČIĆ, Zaključci referata, n.dj., str. 117-118.

⁹⁵⁰ Izvješće bojnika Ive Ferčeka, n.dj.

⁹⁵¹ Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.

koji su se smatrali jednim legitimnim predstavnicima pučanstva Rijeke. Vjerovali su, naime, da će im Zapadni saveznici kao legitimnim predstavnicima dvaju gradova povjeriti obnašanje vlasti. Vlast bi osiguravalo gradsko redarstvo, a iz Rijeke bi bili protjerani fašisti i doseljeni Talijani.⁹⁵² Međutim, savezničko je iskrcavanje izostalo, pa je i plan o preuzimanju vlasti uz pomoć anglo-američkih trupa propao.

Informacija o predstojećem iskrcavanju savezničkih trupa potakla je i njemačko zapovjedništvo Operativne zone, koje se očito nije pouzdalo u talijanske vlasti, da zatraži potporu vojnih snaga NDH. Planirano je, naime, da povlačenje njemačkih snaga iz Sušaka i Rijeke, ukoliko do njega dođe, osiguravaju ustaške postrojbe.⁹⁵³ Kako, međutim, savezničkog desanta nije bilo, postojeći su odnosi između NDH i njemačkih vlasti u Operativnoj zoni ostali nepromijenjeni.

Međutim, politička previranja unutar uskoga kruga građanskih političara ostala su bez utjecaja na pučanstvo Sušaka pa i čitavog Kvarnerskoga primorja. Naime, građanske političke struje nisu ni mogle računati na podršku širega kruga stanovništva koje je uglavnom bilo pod utjecajem NOP-a. Štoviše, perspektiva skore pobjede NOP-a navodila je i građanske političare, dakako osim onih povezanih s fašističkim blokom, da na izvjestan način surađuju s organizacijama i pristašama NOP-a.

3.2.5. **Orijentacija i pripreme KPH za preuzimanje vlasti u okrugu Hrvatsko primorje**

U okrugu Hrvatsko primorje NOP se već u prvoj polovici 1944. godine razvio u dobro organiziran i utjecajan politički pokret. Bio je to rezultat političkoga koncepta koji nije težio stvaranju ideološki monolitnog nego širokog pokreta kojim će KPH ostvariti svoje ciljeve. Stoga OK KPH ne inzistira toliko na brojčanom rastu članstva KPH i SKOJ-a, nego na omasovljenju političkih or-

⁹⁵² Prema obavještajnom su izvješću sastanak organizirali neki riječki *autonomaši* i neki članovi Građanskog odbora na Sušaku, među kojima i dr. Viktor Ružić i jedan od čelnika četničke organizacije na Sušaku, D. Sorak. Bilo je, navodno, riječi o predstojećem anglo-američkom iskrcavanju i preuzimanju vlasti. Obavještajci su, međutim, imali uvid u samo dvije točke dogovorenog plana, tj. onu o formiranju *autonomaške* gradske policije u Rijeci pod zapovjedništvom Giovannija Benussija i onu o protjerivanju 10.000 doseljenih Talijana i fašista iz Rijeke nakon uspostave vlasti *autonomaša* (OZNA, I. odsjek, Izvještaj iz Primorja od 22. listopada 1944., n.dj.). Međutim, dr. V. Ružić je u istrazi izjavio da je za taj sastanak znao, ali da na njemu nije bio prisutan (Zapisnik saslušanja dr. Viktora Ružića, n.dj.).

⁹⁵³ Sastanak je sazvao njemački savjetnik dr. K. Pachnek 5. rujna 1944., a bili su prisutni: zapovjednik 5. ustaške bojne na Sušaku, A. Ille, dr. F. Špehar, šef gradskog redarstva na Sušaku, G. Korenčić, i šef redarstva u Kraljevici, natporučnik Vrkljan (OZNA, I. odsjek, Izvještaj iz Primorja od 22. listopada 1944., n.dj.).

ganizacija NOP-a i izgradnji djelotvornog sustava NOO-a. Takav politički pravac koji se pokazao djelotvornim, OK KPH je nastavio provoditi sve do slamanja njemačkoga otpora.

Naime, u drugoj polovici 1944. godine KPH u okrugu bilježi rast od svega četrdesetak članova,⁹⁵⁴ a organizacija SKOJ-a za oko 200 članova.⁹⁵⁵ Istovremeno su se, međutim, USAOH i AFŽ organizacijski učvrstili i zabilježili značajan brojčani rast članstva. Tome je, bez sumnje, pridonijelo uspostavljanje sigurnih veza s kvarnerskim otocima i južnim dijelom kotara Senj. Naime, USAOH-om je rukovalo 105 odbora sa 809 odbornika, a u rad organizacije bio je uključen 4.081 član.⁹⁵⁶ Uključivanje mladeži u NOP bilo je od izuzetne važnosti, kako radi bojkota nasilnoga novačenja njemačkih i ustaških vlasti, tako i radi popune jedinica NOVH. Naime, u razdoblju od srpnja do rujna 1944. godine iz svih su se kotara okružja u jedinice NOVH i snage Mornarice NOVJ dobrovoljno uključila 1.302 mladića.⁹⁵⁷ Drugi značajni doprinos mladeži bilo je organiziranje i aktivnost omladinskih borbenih grupa koje su na okupiranim područjima izvršavale borbene zadatke, ali i zadatke aparata prinude. Na Sušaku se ta aktivnost NOP-a razvila u tipičnu gradsku gerilu koja je napadala njemačke i ustaške ustanove ili pak organizirala atentate na policijske dužnosnike i konfidente.⁹⁵⁸ Sušak, naravno, nije bio izuzetak. Korištenje omladinskih borbenih grupa kao sredstva prinude bilo je prisutno i na okupiranim područjima kotara: Kraljevica, Krk, Rab, Senj i Sušak.⁹⁵⁹

U najvećem je dijelu okružja još sredinom 1944. godine bilo izgrađeno ustrojstvo široke organizacije žena uključenih u realizaciju programske orijentacije i izvršavanje konkretnih zadataka NOP-a.⁹⁶⁰ U kolovozu 1944. godine stvaranje i organizacijsko učvršćivanje AFŽ-a izvršeno je i u kotarima: Pag, Rab i Senj.⁹⁶¹

⁹⁵⁴ U kolovozu 1944. godine je na području okruga djelovalo 518 članova KPH od kojih: 510 Hrvata, sedam Srba i jedan neutvrđene nacionalnosti (MGR, film XLIV./270).

⁹⁵⁵ U lipnju 1944. godine organizacija SKOJ-a u okrugu imala je oko 600 članova (MGR, film XLIII./142).

⁹⁵⁶ Isto.

⁹⁵⁷ MGR, film XLIV./63-64, 113, 233-238, 246, 254-255 i 325-327; Izvještaj KK SKOJ-a Rab od 14. kolovoza 1944.; Izvještaj OK SKOJ-a za Hrvatsko primorje od 22. rujna 1944. Takav odaziv dijelom je bio i posljedica nasilnog novačenja u postrojbe NDH, odnosno Zemaljsku policiju na području Operativne zone *Jadransko primorje* (MGR, film XLIV./63-64).

⁹⁵⁸ R. BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka*, n.dj., str. 443-457; *Glas Istre*, br. 24 od 30. rujna 1944.; *Il nostro giornale*, br. 16 od 13. kolovoza 1944.; *Primorski vjesnik*, br. 130, 131 i 132 od 3., 16. i 29. kolovoza, br. 133 od 8. rujna, br. 136 od 15. listopada 1944. te br. 140 od 19. siječnja 1945. godine.

⁹⁵⁹ MGR, film XLIV./71 ; *Primorski vjesnik*, br. 132 od 29. kolovoza, br. 133 od 8. rujna, br. 135 od 3. listopada, br. 139 od 3. prosinca 1944., br. 140 od 19. siječnja i br. 142 od 20. veljače 1945. godine.

⁹⁶⁰ Tako je npr. u prihvatu i prijenosu materijala koji su dovozili brodovi II. POS-a sudjelovalo 875 žena s Krka, a na prijenosu materijala do jedinica 13. divizije 950 žena iz kotara Kraljevica (HDA, AFŽ za Hrvatsko primorje, kut. 15/1719 i 15/1725).

⁹⁶¹ MGR, film XLIII./232-236, 247-248, 325-327; film XLIV./231-232, 279-281 i 282-286.

Široko postavljena osnova i ustrojstvo političkih organizacija NOP-a omogućili su Okružnom komitetu KPH za Hrvatsko primorje da na okupiranome području okružja u relativno kratkom roku ostvari napatok CK KPH o osnivanju JNOF-a. Naime, tijekom srpnja i kolovoza 1944. godine bili su izabrani kotarski, općinski, mjesni i seoski odbori JNOF-a na okupiranome području kotara Crikvenica, okupiranome i partizanskome teritoriju kotara Novi te okupiranim područjima kotara: Kraljevica, Krk i Sušak.⁹⁶² Budući da se u uvjetima okupacije nije mogla organizirati okružna konferencija, OK KPH je imenovao Inicijativni okružni odbor JNOF-a⁹⁶³ koji je 31. kolovoza izdao proglas u kojem je pozvao pučanstvo da se okupi oko JNOF-a i time pridonese oslobađanju i obnovi zemlje.⁹⁶⁴

Na okupiranim područjima kotara Pag, Rab i Senj nije bilo uvjeta za sazivanje skupova na kojima se vršio izbor odbora JNOF-a. Stoga je tek sredinom listopada, nakon uspostave sigurnih pomorskih veza, bilo moguće prevesti na Olib 200 delegata s otoka Paga i izvršiti izbor Kotarskog odbora JNOF-a.⁹⁶⁵ Izbor Kotarskoga odbora JNOF-a Senj izvršenje 22. listopada, nakon održavanja kotarske konferencije KPH.⁹⁶⁶ Zbog prilika na okupiranome Rabu, odluka o održavanju kotarske konferencije krajem rujna nije ostvarena. Budući da prilike na otoku nisu omogućavale održavanje kotarske konferencije, OK KPH Rab je u ožujku 1945. godine imenovao članove Kotarskog odbora JNOF-a.⁹⁶⁷

Nakon stvaranja odbora JNOF-a koji su preuzeli funkciju općepolitičkih organa NOP-a, NOO-i su se mogli posvetiti izgradnji svoga unutarnjega ustrojstva i obavljanju upravnih i sudskih poslova. Do listopada 1944. godine bila je u potpunosti provedena unutarnja organizacija većine kotarskih NOO-a.⁹⁶⁸ Naime, unutarnje ustrojstvo nije bilo provedeno u KNOO-u Senj,⁹⁶⁹ unutarnja organizacija KNOO-a Rab nije bila u potpunosti usklađena s odlukama ZAVNOH-a i upu-

⁹⁶² MGR, film XLIV./111-112, 170-171, 175-177, 185-186, 239-243, 256-257, 268-269 i 328-329; *Primorski vjesnik*, br. 130, 131 i 132 od 3., 16. i 29. kolovoza te br. 133 i 134 od 8. i 19. rujna 1944.; M. SOBOLEVSKI, Prilog pitanju, n.dj., str. 103.

⁹⁶³ Za Inicijativni je odbor bilo predloženo: pet članova izvan stranaka, tri člana HSS-a, tri člana KPH, četiri odbornika iz kotarskih NOO-a, dva odbornika iz ONOO-a, četiri članice AFŽ-a, dva predstavnika USAOH-a, dva predstavnika NOVH te dva svećenika. Za predsjednika je bio predložen nestranački kandidat, dr. Kozulić iz Sušaka, za potpredsjednika HSS-ovac Jukić s Paga, a za tajnika, koji je faktički rukovodio Odborom JNOF-a, Joso Gržetić, član KPH (MGR, film XLIV./45). Kako su, međutim, svi predstavnici političkih organizacija NOP-a i NOVH te odbornici NOO-a, osim jednoga, bili članovi KPH, u Okružnom odboru JNOF-a četiri su mjesta pripala HSS-u, 16 mjesta KPH, a stranački neopredijeljenima, uključujući tu i svećenike, sedam mjesta. KPH je, dakle, i u Inicijativnom okružnom odboru JNOF-a osigurala većinu.

⁹⁶⁴ MGR, zbirka A, inv. br. 1568; M. SOBOLEVSKI, Prilog pitanju, n.dj., str. 103.

⁹⁶⁵ MGR, film XLIV./298-299; *Primorski vjesnik*, br. 137 od 4. rujna 1944. godine.

⁹⁶⁶ *Primorski vjesnik*, br. 139 od 3. prosinca 1944.; M. SOBOLEVSKI, Prilog pitanju, n.dj., str. 103.

⁹⁶⁷ MGR, film XLIV./325-327; Z. PLEŠE, Razvoj NOP-a na otoku, n.dj., str. 350.

⁹⁶⁸ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 257-271.

⁹⁶⁹ MGR, film XLIV./282-286; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 267-268.

tama njegovih odjela,⁹⁷⁰ a KNOO Pag još nije bio osnovao odjel za obnovu zemlje.⁹⁷¹ Do kraja 1944. godine unutarnju su organizaciju proveli i općinski NOO-i, iako svi odjeli u njima nisu bili kadrovski ekipirani. Dakle, do listopada 1944. godine na području okružja bio je uspostavljen sustav ilegalnih NOO-a sposoban da nakon poraza njemačkih okupacijskih snaga preuzme funkciju legitimnih upravnih organa nove države.

U listopadu 1944. godine na području je okružja djelovao: Okružni NOO, osam kotarskih NOO-a, devet mjesnih, 128 seoskih, 19 rajonskih i tri akcijska odbora.⁹⁷² Gotovo su svi bili tako konstituirani da su mogli preuzeti organizaciju cjelokupnog života u trenutku pobjede vojnih snaga NOP-a. Premda je, naime, većina postojećih NOO-a djelovala u tajnosti, ipak je već i tada vršila upravnu i sudsku vlast, provodila novačenje, organizirala rad škola, osiguravala socijalnu i zdravstvenu skrb, nastojala gospodarski ojačati okružje i, što je bilo najteže, osiguravala prehranu stanovništva i jedinica NOVH.⁹⁷³ Naime, redovna je opskrba stanovništva bila problem koji su u poraću morali rješavati državni organi. Stoga je već krajem 1944. godine ONOO za Hrvatsko primorje pristupio planiranju opskrbe i prijevoza potrebnih namirnica za buduće razdoblje legalnoga djelovanja. U studenome 1944. godine postignut je dogovor s Oblasnim NOO-om za Istru. On se, naime, obvezao da će odmah nakon završetka ratnih operacija okružju Hrvatsko primorje isporučivati pet vagona namirnica dnevno.⁹⁷⁴ Istovremeno je Štab 8. korpusa preuzeo obvezu da će osigurati brodski prostor za prijevoz oko 30 vagona namirnica iz Dalmacije.⁹⁷⁵

Do prosinca 1944. godine Okružni i kotarski NOO-i su uskladili svoje unutarnje ustrojstvo i djelovanje s uputama Odjela unutarnje uprave i Odjela za pravosuđe ZAVNOH-a.⁹⁷⁶ Naime, u okviru ONOO-a i pet od osam kotarskih NOO-a bili su osnovani upravni odjeli sa svim odsjecima, a započet je i rad na organiziranju odborskih straža, odnosno Narodne milicije.⁹⁷⁷ Ukidanjem sudskih odjela u okviru NOO-a i formiranjem Okružnoga, kotarskih i općinskih

⁹⁷⁰ MGR, film XLIV./325-327; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 271-274.

⁹⁷¹ MGR, film XLIV./298-299; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 274-275.

⁹⁷² MGR, film XLIV./187-190 i 282-286; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 188-189 i 197.

⁹⁷³ O teškim prehrambenim prilikama u okrugu, njihovom rješavanju i nastojanju ONOO-a da oživi gospodarstvo detaljnije u: P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 102, 128-129, 142, 155, 264, 267, 269, 308 i 315; isti, ZAVNOH, n.dj., str. 32; ZAVNOH 1944./II., n.dj., str. 279-283 i 418-419.

⁹⁷⁴ P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 315.

⁹⁷⁵ Isto.

⁹⁷⁶ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944./III.* (dalje: ZAVNOH 1944./III.), Zagreb 1975., str. 349-352, 374-379, 391, 394-397, 398-399, 417-418, 429-442, 449-490 i 514-524.

⁹⁷⁷ Detaljnije u: A. GIRON, *Zapisnik konferencije*, n.dj., str. 10-19.

sudova,⁹⁷⁸ tj. odvajanjem sudstva od uprave, bila je, barem u formalnom pogledu, dovršena izgradnja nove državne vlasti u okružju Hrvatsko primorje.

Krajem veljače 1945. godine ONOO za Hrvatsko primorje se prebacio na oslobođeno područje Zadra, gdje je primio upute i izvršio pripreme za preuzimanje vlasti.⁹⁷⁹ U prvoj polovici travnja 1945. godine, kada su jedinice 4. armije zaposjele Kvarnersko primorje, ONOO se vratio na matično područje s nacrtom plana o preuzimanju i organizaciji vlasti u okrugu.⁹⁸⁰ Nacrt je sadržavao upute o postupku ONOO-a kao najvišega organa vlasti u oslobođenoj okružju, naputke za organizaciju i postupak pojedinih odjela. Naime, ONOO je u trenutku oslobođenja bio obavezan izdati proglas o preuzimanju vlasti, a svi su odjeli dobili precizne upute o načinu i postupku preuzimanja: upravnih službi, javne sigurnosti, pravosudnih ustanova, novčanih zavoda, informativnih glasila i tiskara te školskih ustanova do njihova prelaska u nadležnost Ministarstva prosvjete Federalne Družave Hrvatske.⁹⁸¹

3.2.6. *Uspon NOP-a u Istri*

Vojni i politički uspjesi ostvareni do sredine 1944. godine učinili su NOP najutjecajnijim političkim pokretom među antifašistički orijentiranim strujama u Istri. Taj se trend, bez obzira na različite političke ciljeve antifašističkih struja i nesuglasja unutar samog NOP-a, nastavlja do pred kraj kolovoza 1944. godine.

Iako su, naime, u svibnju 1944. godine istarske jedinice NOVH izgubile kontrolu nad strateški značajnim područjem sjeveroistočne Istre, one su, zahvaljujući prebacivanju njemačkih trupa na druga ratišta, ostvarile značajne uspjehe u istočnoj, središnjoj pa i u sjeverozapadnoj Istri. U isto je vrijeme osnutkom okruga Rijeka bilo okončano razmeđivanje s okružjem Hrvatsko primorje, pa je bilo moguće definirati teritorijalnu strukturu KPH i teritorijalno-upravnu podjelu oblasti. Od tada pa do listopada 1944. godine na području su Istre umjesto dotadašnja tri djelovala četiri okružna komiteta: Buzet, Pazin, Pula i Rijeka sa 17 kotarskih, 31 općinskim i četiri mjesna komiteta KPH.⁹⁸² Do srpnja 1944. godine s novom je teritorijalno-organizacijskom strukturom KPH bila usklađena i teritorijalno-upravna podjela oblasti i teritorijalno-organizacijska struktura političkih organizacija NOP-a. U srpnju je, naime, bio osnovan

⁹⁷⁸ Isto; P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 454-455.

⁹⁷⁹ DAR, JU-12, kut. 24.

⁹⁸⁰ Detaljnije u: P. STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog*, n.dj., str. 322-332.

⁹⁸¹ Isto.

⁹⁸² HDA, KP-286/34; G. LABINJAN - D. VLAHOV, *Izveštaj Oblasnog*, n.dj., str. 507-509.

novi Okružni NOO Rijeka,⁹⁸³ a krajem mjeseca je, osnutkom Oblasnog odbora, bila dovršena izgradnja organizacije AFZ-a u Istri.⁹⁸⁴ U isto je vrijeme, tj. u srpnju 1944. godine, na području oblasti djelovalo: 797 članova i 1.145 simpatizera KPH, 2.302 člana SKOJ-a, 12.717 članova USAOH-a i 8.515 članica AFŽ-a.⁹⁸⁵ S obzirom daje u NOO-ima djelovalo 2.805 odbornika,⁹⁸⁶ ne računajući borački sastav jedinica NOVH, u realizaciji programskih ciljeva i izvršavanju konkretnih zadataka NOP-a bilo je angažirano oko 37.500 stanovnika, uglavnom Hrvata Istre.

Vojni i politički uspjesi NOP-a Istre te ZAVNOH-ova *Deklaracija o pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske*⁹⁸⁷ privukli su NOP-u dio talijanskih antifašista. Istovremeno su Oblasni komitet, okružni i kotarski komiteti KPH, po uzoru na osnivanje Srpskoga kluba vijećnika ZAVNOH-a,⁹⁸⁸ dali inicijativu za stvaranje talijanskih klubova u okviru JNOF-a.⁹⁸⁹ Obostrana je inicijativa dala odgovarajuće rezultate. Naime, na sastanku predstavnika KPH i grupe talijanskih antifašista na Labinštini 10. i 11. srpnja 1944. bio je osnovan Privremeni odbor Talijanske unije za Istru i Rijeku (L'Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume) kao rukovodstvo organizacije Talijana Istre i Rijeke u okviru NOP-a.⁹⁹⁰ Bila je to dobro zamišljena, premda ne i osobito djelotvorna osnova za uključivanje talijanskoga građanskoga sloja u NOP i suzbijanje utjecaja CLN-a. Naime, prelazak zapovjednika Filippa Casinija iz Pule i karabinjerskih posada iz Kanfanara, Limskog kanala i Pićna na partizanski teritorij nije bio motiviran osnutkom Talijanske unije.⁹⁹¹ Bez obzira na to, osnivanjem Talijanske unije kao reprezentanta talijanske manjine Oblasni je komitet KPH, barem formalno, osigurao zastupljenost talijanskih antifašista u odborima JNOF-a.

Naime, razdoblje od srpnja do rujna 1944. godine je period u kojemu Oblasni komitet KPH nastoji oživotvoriti napatuk CK KPH o osnivanju odbora

⁹⁸³ Konstituiranje ONOO-a Rijeka izvršeno je na osnivačkim sastancima održanim 20. lipnja te 12. i 13. srpnja 1944. godine. O razlozima održavanja dvaju osnivačkih sastanaka detaljnije u: Antun GIRON, Dva zapisnika osnivačkih sastanaka Okružnog NOO-a za Rijeku sredinom 1944. godine, *VHARIP* 21, Rijeka 1977., str. 7-26.

⁹⁸⁴ A. GIRON - M. SOBOLEVSKI, *Goranke, Istranke, Primorke*, n.dj., str. 15 i 131-132; D. ZLATIĆ, *Prva Oblasna*, n.dj., str. 23-34.

⁹⁸⁵ HDA, KP-286/34; G. LABINJAN - D. VLAHOV, *Izvještaj Oblasnog*, n.dj., str. 507-509.

⁹⁸⁶ Isto kao u prethodnoj bilješci.

⁹⁸⁷ *ZAVNOH 1944./II.*, n.dj., str. 666-667.

⁹⁸⁸ G. LABINJAN - D. VLAHOV, *Izvještaj Oblasnog*, n.dj., str. 497-498; *ZAVNOH 1943.*, n.dj., str. 535-536.

⁹⁸⁹ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 113.

⁹⁹⁰ Isto, str. 113-114; M. MIKOLIĆ, *NOP Istre*, n.dj., str. 121-122; Giovanni RADOSI, *L'Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume. Documenti luglio 1944 - 1 maggio 1945*, *Quaderni* 2, Pula 1972., str. 231 i 249; isti, *Osnutak i odjeci utemeljenja Talijanske unije za Istru i Rijeku (srpanj 1944 - svibanj 1945)*, *JZ* 10, Pula-Rijeka 1978., str. 292; isti, *Povijesno značenje osnivanja Talijanske unije za Istru i Rijeku 1944.*, *PM* 13, Pazin 1984., str. 386-387.

⁹⁹¹ Usporedi: G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, str. 225-231.

JNOF-a.⁹⁹² U Istri se, međutim, zadaci JNOF-a nisu mogli realizirati bez stvarne podrške narodnjački orijentirane hrvatske većine. Svjestan toga, Oblasni je komitet KPH, zanemarujući nesuglasice, stupio u pregovore s vođama istarskih narodnjaka.⁹⁹³ Budući da su narodnjaci podržavali nacionalnooslobodilački program NOP-a, dr. B. Milanović i Z. Brumnić su prihvatili ponuđenu suradnju i kandidaturu za Oblasni odbor JNOF-a Istre.⁹⁹⁴ Međutim, ne pristaju na zahtjev Oblasnog komiteta KPH da to objave i prijeđu na partizanski teritorij.⁹⁹⁵ Tako se očekivanja Oblasnog komiteta KPH da će neosporne vođe istarskih narodnjaka imati pod kontrolom nisu ispunila. Naime, don B. Milanović i don Z. Brumnić su, istina, pristali podržavati NOP, ali se nisu željeli dovesti u poziciju pukih izvršitelja ciljeva KPH koji su sadržavali elemente suprotne njihovu svjetonazoru i političkome programu. Različitost političkih ciljeva KPH i istarskih narodnjaka ostao će tako i dalje izvorištem njihova sukobljavanja, bez obzira na imenovanje nekolicine istaknutih narodnjaka u kotarske, okružne i Oblasni odbor JNOF-a za Istru osnovan 9. rujna 1944. godine. U prvi Izvršni odbor Oblasnog odbora JNOF-a za Istru bili su imenovani: narodnjak dr. Ante Mandić, član predsjedništava ZAVNOH-a i AVNOJ-a, za predsjednika, predstavnik Talijanske unije, Domenico Segalla, za potpredsjednika, član Oblasnog komiteta KPH, Dušan Diminić, za tajnika, narodnjak Franjo Rupena za blagajnika, a za članove: narodnjak Ante Modrušan, predstavnici Oblasnog NOO-a, narodnjaci Joakim Rakovac, Ante Cerovac, Ivan Motika i dr. Miro Gradišnik, predstavnik Oblasnog komiteta KPH Silvo Milenić-Lovro, predstavnik Agitpropa Ante Drndić-Stipe, predstavnik mladeži Berto Črnja, predstavnik AFŽ-a Dina Zlatić, predstavnik Talijanske unije Nino Franchi, predstavnik narodnjački orijentiranog svećenstva Ferdinand Senk, dva predstavnika narodnjaka čija imena nisu bila objavljena i Nini Kordić, izvan stranaka. Mjesta za dva neimenovana člana iz redova narodnjaka bila su bez sumnje rezervirana za dr. B. Milanovića i Z. Brumnića. Kasnije je, umjesto dr. A. Mandića, za predsjednika Oblasnog odbora JNOF-a bio imenovan Josip Šestan, učitelj iz Draguča.⁹⁹⁶ Najveći broj mandata u Oblasnom odboru JNOF-a formalno su dobili

⁹⁹² M. SOBOLEVSKI, Prilog pitanju, n.dj., str. 97-98.

⁹⁹³ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 99; G. LABINJAN - D. VLAHOV, Izvještaj Oblasnog, n.dj., str. 494.

⁹⁹⁴ G. LABINJAN - D. VLAHOV, Izvještaj Oblasnog, n.dj., str. 529

⁹⁹⁵ Oblasni komitet KPH za Istru 2. studenoga 1944. izvještava: *Razvoj situacije izazvao je komešanje među hrvatskom reakcijom. Svećenstvo na čelu s Milanovićem i Brumnićem izmijenilo je stav prema NOP-u i voljno je da surađuje. Međutim na naš zahtjev da otvoreno pristupe k nama i idu u ilegalnost ili na oslobođeni teritorij Brumnić i Milanović izbjegavaju nastojeći da i dalje ostanu na terenu i produže na drugi način sa svojom starom rabotom* (G. LABINJAN - D. VLAHOV, Izvještaj Oblasnog, n.dj., str. 539).

⁹⁹⁶ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 128; *Glas Istre*, br. 24 od 30. IX. 1944.; M. MIKO-LIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 122-123; M. SOBOLEVSKI, Prilog pitanju, n.dj., str. 100.

narodnjaci. Oni su dobili 10 mjesta, KPH, Agitprop Oblasnog komiteta, SKOJ i USAOH četiri mjesta, AFZ jedno, Talijanska unija dva i izvanstranački kandidati jedno mjesto. Međutim, tri od četiri predstavnika Oblasnog NOO-a, deklarirani kao narodnjaci, bili su članovi KPH kao uostalom i svi predstavnici političkih organizacija NOP-a. Dakle, u Oblasnom odboru JNOF-a narodnjaci su formalno dobili većinu, ali je faktički dominirala KPH.

Osnivanjem odbora JNOF-a koji imaju svojstvo općepolitičkih organa NOP-a, stvorena je pretpostavka da NOO-i na području oblasti Istra faktički preuzmu funkcije organa vlasti Federalne Države Hrvatske. Međutim, usklađivanje njihovoga unutarnjega ustrojstva s odlukama ZAVNOH-a bilo je teško provesti iz dva osnovna razloga: nepostojanje stabilnoga partizanskoga teritorija te nedostatak kadrova vičnih obavljanju upravnih i sudskih poslova na hrvatskom književnom jeziku. Bila je to posljedica sustavne dvadesetpetogodišnje talijanizacije, progona i odljeva hrvatske inteligencije iz Istre. Skromni broj istarskih Hrvata sa srednjim obrazovanjem nije poznao hrvatski književni jezik i pravopis.⁹⁹⁷ O stvarnome stanju pismenosti na hrvatskome jeziku u Istri svjedoče sačuvane konstatacije ustanova i aktivista NOP-a. Tako je npr. na konferenciji delegata okružnih NOO-a o prosvjetnoj politici ZAVNOH-a izrečena i sljedeća tvrdnja: *Narod je svoj materinji jezik zaboravio. Govori dijalektom koji je sve prije nego hrvatski jezik.*⁹⁹⁸ Antun Host, prosvjetni referent u ONOO-u Buzet, 11. veljače 1944. izvješćuje: *Ovdje po čitavim kotarevima ne može se naći jednog "pismenog" druga (Prošli su samo talijanske škole),* a Prosvjetni odjel Oblasnog NOO-a za Istru pak 16. veljače 1944. konstatira: *Hrvatski narod u Istri ne poznaje dovoljno svoj materinji jezik. Dijalekt kojim istarski narod govori ne omogućuje mu da potpuno razumije hrvatski jezik. Taj dijalekt je čudna mješavina hrvatsko-talijanskoga jezika*⁹⁹⁹ U svome dopisu od 11. siječnja 1945. Povjereništvo pravosuđa Predsjedništva ZAVNOH-a je utvrdilo: *(...) veliku teškoću u Istri predstavljat će to što u Istri nije bilo domaćeg činovništva, već je sve talijansko, pa će se u Istri ozbiljno postaviti pitanje sudskog kadra.*¹⁰⁰⁰ Zbog nedostatka kadrova koji poznaju vođenje administracije na hrvatskome književnome jeziku, ilegalni NOO-i u Istri, od Oblasnoga do kotarskih, nastoje osnovati i staviti u funkciju barem one odjele koji su u datim prilikama bili najneop-

⁹⁹⁷ Nema točne evidencije o broju Hrvata Istre koji su u razdoblju između dvaju svjetskih ratova završili srednju školu. Prema sačuvanim podacima za školsku godinu 1936./1937., od 4.611 polaznika srednjih škola u Istri samo je njih 114 bilo hrvatske narodnosti (Tone CRNOBORI, Fašizacija i militarizacija školstva u Istri između dva svjetska rata, *PM* 9, Pazin 1979., str. 227).

⁹⁹⁸ Mario MIKOLIĆ, ZAVNOH i Istra 1944., *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*. Simpozij u povodu 30. obljetnice III. zasjedanja ZAVNOH-a, Zagreb 1976., str. 101.

⁹⁹⁹ Dražen VLAHOV, Dokumenti za povijest partizanskog školstva u Istri, *VHARiP* 24, Rijeka 1981., str. 48-49.

¹⁰⁰⁰ M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 99.

hodniji. Procjena da su rješavanje prosvjetnih, gospodarskih i prehrambenih pitanja prioritetni zadaci NOO-a Istre, bila je potpuno točna.

Istra, naime, nije imala ni hrvatskih škola ni hrvatskih učitelja, pa se aktivnost prosvjetnih odjela morala odvijati u dva paralelna pravca: stvaranjem hrvatskog učiteljskog kadra i otvaranjem škola s hrvatskim nastavnim jezikom, dakako gdje je to s obzirom na prilike bilo moguće. Prvi se zadatak nastojao realizirati organiziranjem učiteljskih tečajeva, ali je nakon prvoga, održanoga na području kotara Buzet u veljači 1944. godine,¹⁰⁰¹ došlo do zastoja. Bila je to posljedica nepovoljnih vojnih prilika i nedjelotvornosti postojećih prosvjetnih odjela. Međutim, u razdoblju uspona NOP-a od lipnja do kraja kolovoza, na području kotara Pazin i Pula održano je sedam učiteljskih tečajeva.¹⁰⁰² U isto je vrijeme s osposobljenim učiteljskim kadrom bilo moguće organizirati nastavu u četrdesetak škola na partizanskome teritoriju kotara: Čepić, Labin, Pazin te tzv. ambulante škole, tj. škole sa skraćenim nastavnim programom i u drugim kotarima.¹⁰⁰³ Za rad tih škola bila je priređena i tiskana posebna početnica.¹⁰⁰⁴ Međutim, pritisak njemačkih snaga i napuštanje partizanskoga teritorija koje je uslijedilo krajem kolovoza 1944. godine onemogućili su daljnju organizaciju učiteljskih tečajeva i rad najvećega dijela otvorenih hrvatskih škola na području oblasti.¹⁰⁰⁵

Budući daje Istra bila područje s najbolje očuvanim gospodarskim potencijalom, okružja Gorski kotar, Hrvatsko primorje i Štab 13. primorsko-goranske divizije računali su na njenu pomoć, poglavito na njene poljoprivredne resurse. Istarsko je seljaštvo bilo voljno ustupiti raspoložive viškove poljoprivrednih proizvoda, ali se njihovo namicanje moralo odvijati uz naknadu i suglasnost NOO-a. Naime, neusklađeno djelovanje Komisije ZAVNOH-a, Intendanture Operativnog štaba za Istru i Oblasnog NOO-a izazvalo je opravdano negodovanje i nepovjerenje stanovništva u uspostavljeni sustav vlasti.¹⁰⁰⁶ Taj je problem riješen formiranjem Gospodarske komisije Oblasnoga NOO-a, koja je početkom travnja 1944. godine preuzela sve zadatke otkupa, utvrđivanja cijje-

¹⁰⁰¹ Tečaj je započeo s radom 6. ožujka 1944. u selu Klarićima kod Buzeta, a završilo gaje 12 polaznika (D. VLAHOV, Dokumenti za povijest, n.dj., str. 57 i 65).

¹⁰⁰² Detaljnije u: Dražen VLAHOV, Dokumenti za povijest partizanskog školstva u Istri (II dio), *VHARIP* 25, Rijeka 1982., str. 144-279.

¹⁰⁰³ Isto; A. GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog rata, n.dj., str. 33-34; M. MIKOLIĆ, ZAVNOH i Istra, n.dj., str. 104.

¹⁰⁰⁴ A. GIRON, *Začeci i razvoj narodne*, n.dj., str. 166; M. MIKOLIĆ, ZAVNOH i Istra, n.dj., str. 104; Dražen VLAHOV, Dokumenti za povijest partizanskog školstva u Istri (II dio), n.dj., str. 227, 255 i 262.

¹⁰⁰⁵ M. MIKOLIĆ, ZAVNOH i Istra, n.dj., str. 105; D. VLAHOV, Dokumenti za povijest partizanskog školstva u Istri (II dio), n.dj., str. 278; isti, Dokumenti za povijest partizanskog školstva u Istri (III dio), *VHARIP* 26, Pazin-Rijeka 1983., str. 169, 171, 175, 178, 179-180 i 185.

¹⁰⁰⁶ M. MIKOLIĆ, ZAVNOH i Istra, n.dj., str. 105-108; D. VLAHOV, Okružni, n.dj., str. 74. Usporedi primjedbe dr. O. Mandića u: P. STRČIĆ, Referat dra Olega Mandića, n.dj., str. 437-439.

„a i transporta otkupljenih namirnica.¹⁰⁰⁷ Budući da su potrebe bile veće od raspoloživih viškova i da Gospodarska komisija nije raspolagala s dovoljno sredstava, Oblasni je NOO izradio kriterije na temelju kojih su gospodarski odjeli i prehrambene komisije NOO-a vršili rekvizicije.¹⁰⁰⁸ Namicanje potrebne robe, poglavito stoke, rekvizicijom i konfiskacijama pogađalo je prvenstveno imućnije seljake,¹⁰⁰⁹ uglavnom nositelje narodnjačke ideje. Takve su odredbe i njihova primjena potencirale postojeća nesuglasja između narodnjaka i Oblasnog komiteta KPH za Istru.

Stavljanjem težišta na rješavanje pitanja kulturno-prosvjetnoga i gospodarskoga života Istre, koja su s nacionalnoga aspekta i potreba NOP-a bila doista primarna, Oblasni, a pogotovo niži NOO-i iscrpili su gotovo sav raspoloživi kadrovski potencijal. Stoga je formiranje drugih odjela u najboljem slučaju bilo tek formalno provedeno.¹⁰¹⁰ Zbog nedostatka stručnih kadrova i prilika nastalih u drugoj polovici 1944. godine, na području oblasti Istra nije bilo moguće stvoriti efikasan upravni sustav niti provesti odluku ZAVNOH-a o odvajanju sudstva od uprave.¹⁰¹¹

Naime, u drugoj polovici 1944. godine njemačko je Vrhovno zapovjedništvo računalo s mogućnošću anglo-američkoga desanta na sjevernome Jadranu. Zbog toga je već krajem travnja i početkom svibnja započelo prebacivanje "svježe" 188. divizije u rajon Trsta.¹⁰¹² U srpnju je pod zapovjedništvo Stožera 97. korpusa stavljena i 237. divizija koja je tijekom kolovoza izgradila utvrđenja na zapadnoj obali Istre i uspostavila oko 150 garnizona. Iz tih su uporišta, koristeći se dobrom cestovnom mrežom, njemačke snage osigurale kontrolu nad čitavim poluotokom. U to je vrijeme glavnina istarskih snaga NOVH izvučena iz Istre na prostor Čabar-Klana-Kastav, gdje su 29. kolovoza 1944. formirane 3. brigada i 43. istarska divizija.¹⁰¹³

Iako je osnutak 43. divizije bio nesumnjiv uspjeh NOP-a Istre, izvlačenje vojnih snaga s područja oblasti imalo je negativne posljedice. Ostavši, naime, bez vojne zaštite, rukovodstva i ustanove NOP-a bile su izložene stalnoj opasnosti od napada i uništenja. Procijenivši da u postojećim uvjetima ne mogu efikasno izvršavati svoje rukovodeće funkcije, Oblasni komitet KPH, oblasna rukovodstva političkih organizacija i najveći dio Oblasnoga NOO-a za Istru se

¹⁰⁰⁷ M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 97; isti, ZAVNOH i Istra, n.dj., str. 108.

¹⁰⁰⁸ BURŠIĆ, Razvoj narodne vlasti, n.dj., str. 201; D. VLAHOV, Okružni NOO, n.dj., str. 75.

¹⁰⁰⁹ H. BURŠIĆ, Razvoj narodne vlasti, n.dj., str. 185 i 189; D. VLAHOV, Okružni, n.dj., str. 75; isti, Okružni NOO, n.dj., str. 245-246.

¹⁰¹⁰ M. MIKOLIĆ, NOP Istre, n.dj., str. 95; D. VLAHOV, Okružni, n.dj., str. 66-67.

¹⁰¹¹ ZAVNOH 1944./III, n.dj., str. 578 i 589.

¹⁰¹² Detaljnije u: R. KALTENEGGER, *Zona d'operazione*, n.dj.; HDA, Zemaljska komisija za ratne zločine, Zk 25512 i Zk 25543.

¹⁰¹³ P. KLEUT, *Jedanaesti korpus*, n.dj., str. 268; D. RIBARIĆ, *Borbeni put 43.*, n.dj., str. 181.

u rujnu 1944. godine prebacuju na partizanski teritorij Gorskoga kotara.¹⁰¹⁴ Mogućnost djelovanja nižih rukovodstava KPH, političkih organizacija NOP-a i NOO-a, poglavito onih na području zapadno od pruge Pazin-Pula, svedena je na minimum.¹⁰¹⁵ Teškoće u koje je dospio NOP Oblasni je komitet KPH pokušao riješiti oprobanom metodom jačanja kadrovsoga potencijala viših rukovodstava. Stoga je krajem rujna izvršio novu podjelu oblasti na okruge. Istra je, naime, umjesto na četiri podijeljena na tri okruga: Poreč, Pula i Rijeka, a njihova su okružna rukovodstva ojačana kadrovskim potencijalom rasformiranih okruga Buzet i Pazin.¹⁰¹⁶ To, međutim, nije pridonijelo rješavanju krize NOP-a koju su uvjetovali mnogo dublji i složeniji uzroci.

3.2.7. **Razdoblje krize NOP-a i pripreme Oblasnoga NOO-a Istre za preuzimanje vlasti**

Izvlačenje vojnih jedinica i oblasnih rukovodstava, ma koliko ono bilo opravdano, negativno se odrazilo na moral i borbenost stanovništva. Naime, dobrovoljno stupanje u jedinice NOVH nije bilo zadovoljavajuće, pa su vojno-pozadinske vlasti morale pribjeći prisilnom novačenju. Međutim, dobar dio prisilno unovačenih za 43. diviziju je dezertirao i vraćao se u Istru.¹⁰¹⁷ Njihovi su opisi teških prilika u Gorskome kotaru pak dodatno otežavali novačenje.¹⁰¹⁸ Niži NOO-i izloženi pritisku njemačkih i fašističkih snaga su se pasivizirali ili su pak tolerirali kršenje odluka Oblasnoga NOO-a o ekonomskoj blokadi gradova i zabrani plaćanja poreza talijanskim vlastima.¹⁰¹⁹ Uspostava narodnih straža koje su takve radnje sprečavale primjenom sile, ali su bile preslabe da zaštite sela od upada njemačkih trupa, stvorila je jaz između stanovništva i političkih organizacija NOP-a.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁴ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 141-142; M. MIKOLIĆ, *NOP Istre*, n.dj., str. 132.

¹⁰¹⁵ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 130-131; Mario MIKOLIĆ, *Narodna vlast u Istri od jeseni 1944. do jeseni 1945.*, *PM* 9, Pazin 1979., str. 92-93; isti, *NOP Istre*, n.dj., str. 132.

¹⁰¹⁶ M. MIKOLIĆ, *Narodna vlast u Istri*, n.dj., str. 93; isti, *NOP Istre*, n.dj., str. 106 i 133.

¹⁰¹⁷ H. BURŠIĆ, *Razvoj narodne vlasti*, n.dj., str. 191, 193, 206-207 i 213; D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 130, 133 i 138; Dražen VLAHOV, *Zapisnici Okružnog NOO-a za Poreč (1944-1945)*, *VHARiP* 27, Pazin-Rijeka 1985., str. 70 i 73.

¹⁰¹⁸ Isto kao u prethodnoj bilješci.

¹⁰¹⁹ Odluku o gospodarskoj blokadi gradova u kojima su njemački i fašistički garnizoni, Oblasni je NOO donio još u ožujku 1944. godine (H. BURŠIĆ, *Razvoj narodne vlasti*, n.dj., str. 169). Za plaćanje poreza talijanskim vlastima Oblasni je NOO utvrdio kaznu globe (M. MIKOLIĆ, *NOP Istre*, n.dj., str. 107).

¹⁰²⁰ Odluka o formiranju narodnih straža donesena je na sjednici Oblasnog komiteta KPH od 25. rujna 1944. godine (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 133). Postupci straža prema prekršiteljima blokade bili su ponekad vrlo grubo (npr. prijetnje strijeljanjem, šišanje kose djevojkama), a NOO-i su pak zbog optužbi za ilegalnu trgovinu vršili konfiskaciju imovine. To je, dakako, izazivalo negodovanje stanovništva koje je neke od nužnih artikala moglo nabavljati samo kod gradskih trgovaca (H. BURŠIĆ, *Razvoj narodne vlasti*, n.dj., str. 166; D. VLAHOV, *Okružni NOO*, n.dj., str. 244).

Krizi NOP-a pridonosilo je sve veće nepovjerenje i nesuglasice između KPH i narodnjaka. Istina, narodnjaci nisu prekinuli suradnju s KPH, ali su istovremeno politički djelovali i izvan institucija NOP-a. Pokretač te aktivnosti bio je Istarski odbor u Trstu koji je vodio dr. B. Milanović.¹⁰²¹ Iako je, naime, pristao podupirati NOP, dr. B. Milanović nije prekinuo kontakte ni s predstavnicima četničkoga pokreta ni s predstavnicima NDH.¹⁰²² Njegova orijentacija, poglavito ona na obnovu Kraljevine Jugoslavije, dakako s revidiranom jugoslavensko-talijanskom granicom u Istri, imala je podršku istaknutih narodnjaka. Oni su pak preko dobro organizirane mreže suradnika bili povezani s Istarskim odborom.¹⁰²³ Oni, naime, nisu otvoreno istupali protiv NOP-a i njegova nacionalnooslobodilačkoga programa. Međutim, njihova je politička orijentacija i promidžba bila suprotna ciljevima KPH.¹⁰²⁴ Veze narodnjaka s Istarskim odborom i njihovo djelovanje izvan političkih organizacija NOP-a ubrzo su otkrili organi OZNA-e u Istri.¹⁰²⁵ Oni, međutim, nisu reagirali samo izvještavanjem Oblasnoga komiteta KPH o djelovanju narodnjaka već su nastupali i u funkciji represivnoga aparata NOP-a. Prijetnje pa i fizičke likvidacije nekih narodnjaka ozbiljno su uzdrmale jedinstvo hrvatskoga bloka koji je činio temeljnu snagu NOP-a Istre.¹⁰²⁶ Te su unutarnje suprotnosti slabile snagu NOP-a, a to nije odgovaralo ni KPH, a u krajnjoj konzekvenci ni istarskim narodnjacima. Naime, definitivno bi razilaženje dovelo u pitanje provedbu revolucionarnih mijena za koju se opredijelila KPH, ali i realizaciju nacionalnooslobodilačkoga programa istarskih Hrvata za koju se zalažu i KPH i narodnjaci. Svjesna toga, oba partnera ostaju u jedinstvenome bloku, ali će razmirice i nepovjerenje među njima ostati jedan od bitnih faktora krize NOP-a u Istri.

¹⁰²¹ Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj.

¹⁰²² Isto.

¹⁰²³ Prema vrelima NDH, tršćanski je Istarski odbor imao dobro organiziranu mrežu suradnika u Istri. Vjerojatno je upravo kanalima Istarskog odbora NDH došla u posjed informacija prof. N. Žica iz Pazina (Referat dr. Vladimira Židovca, n.dj. Usporedi: A. GIRON, Informacija prof. Nikole Žica, n.dj., str. 127-141).

¹⁰²⁴ Tadašnju političku orijentaciju narodnjaka otkriva zaključak prof. N. Žica u kojem se kaže: *U pučanstvu se razvija sve veće nezadovoljstvo sa partizanima. Neki misle i na borbu s njima, ali drže da treba još pričekati, dok se u pučanstvu razvije još veća otpornost i dok se Nijemci počnu spremati na odlazak. Sada bi se mogla započeti kakvoga akcija samo ovisno od Nijemaca, a to ne bi bilo među hrvatskim pučanstvom popularno* (A. GIRON, Informacija prof. Nikole Žica, n.dj., str. 141).

¹⁰²⁵ Jedan od tih kanala s imenima suradnika navodi se u izvješću OZNA-e Centralnom komitetu KPH, tj. navodi se veza koja preko Pregare u Slovenskom primorju ide na Boljun i preko Paza vodi do Gologorice na Pazinštini (OZNA, I. odsjek, izvještaj od 28. srpnja 1944., fotokopija u posjedu autora).

¹⁰²⁶ Tako je npr. bio strijeljan istaknuti narodnjak Mate Peteh zbog osnovane sumnje da je širio četničku propagandu (D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 67 i 93). To, dakako, nije bio jedini slučaj likvidacije narodnjaka u Istri (I. GRAH, *Istarska crkva*, n.dj., str. 100-102, 107-125).

Jačanje i pritisak njemačkih snaga u drugoj polovici 1944. godine i suprotnosti unutar hrvatskoga bloka nisu bili jedini problemi s kojima se suočavao NOP Istre. Aktivnosti CLN-a, politika postfašističkih vlada Italije, autonomaški pokreti i anglo-američki interesi činili su političke prilike u Istri daleko složenijima od onih u drugim dijelovima Zapadne Hrvatske.

Naime, državnopravne odluke o sjedinjenju Istre dobile su dimenziju stajališta legalne i međunarodno priznate jugoslavenske vlade nakon sporazuma Tito-Šubašić. Prerastanje NOO-a u organe vlasti federalne Hrvatske bilo je nesumnjivi pokazatelj da se odluke ZAVNOH-a i AVNOJ-a o sjedinjenju Istre s državom matičnoga naroda de facto ostvaruju.

Na temelju odredbi ugovora o kapitulaciji Kraljevine Italije, anglo-američko zapovjedništvo i Bonomijeva vlada bili su obvezni te, već uspostavljene organe savezničke civilne vlasti priznavati do sklapanja mirovnoga ugovora.¹⁰²⁷ Međutim, kako državnopravne odluke ZAVNOH-a i AVNOJ-a još uvijek nisu imale međunarodnoga priznanja, Italija i Zapadni saveznici su im priznavali status organa savezničke administracije na okupiranome talijanskome području.¹⁰²⁸ Isto su stajalište zauzimali CLNAI i CLNVG u kojemu više nije bilo predstavnika PCI. Oni su, naime, odbili prijedlog da priznaju odluke ZAVNOH-a i AVNOJ-a.¹⁰²⁹

Pokušaji pak CLNVG-a da na hrvatski dio zapadne Istre, s brojnomo talijanskom manjinom,¹⁰³⁰ protegne važnost sporazuma s OF Slovenije o djelovanju na područjima s miješanim stanovništvom, nisu uspjeli.¹⁰³¹ Zbog toga je on pribjegao pismenoj i usmenoj promidžbi među talijanskim življem i, bez sum-

¹⁰²⁷ Utvrđeno je to člankom 41 ugovora o kapitulaciji Kraljevine Italije (*Trattati*, n.dj., str. 494).

¹⁰²⁸ Usporedi: Dražen VLAHOV, Pisma dr. Ante Mandića Oblasnom NOO-u za Istru (1944), *Vjesnik Istarskog arhiva* (XXXII), Pazin 1991., str. 184.

¹⁰²⁹ Nakon uhićenja sekretara Tršćanske federacije PCI, Luigija Frausina, a zatim i Vincenza Gigantea-Uga, Tršćanska federacija PCI traži da se podrži program NOP-a. Budući da su ostale stranke u CLNVG-u to odbile, predstavnici PCI su istupili iz CLNVG-a (G. FOGAR, *Sotto l'occupazione*, n.dj., str. 169-170; T. SALA, *La crisi finale*, n.dj., str. 56-57). Početkom rujna 1944. godine Anton Vratuša, predstavnik OF Slovenije, na pregovorima s CLNAI zatražio je priznavanje odluka donesenih na II. zasjedanju AVNOJ-a. Međutim, predstavnici CLNAI su taj zahtjev odbili (F. CATALANO, *Storia del Comitato*, n.dj., str. 259-260; G. FOGAR, *Sotto l'occupazione*, n.dj., str. 165 i 167; A. GIRON, *Neki problemi razvoja NOP-a*, n.dj., str. 25).

low Vidi: D. VLAHOV, *Zapisnici Okružnog*, n.dj., str. 70 i 73.

¹⁰³¹ Na sastanku predstavnika CLNAI i OF Slovenije od 16. srpnja 1944., predstavnici CLNVG-a su zatražili da se Istra, Rijeka i Zadar tretiraju kao područja s miješanim stanovništvom te da se i na tom području formiraju mješoviti koordinacijski odbori. Međutim, predstavnici OF Slovenije su izjavili da nisu nadležni za ta područja i uputili CLNAI na razgovor sa ZAVNOH-om (G. FOGAR, *Sotto l'occupazione*, n.dj., str. 144, 156-157 i 159). Iako je CLNAI zaključio da će na razgovore pozvati predstavnike Hrvata, do sastanka predstavnika CLNAI i ZAVNOH-a nije došlo (A. GIRON, *Neki problemi razvoja NOP-a*, n.dj., str. 25).

nje, poticao pokret za autonomiju Istre.¹⁰³² To je, dakako, dovelo do žestokoga sukobljavanja CLNVG-a i NOP-a, poglavito na području sjeverozapadnoga i zapadnoga dijela hrvatske Istre. Nastojanja Oblasnoga komiteta KPH za Istru da osnivanjem Talijanske unije za Istru i Rijeku pridobije talijanski građanski sloj, nisu mogla biti djelotvorna.¹⁰³³ Naime, pobjeda NOP-a je za taj sloj značila gubitak stečenoga povlaštenoga položaja u nacionalnom i gospodarskom pogledu. Stoga će on ostati čvrsto vezan uz političku orijentaciju CLN-a i stajališta postfašističkih vlada Italije.¹⁰³⁴

Osnivanje i propagiranje Talijanske unije kao posebne organizacije Talijana u okviru JNOF-a nije imalo osobitog efekta ni u Rijeci. Naime, riječki je CLN stajao na istim pozicijama kao i tršćanski CLNVG, a na suradnju *libumista* i tzv. *badoljanaca*, mahom bivših članova PNF-a, nije se moglo računati. Vođama riječkih *autonomaša* koji su težili obnovi Riječke Države, garancija kulturne autonomije nije mnogo značila. Osim toga, program revolucionarnih mijena u gospodarskim i društvenim odnosima koje je nudila KPH, nije bio prihvatljiv za *autonomaško* vodstvo građanske orijentacije. Ipak su se riječki *autonomaši*, ili bar jedan njihov dio, uključili u NOP, ali razlog za njihovo uključivanje nije bio osnutak Talijanske unije, već izvjesna obećanja da će u okviru Federalne Države Hrvatske gradu Rijeci biti osigurana municipalna autonomija.¹⁰³⁵ Međutim, kompromis s *autonomašima* nije učvrstio pozicije NOP-a u gradu Rijeci. Štoviše, on je ojačao politički utjecaj riječkog CLN-a oko kojega su se počeli okupljati svi protivnici uključivanja Rijeke u granice DFJ.¹⁰³⁶

¹⁰³² CLNVG je u zapadnoj Istri razdjelio letak *Appello agli Istriani* u kojem je pozvao Istrane u borbu za slobodu talijanske Istre (G. FOGAR, *Sotto l'occupazione*, n.dj., str. 158). U sjeverozapadnoj Istri se pak, očito na poticaj iz Trsta, pristupilo osnivanju autonomne istarske stranke koja se zalagala za autonomnu Istru. U tu se akciju, navodno, uključio i bogati posjednik inače narodnjačke orijentacije, Crljenica, s članovima obitelji. Prema nekim se informacijama radilo o osnivanju autonomne revizionističke Komunističke stranke Istre (OZNA, I. odsjek, izvještaj od 28. srpnja 1944., fotokopija u posjedu autora; D. VLAHOV, Pisma dr. Ante Mandića, n.dj., str. 188, 191 i 195).

¹⁰³³ Izvršni odbor Talijanske unije za Istru i Rijeku izabran je na partizanskom teritoriju Gorskog kotara 20. ožujka 1945. godine. O svojoj programskoj orijentaciji, tj. pružanju podrške programu NOP-a, Izvršni je odbor izvjestio: talijansku vladu te list *L'Unità*, glasilo PCI i CLNAI (G. RADOSI, Osnutak i odjeci, n.dj., str. 297-300; isti, Povijesno značenje, n.dj., str. 388-390).

¹⁰³⁴ CLNAI je 27. rujna uputio poruku Bonomijevoj vladi da o pitanju Julijske krajine pokuša stupiti u direktne pregovore s jugoslavenskom vladom. Pokušaj talijanske vlade da takve pregovore potakne preko SSSR-a nije dao rezultata (T. SALA, *La crisi finale*, n.dj., str. 99).

¹⁰³⁵ Naznaka o takvoj mogućnosti nalazi se u članku Josipa Smodlake *O razgraničenju Jugoslavije s Italijom* koji su kao posebnu brošuru umnožili Oblasni NOO za Istru i ONOO za Hrvatsko primorje 1944. godine. Nakon konstituiranja Izvršnoga odbora Talijanske unije, na partizanskome teritoriju u Gorskome kotaru umnožen je letak s tekstom *Viva Fiume autonoma nella Croazia Federale* (MGR, zbirka štampe).

¹⁰³⁶ Utjecaj riječkog CLN-a ojačao je u drugoj polovici 1944. godine, kada je veći broj Riječana stupio u samostalne riječke partizanske jedinice. Raspad Riječkog odreda koji je bio pod utjecajem riječkog CLN-a, prikupljanje oružja i letak s pozivom u postrojbe talijanskog pokreta otpora ukazuju na jačanje pozicija CLN-a u Rijeci (G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n.dj., str. 301-303; HDA, Oblasni NOO Istra, kut. 139).

Zbog vanjskih i unutarnjih faktora koji su prouzročili krizu NOP-a i nedostatka stručnih kadrova istarski se NOO-i nisu uspjeli razviti u stvarne organe državne vlasti. Čak ni Oblasni NOO za Istru nije uspijevaio uskladiti svoje unutarnje ustrojstvo s odlukama ZAVNOH-a. Štoviše, nakon pogibije predsjednika Joakima Rakovca 18. siječnja 1945.,¹⁰³⁷ Oblasnim je NOO-om, sve do pred kraj ratnih operacija, rukovodio tajnik Ante Cerovac. S obzirom na formalno-pravni status Istre i slabost NOO-a na teritoriju oblasti, odlučeno je da se oblasna rukovodstva NOP-a Istre prebace na Olib gdje će izvršiti pripreme za preuzimanje vlasti.¹⁰³⁸ Na Olibu je izvršena nova teritorijalno-upravna podjela oblasti na dva okruga: Pulu i Rijeku.¹⁰³⁹ Zbog nedostatka stručnoga kadra upravni je aparat Oblasnoga i okružnih NOO-a popunjavao stručnjacima iz okruga Hrvatsko primorje, a za novoga predsjednika Oblasnoga NOO-a imenovanje dr. Uroš Jakša.¹⁰⁴⁰ Nakon imenovanja predsjednika i popune odjela, Oblasni se NOO prebacio na Lošinj, a zatim na Cres, odakle se 27. travnja 1945. prevezao u Istru.¹⁰⁴¹ Još prije kapitulacije njemačkih snaga Oblasni je NOO ušao u Pulu i organizirao preuzimanje vlasti.¹⁰⁴² Međutim, na temelju sporazuma u Beogradu od 9. lipnja i sporazuma u Devinu od 20. lipnja 1945. sklopljenoga između Zapovjedništva anglo-američkih snaga na Sredozemlju i predstavnika DFJ, teritorij Julijske krajine bio je podijeljen na dvije okupacijske zone: Zonu A pod Savezničkom vojnom upravom i Zonu B pod Vojnom upravom JA.¹⁰⁴³ Zona B je obuhvaćala Rijeku i Istru osim Pule i sjeverozapadnog dijela poluotoka. Takva se podjela i formalno-pravni status Rijeke i Istre zadržao sve do sklapanja mirovnoga ugovora između Republike Italije i FNRJ 10. veljače 1947. godine.¹⁰⁴⁴ Tim ugovorom koji je stupio na snagu 15. rujna 1947., Italija je ustupila FNRJ, *sa pravom punog suvereniteta*, Istru do granice sa Slobodnim Teritorijem Trsta, općinu Zadar i sve jadranske otoke uključujući i Palagružu.¹⁰⁴⁵

¹⁰³⁷ Antun GIRON, Rakovac Joakim, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga druga, Beograd 1975., str. 142.

¹⁰³⁸ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 147-148; M. MIKOLIĆ, ZAVNOH i Istru, n.dj., str. 124.

¹⁰³⁹ D. DIMINIĆ, *Istra u partizanskom*, n.dj., str. 148-150.

¹⁰⁴⁰ Isto, str. 150-151.

¹⁰⁴¹ Isto, str. 155.

¹⁰⁴² Isto, str. 156-159.

¹⁰⁴³ Janko JERI, Nekateri elementi diplomatske geneze vprašanja jugoslovansko-italijanske razmjernosti po drugi svetovni vojni do leta 1954., *ČSP* 1, 1975., str. 204; G. LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume*, n. dj., str. 336-340.

¹⁰⁴⁴ J. JERI, Nekateri elementi diplomatske, n.dj., str. 222.

¹⁰⁴⁵ Dokumenti i doktrina, *ČSP* 1, 1975., str. 278-279.

4. ZAVRŠNICA DRUGOG SVJETSKOG RATA I SLOM NJEMAČKIH SNAGA U ZAPADNOJ HRVATSKOJ

4.1. PLANOVI ZAVRŠNE OFENZIVE NA TREĆI REICH

Početak 1945. godine velike su sile Antifašističke koalicije postigle sporazum o redosljedju i strategiji vojnih operacija u kojima će slomiti posljednji otpor osovinskih sila. Saveznici su, naime, odlučili da će glavninu svojih snaga najprije usmjeriti na Treći Reich, a zatim na Japan. U završnoj ofenzivi na Njemačku, koja je planirana za proljeće 1945. godine, odlučujuća je uloga bila povjerena sovjetskim snagama koje su nastupale s istoka i anglo-američkim armijama koje su izbile na zapadnu granicu Trećega Reicha. Međutim, u provedbi planirane završne ofenzive na Hitlerovu Njemačku značajnu su ulogu odigrale i vojne snage DFJ.

4.1.1. Preimenovanje i reorganizacija NOVJ nakon formiranja vlade DFJ

U skladu sa sporazumom između predstavnika NKOJ-a i kraljevske vlade, Ivana Šubašića, iz 1944. godine te usuglašavanja stajališta velikih sila na Jalti, u Beogradu je 7. ožujka 1945. formirana jedinstvena vlada DFJ. Tu su vladu ubrzo priznale vodeće sile Antifašističke koalicije, pa je NOVJ, koja je do tada tretirana kao saveznička vojska, dobila status vojnih snaga države članice Antifašističke koalicije.¹⁰⁴⁶ U skladu s tim uslijedilo je njeno preimenovanje i reor-

¹⁰⁴⁶ J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 414; Antun GIRON, *Riječka bitka*, Rijeka 1985., str. 15; Antun GIRON - Petar STRČIĆ, *Riječka bitka i njeno značenje za sjedinjenje Istre i Rijeke s Federalnom Hrvatskom u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji*, PM 14, Pazin 1985., str. 38; isti, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 14.

ganizacija. Naime, kopnene su snage tada dobile naziv Jugoslavenska armija, pomorske Jugoslavenska mornarica, dok je dotadašnji Vrhovni štab NOV i POJ preimenovan u Generalštab JA.¹⁰⁴⁷

Nakon reorganizacije kopnene su se snage sastojale od četiri armije. Prva i 3. armija su držale frontu između Drave i Save, 2. je armija operirala u Bosni, dok su snage 4. armije bile raspoređene na širokom prostoru koji je obuhvaćao područje od Dalmacije na jugu do jugoistočne Slovenije na sjeverozapadu.¹⁰⁴⁸

Jugoslavenska se mornarica sastojala od pomorskih komanda za južni, srednji i sjeverni Jadran. Pomorska je komanda sjevernog Jadrana pod zapovjedništvom imala Kvarnerski pomorski sastav, tj. flotilu naoružanih i transportnih brodova, te Kvarnerski odred mornaričke pješadije u jačini od četiri bataljuna.¹⁰⁴⁹

Na temelju posebnoga strateškoga plana, JA je trebala zaposjesti sva područja koja u etničkom pogledu pripadaju narodima DFJ, te na tom području primorati na predaju vojne snage Trećega Reicha i njegovih saveznika. Taj zamisao bila u skladu s općim strateškim planom sila Antifašističke koalicije o okruženju i konačnom slamanju otpora Hitlerove Njemačke.

4.1.2. Plan strateškoga okruženja Trećega Reicha i uloga vojnih snaga DFJ u realizaciji plana

Početak 1945. godine velike su se sile Antifašističke koalicije pripremale za poduzimanje završne ofenzive na Treći Reich. Na konferenciji triju velikih sila - Sjedinjenih Američkih Država, Sovjetskoga Saveza i Velike Britanije - koja je održana na Jalti od 4. do 11. veljače 1945., dogovoreno je, pored ostalog, da savezničke snage u proljeće krenu u ofenzivu i prisile Treći Reich na bezuvjetnu kapitulaciju.¹⁰⁵⁰ Odlučujuću su ulogu imale odigrati anglo-američke snage, koje su kroz Francusku prodirale prema Rajni, i sovjetske snage koje su nastupale kroz Istočnu Prusku, Poljsku, Cehoslovačku i Mađarsku.

Američka 5. i britanska 8. armija na talijanskome ratištu ocijenjene su pre slabima za poduzimanje ofenzivnih operacija većega razmjera. Međutim, politički interesi Velike Britanije i SAD-a tražili su što je moguće brže napredovanje tih armija prema Trstu i Julijskoj krajini. To se pak nastojalo ostvariti angažiranjem JA u zaleđu njemačke Grupe armija C raspoređene na prostoru sjeverne Italije i Operativne zone *Jadransko primorje*.

¹⁰⁴⁷ VII, kut. 21, reg. br. 26/1; A. GIRON, *Riječka bitka*, n.dj., str. 15; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Riječka bitka*, n.dj., str. 38; isti, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 14.

¹⁰⁴⁸ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 15.

¹⁰⁴⁹ Isto.

¹⁰⁵⁰ Isto; U. KOSTIĆ, *Oslobođenje Istre*, n.dj., str. 24-31.

Na Jalti nije bila posebno razmatrana uloga vojnoga potencijala DFJ u planiranom strateškom opkoljavanju Trećega Reicha. Međutim, njegovo se korištenje u završnoj ofenzivi snaga Antifašističke koalicije nije moglo izbjeći. Naime, DFJ je bila jedina saveznička zemlja koja je svojim vojnim snagama mogla zatvoriti južni odsjek planiranoga strateškoga obruča oko Hitlerove Njemačke. Ta činjenica, ali i politički motivi prinudili su savezničke zapovjednike, dakako ne bez suglasnosti njihovih viših zapovjedništava, na dogovore o suradnji i koordiniranju akcija s vojnim snagama DFJ. Tako je od 21. do 24. veljače 1945. zapovjednik anglo-američkih snaga na Sredozemlju, feldmaršal Harold Alexander, nastojao ishoditi podršku NOVJ svojim snagama u sjevernoj Italiji. Dakako, uz vojnu, britanski je premijer W. Churchill povjerio H. Alexanderu još jednu misiju - ispitati politički aspekt angažiranja vojske DFJ u slamanju njemačkoga otpora na prostoru Julijske krajine. H. Alexanderu je u Beogradu bilo obećano da će krajem ožujka dio vojnih snaga DFJ krenuti u napad dolinom Une prema Rijeci i Trstu, privući na sebe dio snaga njemačke Grupe armija C i tako anglo-američkim snagama olakšati slamanje njemačkoga otpora u sjevernoj Italiji.¹⁰⁵¹

U isto je vrijeme zapovjedništvo vojnih snaga DFJ dogovorilo suradnju sa sovjetskim snagama na području toka rijeke Drave, odnosno sa zapovjednikom 3. ukrajinske fronte, maršalom Fjedorom Ivanovičem Tolbuhinom.¹⁰⁵²

Dakle, bez obzira na razgovore vođene u Jalti, vojska DFJ postala je značajnom karikom u lancu završnih operacija snaga Antifašističke koalicije. Držeci samostalno dio fronte između rijeke Drave i Jadranskoga mora, JA je povezivala sovjetske snage u Mađarskoj s anglo-američkim snagama u sjevernoj Italiji i tako osigurala zatvaranje južnoga segmenta planiranoga strateškoga obruča oko Trećega Reicha.

4.1.3. Četvrta armija i njena uloga u realizaciji vojnih planova i političkih ciljeva DFJ

Nakon dogovora sa savezničkim zapovjednicima, Generalštab JA je izradio operacijski plan u kojemu je odlučujuća uloga u proljetnoj ofenzivi vojske DFJ bila povjerena krilnim grupacijama.

Desnokrilna grupa, koju su činile 1. i 3. armija, morala je nastupati dolinom Drave i Save prema Koruškoj. Istovremeno je 4. armija na lijevom krilu fronte dobila zadatak da brzo prođe dolinom Une i jadranskom obalom do Rijeke,

¹⁰⁵¹ A. GIRON, *Riječka bitka*, n.dj., str. 11; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 16.

¹⁰⁵² Isto; U. KOSTIĆ, *Oslobođenje Istre*, n.dj., str. 35-46.

Trsta i Soče, a zatim skrene na sjever prema Julijskim alpama i Karavankama. Na tom se prostoru pak trebala povezati s desnokrilnom grupom koja je nastupala dolinom Drave i Save, čime bi bio zatvoren obruč oko njemačkih i kvistlinških jedinica na teritoriju DFJ.¹⁰⁵³

U taj su operacijski plan, poglavito u onaj njegov dio koji se odnosio na zadaće 4. armije, pored vojno-strateških, bili ugrađeni i politički ciljevi. Naime, vojne su snage DFJ trebale preduhitriti prodor anglo-američkih snaga na prostor Julijske krajine iz dva razloga: zbog mogućih problema u budućem razgraničenju s Italijom na prostoru koji je odlukama ZAVNOH-a, OF-a i AVNOJ-a priključen matici zemlji, ali i zbog koncentracije četničkih snaga na tom prostoru i njihovih namjera.

Četvrta je armija JA formirana 2. ožujka 1945., a u njen su sastav bile uvrštene: 9., 19., 20. i 26. dalmatinska divizija 8. udarnoga korpusa te 13. primorsko-goranska, 35. lička i 43. istarska divizija 11. korpusa. Stožer 4. armije činili su: komandant, general lajtnant Petar Drapšin, politički komesar, pukovnik Boško Šiljegović, načelnik Štaba, general major Pavle Jakšić, te Ante Biočić, Dušan Borović, Periša Grujić, Stjepan Kerečin, Karei Levičnik, Stevan Maoduš, Veljko Matičević, Bogdan Peko, Marko Petrović i Dimitrije Vojvodić-Zeko.¹⁰⁵⁴ Do kraja ožujka 4. su armiji bile pridodane: Artiljerijska brigada, 1. tenkovska brigada, Inženjerska i Dopunska brigada. Pred početak ofenzive 4. je armija imala oko 58.000 vojnika, dočasnika i časnika od kojih: 39.494 Hrvata, 8.928 Srba, 5.300 Slovenaca, 2.057 Talijana, 734 Muslimana, 458 Crnogoraca, 248 Nijemaca, 210 Poljaka, 73 Židova, 57 Rumunja, 39 Čehoslovaka, 19 Mađara te 75 vojnika ostalih narodnosti.¹⁰⁵⁵ U operacijskom smislu Štabu 4. armije bile su podčinjene 15. i 18. slovenska divizija 7. udarnoga korpusa s oko 11.600 boraca te Pomorska komanda sjevernog Jadrana koja je raspolagala s četiri naoružana broda, sedam patrolnih čamaca, devet motornih jedrenjaka, pet motornih splavi, četiri leuta i 2.463 mornara, vojnika i časnika.¹⁰⁵⁶

Prostor pred frontom 4. armije koja je glavninu svojih snaga prikupila u sjevernoj Dalmaciji i južnoj Lici, branio je njemački 15. planinski korpus pod zapovjedništvom generala Fehna.¹⁰⁵⁷ Njegove snage od oko 40.000 vojnika, 150 topova i 12 lakih tenkova bile su raspoređene u dvije osnovne grupacije:

- istočnu Liku i Bihać branile su 373. legionarska, 10. hrvatska divizija i Borbena grupa (Kampfgruppe) *Knackfuss*.

¹⁰⁵³ A. GIRON, *Riječka bitka*, n.dj., str. 17; U. KOSTIĆ, *Oslobodenje Istre*, n.dj., str. 47-49.

¹⁰⁵⁴ A. GIRON, *Riječka bitka*, n.dj., str. 21; A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 18; U. KOSTIĆ, *Oslobodenje Istre*, n.dj., str. 51-52.

¹⁰⁵⁵ Detaljnije u: A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 18-20.

¹⁰⁵⁶ Isto, str. 18.

¹⁰⁵⁷ Isto, str. 21.

- zapadnu Liku i Kvarnersko primorje do međe Operativne zone *Jadransko primorje* držala je 392. legionarska, 11. hrvatska divizija, njemačke posadne jedinice, slabe ustaške snage i jedinice RSI.¹⁰⁵⁸

Uzimajući u obzir dobivene zadatke i nepovoljni raspored 15. korpusa, 4. je armija izradila operativni plan prodora do Trsta i Soče. U Ličko-primorskoj operaciji, koju je trebalo realizirati do 30. travnja, Štab 4. armije je planirao uništiti 15. kopus i izbiti pred Rijeku. U Riječko-tršćanskoj operaciji, koju je predviđao realizirati do 30. svibnja, planirano je uništenje njemačkog 97. korpusa i zaposjedanje Rijeke, Istre, Trsta i Slovenskog primorja do Soče.¹⁰⁵⁹ Međutim, kapitulacija Grupe armija C i nesmetano nastupanje anglo-američkih snaga kroz sjevernu Italiju prema Trstu primorali su Štab 4. armije na promjene operativnih zamisli i skraćivanje predviđenih rokova.¹⁰⁶⁰

4.2. ZAVRŠNE OPERACIJE 4. ARMIJE JA NA PODRUČJU ZAPADNE HRVATSKE I KAPITULACIJA NJEMAČKIH SNAGA

U operacijama jedinica 11. korpusa NOVH na području Like krajem 1944. godine stvorenje partizanski teritorij koji je razdvojio snage njemačkoga 15. planinskoga korpusa u dolini Une od njegovih snaga na visoravni Like i Gacke. U isto je vrijeme, zaposjedanjem Lovinca, Sv. Roka i Gračaca, bila uspostavljena izravna veza između 8. i 11. korpusa NOVH koji su činili temelj snaga 4. armije. Njihovim povezivanjem i uspješnim okončanjem Kninske operacije bili su stvoreni izuzetno povoljni uvjeti za napad novoosnovane 4. armije na obrambene položaje njemačkog 15. planinskog korpusa.

4.2.1. Ličko-primorska operacija

Prema operacijskom planu koji je odobrio Generalštab JA, 4. je armija krenula u napad 20. ožujka 1945. godine. Istog su dana jedinice 13. divizije zaposjele Ljubovo, a snage 19., 20. i 26. divizije probile su obranu njemačkog 15. korpusa na potezu Donji Lapac-Udbina. Idućeg je dana 26. divizija zaposjela Nebljuse, a 20. je divizija uništila njemačke snage koje su se povlačile iz Udbine. Time su jedinice 4. armije u svega dva dana potpuno razbile obranu 15. korpusa u istočnoj Lici.¹⁰⁶¹

¹⁰⁵⁸ Isto, str. 22-23.

¹⁰⁵⁹ Detaljnije u: A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 23-24.

¹⁰⁶⁰ Isto, str. 44-45.

¹⁰⁶¹ Isto, str. 25.

Tako brz uspjeh stvorio je dobre izgleda za zaposjedanje Bihaća, iako to nije bilo predviđeno operacijskim planom. Međutim, protjerivanjem njemačkih snaga iz Bihaća 4. bi armija osigurala desni bok prilikom svoga daljnega nastupanja prema sjeverozapadu. Zbog toga je 22. ožujka 26. divizija, podržavana snagama 7. i 8. divizije 4. udarnoga korpusa, krenula u napad. Borbe za Bihać su, međutim, vođene punih pet dana, pa je grad zaposjednut tek u jutarnjim satima 28. ožujka.¹⁰⁶²

U vrijeme borbi za Bihać 4. je armija vršila pregrupiranje svojih snaga radi ofenzive u zapadnoj Lici. Naime, njemački je 15. korpus taj prostor branio iz jakih uporišta u: Otočcu, Čudin klancu, Perušiću, Ličkom Osiku, Gospiću i Karlobagu.

Za proboj fronte između Male Kapele i Jadrana Štab 4. armije je podijelio jedinice u tri kolone. Desnokrilna kolona sastavljena od 13. i 19. divizije imala je zadatak da napada na dijelu bojišnice Babin Potok-Ramljani, razbije jaku njemačku grupaciju u rajonu Otočca i Perušića i spoji se sa 43. divizijom koja je operirala na prostoru Ogulin-Brinje-Senj. Jedinice 7. i 8. divizije dobile su zadatak da štite bok desnokrilne kolone 4. armije i onemoguće izvlačenje snaga 15. korpusa pravcem Josipdol-Karlovac. Srednja kolona, koju su činile 20. i 26. divizija, dobila je zadatak da proдре na sjever duž jadranske obale, uništi njemačke snage u Karlobagu i Jablancu te, oslanjajući se na podršku Pomorske komande sjevernog Jadrana, izvrši desant na Pag.¹⁰⁶³

Nakon izvršenog pregrupiranja, jedinice 4. armije su 4. travnja krenule u napad. Istog je dana 19. divizija zauzela Ramljane i nastavila s prodorom prema Čudin klancu, dok je 13. divizija slomila otpor njemačkih snaga u Perušiću. U isto je vrijeme 26. divizija dijelom snaga zaposjela Lički Osik, dok je dijelom svojih snaga, jedinicama 20. divizije i 1. tenkovske brigade, odbacila njemačke snage iz Gospića. Toga istoga dana su dijelovi 9. divizije prodrli do Karlobaga, dok je jedna njena brigada s bataljunom mornaričke pješadije izvršila desant na otok Pag. Već sljedećeg dana 9. je divizija ovladala Novaljom, Pagom i Karlobagom.¹⁰⁶⁴

Na desnome krilu bojišnice je pak 5. travnja 19. divizija ostvarila odlučujuće uspjehe zaposjedanjem Otočca i protjerivanjem njemačkih snaga s utvrđenih položaja u Čudin klancu. Istoga je dana 7. divizija zauzela Jezerane i Brinje došavši u dodir s dijelovima 43. divizije na partizanskome teritoriju Gorskoga kotara.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶² Isto.

¹⁰⁶³ Isto.

¹⁰⁶⁴ Isto, str. 26.

¹⁰⁶⁵ Isto.

Zaposjedanjem Otočca bio je zadan odlučujući udarac snagama 15. korpusa u zapadnoj Lici. Odstupanje prema Josipdolu i Karlovcu onemogućile su im 7. i 43. divizija. Jedinu pravac kojim su se poražene snage 15. korpusa mogle izvući vodio je preko Žute Lokve i Senja za Rijeku. Uočivši to, Štab 4. armije je prenio težište napada na desnu kolonu. Jedinice 19. divizije su dobile zadatak da napadnu Senj i presijeku jedini mogući pravac izvlačenja njemačkih snaga. Međutim, kada je 19. divizija 7. travnja zaposjela Žutu Lokvu, glavnina 392. i 11. hrvatske divizije već se nalazila u rajonu Senja. Sljedećega je dana 19. divizija zauzela Krivi Put, odakle je dio njenih snaga krenuo prema Senju, dok je drugi dio preko Krmpota izbio na obalu sjeverno od Senja. Istog je dana 9. divizija uništila njemački garnizon u Jablancu i tako zatvorila obruč oko Senja s juga. Kada je na sektor Senja pristigla i 26. divizija, sudbina ostataka njemačkog 15. korpusa bila je zapečaćena.¹⁰⁶⁶

Ujutro 9. travnja 19. i 26. divizija odbacile su njemačke snage s položaja na Vratniku koji je bio ključ obrane Senja. Do noći su dijelovi 19. i 26. divizije, uz podršku 1. tenkofske brigade, ušli u Senj i Sv. Juraj. Samo se manji dio snaga njemačkoga 15. korpusa pod okriljem noći uspio izvući prema Crikvenici.¹⁰⁶⁷

U isto su vrijeme uspjehe zabilježile i snage 4. armije na desnome krilu bojišnice. Naime, 10. je travnja reorganizirana 13. divizija zaposjela Josipdol, nakon čega se njemačka posada u Ogulinu povukla prema Tounju i Generalškome Stolu. Bio je to ujedno i kraj organiziranoga otpora snaga njemačkog 15. korpusa.¹⁰⁶⁸

Nakon slamanja njemačkoga otpora u rajonu Senja, Štab 4. armije je odlučio svoju opskrbnu bazu prebaciti iz Obrovca u Senj i tako primaći centar opskrbe novoj crti bojišnice. Međutim, njemačka je posada na Rabu raspolagala s obalnim bitnicama koje su ugrožavale sigurnost senjske luke. Zato je odlučeno da snage 9. divizije i Kvarnerskog odreda mornaričke pješadije zaposjednu otok Rab. Slabe njemačke snage na otoku predale su se 12. travnja, pa je potencijalna opasnost za senjsku luku bila otklonjena.¹⁰⁶⁹

Nakon zaposjedanja Raba i čišćenja rajona Senja od raspršenih grupa njemačkih vojnika, 19. je divizija nastavila s nastupanjem prema Novome i Crikvenici. Naime, ostaci njemačkoga 15. korpusa više nisu bili sposobni pružiti ozbiljniji otpor, pa je 19. divizija 15. travnja ušla u Novi, a sljedećega dana i u Crikvenicu. Razbijene i demoralizirane snage 15. korpusa prihvatio je 1048. puk 237. divizije iz sastava njemačkog 97. korpusa.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁶ Isto, str. 26-27.

¹⁰⁴⁷ Isto, str. 27.

¹⁰⁶⁸ Isto.

¹⁰⁶⁹ Isto.

¹⁰⁷⁰ Isto, str. 29.

Izbijanjem na graničnu crtu između operativnih područja 15. i 97. korpusa koji je organizirao obranu Operativne zone *Jadransko primorje*, 4. je armija izvršila Ličko-primorsku operaciju. Štoviše, ona je ugrozila pozadinu njemačke Grupe armija C i zaleđe Grupe armija E, koja se nakon proboja srijemske fronte (12. travnja 1945. godine) povlačila prema zapadu. Naime, nakon pada Ogulina na desnome krilu fronte, 4. armiji se pružala izvanredna mogućnost nastupanja prema Rijeci preko partizanskoga teritorija Gorskoga kotara. Na lijevom je krilu fronte 19. divizija zaposjela Crikvenicu, pa su se njene snage mogle pojaviti pred Rijekom za svega nekoliko sati. Izbijanjem pak 13. divizije pred Tounj i Generalski Stol bio je ugrožen Karlovac, a njegovim bi padom bila pre-sječena odstupnica Grupi armija E. Zbog takvog razvoja prilika na južnome dijelu ratišta, njemačko je Vrhovno zapovjedništvo odlučilo izvući 97. korpus iz sastava Grupe armija C i podčiniti ga Stožeru Grupe armija E.¹⁰⁷¹ Time ujedno 97. korpus nije bio obavezan položiti oružje ako bi, što se i predviđalo, Grupa armija C u sjevernoj Italiji kapitulirala pred anglo-američkim snagama.

4.2.2. Riječko-tršćanska operacija

Obranu njemačke Operativne zone *Jadransko primorje* organizirao je 97. korpus pod zapovjedništvom generala Ludwiga Kiiblera. Pod zapovjedništvom Stožera 97. korpusa nalazilo se oko 90.000 vojnika njemačkih jedinica, jedinica RSI, pripadnika četničkih formacija i slovenskih domobranaca. Ostaci 11. hrvatske divizije i vojnici 392. legionarske divizije hrvatske narodnosti su otpušteni i preko Ljubljane upućeni u Zagreb.¹⁰⁷²

Svoje najjače snage: 237. i 188. diviziju, Borbenu grupu *Reindal* formiranu od ostataka 15. korpusa i Borbenu grupu *Rijeka*, Stožer 97. korpusa je privukao na utvrđenu crtu *Ingrid* (*Ingridstellung*) koja se u osnovi podudarala s negdašnjom jugoslavensko-talijanskom granicom, a protezala se od Maloga Snježnika preko Gumanca, Željeznih vrata, Klane i Studene do izvora Rječine, a zatim desnom obalom Rječine do njenog ušća u more na Sušaku. S ojačanim bivšim talijanskim utvrđenjima kod Klane, na Lubanu i Sv. Katarini u tadašnjoj Rijeci, ona je zatvarala sve prilaze Istri i Trstu pravcem istok-zapad. Na toj je utvrđenoj crti bilo prikupljeno 26.500 njemačkih vojnika, a sjeverno od nje oko

15.000 četnika.¹⁰⁷³

Stožer 97. korpusa izradio je plan obrane kojim je predviđeno opkoljavanje i uništenje 4. armije na crti *Ingrid*. Naime, uspostavljene crte šire obrane Rije-

¹⁰⁷¹ Odluka je realizirana 24. travnja 1945., neposredno pred slom njemačke obrane u sjevernoj Italiji (A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 43).

¹⁰⁷² Isto, str. 30-32.

¹⁰⁷³ Isto.

ke trebale su oslabiti udarnu moć 4. armije. Njene bi pak oslabljene snage, nakon izbijanja pred crtu *Ingrid*, bile izložene bočnom udaru koji je povjeren "svježoj" 188. diviziji. Njen su prodor pravcem Klana-Grobnik-Bakar imale podržati četničke formacije upadom u pozadinu 4. armije. Time bi glavnina snaga 4. armije, stiješnjena na uskom prostoru između crte *Ingrid* i 188. divizije, bila uništena.¹⁰⁷⁴

Štab 4. armije je pak, ohrabren uspjesima u Ličko-primorskoj operaciji, namjeravao frontalnim napadom razbiti njemačku obranu i pravcem Rijeka-Rupa i Klana-Rupa nastaviti prodor prema Trstu i Istri.

U borbama vođenim 17. travnja jedinice 4. armije su postigle značajne uspjehe. Naime, 13. i 43. divizija su u protunapadu odbacile 1046. puk 237. divizije s položaja Lokve-Mrzle Vodice u Gorskom kotaru. Istoga je dana 19. divizija prodrla u Fužine, Plaše, Hreljin, Kraljevicu i Bakarac. Time su snage 4. armije probile prvu crtu šire obrane Rijeke i osigurale povoljne položaje za nastavak ofenzive. Istovremeno su dijelovi 26. divizije i Kvarnerskog odreda mornaričke pješadije svladali njemačke posade na otoku Krku.¹⁰⁷⁵

Sljedećeg su dana jedinice 4. armije napale drugu crtu šire obrane Rijeke, ali nisu ostvarile značajnijih rezultata. Međutim, sljedećeg su dana njemačke snage odbačene prema Grobničkome polju i Sušaku. Tijekom 20. i 21. travnja vođene su bitke za Sušak i Klanu. Snage 19. i 26. divizije 21. su travnja uspjele zauzeti Sušak i odbaciti 237. diviziju na desnu obalu Rječine. Međutim, 13. divizija, koja je ušla u Klanu, odbačena je protuudarom upravo tada pristigle 188. divizije.¹⁰⁷⁶

Značajnije uspjeh 21. travnja ostvarila ljevokrilna grupacija 4. armije. Naime, toga su dana 9. divizija i Kvarnerski odred mornaričke pješadije zauzeli otoke Cres i Lošinj i tako stvorili uvjete za desantnu operaciju na istočnu obalu Istre.¹⁰⁷⁷

Pokušaj Štaba 4. armije da s postojećim rasporedom snaga probije obranu 97. korpusa na odsjeku fronte Rijeka-Klana nije uspio. Zato je izradio plan prodora krilnih grupacija. Desnokrilnu grupaciju koju je činila 13. divizija ojačao je 26. divizijom na sektoru Klane i 20. divizijom na sektoru Mašuna. Snagama 13. i 26. divizije naređeno je da 24. travnja zauzmu Klanu i nastupaju prema Rupi. Ljevokrilnoj je grupaciji naređeno da izvrši desant na istočnu obalu Istre, nastupa prema cesti Rijeka-Matulji-Rupa i dovede njemačku riječku grupaciju u okruženje. Međutim, Stožer 97. korpusa je 24. travnja naredio svojoj

¹⁰⁷⁴ Isto, str. 33.

¹⁰⁷⁵ Isto, str. 34-37.

¹⁰⁷⁶ Isto, str. 37-40; O borbama na riječkoj bojišnici vidi: R. KALTENEGGER, *Zona d'operazione*, str. 238-297.

¹⁰⁷⁷ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 40.

188. diviziji da krene u planirani protunapad pravcem Klana-Grobničko polje-Bakar. Tako su se od 24. do 28. travnja na riječkoj fronti vodile žestoke bitke u kojima ni jedna strana nije postigla odlučujućeg uspjeha.¹⁰⁷⁸

U međuvremenu su 9. divizija i Kvarnerski odred mornaričke pješadije izvršili desant na istočnu obalu Istre. Dio snaga je nakon iskrcavanja upućen prema Labinu i Raši, a glavnina snaga je prodirala duž obale na sjever prema Opatiji i Rijeci. Do 27. travnja su 2. i 3. brigada 9. divizije izbile na cestu Rijeka-Matulji, a na riječkoj je fronti 19. divizija uspjela uspostaviti mostobran u rajonu Lubana na desnoj obali Rječine. Time je njemačka obrana Rijeke bila ozbiljno uzdrmana. Štoviše, 4. je armija stvorila uvjete za njeno opkoljavanje.¹⁰⁷⁹ Ta mogućnost nije bila realizirana jer je zbog razvoja prilika na talijanskome ratištu Štab 4. armije odlučio izvesti obuhvatni manevar na desnome krilu bojišnice.

Naime, zbog odlučujućih uspjeha anglo-američkih i sovjetskih snaga na teritoriju Trećega Reicha, njemačka je obrana sjeverne Italije postala bespredmetnom. Stoga je Stožer Grupe armija C odlučio položiti oružje, pa su anglo-američke trupe bez većih poteškoća mogle krenuti prema Trstu i Istri. Okupacijom Julijske krajine Velika Britanija i SAD bi ostvarile svoje političke zamisli o ograničavanju utjecaja koji bi SSSR mogao ostvariti preko komunističkog vodstva u DFJ. Anglo-američka okupacija onemogućila bi uspostavu vlasti upravnih organa DFJ, konkretno Oblasnoga NOO-a u hrvatskoj Istri, a time bi dovela u pitanje utvrđivanje nove granične crte između Italije i DFJ.¹⁰⁸⁰

Zbog takvoga razvoja prilika Štab 4. armije je, na temelju osobne sugestije vrhovnoga komandanta oružanih snaga DFJ, odlučio blokirati njemačke snage na riječkoj fronti, a ojačanom desnokrilnom grupacijom zaobići utvrđenu crtu *Ingrid* i izvršiti brz prodor do Trsta. Istovremeno je Ijevokrilna grupacija 4. armije, koja se nalazila u zaleđu riječke fronte, dobila naređenje da glavninom svojih snaga nastupa preko Istre prema Trstu.¹⁰⁸¹

Stožer njemačkoga 97. korpusa koji je glavninu svojih snaga privukao na riječku frontu, nije imao pričuva s kojima bi mogao zaustaviti prodor krilnih grupacija 4. armije. Naime, četničke snage slabe borbene vrijednosti nisu uspjele zaustaviti prodor 20. divizije kroz Slovensko primorje. Ona je, naime, uz podršku 13. divizije, već 28. travnja zaposjela: Knežak, Pivku, Ilirsku Bisticu i Postojnu, a 29. travnja Divaču i Sežanu. Istovremeno je na lijevom krilu, nastupajući preko Buzeta, 9. divizija izbila na južne prilaze Trstu. Sljedećega su dana 9., 20., 29. i 43. divizija poduzele opći napad na Trst koji su zaposjele 1.

¹⁰⁷⁸ Isto, str. 41-44.

¹⁰⁷⁹ Isto, str. 45-47.

¹⁰⁸⁰ Isto, str. 43 i 45.

¹⁰⁸¹ Isto, str. 44-45 i 47.

svibnja. Dijelovi 2. novozelandske divizije britanske 8. armije stigli su prekasno, tek 2. svibnja.¹⁰⁸²

Dok su krilne grupacije 4. armije prodirale prema Trstu, riječka se bitka vodila punom žestinom. Nakon pada Trsta, kada je obrana crte *Ingrid* postala bespredmetnom, Stožer 97. korpusa se odlučio na proboj pravcem Rupa-Ilirska Bistrica-Ljubljana-Austrija. Nakon razaranja luke, lučkih postrojenja i industrijskih objekata,¹⁰⁸³ njemačke su trupe 3. svibnja napustile Rijeku i krenule u proboj. Razbivši obranu 4. armije na raskrsnici cesta kod Rupe, glavnina 97. korpusa se do 5. svibnja uspjela probiti do Ilirske Bistrice. Tada je Štab 4. armije uveo u borbu "svježu" 7. i 8. diviziju koje su uspjele zaustaviti prodor njemačkih snaga prema Ljubljani. Našavši se u obruču iz kojeg se nije mogao probiti, njemački 97. korpus je 7. svibnja 1945. položio oružje.¹⁰⁸⁴

Poraz 97. korpusa označio je konačni slom njemačkih snaga na području Zapadne Hrvatske. Naime, do 7. su se svibnja predali: njemački garnizon u Pazinu, njemačka posada na rtu Savudrija i njemačka grupacija na poluotoku Muzilu u Puli.¹⁰⁸⁵

Dva dana kasnije, tj. 9. svibnja, pred predstavnicima triju velikih sila Antifašističke koalicije, bezuvjetnu su kapitulaciju potpisali predstavnici Trećega Reicha. Bio je to ujedno kraj Drugog svjetskog rata u Europi.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸² Isto, str. 47-51.

¹⁰⁸³ Podaci o razorenim objektima i razmjerima izvršenih razaranja detaljno su navedeni u: A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 56-61.

¹⁰⁸⁴ Isto, str. 53-55; R. KALTENEGGER, *Zona d'operazione*, n.dj., str. 300-321.

¹⁰⁸⁵ A. GIRON - P. STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung*, n.dj., str. 55-56.

¹⁰⁸⁶ Isto, str. 56; J. MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski 2*, n.dj., str. 385 i 421-422; C. L. SULZBERGER, *Drugi*, n.dj., str. 68.

SAŽETAK

U razmatranju razdoblja Drugoga svjetskoga rata na području Zapadne Hrvatske, tj. Gorskoga kotara, Istre i Kvarnerskoga primorja, treba poći od utvrđivanja onih trenutaka koji su doveli do toga svjetskoga sukoba, raspada Kraljevine Jugoslavije, uspostave Nezavisne Države Hrvatske (NDH), etničkih sukoba i socijalne revolucije na području razbijene Jugoslavije, ne izuzimajući, dakle, one hrvatske krajeve koji su se u tom razdoblju nalazili u granicama Kraljevine Italije.

Naime, Versailleski sustav kojim je uspostavljena i Kraljevina Jugoslavija nije donio onu stabilnost koju su očekivali njegovi tvorci. Sve zaoštreniji odnosi među svjetskim velesilama postali su ozbiljna prijetnja miru i uspostavljenom svjetskom poretku.

Kraljevina Jugoslavija, opterećena neriješenim nacionalnim i socijalnim suprotnostima, nastoji ostati izvan sukoba koji je zaprijetio svjetskom miru i njejoj opstojnosti. Međutim, nakon vojnih i diplomatskih uspjeha fašističkih sila u razdoblju od 1939. do 1941. godine, i ona je bila uvučena u Drugi svjetski rat. Taj se svjetski sukob na području Zapadne Hrvatske odvijao u dvije temeljne etape: prva, u kojoj je uspostavljena dominacija Kraljevine Italije od 1941. godine do njenoga sloma u rujnu 1943. godine i druga, u kojoj je uspostavljena dominacija Trećega Reicha do njegova poraza u svibnju 1945. godine. Konstanta u tom sukobu bio je Narodnooslobodilački pokret koji pruža otpor okupatorima i njihovim saveznicima i koji je, stjecajem različitih okolnosti, ostvario vojnu i političku pobjedu.

U kratkoročnom su Travanjskom ratu sile Trojnoga pakta porazile Kraljevinu Jugoslaviju i, u skladu s orijentacijom na uspostavu novoga međunarodnoga poretka, zbrisale je s političke karte Europe. Međutim, blok sila Antifašističke koalicije, inzistirajući na Versailleskom sustavu, i dalje priznaje suverenitet Kraljevine Jugoslavije i legitimitet njene vlade u izbjeglištvu. To načelno

zauzeto stajalište nije moglo promijeniti realno stanje koje su na prostoru razbijene Kraljevine Jugoslavije uspostavile sile pobjednice. One su pak anektirale dio okupiranoga područja ili su, koristeći nacionalne suprotnosti, osigurale uspostavu novih država potpuno podčinjenih interesima Trećega Reicha i fašističke Kraljevine Italije. To je izazvalo otpor, poglavito na anektiranim područjima na kojima se provodi bezobzirna denacionalizacija autohtonog stanovništva i etničko čišćenje.

U takvom su se ozračju punom žestinom razmahale sve političke, nacionalne i ideološke suprotnosti kojima su u doratnom razdoblju bile opterećene Kraljevina Jugoslavija pa i fašistička Italija. Naime, pokreti otpora protiv novouspostavljenoga državnopravnoga ustroja istovremeno će ući u žestoki međusobni politički i vojni obračun koji ima nesumnjiva obilježja nacionalnoga sukoba, građanskoga rata i socijalne revolucije, a na području Zapadne Hrvatske i značajke nacionalnooslobodilačke borbe.

Politička i vojna moć sukobljenih strana na tlu razbijene Kraljevine Jugoslavije i hrvatskome etničkome prostoru pod vlašću fašističke Italije umnogome će ovisiti o odnosu vojnih snaga zaraćenih velesila. Naime, neuspjesi osovinskoga bloka na svjetskim ratištima u razdoblju od sredine 1942. do sredine 1943. godine odrazit će se na vojno-političke prilike u razbijenoj Jugoslaviji, a poglavito na onome području ustaške NDH koje su kontrolirale vojne snage fašističke Italije. Ona je, naime, radi ostvarenja svoje imperijalne politike, djelovala u dva pravca: slabila je svoju saveznicu NDH podupirući velikosrpski program četničkoga pokreta, a zatim je oslabljenoj NDH nametnula kontrolu nad čitavom Zapadnom Hrvatskom. Međutim, uzdrmana gubicima u sjevernoj Africi, ona je prisiljena izvući svoje trupe iz tzv. III. i dijela II. okupacijske zone NDH. Zajedno s talijanskim trupama prema jadranskoj se obali povlače i četničke formacije koje su bile pod talijanskim patronatom.

Povlačenje talijanskih trupa i četničkih formacija iskoristio je partizanski pokret koji su organizirali komunisti. Naime, partizanske su jedinice zaposjele područja NDH iz kojih je Italija izvlačila svoje trupe. Partizanski pokret, odnosno NOP koji nastupa kao protivnik sila *Osovine*, fašizma, ustaškoga režima i četničke velikosrpske politike, teži revolucionarnim mijenama i, dakako, preuzimanju vlasti. Njegovo vojno jačanje na teritoriju NDH i orijentacija KPH na stvaranje federalne hrvatske države, uz sve izraženiju perspektivu vojnog sloma sila *Osovine*, bit će faktori zbog kojih će i organizacija HSS-a na primorsko-goranskome prostoru pristupiti NOP-u. Bio je to izuzetno značajan politički dobitak za KPH na području Gorskoga kotara i Kvarnerskoga primorja, jer se u NOP uključila stranka koja je imala legitimnu podršku hrvatskog pučanstva. U isto će vrijeme nacionalnooslobodilačka komponenta programske orijentacije KPH privući istarske narodnjake, što će rezultirati stvaranjem hrvatskog bloka u okviru NOP-a Istre. Zahvaljujući tome, NOP će u Istri, poglavito nakon

sloma fašizma u Italiji, osigurati apsolutnu nadmoć nad političkim utjecajem koalicije talijanskih antifašističkih stranaka.

Novonastali odnos vojne i političke moći na teritoriju NDH i području pod talijanskom upravom iskoristit će rukovodstvo KPJ, odnosno KPH, za postavljanje temelja nove federativne državne zajednice, Federalne Države Hrvatske, i izgradnju subordiniranoga upravnoga sustava države u nastajanju. Taj će ilegalni sustav u trenutku sloma osovinskih sila omogućiti komunističkoj stranci preuzimanje vlasti. Bio je to politički koncept revolucionarnih mijena kojim se negirala faktička ili pak formalno-pravno postojeća državna vlast. Za područje Zapadne Hrvatske to je značilo negiranje vlasti NDH, Kraljevine Jugoslavije te Kraljevine Italije na području Istre i Rijeke, što će uostalom biti i proglašeno nakon njenoga sloma.

Naime, pod pritiskom anglo-američkih vojnih snaga i zahtjeva koalicije antifašističkih stranaka Italije, talijanska je vlada početkom rujna 1943. godine pristala na bezuvjetnu kapitulaciju. Time su njen međunarodni položaj pa i državne granice postali ovisni o budućim mirovnim ugovorima sa silama pobjednicama. U isto se vrijeme njenim istupanjem iz bloka sila *Osovine* nastoje okoristiti Treći Reich i NDH.

Iako se, poglavito nakon pada Mussolinija, slom Kraljevine Italije mogao sa sigurnošću očekivati, detaljne je pripreme za slučaj izlaska Italije iz rata izvršio samo Treći Reich. To mu je pak omogućilo brzo reagiranje, čime je, iako oslabljen gubitkom saveznika, osigurao prednost na talijanskom ratištu. Njemačke su trupe, naime, razoružale talijansku vojsku, oslobodile Mussolinija i zadržale anglo-američke snage na dostignutim položajima. Uspostavljeni je vojni nadzor omogućio Trećemu Reichu restauraciju Fašističke stranke i uspostavu Talijanske Socijalne Republike (Repubblica Sociale Italiana - RSI) koja i dalje ostaje u bloku sila *Osovine*. Štoviše, osnivanjem dvaju pothvatnih područja koja su obuhvaćala dijelove sjeverne Italije i dio Zapadne Hrvatske, Treći je Reich povezoao svoje vojne snage na jugu Europe sa snagama na Balkanskome polutoku. Uspostava njemačke civilne vlasti u tim pothvatnim područjima ukazivala je pak da Treći Reich namjerava proširiti svoje granice na račun interesa RSI i NDH.

U svoje strategijske planove, poglavito zbog nedostatnih vojnih snaga, Treći je Reich uključio i NDH. Čelništvu je NDH za pruženu vojnu potporu obećano teritorijalno proširenje. Ono se trebalo ostvariti na račun teritorija Kraljevine Italije, ali je pritom Treći Reich zatajio svoje interese u Zapadnoj Hrvatskoj. Kako, međutim, NDH nije bila u stanju osigurati vojnu potporu njemačkim trupama u akciji zaposjedanja jadranske obale, morala se zadovoljiti teritorijem koji joj je Treći Reich bio voljan ustupiti. Budući daje Treći Reich namjeravao proširiti svoje međe do obala sjevernoga Jadrana, Poglavnikova je *Državno-pravna izjava o razrješenju rimskih ugovora* ostala bez ikakvoga učinka na pod-

ručju Zapadne Hrvatske. Naime, odlukom su Trećega Reicha Istra, kao i dijelovi Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara, koje je 1941. godine anektirala Kraljevina Italija, formalno ostali u okvirima RSI, a stvarno su, kao sastavni dijelovi Operativne zone *Jadransko primorje*, stavljeni pod njemačku upravu.

Nastojanje Trećeg Reicha da osigura potporu postrojba NDH ukazuje kako njemačko Vrhovno zapovjedništvo nije raspolagalo s dovoljno snaga za istodobnu provedbu svih zacrtanih planova, poglavito onih o zaposjedanju istočne obale Jadrana. To je pak, uz vojnu nemoć NDH, išlo na ruku NOP-u u Zapadnoj Hrvatskoj. Zato je on u vrijeme sloma Kraljevine Italije, i pored pogrešnih procjena vojno-političkih prilika, mogao postati dominantna vojna i politička sila na tom prostoru. Naime, na primorsko-goranskom su području vojne snage NOP-a uspjele razoružati demoralizirane talijanske okupacijske trupe, uništiti četničke formacije, ovladati pomorskim prostorom Kvarnera i preuzeti vlast. Međutim, najznačajnija strateška točka na Kvarneru, tadašnji grad Rijeka, ostala je izvan vojne i političke kontrole NOP-a. Taj je propust iskoristilo talijansko zapovjedništvo Rijeke za predaju grada njemačkim postrojbama.

U Istri je pak političko rukovodstvo NOP-a uspjele organizirati ustaničke mase, preuzeti vlast i formirati jedinice NOV i PO Hrvatske. Preuzimanje vlasti omogućilo je ONOO-u za Istru donošenje odluke o sjedinjenju Istre s Hrvatskom, dakle odluke državnopravnoga značaja, koju je zatim potvrdio ZAVNOH kao najviše predstavničko tijelo NOP-a Hrvatske. Protiv te odluke izjašnjavaju se, međutim, sve talijanske antifašističke stranke, pa i PCI koja tu odluku drži preuranjenom. Kompromisni sporazum KPH i PCI o zajedničkom djelovanju neće, međutim, ukloniti razlike u stajalištima tih dviju stranaka prema državnopravnome statusu Istre. Ideološke pak razlike i težnja KPH da preuzme potpunu kontrolu nad NOP-om i tako, uz nacionalnooslobodilački, ostvari i svoj revolucionarni koncept, postat će izvorištem nesuglasica između KPH i istarskih narodnjaka.

Značajni vojni i politički uspjesi ostvareni u vrijeme sloma Italije bili su uzrokom precjenjivanja vojnih snaga NOP-a i upravljačkih sposobnosti njegovih političkih rukovodstava. Međutim, tek formirane istarske jedinice NOV i POH, pa ni 13. primorsko-goranska divizija, nisu ni po opremi ni po vojnom iskustvu bile dorasle njemačkim postrojbama. Postojeći se pak NOO-i, zbog neizgrađenoga unutarnjega ustrojstva, nepostojanja cjelovitoga subordiniranoga upravnoga sustava i čitavoga niza drugih faktora, nisu snašli u novonastalim prilikama, poglavito u kriznim situacijama. Štoviše, u Istri je i takav neizgrađeni sustav civilne vlasti prestao funkcionirati zbog aktualnih vojnih potreba.

Ofenziva njemačkih snaga na partizanski teritorij u Zapadnoj Hrvatskoj iznenadila je vojna i politička rukovodstva NOP-a. Prihvativši frontalnu borbu s iskusnim njemačkim postrojbama, istarske su jedinice bile uništene, a brigade

13. divizije razbijene. Ovladavši, naime, već ranije trima strateški značajnim uporištima: Trstom, Pulum i Rijekom, njemačke su postrojbe u vrlo kratkom vremenu uspjele zaposjesti partizanski teritorij u Istri, sjevernome dijelu Kvarnerskoga primorja i zapadnome dijelu Gorskoga kotara. To je pak izazvalo ne samo vojnu nego i političku krizu NOP-a na okupiranome prostoru. Ona je, istina, bila prebrođena zahvaljujući više povlačenju njemačkih trupa nego vojnoj snazi NOP-a.

Naime, postrojbe iskorištene u ofenzivi na partizanski teritorij u Zapadnoj Hrvatskoj njemačko je Vrhovno zapovjedništvo bilo prinuđeno uputiti na druga ratišta. To je omogućilo sređivanje i ponovno organiziranje razbijenih snaga NOV i POH koje su, preuzevši inicijativu, dovele u pitanje sigurnost Operativne zone *Jadransko primorje*, a time i vezu njemačkih snaga u Italiji sa snagama na Balkanskome poluotoku. Zbog toga je njemačko Vrhovno zapovjedništvo početkom 1944. godine, iskoristivši prebacivanje svojih postrojba iz Dalmacije u Italiju, poduzelo novu ofenzivu. U toj su operaciji njemačke trupe ovladale značajnom prometnicom Ogulin-Brinje-Senj, okupirale obalni pojas od Senja do Novoga i uspostavile kontrolu nad pomorskim prostorom Kvarnera.

Međutim, taj novi vojni uspjeh Trećega Reicha nije bitnije utjecao na stabilnost NOP-a u Zapadnoj Hrvatskoj. Naime, realno procjenjujući svoje snage, vojna su rukovodstva NOP-a počela ponovno primjenjivati partizansku taktiku ratovanja. Time su, istina, gubila teritorij, ali su izbjegavanjem frontalnih okršaja sačuvala borbenu sposobnost svojih jedinica, a NOO-ima osiguravala vrijeme za organizirano sklanjanje ustanova i ugroženoga pučanstva s napadnutoga partizanskoga teritorija. Time je dojam bezizglednosti pružanja otpora njemačkim trupama, zbog poraza snaga NOV i POH u listopadskoj ofenzivi, postupno nestajao. Međutim, njemačke su snage još uvijek bile dominantan vojni faktor na području Zapadne Hrvatske.

Dominacija Trećeg Reicha i njegove pretenzije na dijelove Sjevernog Hrvatskog primorja izazvale su nesuglasja i razmirice sa savezničkom NDH i novostvorenom RSI, a jednako tako i diplomatske sporove između NDH i RSI. Sva nastojanja da se te suprotnosti izglade bilo formalnim priznavanjem suvereniteta RSI, bilo neznatnim teritorijalnim ustupcima NDH, ili pak sustavom lokalne uprave, nisu imala učinka. Stoga će jedno od temeljnih obilježja njemačke dominacije, poglavito na području Operativne zone *Jadransko primorje*, biti sukob oko državnopravnoga statusa pod vojnom i civilnom upravom Trećega Reicha.

Drugu značajku toga razdoblja čini pokušaj NDH da pod zaštitom njemačkih trupa obnovi upravni i sudski sustav na području velikih župa Modruš te Vinodol i Podgorje. Međutim, nakon povlačenja njemačkih postrojbi iz Gorskoga kotara, uspostavljena su općinska poglavarstva NDH likvidirale vojne snage NOP-a. Na području velike župe Vinodol i Podgorje obnovljeni je upravni

sustav NDH bio pod zaštitom njemačkih posada. Međutim, pod političkim pritiscima NOP-a, popraćenim i fizičkim likvidacijama dužnosnika, obnovljena su poglavarstva NDH tek formalno egzistirala.

Oštro reagiranje NOP-a na obnovu upravnoga sustava NDH i uspostavu upravnih oblasti Operativne zone *Jadransko primorje* bilo je logična posljedica programske orijentacije KPH na preuzimanje vlasti. Ostvarivanje toga cilja još je jedna od općih značajki prilika na području Zapadne Hrvatske u prvoj polovici 1944. godine.

Zahvaljujući, naime, nedostatnoj vojnoj sili osovinskih saveznika, NOP je u Zapadnoj Hrvatskoj uspio obnoviti svoje vojne snage i politički utjecaj. Naime, početkom 1944. godine područje Zapadne Hrvatske postaje jedinstvena vojna oblast pod zapovjedništvom Stožera 11. korpusa NOV. Istovremeno je u Gorskom kotaru ponovno stvoren partizanski teritorij pod upravom NOO-a. Ključne pozicije u njima preuzimlje KPH, pa tako, bez obzira na brojnost članstva, postaje vladajućom strankom na tom području. Taj proces, međutim, nije prisutan samo na partizanskome teritoriju Gorskoga kotara već na čitavome području Zapadne Hrvatske. Njegov je intenzitet, dakako, ovisio o prilikama i realnoj snazi KPH na određenome području. U Kvarnerskome primorju on je izrazit u ONOO-u za Hrvatsko primorje i NOO-ima na partizanskome teritoriju kotara Novi. U Istri se pak pristupa ubrzanom radu na brojčanome rastu članstva KPH i SKOJ-a da bi se NOO-i i političke organizacije NOP-a mogli staviti u funkciju krajnjega cilja KPH, tj. preuzimanja vlasti. Međutim, provedba toga programa dovest će u Istri do sukobljavanja KPH i narodnjaka koje će slabiti do tada jedinstvenu hrvatsku antifašističku frontu.

Opće značajke njemačke dominacije prisutne su, uz izvjesne specifičnosti, i na području tadašnje Rijeke. Tu je, naime, uz NOP bio prisutan niz drugih antifašističkih pokreta koji su promovirali svoje državotvorne i nacionalne programe. Neki od njih, kao onaj riječkih *autonomaša*, privukli su, oslanjajući se na povijesno naslijeđe Rijeke, impozantan broj sljedbenika. Koliko su pak programi specifičnih riječkih pokreta i CLN-a, s obzirom na stajalište sila Antifašističke koalicije, bili ostvarivi, za tadašnje političke prilike u Rijeci nije bilo od većega značaja. Činjenica je, naime, da je NOP u Rijeci bio tek jedan od antifašističkih pokreta, pa je stoga bio prinuđen na kompromise i pokušaje koaliranja s pokretima drugačije programske orijentacije.

Posljednju etapu Drugoga svjetskoga rata obilježava vojna nadmoć sila Antifašističke koalicije koja je rezultirala izbijanjem savezničkih snaga na granice Trećega Reicha. Međutim, pred perspektivom skore pobjede izbile su na vidjelo sve do tada potiskivane suprotnosti među velikim silama Antifašističke koalicije. Nesuglasja oko budućega utjecaja u Europi, osobito izražena u odnosima Velike Britanije i SSSR-a, amortizirat će se dogovorom o podjeli interesnih sfera i zona jednakomjernoga utjecaja. Međutim, taj dogovor, poglavito onaj o

zonama jednakomjernog utjecaja na području okupirane Jugoslavije, nastojat će izigrati i Velika Britanija i SSSR. Velika Britanija koja je preuzela ulogu posrednika u pregovorima između NOP-a i kraljevske vlade, nastoji osigurati obnovu monarhije i uspostavu građanske parlamentarne demokracije. Pritom se kao sredstvom pritiska na NKOJ služi isticanjem četničkoga utjecaja u Srbiji i pitanjem revizije jugoslavensko-talijanske granice. Komunistička pak većina u NKOJ-u nastoji ostvariti svoje političke ciljeve osloncem na SSSR, vojnu snagu NOP-a i ostvareni politički utjecaj na području Hrvatske. Koristeći, naime, snage NOV i PO Hrvatske, diplomatsku i vojnu potporu SSSR-a, NKOJ je likvidirao vojne snage i političku moć četnika u Srbiji. U isto je vrijeme stvaranjem Federalne Države Hrvatske te osiguravanjem potpore Izvršnoga odbora HSS-a osnivanju i politici JNOF-a stvorio preduvjete za političku pobjedu i preuzimanje vlasti u Hrvatskoj.

Prilike u Zapadnoj Hrvatskoj su se, dakako uz izvjesne posebnosti, razvijale u skladu s općim prilikama u okupiranoj Jugoslaviji i Hrvatskoj. Naime, na partizanskome teritoriju Gorskoga kotara KPH je preko stvorenoga sustava NOO-a već u toj zadnjoj etapi rata uspjela preuzeti vlast. Na području Kvarnerskoga primorja koje još uvijek drže njemačke snage, KPH je uglavnom osigurala većinu u ilegalnim NOO-ima i izvršila pripreme za preuzimanje vlasti. Na području Istre su pak prisutnost jakih njemačkih snaga i nesuglasja unutar hrvatskoga bloka izazvali krizu NOP-a. To je dovelo u pitanje mogućnost preuzimanja vlasti, a time i oživotvorenje odluka o sjedinjenju Istre s državom matičnoga naroda. Upravo će taj faktor, bez obzira na sukobe KPH i narodnjaka, održati na životu blok hrvatskih snaga u Istri.

Naime, odnos Zapadnih saveznika prema reviziji jugoslavensko-talijanske granice nakon formiranja jedinstvene vlade DFJ, u kojoj su komunisti osigurali apsolutnu većinu, nije bio nimalo ohrabrujući. Procjenjujući, naime, da će komunistička većina u vladi sporazuma SSSR-u osigurati dominantnu poziciju na teritoriju DFJ, Zapadni su saveznici inzistirali na poštivanju formalno-pravnog statusa Istre. U skladu s tim, vlast je na njenome području trebala preuzeti Saveznička vojna uprava, a ne već postojeći, istina ilegalni, upravni organi DFJ.

Procijenivši da nedovoljno iskustvo istarskih NOO-a u obavljanju upravnih funkcija ne daje dovoljno garancija za preuzimanje vlasti, ZAVNOH pristupa kadrovskoj popuni i sređivanju unutarnjega ustrojstva Oblasnoga NOO-a. Istovremeno Generalštab JA naređuje svojoj 4. armiji da što prije izbije na Soču i osujeti prodor anglo-američkih snaga u Istru.

Jedinice 4. armije su u dvije ofenzivne operacije većih razmjera, Ličko-primorskoj i Riječko-tršćanskoj, u potpunosti izvršile dobiveni zadatak. Naime, zaobišavši njemačku utvrđenu crtu *Ingrid* na riječkoj fronti, one su zaposjele Trst, prisilile njemačke snage na predaju i osigurale Oblasnome NOO-u za Is-

tru preuzimanje vlasti prije prispjeća anglo-američkih trupa. Zaposjedanjem Istre i uspostavom upravnih organa DFJ je de facto uspostavila svoj suverenitet nad tim područjem. Time je, bez obzira na sporazume o vojnoj upravi potpisane u Beogradu i Devinu, osigurala potrebnu prednost u pregovorima o reviziji jugoslavensko-talijanske granice.

Dakle, za razdoblje Drugog svjetskog rata u Zapadnoj Hrvatskoj karakteristične su dvije osnovne etape:

Prva, u kojoj je Kraljevina Italija na području Zapadne Hrvatske ostvarila svoje aneksionističke planove nauštrb interesa savezničke NDH. Bio je to jedan od temeljnih razloga što samostalna hrvatska država, koju je u okviru osovinskog bloka ostvario ustaški pokret, nije mogla dobiti podršku hrvatskoga pučanstva toga područja. Neaktivnost vodstva HSS-a, stranke s najvećim utjecajem, stvorila je prostor za djelovanje drugih političkih pokreta. Za razliku od četničkoga pokreta koji se zalaže za obnovu unitarističke Jugoslavije, antifašistički orijentirani NOP, koji je organizirala KPH, zalaže se za nacionalno i socijalno oslobođenje svih dijelova Zapadne Hrvatske i državnost Hrvatske u okviru jugoslavenske federacije. Tako koncipiran program NOP-a privukao je organizaciju HSS-a u Kvarnerskome primorju i Gorskome kotaru, ali i hrvatske narodnjake u Istri. Njihovim je pristupanjem NOP postao jedan od bitnih političkih i vojnih faktora na području Zapadne Hrvatske.

Druga etapa nastaje nakon poraza Kraljevine Italije u Drugome svjetskome ratu. Naime, slom Kraljevine Italije koriste i NDH i NOP za promjenu postojećega državnopravnoga statusa Zapadne Hrvatske. Tako nastaju Pavelićeva državopravna izjava o poništenju Rimskih ugovora, a zatim i zahtjev za pripajanjem Istre. U isto vrijeme organi NOP-a, Okružni NOO za Istru i ZAVNOH donose odluke o sjedinjenju Istre, Rijeke i svih hrvatskih krajeva koje je anektirala Kraljevina Italija, Hrvatskoj. Međutim, NOP je, za razliku od NDH, donesenu odluku uspio i faktički realizirati. On je, naime, svojim vojnim snagama zaposjeo ta područja i na njima uspostavio organe civilne vlasti koji su bili u nadležnosti ZAVNOH-a. NDH je pak bila preslaba za vojnu intervenciju; štoviše, njene odluke nisu odobravale ni novoosnovana Mussolinijeva RSI ni Treći Reich koji je imao vlastite planove.

Upravo su planovi Trećega Reicha o širenju do sjevernoga Jadrana dali osnovno obilježje novoj etapi Drugoga svjetskoga rata u Zapadnoj Hrvatskoj. Naime, zbog potreba vojne naravi i proširenja granica Reicha do Jadrana, njemačko je Vrhovno zapovjedništvo osiguralo snage za zaposjedanje Istre, Kvarnerskoga primorja i Gorskoga kotara. U razdoblju od listopada 1943. do siječnja 1944. godine njemačke su snage zaposjele Istru, Kvarnersko primorje, uspostavile kontrolu nad pomorskim prostorom Kvarnera i organizirale čvrstu protudesantnu obranu. U isto su vrijeme Istra, dijelovi Kvarnerskog primorja i Gorskog kotara uključeni u Operativnu zonu *Jadransko primorje* s njemačkom

civilnom upravom. Okupacija Zapadne Hrvatske i njemačka civilna uprava na pothvatnom području osigurat će Trećemu Reichu dominantan položaj sve do druge polovice 1944. godine.

Porazi njemačkih snaga na europskim ratištima, izlazak NOP-a na međunarodnu scenu, stvaranje federalne Hrvatske i uspostava stabilnoga partizanskoga teritorija na području Gorskoga kotara dovest će do bitnih mijena u odnosu snaga na području Zapadne Hrvatske. Te mijene tijekom kojih inicijativu preuzimlju političke i vojne snage NOP-a, bit će značajka posljednje etape Drugoga svjetskoga rata u Zapadnoj Hrvatskoj. Naime, KPH se u tom razdoblju, preuzimanjem vlasti ili pripremom za preuzimanje vlasti, približila ostvarenju svoga političkoga cilja. Dovođenje toga procesa i realizaciju svoga državotvornoga programa osigurat će vojnim snagama koje su početkom svibnja 1945. godine razbile njemačku obranu Zapadne Hrvatske i zaposjele čitavo hrvatsko etničko područje. To faktički uspostavljeno stanje uz, dakako, neprijeporne narodnosne značajke čitavoga prostora Zapadne Hrvatske bit će onaj argument koji je, bez sumnje, pridonio i međunarodnome priznanju odluka ONOO-a za Istru, ZAVNOH-a i AVNOJ-a o sjedinjenju Istre s državom matičnog naroda.

SUMMARY

Looking into the period of World War II on the territory of Western Croatia, i.e. the region of Gorski Kotar, Istria and the Kvarner Littoral, one should begin by establishing the moments that caused this world conflict to take place, the disintegration of the Kingdom of Yugoslavia, the formation of the Independent State of Croatia (NDH), the ethnic conflicts and social revolutions on the territory of the decomposed Yugoslavia, including without exception all the Croatian regions that were then situated within the borders of the Kingdom of Italy.

Namely, the Treaty of Versailles that among other things recognized the formation of the Kingdom of Yugoslavia did not bring about the stability that its creators had expected. The increasing escalation of tensions between the world powers turned into a serious threat to peace and to the established world order.

The Kingdom of Yugoslavia, under the encumbrance of unresolved national and social antagonisms, tried to remain aloof of the conflict that threatened world peace and its existence. However, after the military and diplomatic attainments of the fascist powers from 1939 to 1941, the country was drawn into the 2nd World War. On the territory of Western Croatia this world conflict evolved in two basic phases: the first, which saw the setting up of the domination of the Kingdom of Italy from 1941 to its decline in September 1943, and the second, which saw the setting up of the Third Reich until its defeat in 1945. The National Liberation Movement was a constant in this conflict with its resistance to the occupiers and their allies and which, by a combination of a variety of circumstances, achieved a military and political victory.

In the short-term April War, the powers of the Tripartite Pact defeated the Kingdom of Yugoslavia and, in concurrence with their striving to establish a

new world order, wiped her off the political map of Europe. However, the bloc represented by the anti-fascist coalition, insisting on the Versailles Treaty, continued to recognize the sovereignty of the Kingdom of Yugoslavia and legitimacy of her government in exile. This opinion made on principled grounds could not change the real state of affairs that the victorious powers had established on the decomposed territory of the Kingdom of Yugoslavia. They, however, annexed a part of the occupied territories or, taking advantage of national antagonisms, made provisions to set up new states completely subjugated to the interests of the Third Reich and the fascist Kingdom of Italy. This provoked resistance, especially in the annexed areas on which unscrupulous denationalization and ethnic cleansing of the native population was conducted.

In such an atmosphere full of brutality all the political, national and ideological antagonisms, that had in the prewar period encumbered the Kingdom of Yugoslavia and fascist Italy, flared up. Namely, the resistance movements against the newly established system of public law will at the same time enter into a fervent internecine political and military war that beyond doubt has the characteristics of a national conflict, a civil war and social revolution, and on the territory of Western Croatia the features of a struggle for national liberation.

The political and military power of the conflicting sides on the territory of the decomposed Kingdom of Yugoslavia and the Croatian ethnic territories under the domination of the government of fascist Italy will to a large extent depend on the relationship between the military strength of the major warring parties. In other words, the breakdown of the Axis Bloc on the battlefields of the world from the middle of 1942 to mid-1943 will reflect themselves on the military and political circumstances of the Yugoslav breakup, especially in the territory of the Ustasha NDH under the control of the military forces of fascist Italy. Namely, for the purpose of fulfillment of its imperial policy, Italy was active in two directions: on the one hand she weakened her NDH ally by supporting the Great(er) Serbia program of the Chetnik movement, and thereafter the weakened NDH imposed control over the entire territory of Western Croatia. However, upset by her losses in North Africa, Italy was forced to withdraw her troops from the so-called 3rd and partly 2nd occupation zones in NDH. The Chetnik units that were patronized by Italy withdrew with the Italian troops in the direction of the Adriatic seashore.

The Partisan movement organized by the communists took advantage of the withdrawal of the Italian troops and Chetnik units. Namely, the Partisan units took control of NDH territories from which Italy was withdrawing her troops. The Partisan movement, respectively the National Liberation Movement (NOP) that appeared as an opponent of the *Axis Powers*, the Ustasha regime fascism and the Greater Serbia policy of the Chetniks, strived to achieve revolutionary

changes and, certainly, to assume power. The growth of its military strength on the territory of NDH and the orientation of the KPH (Communist Party of Croatia) to create a federal Croatian state, with the more and more clearly marked prospects of a breakdown of the *Axis Powers*, will be the factors as to why the HSS (Croatian Peasant Party) organization on the territory of the Primorsko-Goranska will join the NOP. This was an exceptionally significant political gain for the KPH in the area of the mountains of Gorski Kotar and the Kvarner Littoral, because the party that had the legitimate support of the common folk of Croatia joined the NOP. At the same time the national liberation component of the Communist Party's program will attract the Istrian members of the Populist Party, which will result in the creation of a Croatian bloc within the framework of the NOP of Istria. Thanks to this, the National Liberation Movement in Istria, for the most part after the fall of fascism in Italy, will acquire absolute supremacy of political influence over the coalition of Italian anti-fascist parties.

The newly established military and political forces on the territory of NDH and the region under Italian administration were turned to the advantage of the leaders of the Communist Party of Yugoslavia (KPJ), and the KPH respectively, to lay the groundwork for a new federative state, the Federal State of Croatia, and the development of a subordinate administrative system in the making. This illegal system will at the moment of the collapse of the *Axis Powers* enable the communist party to take over control. It was a political concept of revolutionary change that annulled the factual or formal legal government authority that existed. For the territory of Western Croatia this meant a denial of the government of NDH, the Kingdom of Yugoslavia and the Kingdom of Italy in the region of Istria and Rijeka, which will for that matter be proclaimed after their collapse.

Namely, under the pressure of the Anglo-American military forces and demands of the coalition of antifascist parties of Italy, the Italian government agreed to unconditional surrender at the beginning of September 1943. Thereby the state borders of the country became dependent on future peace treaties with the victorious allied states. At the same time the Third Reich and the NDH tried to take advantage of Italy's withdrawal from the ranks of the *Axis Powers*.

Although the breakdown of the Kingdom of Italy could certainly be expected, especially after the fall of Mussolini, only the Third Reich made detailed preparations in case of Italy's egression from the war. This enabled Germany to react quickly, in spite of being weakened by the loss of an ally, by acquiring an advantage on the theater of operations in Italy. The German troops, namely, disarmed the Italian army, freed Mussolini and detained the Anglo-American forces on the positions held up to then. The established military control enabled

the Third Reich to restore the Fascist parties and establish the Italian Social Republic (Repubblica Sociale Italiana - RSI) that continued to remain in the *Axis* bloc. Moreover, with the establishment of two enterprising territories that encompassed parts of Northern Italy and a part of Western Croatia, the Third Reich connected its military forces in Southern Europe with its forces on the Balkan Peninsula. The institution of German civil authority on these enterprising territories indicated that the Third Reich intended to expand its borders on account of the interests of the RSI and the NDH.

In its strategic plans, mainly due to a being short of military forces, the Third Reich ensured the services of the NDH. The leadership of the NDH was promised territorial expansion for its military support. It was supposed to be at the expense of territories of the Kingdom of Italy, but in the process the Third Reich kept to themselves their own interests in Western Croatia. However, since the NDH was unable to ensure military support to the German troops in the operation of occupying the Adriatic coast, the NDH was obliged to make do with the territory that the Third Reich was willing to concede. Since the Third Reich intended to expand its borders to the shores of the North Adriatic, the leader's (poglavnik's) *Law of nations declaration on the exoneration from the treaties of Rome* was without any effect on the territory of Western Croatia.

Namely, according to the decision of the Third Reich, Istria and the parts of the Croatian Littoral and Gorski Kotar that were annexed to the Kingdom of Italy in 1941, formally remained in the structure of the RSI, while in fact they became constituent parts of the *Adriatic Littoral* Operative Zone under German administration.

The attempts of the Third Reich to get the support of the Croatian armed forces are an indication that Germany's High Command did not have enough forces available to simultaneously carry out all of its plans, especially those dealing with the occupation of the eastern coast of the Adriatic. This on the other hand, along with the military powerlessness of the NDH, was favorable for the National Liberation Movement (NOP) in Western Croatia. That was why the NOP during the breakdown of the Kingdom of Italy, in spite of erroneous assessments of military and political circumstances, was able to become a dominant military and political force on that territory.

Namely, on the Primorsko-Goranska territory the military forces of the NOP succeeded to disarm the demoralized Italian occupying troops, destroy the Chetnik formations, take control of the maritime area of the Gulf of Kvarner and seize the reins of government. Nonetheless, the most important strategic point on the Kvarner, what was then the city of Rijeka, remained beyond the military and political control of the NOP. The Italian Command in Rijeka took advantage of this omission to surrender the city to the German military units.

In Istria, on the other hand, the political leadership of the NOP managed to organize mass uprisings, take over control and form units of the National Liberation Army (NOV) and the Partisan Detachments (PO) of Croatia. The take-over of power enabled the Territorial National Liberation Committees (ONOO) for Istria to bring forth decisions to unite Istria with Croatia, in other words, decisions of constitutional significance, which were thereafter ratified by ZAVNOH (Territorial Antifascist Council of National Liberation of Croatia) as the highest representative body of the NOP of Croatia. However, all the Italian antifascist groups declared their opposition to this decision, even the Communist Party of Italy (PCI) considered it premature. The compromising agreement between the KPH and the PCI on joint action will not, however, eliminate the differences in the viewpoints of the two parties regarding the constitutional status of Istria. On the other hand the ideological differences and strivings of the KPH to overtake full control over the NOP, hence in addition to the national liberation, to accomplish its revolutionary concept, will become the source of disagreements between the KPH and the Istrian populists.

The significant military and political achievements at the time of the collapse of Italy were the cause of overrating the military strength of the NOP and administrative capabilities of its political leadership. On the other hand the newly formed Istrian units of the NOV and Partisan Detachment of Croatia (POH), even the 13th Primorsko-Goranska Division, were not adequately equipped or experienced enough to be a match to the German armed units. Then again, due to the lack of an overall subsidiary system of administration and a whole series of other factors, they were unable to cope with the new circumstances, particularly in emergencies. Moreover, in Istria even such an underdeveloped system of civil authority had stopped functioning due to pressing military needs.

The offensive of the German forces on Partisan territory in Western Croatia caught the military and political leadership of the NOP by surprise. By accepting a head-on battle against the experienced German units, the Istrian units were destroyed and the brigades of the 13th Division busted. Namely, by previously taking over control of three strategically important strongholds: Trieste, Pula and Rijeka, the German armed units managed within a very short time to occupy the Partisan territory in Istria, the northern part of the Kvarner Littoral and western part of Gorski Kotar. This caused not only a military but likewise a political crisis in the NOP on the occupied territory. Indeed, it was overcome, thanks more to the withdrawal of German troops than to the military strength of the NOP.

To be exact, the military units that participated in the offensive on Partisan territory in Western Croatia were reassigned to other battlefields by the German High Command. This enabled planning and reorganizing of the dispersed

NOV and POH forces which by having taken the initiative, had brought into question the security of the *Adriatic Littoral* Operative Zone, hence also the connection of the German forces in Italy with the forces on the Balkan Peninsula. For this reason at the beginning of 1944 the German High Command, taking advantage of moving their units from Dalmatia to Italy, undertook a new offensive. During that operation the German troops took control of the important roadway Ogulin-Brinje-Senj, occupied the coastal belt from Senj to Novi and established control over the maritime space of the Kvarner Gulf.

This new military victory of the Third Reich was of no crucial influence on the stability of the NOP in Western Croatia. Namely, by a realistic evaluation of their own power, the military leaders of the NOP again began to employ the Partisan tactics of warfare. Indeed, they thereby lost territory, but by avoiding frontal clashes the combat-readiness of their units was preserved, while the People's Committees found time to organize the removal of institutions and endangered population from Partisan territories that were attacked. In that way the impression of hopelessness in putting up a struggle against the German troops, as a result of the defeat of the forces of NOV and POH in the October offensive, gradually disappeared. The German forces however were still a dominant military factor in the territory of Western Croatia.

The dominance of the Third Reich and its aspirations to parts of the northern littoral regions of Croatia provoked disagreement and quarrels with the NDH and newly-created RSI allies, as well as diplomatic disputes between the NDH and the RSI. . All endeavors to iron out these discords, either by formal recognition of the sovereignty of the RSI, or by making minor concessions to the NDH, or else through the introduction of a system of local administration, were without any effect. Thus one of the fundamental characteristics of the German domination, especially in the Operative Zone of the *Adriatic Littoral*, will be the dispute over the issue of the constitutional status under the military and civil administration of the Third Reich.

The second characteristic of this period was the attempt of the NDH, under the auspices of German troops, to restart the administrative and judicial system on the territories of the greater districts of Modruš, Vinodol and Podgorje. However, after the withdrawal of the German troops from Gorski Kotar, the NDH's established district headships were liquidated by the military forces of NOP. On the territory of the greater districts of Vinodol and Podgorje the restarted administrative system of the NDH was under the protection of German crews. But due to the political pressures of the NOP accompanied with physical executions of officials, these restarted NDH headships only existed formally.

The stringent reaction of NOP to restarting of the NDH system of administration and establishment of administrative areas in the Operative Zone of the

Adriatic Littoral was a logical consequence of the KPH program orientation of takeover of control. The accomplishment of that goal was yet another of the general characteristics of the circumstances prevailing in Western Croatia during the first half of 1944.

Namely, thanks to the inadequate military forces of the Axis allies, the NOP in Western Croatia managed to refresh their military forces and political influence. Specifically, in the beginning of 1944 the territory of Western Croatia became a uniform military zone under the command of the chiefs of staff of the 11th Corps of the National Liberation Army (NOV). At the same time Partisan territory is restored in Gorski Kotar under the administration of People's Committees. Key positions within them are held by the KPH, hence regardless of the number of members, it became the ruling party on the territory. This process however was not present only in Gorski Kotar, but on the whole territory of Western Croatia. Its intensity, undoubtedly, depended on the circumstances and factual strength of the KPH in a particular region. On the Kvarner seashore it is unmistakable in the People's Committees of the Croatian Littoral and on the Partisan territory of the county of Novi. In Istria on the other hand one notes an accelerated campaign to increase membership in the KPH and SKOJ (Communist Youth League of Yugoslavia) so that the People's Committees and political organizations of the National Liberation Movement could start to function in favor of fulfillment of the final aim of the KPH, i.e. to seize the reins of government. But in Istria the carrying out of this program will provoke a clash between the KPH and the Populists and this will weaken the up till then unified Croatian antifascist front.

The general characteristics of the German domination were present, in addition to certain distinctions, on the territory of Rijeka at that time. Namely, here one notes the presence of the NOP and many other antifascist movements that promoted state-building and national programs of their own. Some of them, like the *autonomists* of Rijeka, who relied on Rijeka's historical heritage, attracted an impressive number of followers. To what extent the programs of some particular movements in Rijeka and the CLN were feasible, in light of the views of the members of the Antifascist Coalition (the Allies), were of no particular significance in Rijeka of that time. The fact was, however, that the NOP in Rijeka was but one of the antifascist movements, and therefore it was obliged to make compromises and endeavor to coalesce with movements that had programs with different orientations.

The final stage of World War II marks the military superiority of the Allies, which resulted in the emergence of the allied powers on the borders of the Third Reich. Nevertheless, in the face of a forthcoming victory before long, the till then suppressed differences between the major powers of the Antifascist Coalition suddenly surfaced. The disagreements over future influence in Euro-

pe, especially demonstrated in the relations between Great Britain and the USSR, were calmed down by an agreement on a division of spheres of interest and zones of even-handed influence. However, Great Britain and the USSR will try to impede this agreement, especially the ones dealing with zones of equal-handed influence on the territory of occupied Yugoslavia. Thus Great Britain, who undertook the role of mediator in negotiations between the National Liberation Movement and the Royal Government in exile, takes pains to ensure the restoration of the monarchy and establishment of a civil parliamentary democracy. In the process, as a means of pressure on the Corps of the National Defense of Yugoslavia (KNOJ), Britain lays emphasis on the influence of the Chetniks in Serbia and the issue concerning the revision of the Yugoslav-Italian borders. On the other hand the communist majority in KNOJ endeavors to solve its political objectives by relying on the USSR, the military strength of the NOP and the political influence accomplished in Croatia. Namely, taking advantage of the forces of NOV and Partisan Detachments in Croatia as well as of the diplomatic and military support of the USSR, the National Committee for Liberation of Yugoslavia (NKOJ) exterminated the military forces and political power of the Chetniks in Serbia. At the same time with the creation of a Federative State of Croatia and obtaining the support of the Executive Committee of the HSS (Croatian Peasant Party) regarding the establishment and policy of the Unified National Liberation Front (JNOF) formed the prerequisites for a political victory and takeover of control in Croatia.

The state of affairs in Croatia, indeed along with certain particularities, developed in accord with the general circumstances that prevailed in occupied Yugoslavian and Croatia. Namely, on the Partisan territory of Gorski Kotar, the KPH by way of the created system of National Liberation Committees (NOO) during the last stage of the war had already managed to take over governmental control. On the territory of the Kvarner Littoral that was still held by the German forces, the KPH mainly ensured a majority through the illegal NOO-s and made preparations for the takeover. On the territory of Istria the presence of strong German forces and disagreements within the Croatian Bloc caused a crisis in the NOP. This brought the possibility of assuming control of power into question, and consequently the realization of the decision to unite Istria with the mother country. It is precisely the latter factor that will, regardless of the disagreement between the KPH and the populists, sustain the lifeline of the Croatian bloc's forces in Istria.

Namely, the relationship of the Western allies with regard to the revision of the Yugoslav-Italian border following the formation of the unified government of DFJ (Democratic Federative Yugoslavia), in which the communists ensured an absolute majority, was not in the least encouraging. That is to say, estimating that the communist majority in the government of accord would render a

dominant position for the USSR in the DFJ, the Western Allies insisted on deference of the formal legal status of Istria. In concurrence with this the control on its territory would be assumed by an Allied military control instead of the already existing, indeed illegal, organs of the DFJ government.

Reckoning that inadequate experience of the Istrian NOO-s in conducting administrative functions did not sufficiently grant a taking over of control, ZAVNOH embarked on a replenishment of personnel and reorganization of the internal structure of the Territorial National Liberation Committee (ONOO). At the same time the Supreme Command of the Yugoslav Army ordered its 4th Army to burst forth on the Soèa River and hinder the penetration of Anglo-American forces into Istria.

In two offensive operations, the units of the 4th Army, i.e. the Lika-Littoral operation and the Rijeka-Trieste operation, carried out these assignments completely. Namely, circumventing the established German line called *Ingrid* on the battle front of Rijeka, they conquered Trieste, forced the German forces to surrender and ensured the ONOO for Istria to assume control prior to the arrival of Anglo-American troops. By occupying Istria and establishing organs of the DFJ government, they de facto set up their sovereignty on that territory. Thereby, in spite of the agreements on military control signed in Beograd and Devin, an indispensable advantage was achieved for negotiations on the revision of the Yugoslav-Italian borders.

And so, during the period of World War II in Western Croatia, there were two basic phases:

The first, in which the Kingdom of Italy accomplished its annexationist plans at the expense of the interests of their NDH ally. This was one of the fundamental reasons why the independent Croatian state, which the Ustashe movement achieved within the framework of the Axis Bloc, could not get the support of the Croatian population on this territory. The passivity of the HSS, the most influential party, made room for the activities of other political movements. In contrast to the Chetnik movement that was dedicated to restoration of a Unitarian Yugoslavia, the antifascist oriented NOP, which was organized by the KPH, was dedicated to the national and social liberation of all parts of Western Croatia and statehood of Croatia within the structure of a Yugoslav federation. The HSS organization for the Kvarner Littoral and Gorski Kotar was attracted to the concept of the National Liberation Movement, and so were the Croatian Populists in Istria. Their joining the NOP became one of the essential political and military factors on the territory of Western Croatia.

The second phase began after the defeat of the Kingdom of Italy in World War II. Namely, the NDH and NOP took advantage of the collapse of Italy to change the constitutional status of Western Croatia. Hence Paveliae's statement regarding the annulment of the Roman treaties, followed by the request for

annexation of Istria. At the same time NOP, the ONOO for Istria and ZAVNOH bring forth the decision to attach Istria, Rijeka and all Croatian regions, which were annexed by the Kingdom of Italy, to Croatia. However, unlike NDH, the NOP succeeded to bring the decision into being. Namely, the National Liberation Movement had occupied these territories and established organs of civil government on them, which were under the authority of ZAVNOH. On the other hand the NDH was too weak to undertake military intervention; what's more, even Mussolini's newly constituted RSI as well as the Third Reich, who had its own designs, did not sanction NDH's decisions.

It was precisely the designs of the Third Reich to expand to the North Adriatic that gave the basic characteristics to the new phase of World War II in Western Croatia. Namely, due to the needs of a military nature and expansion of the Reich's borders to the Adriatic, the German Supreme Command made sure of providing the forces to occupy Istria, the Kvarner Littoral and Gorski Kotar. During the period from October 1943 to January 1944 the German forces occupied Istria and the Kvarner Littoral, established control over the maritime area of the Kvarner Gulf and organized a strong counterattack defense. At the same time Istria, parts of the Kvarner Littoral and Gorski Kotar were incorporated into the *Adriatic Littoral* Operative Zone with a German civil administration. The occupation of Western Croatia and the German civil administration on the theater of operations will ensure the Third Reich its dominant position all the way to the second half of 1944.

The defeat of the German forces on the European battlefronts, the emergence of the NOP on the international scene, the formation of a federative Croatia and establishment of a stable Partisan territory in Gorski Kotar will bring about essential changes in terms of power on the territory of Western Croatia. These changes in the course of which the NOP's political and military forces take the initiative, will be a characteristic of the ultimate phase of World War II in Western Croatia. Namely, the KHP of that period, by taking control or preparing to assume governmental control, came close to the realization of its political objective. The finalization of that process and realization of its state-building program will be effected by the military forces that will at the beginning of May 1945 smash the German defense of Western Croatia and take possession of the entire territory of Croatian ethnicity. This factually established situation along with, by all means, the undeniable ethnic characteristics of the whole territory of Western Croatia will serve as *the* argument which, no doubt, contributed to the international recognition of the decisions of the Territorial National Liberation Committee for Istria, the Territorial Antifascist Council of National Liberation of Croatia (ZAVNOH) and the Antifascist Council of National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) regarding the uniting of Istria with its motherland.

RIASSUNTO

Nell'analisi del periodo della Seconda guerra mondiale sul territorio della Croazia occidentale, ovvero del Gorski kotar, dell'Istria e del litorale quarnerino è necessario partire dalla constatazione dei momenti che hanno portato a detto conflitto mondiale, alla disgregazione del Regno di Jugoslavia, all'istituzione dello Stato indipendente della Croazia (NDH), agli scontri etnici e alla rivoluzione sociale sul territorio della Jugoslavia disintegrata, non escludendo quindi quei territori croati che, al tempo, erano situati entro i confini del Regno d'Italia.

L'ordinamento di Versailles, in base al quale era stato infatti istituito anche il Regno di Jugoslavia, non aveva portato quella stabilità che si erano augurati i suoi fautori. I rapporti sempre più tesi tra le grandi potenze mondiali divennero una seria minaccia anche per l'ordinamento mondiale allora stabilito.

Il Regno di Jugoslavia, gravato da contrasti nazionali e sociali, cercò di tenersi fuori dal conflitto che costituiva un pericolo per la sussistenza della pace mondiale. Purtroppo però, dopo i successi militari e diplomatici delle potenze fasciste nel periodo dal 1939 al 1941, venne coinvolto anch'esso nella Seconda guerra mondiale. Sul territorio della Croazia occidentale essa si svolse nell'arco di due fasi fondamentali: la prima, nel corso della quale venne instaurata la dominazione del Regno d'Italia dal 1941 al suo tracollo nel settembre 1943 e l'altra, nel corso della quale s'impose il Terzo Reich, sino alla sua sconfitta nel maggio del 1945. In detto conflitto, il Movimento di liberazione popolare costituì una costante che offrì resistenza sia agli occupatori che ai loro collaboratori, e che grazie a determinate circostanze, riuscì a realizzare la propria vittoria sia militare che politica.

Nella breve Guerra d'aprile, le potenze del Patto tripartito sconfissero il Regno di Jugoslavia e, in conformità con la linea d'istituzione di un nuovo

ordinamento internazionale, lo cancellarono dalla carta politica d'Europa. Il blocco delle forze della Coalizione antifascista, insistendo sull'ordinamento di Versailles, continuò comunque a ritenere valide sia la sovranità del Regno di Jugoslavia che la legittimità del suo governo in esilio. Questa presa di posizione non poté però modificare lo stato reale istituito effettivamente dalle potenze vittoriose sull'area del Regno disgregato. Esse annesero parte del territorio occupato, o, sfruttando i contrasti nazionali, assicuraronο l'istituzione di nuovi stati completamente succubi degli interessi del Terzo Reich e del Regno d'Italia fascista. Ciò provocò la resistenza, in particolare nei territori annessi, dove venivano effettuate la scellerata snazionalizzazione della popolazione autoctona e la pulizia etnica.

Quest'atmosfera innescò repentinamente tutti i contrasti politici, nazionali e ideologici, latenti sia nel Regno di Jugoslavia che nell'Italia fascista nel periodo antecedente alla guerra. I movimenti di resistenza al nuovo assetto statale e legale instaurato, entrarono infatti contemporaneamente in una veemente resa dei conti politica e militare, le cui indiscutibili peculiarità erano effettivamente quelle di un conflitto nazionale, di una guerra civile e di una rivoluzione sociale, ovvero della lotta di liberazione nazionale per quanto concerne il territorio della Croazia occidentale.

Il potere politico e militare delle parti in conflitto sul suolo del Regno di Jugoslavia disintegrato e del territorio etnico croato sotto il dominio dell'Italia fascista dipesero, sotto molti aspetti, dal rapporto delle forze militari delle grandi potenze in guerra. Gli insuccessi del blocco dell'asse sui fronti mondiali nel periodo che va dalla metà del 1942 a quella del 1943 si riflessero infatti sulle condizioni militari e politiche della Jugoslavia disintegrata, in particolare per quanto riguarda il territorio dell'NDH ustascia controllato dalle forze militari dell'Italia fascista. Per realizzare la propria politica imperialistica, quest'ultima agì infatti in due sensi: indebolì l'NDH suo alleato, sostenendo il programma panserbo del movimento cetnico e quindi impose il suo controllo su tutto il territorio della Croazia occidentale. Scossa però dalle perdite subite nell'Africa settentrionale, fu costretta a ritirare le sue truppe dalla cosiddetta III e II parte della zona d'occupazione nell'NDH. Anche le formazioni cetniche sotto il patronato italiano si ritirarono assieme alle truppe verso la costa adriatica.

Questa ritirata fu sfruttata dal movimento partigiano organizzato dai comunisti. Le unità partigiane presero infatti possesso del territorio dell'NDH dal quale l'Italia aveva ritirato le proprie truppe. Il movimento partigiano, ovvero il NOP (Movimento di liberazione popolare) che salì alla ribalta quale avversario delle forze dell'Asse, del fascismo, del regime ustascia e della politica panserba cetnica, tese a modifiche rivoluzionarie e, ovviamente, a prendere in mano il potere. Il suo rafforzamento militare sul territorio dell'NDH e

l'orientamento del Partito comunista croato, inteso a creare uno stato croato federale, con la prospettiva sempre più evidente della caduta militare delle potenze dell'Asse, costituirono i fattori di adesione al Movimento popolare di liberazione anche da parte dell'organizzazione dell'HSS (Partito contadino croato) del territorio litoraneo montano. Ciò costituì una vittoria particolarmente importante per il Partito comunista croato sul territorio del Gorski kotar e del litorale quarnerino, poiché nel Movimento di liberazione popolare si era di fatto inserito un partito che aveva il sostegno legittimo del popolo croato. Contemporaneamente, la componente di liberazione nazionale di orientamento programmatico del Partito comunista croato attirò i popolari istriani, dando origine al blocco croato nell'ambito del Movimento di liberazione popolare dell'Istria. Quest'ultimo, in particolare dopo il crollo del fascismo in Italia, si assicurò in tal modo l'assoluta supremazia rispetto all'influenza politica della coalizione dei partiti antifascisti italiani.

Il neoinstaurato rapporto di potere militare e politico sul territorio dell'NDH e su quello sotto l'amministrazione italiana, venne sfruttato dalla dirigenza del Partito comunista jugoslavo, ovvero dal Partito comunista croato per gettare le basi della nuova comunità statale federativa, ossia dello Stato federale croato e della strutturazione subordinata del sistema governativo dello stato in via di formazione. Questa struttura illegale, nell'attimo della caduta delle potenze dell'Asse, permise al partito comunista di prendere in mano il potere. Si trattava di un concetto politico di modifiche rivoluzionarie in base al quale veniva negata l'autorità statale esistente di fatto dal punto di vista formale e legale. Per quanto riguarda la Croazia occidentale ciò significò negare l'autorità dell'NDH, del Regno di Jugoslavia e del Regno d'Italia sul territorio dell'Istria e di Fiume, cosa che del resto venne anche proclamata dopo il tracollo di quest'ultimo.

All'incalzare delle forze militari anglo-americane e alle richieste della coalizione dei partiti antifascisti dell'Italia, il governo italiano, all'inizio del settembre 1943, accettò infatti la resa incondizionata. Con tale fatto, la sua posizione internazionale e quindi anche i confini dipesero dai futuri trattati di pace con le potenze vittoriose. Contemporaneamente, al suo ritiro dal blocco delle forze dell'Asse, ci fu un tentativo da parte del terzo Reich e dell'NDH di sfruttare la situazione.

Dopo la caduta di Mussolini, anche se era sicuramente molto probabile pure quella del Regno d'Italia, i preparativi dettagliati in caso di uscita dell'Italia dalla guerra furono eseguiti esclusivamente dal terzo Reich. Quanto sopra gli permise di reagire velocemente, e, pur indebolito dalla perdita dell'alleato, gli assicurò il vantaggio sul territorio di guerra italiano. Le truppe tedesche disarmarono infatti l'esercito italiano, liberarono Mussolini e fermarono l'avanzata delle forze anglo-americane alle postazioni raggiunte. Il controllo

militare ottenuto permise al Terzo Reich di reinstaurare il Partito fascista e di fondare la Repubblica Sociale Italiana (RSI) che rimase in seno al blocco delle forze dell'Asse. Perdi più, fondando due territori d'intraprendenza che comprendevano parte dell'Italia settentrionale e della Croazia occidentale, il Terzo Reich collegò le proprie forze militari al sud dell'Europa con quelle della penisola Balcanica. L'instaurazione dell'autorità civile nei detti territori faceva presumere che il Terzo Reich intendesse allargare i propri confini per conto dell'RSI e dell'NDH.

Nei suoi piani strategici, in modo particolare a causa delle forze militari insufficienti, il Terzo Reich incluse anche l'NDH. Alla sua dirigenza, per il sostegno militare prestato, promise l'espansione territoriale. Essa si sarebbe dovuta realizzare a scapito del territorio del Regno d'Italia, ma a questo punto il Terzo Reich sottacque i propri interessi nella Croazia occidentale. Siccome però l'NDH non era in grado di assicurare il sostegno militare alle truppe tedesche nell'occupazione del litorale croato, si dovette soddisfare del territorio che il Terzo Reich ritenne di doverle cedere. Siccome quest'ultimo intendeva allargare i propri confini sino ai lidi dell'Adriatico settentrionale, la Dichiarazione attinente il diritto pubblico sullo scioglimento dei Patti romani da parte del Poglavnik Ante Pavelić, rimase senza alcun effetto per quanto concerneva il territorio della Croazia occidentale. Su decisione del Terzo Reich infatti, l'Istria, nonché il litorale quarnerino e il Gorski kotar, annessi nel 1941 dal Regno d'Italia, rimasero formalmente nell'ambito della RSI, mentre di fatto, quali parti integranti della Zona operativa del Litorale croato, furono posti sotto il governo tedesco.

Il fatto che il Terzo Reich intendesse assicurarsi il supporto delle formazioni dell'NDH dimostra che il Comando militare tedesco non disponeva di forze sufficienti per la realizzazione contemporanea dei piani prestabiliti, in particolare di quelli concernenti l'occupazione del litorale orientale dell'Adriatico. Questo fatto e l'impotenza militare dell'NDH, andarono a favore del Movimento popolare di liberazione della Croazia occidentale. Pertanto, durante il tracollo del Regno d'Italia, pur sussistendo valutazioni errate riguardo alle condizioni militari e politiche, i fatti permisero a quest'ultimo di diventare la forza militare e politica dominante di questo territorio.

Nel territorio litoraneo montano, le forze militari del Movimento di liberazione popolare riuscirono infatti a disarmare le demoralizzate truppe d'occupazione italiane e a distruggere le formazioni cetniche, conquistando la supremazia e il potere nel territorio del Quarnero. La città di Fiume, punto strategico più importante del Quarnero, rimase però al di fuori del controllo militare e politico del Movimento popolare di liberazione. Questa manchevolezza venne sfruttata dal comando italiano di Fiume che la consegnò alle formazioni tedesche.

In Istria, il vertice politico del Movimento popolare di liberazione riuscì invece a organizzare le masse degli insorti, a conquistare il potere e a formare le unità dell'Esercito popolare di liberazione e del Movimento della resistenza. L'assunzione del potere permise al Comitato popolare regionale di liberazione dell'Istria di emanare la decisione sull'unificazione dell'Istria e della Croazia, un importante atto di diritto pubblico, confermato dallo ZAVNOH in veste di corpo di rappresentanza supremo del Movimento popolare di liberazione della Croazia. Tutti i partiti antifascisti italiani si espressero però contro detto decreto, compreso il PCI che lo riteneva quantomeno affrettato.

L'accordo di compromesso tra il Partito comunista croato e il PCI sull'azione comune non rimosse però le differenze tra le prese di posizione di questi due partiti nei confronti dello stato di diritto pubblico dell'Istria. Le differenze ideologiche e la tendenza del Partito comunista croato ad assumere il controllo completo del Movimento popolare di liberazione e quindi a realizzare, accanto al proprio concetto di liberazione nazionale pure quello rivoluzionario, divenne fonte di discordanze tra il Partito comunista croato e i popolari croati.

Gli importanti successi militari e politici realizzati al tempo della caduta dell'Italia furono motivo di sopravvalutazione delle forze militari del Movimento popolare di liberazione e delle capacità di gestione dei suoi vertici politici. Le neoformate unità istriane dell'Esercito popolare di liberazione e del Movimento della resistenza croata e la XIII Divisione litoraneo montana in quanto ad esperienza militare e equipaggiamento non erano assolutamente all'altezza delle formazioni tedesche. I Comitati di liberazione popolare, a causa dell'inadeguata struttura organizzativa interna, dell'inesistenza di un sistema subordinato di gestione integrale e di tutta una serie di altri fattori, si ritrovarono disorientati dall'insorgere dei nuovi fatti, soprattutto nelle situazioni di crisi. Perdipiù, in Istria anche un simile sistema carente di governo civile cessò di funzionare a causa delle necessità militari dell'epoca.

L'offensiva delle forze tedesche sul territorio partigiano della Croazia occidentale colse di sprovvisa anche i vertici militari e politici del Movimento popolare di liberazione. Accettando la lotta frontale con le esperte formazioni militari tedesche, le unità istriane vennero distrutte, mentre vennero sbaragliate le brigate della XIII divisione. Prendendo possesso di Trieste, Pola e Fiume, i tre centri già in precedenza strategicamente importanti, le formazioni tedesche riuscirono in breve tempo ad occupare il territorio partigiano in Istria, la parte settentrionale del litorale quarnerino e quella occidentale del Gorski kotar. Ciò provocò sia una crisi militare che politica nel Movimento popolare di liberazione del territorio occupato. In effetti, il suo superamento fu soprattutto dovuto al ritiro delle truppe tedesche più che alla forza militare del Movimento popolare di liberazione.

Il Comando supremo fu obbligato infatti a indirizzare le formazioni impiegate nell'offensiva sul territorio partigiano della Croazia occidentale verso altri fronti. Ciò permise l'assetto e la riorganizzazione delle forze sbaragliate dell'Esercito popolare di liberazione e del Movimento di resistenza della Croazia, le quali, prendendo l'iniziativa, misero in forse la sicurezza della Zona operativa del Litorale adriatico e quindi anche il collegamento delle forze tedesche in Italia con quelle della Penisola balcanica. Il Comando supremo tedesco, all'inizio del 1944, sfruttando il trasferimento delle sue formazioni dalla Dalmazia in Italia, intraprese pertanto una nuova offensiva. Nel corso di quest'operazione, le truppe tedesche acquisirono il controllo della viabile Ogulin-Brinje-Senj e occuparono la fascia litoranea da Senj a Novi realizzando la sovrintendenza dell'area marittima del Quarnero.

Questa nuova vittoria militare del Terzo Reich non influi però sostanzialmente sulla stabilità del Movimento popolare di liberazione nella Croazia occidentale. Valutando infatti in modo reale le proprie forze, la dirigenza militare del Movimento ricominciò ad applicare la tattica della guerra partigiana. In detto modo, venne effettivamente persa parte del territorio, ma riuscendo ad eludere gli scontri frontali, venne mantenuta la capacità di combattimento delle unità, mentre ai Comitati di liberazione venne assicurato il tempo necessario a porre al sicuro le istituzioni e la popolazione minacciata del territorio partigiano attaccato. Con ciò iniziò gradatamente a scemare l'impressione che la resistenza alle truppe tedesche fosse senza vie d'uscita, a causa delle sconfitte subite dall'Esercito popolare di liberazione e dal Movimento di resistenza della Croazia nell'offensiva di ottobre. Le forze tedesche erano però ancor sempre il fattore militare preponderante sul territorio della Croazia occidentale.

La dominazione del Terzo Reich e le sue mire riguardanti il Litorale croato settentrionale provocarono dissensi e disaccordi con l'alleata NDH e con la neoistituita RSI e varie controversie diplomatiche tra l'NDH e la RSI. Tutti i tentativi di appianare dette divergenze, sia con il riconoscimento formale della sovranità dell'RSI, sia con irrilevanti cessioni a favore dell'NDH riguardo il territorio o il sistema di governo locale, non produssero effetto alcuno. Una delle caratteristiche fondamentali della dominazione tedesca, in particolare sul territorio della zona operativa del Litorale adriatico, fu pertanto lo scontro riguardo allo stato attinente il diritto pubblico sotto il governo militare e civile del Terzo Reich.

La seconda particolarità di questo periodo fu il tentativo dell'NDH di ricomporre, sotto la tutela delle truppe tedesche, il sistema amministrativo e giudiziario sul territorio delle circoscrizioni di Modruš, del Vinodol e del Podgorje. Dopo la ritirata delle formazioni tedesche dal Gorski kotar, le neoinsediare amministrazioni comunali dell'NDH vennero però liquidate dalle forze

militari del Movimento popolare di liberazione. Sul territorio delle circoscrizioni del Vinodol e del Podgorje, il ricomposto sistema amministrativo dell'NDH si trovava sotto la tutela delle truppe tedesche.

Sotto le pressioni politiche del Movimento popolare di liberazione, seguite anche dalle liquidazioni fisiche delle autorità, i vertici della neoinediata amministrazione dell'NDH esistevano di fatto solo formalmente.

La forte reazione del Movimento popolare di liberazione riguardo al rinnovo del sistema amministrativo dell'NDH e all'istituzione dell'autorità circondariale nella Zona operativa del Litorale adriatico era la conseguenza logica dell'orientamento programmatico del Partito comunista della Croazia rispetto alla presa del potere. La realizzazione di questo scopo fu un'altra delle caratteristiche salienti delle condizioni che regnavano nel territorio della Croazia occidentale nella prima metà del 1944.

Grazie infatti alla carente potenza militare degli alleati dell'Asse, il Movimento popolare di liberazione nella Croazia occidentale riuscì a rinnovare le sue forze militari e la sua influenza politica. All'inizio del 1944 questo territorio divenne quindi un dipartimento militare compatto sotto il comando dello Stato maggiore dell'XI Corpo dell'Esercito popolare di liberazione. Contemporaneamente, nel Gorski kotar venne ricreato il territorio amministrato dai Comitati popolari di liberazione. Le posizioni chiave nell'ambito dei suddetti vennero assunte dal Partito comunista croato, il quale, indipendentemente dalla numerosità dei membri, divenne il partito dominante del territorio. Questo processo non fu presente soltanto sul territorio partigiano del Gorski kotar ma si verificò pure nell'intera area della Croazia occidentale. La sua intensità dipese ovviamente dalle condizioni e dalla forza reale del Partito comunista croato di

- una determinata zona. Nel litorale quarnerino essa fu particolarmente espressa nel Comitato popolare regionale di liberazione del Litorale croato e nei Comitati popolari di liberazione del territorio partigiano del distretto di Novi. In Istria, d'altro canto, venne avviata celermente l'attività tesa ad aumentare numericamente i membri del Partito comunista croato e dello SKOJ (Unione della gioventù comunista della Jugoslavia) affinché i Comitati popolari di liberazione e le organizzazioni politiche del Movimento popolare di liberazione potessero porsi in funzione del fine estremo del Partito comunista croato, ossia della presa del potere.

La realizzazione di questo programma portò nell'Istria allo scontro tra il Partito comunista croato e i popolari, indebolendo il fronte antifascista mantenutosi unitario sino a quel momento.

Le caratteristiche generali della dominazione tedesca erano presenti, con determinate specificità anche nel territorio della Fiume di allora. Oltre al Movimento popolare di liberazione esistevano infatti numerosi altri movimenti antifascisti che promuovevano i loro programmi nazionali o relativi alla co-

struzione dello Stato. Alcuni di essi, come ad esempio quello degli autonomisti fiumani attirò, basandosi sull'eredità storica di Fiume, un considerevole numero di seguaci. L'attuazione dei vari programmi promossi dagli specifici movimenti fiumani e del CLN, non aveva gran importanza, tenendo conto delle prese di posizione delle potenze della Coalizione antifascista e delle condizioni politiche di allora a Fiume. Sta di fatto che il Movimento popolare di liberazione a Fiume era uno tra i vari movimenti antifascisti ed era pertanto costretto a compromessi e a tentativi di coalizione con i movimenti d'altro orientamento programmatico.

L'ultima tappa della Seconda guerra mondiale fu caratterizzata dalla supremazia militare delle potenze della Coalizione antifascista che provocò la comparsa delle forze alleate lungo i confini del Terzo Reich. Alla prospettiva dell'imminente vittoria scaturirono però tra le grandi potenze della Coalizione antifascista tutte le antitesi latenti. Le controversie riguardanti le future influenze in Europa, espresse in particolare nei rapporti tra la Gran Bretagna e l'URSS, vennero ammortizzate dall'intesa concernente la divisione delle sfere d'interesse e delle zone di pari influenza. Quest'intesa comunque, e in particolare quella sulle zone di pari influenza sul territorio della Jugoslavia occupata, venne elusa sia dalla Gran Bretagna che dall'URSS. La prima, che aveva assunto il ruolo di moderatore nelle trattative tra il Movimento popolare e il governo del regno, tentò di assicurare la restaurazione e l'istituzione della democrazia parlamentare dei cittadini. A questo scopo, per far pressione sul Comitato popolare di liberazione della Jugoslavia usò l'influenza cetnica in Serbia e tirò in ballo la questione relativa alla revisione dei confini italo-jugoslavi. La maggioranza comunista del Comitato popolare di liberazione della Jugoslavia cercò di realizzare i propri fini appoggiandosi all'URSS, alla forza militare del Movimento popolare di liberazione e all'influenza politica realizzata sul suolo della Croazia. Sfruttando infatti le forze dell'Esercito popolare di liberazione e il Movimento della resistenza in Croazia e il sostegno diplomatico e militare dell'URSS, il Comitato popolare di liberazione della Jugoslavia liquidò le forze militari e il potere politico dei cetnici in Serbia. Contemporaneamente, con la formazione dello Stato federale di Croazia e con l'assicurazione del sostegno del Comitato esecutivo del Partito contadino croato, il Fronte di liberazione popolare della Jugoslavia creò i presupposti per la vittoria politica e la presa del potere in Croazia.

Gli eventi nella Croazia occidentale, con le debite particolarità, si svilupparono in armonia con le condizioni generali in cui versavano la Jugoslavia e la Croazia occupate. Sul territorio partigiano del Gorski kotar il Partito comunista della Croazia, tramite il sistema dei Comitati popolari di liberazione era già riuscito ad assumere il potere in quest'ultima fase della guerra. Sul territorio del Litorale quarnerino, tenuto ancora in pugno dalle forze tedesche, il

Partito comunista croato si era già assicurato la maggioranza nei Comitati popolari di liberazione illegali ed aveva ultimato i preparativi per la presa del potere. Sul territorio dell'Istria invece, la notevole presenza di cospicue forze tedesche e le discordanze in seno al blocco croato provocarono la crisi nel Movimento popolare di liberazione. Ciò mise in forse la possibilità di conquistare il potere e di conseguenza la realizzazione della decisione sull'unione dell'Istria alla nazione del popolo d'origine. Fu proprio questo fattore, indipendentemente dagli scontri del Partito comunista croato e dei popolari a tenere in vita il blocco delle forze croate in Istria.

La presa di posizione degli Alleati occidentali non era infatti assolutamente incoraggiante riguardo alla revisione del confine italo-jugoslavo dopo la formazione del governo unitario dello Stato federale di Jugoslavia, nel quale i comunisti avevano assicurato la maggioranza assoluta. Valutando il fatto che la preponderanza comunista nel governo avrebbe garantito all'URSS una posizione dominante sul territorio dello Stato federale della Jugoslavia, gli Alleati occidentali insistettero sul rispetto dello stato formale e legale dell'Istria. Di conseguenza, l'autorità doveva spettare al governo militare alleato e non ai già esistenti, pur illegali, organi amministrativi dello Stato federale di Jugoslavia.

Ritenendo che la poca esperienza nelle funzioni amministrative dei Comitati popolari di liberazione dell'Istria non desse garanzie sufficienti alla presa del potere, lo ZAVNOH rimpinguò i quadri e riassetò la struttura interna del Comitato popolare regionale di liberazione. Contemporaneamente, il Comando supremo dell'Armata jugoslava ordinò alla IV armata di raggiungere l'Isonzo al più presto per sventare l'avanzata delle forze anglo-americane in Istria.

Le unità della IV armata eseguirono interamente il compito loro affidato, con due operazioni d'offensiva, ossia quella della Lika e del litorale e la Fiumano-triestina. Aggirando infatti la linea di fortificazione tedesca Ingrid sul fronte fiumano, entrarono a Trieste e costrinsero le forze tedesche alla resa, assicurando al Comitato popolare regionale di liberazione dell'Istria la presa del potere prima dell'arrivo delle truppe anglo-americane. Prendendo possesso dell'Istria e istituendo gli organi amministrativi, lo Stato federale jugoslavo realizzò di fatto la propria sovranità in detto territorio. Con ciò, indipendentemente dagli accordi sul governo militare firmati a Belgrado e Duino, si assicurò il vantaggio necessario nelle trattative sulla revisione del confine italo-jugoslavo.

Nel periodo della Seconda guerra mondiale, nella Croazia occidentale sono quindi caratteristiche due fasi fondamentali.

Nel corso della prima il Regno d'Italia realizzò i propri piani d'annessione a scapito degli interessi dell'alleata NDH per quanto concerne il territorio della Croazia occidentale. Fu questo uno dei motivi basilari a causa del quale lo stato autonomo croato, realizzato dal movimento ustascia nell'ambito del blocco

dell'Asse, non poté ottenere il sostegno della popolazione di detto territorio. L'inattività dei vertici del Partito contadino croato, che aveva l'influenza maggiore, creò lo spazio per l'azione degli altri movimenti politici. A differenza del movimento cetnico, interessato al rinnovo della Jugoslavia unitaria, il Movimento popolare di liberazione, orientato all'antifascismo e organizzato dal Partito comunista della Croazia era ingaggiato nella liberazione nazionale e sociale di tutte le parti della Croazia occidentale e nell'istituzione della statalità della Croazia nell'ambito della federazione jugoslava. Un programma così concepito attirò oltre all'organizzazione del Partito contadino croato del litorale quarnerino e del Gorski kotar anche i popolari dell'Istria. Con la loro adesione, il Movimento popolare di liberazione divenne uno dei principali fattori dal punto di vista politico e militare in seno al territorio della Croazia occidentale.

La seconda fase insorse dopo la sconfitta del Regno d'Italia nella Seconda guerra mondiale. Il tracollo del Regno d'Italia venne infatti sfruttato sia dall'NDH che dal Movimento popolare di liberazione per modificare lo stato di diritto pubblico della Croazia occidentale. Nacquero così il proclama dello stato di diritto pubblico di Pavelić sull'annullamento dei Patti romani e successivamente anche la richiesta di unione dell'Istria. Contemporaneamente, gli organi del Movimento popolare di liberazione, il Comitato popolare regionale di liberazione dell'Istria e lo ZAVNOH emanarono i decreti sull'unione alla Croazia dell'Istria, di Fiume e di tutte le regioni croate che il Regno d'Italia aveva annesso. Il Movimento popolare di liberazione, a differenza dell'NDH riuscì però a realizzare di fatto il decreto emanato. Con le proprie forze militari prese possesso dei detti territori e vi istituì gli organi del governo civile che rientravano sotto la competenza dello ZAVNOH. D'altro canto, l'NDH era troppo debole per eseguire un intervento militare, tanto più che né la neoistituita RSI di Mussolini approvava le sue decisioni e nemmeno il Terzo Reich che aveva al riguardo dei piani propri.

Furono appunto i piani sull'espansione sino all'Adriatico settentrionale del Terzo Reich a costituire la caratteristica fondamentale della nuova fase della Seconda guerra mondiale nella Croazia occidentale. Per necessità di carattere militare e per l'allargamento dei confini del Reich sino all'Adriatico, il Comando supremo tedesco assicurò infatti le forze necessarie ad occupare l'Istria, il litorale quarnerino e il Gorski kotar. Nel periodo dall'ottobre 1943 al gennaio 1944 esse presero possesso dell'Istria, del litorale quarnerino, instaurarono il controllo dell'area marittima del Quarnero e organizzarono una forte difesa contro gli attacchi. Nel contempo, l'Istria, parte del litorale quarnerino e del Gorski kotar vennero inseriti nella Zona operativa del Litorale adriatico a governo civile tedesco. L'occupazione della Croazia occidentale e il governo civile tedesco del territorio abbracciato assicurarono al Terzo Reich una posizione dominante sino alla seconda metà del 1944.

Le sconfitte delle forze tedesche sui fronti europei, l'uscita del Movimento popolare di liberazione alla ribalta internazionale, la creazione della Croazia federale e la costituzione di un territorio partigiano stabile nell'area del Gorski kotar porteranno a sostanziali modifiche nei rapporti tra le forze nella Croazia occidentale. Dette modifiche, nel corso delle quali l'iniziativa venne presa dalle forze politiche e militari del Movimento popolare di liberazione, saranno la caratteristica dell'ultima fase della Seconda guerra mondiale nella Croazia occidentale. In questo periodo infatti, il Partito comunista croato, prendendo il potere o preparandosi a farlo, si avvicinò alla realizzazione del suo fine politico. Esso assicurò la conclusione di questo processo e realizzò il proprio programma di costruzione dello stato tramite le forze militari che all'inizio di maggio del 1945 sbaragliarono la difesa tedesca della Croazia occidentale e presero possesso dell'intero territorio etnico croato. Questa situazione fattiva, oltre alle indiscutibili caratteristiche riguardanti la nazionalità dell'intera area della Croazia occidentale fu l'argomento che senz'ombra di dubbio contribuì al riconoscimento internazionale delle decisioni del Comitato popolare regionale di liberazione dell'Istria, dello ZAVNOH e dell'AVNOJ sull'unione dell'Istria allo stato del popolo d'origine.

*Talijanski vojnici na Sušaku ispred hotela "Kontinental"
11. travnja 1941. godine*

U B O R B U

h. 8

Mjesecima već gledamo kako se okupator širi u našoj zemlji. Fašizam nam otkida komad po komad naše domovine. Njegove poživinčene sluge, a narodni izdajice-ustaše sramote nam hrvatsko ime. Talijanska fašistička vlast nije se zadovoljila time, što već preko 20 godina porobljava slavensku Istru i Goričku. Trebalo je strvinare nagraditi zato što su ovaj narod stavili u službu njemačkom fašizmu. Zato su dobili Dalmaciju, Sušak i ostala naša područja. I već se talijanski fašistički razbojnici vladaju onako kako to oni jedino i znadu. Pogledajte što se dogodilo sa hrvatskom Istrom! Nema tamo više hrvatskih škola; nema hrvatskih knjiga. Takovu sudbinu spremaju fašisti i nama. I kod nas je talijanski jezik postao službenim jezikom. Svaki hrvatski trag hoće da unište. Njihove su tamnice pune naših ljudi, i već su digli svoje zločinačke ruke i na goloruke radnice, pokazujući time što je to "fašistička socijalna pravda". - Naš je kraj porobljen. Oduzimaju nam i posljednji komad kruha. Glad već hara među nama. Talijanski su vlastodršci učinili već talijanski narod robljem Hitlerovoga fašizma. To isti oni žele učiniti i s nama. Citava Evropa stenje pod tiranskom vladavinom njemačkoga fašizma. Fašizam znači: uništenje svake nacionalne kulture, socijalnu bespravnost, međunarodno klanje. Fašizam znači: ropstvo, glad i rat! Zato pođimo u borbu protiv ropstva, protiv glada i protiv rata. Borba je istom počela. Mi nismo sami. Svi su ugnjeteni i slobodoljubivi narodi s nama. Najveća slavenska zemlja, zemlja radnoga naroda, zemlja slobodnih ljudi, SSSR, na našoj je strani. Borba SSSR-a protiv fašističkih napadača nije borba samo sovjetskoga naroda, već je to borba svih naroda, koji su ugnjeteni ili ugroženi od fašističkih osvajača. SSSR će nam pomoći da protjeramo okupatore iz svih naših krajeva, SSSR će nam pomoći da uklonimo sve fašističke sluge, SSSR će nam pomoći da mi, radnici, seljaci i svi pošteno intelektualci upravljamo sami sudbinom svoje domovine. Zato se i mi svi moramo okupiti u borbi protiv fašističkih tlačitelja. Stvorimo jedinstvenu narodnu frontu u borbi za nacionalno oslobođenje od okupatora i njihovih slugu! Zato povedimo oštrije nego ikada borbu za svakodnevne životne potrebe, za kruh, za nacionalnu slobodu. Organizirajmo štrajkove, borbu protiv реквизиције, protiv skupoće i izgladivanja. Ako nas fašističke vlasti napadnu, branimo se! Provocirati se ne dajmo. Sabotirajmo fašiste! Provođimo pasivnu rezistencu; u poduzećima koja rade za vojsku i okupatore radimo polagano i loše, štrajkujmo! Kvarimo, i uništavajmo saobraćajna sredstva! Oštećujemo i uništavajmo materijal i sirovinu, koje služe okupatorima. Uništavajmo telefonske i brzojavne žice! Nemojmo ništa prodavati talijanskim vojnicima! Naša parola mora biti: Ni jedan vagon, ni jedan auto, ni jedna puška, ni jedno tane, ni jedno zrno žita, ni jedno jaje, ni komad mesa ili drugih živežnih namirnica ne smije fašističkim banditima doći u ruke, a da im pri tom ne pružimo najžešći otpor. Zapamtimo da sve što uništimo, ne će moći fašistički divljaci upotrebiti protiv zemlje radnog naroda - SSSR-a. I okupatori i njihovi vjerni psi - ustaše, narodni su neprijatelj. Zato se nemojmo odazivati ustaškoj mobilizaciji. Nemojmo pod nikoju cijenu odlaziti na rad u Njemačku, jer je svaki takav rad pomaćanje fašista. Ne nasjedajmo novinskim lažima! Fašistička je propaganda lažna od prve do posljednje riječi. Protjerajmo okupatore! Živjela jedinstvena narodna fronta! Živio SSSR! Naprijed za našu pobjedu!

Primorski okružni komitet Komunističke partije Hrvatske

*Poziv Primorskog okružnog komiteta KPH rodoljubima Kvarnerskog primorja
na pružanje otpora okupatoru*

Grupa boraca iz Kastavštine na Tuhobiću zimi 1941./42. godine

Koncentracijski logor u Kampom na Rabu

Njemački i talijanski vojnici na Sušaku 15. rujna 1943. godine

Razoružavanje talijanske vojske na otoku Krku 1943. godine

ISTARSKI NARODE!

Duh Istre ostao je nepokoren. Mi nismo htjeli postati poslušno roblje.

U ovim odlučnim časovima naš narod pokazao je visoku nacionalnu svijest. Dokazao je svima i svakome da je Istra hrvatska zemlja i da će hrvatska ostati.

Svojim vlastitim snagama, ne čekajući da im drugi donesu slobodu, Istrani su ustali, jurnuli na kasarne, uhvatili čvrsto oružje u svoje ruke, da njime brane svoje pravo i slobodu. Otvorena su vrata zloglasnih tamnica, i pušteni na slobodu dični sinovi nikad pokorene Istre. Ne ćemo više nikad dozvoliti, da se našom sudbinom drugi poigrava.

RODOLJUBI ISTRE!

Talijanski garnizoni u našim su rukama. Talijanski vojnici bježe sa naše rodne grude. Prvi put u našoj istoriji uzima narod kormilo u svoje ruke.

Istra se priključuje matiči zemlji i proglašuje ujedinjenje sa ostalom našom hrvatskom braćom.

ISTRANI!

Držimo čvrsto oružje u našim rukama. Stajmo na branik naše slobode. Ne dajmo je više nikome za živu glavu! Moramo da ostanemo svoji na svome.

Budimo disciplinirani i slušajmo upute naše narodne vlasti: naših NARODNO-OSLOBODILAČKIH ODBORA.

ŽIVJELA HRVATSKA ISTRA!

ŽIVJELA JUNAČKA NARODNO OSLOBODILAČKA VOJSKA!

ŽIVIO ZAVNOH!

ŽIVJELA CRVENA ARMIJA!

ŽIVJELE SAVEZNIČKE ARMIJE!

SMRT FAŠIZMU-SLOBODA NARODU!

NARODNO OSLOBODILAČKI ODBOR ZA ISTRU

Proglas Okružnog NOO-a za Istru od 13. rujna 1943. o sjedinjenju Istre s državom matičnog naroda

HRVATSKOM NARODU

Odluka o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i ostalih okupiranih krajeva Hrvatskoj

Narod Istre, Hrv. Primorja, Dalmacije i svih Jadranskih otoka u zajednici s junačkom Narodno-oslobodilačkom Vojskom Hrvatske oslobodio je svoje krajeve ispod jarma talijanskih tlačitelja. Vlast u tim krajevima prešla je u ruke **Narodno-oslobodilačkih Odbora** -- jedinim organa demokratske narodne vlasti, koju naš narod priznaje.

Na osnovu tih činjenica, kao i na osnovu načela o samoodređenju naroda, što su ga proklamirali naši veliki saveznici, **Sovjetski Savez, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države**, Zemaljsko Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobodjenja Hrvatske donijelo je slijedeće **zaključke**:

1. Proglašuju se **ništetnim** svi ugovori, paktovi i konvencije, koje su razne veliko-srpske vlade sklopile s Italijom, s kojima su hrvatski krajevi **Istra, Rijeka, Zadar, Lošinj, Cres, Lastovo i ostali Kvarnerski otoci** predani Italiji.

2. Proglašuju se **ništetnim** svi ugovori, paktovi i konvencije, sklopljene između izdajnika hrvatskog naroda Pavelića i talijanske vlade, kojima su dijelovi **Gorskog Kotara, Hrvatskog Primorja, Dalmacije i Dalmatinski otoci** predani Italiji.

3. Svi spomenuti hrvatski krajevi, t. j. Istra, Rijeka, Zadar, anektirani dijelovi Hrvatskog Primorja, Gorskog Kotara, Dalmacije i svi Jadranski otoci (uključivši ovamo i Lastovo, Cres, Lošinj i druge), **priključuju se matici zemlji - Hrvatskoj, a preko nje novoj demokratskoj, bratskoj zajednici naroda Jugoslavije**, za koju se naši narodi bore.

4. Talijanskoj nacionalnoj manjini, koja obitava u ovim krajevima, zajamčuje se autonomija.

5. O gornjoj odluci obavještavaju se vlade savezničkih zemalja: Saveza Socijalističkih Sovjetskih Republika, Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država, kao i čitava svjetska javnost.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

20. rujna 1943.

Zemaljsko Antifašističko Vijeće
Narodnog Oslobodjenja Hrvatske

*Odluka ZAVNOH-a od 20. rujna 1943. o priključenju
otuđenih krajeva Hrvatskoj*

ISTARSKI NARODE

Predstavnici uskrsle Istre okupljeni prvi puta poslije 25 godišnjeg robovanja u slobodnom Pazinu izražavaju volju Istarskog naroda, odaju počast svim borcima palim za slobodu Istre i zahvaljuju N.O.V. Hrvatske na ukazanoj pomoći.

S odusevljem pozdravljaju pojedini čin od 13 rujna 1943 o odcjepljenju Istre od Italije i pri-
sjedinjenju majci Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Jednodušno donose sledeće zaključke :

1. Ukidaju se svi oni talijanski fašistički zakoni, koji su bilo politički bilo socijalno ekonomski imali za cilj odnarodnjivanje i upropuštenje našeg naroda.
2. Svi oni talijani kojisu se poslije 1918 godine doselili u Istru u svrhu odnarodnjivanja i izrabljivanja našeg naroda biti će vraćeni u Italiju. O pojedinim slučajevima odlučivati će zato posebna komisija.
3. Talijanska manjina u Istri užitati će sva nacionalna prava (slobodu jezika, škole, štampe i slobodu kulturnog razvika).
4. Sva nasilno potalijančena prezimena, imena mjesta, sela, ulica i uopće svi prisilno potalijančeni nazivi i malpiši zamjenjuju se starim hrvatskim imenima.
5. Jezik u crkvama biti će hrvatski, a talijanskoj se manjini priznaje pravo upotrebe svog jezika.
6. Otvaranju hrvatskih škola pristupit će se u najskorije vrijeme.
7. Pozivaju se svi Istrani da se odazovu mobilizaciji u N.O.V. i da odmah pristupe prikupljanju pomoći za našu narodnu vojsku.
8. Z.A.V. N.O.H. je raspisao zajam za pomoć postradalim u Narodno Oslobodilačkoj borbi. Pozivaju se svi Istrani da svaki prema svojoj mogućnosti upiše zajam narodnog oslobodjenja.
9. Izabran je Privremeni Pokrajinski Izvršni Narodno Oslobodilački Odbor kao jedino pravo Političko Predstavništvo Istarskog Naroda sa ciljem da citav narod Istre vodi u borbu do potpunog oslobođenja.

Narodni Predstavnici uputili su sa skupštine pozdrave jedinom pravom Narodnom Predstavništvu Hrvatske Z. A. V. N. O. H. U. i vrhovnom Komandantu N. O. V. Jugoslavije drugu TITU.

SMRT FAŠIZMU SLOBODA NARODU!

PRIVREMENI POKRAJINSKI IZVRŠNI NARODNO OSLOBODILAČKI ODBOR ZA ISTRU

PRETSJEDNIŠTVO

Rakovac Josip, seljak, Baderna, pretelj NOO za Poreč
Stranić Vjekoslav, trgovac, Boljun, pretelj NOO za Boljun
Cirovac Ante, priv. činovnik, Buzet, komandant Buzeta

ČLANOVI

Dr. Burić Petar, odvjetnik, Poreč, član NOO za Poreč
Štefanec Josip, župnik, Sovinjak
Červar Ivo, radnik, Tinjan
Kopita Marija, učiteljica, Sv. Petar u šumi
Ivančić Josip, učitelj, Kastav
Ivančić Dragi, seljak, Bigadić
Budić Josip, radnik, Brijuni
Danc Josip, mehaničar, Brijuni
Mansić Ante, seljak, Pola
Miranović Miro, stolar, Gradina, pretelj

UČESNICI

Bračević Ivan, seljak, Tinjan
Bramnić Zvonko, učitelj, Tinjan
Barbalić Ivan, tajnik O.N.O.O. za Hrv. Primorje
Černeka Nikola, seljak, Marconija
Dimitić Dušan, adv. priži, Labin, čl. Oper. Štaba NOVH za Istru
Dokic Franjo, seljak, Pazin
Drečić Ljubomir, tehničar, Pazin
Jelavac Ivan, seljak, Krings, pretelj NOO
Kolić Ivan, seljak, Barban
Mihalić Ivan, stolar, Zminj, čl. Oper. Štaba NOVH za Istru
Murić Stjepan, župnik, Kastav
Pavanić Josip, župnik, Tinjan
Pašković Josip, radnik, Tinjan
Pavlić Josip
Nedić Josip, učitelj, Pazin
Pavlić Josip, učitelj, Pazin

Zaključci Pokrajinskog NOO-a za Istru sa zasjedanja u oslobođenom Pazinu
26. rujna 1943.

PREDSJEDNIŠTVO
ANTIFAŠISTIČKOG VIJEĆA
NARODNOG OSLOBOĐENJA JUGOSLAVIJE

ODLUKA

o priključenju Slovenskog Primorja, Beneške Slovenije, Istre i hrvatskih jadranskih otoka Jugoslaviji

U skladu s davnom težnjom i borbenim naporima slovenskog i hrvatskog naroda u zemljama podjarmljenim od talijanskih imperijalista, Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije

potvrđuje:

1. Odluku Slovenskog Narodnog Osvobodilnog Odbora (Plenuma Osvobodilne Fronte) o priključenju Slovenskog Primorja i svih anektiranih dijelova Slovenije slobodnoj Sloveniji u federativnoj Jugoslaviji.

2. Odluku Zemaljskog Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Hrvatske o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i anektiranih dijelova Hrvatske i hrvatskih jadranskih otoka slobodnoj Hrvatskoj u federativnoj Jugoslaviji.

3. Ova odluka stupa odmah na snagu.

Dne 30. novembra 1943.

u Jajcu

**Za Antifašističko Vijeće
Narodnog Oslobođenja Jugoslavije**

Sekretar:

Rodoljub Čolaković, s. r.

Predsjednik:

Dr. Ivan Ribar, s. r.

Formiranje Prve istarske brigade na Učki 1. travnja 1944. godine

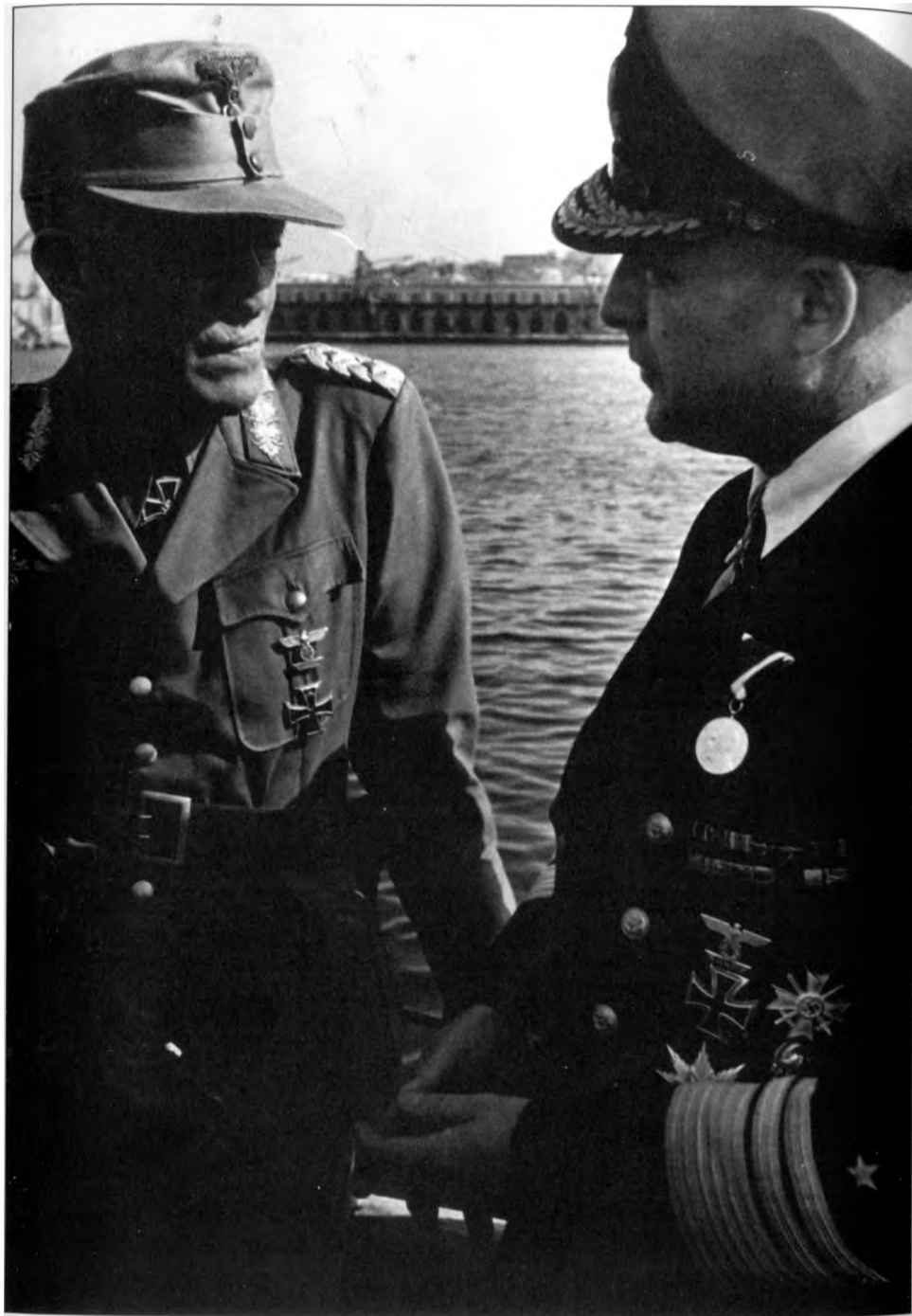
*3. brigada 13. primorsko-goranske divizije na maršu nakon formiranja
25. srpnja 1944. godine*

*Grupa oficira XI. korpusa i 43. istarske divizije u Čabru nakoti formiranja
43. divizije, rujan 1944. Treći s lijeva: Savo Vukelić,
komandant 43. istarske divizije*

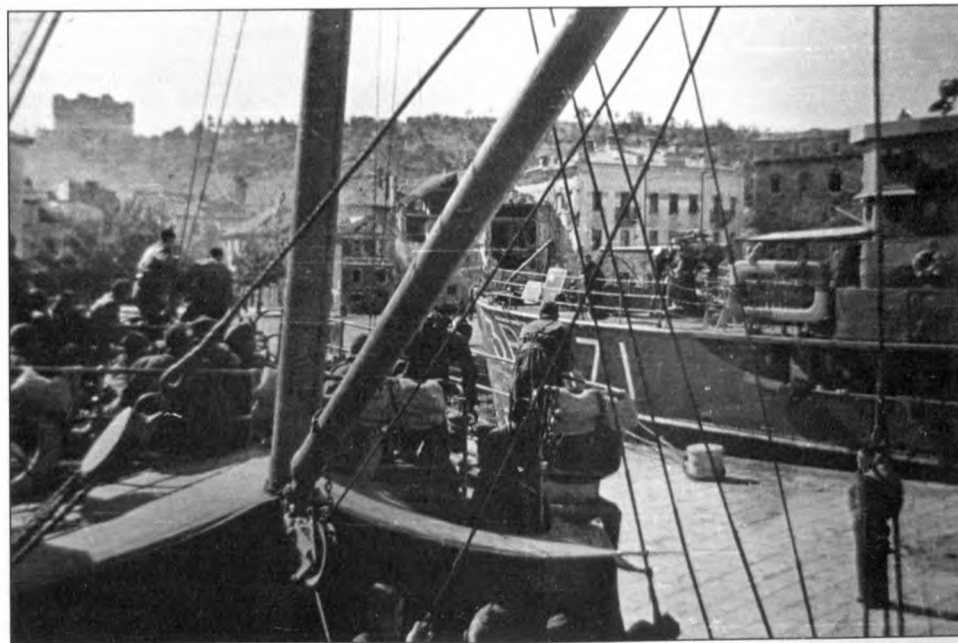
*Oblasni NOO i Oblasni komitet KPH za Istru 1944. godine,
Ivo Rakovac, predsjednik, u sredini (sa šeširom na glavi)*

*General Ludwig Kühler, zapovjednik Operativne zone Jadransko primorje,
u razgovoru s Joachimom Lietzmannom, Admiralom Jadrana*

3. brigada 43. istarske divizije u Gorskom kotaru, siječanj 1945.

Brodovi Saveznika i Jugoslavenske mornarice u Senju neposredno prije iskrcavanja na otok Krk, travanj 1945.

1. tenkovska brigada u Gorskom kotaru, travanj 1945.

Nastupanje jedinica 4. armije kod Plasa, travanj 1945.

Iskravanje 9. dalmatinske divizije u Mošćeničkoj Dragi travnja 1945.

*Srušeni nadvožnjak u Kumičićevoj ulici tijekom borbi za oslobođenje Sušaka
21. travnja 1945. godine*

*PC-8 bio je prvi saveznički ratni brod u oslobođenom Trstu
5. svibnja 1945. godine*

Zarobljeni Nijemci na Veprincu 1945. godine

VRELA I LITERATURA

VRELA

Građa u arhivima, institutima i muzejima

Arhiva autora

Bolletino Ufficiale della Provincia del Carnaro, No 1 Ottobre 1943 - Febbraio 1944,
Fiume 1944-XXII;

Prijepisi i preslike dokumenata

Elaborat broj 1 Konzulata NDH na Rijeci: *Stradanja hrvatskog pučanstva u okolici
Rijeke i Kastva*, lipanj 1943. godine;

Dijelovi građe iz ostavštine Ive Ražema iz Zagreba o riječkim *autonomašima*;

Iskaz dr. Bože Frančića o aktivnosti *JUREPO-a* i četničkog pokreta na Sušaku, Krku i
u Istri;

Izjava dr. Davida Sinčića o njegovu radu za HSS;

Izvadak iz zapisa Frana dr. Šehara od 10. svibnja 1945. godine;

Izvešće dr. Đure Velčića iz 1944. godine;

Izvešće OZNA-e Hrvatske, I. odsjeka iz 1944. godine;

Izvešća Predstojništva pograničnog redarstva NDH iz Kraljevice iz 1941. godine;

Izvešća UNS-a iz 1941. i 1942. godine;

Izvešća ustaškog bojnika Ive Ferčeka dr. Edi Bulatu iz 1944. godine;

Pregled veza četničkog pokreta na Sušaku, Kiku i Istri s britanskom obavještajnom
službom od 1942. do 1944. godine;

Pisma dr. Rikarda Lenca Konzulatu NDH na Rijeci iz 1941. godine;

Referat dr. Vladimira Židovca vladi NDH: *Pregled političkih prilika i razvoja u Istri, na
Sušaku i Rijeci te u okolnim područjima od državnopravne izjave Poglavnika o
pripojenju otcijepjenih područja do danas* od 21. lipnja 1944. godine;

Zapisnik saslušanja dr. Viktora Ružića iz Sušaka sastavljen u OZNA-i za Hrvatsko
primorje, 19. srpnja 1945. godine;

Zapisnik saslušanja Jurice Markovića od 18. studenoga 1948. godine;

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu

(Grada preuzeta od Arhiva Instituta za radnički pokret)

Fondovi: Agitprop 1942.-1945., CK KPH, JNOF, Obavještajna služba, Oblasni komitet KPH za Istru, Oblasni NOO Istra 1944., OK KPH za Gorski kotar, OK KPH za Hrvatsko primorje, Narodna vlast, NDH, Neprijateljska grada, XXIII. - izbori 1940. godine.

Fondovi: Četnička arhiva, Kotarsko poglavarstvo Kastav (1921.-1941.), Zemaljska komisija za ratne zločine.

Arhiv bivšega Vojnoistorijskog instituta ■ Beograd

Grada NOV i POH, Njemačka grada, Talijanska grada;

Mikrofilmirana grada: CK KPH, Hrvatska II., NAV-N-T-314-F, NAV-N-T-485-F.

Muzej grada Rijeke

Filmovi i faksimili preuzeti od Centra za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara;

Mikrofilmirana grada: Filmovi: XV., XIX., XX., XLIII., XLIV., XXV., XXVII., XXXVIII. Fond arhivske grada (OK KPH za Rijeku);

Fond mikrofilmirane grada;

Fond faksimila arhivske grada;

Zbirka štampe.

Istituto Gramsci - Rim

Dichiarazione del Partito Comunista d'Italia

Državni arhiv u Pazinu ■ Pazin

Fondovi: Arsa - Società Anonima Carbonifera (1807.-1945.), Oblasni NOO za Istru.

Državni arhiv u Rijeci

Fondovi: Kotarski narodni odbori u Gorskom kotaru (JU-22); Kotarsko poglavarstvo Volosko (JU-8), Kvestura Opatija, Općinsko poglavarstvo Veli Lošinj (JU-52); Okružni narodnooslobodilački odbori Gorskog kotara i Hrvatskog primorja (JU-12), Riječka prefektura (JU-6).

Tisak

Coriere Istriano, 1943. i 1944.

Il Nostro Giornale, 1944.

La Vedetta d'Italia, 1943.

L'Unità, 1943. i 1944.

Novi list, 1981. i 1983.

Primorka, 1943. i 1945.

Primorski borac, 1943.

Primorski vjesnik, 1943. i 1944.

Slavenski jug, 1943.

Slobodni dom, 1943.

Objavljena vrela i tisak

- Vinko ANTIC, Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u Istri, "Glas Istre" (1943-1945), *Vjesnik Historijskog arhiva Rijeka* (dalje: **VHAR**) 6-7/1961.-1962., Historijski arhiv Rijeka (dalje: HAR), Rijeka 1962., str. 547-698.
- Vinko ANTIC, Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u Istri, "Glas Istre" (1943-1945), **VHAR** 8-9/1963.-1964., HAR, Rijeka 1964., str. 293-386.
- Vinko ANTIC, Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u Istri, "Glas Istre" (1943-1945), *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu* (dalje: **VHARiP**) 11-12/1966.-1967., HAR/Historijski arhiv Pazin (dalje: HAP), Rijeka 1967., str. 389-527.
- Ljubo BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943. Izvještaj informatora o prilikama u Hrvatskoj*, "Globus" Zagreb, Zagreb 1985., str. 516.
- Ljubo BOBAN, Izvještaji dra fra Dominika Mandića jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi (1942-1943), *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* (dalje: **Radovi**) 16, Institut za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1984., str. 183-227.
- Vjekoslav BRATULIĆ, Ilegalne organizacije u Istri i Slovenskom primorju i djelovanje Specijalnog suda za zaštitu države (1927-1936), **VHAR** 6-7/1961.-1962., HAR, Rijeka 1962., str. 453-546.
- Vjekoslav BRATULIĆ, Politički sporazumi između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije nakon Rapalla, *Jadranski zbornik, Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara* (dalje: **JZ**) 6, Povijesno društvo Rijeka (dalje: PDR)/Povijesno društvo Pula (dalje: PDP), Rijeka-Pula 1966., str. 5-70.
- Adriano DEL PONT i dr., Aula IV, tutti i processi del Tribunale Speciale fascista, ANPPIA, Rim 1961., str. 630.
- Olga ĐUKETIĆ-MAJIĆ - Petar STRČIĆ, Zapisnik prve sjednice MK Rijeke (1. IX. 1943.), *Historija*, II, 2, CHRP, Rijeka 1979., str. 283-289.
- Olga ĐUKETIĆ-MAJIĆ - Petar STRČIĆ, Zapisnik sjednice IK KPH od 29. IX. 1943., *Dometi*, XI, 9-10-11, ICR, Rijeka 1978., str. 31-36.
- Antun GIRON, Dva zapisnika osnivačkih sastanaka Okružnog NOO-a za Rijeku sredinom 1944. godine, **VHARiP** 21, HAP/HAR, Rijeka 1977., str. 7-26.
- Antun GIRON, Informacija dr. Vilima Bačića vladi Nezavisne Države Hrvatske o Istri i Rijeci 1944. godine, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, sv. XLIII.-XLIV, Rijeka 2002., str. 159-193.
- Antun GIRON, Informacija prof. Nikole Žica čelništvu Nezavisne Države Hrvatske o prilikama u Istri nakon sloma Italije, *Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka* (dalje: **VPAR**) 37, Povijesni arhiv Rijeka (dalje: PAR), Rijeka 1995., str. 127-143.
- Antun GIRON, "Izvješće glavara građanske uprave Sušak-Rijeka" o zbivanjima u tadašnjoj Rijeci i Sušaku u vrijeme i nakon kapitulacije Italije, *Historija*, I, 1, CHRP, Rijeka 1978., str. 283-303.
- Antun GIRON, Izvještaj Zvonka Babića-Žulje o prilikama u Istri krajem listopada 1943. godine, **VHARiP** 26, HAP/HAR, Pazin-Rijeka 1983., str. 155-164.
- Antun GIRON, Izvještaji Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Kastav 1944. godine, **VHARiP** 30, HAP/HAR, Pazin-Rijeka 1988., str. 99-254.
- Antun GIRON, Proširena mjesna konferencija organizacija KPH u Sušaku 1941. godine, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* (dalje: **VHARiP**) 24, Historijski arhiv Pazin (dalje: HAP/HAR), Pazin-Rijeka 1981., str. 11-21.

- Antun GIRON, Prva konferencija prosvjetnih radnika Hrvatskog primorja (1943), *Historija*, II., 2, CHRP, Rijeka 1979., str. 291-296.
- Antun GIRON, Talijanska vrela o tragediji u Podhumu 1942. godine, *Grobnički zbornik* 4, Katedra Čakavskoga sabora Grobinšćine, Rijeka 1996., str. 64-75.
- Antun GIRON, Talijanske vlasti o stanovništvu Kvarnerske pokrajine 1940. i 1942. godine, *VHARiP* 26, HAP/HAR, Pazin-Rijeka 1983., str. 137-153.
- Antun GIRON, Talijanski izvori o događajima na obalnom području Liburnije u prvoj polovini rujna 1943. godine, *VHARiP* 27, HAP/HAR, Pazin-Rijeka 1985., str. 53-60.
- Antun GIRON, *Začeci i razvoj narodne vlasti u Kastavštini. Narodnooslobodilačka borba Kastavštine u dokumentima NOO-a Kastav*. Biblioteka Dokumenti sv. 20, ICR, Rijeka 1990., str. 188.
- Antun GIRON, Zapisnik konferencije pročelnika upravnih odjela kotarskih NOO-a u okrugu Hrvatsko primorje prosinca 1944. godine, *VHARiP* 22, HAP/HAR, Pazin-Rijeka 1978., str. 9-19.
- Antun GIRON, Zapisnik prve sjednice Plenuma kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Krk, *VHARiP* 25, HAP/HAR, Pazin-Rijeka 1982., str. 115-128.
- Antun GIRON - Mihael SOBOLEVSKI, *Goranke, Istranke, Primorke u NOB. Izbor iz glasila AFŽ*, MNRR, Rijeka 1978., str. 152.
- Antun GIRON - Petar STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu. Treći Reich, NDH, Sušak-Rijeka i izvješće dr. Oskara Turine 1943.*, PDR, Rijeka 1993., str. 188.
- Antun GIRON - Petar STRČIĆ, Zaključci referata dr. Vladimira Židovca vladi NDH o Istri i Primorju (1944. god.), *VPAR* 25-26, PAR, 1994., str. 103-130.
- Antun GIRON - Ive ZURAK, Zapisnici sjednica Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Delnice 1943-1945. godine, *Historija*, V., 5, CHRP, Rijeka 1984., str. 247-323.
- Ante GLAVIČIĆ, Žrtve partizanskog bezumlja i zločina iz Senja i okolice (III./1943.), *Senjski zbornik* (dalje: *SZ*) br. 21, godina 21 (1944.), Muzejsko društvo - Gradski muzej Senj, Senj 1994., str. 291-304.
- *** Il Memoriale - Protesta di Fiume ai ministri degli Affari esteri degli Stati Uniti, della Gran Bretagna, Dell'URSS e della Francia, *Fiume*. Rivista di Studi Fiumani, XV., 30, II. Semestre 1995., Associazione Libero Comune di Fiume in Esilio/ Società di Studi Fiumani, Roma 1995., str. 68-78.
- Vojislav M. JOVANOVIĆ, *Rapalski ugovor, Zbirka dokumenata*, Jadranski institut JAZU Zagreb, Zagreb 1950., str. 69.
- Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Gospodarska problematika ZAVNOH-a. Izbor iz građe o soli*. Posebno izdanje Arhivskog vjesnika 1, AH, Zagreb 1984., str. 144.
- Ivo KOVAČIĆ, Građa za historiju NOP-a u Istri u drugoj polovici 1942. godine, *Prva istarska partizanska četa*, CHRP, Rijeka 1972., str. 91-150.
- Ivo KOVAČIĆ, Izvješće generala Ivana Prpića o problemima razgraničenja između Kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. i 1942. godine, *Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka*, Rijeka 1996., str. 72-102.
- Bogdan KRIZMAN, Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943. *Dokumenti*, knj. 1., Arhiv Jugoslavije, Zagreb 1981., str. 532.
- Bogdan KRIZMAN, "Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba" u Zagrebu i talijanska okupacija na Jadranu 1918. godine. Građa o vanjskoj politici Predsjedništva Narodnog vijeća SHS od 29. X. do 1. XII. 1918., *Anali Jadranskog instituta JAZU* 1, Jadranski institut JAZU, Zagreb 1956., str. 83-116.

- Galiano LABINJAN - Dražen VLAHOV, Izvještaj Oblasnog komiteta KPH za Istru 1944-1945., PM 13, KČSP, Pazin 1984., str. 453-556.
- *** *Narodna vlada Hrvatske*, Državno nakladno poduzeće, 1945., str. 108.
- Slobodan NESOVIĆ, *Inostranstvo i nova Jugoslavija 1941-1945.*, Izdavačko poduzeće "Prosveta" Beograd/Državna založba Slovenije, Ljubljana, Beograd/Ljubljana 1964., str. 436.
- Antonio PAULETICH, La guerra dei volantini 1941-1945. Appelli dei volantini del Movimento di liberazione agli Italiani della Venezia Giulia, *Quaderni* 2, Cd'RS, Pola-Pula 1972., str. 7-224.^
- Branko PETRANOVIĆ, *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943-1945.*, Arhiv Jugoslavije/"Globus" Zagreb, Zagreb 1981., str. 452.
- Mladen PLOVANIĆ, Zapisnik na Rječini 11. aprila 1941., *VHARiP* 21, HAP/HAR, Rijeka 1977., str. 69-74.
- Giovanni RADOSSI, L'Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume - Documenti luglio 1943 - 1 maggio 1945, *Quaderni* 2, Cd'RS Rovinj, Pola-Pula 1972., str. 229-332.
- Marijan RASTIĆ, Izbor iz arhivske građe Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke partije Hrvatske za povijest 1941. godine u Hrvatskoj, *AV*, XIV., 14, AH, Zagreb 1971., str. 7-133.
- Petar STRČIĆ, Dva priloga povijesti NOB-e u Istri i Gorskom kotaru 1944., *HZ*, 27-28/1974.-1975., SPDH, Zagreb 1975., str. 201-215.
- Petar STRČIĆ, *Građa o talijanskoj okupaciji otoka Krka (od kraja 1918. do polovine 1919. godine)*, Posebno izdanje sv. 3, Historijski arhivi u Rijeci i Pazinu, Rijeka 1970., str. 198.
- Petar STRČIĆ, Izvještaj Marka Belinića o Istri krajem 1943. godine, *Historija*, I., 1, CHRP, Rijeka 1978., str. 257-281.
- Petar STRČIĆ, *Otok Krk 1918. Građa o Narodnim vijećima SHS i talijanskoj okupaciji 1918. godine*, Posebno izdanje sv. 1, Historijski arhiv u Rijeci i Pazinu, Rijeka 1968., str. 190.
- Petar STRČIĆ, "Primorski vjesnik" 1941. Izbor članaka o Hrvatskom primorju, Istri i Gorskom kotaru, MNRR, Rijeka 1972., str. 94.
- Petar STRČIĆ, Referat dra Olega Mandića ZAVNOH-u o putovanju Istrom (na početku 1944.), *HZ* 21-22/1968./1969., PDH, Zagreb 1969., str. 419-453.
- Petar STRČIĆ, Tri izvještaja KK KPH Krk iz prve polovine 1943. godine, *KZ* 6, PDK, Krk 1975., str. 67-74.
- Petar STRČIĆ, *Zapisnici sjednica Okružnog narodnooslobodilačkog odbora za Hrvatsko primorje 1943-1945. godine*. Posebno izdanje *VHARiP* sv. 5, HAR, Rijeka 1975., str. 468.
- Karl STUHLPFARRER, Die Operationszonen "Alpenvorland" und "Adriatisches Küstenland" 1943-1945, *Publikationen des Österreichischen Instituts für Zeitgeschichte und des Instituts für Zeitgeschichte der Universität Wien*, Band 7, Beč 1969., str. 58-167.
- *** *Tajna prepiska Churchill-Staljin 1941-1945.*, "Epoha" - Zagreb, Zagreb 1965., str. 442.
- *** *Trattati e Convenzioni fra Italia e gli altri Stati*, Zbirka Ministarstva vanjskih poslova Italije, vol 59, Rim, str. 447-497.

- Dražen VLAHOV, Dokumenti za povijest partizanskog školstva u Istri, *VHARiP* 24, HAP/HAR, Rijeka 1981., str. 39-68.
- Dražen VLAHOV, Dokumenti za povijest partizanskog školstva u Istri (II. dio), *VHARiP* 25, HAP/HAR, Pazin-Rijeka 1982., str. 129-280.
- Dražen VLAHOV, Dokumenti za povijest partizanskog školstva u Istri (III. dio), *VHARiP* 26, HAP/HAR, Pazin-Rijeka 1983., str. 165-198.
- Dražen VLAHOV, Izvještaji Jakova Blaževića, delegata ZAVNOH-a i CK KPH iz Hrvatskog primorja i Istre ujesen 1943. godine, *VHARiP* 21, HAP/HAR, Rijeka 1977., str. 41-68.
- Dražen VLAHOV, Pisma dr. Ante Mandića Oblasnom NOO-u za Istru (1944), *Vjesnik Istarskog arhiva 1 (XXXII)*, HAP, Pazin 1991., str. 181-197.
- Dražen VLAHOV, Tri izvještaja iz Istre (jesen 1943), *VHARiP* 20, HAP/HAR, Rijeka 1976., str. 29-57.
- Dražen VLAHOV, Zapisnici Okružnog NOO-a za Poreč (1944-1945), *VHARiP* 27, HAP/HAR, Pazin-Rijeka 1985., str. 61-105.
- *** *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske/Zbornik dokumenata 1943.*, IHRPH Zagreb, Zagreb 1964., str. 724.
- *** *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1944. (Od 1. siječnja do 9. svibnja)*, IHRPH, Zagreb 1970., str. 736.
- *** *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1944.HU*, IHRPH, Zagreb 1975. str. 632.
- *** *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *ZDNOR*), tom V., knjiga 9, 10, 12, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27 i 28, VII, Beograd, od 1955. do 1963.
- *** *ZDNOR*, VI., 8, 9, 10 i 11, VII, Beograd, od 1960. do 1963.
- *** *ZDNOR*, VIII., 1, 2 i 3, VII, Beograd, od 1959. do 1962.
- *** *ZDNOR*, IX., 3 i 5, VII, Beograd, od 1967. do 1969.
- *** *ZDNOR*, XIII., 1 i 2, VII, Beograd, od 1969. do 1974.

LITERATURA

- Paolo ALATRI, *L'antifascismo italiano*, vol. I, Editori Riuniti, Firenze 1961., str. 460.
- Paolo ALATRI, *L'antifascismo italiano*, vol. II, Editori Riuniti, Firenze 1961., str. 488.
- Vinko ANTIC, Nepokorena Istra i put do prve istarske partizanske čete, *Prva istarska partizanska četa. O 30-godišnjici osnutka 1942-1972*. Posebno izdanje sv. 3 (dalje: *Prva istarska partizanska četa*), Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara (dalje: CHRP), Rijeka 1972., str. 27-71.
- Vinko ANTIĆ, Općina Labin u NOB-u, *Radnički pokret i NOB općine Labin*. Posebno izdanje sv. 11, CHRP, SO Labin/CHRP, Rijeka 1980., str. 175-206.
- Vinko ANTIĆ, *Oslobođenje Istre i pazinske odluke o sjedinjenju s domovinom*. Prigodno izdanje sv. 3, CHRP, Rijeka 1978., str. 68.
- Vinko ANTIĆ, Razvoj komunističkog pokreta u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri 1941-1943., *Savez komunista Jugoslavije 1919-1979., Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, Posebno izdanje sv. 10, CHRP, Rijeka 1980., str. 137-175.

- Vinko ANTIĆ, Sušak-Rijeka i okolica u narodnooslobodilačkoj borbi, *Rijeka, geografija-etnologija-ekonomija-saobraćaj-povijest-kultura* (dalje: Rijeka/Zbornik), Madca hrvatska, Zagreb 1953., str. 349-390.
- Vinko ANTIĆ, Uključivanje Istre u NOP Hrvatske i priključenje domovini, *Priključenje Istre Federalnoj državi Hrvatskoj u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji 1943-1968.* (dalje: *Priključenje Istre*), Sjeverojadranski institut JAZU Rijeka, Rijeka 1968., str. 43-98.
- Vinko ANTIĆ, *Vinodolska Selca u borbi. U narodnom otporu protiv tuđina (1948-1918). U revolucionarnom radničkom pokretu (1918-1941). U narodnooslobodilačkom ratu (1941-1945)*, Udruženje boraca narodnooslobodilačkog rata Selca, Selca 1975., str. 720.
- Elio APIH, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918/1943.*, Editori Laterza, Bari 1966., str. 484.
- Mate BALOTA (Mijo Mirković), *Puna je Pula*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb 1960., str. 368.
- Vlado BARAC, Bataljon "Matija Gubec", od formiranja do ulaska u sastav 14. primorsko-goranske brigade. Vojno i političko značenje, *Primorsko-goranski udarni bataljon "Matija Gubec" 1941-1945.*, Općinska konferencija Saveza socijalističke omladine Crikvenica (dalje: OK SSOH)/Domicilni odbor Bataljona "Matija Gubec" Crikvenica (dalje: DOB), Crikvenica 1986., str. 49-97.
- Radojica BARBALIĆ, Brodarstvo Rijeke kroz vjekove, *Rijeka/Zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb 1953., str. 93-122.
- Višnja BASTA, Organizacija AFŽ-a u Vinodolu (od rujna 1943. do 1945.), *Vinodolski zbornik* (dalje: *VZ*) 4, Koordinacioni odbor za njegovanje i razvijanje tradicija NOB-e i socijalističke revolucije (dalje: KO), Crikvenica 1985., str. 157-172.
- Višnja BASTA, Organizacija Antifašističkog fronta žena Gorskog kotara 1941-1945., *Historija*, V., 5/1982.-1984., CHRP, Rijeka 1984., str. 7-71.
- Višnja BASTA, Organizacija antifašističke fronte žena u vremenu od 1941-1945., *Partizanska Dreinica/Zbomik Historijskog arhiva Karlovac* (dalje: *ZHAK*) 12, Historijski arhiv Karlovac (dalje: HAK), Karlovac 1982., str. 342-353.
- Višnja BASTA, Razvoj i djelovanje antifašističke fronte žena u Vinodolu od 1941. do 1945., *Žene Vinodola u NOB-u*, Koordinacioni odbor za njegovanje i razvijanje tradicija NOB-a/Konferencija za društvenu aktivnost žena i porodice, Rijeka 1986., str. 9-79.
- Višnja BASTA, Razvoj i djelovanje organizacije AFŽ-a u Vinodolu od 1942. do rujna 1943. godine, *VZ* 3, KO, Crikvenica 1983., str. 157-174.
- Višnja BASTA, Štampa AFŽ-a Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Istre 1942-1945., *Štampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, "Novi list" Rijeka/"Glas Istre" Pula/CHRP, Rijeka 1983., str. 101-105.
- Višnja BASTA, *Žene općine Delnice u radničkom pokretu i NOB-u*, OK SSRNH Delnice/CHRP, Delnice-Rijeka 1988., str. 178.
- Dušan BEBEK, Prirodna i društvena obilježja Grobinštine, *Grobinština u radničkom pokretu i revoluciji*. Posebno izdanje sv. 13, CHRP, Rijeka 1981., str. 9-21.
- Franco BELCI, Katolička crkva i politika odnarođivanja, *Pazinski memorijal* (dalje: *PM*) 9, Katedra Čakavskog sabora Pazin (dalje: KČSP), Pazin 1979., str. 201-210.
- Andrea BENUSSI, *Ricordi di un combattente istriano*, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske "Zora". Biblioteca italiana sv. 2, Zagreb 1951., str. 170.

- Jadwiga BEZWINSKA - Danuta CZECH, *KL Auschwitz in den Augen der SS*, Verlag des Staatlichen Auschwitz-Museums 1973., str. 338.
- Jakov BLAŽEVIĆ, *Tražio sam crvenu nit*, "Zagreb" IPP, Zagreb 1976., str. 412.
- Jochen BLEICKEN i dr., *Povijest svijeta od početka do danas*, "Naprijed" Zagreb, Zagreb 1977., str. 727.
- Ljubo BOBAN, Držanje srbijanskih opozicionih stranaka povodom Zagrebačkih punktacija (1931-1932), *Historijski zbornik* (dalje: *HZ*) 15, Povijesno društvo Hrvatske (dalje: PHD), Zagreb 1962., str. 1-40.
- Ljubo BOBAN, Građanske stranke na riječkom području i njihov odnos prema NOP-u od jeseni 1942. do kapitulacije Italije, *Riječko područje u NOP-u od jeseni 1942. do kapitulacije Italije 1943. godine*. Materijal sa znanstvenog skupa održanog 29. i 30. rujna 1986. u Rijeci. Posebno izdanje sv. 24 (dalje: *Riječko područje u NOP-u*), CHRP/Općinski komitet SKH Rijeka (dalje: OK SKHR), Rijeka 1988., str. 235-259.
- Ljubo BOBAN, Iz britanske politike prema Hrvatskoj seljačkoj stranci u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943., *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU* 10, Zagreb 1980., str. 1-109.
- Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, knj. 2., "Liber" Zagreb, Zagreb 1974., str. 480.
- Ljubo BOBAN, Memorandum Terencea Shonea o vanjskoj politici Jugoslavije na početku drugog svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: *CSP*), VII., 2, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb (dalje: IHRPH), Zagreb 1975., str. 133-151.
- Ljubo BOBAN, Položaj i držanje građanskih stranaka u Hrvatskoj 1944., *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*. Simpozij u povodu 30. obljetnice III. zasjedanja ZAVNOH-a, JAZU, Zagreb 1976., str. 197-217.
- Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka. Odeljenje za historijske nauke Beograd, Beograd 1965., str. 438.
- Ljubo BOBAN, Veze grupe građanskih političara iz Hrvatskog primorja i Istre s izbjegličkom vladom, *Dometi*. Časopis za kulturu i društvena pitanja (dalje: *Dometi*), XVIII., 1-2-3, Izdavački centar Rijeka (dalje: ICR), Rijeka 1985., str. 27-31.
- Adriano BOLZONI, *Ustacha. Gli uomini di Ante Pavelic che sognarono una Croazia libera*, Settimo Sigillo, Roma 2000., str. 74.
- Silva BON-GHERARDI, *Politica, regime e amministrazione*, Silva BON-GHERARDI i dr., *L'Istria fra le due guerre*. Contributi per una storia sociale, Ediesse, Rim 1985., str. 21-80.
- Silva BON-GHERARDI i dr., *L'Istria fra le due guerre. Contributi per una storia sociale* (dalje: *L'Istria fra le due guerre*), Ediesse, Rim 1985., str. 312.
- Bude BOSNIĆ, Partijska organizacija Drežnice u pripremi oružanog ustanka i njeno djelovanje do oktobra 1942. godine, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, HAK, Karlovac 1982., str. 75-105.
- Dušanka BOROJEVIĆ-ŠTERNBERG, Bibliografija listova narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, *Putovi revolucije* (dalje: PR), I., 1-2, IHRPH, Zagreb 1963., str. 431-456.
- Vjekoslav BRATULIĆ, *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*, Jadranski institut JAZU Rijeka, Zagreb 1955., str. 108.

- Vjekoslav BRATULIĆ, Međunarodni odnosi i razvitak socijalističkog pokreta u Istri, *Priključenje Istre*, Sjeverojadranski institut JAZU Rijeka, Rijeka 1968., str. 11-42.
- Vjekoslav BRATULIĆ, Političke stranke u Istri 1918-1923., *Labinska republika 1921. godine. Zbornik radova*, Sjeverojadranski institut JAZU Rijeka, Rijeka 1972., str. 155-190.
- Vjekoslav BRATULIĆ, *Rovinjsko selo. Monografija jednog istarskog sela*, Jadranske monografije, knj. 2., Jadranski institut JAZU Zagreb, Zagreb 1959., str. 256.
- Aldo BRESSAN - Luciano GIURICIN, *Fratelli nel sangue. Contributi per una storia della partecipazione degli Italiani alla Guerra popolare di liberazione della Jugoslavia*, Edit, Rijeka 1964., str. 445.
- Josip BROZ Tito, *Sabrana djela*, tom 17, Beograd 1984., str. 502.
- Ivan BROZINA-Slovan, *Put Prve istarske brigade "Vladimir Gortan"*, SUBNOR Pula, Pula 1959., str. 255.
- Vinko BUJAN, Školstvo u Sušaku-Rijeci za vrijeme okupacije 1941.-1945., *Rijeka/ Zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb 1953., str. 533-542.
- Milan BUKVIĆ, *Otočac i Brinje u NOB 1941-1945.*, SUBNOR općine Otočac, Otočac 1971., str. 536.
- Herman BURŠIĆ, "Glas Istre" - glas istine, borbe i slobode, *Štampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, "Glas Istre" Pula/"Novi list" Rijeka/CHRP, Rijeka 1983., str. 11-22.
- Herman BURŠIĆ, II periodo fra le due guerre mondiale e la dittatura fascista, *Bujština-II Buiese*, Skupština općine Buje/Zavod za povijesne i društvene znanosti IC JAZU Rijeka, Buje-Buie 1985., str. 117-133.
- Herman BURŠIĆ, Općina Labin u NOB-u 1941-1943., *Radnički pokret i NOB općine Labin*. Posebno izdanje sv. 11, Skupština općine Labin/CHRP, Rijeka 1980., str. 137-160.
- Herman BURŠIĆ, Narod Poreštine u borbi za slobodu i sjedinjenje s maticom zemljom 1918-1945. godine, *Zbornik Poreštine* (dalje: **ZP**) 2, Narodno sveučilište Poreč/Zavičajni muzej Poreštine, Poreč 1987., str. 263-281.
- Herman BURŠIĆ, Prva konferencija KPH za Istru 25. XII. 1943. u Račicama, **BZ 4**, OK SSRNH Buzet, Buzet 1980., str. 21-38.
- Herman BURŠIĆ, Prvo savjetovanje KPH za Istru 1943. godine, **BZ 3**, OK SSRNH Buzet, Buzet 1978., str. 7-51.
- Herman BURŠIĆ, Razdoblje između dva rata i fašistička vladavina, *Bujština-II Buiese*, Skupština općine Buje/Zavod za povijesne i društvene znanosti IC JAZU Rijeka, Buje-Buie 1985., str. 117-133.
- Herman BURŠIĆ, Razvoj narodne vlasti u južnoj Istri od 1944-1945., **PM 6**, KČSP, Pazin 1977., str. 147-220.
- Fikreta BUTIĆ, O nekim političkim akcijama NDH uoči njezina sloma, **PR**, IV, 7-8, IHRPH, Zagreb 1966., str. 187-194.
- Radule BUTOROVIĆ, Djelatnost SKOJ-a i USAOH-a u gradu i kotaru Sušak u NOR-u, *Dometi*, XIX., 7-8-9, ICR, Rijeka 1986., str. 59-71.
- Radule BUTOROVIĆ, *Sušak i Rijeka u NOB*. Posebno izdanje sv. 5, CHRP, Rijeka 1975., str. 588.
- Mijo BZIK, *Ustaška pobjeda*, Glavni ustaški stan, Zagreb 1942., str. 110.

- Franco CATALANO, *Storia del Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia*, Milano 1975., str. 410.
- Ante CEROVAC, Rujanski dani 1943., *PM 2*, KČSP, Pazin 1971., str. 39-51.
- Bruno COCEANI, *Mussolini, Hitler, Tito alle porte orientali d'Italia*, Cappelli Editore, Bologna 1948., str. 198.
- Nikola CRNKO VIC, Političke prilike u Rijeci 1943. godine do kapitulacije Italije, *Zbornik Pedagoške Akademije Rijeka. Prigodom 10-godišnjice Pedagoške akademije i 25-godišnjice oslobođenja Rijeke*, Pedagoška akademija Rijeka, Rijeka 1970., str. 133-149.
- Tone CRNOBORI, *Borbena Pula. Prilog gradi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943.* Posebno izdanje sv. 2, CHRP, Rijeka 1972., str. 258.
- Tone CRNOBORI, Fašizacija i militarizacija školstva u Istri između dva svjetska rata, *PM 9*, KČSP, Pazin 1979., str. 225-232.
- Ivan CUCULIĆ, "Bjelolasički marš" 2. brigade 13. primorsko-goranske divizije NOVH (19-20. II 1944), *Historija*, II., 2, CHRP, Rijeka 1979., str. 79-117.
- Ivan CUCULIĆ, Delnice i okolina u 1941. (Prilog povijesnim istraživanjima), *Historija radničkog pokreta NOR-a i socijalističke revolucije u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru* (dalje: *Historija*), IV., 4, CHRP, Rijeka 1981., str. 9-38.
- Ivica CUCULIĆ, Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj borbi 1942-1943., *Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB*. Posebno izdanje sv. 4, CHRP, Rijeka 1974., str. 279-382.
- Ivan CUCULIĆ, *Marš 2. brigade 13. primorsko-goranske divizije NOVH* (19-20. veljače 1944), Posebno izdanje sv. 8, CHRP, Rijeka 1980., str. 64.
- Ivan CUCULIĆ - Antun GIRON - Boško KONČAR, *Podhum 1942.*, Muzej narodne revolucije Rijeka (dalje: MNRR), Rijeka 1972., str. 100.
- Josip ČIKOVIĆ, Denacionalizacija omladine anektiranog područja Sušaka i Kastva 1942-1943. putem škole i udžbenika, *Riječko područje u NOP-u*, CHRP/OK SKHR, Rijeka 1988., str. 211-221.
- Eduard ČALIĆ, Treći Reich i Drugi svjetski rat u današnjoj historiografiji, *Simpozij Drugi svjetski rat i mir među narodima, Zagreb 25-30. rujna 1970.*, JAZU, Zagreb 1972., str. 13-67.
- Josip ČERNI, Formiranje mornarice NOVJ, *Mornarički glasnik* (dalje: *MG*) 5, Beograd 1963., str. 554-557.
- Berto ČRNJA, Omladinska organizacija u Narodnooslobodilačkom pokretu Istre, *PM 3*, KČSP, Pazin 1971., str. 53-67.
- Žvane ČRNJA, *Obećana zemlja*, "Glas Istre" Pula, Pula 1978., str. 304.
- Fedo ČULINOVIĆ, Državnopravno značenje odluka o priključenju Istre Hrvatskoj odnosno Jugoslaviji, *Priključenje Istre*, Rijeka 1968., str. 99-124.
- Ferdo ČULINOVIĆ, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojnoizdavački zavod Beograd, Beograd 1970., str. 688.
- Ferdo ČULINOVIĆ, *Riječka driava. Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*, Povijesno društvo NR Hrvatske, Zagreb 1953., str. 260.
- Ferdo ČULINOVIĆ, Rijeka u državnom pravnom pogledu, *Rijeka/Zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb 1953., str. 253-276.
- Renzo DE FELICE, *Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo*, volume secondo, Arnoldo Mondadori Editore, Torino 1977., str. 754.

- Albert DESSARDO, Revolucionarni rad i početak NOB u Kastavštini (Gornji kraj Kastavštine-Halubje), *Zbornik Kastavštine* (dalje: ZK) 1, "Otokar Keršovani", Rijeka 1978., str. 127-133.
- Dušan DIMINIĆ, *Istra u partizanskom notesu (1943-1945)*, "Istarska naklada" Pula, Pula 1986., str. 174.
- Ivan DORČIĆ - Marijan TOMAŠIĆ, *Kastav i Kastavština u prošlosti i sadašnjosti*, Odbor za proslavu 10. god. oslobođenja Kastavštine 1921-1931., Samobor 1931., str. 184.
- Ljubo DRNDIĆ, *Oružje i sloboda Istre (1941-1943)*, "Školska knjiga" Zagreb/"Glas Istre" Pula, Zagreb 1978., str. 360.
- Stipe DRPIĆ, Pogibija Petra Franolića Barčina, *KZ 5*, PDK, Krk 1972., str. 186-189.
- Tone FERENC, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*, Založba Obzorja Maribor, Maribor 1967., str. 728.
- Tone FERENC, Stiki in sodelovanje med slovenskim i hrvaškim narodnoosvobodilnim gibanjem v Istri, *Buzetski zbornik* (dalje: BZ) 6, OK SSRNH Buzet, Buzet 1983., str. 27-44.
- Liliana FERRARI, L'Azione Cattolica della diocesi di Udine durante la guerra e la resistenza, *Resistenza e società*, Voi. 2, Del Bianco Editore, Udine 1984., str. 405-416.
- Galliano FOGAR, *Dal'iredentismo alla resistenza nelle provincie adriatiche: Gabriele Foschiatti*, Del Bianco Editore, Udine 1966., str. 295.
- Galliano FOGAR, *Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali*, Del Bianco Editore, Udine 1961., str. 229.
- Petar FRKOVIĆ, Bataljon "Matija Gubec" od kapitulacije Italije do oslobođenja, *Primorsko-goranski udarni bataljon "Matija Gubec" 1941-1945.*, OK SSOH Crikvenica/DOB, Crikvenica 1986., str. 143-184.
- Petar FRKOVIĆ, Kapitulacija Italije, *VZ 3*, KO, Crikvenica 1983., str. 227-241.
- Petar FRKOVIĆ, Slobodni teritorij Hrvatskog primorja 1941. godine, *VZ 2*, Odbor za obilježavanje 40. godišnjice ustanka i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Hrvatske za područje općine Crikvenica, Crikvenica 1981., str. 95-106.
- Giorgio GALLI, *Storia del Partito comunista Italiano*, Schwarz Editore, Milano 1958., str. 374.
- *** *Geografija SR Hrvatske, Sjeverno Hrvatsko primorje*, Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu/"Školska knjiga" Zagreb, Zagreb 1975., str. 212.
- Leon GERŠKOVIĆ, Ustavno-pravni aspekti odluka III. zasjedanja ZAVNOH-a, *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*. Simpozij u povodu 30. obljetnice III. zasjedanja ZAVNOH-a, JAZU, Zagreb 1976., str. 11-17.
- Silvino GIGANTE, *Storia del comune di Fiume*, R. Bemporade et figlio editori, Firenze 1928., str. 279.
- * * * *Giovanni Palatucci. Il poliziotto che salvò migliaia di Ebrei*, Laurus Robuffo, Roma 2002., str. 158.
- Antun GIRON, *Četrnaesta narodnooslobodilačka brigada Hrvatske*, Prigodno izdanje sv. 2, CHRP, Rijeka 1977., str. 30.
- Antun GIRON, *Četrnaesta narodnooslobodilačka brigada Hrvatske*, Prigodno izdanje sv. 16, CHRP, Rijeka 1982., str. 74.

- Antun GIRON, Drežnica kao središte društveno-političkih organizacija kotara Ogulin i okruga Gorski kotar, *Partizanska Drežnica/ZHAK*, 12, HAK, Karlovac 1982., str. 404-415.
- Antun GIRON, Drugi POS - značajni činilac u razvoju NOR-a i socijalističke revolucije u Hrvatskom primorju i Istri (11. IX 1943. - 16. III 1945.), *Pomorski zbornik Saveza društava za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije* 16, Savez društava za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije, Rijeka 1978., str. 243-256.
- Antun GIRON, Građa o NOR-u i socijalističkoj revoluciji iz god. 1942. u Historijskom arhivu Rijeka, *Arhivski vjesnik* (dalje: *AV*), XXVII., 27, Arhiv Hrvatske (dalje: *AH*), Zagreb 1984., str. 52-59.
- Antun GIRON, Grobinščina između dvaju svjetskih ratova (Od 1918. do 1929. godine), *Grobnički zbornik* (dalje: *GZ*) 2, Odbor za obilježavanje 750. obljetnice boja Hrvata s Tatarima na Grobničkom polju, Rijeka 1992., str. 100-115.
- Antun GIRON, Izvori za 1941. godinu u Historijskom arhivu Rijeka, *AVXXIV.*, 24, *AH*, Zagreb 1981., str. 36-42.
- Antun GIRON, Jesu li bila osnovana privremena rukovodstva KPH za Rijeku (jesen 1942-jesen 1943)?, *Dometi*, XXIII., 10, ICR, Rijeka 1990., str. 695-703.
- Antun GIRON, Klana za vrijeme talijanske okupacije od 1918. do 1920., *Zbornik Društva za povjesnicu Klana. Prilozi za povijest, kulturu i gospodarstvo* 1, Društvo za povjesnicu Klana, Klana 1995., str. 91-100.
- Antun GIRON, Kotar Čabar u narodnooslobodilačkoj borbi od listopada 1943. do travnja 1945. godine, *Čabarski kraj u radničkom pokretu i NOB*. Posebno izdanje sv. 22, *CHRP*, Rijeka-Čabar, 1985., str. 229-277.
- Antun GIRON, KPH na o. Krku od 1941. do 1945. godine, *Krčki zbornik* (dalje: *KZ*) 12, Povijesno društvo otoka Krka (dalje: *PDK*), Krk 1983., str. 119-131.
- Antun GIRON, Kulturno-prosvjetna djelatnost Okružnog NOO-a za Gorski kotar, *Historija*, II., 2, *CHRP*, Rijeka 1979., str. 153-161.
- Antun GIRON, Nastanak i razvoj organa narodne vlasti na otoku Rabu, *Rapski zbornik*, JAZU/SO Rab, Zagreb 1987., str. 491-498.
- Antun GIRON, Neka pitanja rada i djelovanja rukovodstva KPH na Sušaku 1941. godine, *Historija*, IV., 4, *CHRP*, Rijeka 1981., str. 67-98.
- Antun GIRON, Neki problemi razvoja NOP-a na području sjeverozapadne Istre, *Problemi sjevernog Jadrana* (dalje: *PSJ*) 5, Zavod IC JAZU Rijeka, Rijeka/Zagreb 1985., str. 3-30.
- Antun GIRON, NOR i socijalistička revolucija u Hrvatskom primorju i Rijeci 1943. godine, *Dometi*, VI., 9-10, ICR, Rijeka 1973., str. 85-92.
- Antun GIRON, Okrug Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj borbi 1943-1945., *Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB*. Posebno izdanje sv. 4, *CHRP*, Rijeka 1974., str. 383-438.
- Antun GIRON, Pisma Poglavniku s Grobinščine 1942. godine, *GZ* 3, Katedra Čakavskog sabora Grobinščine, Rijeka 1994., str. 28-37.
- Antun GIRON, Položaj Rijeke i okolice u vrijeme kapitulacije Italije i nakon nje (srpanj-listopad 1943. godine), *PSJ* 4, Zavod IC JAZU Rijeka, Rijeka/Zagreb 1982., str. 109-126.

- Antun GIRON, Prilog proučavanju NOB-a na otocima Cresu i Lošinju, *Izvor za povijest otoka Cresa i Lošinja/Otočki ljetopis* 5, (dalje: *OLI*), SIZ kulture općine Cres-Lošinj, Mali Lošinj 1984., str. 39-50.
- Antun GIRON, Primorski vjesnik - svibanj 1943 - svibanj 1945. godine, *Stampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, "Novi list"-Rijeka/"Glas Istre"-Pula/CHRP, Rijeka 1983., str. 79-87.
- Antun GIRON, Proširena mjesna konferencija sušačke partijske organizacije, *Kamov*, 11., 15, Centar za uslužnu i društvenu djelatnost mladih Rijeka (dalje: CUDDM), Rijeka 1971., str. 11-12.
- Antun GIRON, Prva sjednica Plenuma Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Krk, *Dometi*, XXII., 10, ICR, Rijeka 1989., str. 699-704.
- Antun GIRON, Radnici riječkog brodogradilišta u narodnooslobodilačkoj borbi, *Dometi*, XVIII., 1-2-3, ICR, Rijeka 1985., str. 45-50.
- Antun GIRON, Rakovac Joakim, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga druga, "Mladost"-Beograd, Beograd 1975., str. 142.
- Antun GIRON, Razvoj i djelatnost SKOJ-a i USAOH-a u Gorskom kotaru tijekom NOB-a, *Dometi*, XIX., 7-8-9, ICR, Rijeka 1986., str. 35-40.
- Antun GIRON, Razvoj narodne vlasti na riječkom području od 1941. do 1945. godine, *Vjesnik istarskog arhiva 1 (XXXII.)*, Historijski arhiv Pazin (dalje: HAP), Pazin 1991., str. 41-51.
- Antun GIRON, Razvoj narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije na području Liburnije, *PSJ* 6, Zavod IC JAZU Rijeka, Rijeka/Zagreb 1988., str. 3-41.
- Antun GIRON, *Riječka bitka*, ICR, Rijeka 1985., str. 96.
- Antun GIRON, Rijeka u Drugom svjetskom ratu (s obzirom na međunarodne odnose), *Rijeka I.*, 1, PDR, Rijeka 1994., str. 85-106.
- Antun GIRON, Senj - najznačajnija partizanska luka na Jadranu u razdoblju listopad 1943-siječanj 1944., *SZ* 10-11/1983.-1984., GMS/SMD, Senj 1984., str. 319-323.
- Antun GIRON, Socijalistička revolucija u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru 1943-1945. godine, *Savez komunista Jugoslavije 1919-1979. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, CHRP, Rijeka 1980., str. 177-209.
- Antun GIRON, Sušačka koalicija 1943.-1945. godine, *Rijeka u stoljeću velikih promjena (Zbornik radova). Fiume nel secolo dei grandi mutamenti (atti del Convegno)*, Edit, Rijeka-Fiume 2001., str. 32-38.
- Antun GIRON, Zločin u Lipi, *LT* 3, Katedra Čakavskog sabora Opatija, Opatija 1978., str. 75-83.
- Antun GIRON, Zločin u Lipi 1944. godine, *PM* 7, Katedra Čakavskog sabora Pazin, Pazin 1977., str. 17-25.
- Antun GIRON, Židovsko pitanje u općini Opatija (Od 1938. do 1945. godine), *PSJ*, HAZU, Zagreb-Rijeka 2000., str. 143-165.
- Antun GIRON - Petar STRČIĆ, Riječka bitka i njeno značenje za sjedinjenje Istre i Rijeke s Federalnom Hrvatskom u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, *PM* 14, KČSP, Pazin 1985., str. 35-62.
- Antun GIRON - Petar STRČIĆ, *Zaobići Ingridstellung. Riječko područje u završnici drugog svjetskog rata*, PDR, Rijeka 1995., str. 188.
- Luciano GIURICIN, Akcija KPH i riječkih antifašističkih snaga od kraja 1942. godine do kapitulacije Italije, *Riječko područje u NOP-u*, CHRP/OK SKHR, Rijeka 1988., str. 71-113.

- Luciano GIURICIN, Nastanak i razvoj prvih organizacionih oblika narodne oslobodilačke borbe u Rijeci 1941-1942. godine, *Prva godina NOB-a na riječkom području. Materijal sa znanstvenog skupa održanog 22. i 23. studenog 1983. u Rijeci* (dalje: *Prva godina NOB-a na riječkom području*), Posebno izdanje sv. 20, CHRP/OK SKHR, Rijeka 1984. str. 111-134.
- Luciano GIURICIN, Partizanski tisak i izdavačka djelatnost na talijanskom jeziku, *Štampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, "Novi list"-Rijeka/"Glas Istre"-Pula/CHRP, Rijeka 1983., str. 35-41.
- Luciano GIURICIN, Soldati italiani collaboratori del M.P.L. nel Litorale croato, *JZ* 13/1986.-1989., PDI/PDR, Pula-Rijeka 1989., str. 207-234.
- Luciano GIURICIN - Antonio GIURICIN, Aldo Rismondo fondatore dell'Unione degli Italiani, *Quaderni* 3, Centro di ricerche storiche Rovigno (dalje: Cd'RS), Rovinj 1973., str. 307-340.
- Ante GLAVIČIĆ, Njemačko bombardiranje Senja 1943., *SZ* 10-11/1983.-1984., GMS/SMD, Senj 1984., str. 341-354.
- IVO GOLDSTEIN (suaautor SLAVKO GOLDSTEIN), *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber-Zagreb, Zagreb 2001., str. 726.
- Anton GORJAN, NOB Bujštine od rujna 1943. do kraja 1943., *PM* 12, KČSP, Pazin 1983., str. 267-269.
- Feliks GORSKI, Kotarski komitet KPH Senj od formiranja do kapitulacije Italije, *SZ* 10-11/1983.-1984., GMS/SMD, Senj 1984., str. 299-302.
- Ivan GRAH, *Istarska crkva u ratnom vihoru (1943-1945)*, IKD "Juraj Dobrila"-Pazin, Pazin 1992., str. 244.
- *** *Grande dizionario enciclopedico*, vol. VI, Unione Tipografico-Editrice torinese, Torino 1936., str. 1386.
- *** *Grande dizionario enciclopedico*, vol. X, Unione Tipografico-Editrice torinese, Torino 1939., str. 1574.
- Vitimir GRBAC, Eksploatacija primorsko-goranskih šuma od strane talijanskih fašističkih okupatora, *Riječko područje u NOP-u*, CHRP/OK SKHR, Rijeka 1988., str. 261-284.
- Vitimir GRBAC, Od prvih naoružanih grupa do partizanske divizije, *Historija*, I, 1, CHRP, Rijeka 1978., str. 67-122.
- Vitimir GRBAC, Operacija "Velika Kapela" (od 16. do 29. rujna 1942), *Historija*, III., 3, CHRP, Rijeka 1980., str. 165-180.
- Vitimir GRBAC, Teror okupatora u vrijeme ustanka u Kastavštini, *ZK* 1, "Otokar Keršovani" Rijeka, Rijeka 1978., str. 331-353.
- Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske 1918-1929.*, "Binoza", Politička biblioteka, Zagreb 1938., str. 464.
- Milan ISKRA, Rujanski dani Rovinjskog Sela, *PM* 12, KČSP, Pazin 1983., str. 237-242.
- *** *Istra i Slovensko primorje, Borba za slobodu kroz vjekove*, "Rad" Beograd, Beograd 1952., str. 752.
- Nikola IVOSEVIĆ, Formiranje i borbena dejstva prvih partizanskih jedinica, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, HAK, Karlovac 1982., str. 138-148.

- Mario JADREJČIĆ, Od pada fašizma do odlaska u partizane, *Revolucionarni omladinski pokret u južnoj Istri (1918-1945)*. Zbornici Muzeja narodne revolucije Istre-Pula, Muzej narodne revolucije Istre-Pula (dalje: MNRI), Pula 1988., str. 50-54.
- Božo JAKOVLJEVIĆ, *2. istarska brigada*. Posebno izdanje sv. 4, CHRP, Rijeka 1978., str. 48.
- Jela JANČIĆ-STARC, Partizanska bolnica u Drežnici, *Partizanska Drežnica/ZHAK*, HAK, Karlovac 1982., str. 447-487.
- Jela JANČIĆ-STARC, *Vojno-partizanska bolnica u Drežnici 1942-1944.*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Zagreb, Zagreb 1971., str. 130.
- Dušan JARDAS, Prva istarska partizanska četa na Planiku 1942., *Prva istarska partizanska četa*, CHRP, Rijeka 1972., str. 191-195.
- Dušan JARDAS, Sjećanje na osnivanje i akcije partizanskog odreda "Učka", *PM* 13, KČSP, Pazin 1984., str. 271-277.
- Ivan JELIĆ, *Hrvatska u ratu i revoluciji 1941-1945.*, "Školska knjiga" Zagreb, Zagreb 1978., str. 304.
- Ivan JELIĆ, *Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, "Školska knjiga" Zagreb, Zagreb 1979., str. 188.
- Ivan JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941.*, IHRPH, Zagreb 1972., str. 528.
- Ivan JELIĆ, Osnivanje AVNOJ-a. U povodu 30-godišnjice Prvog zasjedanja AVNOJ-a, *ČSP*, IV., 3, IHRPH, Zagreb 1972., str. 85-98.
- Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945.*, "Globus" Zagreb, Zagreb 1986., str. 272.
- Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, "Globus" Zagreb, Zagreb 1983., str. 420.
- Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata, prilog građi o četničkim udruženjima u Savskoj banovini 1934-1936, *Radovi* 21, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb-humanističke i društvene znanosti, Zagreb 1988., str. 145-232.
- Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, Prilog proučavanju politike građanskih snaga na riječkom području 1942-1943. godine, *Riječko područje u NOP-u*, CHRP/OK SKHR, Rijeka 1988., str. 223-234.
- Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, "Liber"/"Školska knjiga" Zagreb, Zagreb 1977., str. 332.
- Jakov JELINČIĆ, Saopćenje o arhivskoj građi od 1918. do 1945. koja se nalazi u Historijskom arhivu Pazin, *VHARiP* 19, HAP/HAR, Rijeka 1974., str. 475-489.
- Janko JERI, Nekateri elementi diplomatske geneze vprašanja jugoslavansko-italijanske razmejivte po drugi svetovni vojni do leta 1954., *CSP*, VII., 1, IHRPH, Zagreb 1975., str. 187-240.
- Davorin JEŽIĆ, Osnivanje i razvitak organa narodne vlasti narodnooslobodilačkih odbora u 1941. godini na području Vinodola, *VZ* 1, KO/Općinski odbor SUBNOR-a Crikvenica (dalje: OO SUBNOR-a), Crikvenica 1977., str. 267-307.
- Davorin JEŽIĆ, Prilog proučavanju razvitka i djelovanja organa narodne vlasti na području Vinodola (siječanj 1942-rujan 1943. godine), *VZ* 3, KO, Crikvenica 1983., str. 105-155.

- Davorin JEŽIĆ, Prilog proučavanju razvitka i djelovanja organa narodne vlasti na području kotara Novi 1943-1945., *MZ* 4, KO, Crikvenica 1985., str. 117-155.
- Vlado JURIČIĆ, Prva hrvatska pjevana misa u NOP-u Istre, *PM* 19, KČSP, Pazin 1989., str. 294-295.
- Vinko JUSTINIĆ, Kako sam bio komandant Motovuna, *PM* 12, KČSP, Pazin 1983., str. 243-259.
- Blaž KALAFATIĆ, O nekim pitanjima provođenja odluka donesenih u Jasenovi o organiziranju oružane borbe na području Vinodola, *VZ* 1, KO/OO SUBNOR-a, Crikvenica 1977., str. 163-168.
- Andelko KALPIĆ, Pomorski desant na Lošinj, *OLI* 1, Cres, Ilovik, Lošinj, Vele Strakane, Male Strakane, Sušak, Unije, Fond za kulturu i fizičku kulturu Općine Mali Lošinj, Mali Lošinj 1973., str. 22-27.
- Andelko KALPIĆ, Vojno-politički značaj otoka Lošinja u drugom svjetskom ratu, *Pomorstvo Cresa i Lošinja*, *OU* 3, SIZ kulture, Mali Lošinj 1980., str. 285-292.
- Roland KALTENEGGER, *Zona d'operazione Litorale Adriatico. La battaglia per Trieste, l'Istria e Fiume*, Libera Editrice Gorizia, Gorizia 1996., str. 348.
- Ljubo KARABAIĆ, Kvarnerski otoci u NOR-u 1943. godine, *PM* 4, KČSP, Pazin 1976., str. 183-191.
- Ljubo KARABAIĆ, Otok Krk 1941. godine, *KZ* 5, PDK, Krk 1972., str. 85-101.
- Ljubo KARABAIĆ, Otok Krk u NOR-u 1943. godine, *KZ* 6, PDK, Krk 1975., str. 25-65.
- Ljubo KARABAIĆ, Prilog za biografiju Petra Franolića Barčina - sekretara prve organizacije KPJ i prvog KK KPH o. Krka, *KZ* 12, PDK, Krk 1983., str. 77-88.
- Ljubo KARABAIĆ, Veze NOP-a između Krka, kopna i ostalih otoka, *KZ* 7, PDK, Krk 1976., str. 83-121.
- Danilo KLEN, *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri*, JAZU, Zagreb 1955., str. 104.
- Danilo KLEN - Marijan KOLOMBO, *INA rafinerija Rijeka 1882-1972.*, INA-Prerada Rafinerija Rijeka, Rijeka 1972., str. 208.
- Petar KLEUT, *Jedanaesti korpus NOVJ*, Vojnoizdavački i novinski centar Beograd, Beograd 1987., str. 410.
- Antun KLUN, NOB Bujštine od kapitulacije Italije do njemačke ofenzive 1943., *PM* 12, KČSP, Pazin 1983., str. 261-266.
- Vojmir KLJAKOVIĆ, Mjesto ZAVNOH-a u jugoslavenskoj politici saveznika, *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine.* Simpozij u povodu 30. obljetnice III. zasjedanja ZAVNOH-a, JAZU, Zagreb 1976., str. 37-48.
- Radoje KNEŽEVIĆ, *Knjiga o Draži*, sv. 1, Srpska narodna obrana, Vindzor-Kanada 1956., str. 270.
- Vladimir KNIFIĆ, Kotarski komitet KPH Senj od osnivanja do početka godine 1944., *Senjski zbornik* VII./1976.-1979., Gradski muzej Senj (dalje: GMS)/Senjsko muzejsko društvo (dalje: SMD), Senj 1979., str. 155-170.
- Vladimir KNIFIĆ, Kotarski komitet SKOJ-a (1942-1944), *SZ* 7/1976.-1979., GMS/SMD, Senj 1979., str. 183-190.
- Slavko KOMAR, *Sušački dani 1941. (Povijesno-memoarski zapisi)*. Posebno izdanje sv. 23, CHRP, Rijeka 1986., str. 290.
- *** *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*. Izvanredno izdanje, IHRPH, Zagreb 1969., str. 316.

- Mahmud KONJHODŽIĆ, Zapisi sa sedam otoka, *OLJ* 1. Cres, Ilovik, Lošinj, Vele Strakane, Male Strakane, Sušak, Unije, Fond za kulturu i fizičku kulturu Općine Mali Lošinj, Mali Lošinj 1973., str. 28-51.
- Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857-1971.*, JAZU, Zagreb 1979., str. 900.
- Đorđe KOSANOVIĆ, *Ekonomskopolitička djelatnost narodne vlasti u toku NOB-a*, IHRPH, Zagreb 1964., str. 192.
- Radoslav KOSANOVIĆ, Šesta primorsko-goranska udarna brigada, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, HAK, Karlovac 1982., str. 191-223.
- Uroš KOSTIĆ, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta. Ofenziva Jugoslovenske 4. armije*, VII, Beograd 1978., str. 580.
- Veljko KOVAČEVIĆ, Kapitulacija talijanske vojske (u septembru 1943. godine), *SZ* 1, GMS, Senj 1965., str. 153-159.
- Ivo KOVAČIĆ, Gorski kotar u ustanku 1941., *Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB*. Posebno izdanje sv. 4, CHRP, Rijeka 1974., str. 175-278.
- Ivo KOVAČIĆ, Grobinština u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1943., *Grobinština u radničkom pokretu i revoluciji*. Posebno izdanje sv. 13, CHRP, Rijeka 1981., str. 59-266.
- Ivan KOVAČIĆ, *Kampor 1942.-1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*, Adamić, Rijeka 1998., str. 492.
- Ivo KOVAČIĆ, Kastavština 1941. godine, *Kamov*, II., 15, CUDDM, Rijeka 1971., str. 9-11.
- Ivo KOVAČIĆ, Komunist - glasilo OK KPH za Hrvatsko primorje, *Štampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar* (dalje: *Štampa u NOB*), "Novi list"V "Glas Istre"/CHRP, Rijeka 1983., str. 73-78.
- Ivo KOVAČIĆ, *Koncentracioni logor Kampor na Rabu 1942-1943*. Posebno izdanje sv. 18, CHRP/OK SSRN Rab, Rab 1983., str. 128.
- Ivo KOVAČIĆ, Kotar Čabar u narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. do 1943., *Čabarski kraj u radničkom pokretu i NOB*. Posebno izdanje sv. 22, CHRP, Rijeka-Čabar 1985., str. 83-225.
- Ivo KOVAČIĆ, KPH i razvoj oružane borbe na riječkom području 1941-1942., *Prva godina NOB-a na riječkom području*, CHRP/OK SKHR, Rijeka 1984., str. 43-66.
- Ivan KOVAČIĆ, *Legendarni Tuhobič. Riječko područje u ratu 1941. godine i partizanski odred Bozo Vidas Vuk*, Adamić, Rijeka 2000., str. 504.
- Ivo KOVAČIĆ, Narodnooslobodilački pokret na otoku Rabu 1941-1943., *Otok Rab u radničkom pokretu i NOB*. Posebno izdanje sv. 21, CHRP/Skupština općine Rab, Rijeka-Rab 1985., str. 147-265.
- Ivan KOVAČIĆ, Problem broja žrtava fašističkog logora Kampor na otoku Rabu 1942.-1943. godine, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, sv. XL., Državni arhiv u Rijeci (dalje: DAR), Rijeka 1998., str. 243-287.
- Ivo KRAUTZEK, Borbe, akcije i aktivnosti Bataljona "Matija Gubec" u sastavu XIV narodnooslobodilačke brigade Hrvatske, *Primorsko-goranski udarni bataljon "Matija Gubec" 1941-1945.*, OK SSOH/DOB, Crikvenica 1986., str. 101-140.
- Ivo KRAUTZEK, Prilog istraživanju civilnih logora 1942. na teritoriju Drugog primorsko-goranskog NOP odreda, *Riječko područje u NOP-u*, CHRP/OK SKHR, Rijeka 1988., str. 175-209.

- Ivo KRAUTZEK, Sušački partizanski odred 1941. godine, *Historija*, IV., 4, CHRP, Rijeka 1981., str. 99-140.
- Ivo KRAUTZEK, Sušački partizanski odred 1941. godine, *Prva godina NOB-a na riječkom području*, CHRP/OK SKHR, Rijeka 1984., str. 305-323.
- Bogdan KRIZMAN, A. Pavelić i SI. Kvaternik kod Adolfa Hitlera u ljeto 1941., *HZ* 23-24/1970-1971, PDH, Zagreb 1971., str. 307-323.
- Bogdan KRIZMAN, Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918-1941), *ČSP*, VII., 1, IHRPH, Zagreb 1975., str. 33-97.
- Bogdan KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, "Globus" Zagreb, Zagreb 1986., str. 620.
- Bogdan KRIZMAN, Njemački emisar W. Malletke kod Mačeka uoči napada na Jugoslaviju 1941., *ČSP*, VII., 2, IHRPH, Zagreb 1975., str. 152-163.
- Bogdan KRIZMAN, Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom 1937-41., *HZ* 17, PDH, Zagreb 1964., str. 227-257.
- Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich* (drugo izdanje), sv. 1, "Globus" Zagreb, Zagreb 1986., str. 388.
- Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich* (drugo izdanje), sv. 2, "Globus" Zagreb, Zagreb 1986., str. 452.
- Bogdan KRIZMAN, Završni pregovori o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 1941. god., *HZ* 29-30/1976-1977., PDH, Zagreb 1977., str. 517-527.
- Andrija KRSUL, Prilike u Vinodolu i sastanak komunista u uvali Jesenova u srpnju 1941., *VZ* 1, KO/OO SUBNOR-a, Crikvenica 1977., str. 155-162.
- *** *Labinska republika 1921. godine. Zbornik radova*, Sjeverojadranski institut JAZU Rijeka, Rijeka 1972., str. 416.
- Gaetano LA PERNA, *Pola-Istria-Fiume 1943-1945. La lenta agonia di un lembo d'Italia*, Gruppo Ugo Mursia Editore, Milano 1993., str. 432.
- *** *La repubblica di Albona nell'anno 1921. Raccolta di lavori*, Sjeverojadranski institut JAZU Rijeka, Rijeka 1979., str. 456.
- Vjekoslav LADAVAC, Uspomene na rad organizacije "TIGR" ("BORBA") 1929. godine, *PM* 3, KČSP, Pazin 1971., str. 103-163.
- Rafael LANDIKUŠIĆ, *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1942., str. 282.
- Branko LATAS, Četnici iz Like u službi Nemaca na području Hrvatskog primorja i u Italiji (1943-1944. godine), *Vojnoistorijski glasnik*, XXX., 1, Vojnoistorijski institut Beograd, Beograd 1979., str. 191-214.
- Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e di intomi (1939-1947). Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939-1947.)*, Ministero per i beni e le attività culturali, Direzione generale per gli archivi, Roma 2002., str. 702.
- Milan LUČIĆ, *Narodnooslobodilački rat u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru u ljeto i jesen 1943. godine*, Posebno izdanje sv. 19, CHRP, Rijeka 1983., str. 214.
- Slavko MAGDIĆ, *Ogulin u narodnooslobodilačkoj borbi*, NIGRO "Zadružna štampa", Zagreb 1981., str. 236.
- Bogdan MAMU LA, Proleter i Partizanska Drežnica, *Partizanska Drežnica/ZHAK*, HAK, Karlovac 1982., str. 185-191.
- Davor MANDIĆ, Narodnooslobodilački odbori 1943. godine u Istri, *PM* 4, KČSP, Pazin 1976., str. 107-120.

- Davor MANDIĆ, Organizaciona i kadrovska struktura narodnooslobodilačkih odbora na teritoriju kotara Kras (1942-1945. godine), *BZ* 12, OK SSRN/Katedra Čakavskog sabora Buzet, Buzet 1988., str. 13-34.
- Davor MANDIĆ, Prilog istraživanju razvoja SKOJ-a i USAOH-a u Istri od 1943. do 1945. godine, *Dometi*, XIX., 7-8-9, ICR, Rijeka 1986., str. 41-58.
- Roger MANVELL, *Gestapo*, "Alfa" Zagreb, Zagreb 1975., str. 184.
- Jovan MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski rat 1939-1945.*, II. izdanje, knj. 2., "Vuk Karadžić" Beograd/NIP "Mladost" Zagreb, Beograd 1973., str. 648.
- Jovan MARJANOVIĆ i dr., *Drugi svetski rat 1939-1945.*, II. izdanje, knj. 1., "Vuk Karadžić" Beograd/NIP "Mladost" Zagreb, Beograd 1973., str. 516.
- Milan MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914-1917.* Prilozi novijoj jugoslavenskoj historiji, sv. 3, JAZU, Zagreb 1960., str. 469.
- Milan MARJANOVIĆ, Rijeka na konferenciji mira u Rapallu 1919.-1920., *Rijeka/ Zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb 1953., str. 305-348.
- Josip MATAS, Ustanički dani u Istri 1942. i prva istarska partizanska četa, *Prva istarska partizanska četa*, CHRP, Rijeka 1972., str. 167-190.
- Vladimir Dušan MATETIĆ, *14. primorsko-goranska brigada*. Ratna prošlost naših naroda, knj. 155. Monografije jedinica NOV i POJ, knj. 32, Vojnoizdavački zavod Beograd, Beograd 1973., str. 270.
- Vlado MATETIĆ, Uključivanje Crikvenice u NOP 1941. godine, *VZ* 1, KO/OO SUBNOR-a, Crikvenica 1977., str. 169-172.
- Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Kratak pregled*, Naklada Pavičić, Zagreb 1994., str. 244.
- Erminio MEDICA, Zapadna Bujština 1943., *PM* 12, KČSP, Pazin 1983., str. 271-273.
- Giovanni MICCOLI, Chiesa e società nella diocesi di Udine (1943-1945), *Resistenza e società*, Voi. 2, Del Bianco Editore, Udine 1984., str. 363-403.
- Mario MIKOLIĆ, Istra 1943. godine, *ČSP*, V., 3, IHRPH, Zagreb 1973., str. 53-69.
- Mario MIKOLIĆ, Komunistička partija Jugoslavije i Komunistička partija Italije u odnosu na NOP u Istri, *ČSP*, VII., 1, IHRPH, Zagreb 1975., str. 153-174.
- Mario MIKOLIĆ, Narodna vlast u Istri od jeseni 1944. do jeseni 1945. godine, *PM* 9, KČSP Pazin, Pazin 1979., str. 89-103.
- Mario MIKOLIĆ, NOP Istre (jesen 1943 - jesen 1944. godine), *PM* 6, KČSP, Pazin 1977., str. 63-145.
- Mario MIKOLIĆ, Partijska savjetovanja u Istri u prosincu 1943. godine, *JZ* 9/1973.-1975., PDI/PDR, Pula-Rijeka 1975., str. 93-107.
- Mario MIKOLIĆ, Tri pitanja iz NOP-a Istre 1943. godine, *PM* 4, KČSP, Pazin 1976., str. 85-106.
- Mario MIKOLIĆ, ZAVNOH i Istra 1944., *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*. Simpozij u povodu 30. obljetnice III. zasjedanja ZAVNOH-a, JAZU, Zagreb 1976., str. 99-124.
- Metod MIKUŽ, Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941. do 1945.), *Zgodovinski časopis* (dalje: *ZČ*), XII.-XIII., 12-13, Zgodovinsko društvo za Slovenijo Ljubljana (dalje: ZDS), Ljubljana 1959., str. 7-50.
- Božo MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporodu Istri (1883-1947)*, knjiga II., Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda, Pazin 1973., str. 673.

- Božo MILANOVIĆ, *Moje uspomene (1900-1976)*, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda-Pazin/"Kršćanska sadašnjost"-Zagreb, Pazin 1976., str. 219.
- Milka MILENIĆ-NEŽIĆ, Žene Kastavštine u NOB-i 1941-1942. god., *ZK* 1, "Otokar Keršovani" Rijeka, Rijeka 1978., str. 307-328.
- Anna MILLO, L'industria marginale e il governo del sottosviluppo, *L'Istria fra le due guerre*, Ediesse, Rim 1985., str. 81-126.
- Pero MITROVIĆ - Radojica BARBALIĆ, Riječka luka, *Rijeka/Zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb 1953., str. 35-66.
- Teodoro MORGANI, *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441-1945)*, Carucci editore Roma, Roma 1979., str. 160.
- Ivan MOTIKA, Sjećanja na NOP u Istri 1941-1943., *PM* 2, KČSP, Pazin 1971., str. 69-87.
- Rade MRVOS, Organizacija i rad Komande primorsko-goranskog područja, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, HAK, Karlovac 1982., str. 383-388.
- Ivan MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, četvrto, dopunjeno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb 1994., str. 394.
- Mihajlo OGRIZOVIĆ, Školstvo i prosvjeta na slobodnom teritoriju Hrvatske u vrijeme Prvog kongresa kulturnih radnika, *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*. Zbornik, IHRPH-Zagreb/"August Cesarec"-Zagreb, Zagreb 1975., str. 119-125.
- Pierluigi PALLANTE, *II P.C.I. e la questione nazionale Friuli-Venezia Giulia 1941-1945*, Udine 1980., str. 204.
- Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb 1994., str. 424.
- Ćiril PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941-1945.*, OOUR Vjesnikova press agencija/ČGP Delo OOUR Globus, Zagreb 1982., str. 276.
- Zvonko PETRINOVIĆ, Omladina ratnog kotara Crikvenica u narodnooslobodilačkoj borbi (1941-1945), *VZ* 4, KO Crikvenica, Crikvenica 1985., str. 183-205.
- Ljubomir PETROVIĆ, Prvo i drugo partijsko savjetovanje za kotar Senj (16. siječnja 1944., 11-12. rujna 1944), *SZ*, VII., 7/1976.-1979., GMS/SMD, Senj 1979., str. 221-238.
- Zdenko PLEŠE, Goranski vjesnik - lipanj 1943-svibanj 1945., *Štampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, "Novi list" Rijeka/"Glas Istre" Pula/CHRP, Rijeka 1983., str. 117-121.
- Zdenko PLEŠE, Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija na području Grobinštine 1943-1945. godine, *Grobinština u radničkom pokretu i revoluciji*. Posebno izdanje sv. 13, CHRP, Rijeka 1981., str. 269-367.
- Zdenko PLEŠE, Razvoj NOP-a na otoku Rabu od kapitulacije Italije do konačnog oslobođenja, *Otok Rab u radničkom pokretu i NOB*. Posebno izdanje sv. 21, SO Rab/CHRP, Rijeka-Rab 1985., str. 269-360.
- Zdenko PLEŠE, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskom primorju od 1941. do 1945., *Dometi*, XIX., 7-8-9, ICR, Rijeka 1986., str. 27-33.
- Janko PLETERSKI i dr., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist/Narodna knjiga/Rad Beograd, Beograd 1985., str. 478.
- Mladen PLOVANIĆ, Dogodilo se u Vinodolu 1941-1943., *VZ* 3, KO Crikvenica, Crikvenica 1983., str. 15-38.

- Mladen PLOVANIĆ, Granica na Rječini u travnju 1941., *Dometi*, IX., 8-9-10, ICR, Rijeka 1976., str. 23-40.
- Mladen PLOVANIĆ, Hrvatska seljačka stranka - HSS - u Vinodolu, uloga i značenje u doratnim i prvim godinama narodnooslobodilačke borbe (Prilog istraživanju), *VZ* 5, KO/SIZ kulture općine Crikvenica, Crikvenica 1988., str. 125-200.
- Mladen PLOVANIĆ, Josip Kalafatić-Malicija u Kotarskom komitetu KPH Senj godine 1943. (prilog za monografiju), *SZ* VIII., GMS/SMD, Senj 1980., str. 119-128.
- Mladen PLOVANIĆ, Liburnisti i autonomaši 1943-1944. godine, *Dometi*, XIII., 3-4-5, ICR, Rijeka 1980., str. 51-64.
- Mladen PLOVANIĆ, Mirko Pleiweis o Primorju u ožujku i travnju 1941. godine, *Historija*, II., 2, Rijeka 1979., str. 467-471.
- Mladen PLOVANIĆ, Neuspjeli ustaški pokušaj preuzimanja vlasti u Crikvenici (travanj 1941.), *Dometi*, IX., 4-5, ICR, Rijeka 1976., str. 95-110.
- Mladen PLOVANIĆ, Okupacija 1941., *Novi list*, XXXV, br. 72-96, Rijeka 1981.
- Mladen PLOVANIĆ, O Rijeci od 1943. do 1945. s posebnim osvrtom na "Liburniste" i "Autonomaše-Zanellijane", *PM* 13, KČSP, Pazin 1984., str. 313-384.
- Mladen PLOVANIĆ, Osnivanje Komande mjesta i Komande Mornarice u Crikvenici - rujna 1943., *VZ* 4, KO Crikvenica, Crikvenica 1985., str. 61-69.
- Mladen PLOVANIĆ, Osnivanje njemačkih obavještajnih i policijskih ustanova u Istri i Rijeci u jesen 1943. godine, *Dometi*, XI., 9-10-11, ICR, Rijeka 1978., str. 37-44.
- Mladen PLOVANIĆ, Osnivanje Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje u Crikvenici, *VZ* 1, KO/OO SUBNOR-a, Crikvenica 1977., str. 317-354.
- Mladen PLOVANIĆ, Partijske organizacije Vinodola u pokretanju NOB 1941., *VZ* 1, KO/OO SUBNOR-a, Crikvenica 1977., str. 81-134.
- Mladen PLOVANIĆ, Partijsko rukovodstvo Hrvatskog primorja 1941., *Historija*, IV., 4, CHRP, Rijeka 1981., str. 39-65.
- Mladen PLOVANIĆ, Prilog istraživanju ustaških i talijanskih represivnih mjera u Vinodolu 1941. godine, *JZ* 9/1973.-1975., PDP/PDR, Pula-Rijeka 1975., str. 47-89.
- Mladen PLOVANIĆ, Revolucionarno djelovanje Tome Stričića na senjskom području, *SZ*, VII., 7/1976.-1979., GMS/SMD, Senj 1979., str. 191-200.
- Mladen PLOVANIĆ, Vojno-politička zbivanja u Rijeci u doba objavljivanja primirja između saveznika i Italije u rujnu 1943. godine, *Riječko područje u NOP-u*, Posebno izdanje sv. 24, CHRP/OK SKHR, Rijeka 1988., str. 285-370.
- Franc POTOČNIK, Koncentracijsko taborište Rab, Koper 1975., str. 374.
- Franko POTOČNJAK, *Rapalski ugovor*, Hrvatski štamparski zavod d.d., Zagreb 1921., str. 95.
- *** *Povijest Rijeke*, Skupština općine Rijeka/ICR, Rijeka 1988., str. 512.
- Kažimir PRIBILOVIĆ, Pomorski saobraćaj u Hrvatskom primorju od osnivanja II POS-a do kraja 1943. godine, *SZ* 5/1971.-1973., GMS/SMD, Senj 1973., str. 355-366.
- Kažimir PRIBILOVIĆ, Povlačenje jedinica Drugog pomorskog obalnog sektora iz Hrvatskog primorja na Dugi otok, *Zbornik Dmgog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ*, Izdanje u povodu tridesete godišnjice pobjede nad fašizmom, Rijeka 1975., str. 47-56.

- Kažimir PRIBILOVIĆ, Senj - baza Drugog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ, *Zbornik Drugog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ*, Izdanje u povodu tridesete godišnjice pobjede nad fašizmom, Rijeka 1975., str. 35-42.
- Giorgio PRIVILEGGIO, La lotta dei giovani comunisti a Rovigno tra le due guerre, *Quaderni* 1, Cd'RS/Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, Rovinj 1971., str. 299-311.
- Nikola RAČKI-Kolika, *Sjećanje na revoluciju*, Biblioteka memoari, sv. 1, CHRP, Rijeka 1984., str. 200.
- Ivan RADETIĆ, *Istra pod Italijom 1918-1943.*, Zagreb 1944., str. 276.
- Giovanni RADOSSI, Il nostro giornale, *Štampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, "Novi list"-Rijeka/"Glas Istre"-Pula, CHRP, Rijeka 1983., str. 43-48.
- Giovanni RADOSSI, Osnutak i odjeci utemeljenja Talijanske unije za Istru i Rijeku (srpanj 1944 - svibanj 1945), *JZ* 10/1976.-1978., PDI/PDR, Pula-Rijeka 1978., str. 291-308.
- Giovanni RADOSSI, Povijesno značenje osnivanja Talijanske unije za Istru i Rijeku 1944., *PM* 13, KČSP, Pazin 1984., str. 385-396.
- Ćiro RANER, Sjećanje na sudjelovanje u NOP-u u Istri 1943-1945., *PM* 14, KČSP, Pazin 1985., str. 77-83.
- Anton RASPOR, Izjava o prvoj istarskoj partizanskoj četi, *Pn>a istarska partizanska četa*, CHRP, Rijeka 1972., str. 163-165.
- Danilo RIBARIĆ, *Borbeni put 43. istarske divizije*, IHRPH, Zagreb 1969., str. 404.
- Paola ROMANO, *La questione giuliana 1943-1947. La guerra e la diplomazia. Le foibe e l'esodo*, Unione degli Istriani, LINT Trieste, 1997., str. 254.
- Ward RUTHEFORD, *Genocid Židova*, "Alfa" Zagreb, Zagreb 1975., str. 120.
- Slavko RUŽIĆ, Flotila Drugog pomorskog obalnog sektora i njezino borbeno djelovanje, *Zbornik Drugog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ*, Izdanje u povodu tridesete godišnjice pobjede nad fašizmom, Rijeka 1975., str. 15-30.
- Teodoro SALA, *La crisi finale nel Litorale adriatico 1944-1945*, Del Bianco Editore, Udine 1962., str. 210.
- Luigi SALVATORELLI, *Storia D'Europa*, vol. II., Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1961., str. 671-1396.
- Antonio SANTIN, *Trieste 1943-1945. Scritti-discorsi-appunti-lettere presentate e commentate a cura di Guido Rotteli*, Del Bianco Editore, Udine 1963., str. 151.
- Giacomo SCOTTI - Luciano GIURICIN, *Crvena zvijezda na kapi nam sja. Borbeni put talijanskog bataljona "Pino Budicin" i Talijana Istre i Rijeke u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije*. Međuopćinski odbor SUBNOR-a Rijeka, Rijeka 1979., str. 364.
- Giacomo SCOTTI - Luciano GIURICIN, *Rossa una stella. Storia del battaglione italiano "Pino Budicin" e degli Italiani dell'Istria e di Fiume nell'Esercito Popolare di Liberazione della Jugoslavia*, Monografie IV, Cd'RS/Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, Pola-Pula 1975., str. 684.
- Paolo SEMA - Aldo SALA - Marietta BIBALO, *Battaglione Alma Vivoda*, La Pietra, Milano 1975., str. 102.
- *** *Sette mesi di Assistenza Nazionale nella Venezia Giulia. Gennaio-Luglio 1919*, Trieste 1919., str. 134.

- Hodimir SIROTKOVIĆ, Državno-pravno značenje odluka Okružnog NOO-a za Istru, ZAVNOH-a i AVNOJ-a o sjedinjenju Istre s Hrvatskom i Jugoslavijom, *PM 12*, KČSP, Pazin 1983., str. 21-28.
- Hodimir SIROTKOVIĆ, Narodni ustanak u Jugoslaviji i međunarodno ratno pravo, *Simpozij drugi svjetski rat i mir među narodima. Zagreb 25-30. rujna 1970.*, JAZU, Zagreb 1972., str. 163-174.
- Hodimir SIROTKOVIĆ, Normativni akti ZAVNOH-a od njegova drugog do trećeg zasjedanja, *Spomenica JAZU u čast dvadeset i pete godišnjice ZAVNOH-a*, JAZU, Zagreb 1969., str. 147-162.
- Hodimir SIROTKOVIĆ, Stvaranje federalne Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi. Pravnopovijesni pregled, *ČSP*, III., 2-3, IHRPH, Zagreb 1971., str. 15-36.
- Hodimir SIROTKOVIĆ, Treće zasjedanje ZAVNOH-a i njegovo značenje u procesu konstituiranja federalne Hrvatske, *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*. Simpozij u povodu 30. obljetnice III. zasjedanja ZAVNOH-a, JAZU, Zagreb 1976., str. 19-36.
- Mihael SOBOLEVSKI, *Drežnica 1941.*, Općinski odbor SUBNOR-a Ogulin, Ogulin 1970., str. 102.
- Mihael SOBOLEVSKI, Prilog pitanju organizacionog razvitka JNOF Hrvatske 1944-1945., *PR*, V., 9, IHRPH, Zagreb 1967., str. 94-110.
- Mihael SOBOLEVSKI, Talijanski koncentracijski logor u Lovranu 1941-1943. godine, *LT 6*, Katedra Čakavskog sabora Opatija/Turističko društvo Lovran, Opatija 1987., str. 115-121.
- Mihael SOBOLEVSKI, Ustanak u dijelu kotara Ogulin 1941. i početkom 1942. godine, *Prva godina narodnooslobodilačke borbe na području Karlovca, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka/ZHAK 3*, HAK, Karlovac 1971. str. 909-936.
- Mihael SOBOLEVSKI - Slavko MAGDIĆ, *Ogulin u radničkom pokretu i NOB*. Monografije 2, HAK, Karlovac 1971., str. 168.
- Joso SOKOLIĆ, Partizanska škola Krmpotsko Javorje, *Partizanska osnovna škola Krmpotsko Javorje*, "Školska knjiga" Zagreb, Zagreb 1980., str. 25-32.
- Paolo SPRIANO, *Storia del Partito comunista italiano. La fine del fascismo. Dalla riscossa operaia alla lotta armata*, Einaudi, Torino 1975., str. 374.
- Miroslav STEPANČIĆ, Nemačka ofenziva "Prolom oblaka" (I i II *etapa*), *VIG*, XVI., 5, VII, Beograd 1965., str. 3-76.
- Milan M. STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, "Otokar Keršovani" Rijeka, Rijeka 1970., str. 680.
- Petar STRČIĆ, Kulturno-prosvjetna djelatnost NOP-a u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru 1943-1945., *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*. Zbornik, IHRPH-Zagreb/August Cesarec "-Zagreb, Zagreb 1975., str. 339-356.
- Petar STRČIĆ, NOP u Istri svibnja 1943. godine, *Istarski mozaik*. Časopis za društvena, književna i umjetnička pitanja Istre, VI., 1-2-3, Matica hrvatska Pula, Pula 1968., str. 113-135.
- Petar STRČIĆ, Prilog povijesti opatijskog područja u NOB-u, *LT 3*, Katedra Čakavskog sabora Opatija, Opatija 1978., str. 33-49.
- Petar STRČIĆ, *Vanjskopolitička borba Josipa Broza Tita za Istru od 1941. do 1945. godine*, ICR, Rijeka 1978., str. 116.

- Petar STRČIĆ, ZAVNOH i gospodarske prilike u Hrvatskom primorju u prvoj polovini 1944. godine, *JZ* 9, PDI/PDR, Pula-Rijeka 1975., str. 27-46.
- Ivo SUČIĆ, Rijeka 1918.-1945., *Rijeka/Zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb 1953., str. 277-304.
- C. L. SULZBERGER, *Drugi svjetski rat*, ZGP "Mladinska knjiga", Zagreb 1971., str. 644.
- Dragovan SEPIĆ, Istra uoči konferencije mira (Talijanska okupacija Istre 1918. i istarski Hrvati), *Zbornik historijskog instituta JAZU* 4, JAZU, Zagreb 1961., str. 349-382.
- Dragovan SEPIĆ, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije. Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918.*, sv. I., II., III., Istra kroz stoljeća, osmo kolo, knj. 46-48, Čakavski sabor Pula/"Otokar Keršovani" Opatija/Naučna biblioteka Pula/Centro di ricerche storiche Rovinj/Izdavački centar Rijeka, Pula-Rijeka 1989.
- Dragovan SEPIĆ, Talijanski antifašisti u emigraciji i pitanje Julijske krajine, *PM* 9, KČSP, Pazin 1979., str. 233-239.
- Dragovan SEPIĆ, Talijanski iredentizam na Jadranu (konstante i transformacije), *ČSP*, VII., 1, IHRPH, Zagreb 1975., str. 5-32.
- Dragovan SEPIĆ, Velika Britanija i pitanje revizije jugoslavensko-talijanske granice 1941., *ČSP*, VII., 1, IHRPH, Zagreb 1975., str. 121-140.
- Dragovan SEPIĆ, Velika Britanija i pitanje revizije jugoslavensko-talijanske granice, *ZČ*, XXX., 1-2, ZDS, Ljubljana 1976., str. 47-77.
- Dragovan SEPIĆ, *Vlada Ivana Šubašića*, "Globus" Zagreb, Zagreb 1983., str. 424.
- Ferdo SISIĆ, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, izvanredno izdanje, Matica hrvatska Zagreb, Zagreb 1962., str. 552.
- Vinko SVOB, *Gorani i Primorci pod crvenom petokrakom*, Općinski odbor SUBNOR-a Delnice, Delnice 1985., str. 536.
- Vinko ŠVOB - Mahmud KONJHODŽIĆ, *Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana 1942. godine*, IHRPH, Zagreb 1969., str. 380.
- Alan John Percival TAYLOR, *English history 1914-1945.*, Oxford university Press, 1975., str. 880.
- Orfeo TIČAC, Veze s Krkom i Unijama, *Zbornik Drugog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ*, Izdanje u povodu tridesetgodšnjice pobjede nad fašizmom, Rijeka 1975., str. 99-102.
- Svetozar TINTOR, *Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija*, IHRPH, Zagreb 1968., str. 312.
- Jozo TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, "Liber" Zagreb, Zagreb 1979., str. 448.
- Josipa TOMIĆ, Prilog proučavanju postanka i razvitka narodne vlasti u Hrvatskoj 1941-1943., PR, I., 1-2, IHRPH, Zagreb 1963., str. 85-103.
- Rade TOMIĆ, Komanda mjesta Drežnica, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, HAK, Karlovac 1982., str. 374-382.
- Stipe TONKOVIĆ, Omladina Kotara Novi u narodnooslobodilačkoj borbi (1941-1945), *VZ* 4, KO Crikvenica, Crikvenica 1985., str. 207-230.
- Stipe TONKOVIĆ, Omladinska četa Bribira 1941. godine, *VZ* 2, Odbor za obilježavanje 40. godišnjice ustanka i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Hrvatske za područje općine Crikvenica, Crikvenica 1981., str. 115-138.

- Krešimir TOPLJAK, Djelovanje kazališnih družina, *Riječka revija*, XII., 1-2, Matica hrvatska, Rijeka 1964., str. 76-86.
- *** "3. maj". *Složena organizacija udruženog rada brodograđevne industrije Rijeka*, SOUR brodograđevne industrije "3. maj", Rijeka/ICR, Rijeka 1984., str. 392.
- Fabijan TRGO, Osnovne karakteristike razvoja narodnooslobodilačkog rata u Hrvatskoj 1944. godine, *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*. Simpozij u povodu 30. obljetnice III. zasjedanja ZAVNOH-a, JAZU, Zagreb 1976., str. 125-138.
- Franjo TUĐMAN, *Okupacija i revolucija. Dvije rasprave*, IHRPH, Zagreb 1963., str. 318.
- Dušan TUMPIĆ, *Hrvatska Istra*, II. izdanje, "Školska knjiga" Zagreb, Zagreb 1995., str. 278.
- Andrija TUS, Četrnaesta primorsko-goranska brigada, *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, HAK, Karlovac 1982., str. 225-253.
- Andrija TUS, Opći pregled događaja u Jugoslaviji pred Drugi svjetski rat i situacija u Vinodolu u ustaničkim danima u 1941. godini, *VZ* 2, Odbor za obilježavanje 40. godišnjice ustanka i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Hrvatske na području općine Crikvenica, Crikvenica 1981., str. 9-23.
- Andrija TUS, Partizanska jedinica na Viševici i njeno povezivanje s Drežnicom, brinjskim Gornjim krajem, Gorskim kotarom i vinodolskim mjestima, *VZ* 1, KO/00 SUBNOR-a, Crikvenica 1977., str. 309-316.
- Andrija TUS, Razvitak i djelovanje organizacija KPH na području Vinodola 1942. i 1943. godine, *VZ* 3, KO, Crikvenica 1983., str. 49-77.
- Andrija TUS, Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju do formiranja bataljona "Matija Gubec", *Primorsko-goranski udarni bataljon "Matija Gubec" 1941-1945.* (dalje: *Primorsko-goranski udarni bataljon*), Općinska konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske Crikvenica/ Domicilni odbor bataljona "Matija Gubec" Crikvenica, Crikvenica 1986., str. 7-46.
- Andrija TUS - Stanko KOMBOL - Petar FRKOVIĆ, Osnivanje partizanskog logora na Viševici i razvoj vojnih jedinica 1941. u Vinodolskom kraju, *VZ* 1, KO/00 SUBNOR-a, Crikvenica 1977., str. 253-266.
- Giampaolo VALDEVIT, *La questione di Trieste 1941-1954. Politica internazionale e contesto locale*, "Franco Angeli", Milano 1986., str. 280.
- Lorena VANELLO, Casse rurali e campagne istriane (1927-1937), *L'Istria fra le due guerre*, Ediesse, Rim 1985., str. 167-223.
- Jovan VASILJEVIĆ, Nemački desant na Cres i Lošinj u novembru 1943., *MG* 6, Beograd 1964., str. 843-850.
- Jovan VASILJEVIĆ, Sukobi nemačkih i partizanskih brodova na Jadranu 1943-1945., *PZ* 1, Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva u Zadru, Zadar 1963., str. 31-91.
- Mate VIDOVIĆ, Organizacija obavještajne službe NOP-a u Vinodolu, *VZ* 3, KO Crikvenica, Crikvenica 1983., str. 175-185.
- Anna Maria VINCI CONA, Nacionalna politika tršćanske kurije od 1938. do 1945. godine, *PM* 9, Katedra Čakavskog sabora novije povijesti Pazin, Pazin 1979., str. 211-223.
- Dražen VLAHOV, Okružni narodnooslobodilački odbor za Buzet, *BZ* 1, Izdavačka zajednica Čakavskog sabora Pula, Pula 1976., str. 51-58.

- Dražen VLAHOV, Okružni NOO za Pazin (1944-1945), *PM* 6, KČSP, Pazin 1977., str. 221-278.
- *** *Vodič Historijskog arhiva Rijeka*. Posebno izdanje sv. 7, HAP/HAR, Pazin-Rijeka, 1980., str. 354.
- Savo VUKELIĆ, Hiljade boraca Istre, *PM* 6, KČSP, Pazin 1977., str. 25-61.
- Savo VUKELIĆ, Istarske brigade 1943. godine i Operativni štab NOVH za Istru, *PM* 4, KČSP, Pazin 1976., str. 75-84.
- Đuro ZATEZALO, Nastanak, organizacija i djelatnost narodnooslobodilačkih odbora u Drežnici 1941-1945., *Partizanska Drežnica/ZHAK* 12, HAK, Karlovac 1982., str. 281-321.
- *** *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*, Hrvatski institut za povijest/ Društvo *Egzodus istarskih Hrvata*, Zagreb 2001., str. 826.
- Alojz ZIDAR, *Doživjetja tigrovca partizana*, Založba "Lipa" Koper/Založništvo tržaškoga tiska Trst, Koper 1987., str. 264.
- Alojz ZIDAR, *TIGR v boju za domovino. Po avtorjevih člankih, zapisih in dokumentih sestavljen in uredil Joie Hočevar*, Založba Brako d.o.o., Gorica 1995., str. 256.
- Dina ZLATIC, Prva oblasna konferencija AFŽ-a za Istru, *BZ* 1, Izdavačka zajednica Čakavskog sabora Pula, Pula 1976., str. 13-34.
- Slavko ZLATIC, Odlomci iz sjećanja na tajne organizacije "Borba" i TIGR, *PM* 5, Katedra Čakavskog sabora Pazin, Pazin 1972., str. 99-116.
- *** *Zene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi. Dokumenti i podaci*, knj. 1, Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, Zagreb 1955., str. 576.
- Josip ŽGALJIĆ, *Naftaši u revoluciji*, NIRO "Privredni vjesnik" Zagreb, Zagreb 1985., str. 272.
- Josip ŽGALJIĆ, *Radničkim stazama riječke rafinerije*, CHRP/INA - rafinerija nafte Rijeka, Rijeka 1977., str. 138.
- Igor ŽIC, *Kratka povijest grada Rijeke. Treće izdanje*, Adamić, Rijeka 2001., str. 176.

SKRAĆENICE

AFŽ	- Antifašistička fronta žena
AH	- Arhiv Hrvatske Zagreb
AISP	- Arhiv Instituta za suvremenu povijest
AOŽ	- Antifašistički odbor žena
AV	- Arhivski vjesnik
AVII	- Arhiv Vojnoistorijskog instituta
AVNOJ	- Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
BZ	- Buzetski zbornik
CC RR	- Carabinieri reali
Cd'RS	- Centro di ricerche storice Rovinj
CHRP	- Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara - Rijeka
CK KPH	- Centralni komitet komunističke partije Hrvatske
CLN	- Comitato di Liberazione Nazionale
CLNAI	- Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia
CLNVG	- Comitato di Liberazione Nazionale per la Venezia Giulia
CPC	- Comitato Politico Cittadino
CVL	- Corpo Volontari della Libertà
ČSP	- Časopis za suvremenu povijest
DC	- Democrazia Cristiana
DFJ	- Demokratska Federativna Jugoslavija
FAM	- Fiume autonoma Italiana
FORD	- Foreign Office Research Department
GAF	- Guardia alla frontiera
GAP	- Gruppo d'Azione Patriottica
GESTAPO	- Geheime Staatspolizei
GIL	- Gioventù italiana del'Litorio

GMS	- Gradski muzej Senj
GŠ NOV i POH	- Glavni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske
GŠ NOPO	- Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda
GUS	- Glavni ustaški stan
GZ	- Grobnički zbornik
HDA	- Hrvatski državni arhiv
HAK	- Historijski arhiv Karlovac
HAP	- Historijski arhiv Pazin
HAR	- Historijski arhiv Rijeka
HSS	- Hrvatska seljačka stranka
HZ	- Historijski zbornik
ICR	- Izdavački centar Rijeka
IHRPH	- Institut za Historiju radničkog pokreta Hrvatske
JA	- Jugoslavenska armija
JNOF	- Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta
JUREPO	- Jugoslavenski revolucionarni pokret
JVO	- Jugoslavenska vojska u otadžbini
JZ	- Jadranski zbornik
KČSP	- Katedra Čakavskog sabora Pazin
KK KPH	- Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske
KPH	- Komunistička partija Hrvatske
KPJ	- Komunistička partija Jugoslavije
KPS	- Komunistička partija Slovenije
KZ	- Krčki zbornik
LT	- Liburnijske teme
MG	- Mornarički glasnik
MGR	- Muzej grada Rijeke
MINORS	- Ministarstvo rata
MDT	- Milizia Difesa Teritoriale
MUP	- Movimento di Unità Proletaria
MVAC	- Milizia volontaria anticomunista
NDH	- Nezavisna Država Hrvatska
NKOJ	- Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
NOB	- Narodnooslobodilačka borba
NOF	- Narodnooslobodilačka fronta
NOO	- Narodnooslobodilački odbor
NOP	- Narodnooslobodilački pokret
NOV i POH	- Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske
NOVJ	- Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
NP	- Narodna pomoć

OF	- Osvobodilna Fronta
OK KPH	- Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske
OLJ	- Otočki ljetopis
ONOO	- Okružni narodnooslobodilački odbor
OVRA	- Organizzazione Vigilanza Reati Antifascisti
OZNA	- Odsjek za zaštitu naroda
PAP	- Povijesni arhiv Pazin
PAR	- Povijesni arhiv Rijeka
PCI	- Partito comunista d'Italia
Pd'A	- Partito d'Azione
PDH	- Povijesno društvo Hrvatske
PDK	- Povijesno društvo Krk
PDP	- Povijesno društvo Pula
PDR	- Povijesno društvo Rijeka
PFR	- Partito Fascista Repubblicano
PG NOPO	- Primorsko-goranski narodnooslobodilački partizanski odred
PM	- Pazinski memorijal
PNF	- Partito Nazionale Fascista
PNOO	- Pokrajinski narodnooslobodilački odbor
POC	- Područni obavještajni centar
PR	- Putovi revolucije
PS	- Pubblica sicurezza
PSI	- Partito socialista italiano
RSHA	- Reichssicherheitshauptamt
RSI	- Repubblica Sociale Italiana
SD	- Sicherheitdienst
SIM	- Servizio Informazioni Militari
SKOJ	- Savez komunističke omladine Jugoslavije
SMD	- Senjsko muzejsko društvo
SMG	- Savez mlade generacije
SOC	- Servizio Organizzazione Capilare
SOE	- Special Operations Executive
SZ	- Senjski zbornik
TIGR	Trst-Istra-Gorica-Rijeka
UNS	- Ustaška nadzorna služba
UPI	- Ufficio Politico Investigativo
USAOH	- Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske
USAOJ	- Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije
VHAR	- Vjesnik Historijskog arhiva Rijeka
VHARiP	- Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu
VIG	- Vojnoistorijski glasnik

VII	Vojnoistorijski institut Beograd
VMRO	Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija
VPAR	Vjesnik povijesnog arhiva Rijeka
VŠ NOV i POJ -	Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije
VZ	Vinodolski zbornik
ZAVNOH	Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske
ZDNOR	Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije
ZČ	Zgodovinski časopis
ZHAK	Zbornik Historijskog arhiva Karlovac
ZK	Zbornik Kastavštine
ZP	Zbornik Poreštine

KAZALO OSOBNIH IMENA

A

Aćimović, v. Žujović Mladen
Adam, Angelo 208, 358
Ahmetović, Josip 282
Aimone od Spoleta 35, 143, 273
Alatri, Paolo 10, 66
Albahari, Moša 92
Alexander, Harold 369, 415
Ambrosio, Vittorio 49
Ammirati, Camillo 248
Amoroso, Francesco 173, 196
Andres, Ivan 110,
Andreškić, Josip 47
Andrijaš, T. 394
Anfuso, Filippo 34
Antić, Vinko 60-62, 67, 68, 73, 85, 87,
92, 93, 121, 127-129, 131, 132, 163,
171, 180, 181, 199, 204, 360, 361
Antonescu 366
Antonini, Ramiro 208, 265
Apih, Elio 11, 20, 318
Artusi, Lodovico 253, 268

B

Babić, Ante-Andrija-Šime 145, 171, 337
Babić, Ivan 374
Babić, Zvonko-Žulja 64, 198, 201, 228,
229, 247, 249
Bacci, Icillio 208
Bačić, Petar 282
Bačić, Vilim 277, 280, 284, 351, 353
Badoglio, Pietro 97, 133, 138, 140-145,
174, 273
Bagat, Vlado 297
Bakarčić, Fran 282
Bakarčić, Silvo 256
Bakarić, Vladimir 161, 163, 376
Bakotić, 81
Ballarmi, Amleto 46
Baien, Šime 108
Balota, Mate v. Mirković, Mijo
Bambić, Josip 48
Ban, Đuro 48
Ban, Ivan 79, 108, 392
Ban, Olga 256, 257

Ban, Raduna-Mira 256, 258
Banić, Mario 282
Barbalić, Radojica 20
Baričević, Rudolf 279
Basilisco, 173
Bassani, Nino 173
Bassi, Alessandro 49
Basta, Višnja 72, 116, 119, 121, 187,
310, 311, 324
Battistela, Matteo 173
Baucer 356
Bayer 266
Bebek, Dušan 322
Beici, Franco 24
Belinić, Marko 251, 252, 255-258, 261,
345
Bellasich, Salvatore 54, 55, 350, 353,
354
Benincasa Manucci, Giulio 80
Benussi, Andrea 197
Benussi, Giovanni 398
Bernobich, Matteo 173
Bertolini 20
Bertolucci, Athos 52
Berus, Anka 61, 93, 94
Besta, Fabio 49
Bezwinska, Jadwiga 12, 269
Bibalo, Marietta 166, 171, 172, 302
Biočić, Ante 416
Biondi, Giovanni 173
Bjelajac, Slavko 62, 112, 160, 165
Blasich, Mario v. Blažić, Mario
Blažević, Jakov 189, 202, 204, 249, 251,
253, 260, 345
Blažić, Mario 209, 355, 356
Bleicken, Jochen 10, 12-15, 30, 31, 37
Boban, Ljubo 12, 16-19, 31-34, 42, 43,
64, 103, 104, 109, 131, 185, 374-376
Boerner 270
Bolzoni, Adriano 35, 143
Bon Gherardi, Silva 11, 20, 23-25
Bonači, Juraj 120, 159, 219, 228
Bonomi, Ivanhoe 371, 411
Bor, Matej 318

Borghese, Junio Valerio 271
 Borić, Franjo 64, 108-110, 112, 185, 187
 Bormann, Martin 265
 Borme, Giovanni 173
 Borojević-Sternberg, Dušanka 69, 118, 121, 131, 187
 Borović, Dušan 416
 Borri 34
 Bosnić, Bude 69, 70,
 Bosnić, Marko 110
 Božanić, Bogdan 182
 Božić, Ivan 260
 Bratoš, Guerrino-Ratomir 210
 Bratulić, Ivan 256
 Bratulić, Vjekoslav 11, 19, 23-25, 90
 Bressan, Aldo 163, 171-173, 344
 Briški, Veljko 48
 Brnčić, Mirko 257
 Broz, Josip-Tito 43, 149, 162, 191, 200, 206, 363, 370-376, 378, 379, 382, 390
 3rozina, Ivan-Slovan 92
 3rozina, Nikola 64, 79, 108, 187
 iroznić, Silvano 181
 3rumnić, Zvonimir 203, 253, 345, 404
 iubanĵ, Andrija 241, 312
 Jubanĵ, Viktor 61
 Budak, Mile 150, 275
 iudicin, Giuseppe-Pino 203, 204, 259, 262
 Jujan, Vinko 57,
 Jukvić, Milan 106, 117, 123, 137, 240
 Jukvić, Ruža-Ranka 136, 137, 209
 »ulat, Edo 263, 271, 272
 iurg, Gastone 174
 iurić, Ivan 64
 iurić, Petar 173, 196, 204, 259, 262
 iurić, Viktor 395
 iuršić, Herman 19, 20-25, 67, 91, 92, 129, 131, 163, 170, 173, 181, 196, 251, 252, 256, 261, 347, 407, 408
 utorović, Radule 35, 36, 56, 57, 59-63, 67-70, 72, 78, 81, 83, 85, 88, 89, 106, 108, 112, 118, 120, 127, 128, 134-137, 158-161, 163, 164, 177, 245, 246, 271, 281, 321, 322, 335, 336, 359-361, 395-397, 399
 zik, Mijo 34, 51

C

aliffi, Stefano 196

Campbell, Ronald 32
 Camozzo, Ugo 353
 Canara 181
 Car, Ivan 47
 Car, Josip 47
 Car, Martin Babor 111
 Car, Milutin 46, 47
 Casassa, Andrea 255
 Casertano, Raffaello 35, 52
 Casini, Filippo 172, 343, 403,
 Castellano, Giuseppe 146
 Catalano, Franco 132, 141, 142, 144-147, 193, 194, 271, 343, 344, 371, 410
 Cellurale, Olindo 270
 Cenčić, Edo 312
 Cerovac, Ante 128, 152, 170, 204, 248, 259, 260, 404, 412
 Cerovac, Anton v. Cerovac, Ante
 Cetina, Josip-Faglin 204, 259
 Cherne, Andreas 269
 Chiarotti, Pietro 209, 265
 Churchill, Winston 97, 144, 342, 366, 369-376, 382, 415
 Ciano, Galeaz(z)o 35, 52,
 Ciubelli-Čubelić, Edoardo 23
 Cividin, Luigi 194
 Coceani, Bruno 162, 176, 206
 Costatini, Libero 173
 Crljenica 411
 Crljenko, Juraj 47
 Crnković, Nikola 53, 54, 108, 109, 123, 127
 Crnobori, Tone 172
 Cucera, Giovanni-Pino 137, 209
 Cucozza, Giuseppe 195
 Cuculić, Ivan 36, 59, 60, 62, 68-71, 73-76, 78-80, 82-88, 106, 111, 114-118, 151, 293
 Cuculić, Justin 396
 Cukarić, Anton 347
 Cukarić, Antun 253
 Cvetić, Dušan 258
 Cvetković, Dragiša 17, 103,
 Czeh, Danuta 12, 269

Č

Čada, Dragutin 46, 47
 Čalić, Eduard 12

Černi, Josip 167
Červar, Aleksandar 64, 81, 111
Červar, Đuro 64, 284, 395
Červar, Ivo (Ivan) 63, 204, 259
Čok, Ivan Mario 345
Cop, Ivo 63
Črnja, Berto 340, 341, 404
Črnja, Žvane 63, 67, 91
Čubranić, Klement 47
Čubranić, Zeljko 47
Čulinović, Ferdo 1 1, 19, 33-40, 43, 52,
58, 262
Čurbeg, Mirko 181

Ć

Caleta, Zvonimir 174
Čiković, Josip 57

D

Dabbeni, Ottorino Battista 48, 50, 51
D'Ajeta 143
D'Annunzio, Gabriele 208
Dabović, Jovo 165, 168
Dapas, Enrico 173
Daus, Josip 204, 259
De Berti, Antonio 172
De Felice, Renzo 12, 264, 270
De Finis, 173
De Gaulle, Charles 364
De Michelais 107
De Simone, Nicola 255
Debeuc, Franjo-Crni 255
Dejanović, Milić 292
Del Pont, Adriano I 1, 25, 197
Derossi, Giacomo 173
Desput, Drago 64, 109
Dessanti, 173
Dessardo, Albert 60
Devčić, Ivan Pivac 52
Diana, Luciano 196
Diana, Mario 172
Diminić, Dušan 171, 173, 174, 180-183,
196, 199, 202-207, 251-255, 257,
333, 336-339, 341, 342, 345-348,
403, 404, 408, 409, 412
Dobrića, Ante 61
Dobrića, Viktor 182, 183
Dobrosavljević, Ljubomir 282
Dokmanović, Bogdan 282
Dolušić 48
Dorčić, Ivan 19

Dorigo, Edoardo 172
Doujak, Herman 267
Drapšin, Petar 416
Drexler 266
Drndić, Ante-Stipe 404
Drndić, Ljubo-Vladlen 67, 85, 89-92,
127-129, 132-137, 152, 169-174,
180, 182, 197, 199, 202, 217, 252,
257, 258, 338
Drpić, Stipe 119, 166
Duboković, Niko 279, 288

Đ

Đaković, Dušan 112, 271
Đerđa, Josip 61
Đujić, Momčilo 380, 396
Đuketić-Maić, Olga 137

E

Eden, Anthony 32
Eichmann, Adolf 270
Eisenhower, Dwight D. 369
Engel, Srećko 81
Esposito, Giovanni 271

F

Fabris 52
Fancello 337
Farinacci, Roberto 147, 263
Fedel, Fumica 256
Fehn 416
Felicinović, Josip 47
Feluga, Umberto 194
Ferček, Ive 271, 272, 278, 352, 353,
394, 397
Ferenc, Tone 162, 182, 202, 214-217,
221-224, 267, 269-271, 337
Ferrari, Liliana 140
Ferrerò, Alberto 172
Ferri, Augusto v. Grassi Enrico
Fessman 253
Fogar, Galliano 146, 159, 163, 172, 173,
176, 194-196, 410, 411
Forenpaher 47
Foschiatti, Gabriele 172
Franchi, Nino 404
Frančić, Božo 62, 63, 65, 80, 81, 110,
113, 160, 282, 284, 346, 396
Franković 337
Franolić, Petar Barčin 119

Frausin, Luigi 89, 145, 172, 194, 196,
197, 253, 410
Frković, Petar 62, 69-72, 76, 158, 159,
162, 168,
Frulić, Šime 347
Fulanović, Miroslav 279
Fundo 337
Funjak, Stjepan 51

G

Galli, Giorgio 90
Gaio, Ivan 347
Galović, Juraj 282
 Gambara, Gastone 146, 155, 162, 163,
 175, 176, 207, 358
Gandusio, Fernando 172
Gariboldi, Italo 146
Gašparović, Ivan-Vanjka 256, 257
Gavrilović, Milan 44
Genovese, Vincenzo 49, 107
Gentile, Giovanni 24
Geršković, Leon 377
Gešović, Borivoje 165
Giardino, Vincenzo 154
Gigante, Riccardo 265, 268
Gigante, Silvino 351
Gigante, Vincenzo-Ugo 145, 254, 255,
410
 Giron, Antun 12, 19, 23, 25, 32, 35, 36,
 40, 56-58, 60, 61, 64, 67-69, 72, 73,
 76-78, 82-84, 88, 89, 92, 93, 97, 98,
 105, 113, 115-125, 135-137, 142,
 145-147, 149-152, 154-157, 159,
 160, 162-164, 166-168, 171, 172,
 174-176, 178-180, 182, 185, 186,
 188-190, 192, 196, 198, 201, 204-
 209, 213, 216-218, 220, 221, 223,
 224, 228-238, 240-245, 247, 249,
 253, 260, 261, 263-268, 270, 271,
 273-277, 280, 285, 290-302, 304,
 305, 309-311, 313-318, 321, 323,
 324, 329, 331, 336, 338, 340-342,
 349, 350, 367, 371, 375, 380-385,
 388-393, 396, 397, 401, 403, 406,
 409, 410, 412-417, 420, 421, 423
Giuricin, Antonio 173, 196
Giuricin, Luciano 67, 93, 107, 154, 163,
171-173, 180-182, 196, 208-210,
255, 300, 301, 344
Giustiniani, Augusto 196
Glaise von Horstenu, Edmund 145,
149, 264, 274-276
Glavičić, Ante 220, 286
Glažar, Romano-Mladen 249, 252
Globotschnik, Odilo 269, 271, 303
Godelj, Nikola 62
Goldstein, Ivo 39, 40, 47, 48
Golub, Silvano 257
Gorjan, Anton 129, 170
Gorski, Feliks 121
Gortan, Vladimir 25
Gotthardi, Ruggiero 351
Grabar, Josip 64, 110
Grabusin, Marko 282
Gradišnik, Miro 404
Grah, Ivan 247, 248, 253, 346, 347, 409
Grassi, Enrico 255
Grazioli, Emilio 267
Grbac, Vitomir 40, 55, 70, 83-86, 115
Grdić, Radmilo 62, 81, 110, 112, 160
Gregorić, Pavle 204
Gregorin, Jože 318
Grgić-Zlatić, Dina v. Zlatić, Dina
Grgurina, Ante 64
Grignola, Tommaso 81, 111, 155
Grkinić, Božo 63
Grubišić 354
Grujić, Periša 416
Gržetić, Joso 400
Gržina, Matija Matteo-Silvo 93, 135,
137,
Guariglia, Raffael 143
Gudač, Zvonimir Miro-Bura 137, 209
Gustinčić, Pino 195
Gušek, Milan-Javor 337

H

Hačko, Mijo 48
Hajdin, Djuro 47
Hariš, Ivan 157
Hebrang, Andrija 61, 108, 137, 251
Hećimović, Grga 110
Heitian 280
Herak, Viktor 253, 346
Hercl, Saša 111
Himmeler, Heinrich 150, 222, 265
Hitler, Adolf 13, 14, 16, 19, 29, 30-33,
40, 43, 44, 143, 147-150, 162, 206,
214, 217, 224, 264-266, 269, 276,
369, 413-415
Hočevar, Jože 24

Hofer, Franz 265
Hofman, Mira 111
Hontić, Stjepan 46, 47
Horty, M. 366
Horvat, Josip 15
Horvat, Pavle 267
Host, Antun 405
Hreljanović, Teodor 260
Huber, Antun 396
Hull, Cordell 349
Hundrić, Nikola 202-204

I

Ille, A. 398
Iskra, Milan 248
Ivančić, Dragan 259
Ivančić, Drago 204
Ivančić, Dragutin 259
Iveković, Mladen 251
Ivošević, Jovo 282
Ivošević, Nikola 70

J

Jadrejčić, Mario 172
Jaklin, Juraj 63
Jakovljević, Božo 183, 184, 386
Jakša, Uroš 412
Jakšić, Pavle 292, 416
Jambrišak, Milan (Milivoj) 64
Jančić-Starc, Jela 86, 115
Jančiković, Toma 64, 65, 79, 104,
107-109, 112, 185, 374
Jardas, Dušan 85, 93, 133, 183
Jelene, Franjo 312
Jelić, Ivan 16, 17, 44, 60, 68, 69, 75,
101, 102, 370, 373-377
Jelić-Butić, Fikreta 1 1, 16, 33-35, 37-43,
52, 54, 58, 62-65, 68, 70, 79-82,
97-101, 103, 104, 107-113, 115, 120,
123, 151, 156, 175, 263, 272-274,
276, 286, 373-378, 391
Jelinčić, Jakov 347
Jeri, Janko 412
Jevđević, Dobroslav 62, 113, 271, 284,
345, 396, 397
Ježić, Davorin 72, 76, 77, 121, 125, 188,
331, 332
Jodi, Alfred 265
Jokić, Špiro 62, 63, 81,
Jukić 400
Jovanović, M. Vojislav 11, 165, 355

Jure, Leopold 348
Juričić, Vlado 128, 183, 348
Jurišević, Franjo 182
Justinić, Vinko 180

K

Kalafatić, Blaž 68, 118
Kalafatić, Josip-Malicija 89
Kalčić, Božo 128, 170, 173, 259, 260
Kaliterna, Mirko 257
Kalpić, Anđelko 156, 167, 168
Kaltenegger, Roland 148, 303, 304, 407,
421, 423
Kamenarović, Juraj 275
Karabaić, Ljubo 60, 119, 120, 122, 124,
159, 161, 167, 168, 226, 247
Karadžija, Emil 61
Karadorđević, Aleksandar I. 15, 16
Karadorđević, Pavle 32
Karadorđević, Petar II. 308, 373
Karčić, Andrija 54
Kardelj, Edvard 218
Karlin, Andrija 21
Kasche, Siegfried 145, 149, 150, 273-
275
Katunar, Celestin-Niko 256-258
Keitel, Wilhelm 265
Kerečin, Stjepan 416
Kesselring, Alfred 144, 149, 213
Kirn, Orana 137
Klen, Danilo 20, 24
Kleut, Petar 231, 232, 236-238, 290-
292, 294, 296, 301, 315, 371, 380-
387, 407
Klopfer 265
Klun, Antun 129, 180, 205
Kljaković, Vojmir 375
Knežević, Radoje 42, 43, 80, 81, 1 10,
159, 169
Knifić, Nada 258
Knifić, Neda 258
Knifić, Vladimir 89, 118, 120, 121, 124,
Kolacio, Miro 267, 281, 282
Kolar-Dimitrijević, Mira 185, 234, 244
Kolarić, Natale 89, 145, 172,
Kolombo, Marijan 20
Komadina, Petar 79, 109
Komar, Slavko 59-61, 63, 65, 67, 69
Kombol, Stanko 62, 69, 70, 159
Končar, Boško 36, 78, 83, 84

Konjhodžić, Mahmut 36, 70, 73, 74, 76,
78, 83-85, 114, 166-168
Kopinić, Josip (Vazduh) 44, 45
Kopitar, Marija 204, 259, 262
Kopitar, Silvija v. Kopitar, Štefica-Silva
Kopitar, Štefica-Silva 256, 258, 259,
341
Kordić, Nini 404
Korenčić, Gabriel 279, 282, 395, 398
Korenčić, Mirko 336
Kosanović, Đorđe 313
Kosanović, Radoslav-Braco 87, 111,
115, 123
Kostić, Uroš 414-416
Košutić, August 109, 272-274, 376, 397
Kovačević, Veljko 158, 161
Kovačić, Ivo (Ivan) 36, 46-49, 51-54, 56,
57, 60, 63, 64, 67-72, 76, 82-85, 89,
91, 93, 114, 116, 122, 125, 127, 154,
160, 161, 166, 167, 188
Kozulić 400
Kozulić, Baldo 282
Krajcar, Ante 260
Kraljeta, Vladimir 62, 160, 282, 284
Kraljić 109
Krautzek, Ivo 69, 70, 83, 114, 120, 123,
Krek, Miha 346
Krizman, Bogdan 11, 12, 19, 31-35, 37,
43, 44, 97, 175, 198, 263, 273, 274,
275, 277, 378
Križ, Davorin 394, 397
Krnjević, Juraj 97, 103, 104, 109, 198,
374
Kršul, Andrija 68
Kršul, Mate 61, 128, 249, 252, 255
Kruļjac, Luciano-Zio 137, 209, 210
Kübler, Ludwig 269, 271, 272, 278, 284,
294, 299, 420
Kühnei, Mario 280
Kuzmanić, Špiro 282
Kvaternik, Eugen Dido 51, 99
Kvaternik, Petar Milutin 46, 47
Kvaternik, Slavko 33, 34, 46, 47, 49, 53,
99

L

Labinjan, Galiano 253, 336, 337, 342,
343, 345, 347, 402-404
Labus, Alberto-Arcibaldo 137, 209
Ladavac, Vjekoslav 24, 25
Lammers, Hans Heinrich 265

Landoni, Pietro 181
Landikušić, Rafael 54
Lapajne, Dušan 47
La Perna, Gaetano 138, 172, 173, 175,
205, 207-209, 229, 253, 265, 271,
343, 344, 356, 403, 411, 412
Latas, Branko 63, 80, 81, 112, 113, 115,
151, 156, 159, 160, 161, 165, 168,
271, 299
Ledere, Jean 364
Lenac, Rikard 36, 56-58
Levičnik, Karei 416
Lietzman, Joachim 225, 235, 298
Löhr, Alexander 100
Lončarić, Jovo 158, 159
Loparić, Ante 282
Lorković, Mladen 272, 273, 375, 378,
397
Lovrić, Slavko 48
Lučić, Milan 123, 124, 143-147, 151,
152, 154-162, 164-168, 170, 171,
173, 174, 177, 178, 181-184, 213-
224, 227
Lukarić, Dinko 183
Lukić, Mihajlo 54
Luksich (Lukšić), Antonio-Jamini 138,
208, 210
Lunaček, Boris 111
Lüthers, Rudolf 99, 100

Lj

Ljotić, Dimitrije 43, 62, 80, 396

M

Macanović, Hrvoje 63
Maček, Vladko 16, 17, 33, 34, 42, 65,
103, 104, 109, 113, 198, 282, 374,
375, 377-379, 394, 397
Magdić, Slavko 60
Maglione 64, 193
Magnani, Lorenzo 53
Magovac, Božidar 104, 109, 375-377
Mahnić, Antun 22
Mahulja, Miljenko 64, 281
Malletke, Walter 33
Malvić, Drago 47
Maljković, Milan 312
Mamula, Bogdan 74
Mance, Bogoljub 48
Mance, Nikola 48

Mandić, Ante 64, 170, 404, 410
 Mandić, Davor 130, 185, 189, 201, 204,
 248, 256-258, 338-340
 Mandić, Dominik 185
 Mandić, Igor 64
 Mandić, Nikola 272-274
 Mandić, Oleg 204, 207, 248, 333, 336,
 338, 339, 345, 360, 406
 Manola, Srećko 161, 163, 180, 234
 Manolić, Josip 258
 Manwell, Roger 270
 Maoduš, Stevan 416
 Maravić, Ilija 312
 Marcone, Ramiro 37
 Marčeta, Slobodan 62
 Maria Josè od Pijemonta 141
 Marić, August 53
 Marijan, Mile 165
 Marin, Biagio 194
 Marjanović, Jovan 31, 34, 37, 96,
 99-101, 139-141, 147, 213, 271,
 364-369, 376, 413, 423
 Marjanović, Milan 10, 11, 64
 Markota, Simun 46
 Marković, Jurica 48, 78, 114, 240
 Martini, Giuseppe 50, 51
 Martorelli, Fabio 170
 Marzari, Edoardo 194, 195
 Maskarić, Niko 81
 Massola, Umberto 132, 141, 254
 Mataija, Milan 79, 109
 Matanić, Nikola (Niko) 64
 Matas, Josip-Abesinac-Andrić 85, 91,
 92, 128, 182, 183, 252
 Matetić, Vlado Vladimir Dušan 61, 65,
 218, 219, 236, 239, 290
 Matičević, Veljko 416
 Matković, Hrvoje 11, 16
 Mauša, Ante 204, 259, 260, 262
 Mazzini 193
 Mažić, Branko 81
 Medica, Erminio 171
 Meleh, Jure 190-192
 Mezorana, Milivoj 63
 Miccoli, Giovanni 140
 Miglia, Guido 172, 196
 Mihailović, Draža 43, 78, 80, 91, 98,
 110, 112, 113, 155, 367, 372, 373,
 376, 390, 396
 Mihalić 394
 Mihić, Ilija 80, 81, 111, 112,
 Mihić, Venceslav-Vence 256, 258, 340
 Mikan, Ivan 48
 Mikolić, Mario 93, 127-129, 131, 248,
 251, 252, 254-260, 335, 339, 340,
 341, 348, 380, 403-408, 412
 Mikšić, Zdenko 282
 Mikuličić, Vinko 282
 Mikuž, Metod 93
 Milanović, Božo 24, 91, 195, 253, 280,
 345-347, 395, 397, 404, 408
 Milanović, Miho 204, 259
 Milanović, Sime 253
 Milenić, Silvo-Lovro 128-130, 132, 133,
 151, 182, 202, 252, 404
 Milenić-Nežić, Milka 121, 169, 180,
 197, 259
 Milenković, Stojadin 48, 49
 Millo, Anna 20, 21
 Mirković, Mijo 19
 Mitrović, Pero 20
 Modrušan, Ante 404
 Mogerović, Bogdan 253, 345
 Moguš, Mario 64, 109
 Mojmir, Martin 258
 Morgani Teodoro 12, 270
 Moscatello, Niko 37, 64, 345, 346
 Motika, Anton 128, 172
 Motika, Ivan 170, 182, 183, 201, 404
 Mozetić, Mirko 282
 Mrakovčić, Ivo 47
 Mrvoš, Rade 114, 115, 116
 Müller, Dagobert 154
 Mussolini, Benito 12-14, 16, 19, 31,
 33-35, 46, 51, 52, 84, 96, 133, 140,
 141, 143, 144, 147, 151, 162, 206,
 263-265, 270, 337, 350, 354, 427
 Mutti, Ettore 229
 Mužić, Ivan 15

N

Nadovich, Matteo 173, 196
 Nazor 136
 Nedić, Milan 34, 366, 371, 373, 380,
 396
 Negri, Aldo 204, 260
 Nešović, Slobodan 98
 Neurath, Constantin Alexander von 143
 Nikšić, Ante 273
 Ninčić, M. 185
 Novak, Andrija 48

Nušić, Branislav 318

O

Ogrizović, Mihajlo 317, 318
Opsenica, Stevan 292
Oreščanin, Bogdan 251
Orlić, Jerko 396
Osoinak 111

P

Pachnek, Karl 266-268, 281, 355, 395, 398
Paladin 194
Palatucci, Giovanni 270
Palčić, Josip 47
Pallante, Pierluigi 90, 93
Pauletich, Antonio 333
Pavelić, Ante 15, 33-35, 37, 40, 46, 50-53, 58, 100, 109, 145, 149, 150, 272-274, 333
Pavelić, Milan 109
Pavičić, Pavica 312
Pavličević, Dragutin 16, 17
Pavšić, Vladimir v. Bor, Matej
Pecorari, Fausto 194
Peko, Bogdan 416
Peltzer, Egidije 282
Pena, Enso 166
Perasso 165
Perhavac, Stanko 292
Perini, Giovanni 208
Pertini, Sandro 337
Petain, Henry Philippe 30
Peteani, Leone 209, 355, 356
Peteh, Mate 409
Petešić, Ćiril 193, 248, 347, 348
Petranović, Branko 42, 97, 198, 307, 342, 371-376
Petrić, Andrija-Gigi 209
Petrinović, Zvonko 118, 323
Petrović, Ljubomir 124, 188
Petrović, Marko 416
Piesz, Aurelio 304
Pilepić, Ante 182
Pillari 107
Pikunić, Alma 259, 260
Pilz 253
Pio XII. 195
Pipinić, Slavko 46, 47
Pisoni, Zeffirino 172, 194

Pleiweis, Mirko 46, 47, 56
Pleše, Zdenko 118, 121, 125, 188, 189, 245, 246, 286, 318, 320, 327-329, 385, 400
Pleterski, Janko 16-18, 33, 44, 68, 96, 98-102, 262, 308, 367
Plovanić, Mladen 7, 45-52, 54, 56, 58-62, 64, 65, 68, 78, 79, 89, 104, 106-112, 118-121, 123, 127, 138, 146, 149, 150, 156, 159, 162, 163, 177, 198, 208-210, 264, 269, 270, 350-358, 374
Pocceccai, Vittorio 171
Podestà, Agostino 107
Polak, Milan 64, 109
Polano, Luigi 138, 208, 357, 358
Poli, Lino 208, 265
Polonio, Ante 52
Potočnik, Franc 161, 166, 167
Potočnjak, Franko 11
Prasch, Helmut 253, 269
Pratolongo, Giordano 172, 358
Prebelić, Zdravko 48
Premate, Vladislav 253, 347
Premrl 111
Presti, Antonio 49
Pribičević, Svetozar 15
Pribilović, Kažimir 179, 225, 228, 234, 235, 237, 238, 295
Privilegi, Giuseppe 191
Privileggio, Giorgio 173, 196
Prpić, Ivan 53
Puecher, Edmondo 172, 194
Purić, Božidar 373
Purić, Gašpar 166

R

Rački, Nikola-Koljka 68, 69, 88, 116, 154, 157, 185, 241, 312
Radetić, Ernest 11, 19, 21, 23-25
Radetić, Ernesto 172
Radić, Stjepan 15
Radossi, v. Radossi, Rafaelo
Radossi, Giovanni 255, 403, 411
Radossi, Rafaelo 173, 195, 248, 347
Rainer, Friedrich Alois 148, 222, 264-269, 275-277, 284, 345
Rakovac, Joakim 170, 204, 259, 260, 262, 347, 404, 412
Raner, Ciro 259, 260, 262, 300
Raner, Štefica-Katja 341

Ranković, Aleksandar-Marko 126
Rapaić, Jovo 62, 160
Raspor, Anton-Španac 85, 93, 128, 129,
170, 183
Rassman 395
Rastić, Marijan 68
Ratković, Stjepan 275
Ravnić, Štefanija 341
Ražem, Ive 350
Rebez, Giacomo 181
Rendulic, Lothar 145, 149, 150, 213
Resch, Hinko 174, 245, 265, 266, 278,
281, 282
Reš, v. Resch
Reti, Paolo 194
Reti, Rudolf 49, 50
Ribar, Ivan 357
Ribarić, Danilo 167, 180-184, 215, 216,
229, 231, 298-302, 305, 380, 381,
385-387, 497
Ribbentrop, Joachim 52, 143, 265, 273,
274, 276
Richtman, Zvonimir (Zvonko) 64
Rinaldi, Giuseppe 49
Rinaldini 194
Rippa, Ettore 208
Rippa, Rino 208
Rismondo, Aldo 196
Roatta, Mario 98, 107, 142
Robotti, Mario 106, 113, 146
Rocco, Francesco 173, 196
Rodinis, Josip 165
Roić, Ivo 282
Rolf, Tomislav 46
Rolla, Michele 174, 175
Romano, Paola 270
Rommel, Erwin 143, 144, 153, 176,
214, 265
Roosevelt, Franklin Delano 144, 349,
369, 373, 382
Rosener, Erwin 269
Rossi, Carminio 208, 265
Rošić, Nikola 282
Rotteri, Guido 478
Rozman, Franc-Stane 202
Rožić, Viktor 49
Rožman, Gregorij 267
Rubini (Rubinich), Giovanni 208,
351-354
Rummler, Dragutin 54, 174, 265

Rupčić, Alessandro v. Spalatin,
Alessandro
Rupena, Franjo 404
Rupnik, Leo 267, 380, 396
Russo, Giuseppe 51
Rutheford, Ward 12, 270
Ružić, Slavko 233, 235, 297
Ružić, Viktor 64, 162, 267, 281, 282,
284, 353, 395, 398

S

Sablich 209
Sablich, L. 394
Sablich, Vittorio 355, 356
Saccari Luigi 48
Sala, Aldo 166, 171, 172, 302
Sala, Teodoro 195, 410, 411
Salassy 366
Salvatorelli, Luigi 10, 12-15, 30, 31, 97,
343, 364-366, 369, 370
Samani, Salvatore 355, 358
Samanich, 209, 355, 356
Sandrowsky 283
Sanković, Franjo-Stjenjka 182, 183
Santin, Antonio 193-195, 248, 347, 348
Sassa, Drago 241
Sauro, Libero 271
Sauro, Nazario 271
Savović 165
Sbisa, Francesco 196
Scarda, Carlo 54
Schlitzzen, Heinrich 269
Scoccimarro (?) 337
Scotti, Giacomo 180-182, 300, 301
Scuero, Antonio 158, 159
Scull, Nevio v. Skull, Nevio
Secchi 337
Segalla, Domenico 404
Segulin, Frane 182
Selem 194
Sema, Paolo 166, 171, 172, 302
Sertić, Mihovil 397
Sertić, Tomislav 45
Servidori, Genunzio 46, 107
Sestan, Giorgio v. Šestan, Giorgio
Sforza, Carlo 344
Sfeci, Mauro 173
Sfeci, Paolo 173
Shifer, Carlo 194
Shone, Terence 31, 32

Simović, Dušan 33
 Sincich, Giovanni 353
 Sincich, Giuseppe 209, 355, 356
 Sinčić, David 174, 265, 272, 273, 281
 Sinčić, Ljudevit 262
 Sinovčić, Marko 280
 Sirotković, Hodimir 36, 199, 200, 312, 376, 377
 Sito Quara, Edoardo 161, 162
 Skalka 253
 Skočilić, Joža 182
 Skull, Nevio 209, 355, 356
 Smareglia, Giulio 172, 196
 Smodlaka, Josip 411
 Smojver, Ivan 64, 110
 Smojver, Milan (Mile) 64, 110
 Smokvina, Milorad 63
 Smoljan, Bariša 49
 Smoljan, Stjepan 49, 50
 Sobolevski, Mihael 46, 48, 52, 58-60, 62, 69, 70, 72, 78, 121, 324, 342, 377, 392, 400, 403, 404
 Sokolić, Joso 125
 Solieri, Ermanno-Marino 136, 137, 209, 210, 255, 256, 359
 Spaccini 194
 Spalatin, Alessandro 268
 Sperber, Oscar 208
 Spinelli 337
 Spriano, Paolo 132-134, 139-145, 147, 166, 337
 Srebrnić, Josip v. Srebrnić, Josip
 Srebrnić, Josip 64, 395
 Staljin, Josif Visarionovič 14, 43, 96, 366, 370, 373, 382
 Stangl, Franz 270, 304
 Stepančić, Miroslav 218, 220
 Stercich, Giovanni-Nino 209, 352-358
 Stevanović, Živojin 49
 Stojadinović, Milan M. 17-19
 Stranić, Ivan 260
 Stranić, Vjekoslav 204, 259, 260, 262
 Strčić, Ivan v. Stercich, Giovanni-Nino
 Strčić, Petar 19, 23, 40, 56, 60, 69, 75-77, 105, 117, 121, 122, 124-126, 129, 130, 145-147, 149-152, 159, 162-164, 174-176, 188, 189, 198, 204, 207, 244-248, 251, 252, 255-258, 261, 263-268, 273-278, 280, 285, 312, 318, 329-334, 336, 338, 345, 360, 367, 371, 374, 375, 380, 396, 397, 400-402, 413-417, 420, 421, 423
 Stržić, Toma 79, 109, 118, 120, 137
 Stuhlpfarrer, Karl 148, 264, 268
 Stupar, Carlo 49, 51, 54
 Sučić, Ivo 19, 351, 352
 Suić, Mate 47
 Sulzberger, C. L. 10, 12-14, 30, 31, 37, 96, 97, 139, 271, 364, 365, 369, 423
 Susmel, Edoardo 54
 Sušić, Lovro 48
 Sušić, Rudolf 48

Š

Šakić, Milan-Mičun 292
 Šarinić, Marijan 49, 50, 394, 396, 397
 Šarinić, Mario 64, 110, 280
 Šenk, Ferdinand 253, 347, 404
 Šepić, Dragovan 15, 19, 32, 37, 42, 43, 193, 370-373, 375, 376
 Šepić, Vinko 229
 Šestan, Giorgio 255, 340
 Šestan, Josip 404
 Šiljegović, Boško 416
 Šimac, Mate 110
 Šimić, Marijan 45, 51, 53,
 Širola, Vitomir-Pajo 183
 Šišić, Ferdo 274
 Škiljan, Lj. 394
 Šoić, Marijan 282
 Šoić-Mirilović, Bogašin 49
 Šorak, Dušan 396, 398
 Španjol, Franjo 47
 Špehar, Franjo 208, 267, 268, 279, 280-286, 288, 327, 328, 353, 395, 398
 Šporer, Ladislav 48
 Stefanović 174
 Štemberga, Mate-Cabalero 205
 Štifanić, Srečko 204, 253, 259, 262, 345, 347, 373
 Šubašić, Ivan 363, 370-376, 378, 379, 390, 397, 412
 Šuflay 47
 Šuflaj, Milan 282
 Šuljak, Dinko 64, 110
 Šupić, Rade 61
 Šuster, Ante (Antun) 62, 112
 Šuster, Ateo 62, 110, 160, 396
 Švalba, Ante 62, 80
 Švalba, Davor 62, 80
 Švalba, Vladimir-Vid 333

Švob, Vinko 36, 60, 70, 73, 74, 76, 78,
83-85, 93, 114

T

Taljafero, Boris 64, 110
Tanasco, Giovanni 172, 194
Tarticchio, Angelo 248
Tatalović, Nikola 182, 183
Taucer, Giovanni 356
Tausani, Vilim 392
Taylor, Alan John Percival 10-14, 30,
31, 37, 96, 97, 349, 364-366, 369,
370
Terdich, Mario 208
Ternar 394
 Testa, Temistocle 34, 49, 52, 55, 58, 64,
 82, 107
Tićac, Orfeo 297, 384, 388
Tintor, Svetozar 60, 84, 87, 98, 106,
123, 151, 156-158, 160-162, 177,
178, 218, 221, 223, 227, 232, 237,
238, 290, 292, 293, 380, 382-384
Tišler, Rikard v. Trišler, Rikard
Tito, vidi Broz, Josip
Togliatti, Palmiro-Ercoli 343
Tolbuhin, Fjodor Ivanovič 415
Tomasevič, Jožo 42, 43, 372
Tomašić, Marijan 19
Tomić 174
Tomić, Josipa 75, 76
Tomić, Rade 116
Tomislav II, v. Aimone od Spoleta
Tomljenović, Slave 47
Tommaselli, Attilio 107, 268, 354
Tonković, Stipe 72, 118
Topalović, Živko 374
Topljak, Krešimir 318
Toynbee, Arnold J. 349
Trbović, Dmitar 312
Trgo, Fabijan 378
Trišler, Rikard 46, 47
Trumbić, Ante 20
Tuder, Marija 280
Tuđman, Franjo 378
Tumpić, Dušan 21, 23, 24, 25, 260
Turatić, Aldo 210
Turatić, Marija 210
Turčić, Petar 120
Turina, Oskar 105, 145, 150, 273, 275,
277, 278, 288

Turkulin, Artur 218, 292
Tus, Andrija 62, 64, 69, 70, 115, 118,
123, 252

U

Uhi 266

V

 Valdevit, Giampaolo 32, 97, 349, 350
Valenta, Celestino 174
Vanello, Lorena 20-22
Vasiljević, Jovan 191, 225, 226
Veesenmayer, Edmund 33, 34
Velčić, Đuro 279, 284, 291
Vidmar, Vladimir 282
Vidović, Mate 127
Vigyac, Frane 271
Vilhar 278
Vinci Cona, Anna Maria 2 1, 24
Vinco 258
Vindakijević, Stjepan 284
Virant, Josip 282, 284
Višinski, Andrej Jurjevič 44
Vitezić 394
Vittorio, Emanuele III. 97, 141
Vivoda, Ladislav 262
Vizner, Josip 64, 109
 Vlahov, Dražen 188, 189, 201, 202,
 204, 247-251, 253, 255-257,
 259-261, 336, 337, 342, 343, 345,
 347, 402-408, 410, 411
Vlahović, Ante 47
Vlahović, Vinko 47
Vojvodić, Dimitrije-Zeko 416
Vokić 375, 376, 378, 397
Vorano, Dante 173
Völcher, Kaspar 162, 164, 176, 265,
267, 281
Vranić, Krešimir (Krešo) 62, 81, 110
Vratuša, Anton 410
Vrkljan 398
 Vrkljan, Ante 63-65, 109, 110, 112, 187
Vujić 64, 110
Vukelić 396
Vukelić, Branko 312
Vukelić, Djuro 62, 81
 Vukelić, Savo 182-184, 216, 217, 371
Vukušić, Dane 109

W

Weichs, Maximilian von 145, 149, 213
Weissenberger, Prvislav 276
Wilson, Woodrow 10
Winter, Franko 64, 79, 108, 109
Wolff v. Wolff, Karl
Wolff, Karl 264, 269
Wolsegger, Ferdinand 268, 275

Z

Zanella, Riccardo 209, 351, 353, 355
Zatezalo, Đuro 115, 117, 118
Zelenko, Hinko 282
Zelko, Marko 347
Zidar, Alojz 24, 25, 45
Zlatic, Dina 252, 259, 333, 341, 403,
404
Zlatic, Slavko 24
Zoll, Giovanni 172, 215
Zoričić, Aleksandar 47
Zupanić, Miho 173
Zurak, Ive 189, 240, 242, 243, 313,

315-317

Zustovich, Lelio 255

Ž

Žgaljić, Josip 67, 94, 135
Žic 110
Žic, Igor 51
Žic, Ivan 77
Žic, Nikola 172, 205-207, 217, 247, 409
Židovec, Vladimir 267, 271-274,
277, 278, 280, 281, 283, 284, 346,
353, 397, 409
Žigić, Ivan-Mario 136, 137
Žitnik, Alojz 111
Žitnik, Milan 111
Žubrinić, Drago 286, 288
Žujević, Sreten 163
Žujović, Mladen (Aćimović) 113, 155,
156, 162, 165
Žunić, Zdenko 279
Župan, Branko 286
Župan, Mirko 282

KAZALO ZEMLJOPISNIH POJMOVA

A

Abbazia v. Opatija
Afrika 11, 19, 32, 95
Alan 124, 239
Albanija 12, 35, 149, 213, 367
Alpe 264
Alžir 96
Ancona 175,
Antwerpen 364,
 Apeninski poluotok 5, 22, 140, 143-145,
 147, 149, 213, 348
Ardeni 365
Arnhem 364
Atena 32
Auschwitz 12, 269, 270
Austrija 13, 14, 34, 148, 365, 369, 423
Austro-Ugarska 15, 41, 275, 276
Azija 13

B

Ba 372
Babin Potok 418
Bačka 35
 Bakar 51, 52, 54, 86, 106, 111, 126,
 159, 219, 266, 268, 285, 327, 395,
 421, 422
Bakarac 35, 126, 275, 421
Balaton 366
Balcania v. Balkan
Bale 180, 183, 184, 207, 300, 302
Balkan 83, 162, 214
Balkanski poluotok 5, 12, 15, 19, 31, 32,
 95, 97, 132, 140, 143, 148, 149, 220,
 224, 225, 231, 262, 276, 286, 374,
 375, 427, 429
Baltik 6, 148, 363
Banat 34
Banija 98-100, 242, 294, 315, 378, 381,
 383
Banja Luka 41
Banjol 329
Banovina Hrvatska 17, 33, 42, 373, 394
Baranja 35
Barban 180, 204, 216, 262, 274
Barbanština 229
Bari 228

Baroš, luka 164
Baška 320, 328
Bazovica 215
Beč 148
Begovo Razdolje 291
Belgija 364, 365, 370
Beli 226
Belluno 148, 264
Belvamida 168
Benelux 30
Benkovac 243
Beograd 32, 33, 355, 367, 375, 412,
 413, 415, 432
Berlin 13, 274, 275
Bihać 101, 151, 382, 416, 418
Biljevina 221
Bjeleži 69
Bliski istok 34
Boka kotorska 34, 35, 274, 368
Bologna 145, 168, 365
Bolzano 148, 264
Boljun 204, 274, 300, 409
Borut 204, 303
Bosanski Novi 41
Bosiljevo 294, 384
Bosna 99, 100, 381, 414
Bosna, istočna 367
Bosna, zapadna 98-100, 231
Bosna i Hercegovina 367
Bospor 366
Brač 35
Brbinj 295
Brest 303
Breza 71, 304
Brezno 69
Brgud 92, 217, 351
Brgudac 204, 216, 229, 231, 249, 251,
 303
Bribir 72, 110, 124, 158, 162, 226, 246,
 287, 319, 320, 326, 330
Brindisi 168
Brinje 38, 53, 73, 85, 105, 106, 110,
 116, 117, 123, 151, 156-158, 221,
 222, 224, 236, 239, 240, 243,
 289-291, 309, 325, 382-385, 387,
 418, 429

Brkini 182
Brlog 106, 237
Brnčići 77
Brod Moravice 114, 243, 314
Brod na Kupu 52, 53, 73, 76, 157, 185,
214, 221, 223, 240, 313
Bršica 206
Brusnica 40
Brzac 279
Bugarska 30, 31, 34, 35, 37, 272, 363,
366,370
Budimpešta 366
Buje v. Buje
Buje 173, 180, 182, 184, 192, 196, 204,
215, 229, 231, 250, 261, 341, 344
Bujština 19, 129, 171, 180, 183, 203,
205, 206, 386
Bulići 125
Bužeština 92, 93, 170, 171, 202, 205,
229, 231
Buzet 128, 170, 180, 181, 183, 191, 204,
205, 207, 215, 217, 229, 250, 252,
258, 260, 261, 299-301, 303, 335-
337, 339, 340, 341, 342, 404, 406,
407,422

C

Caen 364
Canegra 302
Carska Kuća 290
Casablanca 97
Caserta 371
Castelfranco 145
Cazinska krajina 294
Celovec v. Klagenfurt
Cerknička dolina 223
Cerkničko jezero 35 1
Cernik 246
Cero vije 170, 300, 301
Cesarica 233, 234, 324
Chiesanuova 83
Cres, grad 166, 167
Cres, otok 113, 165-168, 189-192, 199,
226, 233,235, 245, 247, 328, 351,
352, 388, 412, 421
Crikvenica 38, 46, 47, 52-54, 59-61, 64,
65, 68, 89, 109-112, 118, 120-122,
124, 151, 152, 158-160, 169, 174,
177-179, 187, 189, 209, 220, 224-
226, 231, 232, 237, 246, 285, 287-
289, 293, 319, 320, 323, 324, 327-

332, 380, 383, 384, 394, 397, 400,
419, 420
Crna Gora 14, 35, 98, 99, 140, 149, 213,
367
Crni Lug 83, 221, 223, 313
Crno more 1 12, 272, 363, 366

Č

Čabar 35, 45, 46, 48, 50-53, 60, 73, 76,
83, 84, 114, 116, 154, 185-187,
221-223, 232, 240, 242, 243, 266,
268, 283, 291, 309-311, 313-316,
386, 387, 391, 393, 407
Čabarsko-gerovski kraj 48, 76, 77, 88,
185,312,351
Čavle 77, 160, 246, 285, 319
Čehoslovačka 14, 19, 370, 414
Čepić 22, 170, 201, 217, 229, 250, 252,
260, 261, 336, 341, 386, 406
Češka 14
Čikat 168, 226
Čudin klanac 381, 418
Čunski 168, 192

Ć

Ćićarija 204, 298, 300, 303, 304

D

Dabarska kotlina 238, 289
Dalmacija 35, 36, 40, 46, 52, 53, 77,
98-100, 145, 149, 150, 164, 179, 192,
199, 207, 213, 214, 224, 225, 233,
234, 236, 263, 274, 276, 286, 289,
367, 368, 378, 381-383, 389, 401,
414, 416, 429
Dane, selo 229
Danska 30, 37
Dardanele 366
Delnice 34, 35, 38, 48, 52, 53, 58-60, 62,
68, 69, 72, 73, 76, 79, 84, 88, 107,
108, 151, 154, 156, 157, 160, 177,
189, 220, 221, 224, 232, 240-243,
309-311, 313, 314, 316, 317, 383,
384, 390, 391, 393
Demokratska Federativna Jugoslavija
(DFJ) 23, 262, 376, 378, 411-416,
422, 431, 432
Devin 412, 432
Divača 422
Divšići 259
Dnjestar 366

Dobra 157
Dobrinj 47
Dolenjsko 214, 222
Dolfin 179
Donja Klada 325
Donje Jelenje 285, 319
Donji Lapac 382, 417
Donji Vakuf 41
Draga 48, 164, 177, 218, 219
Dragonja 129, 130, 202, 204, 215, 337
Draguč 404
Dramalj 388
Drava 366-368, 414-416
Drenova 182, 356
Drežnica 48, 58-60, 62, 69, 70-75, 86-88, 106, 111, 114-116, 125, 152, 157, 166, 185, 220-222, 237, 238, 243, 279, 291, 293, 294, 309, 312, 317, 384, 385, 387
Drežnička kotlina 1 15, 238, 289, 291, 294, 295
Drina 40, 366
Drivenik 319
Drniš 234
Država Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS) 15, 36
Dubrave 48, 115
Dubrovnik 51, 97, 109, 264
Dugi otok 234, 235, 237, 246, 295, 325, 384, 388
Dunav 40, 367, 368

E

Egejsko more 32
El Alamein 96
Etiopija 11, 13
Europa 5, 10, 13, 30-32, 95, 97, 213, 349, 363-365, 368-370, 375, 396, 423, 425, 427, 430

F

Federalna Država Hrvatska 23, 199, 200, 262, 333, 334, 337, 379, 391, 392, 402, 405, 411, 413, 427, 431
Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) 412
Filipini 37
Finska 10, 30, 37, 273, 363, 365
Firenze v. Firenza
Fiume v. Rijeka

Firenza 46, 145, 365
Francia v. Francuska
Francuska 9-12, 14, 15, 17-19, 29-32, 90, 140, 271, 351, 355, 364, 365, 369, 414
Friuli 90, 148, 264, 266
Frlanija 265
Furlanija v. Friuli
Fužine 53, 122, 157, 189, 220, 232, 243, 290, 293, 294, 309, 313-315, 323, 390, 391, 393, 421

G

Gacka 151, 273, 417
Gacka dolina 105, 106, 112, 123, 289, 290, 294
Gacko polje 381
Galižana 207
Generalski Stol 419, 420
Genova 145, 147
Gerovo 48, 83, 154, 221, 223, 274, 315
Glina 41, 60
Golač 338
Gologorica 348, 409
Goljak 161
Gomirje 48, 58, 82, 84, 87, 111, 114, 1 15, 151, 156, 220, 221, 240, 311
Gonars 83
Gorenjsko 224
Gorica 84, 144, 148, 264, 266, 275
Gorizia v. Gorica
Gornje Jelenje 154, 218, 219, 224, 232
Gornje poljane 223
Gornji kraj, bibrirski 290
Gornji kraj, brinjski 70, 73, 74, 86, 88, 106, 114, 115, 228, 289, 291-295, 312, 314
Gornji Zagon 125, 286
Gorski kotar 5, 6, 40, 46, 48, 51, 53, 55, 58-60, 68-74, 76-79, 81-88, 99, 100, 105, 106, 11 1-1 18, 120-126, 130, 144, 150, 151-158, 160, 165, 167, 176-178, 184-187, 189, 199, 214-222, 224, 225, 227, 231-244, 255, 263-265, 273-275, 289-295, 300-302, 305, 308, 309-319, 323, 330, 339, 354, 378-393, 406, 408, 411, 418, 420, 421, 425, 426, 428-433

- Gospić 40, 47, 54, 161, 164, 165, 231, 232, 236, 238, 274, 289, 290, 292, 324, 382, 418
 Gračac 236, 289, 382, 383, 388, 417
 Gračišće 204, 386
 Gradinje 300
 Gradisca d'Isonzo 148
 Gradišće ob Soči v. Gradisca d'Isonzo
 Gran Bretagna v. Velika Britanija
 Grčka 31, 32, 366, 367, 370
 Grdoselo 347
 Grižane 169, 219, 220, 246, 319
 Grobinština 19, 56, 68, 69, 77, 78, 85, 88, 160, 189, 215, 218, 219, 283, 320, 322, 327
 Grobničko polje 216, 218, 290, 387, 421, 422
 Grobnik 122, 160, 216, 246, 285, 319, 320, 386, 421
 Grobniščina v. Grobinština
 Grožnjan 180, 182, 196, 215, 302
 Gruda (Konavle) 35
 Grujica 179, 228
 Guadalcanal 96
 Gumanac 216, 228, 420
- H
- Heki 300
 Hercegovina 98-100, 368
 Homer 53
 Hreljin 53, 126, 158, 164, 177, 218, 219, 285, 290, 332
 Hrvatska 15-17, 35, 40, 41, 43, 44, 46, 58, 60, 64, 67-69, 73, 75, 82, 84, 85, 87, 93, 94, 95, 100, 102, 103, 113, 121, 123, 127-130, 132, 134, 139, 148-150, 152, 153, 155, 165, 176, 180, 183, 193, 197-201, 210, 214, 218, 219, 221, 222, 244, 245, 251-258, 262, 274, 280, 291, 293, 308, 317, 322, 333, 334, 337, 338, 342, 359, 367, 373-378, 383, 392, 401, 403, 410, 421, 428, 431-433
 Hrvatsko primorje v. Kvarnersko primorje
 Hvar 35
- I
- Ičići 206
 Idrija 215
 Il Buiese v. Bujština
- Ilirska Bistrica 71, 111, 165, 182, 216, 231, 303, 304, 422, 423
 Ilovac 317
 Ilovik 165, 191, 192
 Ist 389
 Istarska pokrajina 20, 25
 Istarski poluotok v. Istra
 Istra 5, 6, 11, 19-25, 34, 59, 60, 64, 65, 67, 72, 73, 76, 78, 81, 85, 88-93, 105, 109, 121, 123, 127-135, 138, 144-146, 148, 150-154, 157, 158, 160, 162, 164, 165, 167-184, 188, 189, 192-195, 197-202, 204, 205, 207-209, 213-224, 227-231, 235, 239, 248-262, 264-267, 269, 271-275, 277, 280, 281, 285, 291, 292, 293, 297-306, 308, 309, 314, 315, 318, 319, 321, 323, 330-348, 351, 354, 356, 357, 359, 360, 371, 374, 375, 378, 379-382, 386, 387, 391, 396, 397, 401-404, 406-413, 417, 420-422, 425-433
 L'Istria v. Istra
 Istrien v. Istra
 Istočna Prusija (Pruska) 265, 414
 Italia v. Italija
 Italija 6, 10-15, 18-24, 30-32, 34-42, 44, 46, 48, 50-56, 58, 59, 61, 63-66, 78, 80, 81, 82, 90, 91, 95, 97-99, 105-107, 113, 121, 127, 129, 132-135, 138-153, 155, 158-160, 162, 163, 165, 167-169, 174-176, 179, 180, 185, 188, 189, 193-195, 198, 200, 201, 206, 208, 210, 211, 213-216, 221-225, 231, 234, 239, 240, 241, 243-247, 249, 250, 253, 254, 259, 262-265, 269-272, 274, 285-288, 317, 328, 337, 341, 343, 344, 348-350, 352, 354, 355, 357, 358, 365, 368-371, 374, 375, 379, 410-412, 414-417, 420, 422, 425-429, 432
 Izola 184
- J
- Jablanac 109, 233, 235, 325, 418
 Jadovno 40
 Jadran 5, 6, 10-13, 16, 113, 148, 149, 155, 156, 179, 224, 225, 232, 235, 236, 238, 239, 263-265, 274, 276, 282, 286, 288, 289, 296, 299, 370,

374, 379-381, 389, 390, 393, 407,
414, 416, 418, 427, 428, 432
Jadranovo 106
Jadransko more 225, 415
Jajce 41, 262, 307
Jakišnica 296
Jalta 376, 413-415
Japan 10, 13, 37, 413
Jasenak 82, 125, 157, 220, 221, 237,
238, 293, 294
Jasenova, uvala 68
Jasenovac 40
Jaska 106, 107
Jaši 366
Javorje v. Krmpotsko Javorje
Javornica 221, 228
Jelenov breg 221
Jelenje 246
Jelovica 338
Jelšane 298
Jezerane 85, 221, 293, 418
Josipdol 112, 221, 227, 417, 419
Jugoslavija v. Jugoslavija
Jugoslavija 163, 167, 199, 218, 253,
254, 262, 308, 350, 370-372, 375,
380, 394, 411, 412, 425, 426, 431
Julijska krajina 1 1, 21-23, 31, 66, 82,
84, 90, 145, 193-195, 197, 271, 333,
348, 350, 352, 412, 414, 422
Julijske alpe 416
Jurdani 299, 301, 304
Jušići 351

K

Kamensko 111
Kamenica 238
Kamenjak 47, 216, 218, 219
Kampor 82-84, 161, 166, 167, 245
Kanfanar 173, 180, 206, 207, 217, 300,
347, 403
Kapela 5, 106, 236, 291
Karavanke 416
Karbune 205
Karelijska prevlaka 365, 366
Karlobag 38, 51, 53, 54, 64, 109, 1 10,
122, 123, 161, 164, 165, 179,
231-234, 236, 239, 246, 287-289,
296, 325, 380, 382, 393, 418
Karlovac 34, 48, 51-54, 60, 69, 88, 106,
107, 156-158, 224, 238, 294, 418-
420

Karlovačko područje 294, 315, 380,
382-385, 390
Karojba 129, 170
Kasserine 96
Kastav 19, 21, 23, 35, 36, 48, 51-53, 57,
60, 64, 66, 72, 76, 84, 92, 118, 119,
121-123, 127, 134, 152, 160, 180,
181, 183, 188, 204, 216, 231, 244,
252, 253, 259, 260, 262, 266, 268,
278, 285, 286, 303, 338, 341, 360,
386, 407
Kastavština 19, 48, 60, 68, 76, 77, 79,
83, 88, 89, 91-94, 109, 121, 160, 181,
182, 189, 202, 204, 210, 215-218,
229, 250, 251, 278, 302, 338, 351,
386, 387
Kaštel 129, 171, 207, 215
Kaštelir 206
Kina 37
Klagenfurt 275
Klana 19, 128, 154, 160, 180, 181, 183,
204, 216, 231, 274, 303, 386, 387,
407, 420-422
Klarići 229, 406
Klimno 388
Knežak 422
Knin 156, 234, 368, 380, 382, 390, 396
Kočevje 157, 223, 243
Kolan 325
Konavle 35
Konobe, uvala kod Punta 388
Koper 205, 215, 231
Koprivnica 40
Kordun 60, 85, 86, 98-100, 111, 115,
120, 123, 294, 315, 378, 381, 383,
385
Korenica 383
Korn 168
Kornati 234
Kornić 279
Koromačna, uvala na Cresu 168, 388
Koruška 148, 264, 415
Kosanovići 87
Kosovo 35, 140
Kostanjica 182
Kotor 36
Kozina 215
Krakar 69, 291
Kraljevica 38, 48, 53, 56, 60, 61, 118,
126, 159, 177, 179, 189, 219, 226,
243, 245, 246, 271, 276, 278, 280,

285-288, 293, 322-324, 327, 330,
332, 337, 351, 355, 360, 383, 384,
388, 393-395, 398-400, 421

Kraljevina Hrvatska 35

Kraljevina Jugoslavija 12, 14, 15-19, 21,
24, 25, 31-34, 36, 37, 42, 43, 45, 46,
52, 58, 62-64, 66, 75, 80, 91, 93, 95,
98, 99, 101-103, 112, 113, 130, 136,
149, 160, 193, 213, 263, 284, 307,
317, 344, 345, 348, 352, 371, 373,
376, 396, 409, 425-427

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
(SHS) 10, 11, 14, 19

Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca
(SHS) 15, 36

Kranjska 40

Krapanj 386

Kras 170, 206, 338, 355

Kras, istarski 92, 93, 189, 201, 204, 229,
231, 250, 252, 258, 260, 261, 298,
303, 305, 337, 338, 341, 386

Krasno 124

Krbavska dolina 289, 290, 291

Krbavsko polje 291, 381, 383, 384

Kričina 319

Krim 271

Krivi Put 106, 162, 239, 287, 419

Križišće 126, 246, 288, 332, 383

Križpolje 85, 291

Krk, grad 47, 52, 54, 55, 60, 62, 81, 89,
161, 179, 208, 241, 245, 283, 288,
326-328, 351, 394

Krk, otok 19, 23, 35, 47, 52, 53, 60, 62,
64, 77, 88, 89, 105, 110-113,
118-122, 124, 125, 158, 159, 161,
166, 167, 187, 188, 219, 220, 225,
226, 233, 235, 245, 247, 266, 268,
277, 279, 281, 283-286, 288, 291,
295, 297, 320-325, 328, 330, 332,
352, 355, 384, 388, 389, 395-397,
399, 400, 421

Krmpote 121, 124, 246, 286, 325, 419

Krmpotska Luka 125

Krmpotsko Javorje 125

Krnica 180, 206, 207

Kršan 171

Krušćica 167

Kučeli 92

Kučaj 111

Kupa 5, 35, 54, 57, 114, 185, 223

Kupjak 157

Kupska dolina 76, 88, 312, 387

Kursk 96

Kuželj 221, 223, 316

Kvarner 105, 107, 120, 148, 165, 176,
178, 179, 224, 225, 227, 234, 239,
264, 266, 268, 288, 295, 296, 319,
325, 379, 388, 393, 428, 429, 432

Kvarnerić 233, 234, 296, 379, 388

Kvarnerska pokrajina 20, 25, 35, 46, 54,
56, 57, 82, 93, 107, 207, 265-270,
276, 278, 350, 355

Kvarnerski otoci 166-168, 176, 199,
224, 226, 244, 247, 274

Kvarnersko primorje 5, 6, 46, 51, 53,
58-61, 63, 65, 69-79, 81, 88, 91-94,
100, 105, 107-114, 116-124, 126-
131, 135, 137, 144, 149-153, 156-
158, 161, 164, 165, 167, 176, 177,
179, 180, 184, 187-189, 191, 192,
197, 199, 202, 213, 214, 218-220,
224, 225, 227, 228, 231-236, 239,
243, 244, 246, 247, 249, 250, 252,
255, 257, 259, 260, 263-265, 273,
276, 280, 284-286, 289-293, 295,
297, 302, 305, 308, 309, 312, 313,
315, 317-324, 326-328, 331-334,
336-339, 353, 354, 378-380, 382,
385, 388, 391, 393, 394, 396-399,
401, 402, 406, 411, 412, 417, 425,
426, 428-432

L

Labin 23, 67, 91, 92, 128, 129, 163, 170,
171, 173, 180, 181, 196, 201, 204,
206, 207, 217, 231, 250, 252, 260-
262, 274, 336, 341, 386, 406, 422

Labinština 23, 92, 93, 163, 170, 171,
181, 202, 205, 206, 229, 254, 255,
386, 403

Lakmartin 279

La Manche 30

Lanišće 128, 169, 204, 215-217, 303

Lastovo 199

La Spezia 147

Laška dolina 223

Ledenice 124, 220, 227, 239, 246, 286

Lenjingrad 96, 271

Liburnija 67, 72, 81, 92-94, 111, 170,
174, 203, 204, 206

Liburnijski kras 303

Lič 53, 122, 189, 232, 243, 290, 313

Ličke Jasenice 112
Lički Osik 418
Ličko polje 383
Lika 60, 63, 81, 98-100, 106, 111-113,
115, 116, 120, 123, 124, 151, 152,
156, 158, 160, 161, 164, 165, 168,
169, 220-222, 231-237, 271, 273,
289-292, 294, 295, 299, 301, 309,
378-383, 385, 386, 389, 391, 416-
419
Limski kanal 163, 170, 179, 403
Lindar 206
Lyon 66, 142
Lipa 303, 305, 351
Lisabon 144
Lisac 304
Lisina 303, 351
L'Istria v. Istra
Livade 2 16
Livorno 147
Ližnjan 207
Loborika 207
Lokve 53, 153, 154, 157, 169, 220, 232,
313, 383, 421
London 10, 11, 64, 97, 365
Lošinj, otok 113, 155, 156, 159-162,
164-168, 175, 179, 189-192, 199,
225, 226, 233, 235, 245, 247, 271,
296, 328, 351, 352, 388, 412, 421
Lovinac 382, 385, 388, 417
Lovran 78, 83, 181, 183, 204, 226, 231,
250, 260-262, 299, 337, 342
Lovrečica 337
Luban 420, 422
Lublin 269, 366, 370
Lučina, uvala na o. Olibu 296
Luka, uvala na Dugom o. 388
Lukovo Sugarje 390
Lupoglav 169, 170, 181, 204, 216, 217,
301

Lj

Ljubačka vrata 5, 389
Ljubljana 34, 35, 52, 144, 148, 157, 214,
224, 230, 236, 264, 266, 267, 271,
275, 298, 299, 303, 420, 423
Ljubljanska pokrajina 266, 267, 269,
271, 274
Ljubljanska vrata 365, 369
Ljubošina 157

Ljubovo 417

M

Mađarska 30, 31, 35, 37, 365-367, 369,
370, 414, 415
Makarska 97
Makedonija 35
Mala Kapela 418
Mala Učka 304
Mala vrata 224, 296
Male Mune 298, 299, 304
Mali Lošinj 165, 167, 168, 190-192, 245,
247
Mali Snježnik 420
Malinska 62, 159
Malo Selo 221
Malta 146, 147
Mandžurija 37
Marčana 207, 300
Marija na Krasu 215
Maroko 96
Martinščica 272
Maslenica (o. Krk) 120
Mašun 421
Mataija Draga 125
Materijsko-bistričko okružje 129
Matić-poljana 220, 221, 293
Matulji 23, 92, 183, 216-218, 304, 421
Medulin 207
Medimurje 35
Meja 351
Melnice 161
Menderi 229
Metajna 40, 58, 234
Midway 96
Milano 81, 141, 142, 145, 146, 194
Milanov vrh 223, 291
Milohnići 279
Mirna 22, 170, 202, 215, 216
Miškovića 237
Modruš 38, 53, 78, 85, 87, 115, 273, 429
Moncodogno 229
Monfalcone v. Tržič
Monigo 83
Morava 367
Moselle 364
Moskva 343, 370, 374, 375
Mošćenice 299
Mošćenička Draga 299, 351

Mošune 177, 331
Motovun 170, 180, 201, 204, 216, 250,
252, 260-262, 341
Mrkopalj 73, 76, 78, 79, 177, 220, 238,
243, 291, 293, 311, 313, 384, 385
Mrzle Vodice 53, 219, 220, 223, 232,
293, 421
Mučići 301, 304
Muggia 302
Mune 182, 215, 250, 260, 298, 301, 303
Musulinski Potok 156
Muzil 423

N

Nanos 304
Napulj 145, 271, 343, 371
Nebljusi 417
Neretva 100
Nerezine 168, 192, 245
Nezavisna Država Hrvatska (NDH) 6,
11, 16, 34-43, 45-49, 51-59, 61, 66,
68, 75, 77, 78, 81, 83, 96, 98, 99,
105-107, 115, 127, 140, 145,
148-151, 153-156, 158, 174, 176,
184, 185, 198, 199, 213, 234, 240,
263-269, 272-282, 284-288, 293,
309, 317, 322, 325-327, 345, 346,
352, 353, 367, 374, 378, 393-395,
397, 398, 409, 425-432
Nizozemska 364, 365
Normandija 363, 364
Norveška 30
Notranjsko 222
Novalja 54, 188, 233, 287, 296, 325,
329, 389, 418
Nova Gorica 72
Nova Vas 180, 207
Nove Povijane 389
Novgorod 271
Novi (Vinodolski) 38, 47, 52, 53, 55, 63,
68, 88, 89, 109, 110, 118, 121, 122,
124, 125, 151, 158, 159, 163, 177,
179, 188, 220, 225, 232-239,
244-246, 277, 286-291, 293, 294,
322-324, 326, 329, 330, 332, 383,
384, 393, 394, 397, 400, 419, 429,
430
Novigrad 170, 184, 215, 216, 274, 319

NJ

Njemačka 10-12, 19, 30-32, 38, 39, 45,
67, 97, 147, 363, 365-369,
413-415

O

Obrov 182
Obrovac 35, 289, 325, 382, 383, 388-
390, 419
Ogulin 34, 38, 48, 52-54, 58, 60, 65, 73,
85, 88, 106, 107, 117, 149, 151,
154-158, 163, 164, 177, 213, 218,
220-222, 224, 232, 236, 238, 239,
241, 242, 266, 288, 290, 294, 309-
311, 314, 315, 383-385, 390, 391,
393, 418-420, 429
Olib 235, 296, 297, 325, 329, 384, 388,
400, 412
Omišalj 226
Opatija 12, 81, 111, 160, 170, 171, 180,
183, 206, 215-217, 262, 270, 284,
298, 303, 337, 346, 422
Oprtalj 129, 171, 180, 216
Orel 96
Osilnica 48, 53, 221, 223
Osor 166-168, 226, 245, 388
Oštarije 221
Oštro 219
Otočac 52, 106, 117, 123, 152, 157, 162,
236, 237, 240, 251, 289, 290, 292,
382, 384, 418, 419

P

Pacifik 95, 96, 139
Pag, grad 53, 54, 179, 325, 328, 394
Pag, otok 35, 40, 47, 52, 54, 58, 64, 110,
120, 124, 125, 158, 161, 185, 188,
233, 234, 239, 246, 247, 277,
286-288, 296, 320, 322, 324, 325,
329, 330, 332, 388-390, 399-401,
418
Palagruža 412
Papeži 223
Pariz 9, 36, 351, 364
Paški kanal 179
Pavićini 229
Paz 409
Pazin 20, 23, 128, 131, 170, 172,
180-182, 201-205, 207, 215, 216,
231, 248, 250, 252, 260, 261, 268,

299-301, 303, 335, 336, 339-341,
348, 402, 404, 408, 409, 423
Pazinština 92, 202, 203, 205, 206, 228,
229, 386, 409
Pećine 353
Pehlin 77
Perušić 237, 418
Pesaro 168
Petrograd v. Lenjingrad
Petrinja 41
Pićan 180, 207, 231, 274, 300, 351, 386,
403
Piemonte v. Pijemont
Pijemont 141
Pinezići 279
Pisa 369
Pivka 422
Plan 161
Planik 85, 93, 152, 169, 217, 228, 262,
336
Plaše 53, 246, 290, 383, 421
Plaščanska dolina 151
Plaški 112, 151, 155, 262, 291
Platak 2 16
Plešće 48
Plitvička jezera 123, 290, 291, 381
Ploče, rt 296
Plomin 183
Pljeska 168
Plješevica 381
Pobri 111
Podgora 319
Podgorje 38, 53, 58, 274, 325
Podgrad 216, 274
Podhum 77, 78, 83, 84
Podlabin 171, 386
Podstene 313
Podub 223
Podunavlje 5, 19, 32, 95, 97, 349
Pokuplje 60, 315, 378
Pola v. Pula
Poljane 111, 338
Poljica 279
Poljska 14, 19, 29, 30, 269, 370, 414
Ponor 123
Poreč 128, 170, 173, 181, 192, 196, 204,
206, 207, 217, 229, 231, 250, 260-
262, 408
Poreština 19, 21, 23, 92, 163, 170, 173,
181, 202, 205, 206, 229

Postojna 215, 299, 304, 422
Potoki 304
Povile 55, 326
Povljanski kanal 5, 389
Prača 41
Praprot 221, 223
Pregare 337, 409
Pregarje 305, 337
Prekomurje 35
Preluka 45
Prezid 48, 83, 154, 223
Pribaltik 366
Prijedor 41
Primorje v. Kvarnersko primorje
Prizna 325
Prodol 181
Prokike 123, 238, 290
Pučić 206
Pula 19-21, 23, 128, 138, 147, 149, 165,
170-172, 174, 175, 177, 183, 184,
195, 196, 201, 203-209, 217,
224-226, 229-231, 236, 248, 250,
252, 257, 258, 260, 261, 265, 269,
271, 274, 29-300, 335, 336, 339-341,
343, 344, 347, 349, 356, 402, 403,
406, 408, 411, 412, 423, 429
Pulska pokrajina 197, 253, 269, 276,
336
Puljština 92, 206, 229, 259
Punat 60, 62, 89, 110, 159, 161, 165,
225, 279, 388, 389
Punta Križa 166, 389

Q

Quebec 144, 146, 155, 162, 349, 382

R

Rab, grad 52, 89, 166, 179, 208, 235,
295, 296, 326, 394
Rab, otok 35, 47, 52, 53, 55, 60, 82, 83,
88, 110, 120, 122, 125, 158, 161,
166, 167, 179, 188, 225, 226, 233,
239, 245-268, 275, 277, 286-288,
314, 320, 322, 324, 326, 329, 330,
332, 388, 399, 400, 419
Rabac 386
Račice 251, 258
Račja Vas 169, 181, 303
Radulovići 69
Rahovci 204

Rajna 364, 365, 414
 Rajnović-brdo 69
 Rajnska oblast 13
 Ramljani 418
 Rapallo 10, 11, 19, 20, 23
 Raša 163, 170, 171, 198, 206, 207, 217,
 274, 351, 386, 422
 Rašpor 303
 Ravenna 365
 Ravna Gora 73, 74, 76, 115, 154, 177,
 220, 232, 233, 240, 241, 311, 384,
 385
 Razvala 290
 Rhone 364
 Ribnica 351
 Ribnička dolina 243
 Riga 366
 Riječka Država 355-357, 41 1
 Riječko područje 46, 57, 62, 69, 83, 106,
 107, 367
 Rijeka 5, 10, 11, 19, 20, 32, 34, 36, 45,
 46, 48-51, 53, 56, 57, 59-65, 67-70,
 72-74, 78, 81, 82, 84, 85, 88, 89, 92-
 94, 97, 105-108, 112, 118, 120, 123,
 127, 128, 134-138, 145-154, 156-
 165, 171, 173-177, 182, 183, 188,
 199, 202, 204-210, 213, 216, 224,
 227, 229, 230, 235, 236, 239, 245,
 253, 256, 260, 264-269, 271-275,
 277-279, 281, 283-286, 288, 289,
 293, 295-299, 300-307, 320-322,
 333-337, 339-341, 343, 344, 348-
 361, 371, 375, 379, 383, 387, 394-
 398, 402, 403, 408, 410-413, 415,
 417, 419-423, 427-430, 432
 Rim 13, 20, 23, 35, 40, 46, 52, 64, 131,
 142, 144-147, 272, 273, 355, 365,
 369
 Rimini 369
 Risnjak 55, 83, 84, 223, 351
 Rječina 46, 48-51, 163, 202, 351, 420-
 422
 Roč 170, 204, 207, 215, 300
 Roma v. Rim
 Rovigno v. Rovinj
 Rovinj 23, 173, 180, 181, 192, 196, 203-
 205, 207, 217, 231, 250, 252, 260,
 261, 300, 302
 Rovinjsko Selo 11, 207, 248
 Rovinjsko selo v. Rovinjsko Selo
 Rovinjština 163, 229
 Rudo 41
 Ruhr 369
 Ruka 70
 Rukavac 303, 351
 Rumunjska 30, 31, 34, 37, 363, 366, 370
 Rupa 216-218, 299, 301, 303, 304, 421-
 423
 Rusija 10, 44

S

Samobor 41
 Sankt Peterburg v. Petrograd
 San Stefano 145
 Sanvičenta 128, 131
 Sarajevo 41
 Saršoni 182, 210
 Sava 5, 40, 156, 213, 224, 236, 238,
 239, 288, 367, 381, 414-416
 Savičenta 206, 207
 Savska banovina 58, 267
 Savudrija 171, 184, 423
 Seine 364
 Selca 47, 61, 62, 68, 155, 158, 159, 327
 Selce 56, 112, 151, 287
 Senj 38, 47, 49, 52, 53, 60, 61, 64, 73,
 85, 89, 105, 106, 109, 112, 118-124,
 151, 158, 159, 161-163, 167, 176,
 179, 188, 192, 219, 220, 224, 228,
 231, 232, 234-239, 244-246, 264,
 274, 277, 287-291, 293-295, 309,
 320, 322, 324, 325, 329, 330, 332,
 383, 384, 388-400, 418, 419, 429
 Senožeće 170
 Severin na Kupi 114
 Sežana 422
 Sicilija 97, 140, 143
 Sinj 234
 Sjedinjene Američke Države (SAD) 9,
 10, 95-97, 139, 144, 146, 348, 351,
 365, 368-370, 372, 414, 422
 Sjeverno Hrvatsko primorje (Istra i
 Kvarner) 5, 165, 277, 429
 Sjeverozapadna Hrvatska 381
 Skendići 351
 Skrad 313, 316
 Slana 40, 58
 Slavonija 278, 394
 Slovačka 14, 37
 Slovenija 34, 62, 63, 72, 77, 92, 93, 99,
 107, 133, 136, 137, 144, 148, 157,
 162, 182, 185, 202, 221-224, 232,

233, 241, 250, 255, 274, 293, 337,
338, 344, 369, 380, 384, 394, 396,
410, 414
Slovensko primorje 25, 34, 93, 129, 150,
214, 229, 344, 350, 380, 387, 396,
409, 417, 422
Slum 169
Slunj 38, 53
Snježnik 351
Soboli 219
Soča 112, 371, 416, 417
Solun 31
Sovjetska Rusija v. Rusija
Sovjetski Savez 10, 13, 14, 30, 31, 33,
43-45, 67, 68, 95, 96, 98, 139, 146,
342, 343, 349, 363, 368, 369, 372,
375, 396, 414, 422, 430, 431
Spasovac 220
Split 35, 51, 62, 234, 264, 377
Srbija 14, 15, 34, 35, 40, 41, 43, 99,
104, 113, 363, 366, 367, 371, 375,
376, 380, 396, 431
Sredozemlje 11-13, 95, 264, 414
Srpske Moravice 58, 75, 82, 111, 112,
151, 155-157, 317
Stalak 70
Staljingrad v. Volgograd
Stara Baška 325
Stara Gradiška 40
Starigrad 225, 390
Sterpet v. Strped
Stinica 124
Strasbourg 365
Studena 420
Sudeti 19
Sudetska oblast 14
Sušak 165, 191
Sušak 34-36, 46, 48-54, 56-70, 72-74,
77-83, 85, 88, 89, 92, 94, 105-113,
115, 118-123, 125, 127, 128,
134-137, 145, 146, 152, 155, 156,
158-161, 163-165, 174, 175, 177,
181, 183, 187-189, 209, 214, 216,
218, 219, 240, 244-246, 264-269,
271, 272, 274, 275-286, 288, 293,
296, 309, 315, 320-324, 326-328,
330, 332-337, 351-355, 359, 360,
361, 383, 384, 388, 393-400, 420,
421
Sušica 300
Sutivan 340

Sv. Jakov 168, 226, 287, 327
Sv. Juraj 106, 325, 419
Sv. Katarina (Rijeka) 420
Sv. Lovreč Pazenatički 207
Sv. Martin 348
Sv. Nedjelja (na Labinštini) 207, 386
Sv. Nedjelja (na Poreštini) 207
Sv. Nikola 234, 297
Sv. Petar 165, 191, 192
Sv. Petar u Šumi 180
Sv. Rok 382, 385, 417

Š

Šapjane 301
Šeraje 229
Šibenik 51, 234, 264
Šibrička 223
Šilo 388
Šimun, na otoku Pagu 233
Šišan 248
Škalnica 183
Škrapna 303
Škrljevo 112
Škropet 300
Škurine 300
Šmrika 126
Španjolska 37
Štajerska 40
Štimčev vrh 69
Štrped 337
Šumber 229, 386
Šurani 203
Švedska 30
Švicarska 37, 81, 111, 140, 194, 344,
351

T

Tar 207
Tican 163, 170
Tihi kanal 219, 388
Tinjan 181, 201, 203, 250, 258, 260,
261, 335
Tinjanština 170, 205, 206
Tolmin 215
Tomići 73
Topolovac v. Topolovec
Topolovec 337
Topusko 377
Torino 141, 145
Toulon 364
Tounj 419, 420

Tovar 168
 Trava 48, 223
 Travnik 41
 Treći Reich 37-41, 44, 52, 68, 95, 97-99,
 105, 134, 142-145, 147-151, 175,
 211, 225, 263-266, 269, 272-276,
 278, 281, 343, 352, 353, 363, 366,
 369, 379, 390, 393-395, 413-415,
 422, 423, 425-430, 432, 433
 Trento 148, 264
 Tribalj 226
 Tribaljska dolina 388
 Trieste v. Trst
 Trsat 272
 Trst 21, 24, 34, 51, 81, 84, 97, 133, 134,
 137, 138, 144, 145, 147-149, 154,
 165, 170, 171, 174, 177, 183, 193-
 196, 215, 227, 229, 230, 236, 264,
 266, 274, 275, 279, 280, 284, 289,
 293, 296, 298, 299, 300-306, 337,
 344, 346, 348, 349, 350, 353, 358,
 380, 387, 394, 396, 397, 407, 409,
 411, 412, 414-417, 420-423, 429, 431
 Trstenik 169, 300, 340
 Tršće 83, 223
 Trviž 300, 348
 Tržić 35, 52, 228, 344
 Tuhobić 46, 48, 49, 51, 54, 63, 64, 69,
 70
 Tunis 96
 Tupljak 341
 Turki 313
 Turska 32, 366
 Tužević 293

U

Učka 72, 89, 92, 93, 128, 171, 183, 217,
 227, 229, 231, 250, 260, 298, 299,
 301, 303, 304, 306, 340
 Udbina 383, 417
 Udine 140, 144
 Ugljan 295
 Ukrajina 271, 366
 Ul 166
 Umag 171, 173, 180, 184, 196, 215, 229,
 342
 Una 289, 415, 417
 Unije 165, 191, 297, 384, 388
 Ustiprača 41

V

Vabriga 207
 Vardar 367
 Vardarska Makedonija 17
 Varšava 366
 Vatikan 24, 37, 64
 Vedež 303
 Vela stin 206
 Vela Učka 169, 303, 304
 Vela vrata 224, 296
 Vele Mune 298, 299, 304
 Velebit 325
 Velebitski kanal 233, 236, 389, 390
 Veli Brgud 92, 303
 Veli Lošinj 165, 168, 191, 192, 245
 Velika Britanija 9-12, 14, 15, 17-19, 29-
 32, 37, 43, 95, 97, 139, 144, 146,
 194, 348, 350, 351, 363, 367-372,
 414, 422, 430, 431
 Velika Kapela 157, 221
 Veliki Lazi 223
 Venecija 175, 354
 Venezia v. Venecija
 Venezia Giulia v. Julijska krajina
 Ventotene 337
 Veprinac 111, 215-217, 303
 Vinež 163, 171, 206
 Vinodol 38, 45, 51, 53, 58, 60, 62, 64,
 68, 72, 77, 78, 105, 111, 118, 127,
 221, 274, 324, 394
 Vinodol i Podgorje 53, 273, 286-288,
 429
 Vis 232, 234, 235, 295-297, 373, 375,
 384, 388, 393
 Visco 83
 Visla 366, 370
 Visoko 41
 Viševica 55, 62, 69, 70
 Vižinada 207
 Vodice 262, 303, 337
 Vodnjan 174, 183, 184, 192, 196, 207,
 229, 302
 Vojna krajina 274
 Vojvodina 366, 367
 Volarice 124
 Volgograd 39, 96
 Volosko 274, 298
 Voz 226
 Vranići 300
 Vranjak 179

Vranje 303
Vrata 243, 323, 324, 385
Vratnik 106, 123, 151, 161, 237, 238,
325, 419
Vražji vrtec 223
Vrbnik 52, 159, 161, 234, 246
Vrbovsko 38, 48, 52, 53, 60, 78, 107,
116, 117, 151, 153-157, 220, 221,
232, 233, 240-243, 309, 311, 314-
316, 384, 385, 387, 390, 391, 393
Vrelo 82, 111
Vrh 279
Vrh Kapele 228, 290
Vrhovine 382
Vrsar 207
Vukelići 152

W

Washington 371
Wien v. Beč

Z

Zadar 36, 109, 113, 155, 199, 225, 233,
234, 264, 295-297, 350, 368, 389,
390, 402, 410, 412
Zagon 124, 246
Zagreb 19, 34, 36, 38, 39, 46, 48, 49, 50,
52, 62, 63, 73, 74, 81, 84, 98, 115,

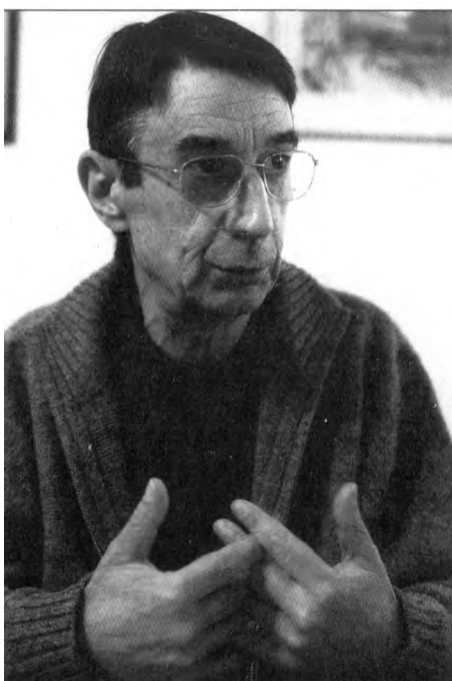
145, 149, 174, 175, 264, 273-276,
279, 283, 350, 378, 396, 420

Zamet 77

Zapadna Hrvatska 5, 6, 19, 29, 35, 38,
40, 45, 46, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 67,
68, 78, 79, 81, 105, 106, 114, 139,
147, 150, 152, 153, 169, 176, 211,
213, 224, 227, 263, 266, 272, 273,
275, 288, 291, 292, 294, 307, 308,
363, 379, 381, 393, 410, 413, 417,
423,
425-433
Zdenčina 106
Zlobin 53, 220, 246, 285, 290, 383, 385
Zrmanja 46, 50, 53, 382
Zrnići 69
Zvoneća 92

Ž

Žejane 217, 298, 301-304
Zejanska šuma 216, 217
Željezna vrata 420
Žminj 170, 180, 181, 183, 206, 207,
215, 216, 250, 252, 260-262, 300,
341
Žminjština 133, 202, 203, 205, 206
Žumberak 60, 222
Žuta Lokva 123, 236-238, 384, 419

Bilješka o autoru

ANTUN GIRON rođen je u Dubrovniku 1936. godine. U rodnome je mjestu završio osnovno i gimnazijsko školovanje. Diplomirao je povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Magisterij i doktorat stekao je na Filozofskome fakultetu u Zadru. Bio je kustos u Muzeju narodne revolucije Rijeka (danas: Muzej grada Rijeke), suradnik u Centru za historiju radničkog pokreta, profesor na Pedagoškoj akademiji u Rijeci, direktor Državnoga arhiva u Rijeci, viši asistent u Zavodu za povijesne i društvene znanosti HAZU. Osnovna specijalizacija bila mu je Zapadna Hrvatska (Istra, Kvarnersko primorje i Gorski kotar) u 20. stoljeću pa tako njegov doktorski rad *Zapadna Hrvatska (Istra, Kvarnersko primorje i Gorski kotar) u Drugom svjetskom ratu*, obranjen 1998. godine, predstavlja jedinstvenu sintezu događaja u Drugom svjetskom ratu na području Zapadne Hrvatske. Umirovljen je 2001. godine.

Od zapošljavanja u Rijeci 1964. godine aktivan je u stručnim udrugama i njihovim rukovodnim tijelima. Vršio je dužnost tajnika Povijesnoga društva Rijeka, predsjedavajućeg Društva arhivskih radnika Zajednice općina Rijeka i predsjedavajućeg Saveza društava arhivskih radnika Hrvatske. Bio je član Društva arhivista Hrvatske i član Hrvatskoga znanstvenoga društva za povijest zdravstvene kulture. S referatima i priopćenjima sudjelovao je na brojnim znan-

stvenim skupovima i međunarodnim znanstvenim skupovima u: Rijeci, Grobniku, Opatiji, Pazinu, Krku, Lošnju, Karlovcu, Zagrebu itd.

Bio je glavni urednik *Vjesnika* historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu i posebnih izdanja *Vjesnika*, te član Uredništva istoga časopisa.

Od 1965. do 2003. godine objavio je 240 znanstvenih i stručnih radova i 10 knjiga. Za dostignuća na polju povijesnih znanosti u dva je navrata bio dobitnik *Nagrade grada Rijeke*: 1977. i 1995. godine.

Ne dočekavši objavljivanje ovog djela, preminuo je u Rijeci 20. siječnja 2004. godine, a potom sahranjen u rodnom Dubrovniku.

Sadržaj

PREDGOVOR.....	5
UVOD	9

Prvi dio

PREVLAST KRALJEVINE ITALIJE NA PODRUČJU ZAPADNE HRVATSKE OD TRAVANJSKOGA RATA DO UGOVORA O PRIMIRJU 1943. GODINE

1. ZAPADNA HRVATSKA OD TRAVANJSKOGA RATA 1941. DO VOJNIH USPJEHA SAVEZNIKA SREDINOM 1943. GODINE	29
1.1. DRUGI SVJETSKI RAT I RASPAD VERSAILLESKOG SUSTAVA.....	29
1.1.1. Razdoblje vojnih i diplomatskih uspjeha sila Osovine do 1941. godine.....	29
1.1.2. Kombinacije zaraćenih sila s Kraljevinom Jugoslavijom i njeno pristupanje Trojnom paktu.....	31
1.1.3. Travanjski rat i podjela Kraljevine Jugoslavije.....	33
1.1.4. Ustrojstvo Nezavisne Države Hrvatske i njeni odnosi s Kraljevinom Italijom i Trećim Reichom.....	37
1.1.5. Politička opredjeljenja protivnika ustaškoga pokreta i politike NDH na području Hrvatske.....	41
1.2. ZAPADNA HRVATSKA OD SLOMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE DO POKRETANJA PARTIZANSKOGA RATA.....	45
1.2.1. Uspostavljanje vlasti NDH na primorsko-goranskom području i Rimski ugovori s Kraljevinom Italijom	46
1.2.2. Aneksionistička politika Kraljevine Italije na primorsko-goranskom području	54
1.2.3. Okupljanje i ilegalna djelatnost protivnika talijanske okupacije i ustaškoga režima.....	59
1.2.4. Istra i Rijeka u programima hrvatskih i talijanskih antifašističkih stranaka.....	65
1.3. RAZVOJ ANTIFAŠISTIČKOGA POKRETA I PARTIZANSKI RAT U ZAPADNOJ HRVATSKOJ OD LJETA 1941. DO JESENI 1942. GODINE.....	67
1.3.1. Počeci partizanskoga rata i stvaranje temelja Narodnooslobodilačkoga pokreta.....	68
1.3.2. Ofenzivne operacije primorsko-goranskih partizana i širenje baze NOP-a	73

1.3.3.	Raslojavanje HSS-a na primorsko-goranskome području i uključivanje lijevoga krila stranke u NOP.....	78
1.3.4.	Polarizacija u JUREPO-u i uključivanje dijela sušačkoga vodstva u četnički pokret.....	79
1.3.5.	Represivne mjere, provedba etničkoga čišćenja i prvi infojamenti na području Julijske krajine.....	82
1.3.6.	Jačanje vojne i političke komponente NOP-a na primorsko-goranskome području.....	87
1.3.7.	Utemeljenje NOP-a u Istri i Rijeci.....	89
2.	PREKRETNICA U DRUGOME SVJETSKOME RATU I NJEN ODRAZ NA PRILIKE U OKUPIRANOJ KRALJEVINI JUGOSLAVIJI I HRVATSKOJ.....	95
2.1.	UTJECAJ POBJEDA ANTIFAŠISTIČKE KOALICIJE NA MIJENE U PLANOVIMA OSOVINSKIH SAVEZNIKA, NOP-a I SREDIŠNJICE HSS-a.....	95
2.1.1.	Operativna inicijativa, politika i planovi sila Antifašističke koalicije od sredine 1942. do sredine 1943. godine.....	96
2.1.2.	Planovi i mjere osovinskih saveznika na području NDH.....	98
2.1.3.	Orijentacija komunističkoga vodstva NOP-a na preuzimanje vlasti i provedbu druge faze socijalističke revolucije.....	100
2.1.4.	Nova aktivna politika vodstva HSS-a	103
2.2.	GORSKI KOTAR, KVARNERSKO PRIMORJE I ISTRA OD JESENI 1942. DO SLOMA KRALJEVINE ITALIJE.....	105
2.2.1.	Vojni planovi i političke mjere Kraljevine Italije u cilju očuvanja pozicija na anektiranome primorsko-goranskome području.....	105
2.2.2.	Provedba aktivne politike središnjice i pristupanje organizacije HSS-a Kvarnerskoga primorja NOP-u.....	107
2.2.3.	Stapanje JUREPO-a i četničkoga pokreta.....	110
2.2.4.	Ustroj teritorijalno-upravnoga sustava NOP-a na primorsko-goranskome području i nastanak taktičkih jedinica NOVH	114
2.2.5.	Teritorijalno-upravno osamostaljivanje Istre u okviru NOP-a Hrvatske	127
2.2.6.	Kompromis komunističkih stranaka Hrvatske i Italije u Rijeci.....	134
3.	KAPITULACIJA KRALJEVINE ITALIJE I NJENE POSLJEDICE NA PRILIKE U ZAPADNOJ HRVATSKOJ.....	139
3.1.	PLANOVI I PRIPREME OSOVINSKIH SAVEZNIKA I NOP-a HRVATSKE U OČEKIVANJU SLOMA KRALJEVINE ITALIJE.....	139
3.1.1.	Kriza Kraljevine Italije i rušenje fašističkoga režima.....	139
3.1.2.	Vojne i političke pripreme Trećega Reicha i dvostruka igra Badoglijeve vlade.....	143
3.1.3.	Kascheova ponuda Paveliću i pripreme NDH za preuzimanje vlasti u Kvarnerskome primorju.....	149
3.1.4.	Neadekvatne vojne pripreme NOP-a na području Zapadne Hrvatske uoči kapitulacije Kraljevine Italije	150
3.2.	RAZORUŽANJE TALIJANSKIH OKUPACIJSKIH SNAGA NAKON OBJAVE PRIMIRJA IZMEĐU UJEDINJENIH NARODA I KRALJEVINE ITALIJE.....	153

3.2.1.	Razoružavanje talijanskih postrojba i uništenje četničkih formacija (M.V.A.C.) u Gorskom kotaru.....	153
3.2.2.	Razoružavanje talijanske vojske na obalnome području od Sušaka do Senja te na otocima Krku, Rabu i Pagu	158
3.2.3.	Sporazum talijanskoga generala Gambare i njemačkoga pukovnika Völchera o predaji Rijeke.....	162
3.2.4.	Desant snaga NOV i POH na cresko-lošinjski otočni prostor i uništenje četnika na Lošinju.....	165
3.2.5.	Općenarodni ustanak u Istri i aktiviranje Nacionalne fronte akcije.....	169
3.2.6.	Rijeka ostaje pod kontrolom Kraljevine Italije.....	174
3.3.	JACANJE VOJNOGA POTENCIJALA NOP-a U ZAPADNOJ HRVATSKOJ NAKON PREDAJE TALIJANSKE VOJSKE.....	176
3.3.1.	Formiranje novih jedinica NOV i POH na primorsko-goranskome području.....	177
3.3.2.	Stvaranje mornaričkih snaga NOP-a na Kvarneru.....	178
3.3.3.	Stvaranje istarskih jedinica NOV i POH.....	180
3.4.	PREUZIMANJE VLASTI I PROVEDBA POLITIČKIH CILJEVA NOP-a HRVATSKE U OKRUŽIMA GORSKI KOTAR I HRVATSKO PRIMORJE.....	184
3.4.1.	Aktivnost vojne i civilne vlasti NOP-a u okrugu Gorski kotar od rujna do listopada 1943. godine.....	185
3.4.2.	Aktivnost vojne i civilne vlasti NOP-a u okrugu Hrvatsko primorje od rujna do listopada 1943. godine.....	187
3.4.3.	Uključivanje cresko-lošinjskoga otočnoga prostora u administrativne međe okruga Hrvatsko primorje.....	189
3.5.	ODNOS KOALICIJE TALIJANSKIH ANTIFAŠISTIČKIH STRANAKA I NOP-a PREMA NACIONALNOME PITANJU I DRŽAVNOPRAVOME STATUSU ISTRE	192
3.5.1.	Program Nacionalne fronte akcije i Frausinov koncept jedinstvene antifašističke fronte Istre.....	194
3.5.2.	Odluke predstavničkih tijela NOP-a Hrvatske 0. sjedinjenju Istre s državom matičnoga naroda.....	198
3.5.3.	Utvrđivanje administrativnih međa hrvatske pokrajine Istre i osnutak Privremenoga pokrajinskoga NOO-a za Istru.....	202
3.5.4.	Uhićenja i pogubljenja fašista u Istri tijekom rujanskoga ustanka.....	205
3.5.5.	Programi i ciljevi riječkih građanskih antifašističkih struja i prelazak riječke organizacije PCI u nadležnost CK KPH.....	207

Drugi dio

PREVLAST TREĆEGA REICHA NA PODRUČJU ZAPADNE HRVATSKE OD KAPITULACIJE KRALJEVINE ITALIJE DO SVIBNJA 1945. GODINE

NJEMAČKA OKUPACIJA ISTRE I KVARNERSKOGA PRIMORJA.....	213
1.1. OFENZIVNE OPERACIJE NJEMAČKE GRUPE ARMIJA B NA PARTIZANSKI TERITORIJ U ZAPADNOJ HRVATSKOJ	213
1.1.1. Slom istarskih partizanskih jedinica i njemačka okupacija Istre	214

1.1.2.	Slom obrane 13. primorsko-goranske divizije NOVH na fronti kod Sušaka.....	218
1.1.3.	Prodor njemačkih snaga preko čabarskoga kotara na Dolenjsko i Notranjsko.....	222
1.1.4.	Operacije njemačkih snaga na pomorskoj prostoru Kvarnera	224
1.2.	AKTIVNOST OBNOVLJENIH JEDINICA NOVH I OFENZIVNE OPERACIJE NJEMAČKE GRUPE ARMIJA F.....	227
1.2.1.	Obnova i aktivnost istarskih partizanskih četa krajem 1943. i početkom 1944. godine.....	228
1.2.2.	Središnje i aktivnosti 13. primorsko-goranske divizije NOVH krajem 1943. godine.....	231
1.2.3.	Pomorske veze Kvarnerskoga primorja i Dalmacije krajem 1943. i početkom 1944. godine.....	233
1.2.4.	Ofenziva njemačkoga 15. planinskoga korpusa na partizanski teritorij u Lici, Gorskom kotaru i Kvarnerskome primorju.....	235
1.3.	PROBLEMI NOP-a NAKON GUBITKA PARTIZANSKOGA TERITORIJA U ISTRI I KVARNERSKOME PRIMORJU.....	239
1.3.1.	Kriza NOP-a i gospodarske teškoće okruga Gorski kotar.....	240
1.3.2.	Stanje i problemi NOP-a u okrugu Hrvatsko primorje.....	244
1.3.3.	Strategija KPH na planu oživljavanja NOP-a i osiguranju prevlasti u bloku antifašističkih snaga Istre.....	247
1.4.	ODNOSI MEĐU OSOVINSKIM SAVEZNICIMA NAKON USPOSTAVE NJEMAČKE OPERATIVNE ZONE JADRANSKO PRIMORJE.....	262
1.4.1.	Osnutak i organizacija vlasti na području njemačke Operativne zone Jadransko primorje.....	263
1.4.2.	Aktivnost NDH na provedbi Poglavnike državnopravne izjave o razrješenju Rimskih ugovora i protegnuću njene važnosti na Rijeku i istočni dio Istre.....	272
1.4.3.	Planovi i pokušaji širenja utjecaja NDH na području njemačke Operativne zone Jadransko primorje.....	277
1.4.4.	Politička orijentacija Građanskoga odbora na Sušaku i njegovo djelovanje u sprezi s povjerenikom Upravnoga povjereništva Sušak-Krk.....	281
1.4.5.	Uspostava poglavarstava na području nadležnosti Upravnoga povjereništva Sušak-Krk u njemačkoj Operativnoj zoni Jadransko primorje.....	285
1.4.6.	Ponovna uspostava poglavarstava NDH na području velike župe Vinodol i Podgorje.....	286
1.5.	BORBE NJEMAČKIH SNAGA I JEDINICA 11. KORPUSA NOVH ZA PREVLAŠT NAD PROMETNICAMA I POMORSKIM PROSTOROM KVARNERA	288
1.5.1.	Ofenziva njemačke 392. legionarske divizije na partizanski teritorij u Lici i Gorskom kotaru.....	289
1.5.2.	Organizacija korpusne oblasti 11. korpusa NOVH na području Zapadne Hrvatske.....	291
1.5.3.	Njemački plan obrane kvarnerskoga pomorskoga prostora i sukobi na moru.....	295
1.5.4.	Planovi i aktivnost 97. korpusa i Operativnoga štaba NOVH za Istru u prvoj polovici 1944. godine.....	298

2.	PREVLAST KPH U ORGANIMA NOP-a ZAPADNE HRVATSKE I PROBLEM ŠIRENJA BAZE NOP-a U TADAŠNJOJ RIJECI	307
2.1.	NOO-i I POLITIČKE ORGANIZACIJE NOP-a U FUNKCIJI ORIJENTACIJE KPH NA PREUZIMANJE VLASTI I PROVEDBU REVOLUCIONARNIH MIJENA.....	307
2.1.1.	Proces preuzimanja vlasti i izgradnja upravno- sudskoga sustava NOP-a u okrugu Gorski kotar.....	309
2.1.2.	Rad KPH na stvaranju uvjeta za preuzimanje vlasti u okrugu Hrvatsko primorje i problem razmeđivanja s Istrom.....	319
2.1.3.	Stvaranje upravnoga sustava i političkih organizacija NOP-a Istre kao pretpostavke za provedbu revolucionarnih mijena.....	334
2.1.4.	Politički ciljevi PCI, CLN-a i nesuglasja unutar hrvatskoga antifašističkoga bloka u Istri.....	342
2.2.	RIJEČKO PITANJE U PLANOVIMA ZAPADNIH SAVEZNIKA I POLITIČKE STRUJE U TADAŠNJOJ RIJECI.....	348
2.2.1.	Britanska i američka stajališta o Rijeci u projektima poslijeratne revizije jugoslavensko-talijanske granice.....	348
2.2.2.	Program i politika riječkih liburnista.....	350
2.2.3.	Težnje i politika riječkih autonomaša Zanelliana.....	355
2.2.4.	Program i utjecaj CLN-a u Rijeci.....	357
2.2.5.	Stvaranje političkih organizacija i pokušaj širenja baze NOP-a u Rijeci.....	359
3.	SLAMANJE VOJNE MOĆI TREĆEGA REICHA I USPOSTAVA RAVNOTEŽE VOJNIH SNAGA NA PODRUČJU ZAPADNE HRVATSKE.....	363
3.1.	SLOM OBRANE HITLEROVE EUROPSKE TVRĐAVE I JUGOSLAVENSKO PITANJE U OKVIRU SPORAZUMA VELIKE BRITANIJE I SSSR-a O INTERESNIM SFERAMA.....	363
3.1.1.	Europsko ratište u drugoj polovici 1944. godine.....	364
3.1.2.	Odnosi unutar bloka velikih sila Antifašističke koalicije i pitanje interesnih sfera.....	368
3.1.3.	Diplomatska aktivnost Velike Britanije i sklapanje sporazuma Tito-Šubašić u lipnju 1944. godine.....	371
3.1.4.	Hrvatska kao najznačajnije političko i vojno uporište NOP-a.....	376
3.2.	USPJESI 11. KORPUSA NOVH U ZALEĐU NJEMAČKE PROTUDESANTNE OBRANE KVARNERA I POLITIČKE PRILIKE U ZAPADNOJ HRVATSKOJ NAKON SPORAZUMA TITO-ŠUBAŠIĆ.....	379
3.2.1.	Vojne snage i njihova aktivnost na operativnome prostoru 11. korpusa NOVH u drugoj polovici 1944. godine.....	379
3.2.2.	Pomorske veze s Kvarnerom, osnivanje i aktivnost mornaričke pješadije II. POS-a.....	388
3.2.3.	Ostvarenje političkih ciljeva KPH na partizanskome teritoriju okruga Gorski kotar.....	390
3.2.4.	Grupiranje i politička previranja među građanskim strankama i strujama na Sušaku.....	393
3.2.5.	Orijentacija i pripreme KPH za preuzimanje vlasti u okrugu Hrvatsko primorje.....	398
3.2.6.	Usporište NOP-a u Istri.....	402
3.2.7.	Razdoblje krize NOP-a i pripreme Oblasnoga NOO-a Istre za preuzimanje vlasti.....	408

4. ZAVRŠNICA DRUGOG SVJETSKOG RATA I SLOM NJEMAČKIH SNAGA U ZAPADNOJHRVATSKOJ.....	413
4.1. PLANOVI ZAVRŠNE OFENZIVE NATREČI REICH.....	413
4.1.1. Preimenovanje i reorganizacija NOVJ nakon formiranja vlade DFJ.....	413
4.1.2. Plan strateškoga okruženja Trećega Reicha i uloga vojnih snaga DFJ u realizaciji plana.....	414
4.1.3. Četvrta armija i njena uloga u realizaciji vojnih planova i političkih ciljeva DFJ	415
4.2. ZAVRŠNE OPERACIJE 4. ARMIJE JA NA PODRUČJU ZAPADNE HRVATSKE I KAPITULACIJA NJEMAČKIH SNAGA.....	417
4.2.1. Ličko-primorska operacija.....	417
4.2.2. Riječko-tršćanska operacija	420
SAŽETAK.....	425
SUMMARY.....	435
RIASSUNTO	445
Vrela i literatura.....	471
Skraćenice.....	497
Kazalo osobnih imena.....	501
Kazalo zemljopisnih pojmova.....	513
Bilješka o autoru.....	527

iš0 če-

Antun Giron
ZAPADNA HRVATSKA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Izdavač
ADAMIĆ, d.o.o.
Rijeka, Zvonimirova 20 a
tel. 00 385 51 650 145, fax. 00 385 51 650 144
www.adamic.hr

Za izdavača
Franjo Butorac

Lektura i korektura
Tamara Modrić
mr. sc. Manon Giron

Kazala izradila
mr. sc. Manon Giron

Naslovnica
Vesna Rožman

Fotografije
Fundus Muzeja grada Rijeke

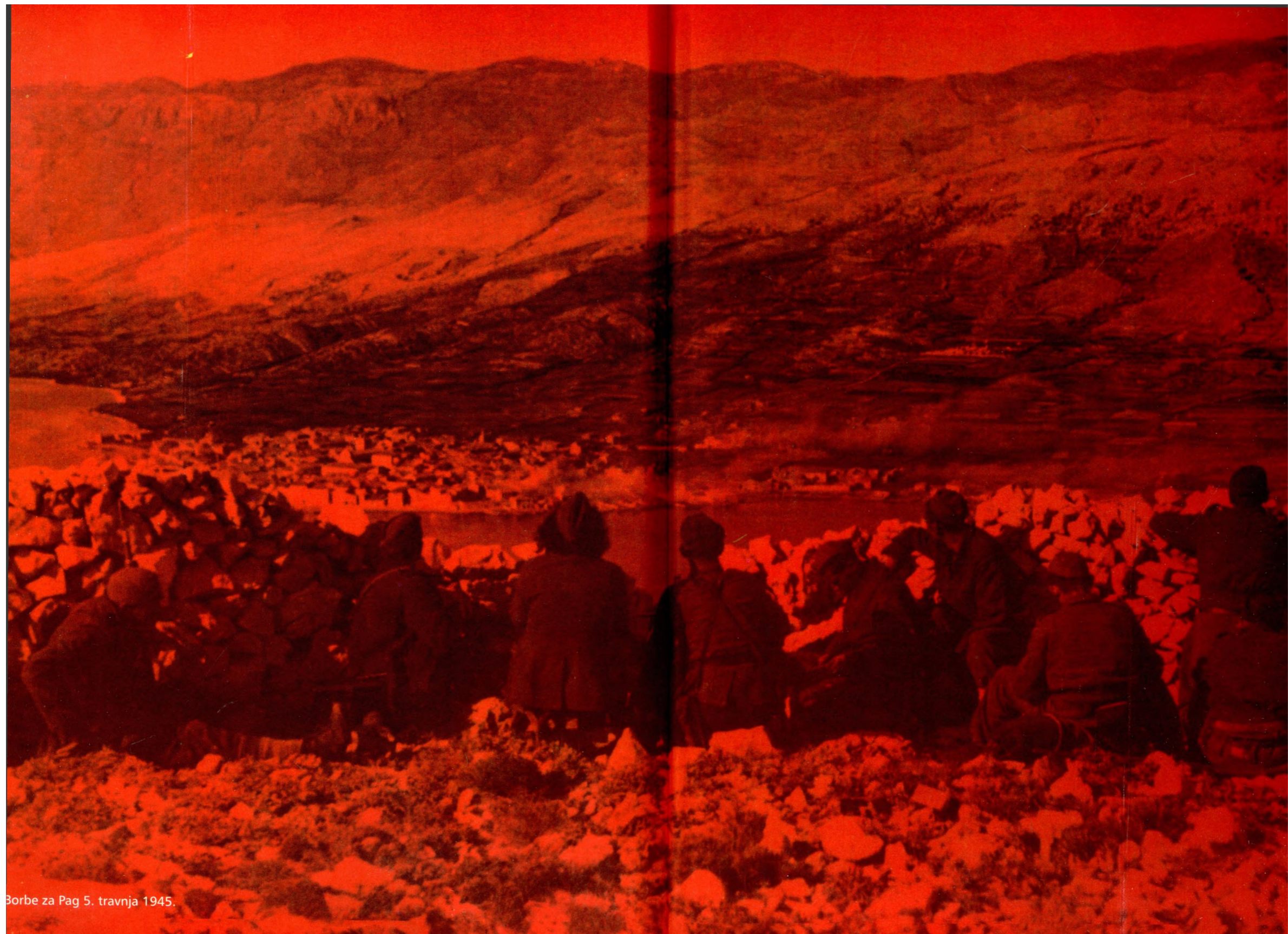
Prijevod sažetaka
Slobodan Drenovac (engleski)
Chiara Veranić (talijanski)

Naklada
1000 primjeraka

Tisak
AKD, Zagreb

Tiskanje dovršeno u rujnu 2004.

PRINTED IN CROATIA
September 2004

Borbe za Pag 5. travnja 1945.